CSOKONAI UNIVERSITAS CS K FORRÁSOK KÖNYVTÁR

RETORIKÁK A REFORMÁCIÓ KORÁBÓL

A régi magyar irodalom jelentős része latin nyelvű, vagy szorosan kapcsolódik az ókori és a későbbi európai neolatin irodalomhoz. A reneszánszban lényegesen megújulva, a barokk végéig az irodalmi műveltség meghatározó formaképző, irodalomelméleti rendszere főként a latin nyelvű retorikai-poétikai művekben jelenik meg. A *retorikai rendszereknek meghatározó szerepük volt e korszakok kánonképző tényezői között.* Kellő színvonalú ismeretük nélkül az irodalom jelenségei, folyamatai, művei nem, vagy nem eléggé érthetőek. Ennek tudása, ismerete – különböző kedvezőtlen okok miatt – az utóbbi négy-öt évtized hazai irodalomtörténeti-irodalomelméleti műveltségében ijesztően lecsökkent. Ugyanakkor a nyugat-európai irodalomtudományi gondolkodás már évtizedek óta nagy erőfeszítéseket tesz az irodalomértés eme feltétele restaurációjára. (Egyetemi tanszékek, intézetek, konferenciák, önálló kötetek, folyóiratok, bibliográfiák sokasága halmozta föl e tudást.) E fél évszázada folyó európai retorikatörténeti kutatások hatalmas szintézise az 1992-től folyamatosan megjelenő *Historisches Wörterbuch der Rhetorik,* Gert Ueding szerkesztésében. Jelen antológiánk elkészítése során – sokszor szűkös lehetőségeink között – igyekeztünk minél inkább fölhasználni e hatalmas nyugat-európai kutatási tapasztalatot, tudományelméleti konzekvenciáit azonban mi is antológiánk alapvető szempontjaként érvényesítettük, és *a retorikát a filozófia (teológia) mellett az európai kultúrtörténet legfontosabb, legdifferenciáltabb és legnagyobb hatású képzési rendszerének tekintettük.* A latinul nem olvasók számára ez a retorikai irodalom magyar nyelven hozzáférhetetlen. Legfontosabb műveinek csak korabeli (vagyis XVI–XVII. századi) – a legnagyobb tudományos gyűjteményekben, könyvtárakban hozzáférhető – kiadása van eredeti nyelven. Az egyre erősödő szakmai érdeklődés égetően fontossá teszi ezen retorikai műveltség alapműveinek – vagy legalábbis fontos részleteiknek – magyar nyelven való közreadását. Ez a fölismerés és igény ösztönzött bennünket antológiánk elkészítésére, amely *válogatást ad közre (először magyar nyelven)* a reformáció korának (amely egybeesik a reneszánsz-későreneszánsz-manierizmus korszakával) elméleti retorikai irodalmából. A válogatás szempontjai – a lehetőség szerint minél teljesebben – érvényesítették a retorikai rendszerekben kifejeződő antropológiai modell és szövegelméleti rendszer egyensúlyában és elmozdulásában bekövetkező változások sajátosságait. (Antológiánk esetében ezen antropológiai modell meghatározója nagyjából – Melanchthontól Buzinkai Mihályig – a reformáció volt.) E korszakon belül alapvetően és legnagyobb számban a Nyugat-Európában megjelent retorikai műveket forgatták itthon, amelyeket a külföldön peregrinálók hoztak magukkal haza, vagy korabeli intézmények, magánszemélyek vásároltak-szereztek be könyvtáraik számára. *A kötet a Magyarországon használatos külföldi és a hazai megjelentetésű retorikai irodalom műveinek szövegeiből ad közre válogatást.*

Imre Mihály

RETORIKÁK A REFORMÁCIÓ KORÁBÓL

CSOKONAI KÖNYVTÁR. FORRÁSOK
(Régi kortársaink)

5.

Sorozatszerkesztők:

Debreczeni Attila, Imre Mihály,
S. Varga Pál

A borítón:

A TUDÁS FÁJA

(Címlapnyomtatvány és könyvdísz XVII–XVIII. századi
debreceni nyomtatványokban)

Retorikák a reformáció korából

A retorikai szemelvényeket válogatta, sajtó alá rendezte,
az illusztrációkat válogatta, a bevezetést, a jegyzeteket
és a záró tanulmányt írta, a kötetet szerkesztette:

IMRE MIHÁLY

Debrecen, 2003

© Imre Mihály, 1998, 2000, 2003
© Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 2000, 2003

Lektorálta:

Bartók István, Szörényi László;
bizonyos fejezetek teológiai szaklektorálását végezte: id. Fekete Károly,
konzultáns: Karasszon Dezső.

A Függelék mutatóinak elkészítésében közreműködött:

Restás Attila, Mikó Gyula és Oláh Szabolcs.

A kötet fordítói:

Barta Gábor, Czár Csaba János, Czeglédi Sándor,
János István, Jávor György, Kálny Beatrix, Káplár Edit,
Lázár István Dávid, Mikó Gyula, Németh Béla, Restás Attila,
Szalai Zsuzsanna, Tóth Orsolya, Tóth Szilvia.

Harmadik, javított kiadás

Bán Imre és Tarnai Andor emlékének ajánlom

„Religio enim sanctam, et eloquentia iucundam, et ambe coniunctae salutarem efficiunt hominum inter se societatem. – Az istenfélelem Isten előtt kedvessé, az ékesszólás gyönyörűségessé, és mindkettő összekapcsolva üdvösségessé teszi az emberek egymás közötti társadalmát."

(Johann Sturm, *Ad Werteros fratres*, *Nobilitas literata*, 1556)

Tartalom

Bevezetés ... 9

WITTENBERG ... 15

Philipp Melanchthon ... 17

Az ifjúság tanulmányainak megjobbításáról ... 19

Az ékesszólás dicsérete ... 32

A retorika alapelemeinek két könyve ... 49

Matthias Dresserus ... 87

Az erfurti Matthias Dresserus Retorikája ... 89

A retorika harmadik könyve ... 116

Petrus Ramus ... 131

Az utánzásról ... 133

STRASSBURG ... 151

Johann Sturm ... 151

Három könyv a szónoki utánzásról ... 153

HEIDELBERG ... 185

Bartholomaeus Keckermann ... 187

A retorika rendszere ... 189

A speciális retorika I. könyve ... 232

A speciális retorika II. könyve ... 250

HAZAI KIADÁSOK, SZERZŐK ... 261

Pécseli Király Imre ... 263

Bevezetés a retorikába két könyvben ... 265

Georgius Beckher ... 335

Orator Extemporaneus ... 337

Buzinkai Mihály ... 367

A retorika kézikönyve ... 369

A szónoklattan kézkönyve ... 391

Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig ... 399

FÜGGELÉK ... 453

Johann von Hellenbach körmöcbányai magyar szónoklata ... 455

Retorikai, irodalomelméleti címszavak Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárkiadásaiból ... 466

Tárgymutató ... 478

Könyvlisták adatai alapján készült összesítés kb. 1711-ig ... 486

Irodalomtörténeti bibliográfia XVI–XVII. századi retorikákhoz ... 491

Ábrák, metszetek ... 519

Névmutató ... 525

Bevezetés

A régi magyar irodalom jelentős része – köztudott módon – latin nyelvű, vagy szorosan kapcsolódik az ókori, vagy a későbbi európai neolatin irodalomhoz. A középkortól kezdődően, majd a reneszánsztól a barokk végéig megújulva és fokozódó érvénnyel, az irodalmi műveltség meghatározó formaképző, irodalomelméleti rendszere főként a korszak *retorikai műveiben* jelenik meg. A *retorikai rendszereknek általában meghatározó szerepük volt a korszak kánonképző tényezői között.* Kellő színvonalú ismeretük nélkül az irodalom jelenségei, folyamatai, művei nem, vagy nem eléggé érthetőek. Ennek tudása, ismerete – részint irodalomszemléleti okok, részint a latinos műveltségi ideál kiszorítása/kiszorulása miatt – az utóbbi négy-öt évtized irodalmi, irodalomtörténeti műveltségében ijesztően lecsökkent. Ugyanakkor a nyugat-európai irodalomtudományi gondolkodás nagy erőfeszítéseket tesz már több évtizede az irodalomértés eme feltétele restaurációjára: a retorikai vizsgálatok reneszánszát szemlélhetjük Nyugat-Európában. Ott évtizedek óta virágzó retorikakutatást tapasztalhatunk, egyetemi tanszékek, intézetek működnek ezzel a tudományos programmal; rendszeresen konferenciákat rendeznek, önálló kötetek, folyóiratok, bibliográfiák teszik közzé a legfrissebb szaktudományi eredményeket. A korszakkutatás számára kiemelkedő jelentőségű munkák sorát adják ki *hasonmás kiadásokban*, mint ahogy pl. kétszer is megjelentették *J. C. Scaliger* főművét a német kiadók. Saját kutatásaim is ennek jelentőségéről győztek meg, a retorikának meghatározó szerepe volt az irodalmi toposzok megformálásában, fönntartásában.

A nyugat-európai irodalom- és retorikatörténeti kutatás kapcsolata többé-kevésbé zavartalan volt, újabb tudatosító lökést adott e folyamatnak 1948-ban *Ernst Robert Curtius* nevezetes könyve: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Az évtizedeken keresztül folyó európai – benne a német – retorikatörténeti kutatások hatalmas szintézise 1992-től jelent, illetve folyamatosan jelenik meg: a nyolckötetesre tervezett *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* Gert Ueding szerkesztésében (Max Niemeyer Verlag, Tübingen). Az óriási vállalkozás előszava egyértelműen jelöli ki azt a tudományelméleti pozíciót, amelyben a retorikát értelmezik: „Das »Historisches Wörterbuch der Rhetorik« dokumentiert die Rhetorik als das neben der Philosophie wichtigste, differenzierteste und wirkungsmächtigste Bildungssystem der europäischen Kulturgeschichte." Jelen antológiánk összeállítása, elkészítése során sajnos csak hiányosan férhettünk hozzá e hatalmas nyugat-európai kutatási tapasztalathoz, a fenti kiadvány eredményeinek is csak némelyikét tudtuk fölhasználni munkánk befejező fázisában. Az idézett bevezető mondat tudományelméleti konzekvenciáit azonban mi is antológiánk alapvető szempontjaként érvényesítettük, és *a retorikát a filozófia mellett az európai kultúrtörténet legfontosabb, legdifferenciáltabb és legnagyobb hatású képzési*

rendszerének tekintettük. Antológiánknak nem is lehetett az a reális célja, hogy a nyugat-európai retorikatörténeti kutatások teljes fegyverzetét fölhasználja s annak összes lehetséges tanulságait érvényesítse az antológia szövegválogatásában, jegyzetelésében, tudományos feladatainak értelmezésében és megoldásában: erre majd csak a magyarországi retorikatörténeti kutatások egyre erősödő folyamata vállalkozhat eredménnyel, ebben azonban kötetünk remélhetőleg tudatosító és katalizáló szerepet fog játszani.

Ugyanakkor a magyarországi kutatás még mindig csak igen kevéssé számol e retorikai hagyomány valóságos jelentőségével, még a szaktudomány művelői sem érvényesítik ezt a szempontot tényleges súlyának megfelelően. Magyartanárok generációi voltak kénytelenek ennek hiányában munkálkodni, a retorikát valahová a stilisztika tájékára besorolva tették szinte láthatatlanná. Tanulmányaikat mostanában végző egyetemi hallgatóink is – bár modern irodalomelméleteket jócskán tanulnak – roppant tájékozatlanok e kérdéskörben. Részint mivel nem tudnak latinul, részint pedig azért, mivel nagyon szegényes a hazai szakirodalom. Pedig a magyarországi kutatásnak korábban nagyon ígéretes és értékes eredményei voltak *Bán Imre* és *Tarnai Andor* kezdeményezése nyomán. Bán Imre máig nélkülözhetetlen áttekintést adott a reneszánsz-barokk hazai retorikai-irodalomelméleti kézikönyveiről, amely szorosan támaszkodik az olasz reneszánsz irodalomelmélet és az imitáció terén végzett kutatásaira. Tarnai Andor pedig már az *Extra Hungariam non est vita* című könyve kapcsán érvényesítette ezt a szempontrendszert, a consultatio retorikai műfaját vizsgálta, fölismerte az *Orator Extemporaneus* és Vossius retorikájának korszakos jelentőségét.

Az utóbbi másfél évtizedben elsősorban a XVII. századi retorikai irodalomra vonatkozó tudásunk gyarapodott lényegesen, amiben meghatározó szerepe van *Bartók István* céltudatosan és kitartóan végzett – immár szintézis méretűvé terebélyesedett – munkálkodásának, rendszeres publikációinak. Antológiánk első évszázadának hazai irodalomelméleti-retorikai gondolkodásáról is értékes eredményeket tett közzé és helyezte megállapításait nagy európai értelmezői kontextusba Téglásy Imre *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon* című könyvében. Ugyancsak kezdeményező érdemű *Kecskeméti Gábor* e téren végzett kutatómunkája, amely nagy XVII. századi forrásanyagon működteti ezt a szempontrendszert, illetve a prédikációelmélet és retorika összefüggéseit vizsgálja mostanában publikált monográfiájában. Hosszú évtizedek súlyos mulasztásainak pótlására vállalkozott Szörényi László és Szabó G. Zoltán *Kis magyar retorika* című kézikönyve. A fölsorakoztatott eredmények azt bizonyítják, hogy a korszakkutatás fölfigyelt a nemzetközi eredményekre és hazai alkalmazásuk szorgalmazója, kezdeményezője. Legutóbb pedig Adamik Tamás *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig* című monográfiája tekintette át magyar nyelven először az antik retorikai gondolkodás fontos szeletét, amely kötetünk szerzőinél is lépten-nyomon fölbukkan.

A latinul nem olvasók számára ez a retorikai irodalom magyar nyelven azonban hozzáférhetetlen. Legfontosabb műveinek csak korabeli (vagyis XVI–XVII. századi) – a legnagyobb tudományos gyűjteményekben, könyvtárakban hozzáférhető – kiadása van eredeti nyelven. Az egyre erősödő szakmai érdeklődés égetően fontossá teszi *ezen retorikai műveltség alapműveinek* – vagy legalábbis fontos részleteiknek – *magyar nyelven való közreadását.* Ez a fölismerés és igény ösztönzött bennünket antológiánk

elkészítésére, amely bőséges válogatást ad közre magyar nyelven mindebből a reneszánsztól-reformációtól kiindulva a manierizmuson át a barokkig.

E korszakon belül alapvetően és legnagyobb számban a Nyugat-Európában megjelent retorikai műveket forgatták itthon, amelyeket a külföldön peregrinálók hoztak magukkal haza, vagy korabeli intézmények, magánszemélyek vásároltak-szereztek be könyvtáraik számára. *A kötet a Magyarországon használatos külföldi és a hazai megjelentetésű retorikai irodalom műveinek szövegeiből ad közre válogatást.* A válogatás szempontjainak kialakítása során igyekeztünk fölhasználni az utóbbi két-három évtized könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatásait. A nagy mértékű pusztulás ellenére a korszakból fönnmaradt könyvlisták bőséges forrásanyagot őriztek meg számunkra (ezt elsősorban a szegedi *Adattár*... sorozata dokumentálta), amely a korszakkutatás eddigi tapasztalataival és eredményeivel biztos és megbízható alapot teremtett antológiánk szerzőnévsorának kiválasztásához, szövegbázisának megteremtéséhez. Teljes mértékig tudatában vagyunk annak, hogy válogatásunk „hiányos". A legelső helyen szerepelhetett volna Erasmus, akinek idevágó művei valamilyen mértékben kezdeményező szerepűek, Magyarországon is nagy elterjedtségnek örvendtek. A XVI. századból hiányzik a magyar szellemi életben igen intenzív hatást kifejtő, hosszú időn át ható *P. Ramus* retorikai főműve. Itt közölt értekezése ugyan nem kárpótol bennünket ezért, de bepillantást kapunk általa az egész reneszánszon végigvonuló ciceróniánus–anticiceróniánus polémia szempontrendszerébe. A XVII. században itthon is elterjedt a holland *G. J. Vossius* vaskos szintézise, amely ugyancsak a később pótolandó művek közé került. A XVII. század első felének itthon egyik legnépszerűbb szerzője, *B. Keckermann* viszont terjedelmes szöveggel szerepel. Nem annyira eredetisége és kiemelkedő kvalitásai miatt jutott oly jelentős hely *Pécseli Király Imre* művének, inkább a magyar szerző iránti megbecsülésünk fejeződik ki ebben, amely ugyanakkor a századelő heidelbergi eklektikus retorikai elveinek összegezése is.

Első lépésként a szövegeket kellett felkutatni, a számításba vehető szerzők körét kijelölni. A szövegválogatás az általános retorikatörténeti folyamatok irányához igyekezett igazodni, megragadni az egyes korszakok és iskolák szellemi csomópontjait, a legreprezentatívabb alkotók legnagyobb hatást kifejtő műveit; mindebből a lehető legjellemzőbb szövegrészleteket fölkutatni, kiválogatni. Mindezt úgy kellett végezni, hogy a kötetbe kerülő szövegek ne csak vertikálisan, hanem horizontálisan is kapcsolódjanak egymáshoz, vagyis a kronológiai-retorikatörténeti szempontok mellett a retorika tudományának-művészetének extenzív problémaköreit is kellett valamiképpen tükröznie a szövegválogatásnak. Tehát bőséges helyet kellett hogy kapjon az inventio, dispositio és az elocutio kérdésköre, azonban alig jutott hely például a pronuntiatio vagy memoria tárgyalásának. Ennek oka részben az, hogy e két utóbbi mindig is szerényebb helyet foglalt el a retorika rendszerképző elemei között, másrészt az előző három oly gazdag jelentésrétegekkel rendelkezik, hogy inkább azok szignifikáns változatainak bemutatását tartottam a folyamatok értelmezése szempontjából relevánsnak. Ezért szerepel a Keckermann-fejezetben oly bőségesen az amplificatio, laconismus és az eufonikusság kérdésköre, mert éppen ezeken a pontokon kapnak radikálisan új jelentést, nyomatékot a retorikának egyébként ezen többé-kevésbé hagyományos elemei. Ugyanez a megfontolás magyarázza a Melanchthon-fejezet válogatási szempontjait: *a reformáció tudományelméleti elgondolásainak retorikát*

érintő szempontrendszerét kellett bemutatni az idézett szövegekkel. E tudományelméleti értelmezői rendszer az antológia által felölelt korszakban jelentősen változik, ennek mértékét és irányát is igyekeztünk bemutatni. Meggyőződésem, hogy az antológia anyagának ismeretében a korszak anyanyelvű irodalmának folyamatairól, szerzőiről, alkotásairól is másképpen gondolkodhatunk; csaknem biztosra vehetjük ezen teoretikus rendszer és a magyar nyelvű irodalmi műveltség szorosabb kapcsolatát, mintsem azt eddig a korszakkutatás gondolta.

Antológiánknak több okból is le kellett mondania a jelenleginél terjedelmesebb forrásanyag közléséről. Az anyagi eszközök végessége most is határt szabott messzebbre igyekvő és többet tervező vágyainknak, másrészt a kötet fordítói, szövegválogatója, szerkesztője és szövegértelmező magyarázója sokszor érezte, mennyire járatlan-töretlen úton kellett előrehaladni. A kiválasztott szemelvények igen sok fordítói, szövegértelmezői problémát vetettek föl, a velük való türelmes birkózás próbára tette a fordítót-szerkesztőt-lektort egyaránt; sokszor elhúzódó együttes aprómunkára kényszerültünk. Ennek során mindvégig érzékeltük ezen retorikai kultúra mélységesen interdiszciplináris (filozófia, egyháztörténet, logika-dialektika, klasszikus filológia, irodalomtörténet, homiletika) és univerzalizáló sajátosságát, amelynek autentikus magyar nyelvű tolmácsolása és magyarázata a XX. század végén több tudományág és szakterület szoros együttműködését követeli meg. Mindennek megjelenítésére, értelmezésére kellett vállalkoznia a szövegkísérő jegyzeteknek, ezért van közöttük terjedelmes exegetikai gondolatmenet és kurtább mitológiai vagy klasszikus filológiai adatközlés, névmagyarázat, utalásértelmezés. Különösen sok gondot okozott a források igen terjedelmes és hallatlanul változatos idézethasználata: ezek között tömegével vannak klasszikus latin–görög auktorok, egyházatyák, de azonosíthatatlan citátumok is. A fordítókkal együttműködve igyekeztünk fölkutatni minden idézet lehető legjobb magyar műfordítását, amennyiben ez meghiúsult, úgy a fordító magyarítását adjuk. Ezért is jár elismerés a kötet fordítóinak, hogy ebben az összetett folyamatban igényesen és nagy hozzáértéssel végezték munkájukat.

Rendkívül jelentős munkát végzett a kötet minden szövegét átvizsgáló két lektor: *Bartók István és Szörényi László*. Mindketten kiváló ismerői a retorikatörténet XVI–XVII. századi útvesztőinek, alapos elméleti és korabeli forrásismerettel rendelkeznek. Lektori munkájuk során a latin és magyar szöveg nagyon munkaigényes összevetésén túl nélkülözhetetlen segítséget adtak a gyakori szövegértelmezési gondok megoldásában, a terminológiai rendszer értelmezésében, következetes használatában, sokszor a jegyzetelés – szerkesztői munkát is segítő – szempontjaiban. Türelmes és kitartó, nagy hozzáértéssel végzett munkájuk sokban hozzájárult kötetünk elkészüléséhez, amiért itt mondok köszönetet. Az antológia által felölelt időszakban a retorika kompetenciájába meghatározó mértékben beletartozott a Szentírás magyarázata is, így a fordítás során lépten-nyomon bukkantak föl írásértelmezői-exegetikai – olykor mindhárom szent nyelv (latin, görög, héber) és általában a „philologia sacra" alapos ismeretét megkívánó – feladatok. Mivel a kötet fordítói és szerkesztője, sokszor a lektorok sem rendelkeznek a kellő mértékben ezen speciális ismeretekkel, ezért – folyamatos konzultánsként – nélkülözhetetlen és önzetlen segítséget kaptunk *Karasszon Dezső* és a kötet jelentős részének lektorálását végző *id. Fekete Károly*

teológiai professzor uraktól (Debreceni Református Hittudományi Egyetem), amelyet itt köszönök meg.

Különösen nagy gondot okozott a magyar nyelvű retorikai és logikai műnyelv, terminológiai rendszer hiánya vagy töredékessége, amelyen alig enyhített valamit az elmúlt másfél évtized hazai retorikai irodalma. Igyekeztünk figyelembe venni ezt a hazai – terminológiai rendszert is építő – folyamatot, de sok esetben alapvető hiányosságok és tisztázatlan fogalmak között kényszerültünk önálló kísérletezésre, fogalomalkotásra. (Ennek kiteljesedésével és előrehaladtával talán P. Ramus retorikája is megtalálja majd XX. századi magyar fordítóját.) Éppen a hiányos magyar nyelvű retorikai terminológiai rendszer ösztönzött arra, hogy a *Függelék*ben közreadjuk a XVII. század elejéről Szenci Molnár Albert szótárkiadásainak retorikai tartalmú címszavait. E (teljességében itt nem közölt) közel négyszáz szavas összeállítás a korszakkutatás számára is föltétlenül hasznos lehet, amellett, hogy Szenci retorikai műveltségének látványos dokumentuma.

A reneszánsz–reformáció kötet elkészítéséhez az e tárgyat hallgató speciálkollégiumom tagjai nemcsak szellemi inspirációt adtak, de valóságos *munkatársakká* is váltak. Kutatócsoportjuk segítségével *Függelék* készült a kötethez. Ebben összegyűjtötték a nyomtatásban publikált XVI–XVII. századi magyarországi könyvlistákról a kötetben szereplő szerzők (és más, itt nem szereplők) retorikai műveit. Ennek segítségével fogalmat alkothatunk arról, milyen térbeli és szociológiai, intézményi, műveltségi, konfesszionális eloszlásban jelent meg Magyarországon ez a retorikai kultúra. E gyűjtőmunkában részt vettek: Barta László, Daróczi Gabriella, Kamrás Orsolya, Lantai Lilla, Kovács Béla, Minier Márta Magdolna, Takács Judit, Szabó Beáta, Meszesán Mária, Veres Mária. A *Függelék* részeként *Oláh Szabolcs nemzetközi retorikatörténeti bibliográfiát* állított össze. A kötet munkálatainak befejező fázisában lehetőségem nyílt arra, hogy egy hónapot tölthessek Németországban Wolfenbüttelben, a *Herzog August Bibliothek* anyagát kutatva. Az itteni kimeríthetetlen forrásanyag és modern szakirodalom nyomasztó súlyától roskadozva igyekeztem minél többet beépíteni az ott szerzett szakmai tanulságokból a szövegkísérő jegyzetekbe és a záró tanulmány gondolatmenetébe. Jelen kötetünk egyben egy retorikatörténeti antológia sorozatának nyitó darabja, amelyet követ majd egy barokk kori összeállítás és egy XVIII. századi retorikákból készült szövegválogatás a KLTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének retorikatörténeti kutatási programja keretében; mindkettő hasonló módon latin nyelvű művek anyagát adja közre magyar fordításban a szükséges szövegértelmező apparátussal és tanulmányokkal.

Munkám elvégzéséhez nagy segítséget kaptam (különösen az olykor igen kényes reprográfiai eljárásokhoz) a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárától (Fekete Csaba, G. Szabó Botond), a KLTE Egyetemi Könyvtárától, amelyért itt mondok köszönetet.

Imre Mihály

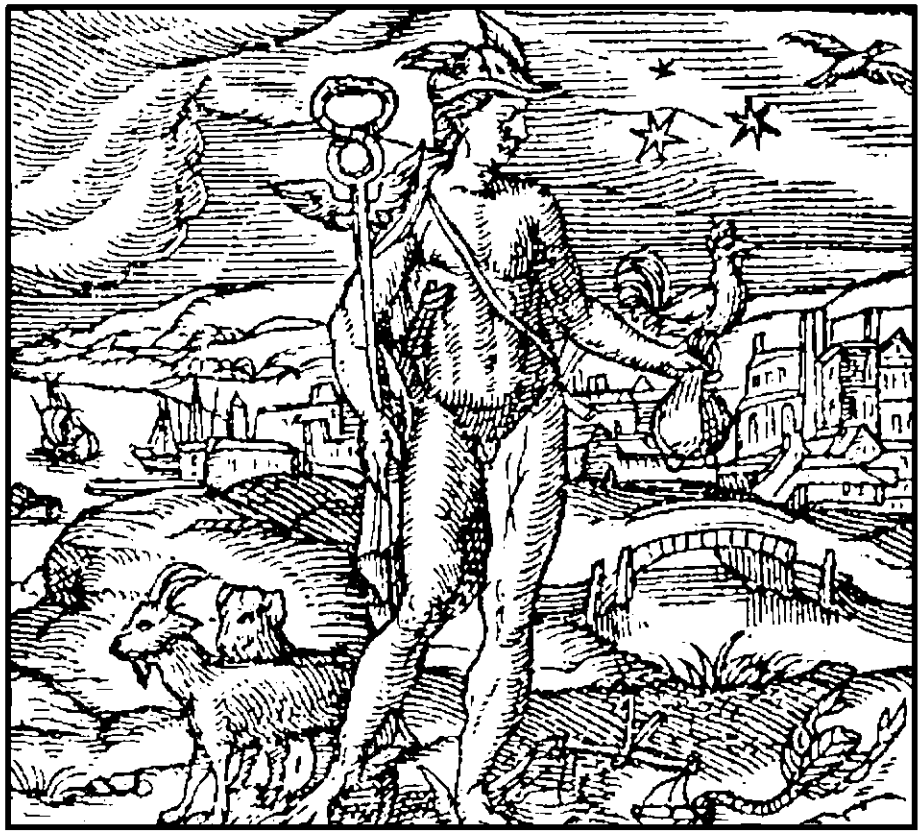

WITTENBERG

PHILIPP MELANCHTHON

EFFIGIES REVERENDI VIRI, D. PHI-
LIPPI MELANTHONIS, EXPRESSA VVI-
TEBERGÆ, ANNO 1562.

Az ifjúság tanulmányainak megjavításáról

A Wittenbergi Akadémia ifjúsága előtt megtartott beszéd az ifjúság tanulmányainak megjavításáról, 1518. augusztus 29-én

Valóban, teljesen szemtelennek fogok tűnni, magamról is teljesen egészen elfeledkezve beszélek majd ebben a gyülekezetben, Tekintetes Rektor Urak, Akadémiánk kitűnő elöljárói, mert tehetségem egyébként, és a tanulmányokban való csöndes visszavonultság az ilyesfajta látványosságoktól és a hallgatóság eme – majdhogynem tapsoló – gyűlésétől elvonna, kezdetben majdnem elrettentett a dolog nehéz volta, melyről beszélni szándékozom; ha engem úgy a tanulmányaitok iránti jámborság, valamint a kötelességemből eredő megfontolás nem buzdítana, hogy a széptudományokat és az újjászülető Múzsákat (renascentes Musas) a lehető legnagyobb mértékben figyelmetekbe ajánljam.[1]

A Múzsák ügyének a védelmét vállaltam magamra ugyanis, azokkal szemben, akik közönségesen maguknak az iskolákban a professzorokat megillető címeket és jutalmakat – barbárok barbár mesterségekkel, azaz erőszakos cselvetéssel – követelnek, és ez ideig rontó tehetségükkel majdnem rabságban tartották az embereket. A német ifjúságot – alighogy néhány évvel ezelőtt megkísérelt a széptudományok ama szerencsés versengésébe belebocsátkozni – máris nem kevesen, mintegy a versenypálya közepéről több, mint thrák hazugsággal, visszahívják: „Inkább nehezebb az újjászülető irodalom tanulmányozása, mint hasznos, a görög szerzőket kétes hírű tehetségek bitorolják és ámítanak a bemutatásukkal. Kétes hitelűek a héber tudományok." Eközben az öröklött hagyomány elpusztítja a széptudományokat, a filozófia pusztasággá válik, s több efféle szitkozódás. Mikor a tudatlanok eme gyülevész nyájával akar összecsapni, ki nem látná, hogy Herculesre, s nem egyetlen Theseusra van szükség?[2] Azért a feladat felvállalásával az illendőnél nem kevésbé neveznek merészebbnek. Úgyhogy eközben nem hallgathatom el, hogy én alig bírom ezt a feladatot végrehajtani, vállalva a mértéktelenség veszedelmét, mert különben kockáztatnám mindazt, amit korábban az emberi tudásról mondottam.

Annyira égek ugyanis az igazság szeretetétől, hogy míg a ti tanulmányotokat, ifjak, segíteni vágyom, megeshet, hogy némely dolgokról szabadabban fogok szólani, mint azok ott akarják. De amikor engem akár előre megfontolt szándék (ahogy én gondolom), akár véletlen esemény hozott ide, azt akarom, kiváló férfiak, hogy ezt az ügyet

---

[1] A fordítás a *Corpus Reformatorum* sorozatának szövegkiadása alapján készült.

[2] Hercules (Héraklész), a görög mitológia félistene, aki elvégezte a rendkívüli nehézségeket jelentő tizenkét munkát. Thészeusz athéni királyfi, legyőzte a krétai Minósz király szörnyeteg, labirintusban élő, emberevő fiát: a Minótauroszt.

velem együtt, mindannyiunk közös érdekeként vállaljátok föl, kiknek szorgalma és bölcs fáradozása azt eredményezi, hogy mindenfelé mocskos állapotukból kiszabadulnak a tudományok és természetes ragyogásukat remélhetőleg vissza fogják kapni. Jónak látszott tehát néhány szóval figyelmeztetni ragyogó Akadémiánk fiatalságát arra, hogy amennyire az a ti kiváló intézményetek lényegét érinti, megértse, mi az újjászületető tudományok alapelve, és mi azoké, melyeket a mi barbár őseink hurcoltak a skótoktól Galliába, a galloktól Germániába, hogy a tudományok mindkét fajtáját rendben és következetesen átgondolva magatok ítéljétek meg, hogy vajon melyiket lehet nagyobb haszonnal és kevesebb veszedelemmel elfogadni. Beszédem arra is irányul egészen, hogy nektek a választékos irodalom reményét (a görögről és a latinról beszélek) megadjam. Tudom ugyanis, hogy már a kezdet kezdetén a legtöbben, ha nem is rettennek el a dolog újdonságától, de bizonyára szoronganak. Jobb lett volna, hogy a beszéd érvelését, mint egy fonalat a tudományok forrásaiból és minden idők írásbeli hagyományaiból vezessem le: de az már egy másik alkalomra vár. Már ami azt illeti, a barbár tudományokat röviden össze fogom vetni az igaziakkal, és meg fogom tanítani, hogy milyen előkészületekkel kell a latin tudományokat tanulni és a görögökre törekedni. Eközben kérlek benneteket, hallgassatok jóindulattal, amit vagy az én irántatok való egyedülálló törekvésem, vagy pedig magának az irodalomnak a méltósága fog megszerezni.

Úgy vélem, ezelőtt nyolcszáz évvel, miután a gótok majdnem az egész világmindenséget felforgatták, és a longobárdok elpusztították Itáliát, a Római Birodalommal egyben a római műveltség is meghalt, mivel a háború őrjöngése egyszerre pusztította el a könyvtárakat és ölte meg a Múzsákat, ahogy az már lenni szokott, feldúlván nyugalmukat. Tudjátok ugyanis, hogy mennyire nem illik össze a bölcsesség tanulmányozása és az olyannyira polgári értékek tisztelete Marssal, akit Homéroszunk úgy ábrázolt, hogy ádáz gyűlölettel megütközik Pallasszal csatározva, μαινόμενον (mainomenon – őrjöngő), ahogy maga mondja, τυκτὸν κακόν (tükton kakon).[3] Majdnem azon időben Gergely, akit azok nagynak, én a pusztuló teológia előtáncosának καὶ δαδοῦχον (kai daduchon – fáklyavivő) nevezek, egyébként kiváló kegyességű férfi, a római egyházat irányította és az igen nyomorult korszak bukását, ameddig tehette, írással és tanítással késleltette.[4] Azon korszakban, úgy tűnik, senki sem volt a mi embereink közül, aki valami jeles írást hagyott volna az utódokra. Valójában azonban addig az írek és a skótok között az irodalmat tartós béke táplálta, és tündöklött más egyebekkel együtt, akkor legkivált a Tiszteletreméltó (Venerabilis) Beda által, aki a görögben és a latinban nem hétköznapi jártasságot szerzett, mindehhez a filozófiában, a matematikában és a szent tudományokban oly művelt volt, hogy a régiekkel

[3] Melanchthon itt az *Iliász* huszadik énekének (Az istenek harca) eseményeit idézi, ahol egymással küzd – többek között – Árész és Pallasz Athéné. 65, 68: „íly nagy zajjal tört egymásra a sok dühös isten… és Árésszal szembe kiállt a bagolyszemű Pallasz…" (Devecseri Gábor fordítása) τυκτὸν κακόν – (jól elkészített) művészi rossz.

[4] Nagy Szent Gergely pápa (540–604), Szent Ágoston teológiai örökségét tartja ébren, különösen *Moralia* című írásai keltettek nagy hatást. Nevéhez fűződik az egyházi ének reformja és a liturgia végleges formájának kialakítása, himnuszköltőként is ismert.

is össze lehet hasonlítani.[5] Eközben fázott Itália, fázott Gallia. Germánia, mint mindig, inkább fegyverekkel, mintsem széptudományokkal volt felvértezve, és azok leginkább Itáliában pusztítottak: ugyanis mindnyájan [ti. a germánok] még nem hittek Krisztusban.

Ezen körülmények közé született bele (Nagy) Károly, midőn a Római Birodalom határait megbékítette, a tudományok helyreállítására fordította figyelmét.[6] Ugyanis ő maga is sok dolog ismerete mellett több tudományt – melyeket az iskolákban művelnek – megismert és előmozdított. Alcuint Angliából Galliába hívta, kinek köszönhetően a párizsiak valóban biztató előjelek közepette kezdték elismerni a tudományokat.[7] Ugyanis azok még épségben voltak, s hozzájuk járult a görögök középszerű ismerete. Az a kor nekünk Hugókat, Richardusokat és más kiváló írókat adott.[8] A Filozófiát nem Arisztotelész táplálta, mint manapság, de egészen magáénak vallotta a matematika, melyre akkoriban a tudósok mindannyian nagy gondot fordítottak, ahogy azt Szent Benedek szerzeteseinek régi könyvtárai jelzik, kik közül egy sem vált híressé, aki a matematika tudományában való kiváló jártasságát nem bizonyította. Azután a dolog gyakorlattá vált, és akadtak bizonyos emberek, akár a tehetség megmutatásának vágyából, akár a viszály szeretetétől vezérelve rábukkantak Arisztotelészre, és őt megcsonkítva és szétmarcangolva – aki egyébként még a görögöknek is homályosnak, καὶ τὸ λοξία-nak (jóslat) látszik – úgy fordították latinra, mintha az őrjöngő Szibilla mondaná jóslatait. Mégis ide folyamodtak a vigyázatlan emberek.

Lassanként, megvetve a jobb tudományokat, kiestünk a görög műveltségből, s egyáltalán a jó helyett a rosszat kezdték tanítani. Innen erednek a Tamások, Scotusok, Durandusok, Seraphicusok, Cherubicusok és a többi, cadmosi sarjnál népesebb utód.[9]

---

[5] Beda Venerabilis (674–755), az angol egyház történetírója, polihisztora. Fő művében az angol egyház történetét írta meg *(Historia ecclesiastica gentis Anglorum)*. Didaktikus költeménye az utolsó ítéletről szól *(De die iudicii)*, de foglalkozott természetfilozófiával és írt verstani művet *(De metrica arte)*.

[6] Nagy Károly (768–814) frank király, 800-tól nyugat-római császár. Uralkodása alatt tudatosan törekedett az ókori római kulturális hagyomány minél teljesebb újraélesztésére, a latin nyelvűség támogatására. Udvarát kulturális központtá tette, iskolákat alapított.

[7] Alcuin (730 k.–804), valószínűleg bencés szerzetes, Nagy Károly császár egyik fő kulturális tanácsadója. Műveiben a hét szabad művészet tárgyait foglalta össze, különösen a trivium elsajátításának fontosságát hangoztatta: az antik erudíció legfőbb alapjának a grammatikát és retorikát tekintette.

[8] Hugo (1096–1141), Richardus († 1173 k.), mindketten a párizsi St. Victor kolostori iskola magisterei. Hugo filozófus-teológus-költő, Abelard ellenfele, a misztika jelentős képviselője. Előbb a Szent Viktor-i iskola vezetője, majd a kolostor priorja. Főbb művei: *De sacramentis christianae fidei, Commentarius in Hierarchiam coelestem S. Dionysii Areopagitae, De unione corporis et spiritus, De arca Noe morali et mystice, De vaniatate mundi, Eruditio didascalica* című munkája Arisztotelész nyomán az ismeretek enciklopédiáját vázolja föl, ebben a logikai tudományok közé sorolja a triviumot.

[9] Melanchthon a skolasztika ismert, kiemelkedő képviselőit marasztalja el. Durandus a S. Portiano (1270–1334) domonkos rendi szerzetes volt, a tomizmus mérsékelt bírálója. Κάδμος (Cadmus), Agenor föníciai király fia, aki nővérét – Európét – keresve Boeiotiába jött, ahol Cadmea-t, a későbbi Thébát alapította. Feleségével, Harmoniával együtt kígyóvá változott, innen az elnevezés, cadmosi sarj. A Doctor Seraphicus jelzőt Szent Bonaventura (1221–1275) kapta.

Ehhez járult még azonfelül, hogy az újak nem csupán megvetették a régiek tudományát, de egyáltalán, ha valakik közülük ama kort megérték, mintegy a Léthébe vetve pusztultak el; így meggondolhatod, vajon más dologgal ártottak-e többet az éles elméjű szerzők, mint esztelenül azzal, hogy annyi ezer régi író pusztulását folytonosan eltűrték. Ezen körülményekből keletkezett ezután az isteni és emberi törvény hatalma, ezek előírásai (dekrétumai) alapján művelődött az ifjúság. Ettől kezdve a jogtudomány és az orvosi mesterség ellen egyaránt dühöngtek. Kívánatos volt ugyanis, hogy a tanuló hasonló legyen a mesterhez, ahogy közönségesen mondják, κακοῦ κόρακος κακὸν ᾠόν (a rossz holló rossz tojása). Ez a tanulmányi rendszer körülbelül háromszáz évig uralkodott Angliában, Galliában, Germániában, hogy közben ne mondjak valamit indulatosabban. Hogy mennyire veszedelmes, majdnem megérthető azokból, melyeket elmondtam, de hogy jobban megértsétek, figyeljetek. Először, elhagyva a régiek tudományát, amikor a magyarázásnak és a bölcselkedésnek ama merész módszere erőre kapott, mihelyt a görög matematika megvetve és elhagyatva volt, a szent tudományokat is hanyagabbul művelték. Milyen gonosznál lehet nagyobb ez a dögvész? Bizonyára sohasem volt semmi sem közönségesebb. Ugyanis midőn egészen addig a korig az egész görög filozófia is létezett, és az egyházi latin irodalomban Cyprianus, Hilarius, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus kivételével egyetlen kiemelkedő sincsen, a nyugati szent tudományokban a görög nyelv és kultúra addig nagyrészt mindennapi használatban volt, nem volt lehetséges, hogy a görögök mellőzésével egyedül a filozófia az emberi tudományok számára bármi hasznot is hajtson, pedig messze a legtöbbet nyújtja, ettől kezdve a szentségekről való gondoskodás elpusztul.[10]

Ez valójában a keresztény egyház szertartásait és erkölcseit, az pedig a széptudományokat döntötte romba. Kedvezőbben talán a másodiknak a romlását lehetett elviselni. Ugyanis a lesüllyedő tudományokat, az egyház romlatlan szertartásai könnyen helyre tudták volna állítani, és a széptudományoknak, amelyek még épségben megmaradtak, hatalmában állt volna az Egyház romos erkölcseit helyrehozni, az emberek csüggedő lelkét felserkenteni, megerősíteni és helyes irányba terelni. Mindazonáltal pedig akár a végzet, akár saját vétkünk okozta, egyszerre a széptudományok rosszak-

[10] Cyprianus, Thascius Caecilius, egyházatya, karthágói püspök. 246-ban lett keresztény, 249-ben püspök, 258-ban halt mártírhalált. A keresztényüldözések alatt az egyház és hitük megtartására biztatott. *De catholicae ecclesiae unitate* című művében összefoglalta véleményét az egyház egységéről. Egyházon kívül nincs üdvösség, egysége Péter apostolon nyugszik; az egyház anyaságát Isten atyasága elé helyezte, az egyház üdvintézménnyé lett. A keresztény szónoklás és szónoki elmélet műfajteremtője. Hilarius (320–366), poitiers-i püspök, egyházatya, nagy retorikai és filozófiai műveltséggel rendelkezett. Az arianizmus legnagyobb nyugati ellenfele, a himnuszköltészet egyik első kezdeményezője, gyűjtője és művelője. Költői műveiben a hittételek költői bizonyítását vállalta. Szent Ambrus (Ambrosius, kb. 340–397), egyházatya, milánói püspök. Hilarius kezdeményezését folytatva ő honosította meg a nyugati egyházban a himnuszköltészetet. Szent Jeromos (Hieronymus, Sophronius Eusebius, kb. 340–422), egyházatya. Hatalmas klasszikus római műveltséggel rendelkezett. A hagiográfiai, egyháztörténeti irodalom műfajainak kezdeményezője, kiemelkedő műve a Szentírás latin nyelvű változatának elkészítése, a *Vulgata*.

kal cserélődtek fel, az ősi jámborság pedig hamis ceremóniákkal, emberi hagyományokkal, törvényekkel, határozatokkal, különcségekkel, másodlagos szerzők glosszáival δευτερώτων (másodlagosokra). Az sem számított, hogy a niceai zsinaton az atyák oly bölcsen rendelkeztek: τὰ ἀρχαῖα ἔθη χρατείτω (a régi erkölcsöket kell megtartani).[11] Vakmerőbbnek tűnhetek ezek miatt valaki szemében, mint az akár életkorom, akár tanulmányaim tapasztalatából következik: azonban, hogy úgy mondjam, a ti ügyetek, tehetséges ifjak, követeli azt meg. Ugyanis, hogy némelyek lomhábban mutatnak hajlandóságot a szépmesterségek iránt, nagymértékben az az oka, hogy eddig még nyilvánosan senki sem figyelmeztette őket. Már tehát ismerjétek meg, milyen a barbárok magyarázási módja, mely forrásokból ered, azt hallottátok.

A széptudományoknak általában három neme van, λογικὸν, φυσικὸν, προτρεπτικόν (logika, füszikon, veleszületett, természetes, protreptikón, buzdító, lelkesítő). A logika a beszéd egész erejét és különbségeit tárgyalja, és mivel őáltala vezet az út ama magaslatokra, a gyermekkor alakításának legelső lépése, betűket tanít, a beszéd sajátosságát vagy szabályokkal, vagy a szerzők alakzatainak összevetésével köti meg, megszabja, hogy miért tarsd szemed előtt azt, amit a grammatica szintén tanúsít. Innentől, mikor már egy kissé előrehaladtál, a lelki ítélőerőt készíti elő, mellyel a dolgok határait, keletkezését, célját, végét, vezetését úgy fogod megismerni, hogy ha valahol előfordul, hogy bármit is pontosan kell tárgyalni, mindent, ami a szándékodhoz tartozik, mintegy készpénzként bírod, és a tudomány segítségével úgy megnyered a hallgatók jóindulatát, hogy másként egyáltalan nem lesznek képesek érezni. *Ezek annak a részei, melyet mi dialektikának, mások retorikának hívnak: az elnevezést váltogatják a szerzők, miközben a tudomány ugyanaz.* A beszédnek ez a rendje akkor volt, mikor még virágoztak a tudományok, míg nem botlottunk bizonyos boglárokkal ékeskedő magiszterekbe, akik, tudjátok, magyarázataik mekkora tömegével nyomták el a grammatikai tudást. De mikor győzték le azt, azokból a dialektikákból láthatjuk, melyeket eddig a Tartaretiusoktól, Bricot-tól, Perversortól, az Eckiusoktól, erszényhegyhez láncoltaktól, bikai és kutyai való gyakorlatokból és más hasonlófélékből veszünk.[12]

Szabad nekem ezen részben szabadabban szólanom, ugyanis azok engem majdnem hat esztendeig folyamatosan koptattak. És mivel a dolgot jól megfontoltam, nem lesz nehéz nekem azt saját színeiben lefesteni és kijelenteni, hogy nem διαλεκτικὰ (dialektika) az, amelyet azok, mérőzsinórjukat kifeszítve, a tudatlanság magiszterei-ként vallanak. Először is a dialektika, amint mondtam, bizonyos összefoglaló módszere minden kérdésnek, διωχητική τε και διακριτική (rendszerezés és megkülönböztetés), amely valamely dolog tárgyalásának a rendje és ítélete, hogy lássuk meg

[11] 325-ben volt – Constantinus császár kezdeményezésére – Niceában az első ökumenikus zsinat. Tárgya az Atyaisten és a Fiú (Krisztus) közötti viszony tisztázása volt. A zsinaton elítélték Ariust, aki tagadta Jézus valóságos istenségét: a Fiú homousziosz (egylényegű) az Atyával, aki abból született és nem teremtetett.

[12] Valószínűleg beszélő gúnyneveket használ itt Melanchthon; a Perversor jelentése megrontó, a Tartaretusé pedig pokolfajzat, valamint utal egyes középkori, skolasztikus szillogizmus-formákra.

benne, mi, mennyi, milyen, miért, hogyan: egyszerű-e vagy összetett, igaz-e vagy hamis. Az egyszerű dolgoknak a megkülönböztetése és azok a fogalmak kényszerítenek bennünket tövises fekvésű helyekre és a sötét éjszakába. Az összetett dolgok tanai milyen sötétséget nem árasztottak szellemeskedéseikkel? Ilyenek: „A nem maga a faj", „A semmi és a senki harapják egymást a zsákban", „Párizsban és Rómában eladó a bors." Távol tartják piacuktól azt, amit nem érnek fel. Nincs piaca annak, amit nem keresnek.[13]

A κατηγορίων (katégorión) könyve nem mérhető a dialektika táblázataival, mondják, mivel a feltalálás minden mestersége, mintegy forrásból, innen ered, és κατηγορίαι (katégoriai – kategóriák) nincsenek is, csupán az egyszerű dolgok bizonyos μέθοδος-a (méthodosza, módszere).[14] És így fecsegnek: Vajon az egyes nemek legáltalánosabban, valóságosan (ahogy mondják) különböznek, és ebben még a scotistak (Duns Scotus követői, I. M.) egymás között sem egyeznek meg, még kevésbé a más párt követőivel. Az *Analytica posteriorát* – mivel ez az elrendezés sorrendje, és amint azt Simplicius Peripateticus mondja, a mesteri vitatkozás szabálya és zsinórmértéke – közben a mieink a *Metaphysicá*ba illesztették, és így valósággal ezt az önmagában nem nagyon nehéz, és tanulmányi feldolgozásra csodálatosan hasznos dolgot nehézzé és haszontalanná változtatták.[15] Vajon ez az, amivel fennhéjáznak, hogy tanítják? Vajon ezek azok, melyek híján valamely tudomány nem tudja feladatát ellátni? Vajon ezek azok, melyek a filozófia oly ragyogó címei alatt árverésre kerülnek? Ám mennyivel kevesebbet tanultak volna helyesen bölcselkedni, mint esztelenkedni. De türtőztetem magam, nehogy valakit, akár a jó emberek közül is, túlzásba vitt szókimondásom megsértsen. Ti ifjak, higgyétek el, én azt az egy dolgot cselekszem, hasznosabbat, mint amit egykor tárgyaltak, hogy az *újjászülető tudományok tanulmányozására* irányítsam a figyelmet. Csakugyan van néhány új, igaz ítéletű férfiú, kiknek midőn ugyanezt az ügyet gyakran előadtam, véleményünk minden pontban egészen megegyezett.

Nekem egy bizonyos kiváló barátom, akinek tanársága alatt gyermekkoromban a Svábföldön Tübingenben dialektikában érdemeket szereztem egy vagy két éven keresztül, amennyiben mindig mint legmeghittebb testvérével bánt velem, Franciscus Stadianus, olyan életvitelű és műveltségű, hogy minden tudós és jó ember méltán verseng kegyeiért.[16] Az *Analytica posteriorát* szándékozott előadni a felsőbb éves sváb

[13] Melanchthon itt a skolasztikus dialektika abszurd példáit sorolja föl eltúlozva, csúfondáros szándékkal.

[14] Melanchthon itt Arisztotelész *Categoriae* címen emlegetett művére gondol.

[15] Arisztotelész műve az *Analytica Posterior* (Második Analytika), a tudományos bizonyítás elméletét tárgyalja s ennek kapcsán foglalkozik a meghatározással és felosztással is. Az *Analytica Prior* a szillogizmus elmélete, amely az ítéletet, fogalmat és az indukciót tárgyalja. A *Metaphysica* 14 könyve különböző időből származó előadások gyűjteménye, amelyek a végső lételveket vizsgálják, azok elnevezése. Simplicius Peripateticus (Szimplikiosz, Kr. u. V. század), neoplatonikus görög filozófus; Arisztotelész magyarázatokat írt, amelyek a Szókratész előtti filozófiára vonatkozó értékes forrásokat is tartalmaznak

[16] Franciscus Stadianus 1518–19-ben az ifjú Melanchthont dialektikára oktatta Tübingenben. Melanchthon tanítványból csakhamar egyenrangú kollégává lett, maga is ösztönözte tanárát Arisztotelész eredeti szövegeinek hiteles kommentálására. (Vö.: Hartfelder, Karl, *Philipp*

ifjúságnak, nékünk Thémisztiusz könyveit magyarázta, melyeket latinra Hermolaus fordított.[17] Hozzátettem Philoponius által készített bizonyos átiratokat, mivel nem minden görög volt számomra eléggé meggyőző. Figyelmeztettem azonfelül: amott Arisztotelésztől a retorikát is tanítsa. Olvasott és újraolvasott, és valamilyen ítélettel egyenesen a célra tört, ott a dolgot mélyen megfontolva, és tehetségének termékenységéhez mérten megnövelve és megvilágosítva annyi nevezetességgel, méltánylással, különbségtétellel világosította meg, a dolgot ép állapotába, mintegy döntőbírói ítélettel helyreállította és az iskolának a dolog lényegét egyszerűen, ragyogó világossággal τὸ ἄλφα καὶ ω (to alpha kai ó) elejétől a végéig szándékozott átadni. Mindezekhez – másokat hiába kérlelve – állhatatosan hozzám fordult, hogy Arisztotelész megtisztításához nyújtsak segítő kezet: ő a maga erejéhez képest mindent meg fog kísérelni, hogy a tudomány alapelemei a barbárok elnyomása alól felszabaduljanak. Először az elsőosztályú tudományokat a mocsoktól nem lehet megérteni, csak az ifjúság bevezető tanulmányainak megtisztításával. Az ismeretekből az birtokolható a csúcson is, ami lejjebb már ismertté vált. Összegezve, minden elvárható az idősebbektől, ha a fiatalság tanulási gyakorlatának jobb módja elterjed. Tetszett barátom tanácsa és a tudós foglalatosságot együtt felvállaltuk, a többinek az istenek kedvezzenek. Most megkérdezlek benneteket, mennyire értékelitek ennek a férfiúnak az ítéletét, midőn más tudományokban οὐ παρέργως (sem tapasztalatlan), addig ezen a területen, azt hiszem, a legnagyobb dicsérettel tíz éve tevékenykedik? Veletek együtt tanúsítom, azzal a böles esküvéssel, semmi sincs ezekben az elterjedt irományokban, melyet valaki is helyeselne néhány álorcás professzoron kívül: γαλλοὺς μᾶλλον ἢ φιλοσόφους, akik inkább kappanok, mint filozófusok. Haragudjanak meg Múzsáim, ha nem úgy ítélem el ezeket, hogy azokhoz képest jobb és szerencsésebb dolgokban legyen részetek. Általam szabad lesz bárkinek oda járulni, ahová a gyakorlat, vagy tehetsége szólítja.

Eléggé tudom, nem volt egyetlen százada sem a görögöknek, sem a latinoknak, mely ne lenne kiváló a szellemes filozofálásban, a régiek valamivel szerencsésebben, mint az újak. Amiért add hozzá azokhoz a tanulmányokhoz, illő, az éles elmét és a gondosságot, ezen kívül a jó ítélőképességű tanárt, aki kiválogatja, mit és meddig kell tanulni. Fájdalmára van ugyanis a józan gondolkodású embereknek, akik meggyő-

---

Melanchthon als Praeceptor Germaniae, Berlin, A. Hofmann & Comp. 1889. Különösen a *Tübingen (1512–1518) Lehrer Melanchthons* című fejezet: 35–44.) Melanchthon Stadianust megismertette Arisztotelész műveinek Hermolaus Barbarustól származó latin fordításával, valamint Johannes Philoponius Arisztotelész-kommentárjaival. Ermolao Barbaro (Hermolaus Barbarus, 1453–1493), velencei olasz humanista tudós, filológus. Veronában Guarinónál, majd Rómában tanul, Pomponius Laetus tanítványa. 1475–1476: Arisztotelész műveit kommentálta. Velencében magániskolát nyitott Arisztotelész további tanulmányozására. Stadianus arra biztatta Melanchthont, hogy távlati tudományos működése során meg kell szabadítani Arisztotelészt skolasztikus kommentárjainak káros járulékaitól, vizsgálatához vissza kell térni a görög eredetihez.

[17] Thémisztiusz (330–390), bizánci rétor és filozófus, Constantinus császártól Theodosiusig fontos állami méltóságokat viselt. Ifjúkorában parafrázisokat írt Arisztotelész műveihez *(Analytica, Physica, Psychologia, Metaphysica)*, ezért a középkorban Arisztotelész közvetítőjeként becsülték.

ződtek arról, hogy bármilyen tanulmányokat is folytatunk, ha az nem a gyakorlatból származik, csak ezeket a haszontalanságokat tanultuk meg. Szerény ember volt Szókratész, aki, midőn közönségesen bölcs ember hírébe keveredett, szokta mondogatni, azt az egyet tudja, hogy semmit sem tud: azok ellenben azt az egyet nem tudják, hogy semmit sem tudnak. És háresak valamikor szerencsésen ἑρμῆς ὁ λόγιος (mintegy ékesszóló Hermész) megsimogathatná őket botjával, hogy térjenek észre, és beismerjék, mennyire esztelenek.[18] Hogy messzebb kalandozzak, engem az ügyön érzett felháborodás ösztönzött. Hitet akarok tenni a tanulóknak, hogy a tudományok egy bizonyos más neme hasznosabb, és ezek a mi Retorikáinkban hosszabbak, mint amivel a Copulátumok kérkednek. Hogy egykönnyen ne vegyük észre és ne lássunk át a szitán, ilyesféle ajánlással kínálják magukat: „Minthogy pedig az erény oly szűk határok közé van szorítva, az már magában tüstént tisztességes is, ha valaki hajlandóságot mutat valamit elkezdeni."

Amennyi életkor adatott az embernek, a serdülőkort is beleértve, arra szánják, hogy az egész arisztotelészi tengert, ugyanis így nevezi a Nazianzoszi, kimerjék, nem tudom, hogy az vajon valakinek sikerült-e?[19] Ennélfogva, amint kimerítenek, visszafolyik, szerencsésebb az bizonnyal, amit a Danaidák korsóikban hordanak.[20] Tedd hozzá, hogy mikor azzal dicsekszenek, hogy az igazság tudományán elmélkednek, többnyire csalárdságon és álnokság szövésén fáradozik a nyelvük, ahogy vidáman játszadozik Iszokratész, mikor azt mondja: Οἱ προσποιοῦνται μὲν τὴν ἀλήθειαν ζητεῖν, εὐθὺς δ'ἐν ἀρχῇ τῶν ἐπαγγελμάτων, ψευδῆ λέγειν ἐπιχειροῦσιν. (Akik azt színlelik, hogy az igazságot keresik, mindjárt kijelentéseik kezdetén bizonyítják, hogy hazugságot mondanak.) Azután az oly sok párt, filozófiai iskola annyi eltérő véleményéből alig találsz egyet-kettőt, amely megállja a helyét. Szokás ugyanis, miként azt a régi teológusok közül egy bizonyos elsőrendű mondta, minden emberi vélekedésben hamissal az igazat, az igazzal a hamisat összekeverni, καὶ τἀληθὲς πολλοῖς ψεύδεσιν ἐγκρύπτεσθαι (és az igazságot sok hamisság burkolja), hogy Dionüsziosz szavaival éljek.[21] Ott pedig mennyi fáradozásodba kerül, hová menekítsd a hallgatót, míg a

---

[18] Utalás Hermész hírnöki attribútumára. (Görögül: kerügeion, latinul caduceus.)

[19] Nazianz(osz)i Szent Gergely (330–389), egyházatya, Arisztotelész-ismeretében Nagy Szent Vazul (Basileios, 330–379) elveit követi.

[20] Danaosz görög király ötven lányát nevezték így. Testvére azt kívánta, hogy adja lányait feleségül az ő ötven fiához. Danaosz vonakodott eleinte, mégis engedett a követelésnek. Lányait azonban rávette arra, hogy a nászéjszakán öljék meg férjeiket, amit azok (egy kivételével) meg is cselekedtek. Emiatt a Tartaroszba kerültek, és azt kapták büntetésül, hogy egy feneketlen hordóba amphoráikkal vizet hordjanak. Ezzel az értelmetlen munka jelképévé is váltak.

[21] Dionüsziosz Areopagitész (latinosan: Dionysius Areopagita) nevéhez fűződnek az ún. „Areopagitikus iratok", szerzőjüket a középkorban azonosították Pál apostol valamelyik tanítványával. Az iratok szerzője – akinek kiléte máig vitatott – egyébként igyekszik azt a látszatot kelteni, hogy az apostolok korában élt. E művek a VI. sz. elején váltak ismertté, szerzőjük talán egy szír, keresztény újplatonikus filozófus, aki az V. sz. vége felé élt. Művei az újplatonikus filozófia, különösen Proklosz ismeretéről tanúskodnak, szerzőjük jelentőségét éppen az adja, hogy az antik platonizmus és újplatonizmus eszméit a keresztény teológia tanításaival sajátos rendszerré ötvözte. Négy értekezése maradt ránk, legismertebb *Az isteni nevekről.*

„Doctor" mondatai csodásan illeszkednek egymáshoz, mint fekete a fehérhez: ám semmit sem számít, orra bukik, vagy rendesen talpán áll a mese, csak harsány zajt csapjon. Mennyivel hasznosabb volt itt akár τὸ ἐπέχειν (az a törekvés), az új Akadémiát felkarolni! Félek, hogy terhes lesz számotokra az olyannyira ízetlen badarságokat hallgatni, ezért másfelől néhány példával igazolnám. Eközben eltávolodnak a részletek tanulmányozásától, táplálják a gyűlölködést, fázik az emberiesség, és midőn a tudományoktól semmi sem kell, hogy távolabb legyen, mint az ósdiság, ugyanis egykor közös volt a Múzsák és a Gratiák szent tisztelete, ezek tudását, bármifélék is, egyedül az irigység dajkálja. Így bemocskolódva, midőn a nagyobb dolgokra, a teológiára, jogtudományra vagy az orvostudományra mozdítják lábukat a már kifáradt években, mi mást tehetnek, miután a tehetség erői megfogyatkoztak, mint amit megszoktak a kisiskolában? Játszadoznak tehát a kétszer gyermek öregek, ámbár ha valakinek kissé szerencsésebb a szelleme, szégyelli, hogy játszott, nem bocsátkozik játékba.

Továbbá, ifjak, szerencsekívánataimat fejezem ki nektek, akiket a mi legkiválóbb és legbölcsebb fejedelmünk, *Frigyes, Szászország hercege*, választófejedelem kegyessége folytán illet meg messze a legüdvösebben a művelődés lehetősége: magának a mesterségnek a forrásait a legjobb szerzőkből merítitek: ez az eredeti és őszinte Arisztotelészt, az Quintilianust, a szónokot, amaz meg a nevelés számára oly gazdag Pliniust, emez, mint valamely bőségszaruból: a szellemességeket, de a tudományokkal kiegyenlítve, tanítja.[22] Hozzájönnek még, melyek nélkül senkit sem lehet műveltnek tekinteni, a matematika, továbbá a költemények, a szónokok, nem közönséges professzorok által. Ha megismeritek, hogy ezeket milyen sorrendben kell tárgyalni, akkor, biztosan tudom, könnyűnek, csodálatosan eredményesnek fognak látszani. A gyermekkor tanulmányait, melyeket προγυμνάσματα (progümnaszmata)-nak neveznek, a grammatikát, a dialektikát, a retorikát addig kell tanulni, amíg a beszédre és ítélőképességre felkészítve a tudományok nyomdokait egykönnyen nem tudod követni.[23] Össze kell kötni a görög irodalmat a latinokkal, hogy a filozófusokat, teológusokat, történetírókat, szónokokat és költőket, ha olvasni szándékozol, bárhová is fordulj, magának a dolognak a lényegét érd el, ne csak a dolgok árnyékát, miként Ixion, mikor Iunoval akart találkozni, felhőre bukkant.[24]

Ezzel, mint útravalóval felszerelve a legrövidebb úton καὶ εὐπετῶς (és szerencsésen), ahogy Platón mondja, járulj a filozófiához. *Ugyanis teljesen az a meggyőződésem, hogy aki valamely jeles dolgot akar akár a vallási életben és szent tudományokban, akár a világi közéletben a fórumokon megkísérelni, kevésbé lesz sikeres, ha szellemét előtte az emberi tudományokkal (így nevezem ugyanis a filozófiát), amennyire elégséges, nem vértezte fel.* Nem

---

[22] Fridericus, azaz Böles Frigyes szász választófejedelem, a wittenbergi egyetem legfőbb patrónusa, Melanchthon és Luther oltalmazója, a reformáció egyik leghatékonyabb támogatója.

[23] A grammatika, dialektika, retorika voltaképpen a trivium hármas tudománya.

[24] Ixión, Phlegüasz fia, a lapithák királya. Dia férje. Apósát kegyetlenül meggyilkoltatta, amibe beleőrült. Zeusz betegségéből meggyógyította s meghívta az istenek lakomájára, ahol beleszeretett és szemet vetett Hérára. Zeusz próbatételként Hérához hasonló felhőt küldött néki, amire ő rávetette magát s így nemzette a kentaurokat. Ixion ezzel eldicsekedett, ezért Zeusz büntetésből az alvilágban tüzes kerékhez kötöztette.

akarom, hogy a filozofálással bárki játszadozzon, ugyanis azt eredményezi, hogy a józan észről végül megfeledkezik. Hanem a legjobbakból a legjobbakat válogasd ki, azokat is, amelyek úgy a természettudományhoz, mint az erkölcsök alakításához tartoznak. Itt elsősorban görög műveltségre van szükség, amely az egyetemes természetismeretet tartalmazza. Hogy az erkölcsökről alkalmatosan és bőségesen tudjál beszélni, legtöbbet használ Arisztotelész *Moraliá*ja, Platón *Törvényei*, a költők, de csak azok, akik a legjobbak, és úgy lehet őket olvasni, hogy lelkünket kiműveljék.[25] Homérosz a görögöknek minden tudomány forrása, Vergilius és Horatius a latinoknak. Általában szükséges ehhez a tárgyhoz a történelem, melyre – ha merném, Herculesre mondom! – egymagára ráaggatnám mindazt a dicséretet, amelyre érdemes *a széptudományok egyetemes köre* (universus artium orbis).[26] Ez mondja meg, mi a szép, mi a rút, mi a hasznos, mi nem az, teljesebben és jobban Khrüszipposznál és Krantórnál.[27] Ezt az élet egyetlen területe, sem a közélet, sem pedig a magánélet nem tudja nélkülözni. Tartozik neki a városi és a házi ügyek intézése is. És nem tudom, hogy nem volnae kisebb kárára a mi világunknak a Nap, azaz lelkének hiánya, mint ha a polgári ügyeknek a rendezőelve, a történelem hiányozna.

Őseink közmegegyezése révén ismeretes, hogy a Múzsák az emlékezetből születtek. Ha nem csalódom, ez azt jelenti, hogy a történelemből ered a mesterségek minden neme. Filozófia néven értem a természet tudományát, az erkölcsök elveit és példáit, amelyekkel, ha valaki helyesen átitatta magát, magának a legmagasabb csúcsokra tör utat. Aki ügyeket szándékozik tárgyalni, onnan meríti a tárgyak gazdagságát és a beszéd teljességét. Aki a várost szándékozik szolgálni, honnan kérjen méltó, igaz és jó szabályokat? A filozófiának ezen hasznai leginkább Démoszthenésznek, a ragyogó szónoknak tűntek fel, amiért oly pontosan ajánlotta egy bizonyos ifjú figyelmébe: νόμιζε δέ (Aztán szívleld meg!). A többit olvassátok magatok az Eroticumban. M. Cicero mindig is elsőbbséget adott a filozófiának, s azt hiszem, hallottátok, amint ő mondotta Servius Sulpicius és Q. Scaevola jogtudós összevetésében, kiesodát illettek a rómaiak σοφό (böles) melléknévvel, csodálva benne a filozófiai dolgok bőséges tudását.[28]

---

[25] Arisztotelész erkölcstani műveit összegezheti *Moralia* címmel Melanchthon, ezek körébe tartozik a *Nikomakhoszi etika*, az *Ethica Eudemica* és az *Ethica Magna*. Platón műve a *Törvények (Nomoi)*.

[26] A *„me Hercle"* (Herkulesre mondom!) fordulat is az antikvitásban elterjedt görögös-latinos bizonygatás, olykor esküforma. A humanisták gyakran éltek vele, de heves ellenzői is voltak, mivel keresztényhez nem illőnek, pogánykodónak tartották, mint például Erasmus *Ciceronianus* című művében. A kötetünkben szereplő szerzők közül J. Sturm is elítélőleg szól az ilyesfajta keresztény szájból származó esküvésről.

[27] Crantor (Krantór), ciliciai filozófus, a platóni Akadémia hagyományainak követője volt: a *Timaios*hoz írt magyarázatot, de legnagyobb hatást a fájdalomról szóló művével keltett. Chrysippus-Khrüszipposz (281–208), a sztoicizmus iskola tanait egységes rendszerré építette ki.

[28] Servius Sulpicius Rufus, Caesar-párti római politikus, Kr. e. 51-ben consul. Kora egyik jeles szónoka volt, Cicero gyakran emlegeti elismeréssel retorikai műveiben. Q. Mucius Scaevola († Kr. e. 82), híres római jogtudós, szónok és politikus. Tanítványai közé tartozott Cicero is, utóbbi sokat emlegeti a *Kötelességekről* és *Laelius avagy a barátságról* című műveiben.

Ami pedig a szent dolgokat illeti, legtöbbet számít, hogyan készíted fel lelkedet. Ugyanis az Úr kenetjének illata az emberi tudományok fűszere fölött lebeg. *A Szentlélek vezetésével a mi széptudományaink tiszteletének kíséretében lehet a szent dolgokhoz eljutni.* Amiként Herculianushoz Synesius írja: ἐῤῥωμένως εὐθυμῶς διαβιώης φιλοσοφία χρώμενος ἐς τὸ θεῖον ποληγετούση ἀξιαγάστε. (A filozófia szilárdan, szerencsésen fennmaradva, az isteni gondolatokkal felruházva csodálatra méltóan irányítást kapott.)[29] Ha az valakinek nem tűnik fel, gondolja meg, hogy a türosziak Salamon templomának díszítéséhez orcichalcum-ot (sárgarezet) gyűjtöttek össze, így hát mivel a teológia részint héber, részint görög, mivel mi latinok azoknak a patakjaiból iszunk, idegen nyelveket kell tanulnunk, nem mint κωφὰ πρόσωπα (ostoba személyek), midőn a teológusokkal értekezünk.[30] Ott a szavak ragyogása és tulajdonsága feltárul, és megnyilatkozik, mint egy déli nyugalomban az írás ama igaz és veleszületett értelme. Midőn közelebbről megértjük a betűt, a dolgok tartalmát követjük. Távozzon már az annyi fagyos glosszázgatás, az egybehangzások, ellentmondások és mások, amelyek a tehetség hátráltatói! *És amikor lelkünket a forrásokhoz vezetjük, Krisztust kezdjük megérteni, parancsolata számunkra világossá válik, és az isteni tudomány ama boldog nektárja önt el minket.* Mert mikor Engadi szőlőjében jó szagú ciprust szedünk, szembejön a vőlegény a hegyek fölött ugrálva, és átszökellve a dombok fölött, és az Eden palotájába vezetetteket, נשמה הורק folyékony, szétolvadó, lángoló kenettel megkeni a kegyes lelkeket, és méltónak fogja őket tartani halálukban csókjára.[31]

Az ő tagjai közé fonódva élünk majd, remélünk, feléledünk, Siont szemlélve és κρυφιομύστῳ (rejtetten beavatott) csendben a mennyei Jeruzsálemet imádva.[32] Ez a mennyei bölcsességnek a gyümölcse. Ezt tehát a legtisztábban, elménckedésink által meg nem mocskolva tiszteljük. Az, amit valahányszor Pál vésett elménkbe, amikor Titushoz írt levelében a keresztény emberről szóló tanításáról előírt, ἀδιαφθορία (romlatlanság), érintetlenség, azaz hogy ne legyen bizonytalan a hit. Ezután a σεμνότης (tisztaság), azaz hogy gonoszul ne keverjük össze a szent dolgokat más írásokkal. Gyanítom, hogy tudta, hogy mi származik abból, ha a szent és a világi dolgok összekeverednek, az lesz, hogy emberi érzelmek, gyűlölet, pártoskodás, egyházszakadás, vi-

---

[29] Synesius (kürénei Szünesziosz), Kr. u. 370–413? püspök, görög nyelvű keresztény író, költő, tudós, szónok. Alexandriában, Konstantinápolyban, Athénban tanult. 410-ben keresztény lett, majd Pentapolis püspöke. Levelei (155) és beszédei ismeretesek. Hevesen bírálta a szerzetességet és az antik kultúrában járatlan keresztény papokat. Műveiben az antikvitás mitológiáját-művészetét ötvözi a keresztény szellemiséggel, himnuszaiban a keresztény és újplatonikus látásmód egyesül az ókori prozódia szabályai szerint.

[30] Salamon temploma föníciai mintát is követett, építőmesterei között föníciaiak is voltak.

[31] A mondat tulajdonképpen az *Énekek énekének* több sorát összevontan parafrazálja: „Mint az Engedi Bőlcéiében az Cyiprus, ollyan énnékem az én mátkám." Én 1:14. „Az én Berelmesemnec Bauát hallom, ímé, ő, imhol iő sietuén imez hegyeken, vigadozuán imez halmokon." 2:8. A héber nyelvű idézet Karasszon Dezső olvasatában: „besämäz turaq". Megjegyzése szerint a Corpus Reformatorum szövegkiadásában sajtóhiba van, a Bibliában nem sämäz áll, hanem sämän = olaj. A turaq szó passiv imperfectum; vagyis jelentése: „olajjal, (amely) kiöntetett". A kiöntött olaj a legfinomabb olajat jelenti, a helyes alak: שֶׁמֶן הַתּוּךְ.

[32] Salem = a mennyei Jeruzsálem.

szály, sorban egymás után ütik fel a fejüket. Ezután aki a szentségekbe akar beavatást nyerni, kívánatos, hogy ama ősi Ádámot levesse, hogy a romlatlan Ádámot öltse magára, azaz az emberi érzelmeket s magának a ravasz kígyónak az igáját felsőbbrendű erkölccsel törje szét, rombolja le, hogy az Úr dicsőségében magassággá változzék a mélység. Éppen ez volt az oka, amiért azt mondottam, hogy a tudományok gyakorlatától megfosztott egyház, az igazi és hiteles kegyességet emberi hagyományokkal valahol megváltoztatta.

Miután az emberek kitalálásai tetszeni kezdtek, *a mi jó cselekedeteink szeretete legyőzött minket*, a mennyei kenyér helyett Belphegort kóstolgattuk, és emberekké kezdtünk válni, nem χριστοί (Krisztusokká).[33] Ezeket úgy szeretném előadni, hogy kitűnjék, mit gondolok. Egyáltalán nem gondolok mást, mint amit az Evangélium igazságából az egyház határozatai elismernek, és számomra is az, amit a zsidók mondanak: צִנָּה וּסְחֵרָה אֲמִתּוֹ „pajzs és páncél hűsége".[34] Most már ugye világosan látjátok, mekkora jelentősége van az újjászülető tudományoknak, és mennyire irányulnak a jó lelkek kiművelésére? Ki ne sajnálná a régebbi kort, hogy a tanulmányok oly ragyogó fényétől elhagyatva a pokol mélységeibe, és nem is tudom, miféle tudományos fertőbe estek? Kit nem ütne szíven világunk hatalmas szerencsétlensége, hogy a régi szerzőktől is korunk gondatlansága folytán meg vagyunk fosztva, azután még azok is, akiknek valami nyeresége lett volna a jókból, majdhogynem elvesztegetve pusztultak el.

Hátra van tehát, ifjak, hogy meghalljátok, amely dolgok szépek, azok igen nehezek is, mégis úgy fogja legyőzni szorgalmatok a nehézséget, hogy remélem, sokkal kevesebb erőfeszítéssel fogjátok követni a jót, mint a rosszat. Kiválasztják számotokra a ti tanítóitok, mely dolgokat hasznos tudni, az ízléstelenségeket elkülönítik, és ők a latinokat bizonyára, a görögöket pedig a latinokkal együtt kötelesek tanítani, és könnyen megteszik. Majd kellő mértékben fennmaradó időt a görögöknek is szenteljetek, én minden erőmmel és törekvésemmel azon leszek, hogy fáradságotok ne vesszen kárba. Ugyanis kezdettől fogva a grammatikai tantárgy nehézségét a legjobb szerzők olvasásával fogom mérsékelni, hogy amit ott szabályként, itt példaként tanítsák. Ehhez járul mellesleg, ami a szerzőkben az erkölcsökhöz, vagy titkos dolgok

[33] Köztudomású, hogy a protestantizmus elutasítja a jó cselekedetek által történő üdvözülést (bonis operis), erre vonatkoznak az eredeti szövegben a következő szavak: „...et amore operum nostrorum victi". Belphegor a Baal-Peór név görögös formája. A Peór-hegyen tisztelt Baal kánaáni isten, akinek a hívei bálványáldozati lakomára, bálványimádásra csábították a honfoglaló protoizráeli törzseket. Baal-Peór hegyesúcs a moábi hegység nyugati szélén, valamint város ugyanezen hegyesúcs közelében, itt volt a névadó istenség kultuszhelye. Kultuszához a vad paráznaság, kicsapongó mulatozás tartozott. A moábiak és midjániak meghívták Izráel fiait erre a lakomára, hogy felingereljék vele Izráel Istenét népe ellen. (Hos 9:10, Num 25:3, Deut 32:10.) A Belphegor név itt a megtévesztettséget, a hamis tanoknak való hódolást jelenti.

[34] A héber szöveg idézet a 91. zsoltár 4. verséből, pontos olvasata, szó szerinti jelentése: „cinna we szóhérá amittó" = pajzs és páncél (kőfal?) hűsége (Karasszon Dezső olvasata és fordítása). Az egész idézett vers fordítása Károlyinál a Vizsolyi Bibliában: „Az ő szárnyaiual fedez be tégedet, és az ő szárnyai alatt lészen óltalmad: pais az ő igaz igéreti."

tudásához tartozik: mindezt ha elvégezitek, gyönyörűen lezárjátok tanulmányaitok körét. Gondom lesz rá, hogy lehetőség szerint a szembetűnő és fontos dolgokra, szorgalmasan felhívjam a figyelmet.

Egyik kezünkben van Homérosz, a másik kezünkben Pál apostolnak Titushoz írott levele.[35] Itt lehetőségetek lesz meglátni, a beszéd sajátsága mennyire irányuljon a szentségek titkainak megértésére, továbbá mi a különbség a görögül fordító értelmező tudós és tudatlan emberek között. Más esetekben a jók helyett rossz ismereteket tanítanak, ebben a munkában kár nélkül nem lehet ostobaságokat beszélni. Fogjatok hát neki hévvel az ép, sértetlen tudományok tanulmányozásához, és ahogy a költő mondja, véssétek elmétekbe, a munka felét már elvégezte, aki elkezdi. Merjetek okosak lenni, tiszteljétek a régi latinokat, a görögöket pedig zárjátok szívetekbe, akik nélkül a latinokat nem lehet helyesen tárgyalni. Ők minden tudomány gyakorlatához képest szelídebben táplálják a tehetséget, s mindenoldalúan ékesebbé fogják tenni. Néhány éve jöttek a napvilágra azok, akik nektek úgy példaként, mint ösztönzőként szolgálnak. Oly színben tűnnek fel ugyanis, hogy látom magamban, akárhány helyen Németországot újra felvirágozni, és szerte erköcseiben és az emberek közgondolkodásában megszelídülni, és mintegy kezessé válni azon dolgokat, amelyek egykor a barbároknak tudományul szolgáltak, és nem is tudom miféle iszonyúságot szoktak kilehelni. Azután befejezitek a munkát, nemcsak a saját magatok hasznára és az utódok gyarapítására, de egyáltalán mindannyiunk közmegegyezése szerint, legjobb fejedelmünk el nem múló dicsőségére, aki a széptudományok pártfogásánál semmit sem óhajt jobban. Ami engem illet, csak arra törekszem, ne tűnjek fel olyan színben, hogy akár legkegyesebb fejedelmünk szándékától, akár a ti tanulmányaitoktól eltávolodtam. És ezt a magam nevében – híres férfiak, a Szász Akadémia vezetői – felajánlom és megfogadom, tiétek lesz a széptudományoknak szentelt, a gonosz mesterségektől legkevésbé sem befolyásolt ifjúságom, és végül, buzgón a ti hű bizalmatokba ajánlom, hogy jóindulatúan, serényen őrizzétek és oltalmazzátok. Szóltam.

Fordította: *János István*

[35] A beköszöntő beszédben megjelenő kettős paradigmájú látásmód valóban mélységesen átfogó gondolata az egész Melanchthon-életműnek, különösen 1518-as aktualitását tudjuk máshonnan is igazolni. Kétszer is hivatkozik itt Pál apostolnak Titushoz intézett levelére – amely a zsidó-keresztény műveltség jelzője és többször állítja ezt párhuzamba éppen Homérosszal, ami az antikvitás paradigmáját fejezi ki, egyben ezek elválaszthatatlanságát és szétszakíthatatlanságát is deklarálja. *A beköszöntő beszéd alapgondolatának közvetlen folytatását, részletes kifejtését* kell látnunk az 1518-as év őszi szemeszterén meghirdetett egyetemi előadás tematikájában, amely explicit formában állítja egymás mellé egyazon előadásban rajongva tisztelt szellemi eszményeit: „1518. Herbst. Homer und Paulus Brief ad Titum. CR. XI. 25. Mylius, Chronol. ad ann. 1518." Hartfelder, 1889. Datierte Vorlesungen, 555.

Az ékesszólás dicsérete

(Encomium eloquentiae)
1523.

Az ékesszólás művészete nélkülözhetetlen a tudományok minden fajtájához, Philipp Melanchthon declamatiója. (Avagy: az ékesszólás dicsérete)

Amint Hésziodosz fájlalja, hogy a halandók nem tudják, mennyi hasznot hozhat az embereknek a mályva és a magzating, bár csekélyre becsült növények, így mi is nem most először panaszkodunk amiatt, hogy az ifjak nem tudják mekkora jelentőséggel bír az ékesszólás művészete a tökéletes műveltség megszerzésében, amely látszólag semmit sem használ az olyan embernek, akinek tapsol a tömeg, egyébként pedig hasznosságban könnyen felülmúlja az összes emberi dolgot.[36] Nincs ugyanis sehol az egész világmindenségben semmilyen dolog, ahonnan jelentékenyebb előnyök jutnának a halandókhoz, mint a művészetek ezen neméből.

Mivel azonban ezek értékét az ifjúság nem ismeri, így történhet meg, hogy a legtöbben megvetik és igen kevéssé ítélik méltónak azok számára, akik a tanulásban igen nagy szorgalommal fáradoznak. Dicső dolog, ha valakit filozófusnak neveznek, nagyszerű jogtudóst hallgatni, a teológus névnél ez idő tájt semmi sem népszerűbb a tömeg körében, az ékesszólás művészetének – akár a megaraiaknak – semmi becsülete nincs.[37] Éppen ezért jónak látszik ezen a helyen megmutatni, hogy mely dolgok hivatottak megkedveltetni velünk az ezekkel való foglalatosságot. Itt akár periklészi erőt is kívánhatnék magamnak, míg arra törekszem, hogy az ostoba ifjúságot a helyes útra visszavezessem, amely egyrészt tévedésből lenézi a választékosabb irodalmat, mivel a többi tudománnyal összehasonlítva haszontalannak ítéli, másrészt pedig hanyagságból elkerüli. Mind az irodalomnak ugyanis és éppen úgy a többi széptudománynak is olyan a természete, hogy igen nagy erőfeszítés nélkül senkinek sem jut osztályrészül. Bizonyára ismert az a mondás, hogy a szép dolgok nehezen elérhetőek. Ámbár aki számbaveszi, hogy mily csekély munkával, mekkora nyereségre tesz szert, aki szem előtt tartja az előnyök jelentőségét, azt semmilyen dolog, legyen bármennyire nehéz, nem rettenti el az ezen tudományokkal való foglalatosságtól, amelyeket, ha megismersz, bizony nem lehet rád azt mondani, milyen szerencsétlenül szándékozol foglalkozni a többi tudománnyal.

Hallgassátok ezért türelmesen, milyen megfontolások vezettek engem arra, hogy a választékosabb irodalmat egyértelműen szükségesnek ítéljem az emberi élethez.

---

[36] A fordítás a *Corpus Reformatorum* Melanchthon-sorozatának szövegkiadása alapján készült.

[37] Megaraiak, görögországi város lakói. Az egykor virágzó várost a peloponnészoszi háborúban sorozatosan rombolták, lakói pusztultak, kultúrájukat veszítve elkorcsosodtak. A görögök között gúny és megvetés tárgyává lettek, ezt fejezték ki az őket gúnyoló közmondások is.

Először is, senki sem olyan esztelen, hogy ne lássa, szükségünk van a beszéd bizonyos rendszerére, amely által világosan kifejtjük gondolatainkat, akár ha köz- vagy magánügyről kell beszélni. Talán nevetséges itt fejtegetni, hogy az ember számára mennyire fontos a beszéd. Akik ugyanis lenézik a széptudományokat, semmiképpen sem úgy akarnak feltűnni, mint akik megfosztják az embert a beszédtől, hanem a szónoklás művelését utasítják el. Ezért amennyi szükséges ahhoz, hogy a beszéd meghatározott rendszerét birtokoljuk, kevés szóval elmondjuk. Mindazonáltal aki a dolgot helyesen akarja megítélni, az belátja, hogy így nem sok különbség van aközött, hogy teljesen néma vagy-e, vagy nem fordítasz műgondot a beszédre. Nem lehetséges ugyanis, hogy gondolataidat úgy fejtsd ki, hogy az érthető legyen a beszéd művészete képességének megszerzése nélkül és nem erősíted meg azt. Az okos emberek ugyanis a gyakorlat során tudják meg, hogy semmi sem nehezebb, mint világosan és érthetően beszélni valamely dologról. Először is, mivel hacsak nem ügyelsz a szavak erejére és súlyára a beszédben, melyik hallgató követi végig a te szónoklatodat? A használat igazolja ugyanis, miként a pénzérméket, a szavakat is, élni kell az elismert dolgokkal, amelyek mentesek a homályosságtól, mivel ékesszóló emberek hagyományozták ránk, mintegy az utódok kezén át.

A korábbi században, mivel ki-ki saját szavait használta és a latin szavakkal idegen szavak keveredtek össze, olyan összeolvadt volt a beszéd, hogy bizony a kor emberei sem tudták megérteni. Csak annyi hiányzik, hogy az utókor kövesse. Ki érti meg ugyanis Scotust, vagy a hozzá hasonló más írót ez idő tájt?[38] Alig ezután a leggyakorlottabbak elérték, hogy sehol se sértsék meg a beszéd szerkezetét és a szónoki kifejezést: amely ha megsérül, szükségképpen a szónoklat érthetetlenebbé válik. Itt azonban milyen sok oda nem illő dolgot követtek el még a művelt emberek is? Hányszor homályosítják el a beszédet lehetetlen és alkalmatlan metaforákkal? Ki emlegeti ugyanis Apuleiust és az ő majmait? Ám Apuleius, amikor a szamarat bemutatta, helyesen inkább akart ordítani, mint beszélni.[39] Végül jóllehet eléggé ismered a szavakat és a szónoki kifejezést, mégis igen nehéz dolog mindegyiket a saját helyére tenni, egyes dolgokat háttérbe szorítani, másokat kiemelni, egyeseket röviden összefoglalni, másokat hagyni, hogy szabadabban terjedjenek, némelyeket titkolni és elfedni, másokat nyilvánosságra hozni, úgy amint az árnyak közt kiválóglanak és kitűnnek a fények. Egészében véve ugyanis az ékesszólás jelentékenyebb valami, mint hogy szavak összevisszaságát gyűjtöd egybe. Valójában látom, hogy az ifjúság tévedésbe esik, mivel nem ismeri az ékesszólásnak egyrészt az erejét, másrészt a természetét, ezért úgy ítéli meg, hogy nem éri meg a fáradságot, hogy ahhoz nagyobb buzgalommal és munkával fogjon hozzá és azt gondolja, hogy általunk, professzorocskák által dicsérni azt mindennapos szokás, ahogyan kenőcseiket szokták a kuruzslók: nem fi-

[38] Duns Scotusról van szó, akit már korábban is elmarasztalt latinságáért, vö. *Az ifjúság tanulmányainak megjavításáról* című írás és jegyzetei jelen kötetünkben.

[39] Apuleius, Lucius (kb. 124–180 után), az ókori latin szépprózа utolsó klasszikusa, főműve az *Az aranyszamár (Asinus aureus)*. Ünnepelt rétor, írói, szónoki stílusában olykor modoros, túlbonyolító, cifrázatos, a stílus asianus képviselőjének tartja Melanchthon, ezért is marasztalja el itt igen erősen.

gyelmezteti őket a legkiválóbb és legokosabb emberek példája, akik egyhangúlag és egyöntetű jeladással ennek a tanulmányozására szólítják az ifjakat. Az emberek szerencsétlen sorsa, hogy amikor valamely dolog a legjobb, igen messzire kerül a látókörünkből és egyáltalán nem felismerhető.

Nem kételkedem abban, hogyha szemmel látható volna az ékesszólás méltósága, ahogy egy illető mondja: csodálatos szerelmeket gyújtana maga iránt. Mivel azonban az ifjúság a véletlenekre hagyatkozva, nem ésszel él, valamely meggondolatlan szeszély következtében jut el azokhoz a dolgokhoz, amelyeket mindenütt magasztalnak. Ezért, ha valaki nem ostobán ítéli meg a dolgokat, fontolja meg magában, hogy semmi sincs előbb, aminek a hasznavehetősége szélesebben kiterjedne, mint a beszéd előnyei. *Az emberek minden szövetségét, köz- és magánügyekben a kialakítandó élet szabályait és az összegyűjtendő dolgoknak a rendjét, amelyekkel az életet fenntartjuk és végül minden érintkezést a beszéd tart össze.* Ezután győzze meg magát arról, hogy senki sem fog hasznavehetően és érthetően beszélni valamely dologról, hacsak nem az, aki valamely művészettel és a legkiválóbbak utánzásával és nagy gonddal nem alakítja a beszédét arra a nyelvre, amelyet nyilvánosan használunk. Mihelyt ezt észreveszi, kétségtelenül semmi előbbre való, semmi sem lesz becsesebb előtte a beszéd művészetének elsajátításánál. *Ugyanis akár a gyönyörködtetés szándékával él valaki, vagy a tanáccskozásával, akár a tanításával, akár valamely tant kell védelmezni, akár a jogról méltányosan és helyesen értekezni, semmi többet nem teszel, mint amit a színpadon a néma szereplők szoktak, hacsak nem hozol fel művészi gonddal készített szónoklatot, amely a homályos dolgokat mintegy a fénybe helyezi.*[40]

Nagyon is jól tudom, hogy vannak, akik a választékosságot a helyes beszéd elvéről elválasztják, azt gondolván, nem számít, milyen szónoklattal élnek, csak az ügyet bizonyítsák. Ezek, ha közelebbről megszemlélik a dolgot, semmiképpen sem fognak úgy ítélni, hogy az ékesszólás mesterei idegen és fölösleges bíbort keresnek. A beszédnek sajátsága az a tisztaság és természetes finomság, amit, ha nem őrzöl meg, nemcsak hogy nem szépen vagy tisztátalanul, hanem helytelenül, homályosan és ostobán fogsz beszélni. Ahogyan végül is a képzőművészetekben a testek alakításában is megvan ez a finomság, mivel jogos arány szerint minden tag egyetértésben van a többivel, ha valamit másként teszel, természetellenes lesz, így amikor a szónoklat valódi jellegét új elrendezéssel eltorzítod, nyilvánvalóan természetellenes és balga dolgot teszel.

Picus abban a levelében, melyben a filozófiát védelmezi a műveletlen íróktól, tréfálva, úgy hiszem a közfelfogással ellenkező érvelésben (ἀδοξῳ), egyrészt a választékosságot elkülöníti a beszéd helyes módjától, másrészt úgy vélekedik, hogy a tényeket akármilyen szónoklattal ki lehet fejteni.[41] Bizony egyáltalán nem neheztelek rá,

---

[40] Melanchthon itt valójában a retorikában használatos szónoki beszéd nemeit (genusait) sorolja föl.

[41] Melanchthon retorikájának kiadásaiban közölte is függelékben Pico della Mirandola (Picus) *Pro barbaris Philosophis* című írását, amelyben ezt a tételt fejti ki szerzője. Ugyanakkor mellette szerepelteti Melanchthon *Hermolaus Barbarus* Picónak írott polemikus válaszát, amely ennek cáfolata.

aki legjobb tudása szerint nem védelmezi inkább a műveletlenséget, mint Favorinus a lázat dicsérte.[42] Csodálkozom azon, hogy vannak, akiket oly ízléstelen fortélyosságok komolyan meggyőznek arról, hogy semmit sem számít, hogyan beszélünk. Vajon tényleg helyesen fogja ábrázolni a testet a festő, ha semmilyen megfontolással nem irányítja az ecsetet, ha meggondolatlanul mozdul a keze, nem a műgond vezeti a vonalakat?[43] Ily módon elméd gondolatait ne helyezd mások szeme elé, ha nem élsz megfelelő és érthető szavakkal, a hangok megfelelő elrendezésével, a gondolatok helyes sorrendjével. Éppen úgy ugyanis, amint a testeket a színekkel, gondolatainkat a szónoklattal jelenítjük meg. Ezért szükséges, hogy a beszédben valamely meghatározott elképzelést gyakorlottsággal szavakba foglaljunk, amely önmagán belül elkülönül, úgy, mint a gondolatok képe. Szégyen az, ha valaki az utat nem ismervén, a járhatatlan ösvényt mutatja: akik pedig nem törődnek a helyes beszéddel, hányszor térítik el az úttól az olvasót? Hányszor szedik rá egyetlen szónak a gyakori felhasználásával? Nem egyszer kerültek nyelvtani hibák a filozófiába, a szent tudományok iratiba is fordítóink miatt. Van-e ugyanis olyasvalaki, aki Pál gondolatát a korinthosziakhoz írt levelében végigköveti, amikor ezek a majompofák, a választékosság megvetői így fordítják: az arcok sok személyétől stb.[44] Mily veszedelem ragadta el Augustinust, hogy ne tartsa meg szándékát annak a magyarázatában, ami Jánosnál így hangzik: τὴν ἀρχὴν ὃ καὶ λαλῶ ὑμῖν – amit kezdettől fogva is mondtam nektek?[45]

Számtalan effajta dolog található szerteszét, mivel a „barbarizmusok" a művelt embereket is becsapták. A szónoklat akármilyen fajtájával semmiképpen nem teszel eleget az olvasónak, de gonddal és törekvéssel megszerezhető a képesség, amellyel gondolataidat érthetően mások szemei elé tárhatod és minden dolgot helyesen előadhatsz, amit az ügy követel: mert ez ugyanazt jelenti, mint választékosan beszélni. Bizony tehát a hunyort köszöntsük azokra, akik a szónoklat szépségét megvetik és az emberek közös érzésétől annyira eltérnek, hogy nem értik meg, mit jelent beszélni.[46] A választékosságot a szükségszerűség szüli, egyrészt mivel minden idegenszerű dolog bizonytalan, másrészt tisztábban felfoghatók azok a dolgok, melyek szónoki dí-

---

[42] Favorinus, galliai rétor, Dio Chrysostomus, Plutarkhosz és Fronto tanítványa, barátja, Hadrianus császár kegyeltje. Enciklopédikus művei ismeretesek az ókorban, a római irodalmat is jól ismerte.

[43] Itt is Melanchthon képzőművészeti érdeklődése figyelhető meg.

[44] Ex multis facierum personis etc.: helytelen fordítása 2Kor 1:11. „ἐκ πολλῶν προσώπων" kifejezésének; Szent Jeromos így fordítja: „ex multorum personis"; Károlyi Gáspár így: „soc emberec által". A fordítói hiba abból származik, hogy a πρόσωπον szónak van *arc*, *tekintet*, de van *személy* jelentése is, és tulajdonképpen kétszeresen fordították ugyanazt a szót két különböző jelentésével.

[45] Az idézett hely János evangéliumából származik, 8:25: „Megkérdezték tehát tőle: Ki vagy te? Jézus így válaszolt nekik: Az, akinek eleitől fogva mondtam magam." Melanchthon óvatos Ágoston-bírálatának nem sikerült fölkutatni a szövegházterét.

[46] Helleborus = hunyor, olyan növény, amit az ókortól kezdődően a tébolyodás elleni orvosságként használtak főzetként. Melanchthon nyilván gunyorosan említi, hogy erre lenne szüksége a retorika ellenségeinek.

szekkel vannak felékesítve. Fabius ugyanis azt írja, hogy e célra használják az alakzatokat és az igazi szépség a hasznosságtól igazságos módon sohasem választható el.[47]

A szent könyvekben, hogy mégis a profán szerzőket mellőzzem, kérlek, melyeket tartod szükségesnek a retorikai alakzatok közül? Úgy vélem azonban, hogy a próféták ezeket nem használták volna, ha nem ítélték volna ügyük számára hasznosnak. Látjátok, milyen meggondolásból ajánlom nektek az ékesszólás tanulását, mivel sem előadni, sem helyesen megérteni nem tudjuk, amit az ősök leírva ránk hagytak, ha nem tanultuk meg biztosan a beszéd művészetének szabályát. Bizony nem látom, miként lehetnek egymásnak kölcsönösen embertársai azok, akik sem kifejteni nem tudják, amit éreznek, sem követni azt, amit helyesen kell mondani. Ennélfogva pedig, ámbár az ékesszólásnak semmi méltósága, semmi tekintélye nincs, mégis az olyan erő, hogy a tűznél, vasnál, levegőnél több helyen hasznos – ahogy mondják. *Ugyanis hogyan érvényesülnek az emberi dolgok, ha a szent és világi törvények védelmét az ékesszólás elhagyja, ha a szónoklatot nem vonják be sem a köz-, sem a magán tanácskozásokba, ami lehetővé teszi a megértést, ha a megtörtént dolgokat egyetlen betűvel sem lehet átadni az utódoknak?* Vajon megmarad-e még az emberség valamely nyoma egy ilyen államban? Továbbá mily kevéssé különbözik ettől az előző kor? Akkor a szent könyvek szövegét szinte már senki sem értette és nap mint nap az ostoba szofisták ítélete irányította az embereket és a szent törvényeket is átalakították. *Azon idők eseményei örök sötétségbe burkolva hevernek, mivel nem volt senki, aki számukra a széptudományok fényét megadhatta volna.* A beszéd minden fajta tudománya annyira homályos volt, hogy bizony a tudósok sem tudtak elég biztosan nyilatkozni. A filozófusok hevesen vitatkoztak egymás között a beszéd alakzatairól, miként a sötétben vakon vívó gladiátorok és még a hozzájuk közel álló emberek sem értették meg őket világosan. Igaz az: Ἀνάχαρσιν παῤ ἀθηναίοις σολοικίσιν, ἀθηναίους δὲ παρὰ σκύθαις. (Az athéniaknál Anakharszisz hibásan beszélt, a szkítáknál viszont az athéniak.)[48] Ám ők otthon ἐσολοίκιζον (beszéltek hibásan), és saját dialektusukat másokkal csodás szabadsággal keverték össze. A törvények számukra gyönyörűségül szolgáltak, nem másképpen azon Hérakleitosznak is, a többi halandóra sötétséget árasztottak.

Mivel már teljesen nyilvánvaló, hogy mennyire tartjuk azt, aki az ékesszólást megveti, miért nem gyűlöljük a műveletlenséget, mint a legártalmasabb pestist? Miért nem kergetjük ki nagy egyetértéssel az iskolákból? Miért sajnáljuk magunktól az ékesszólást, amelynél semmi jobbat, semmi teljesebbet nem látott ez a világ? Egészen eddig azt fejtegettük, milyen szükségszerűség kényszerít arra, hogy a beszéd bizonyos szabályszerűségét kövessük és oltalmazzuk; ha ez valakit csekély mértékben mozgat meg, az istenek sokkal jogo-

[47] Fabius, ui. Quintilianus (M. Fabius), Melanchthon másutt is gyakran használja ebben a rövidített névalakban.

[48] Királyi családból származó szkíta ifjú, aki Kr. e. 600 körül a tudomány és művészet megismerésének szándékával beutazta Görögországot. Kiváló képességeivel, vonzó erkölcsi tulajdonságaival, egyszerű életmódjával nagy elismerést és megbecsülést váltott ki, némelyek még a hét bölcs közé is besorolták. Athénben böleseletet tanult, megismerkedett Szólonnal. Hazájába visszatérve ott is el akarta terjeszteni a görög kultúrát és az istenek tiszteletét, amiért állítólag meggyilkolták. (Hérodotosz 4, 76; Plutarkhosz, Szólon 5; Cicero, Tusc 5, 32, 90.)

sabban adnak néki szamárfüleket, mint Midasnak.[49] Ehhez járul még, hogy az ékesszólással való foglalkozás gyümölcse nem megvetendő, mert azon széptudományok alkalmazása, melyeket magába foglal az ékesszólás, ösztönzi és kiműveli a szellemet, hogy minden emberi dolgot okosabban ismerjen meg és nem követi közelebbről az árnyék a testet, mint az ékesszólást kíséri az értelem. Eddig beszéltem az emberi dolgokról, a szent dolgokról pedig ezután fogok. Őseink ezt a kettőt látták: a helyes beszéd tudománya és az elme ítélete természettől fogva összefügg: amiért is egyesek és nem ostoba emberek azt mondták, hogy a szónoklat a gondolkodás kifejtett rendszere. Homérosz, a költő is ugyanazoknak juttatta az ékesszólást és az értelmet. Másokat már mellőzök, Odüsszeusz esetében, akinek beszédét a téli hóhoz hasonlítja, mindkét dolgot egy kis sorban írja le, amikor így szól:

σοὶ δ' ἔνι μὲν μορφὴ ἐπέων, ἔνι δὲ φρένες ἐσθλαί.

Van nemes elme a szódban, van szavaidnak alakja.
(*Odüsszeia*, XI. 367. Devecseri Gábor ford.)

Nem állhatom meg, hogy ne mondjam el latinul valamely tudós embertől idézve:

Mente vales, iuncta est facundis gratia dictis.[50]

Ó, isteni gondolat és sokkal méltóbb arra, hogy buzgón plántálják az ifjak szívébe, mint akárhány delphoi jóslat. Mi mást látott ugyanis ez az igen kiváló öreg, mint azt, hogy az éleselméjűség és az ékesszólás annyira összekapcsolódott, hogy semmi módon nem lehet szétszakítani. Bárcsak minden ifjú azt gondolná, hogy ez a kis verssor kell legyen a célja, ahová mintegy irányítaná minden törekvését és gondolatát és úgy érezné, hogy minden munkát, gondot, szorgalmat, gondolatot és végül minden szándékot ezen széptudományok megszerzésére kell fordítani. Homérosz kétségtelenül ez okból tett említést ezekről, mivel azt akarta, hogy minden lehető emberi dolog közül, egyrészt a legszebbeket, másrészt a leginkább hasznosakat mutassa fel. Mit gondoltok, milyen megfontolásból nevezték a régi latinok a beszéd művészetét humanitas-nak? Kétségtelenül úgy ítélték meg, hogy az ezen tudományokkal való foglalkozás nemcsak a nyelvet csiszolja, hanem javít a nyerseségen is és az elme műveletlenségén. A képzés által ugyanis, amint legtöbben vad természetüket levetik, a szellem is megszelídül és megenyhül.

Két oka van pedig annak, amiért a helyes beszéd tudománya erősíti a lélek ítélőképességét. Az első, hogy akik ezekkel a művészetekkel foglalatoskodnak, olyan írók példájával kell felkészítsék magukat, akik a legnagyobb dolgok végrehajtásában és megtárgyalásában forgolódván a legnagyobb körültekintést követték a szóhasználat

[49] Midas, mesés gazdagságú phrygiai király. Pán és Apollo isten vitájába illetéktelenül beleszólt, ezért azok haragjukban szamárfület növesztettek neki. Később szégyenében mindent elkövetett ennek mások előtt való eltitkolására.

[50] Magyarul: Ész ha vezet, kegyelem járul ékes szavaidhoz.

kapcsán, akiknek hasznára válik, ha az olvasók ítéletet alkotnak róluk és így, mint akik a napon sétálnak, színt kapnak. Az ifjúi elme elé szokás helyezni ugyanis a helyes beszédnek és gondolkodásnak valamely példáját, ahonnan egyrészt a szavak erejét, másrészt a szónoklat szerkezetét és a kifejtés fordulatait megtanulja. *Mert a szónoklás módját is éppúgy, mint a többi művészetet, segíti az utánzás.* Nem igaz ugyanis, hogy Apellész annyi bájt és kellemességet tudott volna adni a festés művészetének, ha sokkal előbb nem mutatták volna meg a vonalak kialakításának szabályát, módját azok, akik először μονοχρώματα (egyszínű), majd κατάγραφα (festett) ábrázolásokat festettek.[51]

Így a legkiválóbb íróktól át kell venni a beszédnek és ítéletalkotásnak bizonyos módját és kifejezési formáját, amit követsz – akármilyen dologról kell majd beszélni. Ennélfogva, akik ékesen szóló írókat tartanak a kezükben, mérlegeljék magukban, hogy mindegyikben mit illik a leginkább csodálni, dicsérni és utánozni. Mind közül a legelsők, akik megismerésére szólítjuk fel az ifjúságot, a költők és a történetírók; akik csupán a mulatság kedvéért veszik elő ezeket a szerzőket, mint a lakomákon a citerás leányokat, bizony súlyosan megsértik e legnagyobb emberek becsületét. Egyrészt ugyanis ők használni akartak, másrészt a nemes lelkeket leginkább a kiváló dolgok gyönyörködtetik. Így a szónoklás mintáját is náluk kell keresni és meg kell figyelni, hogyan ítélkeztek rendszerint a közügyeket illetően. Gyakran szoktam nevetni a görög grammatikusok tömegét, akik Homérosz egész költeményét a természetbölcseletre vonatkoztatják és különösen tetszenek maguknak, amikor a kis ügyes füllentők új metamorfózissal Zeuszból eget, Hérából levegőt csinálnak, amit bizony lázbetegen sem álmodott volna soha Homérosz. Mennyivel inkább elegendő lett volna azt megmutatni, amiről ő azt akarta, hogy az olvasó állandó csodálatára szolgáljon: a jellegzetességet és a világosságot a kifejtésben, a költemény οἰκονομία-ját (elrendezését), amikor különböző eseményeket sorol fel csodálatos rendben, amikor az új eseményekkel összefüggő okokat illeszti egybe, mily nagy gondja van az ékesség megtartására; hasonlóképp mekkora a szavak és alakzatok bősége és a változatosság azokon a helyeken, ahol azt akarta, hogy az olvasó tovább időzzön.

Látod, mily kevéssé unalmas vagy szegényes a viszály leírása az *Iliász* második énekében.[52] Egyrészt ugyanis a lázadás okát látod, másrészt a tömeg dühét, egyesek lázongó beszédeit, akik, ahogy mondják, hideg vizet öntöttek a sokaságra és Thersziteszt jellemét és jellemének okát, jellegét; hasonlóképp azoknak a két leghatásosabb beszédét, akik a sokaság szenvedélyét, indulatait lecsendesítették, amelyek közül a hevesebb az odüsszeuszi volt, az enyhébb pedig a nesztóri beszéd.[53] Óh, Iste-

[51] Apellész, kiemelkedő görög festőművész, az ókor egyik legnagyobb hatású képzőművésze; Kr. e. a IV. században élt, alkotott. Az egész görög világban ismerték, foglalkoztatta Philipposz, makedóniai király, majd Nagy Sándor is. Művei mára elpusztultak, csak leírásokból ismerjük azokat.

[52] Az *Iliász* I. énekében Agamemnón és Akhilleusz Briszéisz birtoklása miatt szembekerül egymással, a legnagyobb görög hős pedig visszavonul a haretól. Az Akhilleusz engesztelésére küldött békítők között van Odüsszeusz és Nesztór.

[53] Az *Iliász* II. énekében szereplő ellenszenves és rút görög harcos. Pimaszul kigúnyolja Agamemnónt, mohónak, bajkeverőnek és ragadozónak nevezi, Akhilleusz oldalára áll a kirobbant viszályban. Megtorlásul jogarával veri meg Odüsszeusz. (211–269)

nem, milyen világosan, milyen méltóságteljesen beszél: a helyes beszéd archetypusát nem könnyen találod meg ennél a helynél tökéletesebben, az ő választékosságát és összes erényét csak az fogja közelebbről látni, aki megpróbálja utánozni és szerkesztésben másolni. Óvakodj ugyanis attól, hogy azt gondold, M. Cicero véletlenül nevezte Homéroszt egyértelműen szónoknak, vagy hogy Fabius meggondolatlanul írta azt, hogy ez a költő minden szónoki erényben kitűnik. Azonfelül melyik színpad mutatja be valóságosabban az emberi dolgokat, mint Homérosz költeménye, mivel nem lehetséges, hogy olykor-olykor az események csodálata ne érintsen meg bennünket, amikor az előadást szemléljük. Az erkölcsök megtekintésre érdemes példái önként adják magukat, a vezérek és a tömeg indulata, a hadi eseményekkel kapcsolatos különböző tervek; mindezekről Arkheszilaosz, ha nem gondolta volna, hogy kimővelik a szellemet, sohasem nevezte volna Homéroszt a kedvesének.[54] Nekem bizony úgy tűnik fel, hogy minden dolog közül, amit az emberi elme hozott létre, egyetlen írás sem maradt meg, mely a homéroszinál jelentősebb volna. Nem habozok megerősíteni, amit Horatius gondolt, hogy Homérosz jobban megtanít Khrüszipposznál és Krantornál arra, hogy mi helyes és mi hasznos.[55] Kérdezem, ki tudja ünnepélyesebben előadni a királyok meggondolatlanságát, mint amikor azt ábrázolja, hogy az álomtól felzaklatott Agamemnón az egész görög sereget válságba sodorja?[56] Köztudott ugyanis, hogy jelentéktelen okok miatt olykor mindent összezavarnak a fejedelmek.

Mi van Akhilleusz pajzsán?[57] Vajon nem a világ alkotóelemei és a leghíresebb csillagok, azonkívül nem írták-e le pompásan ezek elhelyezkedését és mozgását is, ahonnan azután a filozófusok is megtanulták az ég felmérésének módját? Azt is elmondja ugyanis, hogy az Arktosz ugyanazon a helyen jár körbe, sohasem nyugszik le és vele szemközt az Órion van: ez a gondolat átfogja az asztronómia jelentős részét.[58] Mit említsem, hogy egymás mellett szerepelnek ugyanott a béke javai és a háború veszteségei, mivel két várost fest le, egyiket békében virágozva, másikat háborútól feldúlva? A békés városban menyegző van, gyakorolják a bíráskodást, peres ügyek folynak, a szónokok csodálat tárgyát képezik. A másikban legyilkolják a szabadokat, hall-

---

[54] Arkhészilaosz, † Kr. e. 244. A középső akadémia néven ismert filozófiai iskola alapítója. Műveit szóban adta elő, írásban alig maradt fenn valami. Felfogása szkeptikus (Cicero, De or. 3, 18, 67), módszerében Szókratészt követi.

[55] Krantór, Arkhészilaosz tanítványa, a platóni Akadémia hagyományainak követője. Ő magyarázta először Platón *Timaioszát*. Írt a bánatról egy vigasztaló iratot (περὶ πένθους). Cicero ezt követte a *Consolatió*ban és a *Tusculanae disputatió*ban. Platón erkölcstanát követi. Khrüszipposz, (Kr. e. 281–208), sztoikus filozófus. Athénban tanítványa volt Arkhészilaosznak, ő lett a sztoa vezetője. 705 művet tulajdonítottak neki. Etikai, grammatikai munkákat alkotott, görög költők műveihez – különösen Pindaroszhoz – írt szkholionokat.

[56] Az *Iliász* II. énekében Zeusz a megsértett Akhilleusz oldalára áll, hogy Agamemnónt megalázza. Megtévesztő álmot bocsát Agamemnónra: azt jósolja neki, hogy a görögök – Akhilleusz nélkül is – hamarosan bevehetik Tróját.

[57] Patroklosz halála után Hektór hadizsákmányként megkaparintotta Akhilleusz fegyverzetét. Ennek pótlására készít újat – Thetisz kérelmére – Héphaisztosz; a készülő pajzs nevezetes leírása az *Iliász* XVIII. énekében olvasható: 478–608.

[58] Arktosz (Arctus), az északi égbolton lévő Nagymedve, vagy Göncölszekér csillagkép, de a Sarkcsillagot is nevezték így.

gatnak a törvények, néma a fórum és végül szánalomra méltó a polgárok dolgainak pusztulása. Mondd csak, ennél a gondolatnál okosabbat mit találhatott ki? Mindazonáltal nem látom jónak, hogy itt több homéroszi helyet érintsek. Csak ezeket jegyeztem meg, hogy a törekvő ifjaknak hitet adjak, hogy a jó írók olvasása által nemcsak a beszéd és a nyelv, hanem a lélek is formálódik. Úgy vélem, egykor a görögöknek az a dolog állt szándékukban, hogy a népük igen alaposan ismerje Homéroszt. Szolón ugyanis és Peiszisztratosz törvényben rendelték el, hogy az ő költeményét rendben megszerkesszék. Ugyanis abban az aranykorban a fejedelmek még kötelességüknek érezték, hogy gondoskodjanak arról: el ne vesszen egy hasznos írás sem.[59]

Most semmilyen királyhoz illő nincs, hacsak az ἄμουσον (műveletlen) nem ugyanaz. Majd megparancsolták, hogy a rhapszódoszok vagy a Homérosz-követők nyilvánosan a színházban adják elő a homéroszi költeményt, hogy az isteni ének állandóan az ifjak fülében zengjen és mindig rendelkezésre álljanak a helyes beszédnek és ítéletalkotásnak a szabályai. Igen sikeresen versengett Homérosszal a latinok közül Vergilius és ha nem tévedek, nyilvánvalóan mindkettőt egyenlő dicséret illeti, akár az előadásmódot szemléled, akár a gondolatok súlyosságát. Mit mondjak a tragédiaírókról, mily sok példával mutatták be a zsarnokok erkölcseit és sorsát? Mi a komédia, ha nem a magánélet tükre? Fabius felfedte, hogy általánosságban a költészet mennyire hasznos lehet a tudósoknak.[60] A magam részéről úgy látom, hogy az alakzatok bősége, készlete különösképpen segítségére van a mi szónoklatunknak, hogy a változatosság egyrészt neveli, másrészt gyönyörködteti a lelket.

Démoszthenész úgy vélte, hogy a történelem formálja az ember véleményét és növeli a beszédben való jártasságát, mikor Thuküdidész műveit annyira megismerte, hogy nyolcszor is leírta [= lemásolta].[61] Cicero pedig Xenophont szerette.[62] S mivel az egész történetírás egyfajta πολιτεία (állam), az állam megszervezésének különböző formáit írja le. Ugyanis hogy mást ne említsek, mi csodálatra méltóbb dolog van Hérodotosznál a[z] τῶν πολιτειῶν (államszerkezetek) összehasonlításánál, ahol a perzsák satrapái közül egyesek a δημαρχία-t (népuralmat), mások az ὀλιγαρχία-t (kevesek uralmát), megint mások a μοναρχία-t (egyeduralmat) ítélik jónak? Ezen a helyen az megtudhatja, hogy ez az igen tekintélyes író mintegy táblára festi le a városállamok mindenféle betegségét és hibáját. Valóban senki sem annyira óvatlan, hogy ne vette volna észre, hogy a történelmi eseményeket azért írják le, hogy mindenki mintegy világosan összefoglalva lássa minden emberi intézmény példáit. Ha mindezek a

---

[59] Athéni hagyomány szerint a Kr. e. VI. században Peiszisztratosz összegyűjtette a homéroszi költeményeket, azokat írásba foglaltatta, hiteles szövegük megállapítására tett erőfeszítéseket s a továbbiakban a Panathenaea ünnepségein is ezerint lehetett azokat előadni.

[60] Ui.: Quintilianus, lásd előbb!

[61] Thuküdidész, görög történetíró (Kr. e. 460 k.). Kiemelkedő műve a peloponnészoszi háború történetének feldolgozása.

[62] Xenophon, görög hadvezér-történetíró. Szókratész követője, majd részt vett egy görög hadsereggel a perzsák hatalmi küzdelmeiben. A csapdába esalt sereget kalandos úton, bátran vezette haza. Ennek története az *Anabaszisz*, a *Hellénika* a peloponnészoszi háború utolsó szakaszát írja le.

dolgok az emberi lelkeket egyáltalán nem művelik ki és nem ösztönzik, akkor miért érezte azt Scipio híres férfiak képmásainak szemlélése közben, hogy erényes életre kap ösztönzést?

Természetes dolog az, hogy a törvénykezésben is járatos szónokok, midőn az államot szolgálták, a jogról nyugodt lélekkel és helyesen oly sokat értekeztek, és még több hasznos tanácsot adtak. Mert van-e olyan része az erkölcsfilozófiának, melyet Démoszthenész és Cicero nem érintettek? A legjobb πολιτείαν (államszervezetet) – a filozófusok közül senki nem ἐζωγράφησε (festette le) úgy, mint ők a beszédeikben, – vagyis a köztársaságot az ellenséges erőkkel szemben véleményükkel erősítették, midőn a gonosz és lázadó polgárokkal szemben íróvesszejüket fegyverként használták. Mi népszerűbbet és igazabbat lehet gondolni a békével kapcsolatban, mint amit Cicero mondott a földtörvényt ellenző beszédében? Mi lehet polgárhoz inkább illő a törvények dicséreténél, amelyet a jogtudósok Démoszthenész beszédéből (κατὰ Ἀριστογείτονος–Arisztogeiton ellen) vittek át saját kommentárjaikba. De mi értelme van az írók ἐγκώμιον (dicsőítéseit) itt bővebben leírni? Sőt, ti magatok vizsgáljátok meg, hogy a klasszikusok közül ki mit ad elő, mekkora érthetőséggel és szépséggel magyaráz, és mennyire okosan gyűjti össze mindazon dolgokat, melyek az intézményre vonatkoznak. Ugyanis ha csak ezek utánzására adod a fejed, tüstént le kell mondanod a helyes beszéd és véleményalkotás lehetőségéről.

Hátra van még, hogy megítéljük a másik okot is, hogy miért gondoljuk azt, hogy az ékesszólásra való törekvés élesíti ítélőképességünket. Valóban úgy van, hogy a helyes beszéddel való törődés önmagában erősíti a szellemet, úgyhogy helyesen látja meg, hogy egy-egy dologban mi illik és mi használ leginkább. Ugyanis miként a test erejét a gyakorlatozás szilárdítja meg, úgy lehetetlen, hogy ne lankadjon el a lélek, amit semmiféle szellemi munka nem serkent. Senki sem kételkedik abban, hogy a jó írók olvasása sokat használ: valóban, ha csak nem járult ehhez az írásnak és beszédnek szokása, nem tudod eléggé élesen átlátni azoknak véleményét és erényeit, és nem fogod fel ésszel a megítélésnek és magyarázásnak biztos szabályát. Ezért a szónoki tehetség és ítélkezési képesség megszerzéséhez semmi sem szükséges annyira, mint a stílus gyakorlása. Ugyanis mi mást akart Afranius, amikor kitalálta, hogy bölcsességét apjától örökölte, mint a szónoklás és a fogalmazás szakadatlan tanulmányozásával lelkét felébreszteni és kiművelni.[63] Anaxagorász is hátrahagyott egy idevonatkozó, az utókor emlékezetére méltó mondást: τὴν χεῖρα, σοφίας αἰτίαν εἶναι (a kéz a bölcsesség létesítő oka), mivel látta, hogy minden művészetet gyakorlattal kell megszerezni, a tehetségeket a tétlenség pedig terméketlenné teszi.[64] Ugyanis ahogy azt mondjuk, hogy a kézi mesterségeket gyakorlatokkal lehet magunkévá tenni, még

[63] L. A. Afranius, a togata tabernaria legjelentékenyebb költője, működése a Gracchusok idejére esik. A terjedő görög hatás ellenében a római jelleget képviselte. A kései köztársaság korában igen olvasott volt, grammatikusok és metrikusok is foglalkoztak műveivel, Cicero is méltatja.

[64] Anaxagorász (500–428), görög filozófus. Athénban tevékenykedett, az ión felvilágosodás kiemelkedő bölcselője.

sincs senki annyira esztelen, hogy magát majd Apellésznek higgye, mihelyt először ecsetet ragad kezébe, úgy a lelket is sok gyakorlathoz kell szoktatni, hogy mindennek buzgóbban feszüljön neki. Tehát Marcus Cicero annyit tulajdonított a stílusnak, hogy azt a szónoklás legjelentősebb és legderekabb létrehozójának és tanárának írta le, és ő szabad idejében egyszer görögből latin dolgokat szokott csinálni, máskor új dolgokat formálni, megint máskor szónokolni, amely szorgalommal egyrészt tehetségének erejét és élénkségét táplálta, másrészt szónoki beszédét gazdagította.

Ő ugyanis így vélekedett magáról a *Brutus*ban, nehogy esetleg úgy tűnjön, hogy csak koholtam: „Mi pedig nem hagytunk fel azzal, hogy egyrészt a gyakorlás valamennyi nemével, másrészt leginkább a stílussal növeljük, ami csak volt. Démoszthenész jó ideig egy bizonyos barlangba húzódott vissza, hogy egy szónoklaton elmélkedjen, és azt tartják, hogy miután jótevője megcsalta, igen állhatatosan dolgozott. S itt van még maga Plutarkhosz is, aki minden éjjel szakadatlanul mécsest égetett, míg az ötvenedik életévét elérte. Ugyanis a legokosabb emberek használatból megtanulták, hogy nem közönséges művész az, aki világosan és alkalomhoz méltón szónokol."[65] Vagy talán ifjaink közül milyen kevesen határozták el, hogy egy évtized folyamán akár egy verssort is írjanak? Legtöbben azt a rövidített utat gondolják helyesnek a műveltség elérésére, ha arról igen sokat halljanak vagy olvassanak. Tehát mások egész nap fel s alá futkosnak, valamennyi iskolán keresztülvergődnek, a tanárokat mindenütt hallgatják, és csodálják azokat, akiket nem értettek meg, a diktált szöveget veszik elő, horgas betűkkel megjelölik a magyarázatok tartalomjegyzékét és vörös festékkel aláhúzzák azokat. Nagy becsben állnak azok a „fordítók" [magyarázók], akik a lehető legtöbbet diktálva húzzák az időt és egy sem vett akár egy fél garasért egy tanítót, aki ettől a szokástól eltántorítaná. Ismét mások otthonról sehová sem mennek el, és a könyveknek, mint valamiféle malomnak lekötelezik magukat, lapjaikat forgatják, és boldognak gondolják magukat, ha nap mint nap nagy számú lapot átfutottak. Vajon nem látszik mindkettő szerencsétlennek, mikor oly nagy munkával, az egészségnek oly mértékű károsodásával csak hülyéskedni tanultak meg?

Ugyanis a lélek elsősorban a stílustól buzduljon fel, önmagától eltompul: mert mikor akár a féktelen hallgatás, akár az olvasás miatt összetörnek, a tehetségnek élét – ha valamilyen módon az osztályrészül jutott – eltompítják. Már a józan ítélőképességnek hiányára vall az, hogy akár a legrosszabb dolgokat is vágyakozva hallgatják és olvassák, csakhogy ne kelljen sokat csatangolniuk. Őket, ha valaki haza híván megkérdezné, hogy mi a céljuk ezzel a tanulási móddal, mi a végcéljuk, mit tűztek ki lelkük elé, hallgathatná őket, akár az elmeháborodottakat, hogy mit nem tudnak! Ugyanis az íróknak sem a véleményeit, sem beszédét nem őrzik meg, ha az utánzásra való gond hiányzik. Csak a szemnek és fülnek csinálnak feladatot, eközben a lélek egyfajta epimenidészi álmot alszik: és ha egyetlen biztos példát sem törekednek utánozni, gyakran megesik, hogy a szónoklás és megítélés tudományától is megfosztják

[65] Cicero *Brutus* című párbeszéde (Kr. e. 46) a római retorika addigi történetét, irányzatait mutatja be.

magukat.[66] Dicsőségének tartotta azt Démoszthenész, hogy az athéniaknál beszélhet, mert azok őáltala látták meg, hogy mi a helyes. Mi pedig a stílus pallérozását javasoljuk azoknak, akik még nem tettek soha kísérletet erre a dologra, sem azokra az előnyökre, melyeket ez a gyakorlat magával hoz, az erejét és kiterjedését, mintegy rácson keresztül szemlélték, és annál jobban félek, hogy szónoklatom kevés hűséggel bír, mivel a stílusnak ilyen nagy szerepet tulajdonítottam. Mert ha valaki nem teljesen ellensége a Múzsáknak, az fontolja meg saját maga, hogy miféle értelme volt a régiek számára a tanításnak és tanulásnak, amely által valamennyi tudomány nem csak feldíszíttetett, hanem gyarapodott is. Kevés írót tanítottak az iskolákban, hogy utánozza őket az ifjúság, de ezek a legjobbak voltak. Ahogyan pedig a falusi életről gondolkodtak, az, hogy ne legyen nagyobb a telek, mint amekkorát jól meg lehet művelni, Vergilius ugyanis ezt mondja:

Szép egy nagybirtok, azonban
Jobb művelni kicsit.
(*Georgica*, II. 412–413. Lakatos István ford.)

Így mikor azok látták, hogy sokakat nem lehet alaposan megtanítani és szerencsésen utánozni, és az írók tömege inkább megzavarja, mint kimüveli az ifjú tehetségeket, kevesebbet engednek be az iskolába, hogy őket a tanulók a lehető legjobban megismerjék. Hasonlóképpen folyamatosan szónokoltak, egyesek verseket írtak, mások pedig prózát. És mivel maguk közt a jó szónoklásra való törekvésben versengtek, a gond és a nyugtalanság kiélezte a véleményt. Miután ezt felállították, egyrészt semmi sem volt gyönyörködtetőbb látványosság, másrészt sem magánúton, sem nyilvánosan semmi sem volt hasznosabb. Ugyanis az efféle iskolákból igen híres emberek jöttek elő az előző századokban, görögök és latinok egyaránt, a legtöbben keresztények is: akiket, ha a miénk utánozni törekednének, jó Isten, mennyivel inkább virágoznának a humán tudományok és a szent iratokat kedvezőbben kezelnék.

Másrészt a régiek a stílus gyakorlásába mindannyiszor oly nagy munkát fektettek, mivel sem a kimüvelést, sem a középszerű ékesszólást nem lehet folytatni szorgalom nélkül, mert nem lehet megérteni azokat, melyeket mások okosan megírtak, hacsak mi magunk a stílus gyakorlásával tehetségünket nem ösztönözzük. Kérlek, engedjétek, hogy azt követeljék tőletek: néha próbáljátok ki erőtöket a stílus terén. Éppúgy nem követelek nehéz, sőt üdvös dolgot, ugyanis máshonnan nem lesz nagyobb gyarapodása törekvéseteknek. Alkoss továbbá verseket vagy prózát, látom ugyanis azokat kissé dohosabban szónokolni, akik csak nem foglalkoztak a költészet tanával, teljesen a földön csúsznak, nincsen szavaiknak súlya, vagy az alakzataiknak valaminő ere-

[66] Epimenidész, görög pap, jós, költő. Krétán élt mint juhpásztor, ahol egy barlangban negyven esztendőt átaludt. Fölébredvén annyira megváltozott körülötte minden, hogy csak testvére segítségével igazodott el a világban. Ekkor nevezte a krétaikat mindig hazugnak, gonosz vadaknak, rest hasaknak, ezt idézi Pál ad Tit. 1:12. Orphikus tanok alapján jóslatokat mondott, engesztelő dalokat írt. Szolón mellett az állami reformok segítője, istenek kiengesztelője volt.

je. Mert bár sokkal könnyebb a durva és egyenetlen szerkezeteket a versekben észrevenni, megesik, hogy akik verset írnak, a próza ritmusáról helyesebben ítélkeznek. És nem tudom, hogy vajon irodalomról van-e szó egyáltalán, mihelyt a költészetet utálni kezdik. Megtörténik ugyanis, hogy a szavaknak díszeit és ragyogását nem tartják tiszteletben, kisebb gonddal írnak, mindent részvétlenebbül olvasnak, a dolgok felkutatására irányuló törekvés elveszti hatékonyságát. Ezért a rómaiak korában is a költészet megvetését valamennyi dologban való hihetetlen járatlanság és tudatlanság követte.

Nemrég, amikor a mi embereink verseket kezdtek írni, a jobb irodalommal békültek ki. Én úgy látom, hogy nem lehet megőrizni a választékosságból bármit is, ami ebben a században új életre kapott, hacsak az ifjúság a stílus gyakorlásával nem a költészeten elmélkedik. M. Cicero is érezte, hogy az ékesszólást is a versírás táplálja, és tény, hogy ezen ok miatt gyakran írt verset, és a költőket igencsak szorgosan tanulmányozta. Az utókor látta több epigrammáját, és ma is vannak híres költők olyan helyei, amelyeket latin versekben gazdagon adott elő. Plinius – a szónok –, versei kiadásával és ilyen buzgalommal a szónoklás erejét igazolta és segítette. Ezért akik a jó órákat tanulással jól akarják kitölteni, a régiek példáját kövessék, és ahogy Quintilianus mondja, hű stílussal egyrészt ékesszólást szerezzenek, másrészt az ítélőképességet élesítsék. Ugyanis erősen csalatkoznak azok, akik azt remélik, hogy ezen gyakorlat nélkül valamit is előre tudnak lépni az irodalomban. A tengerbe szőlővesszőt gyorsabban ültet, mint a műveltséget vagy a szónoklás képességét eléri az, aki mintegy mandragórától elbódulva sohasem hevül fel, hogy tehetségét megfontolással felébressze. Kifejtettem, hogy engem milyen nézetek szólítanak a szónoklás művészetének tanulmányozására, tudniillik, hogy a szónoklás bizonyos elvét is meg kell tartani, mivel a művészetek használatából a tanulóknak nem kicsiny ítélőképesség adatik meg. Ezért ha valaki úgy érzi, hogy őrá mindebből semmi nem vonatkozik, kétségtelenül minden emberiességtől igen távol áll. Ezzel szemben a kiválóak, mihelyt az előnyök sokaságát, melyet a beszédből nyerünk, megtekintették és észrevették, hogy egyrészt biztos értelemmel ellátott szónoklásra van szükség, másrészt ezekkel a művészetekkel a tehetségeket ki lehet művelni, és, ahogy mondják, teljes erővel fognak a tanulmányok felé sietni.

Valóban, részint *manapság, vannak nem is kevesen, akik akadályozzák a derék emberek pályafutását, ők tagadják, hogy a szónoki művészet tudománya a teológiai tudományokkal való foglalkozás javára van*: ez a tévedés megfogant és mintegy valamiféle járvány, széltében-hosszában terjed, és sokak, hogy nagyon is teológiai dolgokkal erősen foglalkozóknak tűnjenek, minden emberibb tudományt megvetnek. Én pedig azt kívánnám, hogy inkább ezek foglalkozzanak teológiai dolgokkal, és azokat a dolgokat tegyék meg, melyek a keresztény szellemiséghez illenek. Most látom azt, hogy a „teológus" nevet csupán a tunyaság álcájául használják, és egyébként semmivel sem kevesebbek, mint amit bevallanak. Ugyanis még szégyen választékosságot tanulni és magát kínozni az embernek a legnehezebb írók olvasásával, a stílus gyakorlásával, mert egyetlen tudomány ismerete sem adatik meg kemény buzgalom nélkül. Ha valamikor ittasan hazatértek, valamilyen hitvány beszédecskét olvasnak, ebből pedig kiírnak valamit, ami bosszúságot szerez, és mindenütt a lakomákon – ugyanis ott a legbölcsebbek – elszónokolják: és mivel a nép megtapsolja, már igazán tökéletes teo-

lógusnak hiszik magukat, midőn pedig mocskos emberek, mosdatlan szájjal, minden vallásos érzés nélkül vitatkoznak.

És bár Pál καπηλεύειν λόγον θεοῦ (tiltja az Isten igéjével üzérkedni, szavát meghamisítani), *senki sem üzérkedik szemérmetlenebbül az Isten igéjével, mint azok, akik – mint-hogy nem képesek megkedveltetni magukat a jó emberekkel sem erkölcseik, sem műveltségük által – a népszerűséget a Szentírás rossz magyarázatával vásárolják meg.* Miért is beszéljek többet erről? Lásd, hogy azok becsmérlik munkáinkat, akik számára a derék és tisztességes dolgok valamennyien, akiknek a kegyesség, a közerkölcsök, végül maga Krisztus csak mese. Ezekre, ha szilárd alapokon nyugodnék államunk, figyelmeztetne minket a hatóság nemcsak beszédével, hanem erővel is. Mert hát milyen keresztre nem érdemesek azok, akik saját példájukkal eltántorítják az ifjúságot a széptudományoktól, ha más rosszat nem is tennének? Ha ezeket a dolgokat nem tanítják meg, semmivel sem lesz jobb a korábbi nemzedékeknél az utánunk jövő nemzedék, mivel *a széptudományokban való járatlanság megingatott minden emberi és isteni dolgot.* Sőt bizony úgy véljük, hogy mivel egykor Isten igen erősen megharagudott az egyházra, a széptudományok elragadtattak, és követte ezt a Szentírásban való járatlanság is. *Mert bár Isten a mi szavainkkal akart szólni, az isteni beszédről balgán ítéltek a beszéd művészetében járatlanok.* Milyen vakság tartotta fogságban azon időben az emberek lelkét? Hányan ismerték Krisztust? Sőt az iratok, melyek a szent dolgokat tartalmazták, már tekintélyüket vesztették.

A párizsiak cikkelyeket gyártottak, amelyeket a világ azonközben úgy imádott, mint isteni törvényeket: semmi sem volt Istennek tetsző, hacsak nem az, amit ők összefecsegtek. És ügyes emberek, mivel nem ismerték a széptudományokat, ahonnan bölcsességet tanulnak, létrehozták azt a balga szofisztikát, és civakodni kezdtek a szavak képzelt összeállításáról, hogy szónokolhassanak, mi a különbség ezek között: a pápát láttam és láttam a pápát. Fennmarad ma is egy párizsi cikkely: „Én fut [ego currit], ez rosszul van mondva latinul és eretnek az, aki más véleményen van." Valóban úgy látszik, hogy az elhanyagolt irodalom megbosszulja a szégyent? Ki hinné, hogy az ilyesféle üres fecsegések szerzőinek volt agya? Ezt a veszteséget azonban nagyrészt a széptudományokban való járatlanságnak kell tulajdonítani, mert nem tárultak fel a szentélyek, mintha bokrokkal és lombokkal lettek volna elzárva, ahonnan a jól képzett elme módszerét kérhették volna, magyarázata eredhetett, elhanyagolták az ékesen szóló írókat is, akik az emberi dolgokra emlékeztettek. Mennyivel tűrhetőbb lett volna, hogy dögvésszel és gabonaínséggel bűnhődjék az egyház, mint oly nagy esztelenséggel? És teljesen az a meggyőződésem, hogy *az isteni harag büntetésének biztos példája, valahányszor elragadták a világtól a széptudományokat.* Mert az istenfélőket nem ritkán a többi bűnük miatt is büntetik. De *a széptudományokban való járatlanságot istentelen gazság kíséri.*

Legújabban azonban, amikor a legjobb Atya kezdte újra a lesújtottakat tekintetbe venni, visszaadni akarva nekünk az Evangéliumot, *jóindulatként a széptudományokat és az irodalmat is visszaállította, hogy segítse az Evangélium magyarázatát.* Az apostolok számára újból megadott nyelvek adományaként kell tekinteni hogy ezek az oly nagy mocsokból visszafogadtattak, az alvilláginál is nagyobb homályból a fényre szólíttattak. Ismeretes dolog, hogy egyes derék férfiaknak a széptudományokban és irodalomban való jártasság a hasznukra vált a hittudomány helyreállításában. Először tehát

hálátlanságot jelentett, hogy megvetették az égi adományt, midőn viszont a széptudományok és irodalom pártfogásával állították helyre a szent dolgokat, helytelenül járunk el, ha semmiféle figyelmet nem fordítunk arra, ami nélkül nem állhat meg a hittudomány. És hogy röviden megmagyarázzam, miért ítélek úgy, hogy a szent irodalom magyarázatához a széptudományok ismerete használ, nem esem abba a tévelygésbe mégsem, hogy azt állítsam: az emberi értelem igyekezetével a szent dolgok megismerhetőek. Vannak olyanok a szentségekben, melyeket senki nem vesz észre, hacsak nem Isten útmutatása révén. Nem lesz ismertté előttünk Krisztus, kivéve, ha a Szentlélek világosít fel. Hiszen Krisztus maga is azt mondja, hogy őt magát a lélek bírta ítéletalkotásra: δοξασθῆναι. De a prófécián túl *meg kell ismerni a szavak erejét is, amelyekben mint egy szentélyben az isteni titkok rejteznek. Mert mi van akkor, ha varázsló módjára meg nem értett szavakat hirdetsz? Nem a süketnek mondasz-e mesét? De a beszédről senki nem ítélhet helyesen, hacsak nem az, aki alaposan megtanulta a helyes beszéd szabályait.* Mert mi lehet könnyebb inkább, mint hogy tévedjünk valamelyik szóban vagy szerkezetben?

A minap tanítóink közül valamelyik azt mondta, amikor azon dolgokat magyarázta, melyek a Genesisben Melkisédekről szerepelnek: A király sót, kenyeret és bort hozott ki (nem figyelve arra, hogy Salem helynév), és sokat beszélt a fűszer erejéről és természetéről: a szavak hasonlósága szedte rá ezt a derék férfiút.[67] Mert mindent eléggé ásítozva olvasnak azok, akik nem képezték szellemüket ékesszólással. Még a művelteket is megtévesztettek egyes szóalakzatok, ha nem tette őket elég elővigyázatossá a beszédben és írásban való gyakorlat. Egyszer egy tanult ember megkérdezett engem, vajon mit akar Pál mondani, amikor így szól a Timóteushoz írt levélben: „Megváltatik az asszony fiak nemzedéke által, ha szilárdan megmaradnak a hitben [mert a görögök többes számban fejezték ki az igét]".[68] Én a kommentároktól kérek tanácsot, mivel nem volt birtokomban, ami megfelelő válasznak látszott. Íme, milyen szépen tréfálkozott nektek Chrysostomus, amikor a μείνωσι szót (megmaradnak) az utódokra vonatkoztatta. Hogy mennyire nem egyezik ez Pál szándékával, könnyű megítélni. Nem látja az öreg a grammatikai összefüggést, mivel a többes igével mindkét nemet kifejezi.[69] Az íróknak mindennapos használata ehhez hasonló jó néhány példát fog szolgáltatni.

Végül milyen más okból távolodtak el a szofisták a szent könyvektől, a teológia új fajtáját feltalálva, mint hogy azoknak nyelvét és értekező módját nem értették?[70] Ha

---

[67] Melkisédekre vonatkozóan vö. a másik Melanchthon-fejezet 94. jegyzetével. A szójáték csak latinul értelmezhető: „Rex Salem panem ac vinum obtulit..." A Salem részint helynév, részint a sal, is [= só jelentésű] tárgy esete [salem]. Melkisédek Salem királya, az idézet a Gen 14:18: „Melkisédek, Sálem királya kenyeret és bort vitt ki eléje." (Ui. Ábrahámnak.)

[68] A Vizsolyi Biblia fordításában: „Meg tartatic mind az által az magzatoknac szülésénec állapattyában, ha meg maradnac az hitben, az szeretetben, az szent életben, szelédséggel." Timoteus I. 2:15. Melanchthon latin fordításában: „ Salvatur mulier per filiorum generationem, si in fide permanserint." Az itteni szövegértelmezést és fordítást nehezíti, hogy a generatio latin jelentése: 1. nemzés, születés 2. nemzedék, nemzetség, emberöltő.

[69] Ez valójában a születendő gyermekek mindkét nemére vonatkozik.

[70] A szofista elnevezés itt valójában skolasztikus teológust jelent.

a barbárságtól nem riaszt el valakit ezek példája, azt botozással, nem szónoklattal kell büntetni: mert ha eluralkodik az, hogy az ifjúság megveti a szóptudományokat, nem lesz kétséges, miután a legjobbakat nélkülözik, hogy a szent és derék dolgok valamennyien tönkremennek. Csalódik ugyanis mindenki, aki azt hiszi, hogy azon álteológusok csupán szavaikban voltak barbárok, nem gondolkozásmódjukban is! Már ha egykor meg kell majd védeni az egyházi tant, mit fog tenni az, aki nem képes előadni azt, amit gondol? Vagy netán valami zavaros sztoikus szónoklattal él, amelyben a szavak központozásáról vitatkozik? Ettől az embertől a hallgató, amikor a szent tan érthető magyarázatát várja, úgy fog csalódottan elkullogni, mint a sóvárgó, de csalódottan üres csőrű holló, akit már régen hiábavalóan meggyötört a mesterkélt, erőltetett ellentétek szembeállítása.[71] Ezért akiket az istenfélelem igyekezete tart hatalmában, azok akár Krisztusnak, akár az egyház nyilvános szükségének azt a feladatot teljesítsék, hogy a helyesen beszélés művészetét tanulják. Pál is erre szólít fel, amikor helyesli Korinthoszban a nyelvek tudományát, s illendő volna, hogy az ő tekintélye valóságban is érvényesüljön nálunk, akik folyton emlegetjük őt.

Megjelöltem röviden, mit is használ a szent és a világi irodalom tárgyalásához a helyes beszéd ismerete. Most a ti feladatotok, hogy az ékesebb írásmóddal megbarátkozzatok és igaz szeretettel magatokévá tegyétek. Látom, hogy igen sokan rosszkor sietnek a „komolyabb" – ahogyan nevezik – tudományokhoz, némelyeket a jog tanulmányozásához, az orvosláshoz ragad a kereset reménye, mások a hittudományra törekednek előbb, mint az ékesszólás igyekezetében valamiféle erőkifejtést tanúsítottak volna. Volt nálunk egy bizonyos bolond, aki az úr konyhájába szokás szerint fát hordott: ő szokta a farakás aljából azokat a fadarabokat kirángatni, melyeket nem lehet nagy fáradtság nélkül megmozdítani. Mikor kérdezték, miért tesz így, azt válaszolta, hogy ő a munka legnehezebb részét akarja először elvégezni, azok a föntebb levők könnyebben mozdulnak meg: és nem látja, mennyit használt volna, ha minden egyes darabot sorban emel le. Hozzá hasonlóaknak tűnnek nekünk azok, akik, megvetve ezen mesterségeket, a legmagasabban lévő dolgokra törekednek. Mert részint növekedni fog a tanulás fáradtsága, részint pedig minden dolgot sokkal alkalmatlanabbul tárgyalnak, mivel még ninesenek kellően csiszolva az alapvető tanulmányokban.

Halhatatlan Isten, mennyire szerencsétlenül szállt át elődeinkre ez az elhamarkodottság. A művészetek egyetlen fajtája sem lett a korábbi századokban csúf módon bemocskolva azok által, akik, minthogy a választékosabb irodalommal nem foglalkoztak, néhány igen jó és tekintélyes tudományra úgy rontottak, mint rózsákra a disznók. A teológiát teljesen elfedték az ostoba és szentségtörő kérdezgetések. Akik a filozófiát vallották, még a nevét sem értették igazán a tudománynak. Ami a jogot illeti, nyugodtan és helyesen mondhatjuk, hogy semmi ép dolgot nem említettek azok, akik teljesen műveletlenek voltak a szóptudományokban; pedig ez a tudományág is a humán tudományok kellős közepéből eredt, és a régi jogtudósok munkái tele vannak az ősi és igazi műveltséggel. És én most nem csak a mocskos beszédet vádo-

[71] A csalódott, éhen maradt holló utalás Aesopus meséjére: *Vulpis et corvus (A róka és a holló).* Fabulae, I. 13.

lom a művészetek professzoraiban, hanem az oktalanságot is, hogy nem képesek megszabadulni a hibától, és akiknek szelleme nem nagyon képzett az ékesszólásban. Ezért nem késlekedem buzdítani benneteket a választékosságnak és azon művészetek gyakorlására, melyek nélkül a többi tudományt nem lehet szerencsés módon tárgyalni. Mert ahol a nehezebb tudományokat megrontotta a műveletlenség, az emberek erkölcsei is veszélyben forognak. Bizony sokkal igazabb az, hogy az erkölcsök a tudományból születtek, mint ahogy Platón írta: a zenészek énekeiből. Befejeztem.

Fordította: *Tóth Orsolya* és *Kálny Beatrix*

A retorika alapelemeinek két könyve

újonnan átdolgozva Philipp Melanchthon által hozzátéve Picus és Hermolaus Barbarus válaszlevele Philipp Melanchthon szerkesztésével, mindezekhez bőséges tárgy- és szómutató járul

Lipcsében, Valentinus Papa nyomdájában 1549.

Philippus Melanchthon Albertus és Johannes Reifenstein tanuló ifjaknak, Guielmus fiainak üdvözletét küldi

Midőn két esztendeje Dialektikámat kiadtam, és azt a kiváló férfiúnak, a ti atyátoknak ajánlottam, hogy az nektek és a ti iskolatársaitoknak, ha jónak látszik, okulástokra szolgáljon; ám mikor megtudtam, hogy ti már azon mesterség tanulmányozásában szerencsésen forgolódtok, arra a meggyőződésre jutottam, hogy Nektek Retorikát is kell küldenem, hogy a rokon mesterségeket egymással összekapcsolhassátok, melyeket így egyesítve és egymással összekapcsolva helyesebb tanulmányozni, mint külön-külön.[72]

Azt pedig, hogy milyen megfontolásból írtam a Dialektikát, már ott elmondtam.[73] Nem azért adtam ki ugyanis, hogy a bővebben értekező szerzőket kiüssem a tanulók kezéből. Azt remélem tudniillik, hogy a mi elemi tankönyvünk azok számára, akik majdan Arisztotelészhez szándékszanak folyamodni segítségül, vagy ahogy a görögök mondják πρὸ ὁδοῦ (útravalóul) fog szolgálni. De manapság az iskolákban az ítélkezéshez elengedhetetlen és hasznos szabályok a legostobább civakodások miatt – amelyeknek semmi köze sincs a dologhoz – porba tiporva hevernek. Ráadásul senki sem figyelmeztetett soha, akár a jó költők olvasásakor, akár a súlyos ellentmondásos ügyek-

[72] A fordítás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen, rövidítése a továbbiakban TREN) N 3345 jelzetű, *Elementorum Rhetorices libri duo. Recens recogniti ab authore Philippo Melanthone. His adiectae sunt Epistolae contrariae Pici et Hermolai Barbari. Una cum dispositione Phil. Mel.* Lipsiae, In officina Valentini Papae című kötete alapján készült. A továbbiakban – a kötet minden szövege esetében! – az *ars, littera, doctrina, disciplina, scientia* szavak változatait, jelzős szerkezeteit fölváltva használjuk magyarul (esetenkénti mérlegelés szerint) *művészet, mesterség, tudomány, tan* értelemben, olykor a *széptudományok* kifejezést alkalmazzuk. Ritkábban el lehet különíteni a *Septem artes liberales* említéseit, ebben az esetben a magyarul is meghonosodott *hét szabad művészet* elnevezést használjuk, vagy az annak részeiként meghonosodott trivium, vagy quadrivium szavakat. (Mindezt tesszük a fordítókkal történt egyeztetés alapján, vö.: a kötetzáró tanulmány jegyzetei. I. M.)

[73] Az 1520-ban Wittenbergben megjelent *Compendiaria Dialectices ratio* című műről van szó, amelynek még Melanchthon életében több kiadása volt.

ben való ítélkezéskor arra, hogy a jó szerzők olvasásakor a mesterséget (ti. a retorikát) használni kell. Végül is az igazi helyett a meghamisított dialektika hagyományozódott. Így tehát némelyektől megkérve kiválogattam a szükséges szabályokat azon mérhetetlen kötetekből, melyek ereje és gyakorlata azelőtt nem érvényesülhetett, mivel más haszontalan szabályok tömegében rejtőztek. Példákat is hozzáfűztem a legjobb szerzőktől válogatva, amelyekben a mesterség gyakorlata megismerhető. Ezeket az alapismereteket abban az időben sokan javallották azon címen, hogy a mesterség szorgalmatos gyakorlására intettek. Amiért is midőn azt remélem, hogy azok az ifjak számára hasznosak lesznek, nem fogok erősen hadakozni azokkal, kik engem a kiadásra ösztökéltek.

Semmit sem akartam kevésbé, minthogy a széptudományok más jó íróitól eltántorítsam az ifjúságot. Továbbá nem érthető meg Arisztotelész, ha nem tesszük hozzá a mesterség lényegét és valamelyest előkészített ítélőképességet. Amiért is ezek az elemi ismeretek nem riasztanak el Arisztotelésztől, sőt inkább a tanulókat az olvasására csábítják. Megvannak Rodolphus Agricola könyvei is, melyeket méltónak ítélek a legszorgosabb tanulmányozásra.[74] A minap adták ki Johannes Caesareus könyveit, melyek a mesterség egészét tartalmazzák, és a zsenge életkor felfogóképessége szerint íródtak.[75] Azért is óhajtanám javallani azokat az ifjúságnak minden iskolában, mivel igaz módszert használnak. Bizton javasolhatom azoknak, kik az én könyvecskéimet olvassák, hogy vegyék hozzájuk Rodolphust és Caesareust, amit ha valaki megcselekszik, az én szememben már magáévá tette a mesterséget, és tökéletes mesteremberré válik, mind írásban, mind pedig a vitatkozásban, ha magának mesterségbeli gyakorlatot szerzett. A fentieket ezen a helyen újra el akartam mondani, nem csupán azért, hogy szándékom megmagyarázzam, midőn a tudomány ezen német egészében megváltoztatni szándékozom, de azért is, hogy intsem a tanulókat, miként kell teljesíteniük ezt a tudományt. Annak, hogy ezelőtt is kiadtam retorikai könyvecskéket, egészen más okai voltak. Ugyanis nem tudom ennek a mesterségnek az íróit vádolni, amiként megfeddtem a dialektikusok tömegét. Nincsenek ugyanis más írók, csak a legkiválóbbak, Cicero és Quintilianus, akik ebben a nemben annyira kiválóak, hogy minden görögöt, akiknek ismerjük az írásait, messze megelőznek. Cicero is hagyott hátra különböző műveket, melyek közül némelyek a gyermeki lélek megragadására íródtak, alkalmatosak az ifjaknak, hogy felkészítsék őket azokra a könyvekre, melyek a nehezebb szabályokat tartalmazzák: amiért is nem hiányoznak az újabb írók művei. Valójában mi a kezdetben azért adjuk a retorikát, hogy annak rokonságát a Dialektikával együtt bemutassuk. Nem érthető meg ugyanis a dialektika, csupán a retorikával együtt. És remélem, hogy ezen könyveim hasznosak lesznek azoknak, akik ezután Cicerót és Quintilianust fognak olvasni. Ugyanis az ő bizonyos szabályaikat ma-

[74] Agricola, Rudolphus, *De inventione dialectica libri omnes* című művének valamelyik kiadása.

[75] Caesarius, Joannes, *Dialectica viri undequnque doctissimi, nunc recens Hermanii Raiiani Welsdolii fructuosis Scholijs, Nec non Henrichi Loriti Glareani Poetae Laureati selectissimis quibusdam annotationibus illustrata et multis locis emendata.* Coloniae Agrippinae, Apud Joannem Gymnicum, sub Monocerate, M.D.LXXVII. A TREN N 704-es jelzetű példányát vizsgáltuk. Az előszó ajánlásának dátuma: 1532. június 15.

gyarázzuk meg, példákat adunk hozzájuk, amelyeket a jelenkor adottságaiból merítünk, ezekből könnyebben megérthetőek a szabályok, mint azoknak a példáiból, melyek a mi használatunktól távol esnek. Ez volt kezdetben szándékunk értelme.

Noha magának a retorikának a szabályai könnyűnek és szerfölött gyermekinek látszanak, mégis arról maguk is meggyőződhetnek az ifjak, hogy mind az ítélkezéshez, mind pedig a legnagyobb ügyek kifejtéséhez éppenséggel elengedhetetlenek. Azért is buzdítani kell őket, hogy ne időzzenek a mi könyveinknél. Hanem, miután megismerték ezeket az alapelemeket, Cicerót és Quintilianust olvassanak, ne felületesen kóstolgassák, hanem sokáig és sokat olvassák azokat a szerzőket, akik nem csupán az ékesszólásra, hanem bölcsességre nézve is üdvösek, s tanulják meg tőlük megítélni az ékesszólást saját nagysága által. Látjuk ugyanis közönségesen, hogy vannak bizonyos tudálékosok, akik azt hirdetik magukról, hogy az ékesszólás fellegvárában trónolnak, miután megtanultak nyolc vagy tíz verssorból levélkét írni, melyben bele van szőve két vagy három félsor vagy közmondás, mint embléma. Ezt a véleményt ki kell gyomlálni az ifjak fejéből, és rá kell mutatni, mely dolgokban uralkodik az ékesszólás, hogy tudniillik *szükséges minden igen nagy és nehéz ügyhöz az élet ezen polgári rendjében, a vallások megőrzéséhez és magyarázatához, a törvények értelmezéséhez és megvédéséhez, a bíráskodások gyakorlásához, tanácsadáshoz az állam legnagyobb veszélyei közepette. Szorgalmasan arra is inteni kell a tanulókat, hogy minden emberi munkálkodás között az egyik legnehezebb szépen beszélni.* Mert aki az ékesszólás nagyságát és a dolog nehéz voltát szemügyre veszi, meg fogja érteni, hogy aki erre a dicsőségre vágyik, minden igen nagy mesterségek közül is legélesebb tudományra van szüksége, s be fogja látni, hogy a nagy és nehéz ügyek értekezéséhez úgy az Egyházban, mint az államban nem csupán a retorikai könyvek, hanem tökéletes tudomány, nagy tehetség, hosszú házi gyakorlás, valamint igen éles ítélőképesség is szükséges. Ezeket a nézeteket hasznos beleszőni az ifjak lelkébe, ugyanis azt eredményezhetik, hogy tiszteletteljesebben éreznek a legnagyobb tudományok irányában, amiről úgy gondolom, hogy igen sokat használ, valamint élesítik a tanulásra fordított gondoskodást, és sokáig megtartják őket a tanulmányok mellett, nehogy időnap előtt és felkészületlenül lépjenek a nyilvánosság elé. Továbbá ezekre és hasonló dolgokra igen gyakran figyelmeztet maga Cicero szónoklattani könyveiben. Mely dolog miatt, mint kevéssel elébb mondottuk, azok nem csupán az ékesszólásra, hanem a bölcsességre nézve is hasznosak lesznek. Így tehát kiváltképp reméljük, hogy az a haszna meglesz könyvecskénknek, hogy előkészítsük az ifjakat ama legkiválóbb könyveknek az olvasására. Elhatároztam továbbá, hogy néktek ajánlom, mivel azelőtt a Dialektikát is néktek küldöttem, hogy ezzel a példával intsem az ifjakat, hogy ezen mesterségeket össze kell kapcsolni, egyik a másik nélkül tökéletesen nem ismerhető meg. Amint az előbbi ajándék is tökéletlennek látszana, ha nem járulna mellé a Rhetorica. Mivel pedig már egyszer elköteleztem magam néktek Dialektikám ígéretével, féltem volna, hogy kötelezettségemnek nem tettem eleget, csak ha az egész ajándék a tiétek lesz.

Kívánom végül, hogy tanulmányaitokat Krisztus irányítsa és tegye szerencsésség.

Éljetek boldogan!

A RETORIKA ALAPELEMEINEK ELSŐ KÖNYVE

Kezdetben arra kell felhívni az ifjak figyelmét, hogy mely használatra hagyományozódtak elsősorban a retorika közös szabályai. Ugyanis szívesebben fogják olvasni, ha megismerik, milyen hasznot is kell meríteniök belőle. Tudós és tapasztalt emberek, akik ezt a tudományt elsőként létrehozták, semmiképpen sem vélték azt, hogy ezek a szabályok teszik az embereket ékesszólókká, avagy elégségesek az ékesszólásra való felkészülésre. Ugyanis az ékesszólás a beszédhez elsősorban igen nagy természeti erőt, azután a széptudományokban való jártasságot követel meg. Tehát sok és nagy segítséget kap mind a természettől, mind pedig a tudománytól, ezeken a szabályokon kívül. Mégis megvan a szabályoknak a maguk haszna. Bizonyos útra és értelemre vezérli a természet az embereket, megtanítja nagy és bonyolult ügyek kifejtésére, mit a nagy tehetség erejével felruházott emberek részint a természet adományaként szoktak értelmezni, részint a gyakorlatból származtatnak. Innen származik a mesterség, amely, még ha irányítja is a mestereket a beszédben, kezdetben mégis arra épül: nem azért, hogy szónokokat eredményezzen, hanem hogy segítse az ifjakat a legkiválóbb szónokok műveinek olvasásában és a vitás kérdések megítélésében. Ugyanis nem csupán azok számára vannak megalkotva a szabályok, akik peres ügyek szószólói lesznek, hanem közösen akartak a mesterség írói tanácsot adni mindenkinek. Mert azok, akik nem visznek peres ügyeket, akik semmit sem írnak, ha mégis olvasni vagy nagy dolgokat megítélni szándékoznának, mint amilyenek a vallások vitás kérdései vagy a közügyek, bizonyos útmutatásra és értelemre van szükségük a hosszú viták megítéléséhez.

Ugyanis senki sem képes a hosszú és nagy erőfeszítést kívánó szövevényes vitatkozást felfogni, ha nincs segítségére valamely tudomány, amely megmutatja a részek sorrendjét és felosztását, a beszélők megfontolásait és utat mutat a homályos dolgok kifejtésére és megvilágítására. Ez a hasznosság indította a böles embereket a szabályok kigondolására, hogy közösen adjanak tanácsot mindenkinek, az ifjakat pedig úgy a helyes beszédre, mind pedig mások írásainak okosan való megértésére felkészítsék. Ugyanők látták meg, hogy miként más művészetek mesterei, úgy a szónokok is utánzásból születnek. Amiért ha voltak némelyek a beszélők tömegében, akiket a természet beszédre alkalmasnak teremtett, őket, miután megtanulták a megértés útját és az ékesszólók beszédeinek megítélését, a nyilvánosság elé és a közügyekhez vezették, és meghagyták nekik, hogy gyakorlatuk során a nagy és kiváló szónokokat vegyék mintaképül és utánozzák. Ezért mi is erre a használatra szánjuk a retorikát, hogy az ifjakat segítse a jó szerzők olvasásában, akik bizonyára ezen útmutatás nélkül semmiképpen sem érthetőek. Mivel a dolog így áll, eléggé nyilvánvaló, hogy ezek a szabályok mindenki számára szükségesek. Ezután a szerzőket megértve nem lesz nehéz az utánzás azok számára, akiket a természet segít a beszédhez. Ugyanis sem az utánzás nélkül nem lehetnek szónokok, sem pedig a szabályok ismerete nélkül nem haladhat előre az utánzás.

Az ékesszólás a böles és díszes beszéd képessége. Ugyanis a szépen szóláshoz elsősorban azon dolgok ismerete szükséges, melyeket a szónoklat tárgyal. Őrültség ugyanis, nem pedig ékesszólás, ismeretlen és meg nem tapasztalt dolgokról beszélni. Mivel pedig a dolgok ismerete a beszédhez elengedhetetlen, illik, hogy a szónok

azokban a széptudományokban, melyek a dolgokról való tudást tartalmazzák, ne legyen műveletlen. Mert mit is mondhatna a vallásról, a természetről, a jogról és végül az élet bármely területéről az, aki nincs felvértezve azon tudással, mely az érintett dolgokat tartalmazza?

A retorika valójában tudomány (mesterség), mely a helyes és díszes beszéd útját és módját tanítja. Ugyanis retorikának nevezem ezeket a szabályokat, melyeket a gyerekeknek tanítanak, s melyeknek az ismerete bár elengedhetetlen az ékesszóláshoz, mégis az ékesszólás ezen mesterségen kívül sok más, részint természeti, részint tudományos segédeszközt követel. A tanult emberek ugyanis mindannyian tudják a szabályokat, akik között sokan vannak a gyerekek, kiknek mégis szükségük van erre a tudományra az ítélkezéshez, amiképpen a dialektikára is szüksége van mindenkinek az ítéletmondáskor. Amiként a dialektika célja, vajon a tanításban megfelelően illik-e össze minden, ugyanúgy a tanításban biztos utat mutatni: ebben jelölhetjük meg a retorika célját. Ítéletet mondani hosszú szónoklatról, milyen legyen a részek sorrendje, melyek legyenek a fő tagolások, milyenek legyenek a díszítmények. Továbbá a beszédben is, azok között, akiket nem hagyott cserben a természet, azt eredményezi, hogy a beszédnek biztos részei vannak, valamint a nagy dolgokat nem röviden tálalja, mint a dialektika, hanem hozzáteszi a szavak ragyogását.

A SZÓNOK KÖTELESSÉGEIRŐL

Mivel a szónoklat egészében *dolgokból (res)* és *szavakból (verbum)* áll, először a dolgokról kell gondoskodni, utána a szavakról. Szám szerint tehát öt kötelessége van a szónoknak: *megtalálás, elrendezés, ékesszólás, emlékezet, előadás.* Először is, aki beszélni szándékozik, a dolgokat részint meg kell találnia, vagy ki kell választania, s mihelyt megvannak, sorrendben ki kell fejtenie. A megtalálás és az elrendezés tehát a tárgy körül forog, az ékesszólás a szavak körül. Ugyanis azon dolgokat, melyeket kigondoltunk és elménkben sorrendbe illesztettünk, végül a szavak jelölésével kell kifejeznünk. Tehát ebben a három részben majdnem az egész mesterség együtt van. Így tehát a másik két részről mi semmit sem tanítunk, mivel az emlékezetet kevéssé támogatja a mesterség. A törvénykezésben való nyilvános tárgyalás is egészen más manapság, mint a régieknél volt. Azt pedig, hogy mi illik leginkább egy eljárásban, azt a nyilvánosság előtt kell megtanulni utánzás révén. Dicséri ugyanis Aiszkhinész Szolónt, hogy beszéd közben nem emelte kezét ruháján kívül, jelezve, hogy a nyugodt és legkevésbé sem felbolydult tárgyaláshoz méltóan viselkedik.

A RETORIKA ÉS A DIALEKTIKA KÜLÖNBSÉGE

Oly nagy a dialektika és a retorika rokonsága, hogy alig lehet különbséget tenni közöttük. Egyesek ugyanis a megtalálást és az elrendezést mindkét mesterségben közösnek tartják, mivel a dialektika tanítja az érvek megtalálásának helyeit, melyekkel a szónokok is élni szoktak. Mondják, valójában az a különbség, hogy a dialektika a dolgokat csupaszon tálalja, a retorika pedig az igazsághoz hozzáteszi az ékesszólást, mintegy öltözékül. Ezt a különbséget, még ha némelyek kétségbe is vonják, én nem vetem el, mivel az ifjúság megnyerésére alkalmas, és rávilágít arra, ami a retorika legfontosabb tulajdonsága, tudniillik az ékesszólásra, amelyből magának a retorikának az elnevezése is származik. És ha valaki érzékenyen megfontolja, könnyen belátthatja, hogy ez a különbség helyesen védhető meg. Ha ugyanis a retorika nem csupán a törvényszéki ügyek és a meggyőzés tárgya körül forog, de általában minden tárgy körül, melyekről beszélni kell, semmiképpen sem különbözhet tőle a dialektika, mely a tökéletesen tanítás elve. Ugyanis gyakran jár ezen az úton a szónok a tanításban, miként Cicero is, először a kötelességekről írott művében, és sok más vitairatában is, a dialektika szabályait követi a tanításban és hozzáadja az ékesszólást a retorikából.[76] A mi korunkban is ugyanezt teszik a kiművelt és ékesszavú emberek, midőn az embereket a vallásról tanítják.

A régiek így tettek különbséget: a retorikához sorolták a törvényszéki ügyeket és a meggyőzés témáit, míg a dialektikához minden más kérdést, melyről valamely biztos módszer és értelem alapján kell tanítani az embereket. Eme megkülönböztetés szerint a dialektika saját célja a tanítás, a retorikáé pedig a lelkek megindítása és felrázása, és valamely érzelmi állapotba vezetése, ám midőn az erény természetéről vitázunk, a dialektikához kell folyamodni tanácsért, mi is az erény, mely okai vannak, mely részei és eredményei nyilatkoznak meg. Midőn pedig buzdítjuk az embereket az erény művelésére, a retorikai helyeket szükséges követni. *Midőn a bűnbánat természetéről szólunk, egyben tanítjuk is az embereket, hogy mi a bűnbánat, mely részei vannak, a dialektika szabályait kell követni. A bűnbánatra való buzdítás pedig a retorikai helyeket alkalmazza.*

De mivel a tanítás elvét a szónokok nem nélkülözhetik, különösen a törvényszéki anyagokban, ezért a dialektikát saját mesterségükkel vegyítik. Ugyanis az eldöntött helyzetet, melyet a bírósági anyagokban megfontolnak, a dialektikusoktól vették kölcsön. Ez a helyzet a módszer megismertetésének elve, melyet Arisztotelész tanít az *Analitiká*ban (ἀναλυτικοῖς).[77] A dialektikából merítették a szillogizmusok formáját is, valamint több más szabályt. Így a retorikával kevert dialektika attól teljesen nem különíthető el, még amikor a retorikához csak a törvényszéki ügyeket, a rábeszélő témát és dicséreteket sorolják.

---

[76] Cicero etikai-filozófiai tanításait a sztoicizmus szempontjai alapján – fiához – írott összegező műve: *De officiis (A kötelességekről).*

[77] Arisztotelész két műve is viseli ezt a címet: *Analytica Prior, Analytica Posterior.*

AZ ÜGYEK HÁROM NEMÉRŐL

A megtalálás helyein először az ügyek nemeit osztják fel. Az a megfontolás tárgya: a hivatali ügyek oly nagy változatosságában a helyeket különbözőképpen mintegy osztályokba kellett sorolni. Ugyanis más anyag, más helyeket kíván. Annak okáért, hogy ne legyen nehéz a kiválasztás, mintha minden helyet egy halomba hordanánk, az anyagokat elkülönítjük, hogy bármely nemhez a maga helyét hozzá lehessen rendelni és felismervén az ügy fajtáját, mintegy területét, tüstént tudja mindenki, mely helyekhez kell rendelnie az egész dolgot. Azt pedig, hogy milyen haszna van az ügyek ilyen felosztásának, kevéssel ezután kiragadott példák alapján megmutatjuk.

Közönségesen három nemét tartják számon az ügyeknek. A bemutatót, vagy szemléltetőt (genus demonstrativum), mely dicséretet és feddést tartalmaz; a tanácskozót (genus deliberativum), mely a meggyőzés és lebeszélés körül forog; az ítélkezőt, vagy törvényszékit (genus iudiciale), mely vitatott törvényszéki ügyeket tárgyal. Véleményem szerint mellé kell még tenni a διδασκαλικὸν (didaszkalikon) nemét is, mely, bár a dialektikához tartozik ugyan, mégis ott, ahol a tárgyalások nemeit tárgyalják, nem mellőzhető, különösen manapság igen használatos az egyházi dolgokban, ahol nem csupán rábeszélő szónoklatokat kell tartani, de sokkal gyakrabban kell az embereket a dialektikusok szokása szerint a vallás dogmáiról tanítani, hogy azokat tökéletesen megismerhessék. A διδασκαλικὸν neme pedig nem más, mint a tanításnak azon módszere, melyről a dialektika értekezik, melynek egy részletét megőrizték a szónokok a status finitivusban. A bemutató nem (genus demonstrativum) határos a διδασκαλικὸν nemével. Többnyire ez meghatározás, de retorikai díszítményekkel megnövelve, hogy miként egy kép, a járatlanok számára is felfogható legyen, mert ha valaki dicséri a törvényeket, és a törvények tekintélyéről beszél, az meghatározza a törvényeket és a meghatározást kibővíti.

A zsoltár, mondotta az Úr, egyenesen ebbe a nembe tartozik, ugyanis dicséri Krisztust. Aztán ez a dicséret bizonyos meghatározás is, leírja ugyanis Krisztus személyét, megemlíti feladatkörét, kifejti, hogy Ő az Úr, aki Isten jobbján ül, azaz Istennel egyenrangú hatalommal uralkodik, és el fog jönni, tudniillik Sionra, hogy legyőzze ellenségeit. Pap is lesz – mondja –, aki által megengesztelődik irántunk Isten. Hozzáteszi továbbá, milyen lesz e pap, tudniillik örök, nem lévita, hanem aki áldást oszt és hirdeti a bűnösök feloldozását. Azután leírja az istentelenek büntetését, akik ellene fordultak ezen Úrnak. Végezetül utal arra is, hogy maga az Úr fogja felvállalni a közös szenvedést, amelyből mégis új életre kel. Ha valaki ezen a módon értelmezi, felfoghatja, hogy a zsoltár Krisztus leírása, és tudja, hogy egyes részleteit a dialektikai meghatározásokhoz kell sorolni, az könnyen megértheti a zsoltárt, és ha szükséges, a részletek meghatározása alapján könnyen megvilágíthatja az egészet, és kiszélesítheti. Van továbbá ezen nemnek sok más fajtája is, melyeket előszámlálni nem szükséges. Könnyen meg lehet ugyanis ítélni, hogy mely faj mely nemhez tartozik. A bemutató fajtához tartozik a hálaadás: dicsérjük ugyanis a jótéteményt. Ilyen pl. a M. Marcellus érdekében mondott beszéd.[78] A tanácskozóhoz kell sorolni a kéréseket, ajánlásokat,

[78] M. Marcellus, Claudius, a Caesar-ellenes irányvonal egyik fő képviselője, Kr. e. 51-ben consul. A pharszaloszi csata után önkéntes száműzetésbe vonult. Hazatérése érdekében Cicero 46-ban beszédet mondott: *Pro Marcello.*

könyörgéseket, vigasztalásokat, feddéseket és sok más olyan fajt, melyeket Erasmus tárgyal *A levelek megírásának módjá*ban.[79]

MIÉRT HASZNOS ISMERNI AZ ÜGYEK NEMEIT?

Hogy tudják az ifjak, mikor szükséges nekik a feltalálás helyeihez folyamodniuk, először azt kell figyelembe venniök, hogy a helyek nem vezetnek az ügy feltalálásához vagy az első kérdéshez. Az idők ugyanis felkínálják az ügyet, miként az ügyvéd a peres ügyet a bíróság elé viszi. Az egyházban tanítónak a Szentírásban biztos anyag van előírva, melyet magyaráznia kell. A levélírásban különböző alkalmak különböző érveket kínálnak. Így tehát nem mesterség hagyományozódik, nem hagyományozódnak szabályok sem a tevékenység megtalálásában, mivel azok maguktól és önként kínálkoznak, és még a menekülőket is utolérik. És erre van a mesterség teljességgel kitalálva, nem pedig azért, hogy játékból henye anyagokat keressünk, hanem azért, hogy megmagyarázzuk azokat a nehéz és homályos ügyeket, melyeket az állam felkínál nekünk. Midőn tehát egy ügy kínálkozik, itt először a mesterséghez kell tanácsért folyamodni, és először azt kell megfontolni, hogy az ügyek mely neméhez is tartozik a dolog. Ugyanis azért vannak annyira szétválasztva az ügyek nemei, hogy a helyeket azok sokaságában sokáig ne kelljen keresgélni. Amikor is felismerjük a nemét, tüstént felbukkannak az anyag feltárására és tárgyalására alkalmas biztos és hasznos helyek.

Hasznos pedig azért is ismerni az ügy nemét, mivel a nem ismeretében előre látható a beszéd vége: azaz, a legfőbb törekvés, a lényeg, vagy ahogy mondják, a beszéd célkitűzése. Többnyire pedig minden beszédben és mindenféle tevékenységben hasznos tudni a végét, azaz milyen eredmény is várható a beszédtől. Ugyanis minden beszéd vagy a tanításra irányul, vagy pedig a megismertetésen kívül más célja van, tudniillik hogy mi mit eredményeztet. A rábeszélő beszédek szeretnének valamit megvalósítani, *miként valaki rábeszél a török elleni háborúra.* Ilyenek a tanácskozó nembe tartozó zsoltárok is, melyek vagy szabályokat adnak, vagy vigasztalnak, vagy könyörögnek, így arra törekednek, hogy valami bekövetkezzék. Valójában a bemutató nemnek a célja a megismertetés: midőn (Nagy) Sándort dicsérjük és az ő bölcsen, bátran és szerencsésen viselt dolgairól szólunk, csak tanítjuk a hallgatót. Mert ha ugyanis az utánzás céljából tárjuk is fel a példákat, mégis az ilyen beszédben nyíltan semmi mást nem várunk a hallgatóságtól, mint hogy ennek a férfiúnak a bölcsességét, vitézségét, szerencséjét megértse és megcsodálja.

Igaz hát, a tanító nemnek is saját célja a megismertetés, midőn ha valaki arról tanít, mi az Evangélium, hogyan kövessük, hogy Isten előtt igazak lehessünk, mi a Hit; itt a beszélőnek az a célja, hogy a hallgatóságot tanítsa, és ha ezután a tudást a gyakorlatba képes átültetni is, mégis különbözik a beszéd neme attól, ami arra tanít,

[79] Erasmus, Roterodamus, *Opus de conscribendis epistolis...recognitum...et locupletatum* című műve több címváltozattal sokszor megjelent a XVI. században, e korszak episztolográfiai irodalmának egyik leggyakrabban idézett alapműve.

hogy a tudást a gyakorlatba átültessük. A görögök minden könyvük elején azt kérdezik, mi a munka szándéka, vagy ahogy ők maguk mondják: célpontja. Ugyanazt teszik a szónokok, midőn az ügy nemét kutatják, hogy mi a beszéd szándéka, mi a követelmény, vajon megismerés-é a beszéd célja, vagy az ismereten kívül valaminek a megvalósítása? Ezeket a beszédben áttekinteni és észben tartani felettébb hasznos, hogy megérthessük, mily hasznot kell remélnünk a beszédtől a magunk számára. Az eszes és figyelmes hallgató figyelme nem lankad addig, míg a beszéd célját elméjével fel nem fogta. Ezekre azért több szót vesztegettem, hogy megmutassam, ezek a szabályok igen sokat tesznek az ítéletek megalkotására és élesítésére. Egyébként az ifjakat arra is kell inteni, hogy *olykor az ügyek nemei összekeverednek*. Noha ugyan minden egyes tevékenységet egy valaminő ügynemre kell főként vonatkoztatni, mégis gyakran az egyik nem a másik nem helyei által valamit megváltozik, miként az *Archias poéta érdekében* c. beszédben, ámbár az egész beszéd főként az ítélkező nemhez (genus iudiciale) tartozik, mégis sokat merít Cicero a bizonyító fajának helyeiből, midőn nem dologról, hanem személyről szól, kinek dicséretét a méltóság megítélésében képes kifejezni. Démoszthenész is sokat merít a rábeszélésben a bizonyító nemből, midőn kikel a macedóniai Philipposz ellen.[80]

A TANÍTÓ NEMRŐL

Ha valaki erről a nemről hosszadalmasabb szabályokat szeretne tudni, az a dialektikához folyamodjon, amely egyedül tárgyalja tökéletesen a tanítás értelmét. Ugyanis a dialektika a helyes tanítás sajátságos tudománya. Legnagyobb ereje és legnagyobb haszna ennek a nemnek van. Ugyanis az embereket gyakran a vallásról, a jogról és minden kötelességről kell tanítani, amikor is ezen eljárás nélkül a dolgot nem tudják előtárni. És hogy bizonyára mi magunk nem vagyunk képesek megtanulni és elménkkel helyesen felfogni a nehéz és szövevényes dolgokat, ha nem követjük azt a módszert, mely szerfölött könnyű, ha valaki középszerű gyakorlatot is szentel neki.

Vannak pedig kettős kérdések. Bizonyos kérdések egyszerűek, ha egyetlen szóval meg lehet kérdezni, pl.: Mi az erény? Mi a bűnbánat? Bizonyos kérdések összetettek, ha a feltevést meg kell erősíteni vagy meg kell cáfolni, mint pl.: illik, hogy a keresztény ember ne vesse el saját lehetőségeit.

Az egyszerű kérdésű helyek. *Mi az? Melyek a részek vagy fajták? Mely ügyek? Mely eredmények? Mely rokonságok és ellentétek?*

Ezeket a helyeket szem előtt kell tartani, midőn az embereket tanítani akarjuk valamilyen dologról. Fel kell készülni lelkünknek arra, hogy ha bárminő dolog is adódik, tüstént azon helyekhez folyamodjék, melyek megmutatják, hol kell keresni az anyagot, avagy a nagy halomból bizonyosan mit kell kiválasztani, vagy milyen sor-

[80] Démoszthenész (Kr. e. 384–322), a legnagyobb görög rétor. A makedón hódító törekvésekkel szemben az athéni demokrácia értékeit képviselte és hangoztatta szenvedélyesen retorikai munkásságában, legismertebb művei a II. Philipposz ellen elmondott „Philippicái". Cicero is ezeket követte Catilina és Antonius ellen mondott beszédeiben.

rendben kell elrendezni. Ugyanis a megtalálásnak a helyei mind a dialektikusoknál, mind pedig a szónokoknál nem annyira az anyag megtalálására, mint a kiválasztására irányulnak, miután a dolgok valamely sokasága, akár más széptudományok révén, akár magukból a tevékenységekből létrejött.

Első helyen minden dologban a meghatározásnak kell lenni. Ennek keresését a „Mi az?" hely parancsolja. De miközben az elnevezésről folyik a szó és meg kell állapítani a szó jelentését, nyilvánvaló, hogy a szavak miatt megszámlálhatatlan λογομαχίαι (szócsaták) és veszekedések dúlnak. Kezdetben tehát, nehogy a beszéd kétértelműsége tévedést szüljön, le kell szögezni a szó biztos jelentését.

Ám legkivált a teológiai vitatkozásokban kell megőrizni a Szentírás kifejezéseit, mivel sok olyan héber szóképpel élünk, melyek, ha nem helyesen jutnak kifejezésre, sok tévedésre vezethetnek, miként Pelagius a kegyelmet csupán a kinyilatkoztatott törvény és tudás jótéteményének értelmezte.[81] De Pál messze elkülöníti a kegyelmet a törvénytől. Kegyelemnek mondja ugyanis a kiengesztelést, azaz a bűnök megbocsátását, az isteni jóindulatot, amelyhez a Szentlélek ajándéka kapcsolódik. Amiért Pelagius rútul elrontotta Pál nézetét. De mivel ez bőségesen ki van fejtve a Dialektikám könyveiben, itt rövid leszek, mindössze egy-két példát toldok hozzá.[82]

Mi az erény? Az akarat azon állapota, hogy hajlandó a józan észnek engedelmeskedni meghallgatására. Értem ezen ugyanis a filozófusok szokott meghatározását. *Melyek a részek?* Dialektikusan részeknek nevezhetők a nem (genus) és a különbözőség a meghatározás szerint. De ha azt kérdezzük, mely dolgok vannak a lélekben, milyen mozgások, a fajokat (species) kell előszámlálni, mert különböző fajok a különféle állapotok. Sok fajt lehet számon tartani. Kegyesség, igazságosság, bátorság, mértékletesség stb. *Melyek az okok?* Gyakori tisztességes cselekvések. De a cselekvések okai az értelem helyes ítélete és az együttérző akarat. *Melyek az eredmények?* Az Istentől elrendelt jutalmak, annak megfelelően, hogy: Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy a földön. *Melyek a rokon dolgok?* Az erénnyel, mely állapot, rokon a φυσικὴ ἀρετή, a természetes jóra való hajlandóság a természetben. *Melyek az egymással ellentétes dolgok?* Az erény színlelése, és az erénnyel nyíltan ellentétes rútság, mint

---

[81] Pelagius (Kr. u. IV. sz. közepe–† 418 után). Angliából származott, 380 táján Rómában jogot tanult, 410-ben Észak-Afrikába települt, majd Palesztinába vándorolt. Az eredendő bűn gondolatát elvetette, véleménye szerint az embernek van lehetősége bűntelen életet élni, ezért csak arra van szükség, hogy Isten törvényeit tisztán prédikálják. A kegyelem azt jelenti, hogy a teremtett ember képes Isten törvényének betartására. Kijelentéseit hevesen vitatta Augustinus (Szent Ágoston), az üdvösség elnyerésében Isten ingyenes és szükséges kegyelme, valamint az ember szabad akarata kap helyet. A 418-as karthágói zsinat Pelagius tanításait elutasította.

[82] Melanchthon *Dialectices Libri quatuor* (Argentorati) című művében valóban szerepel a Pelagiusra való utalás a *De definitone* című fejezetben, ahol elmarasztalja azt a szavak igazi jelentésének elbizonytalanításáért, különösképpen a „gratia" valóságos értelmének eltorzításáért: „At saepe sit in gravissimis negociis, ut alter alterum ludificetur amphibolia verbi, sic Pelagius imponebat adversariis, *cum varie utebatur verbo gratiae.*" (A TREN G. 6193 jelzetű példányát használtuk, A_5/r-v.)

Nero és a hasonlók gaztettei. Így a dialektika határt és lényeget mutat, melyek a dolgok igen nagy bőségét szolgáltatják, ha az egyes helyeket egészen akarod kifejteni.

Más példa:

Mi a bűnbánat? Először a szóról kell beszélni. Az egyházban szokásosan bűnbánatnak nevezzük azt, amiről elmondható: a szándék megfordítása az igazi kegyességre. Ez tehát a meghatározás. A bűnbánat töredelmesség és hit, mely által hisszük, bűneink Krisztus által megbocsáttatnak, mely hitet követi az Isten iránti új engedelmesség.

Melyek a részek? Az igazi fordulatnak két része van, mintegy a lélek kettős mozgása, a töredelmesség, avagy a bűn megismerése, valamint a bűn miatti félelmek és fájdalmak. Második része a hit, mely felemeli és megvigasztalja a megrettent lelkeket, midőn elfogadja a Krisztus érdeméért ajándékozott bűnbocsánatot. Egyenesen járul ehhez a harmadik rész, amely mégis az előbbiek eredménye, tudniillik az új engedelmesség.

Melyek az okok? A különböző mozgásoknak különféle okaik vannak. A töredelmességnek vagy a félelemnek oka a bűnöket vádoló törvény, és a törvény által ható Szentlélek, aki ösztönzi az akaratot, az akarat átérzi és nem szegül szembe a Szentlélekkel, maguknak a bűnöknek nem enged és nem követi el őket ismét. A hit okai a Krisztus érdemei által megváltást hirdető Evangélium és az Evangélium által ható Szentlélek, aki ösztönzi az akaratot: és a beleegyező akarat, amely nem szegül szembe a Szentlélekkel.

Melyek a rokon dolgok? A töredelmességgel rokon az az erény, melyet istenfélelemnek neveznek. A hittel rokon a remény és a szeretet. *Melyek az ellentétek?* A töredelmességgel harcol a világi biztonságérzet, avagy Isten ítéletének megvetése és a fájdalom színlelése. A hittel ellentétesek a kétségbeesés és a hit színlelése, amely a világi biztonságérzet és Isten ítéletének megvetése. *Melyek az igaz bűnbánat eredményei?* Új és lelki élet, kegyes munkálkodás. És mivel eredménynek nevezek mindent, ami bizonyosan követi ezeket, annak hívom az örök életet is.

Más példa:

Mi a hit? Először a szó jelentését kell megvizsgálni. Olykor a hit jelenti a Krisztusról szóló történet ismeretét. De máskor a prófétáknál és az apostoloknál a hit jelenti a bizalmat, mellyel egyetértünk Isten ígéretével, így Pál nyíltan megerősíti (Róm 4), hogy ő maga arról a hitről beszél, mely által beleegyezünk az ígéretbe: Azért hitből és ingyen, hogy biztos legyen az ígéret.[83] A hit tehát helyeslése az ígéretnek, melyben

[83] Pál apostolnak a *Rómaiakhoz írt levele* IV. fejezetén nyugszik az itteni gondolatmenet. Ábrahám – utódaival együtt – azt az ígéretet is kapta, hogy örökösévé lesz a világnak. Pál apostol az ígéret ilyen értelmének beteljesedését éppen abban a tényben találja meg, hogy a zsidók és pogányok közül való keresztények nagy családjában valójában az egész világ talál egységre. Ez az ígéret azonban – mint ahogyan a körülmetélkedés – nem a törvényen alapul, hanem Ábrahám hívő engedelmességének és az ennek alapján kapott igazságának a következménye, megpecsételése. Az üdvösség kérdésében a törvény és a hit útja az ígéretek szemszögéből is egymást kizáró ellentétek. Hitből, kegyelem alapján biztos csupán az ígéret Ábrahám minden utódának, és Ábrahám utódai immár nem az ő test szerinti leszármazottai, hanem származásbeli különbség nélkül mindazok, akik az ő életformáját vállalják.

Isten felajánlja, hogy kegyes lesz hozzánk Krisztus által. Tartalmazza tehát ez a hit a történet ismeretét, és a bizalmat az ígéret iránt, melyre a történetet vonatkoztatni kell. *Melyek a részek?* Miként a szem mozgását nem lehet részekre vágni, úgy sem a lélek, sem az akarat mozgása nem osztható részekre, de mégis a hit öleli fel az értelemben a megismerést és az akaratot, mely akarja és elfogadja a felajánlott kegyelmet, azaz magáévá teszi az ígéretet. *A hitnek fajai* különböztethetők meg, mivel a hit másként fordul elő a testi jótétemények ígéreteivel kapcsolatban, és megint másként a kegyelem és az örökkévaló dolgokkal összefüggő ígéretek körül. Azonban a testi jótéteményekre vonatkozó ígéretek figyelmeztetnek minket a második ígéretre, mely a legfontosabb. Ezért a jámborok mindig a testi jótéteményekre vonatkozó ígéretekbe beleértik a kegyelem vagy a kiengesztelés ígéretét.

Melyek az okok? A hit tárgya a Krisztus által megígért irgalmasság, mellyel minket Isten igazakká nyilvánít, nem a törvény vagy saját méltóságunk, *netán jó cselekedeteink (non propter opera nostra) révén*, hanem Krisztus által, akit a mi Megváltónknak szánt. És ez az irgalmasság megnyilatkozik nekünk az Igében, tudniillik az Evangéliumban, vagy az ígéretekben, melyek benne vannak az Evangéliumban. Szóltam a hit tárgyáról. *Az eszköz*, amely által megvalósul bennünk, maga az Ige. *A létrehozó okok*, a Szentlélek, aki az Ige által hat és ösztönzi az ember lelkét és akaratát, és az akarat, amely beleegyezik vagy nem áll ellen.

A tárgy, amelyben ezek végbemennek, a lélek, az értelem és az akarat. Melyek az eredmények? Eredménynek nevezek mindent, ami szükségszerűen az igaz hitet követi. A hitet kíséri pedig Isten ígéretéből a megigazulás, azaz a kiengesztelés vagy az igazságosság elszámlálása. Ez mondható a hit sajátosságának vagy kölcsönösségének, mivelhogy szükségszerűen Isten ígéretéből származik, a hitet követi, mivel nem tudjuk másként elfogadni az ígéretet, csak hittel. Megtörténik tehát az ígért kiengesztelődés, *nem valamely jó cselekedetünk (non propter aliquod nostrum opus)*, vagy méltóságunk, vagy erényünk miatt, hanem Krisztus által. És mégis valaminek kell lennie, mellyel azt a jótéteményt elfogadjuk. Ezért nem a hit eredménye a megigazulás vagy kiengesztelődés, hanem sajátság és kölcsönösség. *A hit az a mozgás, mellyel befogadjuk a Szentlelket. Az eredmények elszámlálhatók*: a lelkiismeret nyugalma és öröme, mivel a hit legyőzte a félelmeket. Ezt az eredményt követi a fohászkodás és a szeretet, mivel fohászkodunk a Kiengesztelődötthöz és szeretjük őt. És mivel eredménynek nevezem az összes bizonyos következményt, ide sorolom itt az örök életet is. Továbbá minden kimenetelt, mint Ezékiel hitét, követi a megszabadulás.[84] *Melyek a rokon dolgok?* Az eljövendő feloldozásba vetett hit, könyörgés, szeretet. *Az ellentétesek?* A hit színlelése, kétségbeesés, istentelen félelem.

Midőn ily módon a dolgok be vannak zárva a tudomány határai közé, biztosabban megismerhetőek. És az egyes helyek segítenek a dolgok nagy bőségével a magyará-

[84] Ezékiel: a babiloni fogság korának nagy prófétai egyénisége. Kr. e. 597-ben Nebukadnecczár babiloni király Júda vezető rétegét – közöttük Ezékielt is – fogságba hurcolta. Ebben az időszakban Isten Ezékielt prófétai szolgálatra hívta el, ettől kezdve több mint két évtizeden át volt Isten eszköze és követe, akinek kijelentést adott, vagy üzenetet bízott rá. Történeti nagysága éppen a templom és király nélkül maradt nép lelki irányításának óriási feladatában mutatkozik meg.

zatban. Ezért ez a szorgalom igen hasznos részint a homályos kérdések megítélésekor, részint magyarázatukra vagy világossá tételükre. Nem kétséges, hogy a módszer megszámlálhatatlan dicsérete, mely Platónnál található, számunkra ezt a gyakorlatot ajánlja, ezekre a határokra kell irányítani a kérdéseket, melyeket magyarázni szándékozunk.

Az összekapcsolt kérdésekről

Az összetett kérdés helyei majdnem ugyanazok, melyeket már tárgyaltam. Ugyanis minden tanítási mód meghatározásból, okokból és eredményekből áll. Érveket sorol fel tehát a megerősítésre, illetve a visszautasításra: *a meghatározásról, az okokról, az eredményekről, a részekről, az ellentétes dolgokról.*

Ezek a helyek kiváltképp a *Topica*ban találhatók.[85] A többi ugyanis az okon kívül van, és inkább a kibővítés, mint a tanítás végett használják. Így tehát, ha meg kell erősíteni azt a tételt, hogy nem keresztényi igazságosság eltávolodni a cselekedetektől, meg kell keresni a fő rész meghatározását ebben a kijelölt témában, hogy tudniillik: mi is a keresztényi igazság.

Innen indul az érvelés.

A nemről

A keresztényi igazság örök dolog a lélekben, úgymint ismerni és félni az Istent, hinni Krisztusban. Eltávolodni pedig a cselekedetektől nem örök dolog és nem is szükségszerű a lelki élethez. Tehát a keresztény igazság nem jelent eltávolodást a cselekedetektől.

Az okról, tudniillik a parancsolatról

Az Evangélium nem törli el a politikai ügyeket, de sokkal inkább megerősíti és megőrzi. Szükséges megtartani a sajátságot a politikában. Tehát az Evangélium nem ír elő eltávolodást a cselekedetektől. Az Evangélium pedig a keresztényi igazságosságról rendelkezik, tehát nem keresztényi igazságosság az eltávolodás a cselekedetektől.

Valójában nincs szükség minden helyet végigkóborolni, valamint nem minden ok fogad be minden helyet. A módszernek ezt az egész formáját nagy buzgalommal megírtuk a Dialektikában. Amiért is itt csupán röviden figyelmeztetni kellett az olvasót arra, hogy a Retorika olvasása közben ne felejtse el szeme előtt tartani a Dialektikát, különösen, ha valamely tárgyról tanítani akarja az embereket. Ezen nemet az egyházakban és az iskolákban sokat kell használni. A meggyőző okok is sokat kölcsö-

[85] Cicero elkallódott műve a *Topica*.

nöznek a tanító nemtől. Gyakran ugyanis a tanácskozó nemben valamely közhelyről előbb vitáznak, minthogy kitűznék, miről kellene beszélniök. *Hogy a török háborúkról határozzunk, először tanítani kell az embereket arra, hogy keresztény embernek szabad háborút viselni, valamint Isten megszabta a magistratusoknak, hogy a rablóbandákat elűzzék, azután ösztönözni kell a fejedelmeket a háború felvállalására.*

AZ ÍTÉLKEZŐ NEMRŐL (DE GENERE IUDICIALI)

A régiek kiváltképp ama hasznossága miatt találták ki a retorikát, hogy előkészítsék az ifjakat a törvénykezésre. Ezért majdnem az egész retorika a törvényszéki pereskedések tárgyalásából vett szabályok foglalata. Manapság, még ha a régi mesterség valamely képmása megmaradt is a törvényszéken, mégis az ügyeket jogászok bonyolítják, akik sokat alkalmaznak a maguk mesterségéből, mégis többnyire a retorikából kölcsönöztek viszont azok az írók, kiket a jogtudósok olvasnak. De most mi továbbadjuk ezeket a szabályokat, részint mások szónoklatainak megítélése végett, másrészről, hogy felkészítsük az ifjakat a válaszlevelek írására és az egyházi foglalatosságokra. Ugyanis az egyházi viták nagyrészt hasonlatosak a törvényszéki versengésekhez. Értelmezik ugyanis a törvényeket, feloldják az ἀντινομίας (ellentmondásokat), tudniillik azokat a véleményeket, melyek színleg ellentmondani látszanak: megmagyarázzák a kétséges dolgokat, közben hol a jogról, hol a tényről vitáznak, keresik a tények megfontolását. Ezért ez a nem a mi szokásainkban is nagy használatnak örvend. Ám hogy az ítélkező nemnek biztosan ki lehessen jelölni a hozzátartozó helyeket, először meg kell határozni az ügyállásokat.

AZ ÜGYÁLLÁSOKRÓL (DE STATIBUS)

A mesterség egyetlen része sem szükséges inkább, mint az ügyállásokról szóló szabályok, melyekben az az első és legfontosabb, hogy minden ügyben vagy akár vitás kérdésben szorgalmasan vegyük fontolóra, mi az ügyállás, azaz mi a fő kérdés, vagy a kijelölt téma, mely tartalmazza a tevékenység lényegét, melyhez minden érvet hozzá kell rendelni, mint végkövetkeztetéshez.[86] Egyetlen ellentmondást sem

[86] A „Status" terminus technicusnak nincs állandósult magyar megfelelője, sokszor lefordítatlanul hagyják, mint pl. Vígh Árpád, *Retorika és történelem* (Gondolat 1981, rövidítése a továbbiakban: VÁRT) című munkájában, holott egyébként jelentős teret szentel ennek bemutatására. Szabó G. Zoltán–Szörényi László *Kis magyar retorikája* (Budapest, 1988, rövidítése a továbbiakban: KMR) „állítás vagy vallomás" fordítást használ egy alkalommal (29.), egyébként a latin elnevezéssel él minden más esetben. Quintilianus magyar fordítója: Prácser Albert a „status, constitutio" kifejezéseket az „ügyállás" szóval ülteti át magyarra (görög megfelelő a στάσις), amelyet Quintilianus így határozott meg: „Némelyek szerint az ügyállás a két peres ügynek első ütközőpontja; ezek helyesen gondolták, de nem elég világosan fejezték ki a dolgot. Mert az ügyállás nem az első ütközőpont, mint pl. »te tetted, nem tettem«, hanem az, ami ebből az első ütközőpontból keletkezik, az a jogi kérdés minősége: »tetted, nem tet-

lehet megmagyarázni, elmondani vagy megérteni, ha nincs valamely előzetesen kitűzött téma, mely az ügy lényegét magába foglalja. És gyakran a tudatlanok beszédeiben lehet megítélni, mekkora ezen szabály ereje, amidőn ahol nincs semmiféle előre kitűzött téma, amelyről beszélni kellene, a beszéd szétesik, mint Horatiusnál az a kép, melyen lónyakkal ábrázolt emberi fejet a festő.[87] Így Pál magyarázói is, mivel egyetlen vitából sem merítettek biztos témát, nem látták, milyen módon kellene hozzárendelni egy valamely fejezethez minden érvet, teljes mértékben eltávolodtak Pál véleményétől. Eközben az előadás is ellentmondásba került a szerzővel. Azért is szorgalmasan hozzá kell szoktatni az ifjakat ahhoz, hogy az ékesszólók beszédeinek olvasásakor és a vitákban az ügyállásokat keressék, és úgy az írásban, mint a beszédben a témákat jelöljék ki, és az érveket azokhoz alkalmazzák. Ez a szabály látszólag könnyűnek és gyerekesnek tűnik, de igen nagy haszna van. Mert kevesen találhatók ugyanis, akik beszéd közben figyelmesek, megfontolják magukban, miről akarnak beszélni, milyen legyen munkájuk végső célja. Ha valamikor amphorát akarnak is készíteni, hogy Horatius szavaival éljek, a korong forgása közben mégis bögre lesz belőle.[88]

Nemcsak az ügyállást kell pedig szemügyre venni, hanem, mivel majdnem minden ellentmondás egyben valaminő fő szillogizmust is tartalmaz, amely a legnagyobb mértékben erősíti az ügyállást, a dialektika szokása szerint azt is röviden ki kell ragadni, hogy részeit mintegy lecsupaszítva és megrövidítve helyesebben meg tudjuk ítélni. Ezért a szónokok neveket adtak a szillogizmus részeinek. *Az ügyállás a zárótétel.* Ugyanis a zárótétel a főtétel érvelés utáni megismétlése. És az ügyállást másként κεφάλαιον-nak (főtétel) nevezik, de hívják ὑπόθησις-nek (alaptétel) vagy ὑποκείμενον-nak (alávetett), alany is, ahonnan az alany elnevezése megmaradt az iskolákban, a munka anyaga és lényege értelmében. A főtételt (Maior) és az altételt (Minor) αἴτιον-nak (oknak) nevezik, melyek közül az egyik, amelyről az ítélet származik, és amellyel

---

tem, ő-e a tettes?«, »ezt tetted, nem ezt tettem, mi az, amit tett?«" (3, 6, 4-5.) Ugyanezt az elnevezést használja – Práeser alapján – Adamik Tamás a Cornificius *A. C. Herenniusnak ajánlott rétorika* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, rövidítése a továbbiakban: CORNIFICIUS) magyar fordításában, ahol ez a meghatározás áll: „Az ügyállás az alperes első védekezése egybekapcsolva a felperes vádjával." (85.) VÁRT így foglalja össze a lényegét: „...egyesek mint a különböző nézetek első konfliktusát, mások mint a vádlott (a vitában az ellenfél) első ellenvetését, megint mások mint a vád és a védelem (tágabb értelemben a két vitapárt) összecsapásának eredményét határozták meg. A vitázónak első feladatai közé tartozik, hogy pontosan meghatározza az általa képviselt ügy leglényegesebb kérdését, amelyen az egész vita nyugszik, illetve az, hogy a számára legkedvezőbb vitakérdés irányába terelje a konfliktust." (423–424.) E korábbi tapasztalatokra támaszkodva folyamodtunk mi is ehhez az elnevezéshez és szerepel ebben a fejezetben és kötetünkben másutt is – a fordítóval (fordítókkal) történt egyeztetés alapján – az *ügyállás* elnevezés.

[87] Utalás Horatius *De arte poetica (Ad Pisones, Ep. II. 3)* című episztolájának 1–5. soraira: *Lónyakkal kívánna-e ábrázolni ha festő, / Emberi főt, s tollal tarkázva – vegyítve ezer szint – / Innenamonnan vett tagokat, hogy lent feketés, rút / halban végződnék a felül még elragadó nő, elnyomnátok-é / – látva barátaim ezt – nevetéstek?* (Muraközy Gyula fordítása)

[88] Ugyancsak Horatius *De arte poetica*jának 21–22. sorára utal Melanchthon: *...nagy edény kezdett alakulni: / mért kerekít bögrét a korong / perdülve belőle?* (Muraközy Gyula fordítása)

meg van erősítve a teljes zárótétel, κρινόμενον-nak (ítélet) nevezik. Mint pl. Cicerónak a *Milo érdekében* mondott beszéd ügyállása: Milo megöli Clodiust, ez αἴτιον (aition, ok), erőszakot erőszakkal szabad viszonozni. Milo pedig erőszakot erővel vert vissza. Ezekben az altétel a bizonytalan, melyet ha a bírónak bizonyítani fog Cicero, Milo fog győzni.[89] Így tehát ebben a szillogizmusban az altétel a κρινόμενον, holott egyébként a főtétel a κρινόμενον.[90]

Az Evangélium nem törli el a politikát.

A sajátságot megtartani állami ügy.

Az Evangélium tehát nem tiltja megtartani a sajátságot.

---

[89] Milo, T. Annius Papianus, Kr. e. 57-ben néptribunus, Sulla veje, Pompeius híve. Fegyveresei 52-ben meggyilkolták Clodiust; ezt követően, bár Cicero *Milo védelmében* című beszédével védte (amelyre az idézetben utalás történik), száműzetésre ítélték. Clodius, P. Pulcher, patrícius családból származó római politikus (kb. Kr. e. 92–52). Pompeius és C. J. Caesar politikájának támogatója. 58-ban néptribunusként kierőszakolta Cicero száműzetését. Később törvénytelenségeivel, fegyveres önkényével tartotta rettegésben Rómát, egy Milo ellen tervezett merénylet során annak fegyveresei megölték.

[90] Arisztotelész elvei szerint a szillogizmus olyan következtetés, amely három kategorikus ítéletből áll. E három ítéletből kettő előtétel. A főtétel (Maior) után áll az altétel (Minor), a harmadik a következmény, vagy conclusio. A szillogizmusban csak három különböző fogalom szerepelhet. Az alany, melynek jele S, a közvetítő fogalom (M) és az állítmány, jele: P. Cornificius részletesen foglalkozik a krinomenon jelentésével: „…elsoroltam, melyek az ügyállások, és milyen fajtáik vannak. Most azt kell bemutatnom, hogyan és milyen eszközökkel célszerű tárgyalni őket. Előbb azonban tisztázni kell, hogy milyen célt kívánnak elérni a felek a peres ügyben; ugyanis az egész beszéd jellegét ez határozza meg. Az ügyállás megállapítása után tehát tüstént az indokot kell keresni. Az indok az, ami az ügyet létrehozza, s magában foglalja a védelmet, ilyen módon – hogy szemléltetés céljából éppen ennél a példánál maradjunk: Orestés elismeri, hogy megölte anyját. Ha nem indokolja meg tettét, lehetetlenné teszi a védelmet. Tehát elmondja azt, ami ha nem történt volna meg, az ügy sem jött volna létre. »Ő ugyanis – így szól – megölte apámat.« Tehát ahogy mondtam, az indok az, ami alapot szolgáltat a védelemhez; nélküle a legcsekélyebb olyan megfontolás sem merülhet fel, ami az elmarasztalást késleltetné. Az indok feltárása után a főérvet kell megkeresni, vagyis ami a vádat tartalmazza, amit szembe lehet állítani a védelem érvelésével, amelyről fentebb beszéltünk. Ezt ilyen módon állapítjuk meg: Amidőn Orestés efféle indokkal élt: »Jogosan öltem meg, ő ugyanis megölte apámat«, a vádló alkalmazza a főérvet: »De nem lett volna szabad a te kezedtől meghalnia, sem ítélet nélkül bűnhődnie.« A védelem indoklásából és a vád főérvéből szükségszerűen jön létre a vizsgálati főkérdés, amit mi *az ítélet tárgyának nevezünk, a görögök pedig krinomenonnak*. Ez a vád főérvének és a védelem indoklásának összekapcsolásából keletkezik, ilyen módon: Amikor Orestés az mondja, azért ölte meg anyját, hogy megbosszulja apját, felmerül a kérdés, helyes volt-e, hogy fia ölte meg Klytaimnéstrát bírói ítélet nélkül… Ilyen módon találjuk meg az ítélet tárgyát minden ügyállásban és az ügyállások fajaiban…" (93–95.) A Milo-beszéd eme szillogizmusa Melanchthon *Dialectices Libri quatuor*… című művében többször is felbukkan, először az A_5/r lapon (In Miloniana caussa hoc syllogismo Cicero usus est, Vim vi repellere licet, Milo vim a capite suo depulit, Ergo Clodium iure occidit), majd szabályos szillogizmusba rendezve, megadva a fajtáját is F_6/r:

„Da Vim vi repellere licet

ri Milo vim vi repulit, occiso Clodio, ergo

i Milo iure occidit Clodium." (A TREN G. 6193 jelzetű pédányát használtuk.)

Itt a főtétel a κρινόμενον. Ugyanis a tapasztalatlan embernek meg kell mutatni, mit tanít az Evangélium az örök életről és a szív igazságosságáról Krisztus iránt. Eközben a közéletben azt parancsolja, hogy úgy éljünk az állami rendeletekkel, mint étellel, itallal, pénzzel és Isten más jó teremtményeivel. A τοῦ κρινομένου (bizonyítást) pedig σύνεχον-nak (ítélet) nevezi, mivel az egész szillogizmust összekapcsolja.

Az ügyállásnak pedig három formája van, melyeket kérdések szerint különböztetünk meg. A *következtetésen alapuló ügyállás* abból a kérdésből származik: Vajon? Cicerónak a *Roscius érdekében* c. beszédében az a kérdés, vajon Roscius megölte-e apját?[91] A *törvényen alapuló ügyállás*, amelyben a legfőbb a meghatározás, abból a kérdésből származik: Mi az? Mint Pálnál, hogy mi a keresztényi igazságosság, hit által igazulunk-e meg, vagy a cselekedetek lennének igazulást hozók? A *jogosságon alapuló ügyállás* ebből a kérdésből származik: Milyen a tett? Tudniillik, jog szerint történt-e? Például: vajon Caesart jogosan ölték-e meg?[92]

A RETORIKA MÁSODIK KÖNYVE

A Szentírás négyféle értelméről

De mivel erről felületesen történik említés, szükségesnek tartottam hozzáfűzni bizonyos szavak értelmezését, melyek valahol a teológusok szeme elé kerülnek. Egyesek ugyanis rosszul hagyományozták, hogy az írásnak négyféle értelme van, betű szerinti, tropologikus, allegorikus és anagogikus. És kivétel nélkül az egész Írás minden versét négyféleképpen értelmezték. Hogy ez milyen káros, könnyen megítélhető. Ugyanis bizonytalanná válik a beszéd annyiféle értelmezésre széttagolva. Ám ezeket a haszontalanságokat műveletlen emberek magyarázták, akiknek bár semmiféle beszédről való felfogásuk nem volt, mégis látták, hogy az írás tele van alakzatokkal, de nem tudták az alakzatokat megfelelően megítélni. Így tehát kénytelenek voltak egy bizonyos újfajta retorikát kigondolni, mint ahogy ezt a mondatot értelmezték: „Te vagy örökké való pap, Melchisedechnec rendi szerint."[93] Először is valamilyen történetet kerestek. Elmondani sem lehet, annyira lehetetlen és alkalmatlan történeteket agyaltak ki némelykor, hogy azon a helyen teljesen megromlott az igazi értelem. Ha valaki azt találná ki, hogy Dávid papságot viselt, azaz, miután lecsendesítette királyságát, véghezvitte, mint jó fejedelemhez illik, hogy a papság is rendben helyreálljon; tanítást adott ki, tiszteletet rendelt, zsoltárokat szerzett, szétválasztotta a papságot és a léviták kötelességeit. Ezek dicséretre méltók a fejedelemben, de ezen zsoltár ma-

[91] Roscius A. Sextus, római patricius. Rokonai vagyonából kiforgatták, elüldözték, életére törtek, majd ennek meghiúsulása után C. Eurieus apagyilkossággal bevádolta. Kr. e. 80-ban sikerrel védte őt beszédével a fiatal Cicero.

[92] A háromféle ügyállást részletesen bemutatja CORNIFICIUS, 85–91, az elnevezéseket is ennek nyomán használjuk.

[93] A Vizsolyi Biblia szövege szerinti idézet. Zsid 5:6.

gyarázatához nem vág. Ugyanis nem azért pap Dávid és nevezik a papságot „Melchisedechinek", hogy jelöljék: az új szolgálat különbözik a lévitákétól.[94]

De bármiféle történetet találtak is ki, azután hozzátették a tropológiát (τροπολογίαν), mely a történetet az erkölcsökre vonatkoztatta, miként Dávid utánozta Melkisédeket, ugyanúgy utánozzuk mi az ő bőkezűségét, segítsük a jövevényeket, szegényeket. Ezt az erkölcsökre vonatkozó értelmezést nevezték tropológiának (τροπολογίαν), ám bizonyára ebben az elnevezésben tévedtek: mást jelent ugyanis a tropológia (τροπολογία), tudniillik nem az erkölcsökről szóló beszédet vagy magyarázatot jelent, hanem bármiféle feldíszített dolgot kifejez, mint: fölemelem a szabadulás poharát, azaz elviselem a szenvedéseket és a nyomorúságot.[95] Ugyanis a tropos (τρόπος) ezen a helyen nem az erkölcsöket jelenti, hanem a szó megfordítását eredeti jelentéséből a rokon jelentésre. Harmadik helyen az allegória következett, mely az egyházra vonatkozott, vagy, ha valaki ügyesebben tárgyalta, Krisztusra, mint: Te, Krisztus, pap vagy Melkisédek rendje szerint, és értelmezték az egész úrvacsorára. Negyedik helyre tették az anagógiát (ἀναγωγίαν), mely a mennyei állapotról való magyarázat volt. Te pap leszel, azaz kegyes és a mennyben Istent, mint pap fogod magasztalni. Tévednek pedig abban a kifejezésben, mikor anagógiát (ἀναγωγίαν) mondanak anagógé (ἀναγωγὴν) helyett. Ugyanis az anagógia (ἀναγωγία) jelenti a könnyelműséget vagy az erkölcsök vadságát, az anagógoszból (ἀναγὼγος) származva, mely durva és szemtelen jelentésű.[96]

---

[94] Melchisedec, Melkisédek, Sálem papkirálya. Az Ószövetségben szerepel 1 Móz 14:18, Zsolt 110:4, utóbbiban Sálem királyaként és papként. Lót megszabadítása után kenyeret és bort vitt ki, és megáldotta Ábrahámot. A 110. zsoltárban Melkisédek Dávid mintaképe és így a papi és királyi messiás előképe. Az itt szereplő gondolatmenet alapvetően Pál apostolnak *A zsidókhoz írt levél* 7. fejezetére támaszkodik. (Itt kell megjegyezni, hogy az újabb kutatás *A zsidókhoz írt levelet* nem Pál művének tartja, írója ismeretlen. A korábbi szövegkritika és szövegértelmezői hagyomány azonban Pál szerzőségét vallotta.) Pál áldozati adománya miatt (kenyér és bor) foglalkozik Melkisédekkel, összefüggésbe állítja a Melkisédek-tradíciót és a krisztológiát; így akarta bizonyítani Jézus főpapságának egyszer s mindenkorra szóló és egyedül érvényes voltát. Melkisédek titokzatos származása példázza Jézus csodálatos születését, jelzi főpapságának örök és elmúlhatatlan voltát. Jóllehet nagyobb Ábrahámnál és Lévinél, de Isten fiának csupán árnyéka, Krisztussal a főpapságnak olyan új rendje kezdődik, amely semmilyen formában sem hasonlítható az ároni papsághoz. A léviták halandó emberek, a lévi papság nem hozott tökéletességet, halálukkal papi jogúk megszűnt. Pál megkérdőjelezi az ótestamentumi kultusz egészét. A régi (a lévita papok által végzett) kultusz esődje megdöntötte azt a jogalapot, amelyre az épült: a törvény egész rendszerét. Jézus főpapságával egy új jogrendnek veti meg az alapját. Jézus papságában Isten életének ereje mutatkozik meg, az ő műve minden emberi papság lényege és beteljesedése, de ugyanakkor a réginek felszámolása és befejezése is. Jézus a maga főpapi tisztét nem egy kultikus intézmény keretein belül végzi, mint egy a sok közül, hanem egy eskü alapján. Isten Jézus papsága megvalósítására esküvel megerősített szavával kötelezte el magát. Melchisedec névalakját így írta Károlyi (és Melanchthon is), görögös névátírási elveket követve, később a Melkisédek alak állandósult a magyar szentírási gyakorlatban, ezért mi is ezt használjuk a továbbiakban.

[95] Ez tulajdonképpen itt a hálaáldozat pohara.

[96] Melanchthon itt etimológiai okfejtéssel különíti el a vizsgált szó írásmagyarázó és profán jelentését.

Dionysius az alakzatot nevezi anagógiának, nem más ez nála, mint allegória, melyet ő maga túlságosan is hirdet.[97] Ám a mi teológusaink erőtlenebbek voltak, akik, hogy a nyelvtani értelemtől messzebb távolodjanak, az allegórián túlra helyezték az anagógiát, amely a tárgyat a mennyeiekre vonatkoztatja, mint: Jeruzsálem történetileg jelenti az ilyen nevű várost; tropikusan: a jól kormányzott államot, allegorikusan az egyházat, anagogikusan az örök vagy mennyei életet. És ilyen módon minden verset veszedelmes átváltoztatás által négyféleképpen értelmeztek, bár eközben néha az állítás ellentmondott ama átváltozásnak.

Egyébként emlékeznünk szükséges arra, hogy valaminő egyetlen, egyszerű és biztos értelmet mindenütt keresni kell, a grammatika, retorika és a dialektika szabályai mellett. Ugyanis az a szónoklat, mely nem rendelkezik az egy és egyszerű értelemmel, semmi bizonyosat nem tanít. Ha előjönnek is bizonyos alakzatok, ezeknek nem szükséges sokféle értelmet felmutatni, hanem a beszéd szokása szerint egy jelentést, mely a többihez illeszkedik, amelyről éppen szó van. És erre a használatra az alakzatokról és az egész beszédmódról ez az egyszerű tanítás áll rendelkezésre, hogy megtanuljunk a beszéd felől ítélni és összegyűjteni bármely beszédből valamely biztos értelmet. Ennélfogva a Szentírásban azt a jelentést kell megtartani, melyet a beszéd szokása hoz létre, ez tanítja biztosan azokról a dolgokról való tudást, melyek ott hagyományozódnak: mint azon a helyen, melyet már idéztünk, Te pap vagy stb. Kezdetben végig kell futni az egész elbeszélést, és meg kell keresni a körülményeket, ki beszél, mely személyről beszél. Itt megtaláljuk, hogy a legtöbb részlet nem illik Dávidra, hanem egy bizonyos örök királyra, aki valamely új papságot fog betölteni, miután a levitai elavult. Meg kell tehát állapítani, hogy ez a zsoltár az egy és egyetlen Krisztusról beszél, és a betű szerinti vagy a történeti értelmezés ebben a versben Krisztus papsága lesz.[98] Azután, aki szeretné megmagyarázni, ne keressen allegóriákat, hanem ezt a dolgot mint Krisztus papságáról szóló betű szerinti értelmet vonatkoztassa a közhelyekre, és azokról rendre szóljon, a dialektika szabályai szerint: Mi a papság? Mi bizonyítja Krisztus papságát? Miért nem tudjuk a mi igazságunkkal, áldozatainkkal és tiszteletünkkel kiengesztelni Istent, hanem Krisztus áldozatától kiengesztelődve ajándékoz nekünk igazságot, békét, örök életet. Ezen módon megvilágítva, a betű szerinti értelem, a papság meghatározása által, nagymértékben szolgálja a jó lelkeket. A közhelyek kiválogatásában is figyelmet kell fordítani arra, hol kell az Evangéliumra vonatkoztatni a dolgot, hol a Tízparancsolatra vagy az erkölcsökről szóló szabályokra. Ugyanis más érvelésben más illik. A szélső pontokon mégis ezek vannak: a Törvény vagy a Tízparancsolat, és az Evangélium, ezeken belül kell forgolódni azoknak, akik magyarázzák a Szentírást.

Azonban itt megkérdezhetné valaki, vajon soha nincs helye más értelmezésnek? Erre én azt felelem, ha mindent különbség nélkül a legváltozatosabb értelmezésekre akarunk átformálni, akkor semmi bizonyossága nem lesz az Írásnak. Így tehát joggal

---

[97] Diopnysius Areopagita – vö. a 21. jegyzet.

[98] A 110. zsoltár 4. verse a Vizsolyi szerint: „Meg esküdt az WR és el nem változtattya: te vagy örökké való pap Melchisedechnec rendi szerint." Ez üdvtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű, szoros rokonságot mutat a 2. zsoltárral és így a szolgáló király, Dávid életével.

róható meg Órigenész, aki mindent, bármilyen egyszerűen volt is kifejezve, allegóriává változtat. Ez az értelmezési eljárás gyengíti a legnagyobb mértékben a Szentírás tekintélyét.[99] Ugyanis már Porphüriosz is ilyen okból gúnyolta ki a keresztény tanítást, és megírta, hogy az semmi bizonyossággal nem bírna, ha, miként a költők meséiben, a grammatikai jelentés mellett, mindent valami más értelemmel kellene fölruházni.[100]

Így tehát többnyire egyetlen grammatikai értelmezéssel kell megelégednünk, mint például Isten törvényeiben és ígéreteiben. *Az pedig a legnagyobb mértékben nevetséges, hogy akár Krisztus, akár a Próféták kinyilatkoztatásaiban, akár a hittételekről való viták-ban, mint Pál levelében, négyféle értelmet koholtak.* Egyébként vannak bizonyos tények és bizonyos szertartások a Szentírásban, melyek arra voltak alapítva, hogy valami mást jelöljenek: azokban van helye az allegóriának. Ámbár itt sem kell aggályosan keresgélni, hogy mindenáron megfelelő allegóriákat ássanak elő, mégis a vitás kérdésekben nem szülnek szilárd bizonyosságokat, csak mint képek teszik világosabbá azt, ami más biztos helyekről megerősítést kap. Van pedig több ilyenmű dolog, mint Jónás története, aki három nap múlva új életre támadt.[101] A Bárány leölése Húsvétkor, dicséret az engesztelő áldozatkor és más szertartások. Továbbá itt nem szükséges elvetni a betű szerinti értelmet, ezek ugyanis Istennek parancsolatai, melyeket nem lehetett megváltoztatni az isteni akarat nélkül. De maguk a tettek és az erkölcsök összevethetők más hasonló dolgokkal, melyek másutt egyszerűen és alakzatok nélkül vannak kifejtve. Ugyanis azok, amelyek megtörténtek az Evangélium kinyilatkoztatása előtt, valamit jeleznek az Evangéliumról. *Ezért kívánatos számunkra, hogy Evangélium beszédében ellenálljunk az új tanítás keresésének, nem csak a grammatikai értelmezés miatt.* Így az allegória a betű szerinti értelem után következik, ahol a betű szerinti értelemben hasonló dolgokat mint példához vagy képmáshoz hasonlíthatjuk, miként az állatmesék előadásában a zsarnokok erkölcsét a farkasok tulajdonságaival vetjük össze, a ravasz emberét pedig a rókáéval.

Egyébiránt mindig előfordul az allegória a Szentírásban, a keresztény tanítás főbb helyein belül. Vonatkozik ugyanis Krisztus királyságára, a bűnbánatra, a kegyelemre, Krisztusban való hitre, a keresztről való tanításra, az imádságra, a szeretetszolgálatra. Ugyanis ezekben a dolgokban nyugszik a keresztény értelem, és nem szükséges más jobb tanítást keresni. Azért nincs szükség az allegóriára, ahol a próféták világos jöven-

---

[99] Órigenész (184–254), egyházatya, mártírhalált halt. Alexandriában, majd Caesareában működött. Főként bibliai exegézissel foglalkozott, a „sensus spriritualis" írásértelmező elvét követte, amely a Szentírás négyszeres jelentését hangoztatta; nevezetes munkája az Énekek énekéhez írott exegetikai kommentárja.

[100] Porphyrius-Porphüriosz (232–300), neoplatonikus görög filozófus, Plótinosz tanítványa, elveinek népszerűsítője. Arisztotelész *Kategóriái*hoz és Platón műveihez írt kommentárokat, Κατὰ Χριστιανῶν című műve a keresztényekkel polemizál.

[101] Jónás történetének az Újszövetséggel való összefüggése Jézus kijelentésein alapul, aki Jónáshoz hasonlította magát. „Mert miképpen az Jónás három éjjel nappal vólt az Czet halnac gyomrában, azonképpen az embernec fia, három éjjel nappal lészen az földnec gyomrában", vagyis ez utalás Jézus sírbatételére és föltámadására. Nínive lakóit pedig példaképül állította a zsidók elé, mivel azok bűnbánatot tartottak a próféta szavára. (Máté 12:38, Lukács 11:29.)

döléseket hagyományoznak Krisztusról, vagy világos kijelentéseket a hitről, a bűnbánatról, a keresztről vagy a szeretetszolgálatról. Nem használhatja akármilyen mester az allegóriákat, hogy azokkal hol illő és megengedett élni. Senki sem lesz ugyanis alkalmatos mestere ezen dolognak, ha nincs tökéletesen birtokában ama helyek ismeretének, amelyek a keresztény tanításban a legfontosabbak, amelyekről kevéssel ezelőtt szólottam. Ahol Krisztus Jónás történetére céloz, a pusztában felmutatott érckígyóra értelmezik.[102] Pál a korinthoszbéliekhez intézett leveleiben a kendőt magyarázza, mellyel Mózes arca volt befedve.[103] Látjuk, hogy ők azokon a helyeken belül forgolódnak, melyeket megneveztem, és a legnagyobb dolgokat ezzel, mintegy képszerűséggel megfestve mutatják meg. Hozzátesznek ugyanis, alkalmatos helyen a beszédhez bájt és világosságot, mint ha valaki a nyelvek és a mesterségek ajánlásában a kosarakhoz hasonlítaná az emberi tudományokat, melyekbe összegyűjtik az öt kenyér maradékát. Mert ugyanis a kenyerek jelentik Isten igéjét, a kosarak jelképezik a tudományokat és a nyelveket, melyek által az emberek között megőrződik Isten igéje. Tehát nem lesznek elvetendők a keresztény ember számára az emberi tudományok, mivel olyan edények, melyekben a mennyei tanítás megőrződik.[104] Vagy ha valaki a kettős igazságról szándékozik beszélni a polgáriról és a lelkiről, mondja, hogy Mózes táblái mindkét oldalukon tele voltak írva, annak jeléül, hogy azok részben a szívnek Isten előtti igazságát parancsolják meg, részben a külső igazságot.[105] Avagy

---

[102] Mózes negyedik könyvében (Numeri) a 21:6–9 tartalmazza a pusztában felingerelt kígyók történetét. Eszerint a zsidók Mózes és az Isten ellen lázadnak, aki azért tüzes kígyókat bocsát büntetésül az engedetlenekre, amelyek sokakat halálra mardosnak. Bűnbánó népét Isten megsegíti, Mózes érckígyót készít és helyez oszlopra, amivel távol tartja a támadókat és meggyógyítja a már megmartakat. Az érckígyónak Károlyi Gáspár is krisztológiai értelmezést ad a Vizsolyi Biblia margináliájában: „Ez ertz kigyó példázta az Iesus Christust, az ő fel magaztalasat a kereztfara: Vagy az Euangelium által való felmagasztaltatasat hogy az ki hittel rea nézne el nem veszne, hanem idüözülne."

[103] Pál II. levele a korinthusbeliekhez, 3:12–17.: „12. Azért ilyen reménységben nagy nyiltsággal szólunk; 13. És nem miként Mózes, aki leplet borított az orcájára, hogy ne lássák Izráel fiai az elmulandónak végét. 14. De megtompultak az ő elméik. Mert ugyanaz a lepel mind e mai napig ott van az Ószövetség olvasásánál felfedetleniil, mivelhogy a Krisztusban tűnik el; 15. Sőt mind máig, amikor csak olvassák Mózest, lepel borul az ő szívökre. 16. Mikor pedig megtér az Úrhoz, lehull a lepel." A törvény, mint üdvút ideje lejárt, most Krisztus s az Evangélium szabja meg az üdvösség rendjét. Mózes dicsősége, arcának fényessége elmúló, rövid idő múltán tűnni kezdett, s hogy a nép észre ne vegye, mikor szűnik meg teljesen, lepellel letakarta. Azoknak a szívén, akik ma az Ótestamentum felolvasását hallgatják, ugyanolyan lepel van, mint amilyennel Mózes borította be arcát. Krisztusban és Krisztus által hull le a lepel az Ótestamentumról s kerül valódi helyére annak mondanivalója.

[104] Melanchthon itt a csodálatos kenyérszaporítást idézi: Máté 14:13, skk, 15:29, skk, Márk 6:31 és 8:1. Ennek során Jézus öt kenyeret és két halat osztott szét s lakott jól azzal 5000 ember és még 12 kosár maradékot szedtek össze. A kosarak e tudományok kettős – azaz szakrális és világi – jellegére utalnak.

[105] Mózes második könyve (Exodus) 32:15 szerint a táblák mindkét oldalukon tele voltak írva, a Vizsolyi Biblia fordításában: „És el fordulnan alá indula Moses, és a bizonság tételnec két táblai valánac ö kezében, melly tábláknac mind ket része meg irattatot vala, mind egy felöl mind más felöl." Ez azt jelenti, hogy tulajdonképpen a szabadban állították fel azokat.

azért volt két tábla, mivel az első a lelki igazságot, mely által személyesen Istennel érintkezünk, tartalmazza, a másik a testi és polgári életről való szabályokat. Az első tartalmazza a teológiát, vagy a lelki életet. A második a politika. Tehát ezek a táblák felölelik az emberi élet egészét.

Vannak Luthernek a Deuteronomiumhoz és bizonyos prófétákhoz írott kommentárjai, melyek utat mutatnak, hogy a magyarázat eme nemében mi a leginkább illendő.[106] Itt nem egyedül allegóriák hagyományozódnak, de előbb maga az egész történet a hit és cselekedetek közhelyeire vonatkozik. Azután azokról a helyekről születnek az allegóriák. De ezt a módszert senki sem képes utánozni kimagasló tudás nélkül. És midőn hajlanék valaki arra, hogy ebben a nemben a helyes útról letérjen, figyelmeztetni kell a járatlanokat, hogy az allegóriák mellőzésével serényen tanulmányozzák a Szentírás olyan más helyeit és a szerzőket, ahol szóképek nélkül, teljes nyíltsággal van előadva a keresztény tanítás lényege. Ugyanis az allegóriák nem kellő időben történő alkalmazása veszedelmes tévedéseket szül.

Van azonban egy bizonyos másik módja a Szentírásból történő magyarázatnak, mint amikor a Genesis harmadik fejezetének szavairól okoskodunk: El fog jönni Krisztus, aki az ördögöt legyőzi és az ördög országát megdönti, eltörölvén a bűnt és a halált. A szöveg ugyanis nyíltan szól az ördög uralmáról, mivel kelepcébe akarja csalni az egész emberi nemet, de el fog jönni a Mag, hogy az ördög fejére taposson, tehát Krisztus az ördög hatalmát, a bűnt és a halált el fogja törölni.[107] Továbbá Krisztus az igazi pap, tehát valóban ki fogja engesztelni az atyát. Ez a tanulság származik a „pap" meghatározásából. Ugyanis ezt a kötelességet tartalmazza a pap meghatározása, tudniillik Isten kiengesztelését. Továbbá Dávidnak örök királyságot ígérnek, tehát Krisztus királysága lelki birodalom lesz, nem világi, mivel az evilági államok nem létezhetnek örökké. Ézsaiás 53. írja, hogy Krisztus meg fog halni. Ugyanezen a helyen jövendöli meg a próféta, hogy megmenekül a haláltól.[108] Innen következtethetünk arra, hogy Krisztus föltámadt a halálból.

Krisztus helyesli a főhatóságot. Tehát helyesli, elismeri a bíráskodást, a katonaságot és minden polgári hivatalt. Az érvelésnek ez a módja messze megelőzi az allegóriát, és a tanításhoz illeszkedik, mivel a legtöbb szilárd bizonyosságot eredményezi, ezért Krisztus is gyakran él vele. Azt kérdezi, őt magát Dávid nevezte-e urának? Ezt az igen nehéz véleményt akarja bizonyítani. Ugyanis, ha Krisztus csak földi királyságot birtokolna, nem lett volna Dávid Ura, de még kisebb is nála, mivel a fia volt. Most nem csupán nagyobb és fényesebb királynak nevezik, hanem isteni akaratból küldött úrnak, aki kiengeszteli az Atyát, és megszabadít minket a bűntől és a haláltól. Ezért Krisztus nem földi királyságot fog birtokolni, hanem lelkit, és visszaadja nekünk az örök életet. A *Zsidókhoz írt levél* tele van ilyen érvekkel, hogy a főpap évente áldozatot mutat be a bűnökért. Tehát a bűn nincs eltörölve a főpap felajánlása révén, mivel évente megismételte. Az ilyesféle érvelések nem allegóriák. Ugyanis nem olyan szín-

[106] Deuteronomium: Mózes ötödik könyvének görög elnevezése, tkp. azt jelenti: Második törvény, Δευτερονόμιον. A hivatkozott Luther-kommentár: Luther, Martin, *Deuteronomion Mose cum annotationibus*, Wittembergae, apud Iohannem Lufft, 1525. 8° 268 ff.

[107] ApCsel 13:23.

[108] Ézsaiás 53:2-12.

ben tűnik fel a grammatikai értelem, mint az árnyék, vagy másik dolog alakzata, hanem hasonlóan kell megtartani a megelőzőnek és az utána következőnek a jelentését. És az érveléssel, mint egy lépcsőn az előzőtől haladunk az utóbbi felé. Ugyanis itt nem a hasonlót hasonlítjuk a hasonlóhoz, de az érveket az okokból, a meghatározásokból, az eredményekből, ellentmondásokból és a dialektika más helyeiről vezetjük le. Valóban ügyelni kell arra, hogy ne fűződjék rossz következtetés a Szentíráshoz, és ne kössük össze szükségtelenül rossz kapcsolattal a részeket (ἀνακόλουθα).[109] Ugyanis a zsidók és az eretnekek, miközben az összefüggő nézeteket rossz következtetéssel illesztik egymáshoz, sok istentelen nézetet hoznak létre. Miként Irenaiosz mondja az eretnekekről, homokból akarnak fonalat fonni, mivel a rosszul összetartozó részeket érvelés közben összekapcsolják.[110]

Továbbá az allegória jelentős helyet foglal el a cselekedetekről szóló elbeszélésekben. Az érvelésnek ezzel a módjával szükséges élni a kijelentések magyarázatakor, a prófétáknál és a jövendöléseknél. Az is igaz, hogy a tettekben jut érvényre az érvelés, mikor, példának okáért a cselekedetet valamilyen szóképpel fejezzük ki: Dánielt az oroszlánok elé vetették Isten igéje miatt, így illik is Isten igéje érdekében az ellenség legádázabb gyűlöletét elszenvedni.[111] Itt bizonyos hasonlatosság mutatkozik, összevethető az Evangélium ellenségeinek veszett dühe az oroszlánok vérengzésével. Az érvelésnek ezt a nemét egykor τροπολογία -nak hívták a szóval visszaélő emberek. Mi ebben az összeállításban nem állítjuk, hogy a példázat értelme új, hanem azt mondjuk, hogy az érvelés az, amelyben a dialektika szabályai szerint a maguk között rokon vagy hasonló dolgok összehasonlítást nyernek. Ezen a módon értelmezzük, Krisztus az Evangéliumban sokszor érvel példabeszédekkel. Ezen a helyen ezt gondoltam mondani a négyféle értelemről, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy az egyes helyeken egyetlen, egyszerű és biztos értelmezést kell keresni, mely folytonos kapcsolatban van a beszéd szövetével és az előadás körülményeivel is megegyezik. Nem mindenütt lehet allegóriákat keresni, és nem is szabad a grammatikai értelemtől eltérve másként magyarázni, de látni kell, mi illő azon a helyen, a hit tételeivel ellentétes dolgokat nem szabad költeni.

Következnek az allegória fajai: az αἴνιγμα (ainigma), amely, mivel homályosabb, nem való szónoklatba, a költő viszont akárhol élhet vele, mint Hésziodosz: Az egésznél több a fele.

---

[109] ἀνακόλουθία, következetlen mondatfűzés.

[110] Irenaeus, Szent (140–† kb. 202), az első nagy egyházatya, lyoni püspök. A Szentírásból vett bizonyítékok mellett észérvekkel is bizonyítja, hogy Isten a világtól különböző. A világ nem emanáció, hanem teremtés útján jött létre, hangsúlyozta a teremtés és megváltás, az Atya, Fiú és a Szentlélek egységét. Krisztus mint a második Ádám megismétli az emberi életnek minden szakaszát.

[111] Dániel előkelő júdai ifjú, akit Nebukadnecár vitetett Babilonba. Itt különleges bölcsességével és prófétai képességével kiemelkedett, jövendölt és a király álmait megfejtette, ezért nagy megbecsülésben volt része. Ellenfelei és vetélytársai azonban bevádolták a királynál, hogy nem őt, hanem Izráel Istenét imádta. Megtorlásul az oroszlánok vermébe vetették, de Isten angyalát elküldte megoltalmazására. (Dán 6:1–24.)

Továbbá az εἰρωνεία (eiróneia), amely bizonyos színlelés, midőn azt, amit a valóságban ócsárlunk, a látszat szerint jó színben állítjuk be, mint „Verres szent és szorgalmas ember."[112] Nagy az irónia változatossága, mely jobban megismerhető a mindennapi élet szokásából, mint a szabályokból. Eközben a csodálkozás, a könyörgés, a panasz bármikor alkalmazható, mint: Mi az igazság? Végül különféle érzelmek és taglejtések tartoznak az iróniához. Nagy kedveltsége van a maga helyén, ugyanis hazug beszéddel gyönyörködteti az elmét, és a burkolt feddés mindig kedvesebb, mint a nyílt korholás.

Σαρκασμὸς-nak (szarkaszmosz) nevezik, mikor az egyik ellenség a másiknak hányja szemére szerencsétlenségét. Ilyenek például:

> En agros et, quam bello, Troiane, petisti,
> Hesperiam metire iacens [...]
>
> Melyre hadat hoztál, íme Hesperiát, e mezőket
> Mérd fel trójai, fekve [...]
> (Vergilius, *Aeneis* XII. 359–360. Lakatos István ford.)

„Légy üdvözölve, zsidók királya. Ha Isten fia vagy, szállj le a keresztről."[113] A σαρκάζειν (szarkadzein) ige jelenti a felingerelt kutya kitátott száját, innen tevődött át jelentése a gyalázkodásra, hogy haraggal kinevetni olyan, mint a felingerelt kutya vicsorgása.

Határos az iróniával a μίμησις (mimészisz), midőn egy másik ember gesztusait bemutatjuk, vagy szavait előadjuk. Ilyenek vannak Pálnál, a Kolosszébeliekhez írott levélben.: „Ne érintsétek, ne kóstoljátok, ne tapintsátok."[114]

A közmondás is az allegória fajtája, mivel a közmondások is szinte hasonlóságból születtek, mint: A kutyák utánozzák úrnőiket, mely hasonlatossággal azt jelöljük, hogy a család a családfő szokásait követi. Salamonnál sok ilyesféle van.[115] „Aki lerombolja a sövényt, megmarja a kígyó."[116] Azaz, aki az állam régi formáját meggyöngíti és szétzilálja, az halált szerez magának. Ugyanis, miként a kígyók behatolnak a kertbe, ledől-

---

[112] Idézet Cicero Verres ellen mondott beszédeiből, példa a gunyoros – valóban leleplező-elmarasztaló – dicséretre.

[113] Máté 27:40-41, Márk 15:29-32, Luk 23:37.

[114] Pál apostolnak a Kolossébeliekhez írott leveléből vett idézet a Vizsolyi Biblia szövege alapján: „Annac okaért ha meg haltatok az Christussal, meg szabadúltatoc ez világnac betüitől, miért terhelitec magatokat Ceremoniáckal, mintha ez világban élőc volnátoc. *Ne egyed, ingyen meg se kóstóld, ingyen se illesd!*" (2:20-21.) Károlyi margináliája is egyértelművé teszi, hogy ez a hamis kultuszok ellen szól, amelyektől épp úgy meg kell szabadulni, mint ahogy a körülmetélkedés is érvénytelenné vált. Az a régi élet, amelyen ezek uralkodtak: nincs többé, meghaltak Krisztus eljövetelével és megváltásával. Mi értelme lenne szolgálni nekik tovább, azt képzelve, hogy az általuk igényelt aszkézis – melynek kifejezői az ilyen tilalmak: ne fogd meg, meg ne kóstold, nem eheted! – az igaz életszentség lenne.

[115] Nyilván a bibliai Példabeszédek könyvéről van szó.

[116] Préd 10:5. A ki vermet ás, abba beesik; és a ki a gyepűt elhányja, megmarja azt a kígyó. Zsolt 7:16. Péld 26:27, 28:10.

vén a kerítés, úgy terjed el a gonoszok által a szabadosság az államban, miután a törvények tekintélye az új példa nyomán megrendült.

Az allegória fajai közé sorolják a meséket is, ilyesfélék Aiszóposzéi, továbbá a költők meséit, Homérosznál a Küklópszok, akik allegorikusan a barbár embereket jelenítik meg, akik azon a parton fosztogattak.[117] A roppant tömegű testek illenek a barbárokhoz és vad szokásaikhoz, szemük, gondolom, a sisak alakját jelentette, mely úgy jött létre, hogy a homlokán ablakszerű nyílás volt. Az értelmezésnek ezt a nemét hívják μυθολογία-nak (müthologia). Bizonyára nem volt hiábavaló időnként ilyesféle témákat előhozni az ifjak tehetségének felgyújtására és gyakorlására. Erre a szokásra készült, gondolom, kezdetben Kristóf képmása, mely jelentette az Evangélium doktorát, ő ugyanis Krisztust hordozza a többi embernek megmutatásra. Szükséges pedig az ilyesféle emberekben a nagy lelki szilárdság, ezért nagytestűnek festik meg. Mivel határtalan veszélyek leselkednek az Evangélium tanítójára, ezért e hős a tengeren át a hullámok közepén halad előre, mindenütt körös-körül különböző szörnyek úsznak, halállal fenyegetve. A gyermek, akit hordoz, kicsiny. Ugyanis Krisztus hatalma valamikor szerfelett gyengének látszik, küszködnek és veszélyben vannak az apostolok, nem látszik, hogy megsegíti őket az Isten. És panaszkodik Kristóf, hogy a súly szokatlanul nehéz. A gyermek nyomja a vállát. Ugyanis gyakran maga Isten is haragosnak és ellenségesnek látszik, megrettenti a jámborokat, majdnem a csüggedésbe taszítja őket. Eközben mégis fölegyenesedik ez a Polüphémosz, és valamely fára támaszkodik, azaz, a szentek is a félelmek közepette Isten igéjére támaszkodnak és egyenesednek ki. És az a száraz fa rögtön azután kivirágzott. Ugyanis a tanítás sok jó gyümölcsöt terem, és szolgálja a doktort és az egyházat, ámbár az istentelenek úgy ítélik, hogy a tanítás felesleges és haszontalan. Előjön a parton az öreg a lámpással. Ő jelenti a prófétákat, kik Krisztus születése előtt jövendöltek róla, és tanúságtételükkel minket megerősítenek. Nem hiányzik továbbá a kegyesek számára a táplálék, még ha az istentelenek vesztüket is kívánják, ezért tarisznyában kenyeret és halat visz magával. Látható, hogy ezen a képen milyen megfelelően van jelölve, hogy milyen és mit tart Kristóf, ahogy az a kereszténnyhez és különösen az Evangélium fő doktorához illő. *Méltán dicsérik tehát a képet, és a festményt minden templomban nem babonaságból tisztelik*, hanem hogy emlékeztessen bennünket a minket fenyegető veszedelmekre.[118]

---

[117] Melanchthon egyik leggyakrabban használt hasonlata: az emberi vadságot, a törvények és kultúra nélküli barbárságot sokszor hasonlítja a küklópszok visszataszító létéhez: „*audacia Cyclopica*". Ez lépten-nyomon megjelenik nála sententia-proverbium formájában, vagy pedig részletező kifejtéssel, mint ahogy azt megfigyelhetjük egyetemi előadásaiban, szövegkommentáló filológiai kiadványaiban. Az Odüsszeia IX. énekének egyetemi előadás formájában való tárgyalásánál, majd ennek nyomtatott változatában bőségesen értekezik eme küklópszi vadságról, barbárságról.

[118] A hagiográfiai hagyomány szerint Szent Kristófot eredetileg Polüphémosznak hívták, vagyis testi formájában (ormótlan, idomtalan, fenyegető, pusztító rútság) és neve alapján éppolyan volt, mint a sokszor kárhoztatott homéroszi küklópszok. Éppen kereszténnyé válása szabadította meg addigi taszító vadságától és hatalmas testi erejével a Megváltó hordozására, oltalmazására vált alkalmassá, vagyis a pogány attribútum krisztianizálódott, ellenkező elője-

AZ UTÁNZÁSRÓL

Ezen munka bevezetőjében már felhívtam a figyelmet, hogy a szabályok nem arra valók, hogy szónokokat eredményezzenek, hanem hogy utat és módszert mutassanak az ifjaknak az ékesszólók szónoklatainak megítéléséhez. *Ugyanis az utánzás, ha nem ellenkezik a természettel, miként más dolgokban művészeket, úgy ékesszólókat is eredményez.* Átgondolván tehát a szabályokat, ki-ki tartsa magának szem előtt az ékesszólók példáit, melyekre teljes szívvel és lélekkel törekedjen, hogy azokat létrehozza és kifejezze. Ugyanis, ha valaki úgy ítéli meg az utánzást, hogy az más művészetekben nagy jelentőséggel bír, egyedül az ékesszólásban haszontalan, annak tévelygését nem csupán a nagy tekintélyű doktorok tanúsága, de a közvélemény is teljességgel megcáfolja. Ugyanis mivel az ékesszólók között is bizonyos ellentmondások vannak az utánzás tekintetében, a vita nem arról szól, szükséges-e az utánzás, hanem a mesterség más részeiről vannak más véleményen, tudniillik mely részeknek az utánzása szükséges. Én tehát, hogy megmutassam az ifjaknak, hogyan kell felkészíteniök lelküket a jó szerzők utánzására, röviden ki fogom fejteni az egész dologról nézetemet, amely, remélem, a tanuló ifjúságnak hasznára fog válni. Továbbá, amint gyakran mondtam, hogy az ékesszólás dolgokból (res) és szavakból (verbum) áll, a dolgoké a feltalálás és az elrendezés, az elbeszélés a szavakra tartozik. Azért is kezdetben tudni kell, a dolgok utánzása úgyszólván általános, melyet azért nevezünk így, mivel minden jó szerzőt a dolgok feltalálásában és elrendezésében utánozni szabad. Megfigyelheti ugyanis a szorgos olvasó, hogy a jó szerzők mely helyekről veszik a bevezetést, honnan merítik a bővítéseket, hogyan tárgyalják a közhelyeket és az érzelmeket, hogyan nyerik meg a lelkeket, hogyan kavarják fel, mennyire pazarlóan vagy mértékletesen szórják a szentenciákat, mennyire szorgalmasan őrzik meg a díszt, mekkora megfontolással rendezik el a részeket az ügyekben. Hol készítik elő a hallgatót, hol mesélnek, hol vitáznak, hol utasítják vissza az ellenfelet, hogyan adnak a befejezésben mozgalmasságot és érzelmeket a beszédhez. Így tehát, még ha Cicero egyedül tűnik is ki legjobban ezekben az erényekben, mégis, mások is képesek, nem csak a latinok, de a görögök is, gyakorolni és művelni a tanulókat, ha azok tanácsait a feltalálásban és az elrendezésben követik. És eközben dicsőséges lesz a tőlük vett ugyanazon dolgokat a mi ügyeinkre megfelelően alkalmazni. Amiként látjuk, hogy Cicero is sokat merít Iszokratésztől, Platóntól és Démoszthenésztől. Mégis annál inkább előtérbe kell állítani, hogy megtanuljunk a példák közül hasonlókat létrehozni, miként a jó festők, akik nem megváltoztatják, hanem utánozzák az élő testek alakját és taglejtését.[119]

Általános is az elbeszélés bizonyos utánzása, mivel a nyelvtani beszédhez tartozik, mely nem csupán latin szavakat, hanem latin kifejezéseket is megkövetel. Midőn ugyanis korunkban nekünk az egész latin nyelvet könyvekből kell tanulni, könnyen

lűre fordult. (Nevének jelentése is ezáltal Christifer: vagyis Krisztus-hordozó.) Figyelmet érdemlő, hogy Melanchthon a hagiográfiai hagyományon alapuló képi ábrázolást nem utasítja el, hanem méltányolja.

[119] Melanchthon képzőművészeti érdeklődésének, tájékozottságának számos jelével találkozhatunk műveiben.

meg lehet ítélni, hogy ezen részben szükséges az utánzás, hogy a beszéd biztos nemét, mely mindenütt és minden korban megérthető, magunkévá tegyük. Ki érti meg ugyanis azokat, akik úgyszólván új beszédnemet szülnek, amilyen Tamás, Scotus és hasonlók?[120] Biztosan kell tehát kiválasztani a szerzők korszakát, akik leginkább sajátságosan és a legtisztábban beszéltek. És ez majdhogynem azt eredményezi, hogy azok beszélnek a legeszesebben, akik a legtisztábban szólnak. Ezért is tőlük nem csupán a beszédet, de közben meggondolásra méltó tárgyat is tudnak venni. Köztudott ugyanis, hogy Cicero korában a római ékesszólás tökéletes volt. Ennélfogva javasoljuk magunknak ama egész század utánzását, tudniillik, Cicerót és Caesart, egy kevéssel korábban Terentiust, és valamivel később Liviust.[121] Plautusnál sincs semmi könnyebb. Olvasni kell Sallustiust is.[122] De mivel azoknál bizonyos régi és elavult szavak vannak, ügyelni kell, mit vett át Cicero, akit mi mintegy minden írók Arisztarchoszaként könyvelünk el.[123] Plinius a dolgok elnevezéseit őrizte meg számunkra, még ha a beszéd neme nem is tetszik.[124]

Quintilianus, úgy tűnik, a beszéd sajátosságának tudományát leginkább birtokolta, és nem titkolja, hogy megkísérli a már megromlott beszédet szerető embereket az ősi tulajdonsághoz visszahívni. Ezektől a szerzőktől tehát nekünk nyelvet kell tanulnunk, velük kell társalognunk. Nem csupán egyes szavakat kölcsönzünk attól a kortól, hanem kifejezéseket is, amilyenek a következő szókapcsolatok: kárt okozni, kárt szenvedni, szavát adni (dare verba), szerencsétlenségbe sodorni az államot, fájdalmat érzek. Ugyanis nem mondjuk: „elfog engem a fájdalom", és végtelen sok efféle. Nem is szoktak ugyanis bármely szót összekapcsolni: tehát a római szokást a szavak összekapcsolásában utánozni kell. Ugyanis mind a görög, mind a latin nyelv kezdetben annyira romlottnak látszott, midőn az idegen népek az uralommal együtt azokat a nyelveket is megszerezték, bizonnyal jó szavakat használtak, mivel mást nem is hal-

---

[120] Melanchthon itt a skolasztika és a középkori latinság képviselőit marasztalja el. Aquinói Szent Tamást, Duns Scotust. Duns Scotus (1266/74–1308) ferences szerzetes, oxfordi tanulmányok után a párizsi egyetemen tanított, akinek különösen *De modis significandi* és a *Grammatica Speculativa* című művei tartalmaznak fontos nyelvlogikai megállapításokat, jelentéselméleti vizsgálatai a skolasztika objektív irányú ismeretelmélete alapján foglalkoznak a szó és a gondolat kapcsolatának kérdéseivel. Ugyancsak vizsgálta a szintaxis jelentéstani sajátosságait.

[121] Publius Terentius Afer (Kr. e. 190–159), afrikai származású római vígjátékíró. Művei Menandrosz mintájára készültek. Titus Livius (Kr. e. 59–Kr. u. 17), az egyik legjelentősebb római történetíró. Műve *(Ab urbe condita libri CXLII)* Róma történetének művészi összefoglalása.

[122] Titus Maccius Plautus (Kr. e. 254–184), római vígjátékíró. Művei görög mintákat, elsősorban Menandroszt követik. Gaius Crispus Sallustius (Kr. e. 86–36), római történetíró, művészi értékekben gazdag stílusával különösen a jellemzésnek volt nagy mestere. Két fő műve: *De coniuratione Catilinae (C. összeesküvése)* és a *Bellum Iugurthinum (A Jugurtha háború).*

[123] Arisztarkhosz (kb. Kr. e. 217–145), szamothrákéi eredetű alexandriai filológus, kritikus. A hagyomány szerint ő osztotta fel a homéroszi eposzokat énekekre. A reneszánsz korában megvesztegethetetlen és biztos ítéletű műbírálóként tartották számon.

[124] Plinius, Caius Caecilius Secundus, ifj. (61–114), római ügyvéd, államférfi, író, szónok. Senatusi szónokként, levélíróként is cicerói babérokra pályázott.

lottak, az összekapcsolásban hibáztak.[125] Ugyanis a szavak szokatlan összefűzése nem csupán darabos és homályos beszédet, de teljesen új nyelvet is eredményezett. Így tehát, ahogy Caesar mondta: a nem használatos szót, miként a szirtfokot, kerülni kell. Ugyanígy mondhatunk ítéletet a megszokás ellenére összekapcsolt szavakról: ugyanígy kell vélekedni a metaforákról, melyek feltűnést keltő újdonsága a beszédet is homályossá teszi. Amiként fentebb megmondtuk, mértékletességet kell tanúsítani ezen nem (genus) használatakor. Ugyanis a szónoklatnak nagyrészt a saját értelemben vett beszédből kell állani. Tehát ne távolodjunk el Cicero korától, amelyből ha szavakat, kifejezéseket és figurákat veszünk, beszédünk nyílt, arányos és áttekinthető lesz: nem válik kétértelművé vagy túlzóan szenvedélyessé, mely vétek nem csupán a beszédben ártalmas, de a tehetség hiábavalóságáról is árulkodik. Így tehát a phrasis általános utánzásával kapcsolatban erről az imitációról helyesen ítélnek némelyek, hogy az összes jó írót utánozni kell.

Ugyanis a beszédet jobban megtanuljuk, ha többekkel társalkodunk, de csak ha hibátlanul beszélnek. Ugyanis nem sorolom a jók közé azokat, mint a régiség erőtlen szerelmeseit, akiknek valami rettenetes beszédnemük van, amely Cicero korában teljességgel elévült, vagy azokat, akik Quintilianus ideje után éltek, akik úgy gondolták, hogy a tehetség legnagyobb dicsősége, semmit sem egyszerűen és tulajdon értelmében kifejezni és oly nagymértékben rendkívüli figurákat kigondolni, melyekben Apuleius, Sidonius és sokan mások gyönyörködnek.[126] A jogtudósoknak pedig méltán tulajdonítják a pontos beszéd dicsőségét, akiket – ha a dolgok megismerése miatt – ha nem is olvasnak, mégis olvasni kellett latin nyelvük tulajdonsága miatt.

De a megtalálás (inventio) ezen általános utánzása, a szavak elrendezése mellett a kifejezésnek és a figuráknak van egy bizonyos cicerói értelemben vett utánzása, amelyről a tudós emberek között is vita van: Vajon megéri-e a fáradságot az utánzásban fáradozni? Ugyanis Ciceróná a beszéd részeinek egy bizonyos rendkívüli elrendezése van, amelyek nem csupán egyenletessé teszik a szónoklatot, hanem legtöbbször az érthetőséget is szolgálják. Ezért én úgy ítélem, hogy magának az összerendezésnek a módja, miként a többi mesterségek, kezdetben a szükségesség avagy a jeles haszon miatt szükséges és kívánatos. Azután, megismerve az utat, követi a hasznosságot a kívánság. Ugyanis sok tűrhetetlen hibában marasztalhatók el azok, akik megszerkesztetlenül beszélnek. Először rosszul illeszkedő mondatokat hordanak össze, és azokban gyakran a szavak nyelvtani rendjét hyperbatonokkal zavarják össze.[127] Ezen do-

[125] Ez a Római Birodalom bukása utáni korszakra, a kora középkorra értendő, amikor a barbár nyelvek megjelenése a hagyományos görög-latin nyelvi normák lazulását, sérülését, torzulását eredményezte.

[126] Apuleius, Lucius (kb. 124–180 után), az ókori latin szépprózа utolsó klasszikusa, főműve *Az aranyszamár (Asinus aureus)*. Ünnepelt rétor, írói, szónoki stílusában olykor modoros, túlbonyolító, cifrázatos, a stilus asianus képviselőjének tartja ezért Melanchthon. Sidonius Apollinaris (kb. 430–480), a galliai Clermont püspöke, latin író. A klasszikus római irodalom műfajait követi nagy stílustarkaságot és műfajkeverést alkalmazva.

[127] Hyperbaton, a transmutatio alakzata, a szószerkezetek összetartozó elemeinek szétválasztása egy másik szóval vagy szószerkezettel, esetleg összetartozó tagmondatok szerkezetének megbontása, megváltoztatása.

log példája megtalálható a pliniusi előszó bevezetésében, melynek mutatványait az én *Paraphrasis*-omban részint kiszedtem, részint sorrendbe rendeztem, hogy a főmondat világosabban megérthető és felfogható legyen.[128] Sallustiusnál a beszédekben vannak igen nehéz mondatok, a legnagyobb közváltozások okairól, és ezek a legjobb szavakkal vannak kifejezve, ám a beszéd mégsem eléggé világos.[129] Nem hiányzik ugyanis a tapasztalt és államügyekben járatos emberből az ítélet vagy az anyanyelv, de a szerkesztés hiányzik. Amiért is mondatok mintegy csonkoltan és romlottan hangzanak, a beszéd igen homályossá válik. Ettől kezdve gyakran megesik, hogy azok, akik megszerkesztetlenül beszélnek, sok tökéletlen érvelést hagynak hátra. Másutt az előzményt megtalálhatod következtetés nélkül, használom ugyanis a dialektika elnevezéseit, melyek mindenki előtt ismeretesek. Ez a pliniusi előszóban néhányszor előfordul, ugyanis ott az előzmény: Milyen gyakran szükséges, hogy valaki bírót sorsoljon vagy válasszon, különbség van a meghívott és a véletlenül beállító vendég között. Ezután következik az érvelés, befejezetlen marad, amiért nem értheti meg, csak a megfeszített figyelmű olvasó. Vannak ugyanis hozzáfűzni való következtetések ehhez a mondathoz: Mivel a meghívott vendég nagyobb készületet követel, mint aki történetesen beállít, én joggal megróható vagyok, mivel téged ezen könyvek olvasására önként hívtalak, nem ígértem, hogy a te ítéletednek eleget is tesznek. De több fáradságba került volna a második hasonlatot feloldani. Miért? Mivel ugyanaz a szerző nem csupán a témát hagyta befejezetlenül, hanem a nyelvtani szerkezetben is hagyott bizonyos αναντιπόδοτον-t (anantapódoton), mely igen veszedelmes.[130] Vannak a meg nem szerkesztett beszédnek más kárai is, de én azokat akartam előadni, melyeket az ifjak könnyen megítélhetnek. Tehát a dolgok világosságához tartozik a szerkesztés szorgalma. Ámbár pedig a tehetségek oly nagy változatosságában a természet mást másféle beszédmódra vezet, és korunkban tökéletes ékesszólást remélni sem lehet: mégis átadunk bizonyos általános szabályokat, amelyek nem csupán azoknak lesznek hasznára, akik Cicero egyedülálló szerkesztését szándékoznak utánozni, hanem magamnak is szükségesnek látszanak, a beszéd bármely nemében is forgolódunk. Melyeket mégis, ha valaki már figyelembe vett, könnyebben megérti Cicero szerkesztését, mely mivel messze a legjobb, kiválónak kell tartani azokat, akik a legnagyobb gonddal és teljes erőfeszítéssel megkísérlik annak megalkotását. Mert mivel azon dologban magam nem buzgólkodtam, ugyanis senki sem figyelmeztetett – mert nem ismerte azokat – ifjú koromban, és azután bizonyos végzetem folytán olyan foglalatosságba estem, mely tanulmányok műveléséhez nem engednek meg

[128] 1527-ben jelent meg Melanchthon kiadásában a „*Pliniae praefationes παράφρασις, dignissima lectu, et quae uice commentarii esse possit*" (Haganoiae) című mű, amelyben a jelzett műveletet Melanchthon elvégezte. Egyébként általában elmondható, hogy ókori latin és görög auktorkiadásainál valamilyen mértékben érvényesíti a retorikatörténeti szempontokat.

[129] Sallustius műveinek retorikai nézőpontú, kommentált szöveggondozását kétszer is kiadta Melanchthon, az első 1529-ben jelent meg: „*C. Crispi Sallustii historici clarissimi, de Catilinae coniuratione, et bello Iugurthino historiae, cum reliquis orationibus, quarum index proxima pagella*" (Coloniae).

[130] Szenci Molnár Albert *Dictionarium*a szerinti meghatározás: „Anantapodoton, ti, ge n. – Olly figura midön az beßednek valami réße elhagyatik, es mindazaltal oda értetik."

annyi az időt, amennyit szeretnék, mégis, úgy gondolom: kötelességemhez tartozik, hogy azokat, melyek a legjobbak, amennyire egy embertől telik, bemutassam.

Ugyanis Politiano kevesebb szabadságot enged meg, aki úgy látszik, elriasztja másokat Cicero utánzásától, mivel midőn felfogta, hogy saját természete más beszédmódra vezérli, ítélettel akarta sújtani, azt, amit ő maga nem követett.[131] Én pedig úgy ítélem meg, hogy a beszédalkotás mestersége nem nagyon különbözik a költészetétől, mint ahogy igen ostobának kell lennie annak, aki ha elégiát ír, Horatius ódáit és szatíráit inkább szem előtt tartja, mint Tibullust vagy Propertiust.[132] Tehát úgy vélem, oktalanul ítélnek azok, akik a szónoklat készítésekor semmi gondot nem fordítanak arra, mely szerzőket kövessenek. Mert ahogy annak, aki az elégiát tanulmányozza, leginkább az elégiaköltőket kellett olvasni, és bizonnyal a legkiválóbbakat, továbbá buzgó munkálkodásra lesz szüksége, hogy azoknak valamely hasonlatosságát érje el: így a kötetlen beszédben is a legkiválóbb példaképeket kell olvasni, és el kell érni, hogy azoktól nyerjen szint a beszéd. Ámbátor pedig sokan tehetségük erőtlensége és természetük különbözősége miatt Cicero utánzásában kevés sikert érnek el: mégis számukra sokkal több haszon származik Cicero olvasásából, mint ha silányabb példaképeket követnének. Ámbár azon száraz írók nem képesek létrehozni azt az isteni szerkesztést, melyet még a római időkben Cicero kortársai közül sem tudott senki, akik a szónokot naponta hallgatták, mégis az a haszna meglesz, hogy a beszéd egyenletesebbé és gazdagabbá válik. Vannak Ciceronak más határtalan erényei is, melyek közül igen nagy dicsőségre szolgál még az árnyékából is visszaidézni, és én inkább szeretem Cicero homályos vonalait, mint Politiano vagy Gellius teljes arcképét.

Ezért is az okos tanító bőségesen termő tehetségre bukkanva nem buzdítja, nem ösztönzi vajon, hogy megértse Cicerót, és reá teljes szívvel és lélekkel törekedjen, és annak példájára maga is szerkeszteni tanuljon, hogy amennyire csak szorgalmától és tehetségétől telik, tőle nem csupán szavakat, vagy kifejezéseket is merítsen, de ráadásul szerkesztést is alkosson? Mely dologban az előremenetel nem reménytelen azok számára, akik a természettől középszerű segítséget kapnak. Továbbá én nem gondolom, hogy ezt az utánzót vissza kell tartani más jó szerzőktől, ugyanis azok is nagy segítségére vannak, mint ahogy a költők a szónoknak, vagy a festő a szobrásznak. Ámbár ugyanis a szobrász a szomszéd művészetből a maga hasznára sokat tud fordítani, mégis úgy lesz figyelmes a saját művészetének példája és eszménye iránt, hogy megfigyeli, mik illenek össze azzal az eszmével, nehogy tőle messzire eltávolodjon. Nem kell ugyanis Cicero-utánzónak mondani azt, aki tőle kiragadott mondatokat és verseket varr össze, mint rongyokat, amint azt nyilvánvalóan sokan cselekszik. De a ἕξις-t (képességet) mindenki saját magának szerezze meg, hogy Cicero

[131] Angelo Poliziano szélsőségesen anticiceróniánus volt, az elvakult Cicero-követőket „simiae Ciceronis"-nak, Cicero majmainak nevezte. Poliziano a mintakövetésben a szabad választás jogát hangsúlyozza, heves vitát folytatott ebben a kérdésben Paolo Cortesivel. Melanchthon helyteleníti Poliziano türelmetlen anticiceróniánizmusát.

[132] Albius Tibullus (Kr. e. 50-es évek közepe–19), az egyik legjelentősebb római elégiaköltő. Sextus Aurelius Propertius (kb. Kr. e. 49–15), a római szerelmi tárgyú elégiaköltészet kiemelkedő alkotója.

szavai önként kínálkozzanak fel számára, amelyeket úgy fűzzünk össze, hogy a mi témánkat fejtsék ki, mégis a részek elrendezése és sorrendje kell, hogy hordozza Cicero bizonyos hasonlatosságát. Egyébként, amiként Vergilius Homérosztól sok verssort merített, úgy hozzánk is illő ezenközben némely részt máshonnan kölcsönözni, ha egyébként eleget tesz az ékítés követelményének. Alkalmazkodni kell ugyanis az időhöz és a helyhez, miként Vergilius, még ha egészen Homérosz képére formálta is magát, mégis okosan kikerülte azokat a dolgokat, melyek a római erkölcsökkel nem illettek össze.[133] És nem fogja elvetni az utánzó azokat a szavakat, melyek Cicero számára ismeretlenek ugyan, de melyeket az ügy megkíván, miként a teológiai vitákban, használni kell Krisztus, az Egyház szót, a Hitet a bizalom helyett és más hasonló esetekben.[134] Mivel ugyanis azokat a tárgyakat a Szentírásból kölcsönözzük, annak a beszédéhez kell nekünk is igazodnunk, nehogy abban a színben tűnjünk fel, hogy témánkat a Szentírás értelmétől eltávolítottuk. Ezért is méltán nevetségesek azok a tévelygők, akik a *Hit helyett meggyőzést, rábeszélést, az Evangélium helyett mennyei Filozófiát* és más hasonlókat mondanak, melyekben gyakran megesik, hogy azon szavak eredeti jelentését, melyeket elvetettek, nem adják vissza.[135] Ez az eljárás nem megvilágítja a nehéz tárgyat a beszéddel, de elhomályosítja és megrontja. Ezért azok, akik arról álmodnak, hogy az utánzás nem a kifejezésben és elrendezésben, hanem az egyes szavakban áll, a dologban gyermeteg módon tévelyegnek. Ugyanis Cicero is, miközben a római nép számára ismeretlen szavakat használt, sokat merített a filozófusoktól és a görög történetírókból, mégis cicerói módon beszélt. Ugyanis az elrendezés és a szónoklat egésze Ciceróra vallott.

Ezért tehát az ékesszólást tanulóknak legkivált ezen részben azon kell fáradozniuk, hogy Cicerót utánozzák és másolják, bizonyos szabályokat írunk elő, hogy a szerkesztést a tanulók könnyebben megérthessék. Szívesebben fogják ugyanis Cicerót olvasni és közelebb kerülnek hozzá, ha erényeit megértik. És minthogy a megtalálás

---

[133] Ismeretes, hogy Vergilius *Aeneise* a két homéroszi eposzt sok tekintetben imitálta, erre vonatkozik a megjegyzés.

[134] „Fidei pro fiducia, et aliis similibus." Melanchthon tudatosan határolódik el a ciceróniánizmus lehetséges „pogány" konzekvenciáitól, számára a ciceróniánizmus csak addig fogadható el, amíg az nem veszélyezteti a protestantizmus keresztény értékszemléletét. Vö. a következő lábjegyzettel!

[135] Melanchthon itt a ciceróniánizmus egyik legtöbbet vitatott kockázatát idézi s egyben utasítja el, ahol meghatározó keresztény értékfogalmakat antikkal akartak helyettesíteni. Erre közismert példa Pietro Bembo törekvése, aki – még II. Gyula pápa titkáraként – túlzó buzgalmában Szűz Máriát *Dea*, Jézust pedig a *heros* szavakkal jelölte a pápai kancelláriai iratokban is. Melanchthon álláspontja itt Erasmus véleményét követi, amelyet *Ciceronianus* című nevezetes munkájában fejtett ki. A latin eredetiben jól követhető ez az elhatárolódás, hiszen az *Evangelium* szó nem cserélhető föl az antikvitásban, vagy a reneszánsz neolatin tudományosságában – filozófiájában – használatos „*Philosophia coelestis*" kifejezéssel, de a „fides" helyett sem állhat a retorikai jelentésű „persuasio": „*...pro fide persuasionem, pro Evangelio coelestem Philosophiam* (kiemelés: I. M.) et alia similia dicunt, in quibus saepe fit, ut germanam significationem illarum quocum, quae aspernatur, non reddant." Különösen a Philosophia coelestis kifejezés sugall korabeli neoplatonikus látásmódot, terminológiát, de a persuasio is sokkal inkább retorikai terminus technicus, mintsem teológiai fogalom.

helyeinek utánzásáról, az elrendezés, továbbá a szavak és kifejezések hasonlóságáról már szóltunk, hátravan, hogy a megszerkesztés bizonyos útját is megmutassuk.

A szerkesztésben az első szabály, hogy a mondatoknak legyen megszabott sorrendje, melyet bizonnyal az előadásban vagy a kifejtésben könnyű betartani. Azonban a bevezetésekben és a bizonyításokban nehezebb érvényesíteni. Először pedig a beszédben saját és valamely részének valamely témamegjelölése szokott előfordulni, ezt követi az érvelés, azután következik az előadás vagy kibővítés, közben következik a hasonló és különböző vagy az ellentét, mely mintegy új beszéd kezdete. Ezekre a részekre is állandóan kiterjed Cicero beszéde. Egyesek összehordanak egymástól nagyon különböző mondatokat, egyeseket mintegy csonkán hagyják, idegeneket kevernek össze. De Cicero megfelelően alkalmaz mindent, ami a tárgyhoz tartozik, és azt úgy fűzi össze, hogy a részek egymás között a legszorosabb kapcsolatban legyenek, mint a dialektika bizonyításai. És amíg ezen korlátok közé kényszeríti a beszédet, semmiféle oda nem illő dolgot nem szó közbe, és a megkezdett mondatokat befejezi és felépíti. Egy példát veszünk az *Archias érdekében* mondott jól ismert beszédéből, ahol a bevezetés első tárgya: hálával tartozom Archiasnak a beszéd eme lehetőségéért.[136] Ez ugyanis a tárgy összegzése, melyet Cicero bizonyos díszekkel ruházott fel, hogy teljesebb legyen a hangzás. Következik az érv, hogy Archias segítette ékesszólásomnak ezen tanulmányait. Azután következik az érvelés befejezése egy összehasonlítás által: „Ha tehát az én ékesszólásom másoknak hasznára van, sokkal inkább illik annak a javára fordítani, aki azt támogatta." Ezután következik az ellentét, új helyet, új témát tartalmazva: Nem szokatlan dolog, hogy a szónokot a költő segíti meg. Az érvelés, mivel minden mesterség egymással rokonságban van, ezért megsegíti egyik a másikát. Végül egy másik ellentét következik. Ámbár pedig a mondatoknak ez a rendje inkább a megtalálásra vagy az elrendezésre, mint a szerkesztésre látszik vonatkozni, amely a szavak bizonyos összhangzó összerendezésén alapul, mégis, ha valaki alaposan szemügyre veszi, meg fogja érteni, hogy minden szerkezetnek az alapja a mondatok helyes sorrendje. Ugyanis enélkül egyetlen körmondat sem fog összefüggeni, ami a szerkesztésben legkivált szükséges. Többnyire pedig hasznos Cicero megértéséhez ezen a módon elrendezni a mondatokat, és megnézni, honnan származnak, hogyan illeszkednek össze, melyet ha valaki tanulmányoz, maga is jobb összefüggéssel fog írni.

A következő szabály pedig az, hogy a mondatok azon beszéd nagy részében körmondatokba kötődnek. *Mi tehát a körmondat, mi a κῶλα (kólon), mi a κόμματα (komma)?* A grammatikusok így magyarázzák: a κῶλον-kólon ugyanis egyetlen ép mondat, mint: Mindazzal, amit az emberek szántanak, behajóznak és építenek, az erényt szolgálják. A κόμμα-komma a kólon része, mint: hajóznak, építenek. A körmondat pedig, mint legnagyobb egység: két kólonból áll.

Azért nevezik pedig periódusnak, vagy latinul körmondatnak, vagy körbevezetésnek, mivel több értelmezői, okozati, magyarázói, következtetői, hasonlítói, ellenté-

[136] Cicerónak *Archias, a költő védelmében* című szónoklatáról van szó. Archias A. Licinus, antiokheiai görög költő, Cicero egyik mesterének tartotta. Római polgárjogát kétségbe vonták 62-ben, Cicero ennek megvédése érdekében mondott beszédet.

tes és még kapcsolatos kötőszóval összekapcsolt részmondatot tartalmaz. Szembeötlő példák akadnak mindenütt, Ciceránál: „Ámbár nekem a ti látásotok gyakorta sokkal kedvesebb, ez a hely pedig a küzdésre igen tágas, a szónoklásra pedig igen ékesnek látszik, római polgárok, mégis a dicsőségnek ezen bejáratától, mely mindig a legjobbnak tárult fel leginkább, engem nem elhatározásom, hanem kora ifjúságomtól kezdve felvállalt életelveim tartottak távol." Rút dolog, hogy a sztoikusok nem ismerik Zénón tanításait, de mennyivel rútabb és méltatlanabb, hogy Krisztus tanait nem tudják a keresztények? *Archias érdekében*: „Még azt is hozzáfűzöm, hogy gyakrabban érvényes a dicsőségre és az erényre a tudomány nélkül való természet, mint a természet nélkül való tudomány." *Marcellus érdekében*: „Akkora a fényesség az igazi dicséretben, oly nagy a lélek és a bölcsesség nagyságában a méltóság, hogy ez az erény adományának, az pedig a szerencse ajándékának látszik."[137] Ezeket a példákat adom elő, hogy az ifjak megtanulják, nem csak azok nevezhetők periódusoknak, melyek körmondatokból szerkesztődnek, hanem az ellentétek, összehasonlítások révén megfelelően összerakott kólonok is. Van egy bizonyos egyszerűbb neme is, melyet Demetrius történetinek nevez, amilyen ez: „Háborút indítunk és ellenséges zászlók alatt alászállunk Itáliába, annyival bátrabban és vakmerőbben fogunk harcolni, amennyivel nagyobb a reménysége és bátorsága az erőszakosan támadónak, mint a védőnek."[138] A kezdésnek nincs körmondathoz illő kötőszava, ennélfogva egyszerű formát mutat. Ilyesfélék ezek is: Felvállalta a rárótt követséget, melyet úgy ítélt meg, hogy kötelessége, hogy a fejedelemnek kedvében járjon. A másik forma, melynek kezdetben körmondatai vannak, változékonyabbnak tűnik, mint ahogy Demetrius mondja, a hangok gondos formálásával (ore rotundo) kell előadni és körbemozgatott kézzel. Mégis azért taglaltam ezeket a formákat, hogy a periódusok változatosságát a tanulók könnyebben megismerjék.

A mondatok rendje, melyről kevéssel ezelőtt szóltam, nyilvánvaló sajátosságokat mutat. Ám a körmondatos alak hasznos a mondatok összekapcsolásához, és teljesebb hangzást ad a beszédnek. Tehát azon kell fáradoznia az utánzónak, hogy Cicero példáit adja vissza. De mégsem teljesen periódusok alkotják a beszédet. Ugyanis ezenközben a kólonokat egyenként, mintegy közbevetve, a periódusok közé kell illeszteni. De a bevezetések és a szillogizmusok inkább megengedik a periódusokat, mint az elbeszélések, melyek nagy részben kólonokból állnak. A pereskedések és a viták pedig a legritkább esetben tartalmaznak periódusokat. Ugyanis bizonyos rövid részekből állnak, mintegy tövisekből. Az elbeszélésekben könnyű felismerni a különválasztott kólonokat: „Milo haza érkezett, cipőt és ruházatot cserélt, egy darabig, míg

---

[137] M. Marcellus Claudius, a Caesar-ellenes politikai csoportosulás egyik vezetője. Kr. e. 54-ben praetor, 51-ben consul, a polgárháború során önkéntes száműzetésbe vonul. Hazatérését Cicero is támogatja, ezért mondta 46-ban *Marcellus érdekében* című beszédét.

[138] Démétrios Phalereus-Démétriosz Phalereusz *De membris et incisis, de periodis, de componendis epistolis, de characteribus dicendi*, valamint ugyancsak másik: XVI. században sokszor kiadott és népszerű műve: *De oratione, sive de modo dicendi*; különösen az első foglalkozik részletesen az idevágó gondolatmenettel. Démétriosz működését legújabban Adamik Tamás mutatja be *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig* című művében, Seneca Kiadó Budapest, 1998. *Démétrios* c fejezete: 187–205.

a felesége, ahogy az lenni szokott, rendbeszedte magát, egy kis ideig várakozott, találkozott a könnyűfegyverzetű Clodiussal lovon, semmi utazókocsi, semmi málha, semmi görög kísérő."[139] *Cluentius érdekében*: „Bátyja meghalt és örökösként Magiát hagyta maga után. Utána Magia meghalt."[140] Az ilyesfélékben, ha valaki a kólonokat összefűzné, a dolgok sorrendjét megbontaná. A vitatkozásokban, mint *Ligarius érdekében*: „Mit tett Tubero, a te kivont kardod a pharsalusi csatában, kinek az oldalát támadta a hegye, mi volt fegyvereid célja, milyen volt a lelked, szemeid, kezeid, lelked lángolása, mire vágytál, mit kívántál?"[141] Lényegesen rövidebb tagmondatokkal vitáznak a filozófiai könyvekben, amint: legkevésbé sem csodálatos, ugyanis ez annak köszönhető, hogy a filozófia orvosolja a lelkeket, elvon a hiábavaló foglalatosságoktól, megszabadít a vágyakozástól, elűzi a félelmet.

Még nem tettünk eleget a szerkesztés szabályainak. Ugyanis azok, melyeket eddig tárgyaltunk, még ha a legszigorúbban Cicerótól származnak is, mégis sok más jó író is található, akiket nem szabad egészen mellőzni a mondatok rendjében, és ők más módon készítenek periódusokat. Ezekhez pedig Cicero két dolgot tesz hozzá, melyek rá magára leginkább jellemzőek, tudniillik, hogy szavakkal ékesíti az egyes részeket, majdnem úgy, mint a költeményekben. És mivel ezek a díszítmények a periódust betöltik, bizonyos összhangzást és ritmust eredményeznek. De ostobaság most a ritmusról értekezni, mivel a latin nyelv hangzása ez idő szerint nem az élő nyelv természetessége.[142] Csupán arra fogok ösztönözni, melyben a bőség dicsérete van, hogy a mondatokat tanulja meg az utánzó szavakkal felékesíteni. Amit, ha megcselekszik, szónoklata bővebbé és lágyabbá válik. A periódust magától követi a ritmus. Cicero képes volt egyszerűen mondani: „Köszönettel tartozom Archiasnak, hogy

---

[139] Milo, T. Annius Papianus, Kr. e. 57-ben néptribunus. Fegyveresei 52-ben meggyilkolták Clodiust; ezt követően, bár Cicero *Milo védelmében* című beszédével védte (amelyre az idézetben utalás történik), száműzetésre ítélték. Az idézettel Cicero éppen azt kívánta bizonyítani, hogy Milo teljes úti készültséggel, súlyos csomagokkal, málhával, szekerekkel, hintókkal, családtagjai, szolgái társaságában utazott, vagyis semmi bizonyító jele nem volt, hogy így előre megfontolt szándékkal készült volna a Clodiussal való fegyveres leszámolásra. Ezzel ellentétben pedig Clodius szokásos népes kísérete, számos családtagja, fényűző csomagjai nélkül fegyvereseivel állt lesben Milóra várva, gyilkos merényletre készülve.

[140] A. Cluentius Habitus, egy római lovag fia, akit súlyos családi bűnperében Cicero szónoklatával *(Pro Cluentio)* sikeresen védelmezett Kr. e. 66-ban.

[141] Q. Ligarius, a polgárháború során a C. J. Caesar elleni oldalon harcolt, Pompeius híveként részt vett a pharsalosi csatában is. Cicero közbenjárására és védelmezése nyomán (amikor az szónoki beszédében – *Pro Ligario* – Caesar kegyes, könyörülő voltát magasztalta) visszatérhetett száműzetéséből. Tubero Q. Aelius, Cicero kortársa. Jeles szónok és jogász, megírta Róma történetét a legrégibb időktől a második polgárháború kitöréséig 14 könyvben.

[142] Melanchthon valóban másutt is ellenezte a retorikus próza verslábakkal történő túlzó ritmizálását, ennek csak minimális érvényesülését helyeselte. Ebben a kérdésben megoszlott a korszak retorikai tudata, hiszen a kortársak közül J. Camerarius önálló fejezetben részletesen foglalkozik a „Numerus"-ok tanával, J. Sturm is fontos szerepet szánt azoknak. B. Keckermann pedig nyíltan polemizál emiatt Melanchthonnal és retorikai főműve terjedelmes fejezetében százhuszonöt (125!) verslábat, kolónt tart a retorikában felhasználhatónak és tartja megtanulásukat szükségesnek.

lehetőséget adott beszélnem." De lásd meg, miként díszíti és gyöngíti saját erőit: „Ha van valami tehetségem, érzem, mennyire csekély stb." Ezután három részre tagolja a „lehetőséget": tehetségre, gyakorlásra és tanulásra, ugyanis ezen három dologból állnak a mesterségek. Azt is kell tudni az utánzónak, hogy a díszítésben a módszert is meg kell figyelnie. Ugyanis semmi sem gyűlöletesebb az üres magamutogatással készült díszítésnél, amely sohasem tűnhetik helyén odavetettnek, hanem csak olyannak, ami az ügy megvilágosítását szolgálja.

Ezeket, ha a tanulók Cicero olvasásakor megfigyelik, nézetem szerint helyesebben értelmezik a legkiválóbb szerzőt, és minden erényét közelebbről fogják látni. Ugyanis ezt a hasznot nem szabad lebecsülni, még ha nem is követi utánzás. De ha mégis erőfeszítéseket tesznek azok, akiket a természet is megsegít, a felfogott erényeket némely részben képesek lesznek újraalkotni. Ezért is, ha a szerkesztés ezen szorgalmának semmi más haszna nem lenne, csak a tehetség gyermekded mutogatása, nem lenne miért azt vélnem, hogy ezen részben erősen kell törekedni az utánzásra. De mivel a legnagyobb haszonnal kecsegtet, a dolog nekem méltónak látszik, hogy abban munkálkodjanak azok, akiknél nem hiányzik a tehetség ereje. Ugyanis a beszéd még inkább világossá válik, ha megfelelően kapcsolódnak össze a mondatok, ha nem maradnak benne befejezetlen részek vagy érvek, ha megvannak és kitűnnek azok a részletek, melyekre kiváltképpen hasznos ügyelni, ha valaki mintegy díszes öltözetben lép fel, ha közepes terjedelműek a mondatok, ha nincsenek hyperbatonoktól szétzilált periódusok. *Nagyon is igaz, amit Cicero ír, hogy az igazi szépség és tetszetősség külső hasznossággal van összekötve, mely dolognak mind a természetben, mind a műalkotásokban, de leginkább az épületekben számtalan példáját lehet megmutatni.*

Ugyanis az épületekben a részek megfelelő arányossága nem kevésbé hasznos, mint díszes. Ezért megfontolandó, hogy az elrendezésnek ezen összhangját a szónoklatban nem csupán a szépség, hanem bizonyos hasznosság miatt is vegyük figyelembe. Ebből érthető, ha azt látjuk, hogy eszes, de a mi mesterségeinkben járatlan emberek, a legnagyobb szorgalommal szerkesztik és építik fel beszédeiket, akik ezt nem a gyönyörűség, hanem a szükségesség miatt tartják elkerülhetetlennek, tudniillik, valamit nehogy zavarosan, nehogy homályosan, nehogy alkalmatlan időben vagy nem megfelelő helyen mondjanak, és ne hagyjanak meg csonka és bizonytalan részeket. Végül is nemcsak az érthetőség, hanem a méltóság elvét is követendőnek tartják.

Mégpedig részint a gyakorlatból ismerték meg, részint tanulás nélkül a tehetség ereje által értették meg, hogy a nagy és nehéz ügyekben világos beszéd szükséges, melyben van némi méltóság is. Minthogy így van, és mivel a természet vezérli az okos embereket a beszéd megszerkesztésére, illő, hogy a kimíveltek az elrendezéshez némely tökéletes példát keressenek, amelyhez a beszéd készítésekor tartsák magukat.[143] Szégyenére válik ugyanis a művelt embereknek, hogy sem ezen dolog jelentőségét nem ismerik fel, sem beszédet nem keresnek, amikor az ezen tudomá-

[143] „*...natura ducat homines prudentes ad componendam orationem*". Melanchthon itt fogalomrendszerében, látásmódjában az arisztoteliánus elveket követi, egyértelműen a természetből levezethető utánzást tekinti mértékadónak, meghatározónak, a retorikai imitatio elméleti és gyakorlati forrásának.

nyokban járatlanok felismerik, mekkora jelentősége van a szerkesztésnek, és úgy ítélik meg, hogy nagy dolgokat ezen szorgalom nélkül megmagyarázni nem lehet. Csodálatos pedig a tehetség elbizakodottsága ebben a messze legnehezebb kérdésben, elutasítja a példákat, megveti az utánzást, midőn más könnyebb mesterségekben az emberek példaképek és utánzás nélkül kevésbé boldogulnak. Közönségesen így is lehet mondani: Ki-ki magának a legrosszabb elöljárója, amit nem csak a tudományokban és az erkölcsökben, de az egész életben is láthatunk. Mivel tehát ez a tudomány példakép és utánzás nélkül nem képes érvényre jutni, és a tapasztalt emberek között ismeretes, hogy Cicero szerkesztése a legtökéletesebb, így kell ítélni, ragyogóan cselekszenek azok, akik ezt a szerzőt maguknak példaképül választják, hogy mind más erényeit, úgy szerkesztését is kövessék.

Ugyanis mivel egyáltalán az elrendezésnek és a díszítésnek valamely módszere szükséges, okosság, amit a nagy ügyekben még a tanulatlanok is tapasztalnak, hogy a legjobb példát választják ki. Ugyanis Cicero is azért tűnik jobb szerkesztőnek, mint a többiek, mivel kiváló mestereket utánzott. Ugyanis Iszokratész példáját követte, amikor mások megelégedve bizonyos közönséges beszédformával, semmi jobbat vagy tökéletesebbet nem kerestek. Nem térít el engem ettől a véleménytől az, hogy inkább olyan szónokok éltek, akik nem Cicero szokása szerint alkottak. Ugyanis Lüsziasz szerkesztése sem hasonlatos a ciceróihoz.[144] Én pedig jól tudom, hogy a szerkesztésben különbözőek a nagy szerzők. De Cicero sem ugyanazon módon szerkesztett össze mindent. Az a közös igazsága van minden kiváló mesternek, ahogy a mondatokat sorba rendezik, még ha a periódusokat nem alkotják is egyazon módon. Van azután, hogy bizonyos tagokat szavakkal ékesítenek, és ebben kitűnnek az ún. attikaiak, akik elérik, hogy illő módon függjenek össze a mondatok, ha körmondatokat nem is kötnek. Ugyanis a jó és kiváló szerzők közül senki sem volt annyira rest, hogy minden szerkesztési gondosság nélkül állítsa össze beszédét. Sőt még Cicero is, akárhányszor nem egészen pontosan szövi a periódusokat (ugyanis a *Leveleiben* és a filozófiai könyveiben kötetlenebb a beszéde), mégis ebben a tekintetben felülmúl másokat, akik semmi gondot nem fordítanak a szerkesztésre, mivel vigyáz arra, hogy ne forduljanak elő egymástól nagyobb távolságban lévő vagy rosszul illeszkedő mondatok, avagy ne maradjon valami befejezetlenül. Ezekre nem ügyeltek Sallustius, Seneca, Plinius és más újabbak. Ámbár még ha nem követjük is a szerkezet minden részletét, mégis a mondatok ama rendjét és tökéletességét inkább Ciceróná láthatjuk, mintsem másoknál. És ha valakit mégis gyönyörködtetnek a rendezetlen művek, a latinoknál senkinek a beszéde nem alkalmasabb erre, mint Ciceróé, valahányszor megszabadítja magát a mesterség ama bilincseitől, amelyekről a tökéletes *Szónok*ban tanít.[145] Helyesebb tehát, ha ezt utánozzuk, mint másokat, akár a szomorúakat, faragat-

[144] Lysias (Lüsziasz, kb. Kr. e. 459–380). Saját korának legtekintélyesebb athéni törvényszéki szónoka. Munkáiból hiányzik a pátosz, azokat a visszafogottság, áttekinthető, világos egyszerűség jellemzi.

[145] Cicero Kr. e. 46-ban írott műve (*Orator – A szónok*), amelyben megrajzolja az eszményi szónok alakját, ehhez saját munkásságának tapasztalatait használja föl. A mondandó beszéd jellege, a szónok törekvése, személyi adottságai szerint kell megválasztania a szónoknak beszéde stílusát, eszerint elkülönít *humilis, mediocris és grandis* lehetőséget. Szükségesnek tartja a retorika filozófiai-dialektikai és történeti megalapozottságát.

lanokat, darabosakat, akár a fennhéjázókat, a jogosnál hosszabban fecsegőket, akik telve vannak hyperbatonokkal, és akik meggondolatlanul hordják össze mondataikat.

Mi serdülő korunkban ráakadtunk Politianóra és a fiatalabb Pliniusra, csábítgattak minket finom, szellemes mondatocskáik, amelyekben mindkettő bővelkedik, gyönyörködtettek azokban bizonyos más virágocskák is, mivel szépen megtekert mondásaik vannak. De azokat a szellemes mondatokat és szép mondásokat csodálatos módon az ifjak és a tapasztalatlanok szeretik, és tetszenek az iskolában játszadozó gyermekeknek, de a komoly elfoglaltságok között nincs alkalmatlanabb és üresebb azoknál az áhítozott elmésségeknél.[146] Mit érünk el mégis ezek olvasásakor? Először is sivárabbak lettünk, mivel a természettől fogva kevésbé vagyunk termékenyek, azután megértettük, hogy azokat az üres elmésségeket, melyeket kiváltképp szerettünk, el kell vetnünk és el kell felejtenünk. Mennyivel jobban segítettek volna nekünk a tanítóink, ha Cicero olvasásához is hozzászoktatták volna a tanulókat, és nem csupán arra tanították volna meg őket, hogy szavakat szedegessenek ki belőle, hanem a kifejezések és a beszéd egész formájának utánzására is, azaz a mondatok rendjének és a díszítéseknek a megalkotására. Így tehát én nem csupán az iskolában, de sokkal inkább a dolgok gyakorlatából tanultam, közben semmiféle utánzásra való ösztönzést nem kaptam azoktól, kiknek a komoly és nagy dolgokat kell magyarázni, mint Cicero beszédeit. Ugyanis bármilyen fajta mestert jól felkészít Cicero, mivel nem csak szónoklatokat írt, hanem leveleket és beszélgetéseket is. Nem lesz nehéz megérteni az okos olvasónak, ha ezekre a példákra irányítja figyelmét, hogy mi is illik valamely nemhez, milyen beszédmód a megfelelő a levelekhez, melyeket gyakran a legnagyobb ügyekben írunk a legfőbb fejedelmekhez, milyen beszédmód alkalmas az elbeszélésekben, dicséretekben, feddésekben, milyen a vitákban. Ezért is minden tanulót buzdítani kell, hogy minél többet olvassák Cicerót, és tőle először is szavakat és kifejezéseket kölcsönözzenek. Azután az ő feltalálásra és elrendezésre vonatkozó tanácsait szívleljék meg. Végül a beszéd egész formáját, azaz a mondatok rendjét, díszítést, bővítést, módot, amennyire tehetségüktől és tudásuktól telik, kíséreljék meg utánozni. Mint ahogy az az elégiaíró is, kiről fentebb szóltam, kétségkívül többre jut Ovidius olvasásával, mint ha Horatius Ódáit olvasná. És a hősköltőnyíró is jobban jár, ha Vergilius jellegét követi a gazdaság részleteinek elrendezésében és megoldásában, mint ha Lucanust vagy Statiust utánozza, akik jellegtelenek, felfuvalkodottak és homályosak.[147] Így kétségtelen, hogy a mi utánzónknak Cicero olvasásából több haszna fog származni, mint más szerzőkéből. Mert ugyanis ha a költészetben

---

[146] Vö. a 93. jegyzet A. Politianóra vonatkozó megállapításaival! Melanchthon azt helytelenítí, hogy Politiano anticicerónianus kijelentéseit és szemléletét korábban ismerte meg, mielőtt még valójában találkozott volna és megismerhette volna az igazi cicerói retorikát, hiszen iskolai képzése során a grammatizáló szemlélet túltengését tapasztalta és szenvedte el maga is.

[147] Lucanus, Marcus Annaeus (Kr. u. 39–65) római eposzköltő. *Pharsalia* című tízénekes műve a pharsalusi csatáról és a polgárháborúról szól, szenvedélyesen ítéli el Caesar és Nero egyeduralmát. Műve nehezen áttekinthető, túlzóan retorikus, szertelen kompozíciójú, hangsúlyozottan Vergilius-ellenes szándékú. Statius, Publius Papinius (Kr. u. 45–95), császárkori római epikus költő. *Thebais* című 12 énekes elbeszélő költeményének tárgya a thébai mondakörből ismert Polyneices és Eteocles, Vergiliust s ezen keresztül Homéroszt imitálja.

kitűnik, hogy az utánzásnak igen nagy ereje van, kétségtelen, hogy a szomszédos művészetben (ti. az ékesszólásban) is többnyire érvényesül. Akkora ugyanis ezen rokon mesterségek között a hasonlóság, hogy Cicero vagy Livius legtöbb ragyogó helye, ha helyesen értékeljük, joggal mondható költeménynek is.

A BESZÉD HÁROM NEMÉRŐL

Az ítélkezéshez felettébb hasznos megismerni a beszéd különféle nemeit. Ugyanis a tehetségek különbözősége különféle formákat, vagy ahogy a görögök nevezik, χαρακτῆρας (kharaktérasz – jellegzetességeket), hozott létre, nem csupán ebben a mesterségben, a többi másban is. És mégis, mintegy bizonyos fokozatok figyelhetők meg, amelyek között ezek a formák léteznek, tudniillik, alacsony nem, és ennek ellentéte, a fenséges. A harmadik a középszerű, mivel az első nemnél teljesebb, a legfelsőtől viszont valamivel távolabb van. A képeken könnyen észrevehetők a különbségek. *Dürer* ugyanis mindent fenségesre festett és sűrű ecsetvonásokkal tette változatossá. *Lucas* képei kecsesek, jóllehet bájosak is, de az összevetésből kitűnik, mennyire különböznek Dürer munkáitól. *Matthias* mintegy középutat követ.[148] Ezek a nemek pedig keverednek egymással, miként a zenészek keverik a szólamokat. Ugyanis még azok is, akik erőtlenebbek, némelykor alkotnak valamely tökéletesebbet. Valamint ugyanabban a műben is egyes részek fenségesek, mások hitványak, a dolgok változatossága szerint, amelyekről szó van.

Fordította: *János István*

[148] Melanchthon jól ismerte kora legkiválóbb német képzőművészeit, közülük Dürerrel és Lucas Cranachhal közeli kapcsolatban is volt (előbbi elkészítette Melanchthon közismert fametszetű portréját), utóbbi(ak) wittenbergi környezetében élt(ek). Matthaeus Grünewald a harmadik említett festő. Másutt is megemlékezik a retorikai stílusnemek és a képzőművészetek (valamint a zene) hasonló jelenségeinek párhuzamairól, kortársai közül még Joachim Camerarius retorikai műveiben találkozunk ugyanezzel a látásmóddal és érdeklődéssel. (A vonatkozó részletet a kötet záró tanulmánya mutatja be és értelmezi.)

MATTHAEUS DRESSERUS

EFFIGIES

D. MATTHÆI DRESSERI,

Oratoris, Philoſophi, & Medici, utriuſque Linguæ, & hiſtoriarum Profeſſoris in Academia Lipſ.

PIcta tabella refert faciem: ſed ſcripta diſerta,
DRESSERI mentem judiciumque docent.
Inſignis pietate, gravis virtute, fideque,
Maximus, eſt ſtudiis clarus, & arte potens.
Veri flagrat amore, ſubeſt conſtantia dictis:
Blanditias mundi ſpernit, & ille minas.
Recta docet, confutat falſa, ſophiſmata pellit;
Pugnat pro ſcriptis, Magne PHILIPPE tuis.

Anno Chriſti 1585.

Andr. Carol. Ung.

VVittebergæ, apud Martinum Brunonem.

Az erfurti Matthaeus Dresserus Retorikájának négy könyve,

melyekben kidolgozást nyer a feltalálás, az elrendezés és a kifejezés; a lehető legtöbb példával illusztrálva a teológia és a filozófia területéről

PROLEGOMENA

A legnagyobb tudomány és művészet, és kivételes dísze az embernek, ha tud a dolgokról bölcsen és igazán véleményt formálni, és ezt képes jól rendezetten, feldíszítve és érthetően előadni.[1] Olyannyira így van ez, hogy nem érdemtelenül tartják azt boldognak, akinek akár késő öreg korában is, sikerül bölcsességre és igaz véleményekre szert tennie, és hogy ezeket mással is tudja megosztani. Ez a képesség ugyanis csodálatosan díszíti az embert, és valóban olyan ajándék, amelyet Isten engedett és juttatott az emberi nem számára; s ezt senki nem tudja sem megtanulni, sem helyesen tanítani, ha Isten nem mutatja meg neki az utat, s mintegy vezérként a tudomány felé előtte nem megy, hogy Platónnak az *Epinomisz*ból vett szavaival éljek.[2] Hogyha a véleményalkotásnak és a beszédnek ez az isteni ereje ekkora nagy díszt ad az embernek, bizony senkinek sem szabad kételkednie abban, hogy sok munkát, sőt életének minden törekvését e képesség megszerzésére kell fordítania. Jóllehet az ehhez a képességhez vezető út nehéz, és a világnak e kimerült és megtébolyult öregkorában, amelybe szerencsétlenségünkre nemzedékünk került, vagy soha, vagy csak ritkán sikerül egy-egy embernek, hogy ezt a rendkívüli ajándékot elnyerje; mégis fáradoznunk kell érte, és amíg élünk, teljes erőnkből törekednünk, hogy mind a dolgok szerény ismeretével, mind tűrhető szónoki képességgel magunkat felvértezzük.[3] Ebben az életben szükségünk van ugyanis mindkét támasztékra: úgy a jó, hasznos és nélkülözhetetlen dolgok felkutatására és megismerésére, mint a szép és okos szóbeli kifej-

---

[1] A fordítás a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának (jelölése a továbbiakban: DEK) 752.929 jelzetű, Matthei DRESSERI *Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis Libri Quatuor, Illustrati quamplurimis exemplis: Sacris & Philosophicis: De integro correcti accurate ab Autore. Cum Indice Rerum et verborum copioso.* Heidelberg, 1606. c. kötete alapján készült.

[2] (A szerkesztő jegyzete, jelölése a továbbiakban: szj., ahol ez a rövidítés nem található, az a fordító jegyzete.) Szj. Az *Epinomisz* valójában pszeudo-platóni mű, a *Törvények* folytatása.

[3] A világ öregségének (senectus mundi) tudata a reformáció évszázadában a wittenbergi környezetben is gyakran megjelenik, sokszor hivatkozott erre maga Luther és Melanchthon is. Legtöbbször összefonódik a korszak apokaliptikus (kettős antikrisztológiai: a római pápa és a török császár a lelki és testi Antikrisztus) váradalmaival. Dresser Melanchthon-tanítványként maga is követi ebben mesterét, a jelen kötetben szereplő szövegválogatásban is fölbukkan más helyen ez a gondolatmenet, egyéb Dresser-művek is meggyőzően bizonyítják ennek érvényesülését. (Szj.)

tésükre. Eszerint bár tehetségünk gyengesége nem teheti lehetővé, hogy e magasrendű és minden vonatkozásában és részletében tökéletes ékesszólás közelébe kerüljünk, mindazonáltal köteles mindegyikünk ereje szerint azon munkálkodni, és akarata legnagyobb megfeszítésével azon lenni, hogy közösségi haszna és fontos volta miatt e nemes tudományra szoktassa szellemét, és hogy megtanulja ügyesen előadni az eszével felfogott és megértett dolgokat, hogy ezáltal mondhasson Isten számára is kedveset, az Egyházat is szolgálja, s nyújtson némi segítséget az emberi élet számára is.

Mivel, mint saroktengelyen, e két említett támasztékon fordul és áll tanulmányaink teljes lényege, mindenképpen törődnünk kell azzal, hogy e két dologra magunkat előkészítsük, és keressük azokat az utakat, amelyeken a lehető legkényelmesebben és az útvesztőket is kikerülve a kitűzött célhoz eljuthatunk. Amiként ugyanis idegen földre utazva kevesebb bosszúság és nehézség éri az embert, ha, ahová igyekszik, ismeri az egyenesen oda vezető utakat, ugyanígy, akik a bölcsesség és az ékesszólás birtokba vételére vágynak, könnyebben, kevesebb munkával és fáradsággal fogják elérni kívánságuk teljesülését, ha lesz módszerük és irányelvük, hogy rajta csüggjenek mindig tekintetükkel, és rá irányítsák figyelmüket előrenézve, miként a kocsihajtók a pályavég-jelző oszlopra, amely felé minden gondolatukkal, teljes odaadással törekedniük kell.

Minden tevékenységünkben meg kell határozni a végcélt és a hozzá vezető közbenső célokat.

Mivel pedig minden fontolgatás és cselekvés közben fontos, hogy ne annyira magára a végcélra, mint inkább az annak eléréséhez szükséges közbenső dolgokra ügyeljünk, kétségkívül egyet fogunk érteni abban, hogy a tudományok és a művészetek tanulásában is arra kell gondot fordítani, hogy a végcél is szemünk előtt legyen, és a közbenső dolgokat is, amelyeken kénytelenek vagyunk átmenni, felfogjuk. Semmit sem ér igyekezeted, hogy eljuss valahová, tanú rá például Cicero, ha nem ismered azt, ami oda, ahová igyekszel, elvezet. A végcél pedig azok számára, akik magukat a tudományoknak szentelték: a bölcsen vélekedés és az ékesen beszélés képessége, amelyet Thuküdidész második könyvében σύνεσιν ἢ γνῶσιν, καὶ ἑρμηνείαν τῶν δεόντων, azaz felfogóképességnek vagy megismerésnek nevez, és azon dolgok kifejezésének, amelyeket szükséges tudni vagy mondani. Habár valóban úgy tűnik, hogy ugyanazon tudomány a tanítója mind a helyesen vélekedésnek, mind a szépen beszélésnek; és nem könnyen választható el a bölcsesség az ékesszólástól, mindazonáltal ezek különálló tudományok: más a legjobb dolgok megismeréséhez vezető tanulás módszere, és más az olyan beszédmód és beszélni tudás megszerzéséé, amely segítségével azt, amit vélünk, csiszoltan kifejezhetjük. Tehát külön-külön kell megadni a két képesség megszerzésére vonatkozó szabályokat, és külön-külön megmutatni azt a módszert, amely elvezet a megismerés és a beszélés tudományához, azaz a dolgok és a szavak tanához.

A tudományokkal való foglalkozás végcélja

A dolgokkal törődés előbbre való a szavakkal törődésnél.

Ezek közül pedig előbbre való a dolgokkal törődés, a szavakkal való csak utána következik. Ugyanis kívánatos, hogy mielőtt az írás vagy a beszéd műveletére készteljük elménket, a dolgok és a tudomány megismerésével törődjünk. Ezt fogalmazta meg Cicero nagyon szép és idevágó szavakkal, amikor *A szónokról* című művének első könyvében ezt mondta: „a dolgok ismeretéből kell kihajtania, kiáradnia a szónoki beszédnek; ha nem ezen alapszik, a szónok által megismert és megértett dolog valami tartalmatlan és csaknem gyermekhez illő szóbeli kifejezést nyer." Tehát a tudo-

mány avagy a dolgok ismerete nélkül minden beszéd majdhogynem csak üres fecsegés, egyenest értelem híján lévő hangzat. Cicero ennek alapján tartja a bölcseletet az ékesszólás alapjának, és arra int, hogy a beszéd kivitelezésével kétségessé kell tenni, vajon a beszéd illusztrálja-e a dolgokat, avagy a gondolatok a szavakat. Ez az, amiben Thuküdidész a legnagyobb dicséretet érdemlően kitűnt. Nem kevésbé számíthat egyetértésünkre Arisztotelész azon véleménye, amely azt mondja, hogy a tollat inkább az eszünkbe mártsuk, mint a tintába.

A bölcsesség és a dolgok ismeretének forrásai

Továbbmenve: a széptudományoknak hat forrása, avagy hat fő neme van, ezekből kell megszerezni a bölcsességet és az ismeretek gazdagságát. Első a mennyei tudomány, második az etika, harmadik a természettan, negyedik a matematika, ötödik a történelem, hatodik a költészet. Az első forrás a teológia, azaz a Szentírás, amely a próféták és apostolok írásait magában foglalva az igaz, isteni és örök bölcsességnek leggazdagabb tárházát nyújtja, amelyből mi magunkat is műveltté tehetjük, és másokat is megtaníthatunk sok igen fontos és a legnagyobb mértékben szükséges dologra. Ugyanis itt van egyrészt a διδασκαλία, azaz az üdvözüléshez szükséges dolgokról szóló tan, amelyből megismerjük ISTENT is és magunkat is, másoknak viszont beszélhetünk ISTEN szándékáról velünk és a magunk tisztátalanságáról meg romlottságáról; másrészt a παραμυθία, azaz a consolatio (vigasztalás), amellyel fenntartjuk önmagunkat és másokat minden megpróbáltatásban, rémületben és sorscsapásban a segítség, a megszabadulás és az üdvözülés Krisztusba, közbenjárónkba helyezett és rögzített biztos reményében bízva; harmadrészt pedig említendő a παραίνεσις, azaz a szükséges cselekvés ismerete, avagy a biztatás a Tízparancsolat mindkét táblája szerinti igaz és szép cselekedetekre; továbbá Isten helyes imádásának és e polgári életben minden felebarátunk iránti szükséges kötelességünknek az ismerete.

A mennyei tudomány részei

A második forrás az etika tudománya. Kapcsolatban áll vele a politika is, és ami belőle keletkezett: a jogtudomány. E tudományok átfogják és kifejtik az egész polgári élet, a magán- és közélet gyakorlatát és rendjét. Az etika ugyanis életünk és szokásaink tisztességes alakítására és szabályozására vonatkozó szabályokat tanít. A politika és az állam olyanképpen való megszervezését és kormányzását taglalja, hogy megtartasson és virágozzon az istentisztelet, az alkotmányosság, és a béke is. A jogtudomány azt mutatja meg, hogy mi a jogos és mi a jogtalan; hogy mi az igazságos és mi az igazságtalan. Eszerint lehet megismerni és eldönteni a pereket és a vitás kérdéseket. Ennek tudása mindenképpen szükséges a szónoki beszédhez. *II.*

A harmadik forrás a fiziológia, azaz a természetnek és a természeti jelenségeknek az ismerete: ebből tudjuk meg, mi adja a beszéd erejét és adott lendületét. A fiziológia ága az orvostudomány, amely összefoglalja egyrészt mindannak az ismeretét, amely az egészség ápolása és megőrzése számára fontos, másrészt az egyes betegségek ismeretét is. Ebből, mint valamely vetemény, úgy nő ki aékesszólás igen gazdag anyaga. *III.*

Negyedik forrás a matematika, amely a számok, idomok, az égitestek helyének, mozgásának és hatóerőinek a tudományát tanítja. *IV.*

Ötödik forrás a történelem, amely az egész régmúlt emlékét őrzi, és felidézi az emlékezetes mondásokat és tetteket, és az oly nagyon élő példákkal útmutatást ad minden ember élete számára, visszariasztva a bűnöktől a rendszabályozó büntetések *V.*

keltette félelemmel, és biztatva az erény szeretetére és művelésére a minden századok által bizonyított jutalom bizonyosságával. E forrásból minden beszédnek nemcsak a bővítés, de az illusztrálás céljából is merítenie kell.

VI. Hatodik forrás a költészet, amely az etikából, természettanból és történelemből részleteket ad elő mintegy festményt alkotva csodálatos kellemmel és bájjal. E forrásból merítve az ember beszédét nemcsak gazdagabbá teszi, hanem mintegy sóval hinti és fűszerezi.

Ezekből a forrásokból kell a bölcsességre szert tenni, és szellemünket hasznos és valódi tudással megtölteni, hogy beszédünk erőteljes legyen és bővelkedjék a dolgok változatosságában és gazdagságában. Akár könnyűek, akár nehezek: a tudományoknak e nemein kell keresztül menniük azoknak, akik a dolgok ismeretére törekszenek és vágynak. Jóllehet mindezeket a tudományokat tökéletesen senki sem ismerheti meg, és végső soron talán azzal is meg lehet elégedni, ha az ember egynémely dolgokat belőlük megismert, más egyebek esetében pedig kísérletet tett. Ez idáig tehát az ékesszólás alapjait mutattuk be.

Az ékesszólás elsajátítását szolgáló tan

Magát az ékesszólást pedig, amellyel mint valami szerszámmal, a legjobb dolgoknak az eszünkkel felfogott tudását kifejezni, kifejteni és a szükséges gyakorlati alkalmazásra átvinni tudjuk, más közbenső dolgok révén sajátíthatjuk el. E közbenső dolgokat a szónoki beszéd tanában adom elő. Mindenekelőtt a retorika lett a beszéd ezen elméletéhez sorolva és rendelve. Ugyanis leginkább két dolgot tanít ez a tan.

Két dolgot tanít a retorika

Először, hogy miképpen kell felismernünk és vizsgálnunk mások írásaiban és szerzeményeiben minden alkotórészeikkel és díszítményeikkel együtt a kezdést, a téma fejlődését és a befejezést, hogy a dolog lényegét is felfogjuk eszünkkel és értelmünkkel; és hogy közbenső eszközeit és minden szépségét is észrevehessük. Másodszor, hogy mi magunk, amikor írnunk vagy előadnunk kell valamit, milyen módon szokhatunk hozzá, hogy világos és feldíszített beszéddel fejtsük ki és fejezzük ki szándékunkat és véleményünket, hogy mind mások is helyesen értsék azt, amit akarunk, mind mi is képesek legyünk, amikor és ahányszor csak szükséges, az elméket megnyerni, az akaratokat irányítani biztatással, tanácsadással, feddéssel és vigasztalással.

Két közbenső dolog: szabályok és példák

Elsősorban azt kell a tanulóknak megmutatni, hogy ez az annyira csodálatos és nagyszerű képesség milyen módszerrel és milyen közbenső dolgok és eszközök segítségével szerezhető meg. E tekintetben két sajátos közbenső dolog avagy eszköz áll a rendelkezésünkre: a retorikai szabályok és a példák. A szabályok a beszéd elméletét adják, a szerkesztés és az illesztés módjait írják elő. A példák pedig, azzal, hogy használják őket, azt bizonyítják és teszik teljessé, ami a szabályokban van lefektetve.

A retorika szabályairól

Szabályok

Először is azért kell szabályokat ismernünk, hogy azok irányítsák gondolatainkat írás és beszéd közben, és vezéreink legyenek írásművünk megalkotásában, mutatva az utat, amelyen elindulnunk és továbbhaladnunk kell, hogy bármelyik ügyfajtában stílusunk biztos rendben és módon eredményes legyen. Ugyanis szükséges, hogy beszédünket mintegy egyetlen testté tegyük, minden részét úgy tagolva megfelelően és rendben, hogy a középső és a szélső részek egymáshoz is és az egészhez is

kölcsönösen illőek legyenek. Azért elkerülhetetlen azoknak a szabályoknak a megtanulása, amelyek a beszéd és az írás elméletére tanítanak, mert segítségükkel és vezetésükkel találjuk meg mondandónkat, s fejezhetjük azt ki rendben és a helyes és szokásos úton-módon. Hátra van még a σῦνεργα, azaz az előzetes okok, avagy a szónoki tehetség adottsága.

A természet

A szónoki beszéd kivitelezésében jelentős szerepet játszik a természet is, amely, ha a fent említett szabályokkal összekapcsolódik és a gyakorlás is erősíti, az ékesszólás képességét csodálatos módon növeli és díszíti. Pindarosz is a 9. olümpiai ódájában csak a természetet dicsőíti: τὸ δὲ φυᾶ κράτιστον ἅπαν. πολλοὶ δὲ διδακταῖς ἀνθρώπων ἀρεταῖς κλέος ὥρουσαν ἑλέσθαι ἄνευ δε θεοῦ, σεσιγαμένον γ' ὀυσκαιότερον χρῆμ' ἕκαστον.

A természet adta tehetség fontosabb, mint azok a jó tulajdonságok, amelyek gyakorlással és tanulással szerezhetők meg.

Amit a természet ad, az mindig a legtöbbet ér. Sokan bizony a tanulás és a tudomány révén törekedtek naggyá lenni, de mivel ez Isten ellenére történt, hírnév nélkül nyelte el őket a sír.[4]

Jól ismert Cicerónak az *Archias érdekében* mondott beszédéből az alábbi gondolat, amely így szól: „ha a kiváló és ragyogó természetes tehetséghez még hozzájárul a tudomány valamiféle tudatossága és képzőereje, akkor szokott kialakulni az a bizonyos meg sem nevezhető, fényes és egyedülálló valami."[5] Még ha valóban nem is kétséges, hogy az összes kiváló szónokban a természet ereje és szellemük valami isteni ihletettsége összekapcsolódott a tudománnyal, amiként Platón *Phaidros*ából idézve Cicero írja a *Szónok*ban Iszokratészról: „Mert e férfi szellemében természettől fogva benne él bizonyos filozófus hajlam".[6]

A BESZÉDFAJTÁK SZÁMÁRÓL

Bár az oktatásban alkalmazott beszédfajta (genus διδασκαλικὸν) leginkább a dialektikához tartozik, mint olyan, amelynek sajátos feladata, hogy módszeresen tanítson; és az e beszédfajtához tartozó anyagokat, amennyiben a szónoklattan szempontjából vizsgáljuk őket, nagyon helyesen részben a szemléltető beszédhez, részben pedig a törvényszéki beszéd status finitivuszához lehet sorolni; és sem Arisztotelész, sem Quintilianus, sem pedig Cicero nem különböztetett meg háromnál több beszédfajtát, mi mégis Melanchthon iskolája szerint a beszédfajták négyes felosztását követjük, és ezt az alábbi két ok miatt tesszük: Először az igen széles körű alkalmazás miatt, amely-

[4] Az idézet Csengeri János fordításában így hangzik:

„Mindig a természet szüli azt, ami nagy. De sok ember
Majmolással óhajt a hír
Ormára fölérni.
Amit Isten nélkül tettek, hasztalan
Kürtölik azt, sohse lesz dicsőbb."

In: Pindaros. Budapest, Globus Nyomdai Műintézet R. T., 1929., 98.

[5] *Archias, a költő védelmében.* Fordította Trencsényi-Waldapfel Imre. In: *Cicero válogatott művei.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987., 90.

[6] Ibidem. 216. Kárpáty Csilla fordítása.

nek az oktatásban alkalmazott beszédfajta (genus didascalicum) örvend egyformán mind az egyházi, mind a világi témák kifejtésében. Jól ismert tény ugyanis, hogy az az előadásmód, amelyet ez a beszédfajta hagyományosan követ, nagymértékben hozzájárult az egyház és a filozófia tanainak a világossá tételéhez. És jóllehet ez az előadásmód rövidnek és tömörnek tűnik, mindazonáltal szónoki beszéd céljából közepes mértékben díszíthető és bővíthető. Másodszor azért, mert a tanításban alkalmazott beszédfajta toposzai sokszor vezetnek más beszédfajták toposzainak megismeréséhez, és mintegy előkészületet jelentenek minden más beszédfajtához. Tehát négy beszédfajta van: az oktatásban alkalmazott, a törvényszéki, a tanácskozó és a szemléltető, vagy bemutató [demonstrativum].[7]

FIGYELMEZTETÉS A BESZÉDFAJTÁKKAL KAPCSOLATBAN

A beszédfajták olykor keveredtek, úgy, hogy az egyik a másiktól toposzokat vesz kölcsön. Például álljon az *Archias védelmében* mondott beszéd, amelynek ez a főtétele: Archias teljes joggal római polgár.[8] Tehát törvényszéki beszédről van szó. Bár Cicero ennek az ügyállásnak a toposzaival meggyőzően bebizonyította, hogy Archiast nem szabad eltávolítani a polgárok sorából, mivelhogy polgár; mégis, hogy emelje beszéde tekintélyét és fényét, kitérést tesz a szemléltető beszéd toposzaihoz, és sokat alkalmaz belőlük, dicsérve Archias hihetetlen zsenialitását, és a versalkotásban megmutatkozó isteni tehetségét. Több példát lehetne hozni Démoszthenész *Olünthoszi beszédei*ből és *Filippikái*ból is.[9] Mindezekben a beszédeiben a szónok arra igyekszik rávenni és rábeszélni az athénieket, hogy indítsanak háborút Philipposz ellen, és azt nagy elszántsággal vívják meg vele. Így ezek a beszédek elsősorban a tanácskozó beszédféleséghez tartoznak, de ennek ellenére fellelhető bennük elszórtan a szemléltető beszédfajtából kölcsönzött sok más toposz is. Ez utóbbi toposzokban Démoszthenész vagy ellenségként becsmérli Philipposzt, hogy annak tekintélyét és befolyását csökkentse, vagy ecseteli annak viselt dolgait és törekvéseit. Ilyen Cicerónak a *Manilius törvényjavaslata érdekében* tartott beszéde is. Tárgya szerint a tanácskozó beszédfajtához tartozik. Tanácsot ad ugyanis, azt, hogy Mithridatész ellen háborút kell indítani; és érveket sorol fel ennek szükséges és tisztességes volta mellett, majd pedig a szemléltető beszédfajtából kölcsönöz sok érvet, amikor Pompeiust ajánlja ragyogóan és hatásosan.[10] *Ugyanígy különböző fajtájú érveket tartalmaz sok zsoltár is.*

---

[7] A szónoki beszéd négy genusra osztását, a genus didascalicum szükségességét, ennek hasonló megokolását lásd e kötet Melanchthon-fejezetében, annak vonatkozó részeiben. Dresser egyértelműen onnan vette át koncepcióját. (Szj.)

[8] Vö. a Melanchthon Retorikáját tárgyaló fejezet 41. jegyzetével. (Szj.)

[9] Démoszthenész (Kr. e. 384–322), a legnagyobb görög rétor. A makedón hódító törekvésekkel szemben az athéni demokrácia értékeit képviselte és hangoztatta szenvedélyesen retorikai munkásságában, legismertebb művei a II. Philipposz ellen elmondott „Philippikái". (Szj.)

[10] C. Manilius Crispus, Kr. e. 66-ban római néptribunus. Senatusi törvényjavaslat alapján bízták Pompeiusra a Mithridatész elleni háború megszervezését és fővezérségét. Ennek elfogadtatása érdekében mondta el nevezetes és sikeres beszédét Cicero, *Pro Manilio* címmel. (Szj.)

A SZÓNOKI BESZÉD RÉSZEI

Mivel az ügyek minden fajtájának tárgyalásánál szükség van a szónoki beszéd részeinek az ismeretére, arra kényszerülök, hogy e helyen a beszédrészek kifejtésére kerítsek sort. Egyébként a szónoki beszéd részeinek számával kapcsolatban a szerzők különbözőképpen vélekednek, mégpedig úgy, hogy az egész vitás kérdés nem nagy fáradsággal megszüntethető lehetne. Arisztotelész *Rhetorikā*jának harmadik könyvében, annak huszadik fejezetében két résszel számol: a tétellel és az igazolással avagy bizonyítással (πίστις), Cicero négy részt említ a *Szónoki felosztások* első könyvében: a bevezetést, az elbeszélést, a bizonyítást és a befejezést. Először Arisztotelész felosztásához fűzök megjegyzéseket: ő két részt nevez meg; tudniillik minden beszédfajta állandó és közös részeiként: a πρότασις-t, vagyis a tételt, és a πίστις-t avagy az ἀπόδειξις-t, azaz a bizonyítást. Bizonyos időben és egynémely ügyben azonban négy részt sorol fel: a bevezetést, a tételt, a meggyőzést, avagy bizonyítást és a befejezést. Ennek alapján könnyű a tétel szó alatt az elbeszélésre ismerni, és a bizonyítás alatt pedig a cáfolást is érteni. Ezután Cicero négyrészes felosztásával kapcsolatban azt kell mondanom, hogy a tételt semmiképpen sem szabad kizárni a beszédrészek sorából, hiszen ez az egész beszédnek a lelke. Ugyanis az az igyekezet, amelynek ἀπόδειξις a görög neve és confirmatio a latin, nemcsak a bizonyítást és cáfolást, de a tételt is és a részekre osztást, azaz a felosztást is magába foglalja. Hat rész van tehát: a bevezetés, elbeszélés, tétel, bizonyítás, cáfolás és befejezés. Először ugyanis, amint Cicero mondja *A szónokról* első könyvében, meg kell nyerni azoknak a jóindulatát, akik beszédünket hallgatják. Azután be kell mutatni az ügyet; harmadszor meg kell határozni a vitás kérdést; negyedszer: amit állítunk, bizonyítani kell, ötödször: amit ellenzünk, cáfolni. Végül zárjuk a beszédet ismétléssel az ügyhöz illő érzelmek kíséretében.

A BEVEZETÉS (προοίμιον)

A bevezetések tanában a következőket kell szem előtt tartani.

A bevezetésnek mint valami sóval, bájjal és eleganciával behintettnek kell lennie, amiként Cicero mondja a tökéletes szónokról: „tegye a beszéd előcsarnokát széppé, a bejáratát ékessé."[11] Pindarosz is ezt hangoztatja 6. Olümposzi ódájában: ἀρχομένου δ' ἔργου πρόσωπον χρὴ θέμεν τηλαυγές, azaz a mű eleje szépnek és fényesnek mutatkozzék.

I. A szónoki beszédhez a bevezetést ne valahonnan kívülről keressük, hanem magából az ügy belső lényegéből kell vennünk. Tehát gondot fordítsunk arra, hogy a bevezetés ne messziről keresettnek tűnjön, hanem abból az ügyből nőjön ki, amelyikről szó van. A kezdet legyen szerény, nyugodt, ne dagályos és fontoskodó, ne akadályozza a beszélő és az ügy megértését. Szinte senki sincs ugyanis, aki ne gyűlölné a nyegleséget és a φιλαυτία-t (hiúságot). Tehát szemünk előtt legyenek azok az

[11] Kárpáty Csilla fordításában így hangzik: „Mindenképpen pompás legyen a kezdet, beszédének bevezetését csiszolja ki ragyogóra;" Ibidem, 218.

indokok, amelyek nem tanácsolják a tehetségnek az elbizakodottságot, és a szónoki beszédben szerénységre buzdítanak. Ezen indokok közül elsőnek a természetet tarthatjuk. Ugyanis nincs semmi olyan az egész világon, ami minden vonatkozásában egyszerre tárulna elénk, ami hirtelen mutatkozna meg a maga teljességében.

II. Ugyanígy azt, amiről szó van a beszédben, szerényebb kezdéssel vezessük be. A második indok: Cicero tekintélye, aki azt állítja, hogy ő is, bár a legjobban beszél, és ezt a legkönnyebben és a legékesebben tudja tenni, mégis, ha nem félénken fogna beszédéhez, s beszéde bevezetését mondva nem szorongna, ő is bizony szemtelennek látszana.

III. A harmadik indok a legjobb szónokoknak és Cicerónak a példái. Cicero ugyanis ezt mondja *A szónokról* első könyvében: „Én bizony rajtatok is megfigyelni szoktam, és magamon is igen gyakran tapasztalom, hogy mennyire elpirulok beszédem kezdésekor, és hogy hogyan reszketek egész bensőmben és minden ízemben. Ifjú koromban pedig egy vádbeszédem elején úgy elvesztettem lélekjelenlétem, hogy azért a nagyon nagy jótettéért lettem Q. Maximus lekötelezettje, mert nyomban félbeszakította a tanácskozást, mihelyt észrevette, hogy a félelemtől erőtlenné és bénává váltam."[12] Tehát a természetnek és a legnagyobb férfiaknak ezekből a parancsolataiból és példáiból okulva határozzuk el, hogy feltétlenül el fogunk kerülni minden dagályos beszédkezdetet, mint olyat, amit maga a természet is elutasít, és ami minden rendes embert sért. A dagályos bevezetés példájával találkozhatunk olyankor, amikor valaki hatásvadász módjára vagy önhitten tehetségével, vagy műveltségével, vagy tekintélyével kérkedik, vagy nagy dolgokat ígér, vagy jeles szerző mondását idézi, hogy olyannak látsszék, mint aki a fennkölt dolgokat kedveli, a hétköznapiakat megveti.

IV. A keresztyéneknek beszédük és cselekedeteik kezdetét Istentől, a bölcsesség és az emberi boldogság forrásától és adományozójától illik venniük.[13] Nazianzoszi kegyes intelme szerint (*Apológiá*jában található, amelyben menekülését és visszatérését védi): Τάξις ἀρίστη, παντὸς ἀρχομένω καὶ λόγου καὶ πράγματος, ἐκ Θεοῦ τὸ ἄρχεσαι, καὶ εἰς Θεὸν ἀναπαύεσθαι, azaz bárki legyen is, aki valamilyen beszédet kezd vagy tevékenységbe fog, a siker reményében nem teheti azt jobb és helyesebb sorrendet követve, minthogy azt Istennel kezdi, és Istennel fejezve be pihen meg.[14] Ide illenek Pindaroszsnak a 10. püthói ódájában mondott következő szavai: „A boldog kezdetet és a szerencsés véget Istentől kell kérnünk." Említésre méltó császárunk

[12] Dresserus itt szó szerint idéz a megnevezett mű első könyvéből, a 26. caputból. Az idézet fordítása tőlem való. A továbbiakban, ahol az idézetek után nem fogom feltüntetni a fordító nevét, vagy nem utalok rá, a jelzett helyek fordítását én fogom megadni.

[13] Dresser szövegében is a protestánsok megnevezésére a „keresztyén" szót használjuk a fordítóval egyetértően és egyeztetve, hiszen a felekezeti identitás és önmegjelölés nyelvi kifejezésére alkalmazta ezt a magyar gyakorlat és magyar fordítás esetében német protestáns szerző fogalomhasználata is így adható vissza nyelvünkön és a korszak fogalmi rendszeréhez igazodva. (Ezt az eljárást alkalmazta egyébként Szabó András is, aki eddig a legbehatóbban foglalkozott M. Dresser magyar kapcsolataival és műveivel. Vö. a kötetzáró tanulmány Dresserre vonatkozó részével és jegyzeteivel.) (Szj.)

[14] Nazianzoszi Szent Gergely (330–389), a három cappadóciai teológus egyike. (Szj.)

mondása is: „Szerencsés minden intézkedésünk, ha kezdete Istennek tetsző és kedves."

V. Minden kezdetnek be kell tartania vagy az εὐμάθια-t, azaz a könnyen felfoghatóság elvét, hogy megértsenek a bennünket hallgatók; s ezt úgy érjük el, hogy amikor valamiről beszélni készülünk, azt rendezetten és világosan fejtjük ki; vagy a προσοχή-t, azaz a figyelhetőség elvét, hogy figyelmesen hallgassanak bennünket, ami akkor történik meg, amikor arra biztatunk, hogy hallgassanak meg bennünket, mivel fontos avagy nagy jelentőségű dolgokat mondunk.

Ilyenformán tehetjük: καί μοι προσέχετε τὸν νοῦν. οὐδὲ γὰρ μᾶλλον ἐμὸν ἢ ὑμέτερον „És most, kérem, figyeljetek, mert az legalább annyira érint titeket, mint engem". (Arisztotelész: *Rétorika*, 3. könyv 22. fejezet).[15] Cicero a *Cluentius érdekében* tartott beszédében ezt mondja: „Kérlek benneteket, figyelmesen és jóindulattal hallgassatok!" Így is: „Figyeljetek arra, amit hallotok!"[16] Példát találunk Démoszthenésznek a békéről mondott beszédében is, valamint az első *Olünthoszi beszéd*ében, ahol arra mutat rá, hogy minden más dolog elé kell helyezni az arra az ügyre vonatkozó hasznos útmutatást, amely a beszéd tárgya. Pál a Rómaiakhoz írt levelének bevezetőjében azt mondja, hogy a világon a legfontosabbról, az Evangéliumról, Istennek minden hívőt üdvözítő erejéről fog szólani.[17]

Vagy az ἔννοια, másképpen εὐμένεια, azaz a jóindulat elvét kell betartani, amelyet akkor szerzünk meg, amikor vagy saját személyünktől, vagy a hallgatóság, vagy az ellenségeink közül való valamely személytől veszi kezdetét a beszédünk. Példákat majd a bevezetésmintákban fogunk adni.

AZ OKTATÁSBAN ALKALMAZOTT BESZÉDFAJTA (GENUS DIDASCALICUM)

Cicero a *Tusculumi beszélgetések* első könyvében bonyolult témát tárgyal az oktatásban alkalmazott beszédfajtában; azt, hogy a halál nem rossz.

És ezt bizonyítja:

I. Az indító okból vett érvekkel

Semmit se tartsunk bajnak, amit vagy a halhatatlan istenek, vagy a mindenek szülője, a természet hozott létre.

A halált az Isten és a természet hozta létre.

A halál tehát nem rossz.

II. A kísérő körülményekből vett érvekkel

Vagy elpusztul a lélek a halálban, és sem jót, sem rosszat tovább nem érez; vagy örök a lélek, és miután a testből távozott, égi helyre repül fel, ahol az istenekkel éli életét. Bármelyiket is fogadod el, el fogod ismerni, hogy semmi rossz sincs a halálban.

---

[15] Az idézet magyarul Adamik Tamás fordításában olvasható. In: Arisztotelész, *Rétorika*, III. könyv, 14. fejezet, 1415 b. Budapest, Gondolat, 1982., 214.

[16] Vö. Jelen kötetünk Melanchthon Retorika-fejezetének 45. jegyzetével! (Szj.)

[17] A szentírásbeli hely, amelyre Dresserus utal: Róm 1,16.

III. A meghatározásból vett érvekkel

Egy orvosság sem rossz.

A halál a bajok orvossága, és minden dolog közül a legvégső.

A halál tehát nem rossz.

Erkölcsi példa: vajon az élvezet-e a legfőbb jó.

Először, nehogy a szavaimban valami csak gyanítható vagy homályos legyen, röviden mindkét válaszlehetőséget kifejtem.

(ὅρος)

A régiek azt mondták, hogy az élvezet az érzékeket kielégítő κίνησις καὶ γενέσις, azaz mozgás és nemzés; a régiek nyomán Cicero pedig *A legfőbb jóról és rosszról* második könyvében az élvezetet az érzékeinkben keltett kellemes mozgásnak nevezte.[18]

Arisztotelész *Etikái*nak tizedik könyvében elutasítja a fenti elhatározást, és másikat ad elő: ἡδονή ἐστιν ἐνέργεια τῆς κατὰ φὺσιν ἕξεως ἀνεμπόδις, azaz az élvezet a test legkisebb mértékben gátolt természet szerinti cselekvése, avagy: az élvezet a cselekvésnek az ember valamely részével, idegeivel, szívével vagy akaratával való összhangba kerülése, ebből az összhangból gyönyör vagy örömérzet keletkezik.[19] Alapjuk az ἐνέργεια, avagy maga a cselekvés. Határa: a természet. A köztük lévő kapcsolat: a cselekvés igazodása a természethez. Amikor ugyanis a cselekvés a természetnek megfelelő, élvezet keletkezik, ha vele ellentétes: fájdalom. Amint a fázó testnek a meleg ad élvezetet, s a szomjazónak az ivás. Az ellentétes cselekvés a fájdalom, amely leépüléshez vezet. Amint a szomorúság megöli a szívet, a túlságosan nagy hideg árt a testi erőnek.

Az állítás kifejtése

A legfőbb, vagy utolsó, vagy végső jó, vagy a jónak a felső határa az, amire „az erkölcsös élet és helyes cselekvés összes élveit" és törekvéseit „vonatkoztatnunk kell".[20] Ezek közül a célul tűzött témával kapcsolatban válaszolok, és először is az állítás mellett foglalok álláspontot.

Első a meghatározásból vett érv

A természet szerinti cselekvés a legfőbb jó. Ugyanis a természet szerinti életvitel a peripatetikusoknál a jónak a felső határa.

Az élvezet tehát a legfőbb jó.

Erre azonban ez a válaszom: nem fogadom el ezt a következtetést. Mivel ebben az állításban hiba van, mint olyanban, ami túl egyszerűen lett megfogalmazva. Ugyanis az élvezet olyan cselekvés, amely nem az egész természettel van összhangban, hanem csak a vágyat tápláló részével, azaz az akarattal, a szívvel, s nem az igaz értelem ítéletével.

Az indító okból vett érv

Amit a természettől vezettetve kívánunk, az a legfőbb jó. Ugyanis a természet szerint élni az a leghelyesebb életvitelt jelenti.

---

[18] E mondat megfogalmazásánál figyelembe vettem Némethy Géza fordítását. In: Marcus Tullius Cicero, *A legfőbb jóról és rosszról*. Latinul és magyarul. II. könyv, 8. és 10. mondatok. Bp. Franklin Társulat, 1901., 7 és 75.

[19] A rendelkezésemre álló Arisztotelész-kiadásokban szó szerint így ezt a mondatot nem találtam.

[20] Dresserus újra Cicerót idézi egy szó, s ezzel az összetett mondat jellegének változtatásával. *De finis*, Lib. I. 11. Ibidem 11. és 12. Itt is felhasználtam Némethy Géza fordítását.

Az élvezetet a természet parancsára kívánjuk.

Az élvezet tehát a legfőbb jó.

Ezt válaszolom: Nem fogadom el ezt a következtetést, mivel hiba keletkezett abból eredően, hogy a πῶς-ról van szó ahelyett, hogy a οπλῶς-ról lenne.[21] Ugyanis itt nem fedezhetjük fel a természetet, legfeljebb csak a kívánó részét, semmiképpen nem az értelmet, amely Cicero szerint, az élet számára a legjobb vezető és tanító.

Ami az élet számára a leginkább üdvös, az a legnagyobb jó.

Az élet számára az élvezet a leginkább hasznos. *Az eredményből következő érvek*

Tehát az élvezet a leginkább jó.

Válaszom: Nagyobb részt egyetértek, ha kegyes, tisztességes és az értelemmel, még inkább Isten szavával összhangban lévő élettel számolunk. Ezután a kisebb részt tagadom: mivel az élvezet az ilyen élet számára nem sokat jelent.

Minden, amit önmagáért és nem más okból kívánunk, az a legfőbb jó. *A meghatározásból vett érv*

A TÖRVÉNYSZÉKI BESZÉD (GENUS IUDICIALE)

[...] II. A meghatározás ezen a helyen (ti.: a törvényszéki beszédfajtában – a fordító) nem egészen ugyanaz, mint a dialektikában; de a leírás és a magyarázat vagy kidolgozás azonosnak tekinthető a felsorolás és a szóbőség és feldíszített előadás révén az előzmények, következmények, ellentétes, eltérő és azonos részek szavainak és neveinek a magyarázatával. Feltárásról van itt szó, amint Cicero mondja, „mintegy az eltakart fogalmakéról, amely során feltárul, hogy mi is lényegében."[22]

III. Továbbá, amikor a meghatározásról folyik a vita, és az egyik fél mást állít, két meghatározás jön létre, amelyek közül az egyik neve görögül ὅρος, a másiké ἀνθορισμὸς, azaz ellentétes meghatározás. Az egyik meghatározást ugyanis meg kell cáfolni, hogy a másik védhető legyen és elfogadható; és ez úgy érhető el a legteljesebben, ha bebizonyítod, hogy az ellentétes meghatározás hamis, gyenge és abszurd, vagy haszontalan, vagy méltánytalan és gyalázatos.

Példák

Vajon megengedhető-e a törvényszéki vita? Noha különféle szempontokból kiindulva lehet valamit kifejteni, mégis *maga a meghatározás is eldöntheti az egész ügyet.* Az igaznak és a jogszerűnek a vizsgálata a felek álokoskodás nélküli törvényes keretek közt folyó vitáján keresztül, ha ez a vita megőrzi az isteni rend iránti tiszteletet, és

---

[21] A szembeállított két görög szó jelentése:
πῶς: bizonyos mértékig
οπλῶς: egészen, teljesen

[22] *De finis*, Lib II. 5. Ibidem 68–69. Az idézett mondat Némethy G. fordításában: „...a mintegy elburkolt fogalmaknak ez a kihüvelyezése, midőn a dolgoknak a lényegét kiemeljük, ez a meghatározás..."

mentes az egyéni bosszúvágytól, meg van engedve. Amikor pedig ilyen törvényszéki tárgyalásról van szó, senki sem kételkedhet abban, hogy ez minden keresztyén számára megengedett dolog. Ez a meghatározás ragyogóan díszíthető és kibővíthető a törvényszéki vita feltételeinek a felsorolásával. Ezek a következőek: 1. A jogszerűnek és az igaznak a részletekben is megvalósuló szeretete jogcsavarás nélkül. 2. Az isteni rend tisztelete. Ugyanis, aki perlekedik, Istennek és a törvényeknek veti alá magát. 3. Önmérséklet, amely féken tartja a vágyat és csillapítja a fájdalmat.

Ezután az azonos dolgok kifejtésével vagy a hasonlóak összegyűjtésével kell megvilágítani a tárgyalt kérdést. Amint ugyanis egyes politikai szolgálat hasznos, és a jók számára meg vannak engedve – ilyenek például a hivatal vállalása, a törvényes védekezés céljából háború indítása –, így a törvényszéki vita feltételeinek megvitatását senkinek sem kell kifogásolnia.

Harmadszor ide vegyük az ellentétes és eltérő dolgokat. A heves szóváltások, viták, civakodások, hangoskodások, perpatvarok, gyalázkodások, késhegyre menő viták, jogtalanságok, magánbosszú és nézeteltérések nyomasztóak és veszélyesek mind a magánember élete, mind az egész állam számára.

Más

Konstantin adománya

Vajon Nagy Konstantin Szilveszternek, Róma püspökének az egész földkerekségre érvényes egyházi elsőbbséget adományozott volna az egész Nyugat feletti politikai hatalommal együtt, amint az a *Dekrétumok* 96. paragrafusában írva van?[23] Ezt a sokak által tárgyalt kérdést *meghatározás segítségével* lehet a legkönnyebben tisztázni. Ugyanis hatalmat ajándékozni vagy átadni az annyit jelent, mint esküvel kötelezni az alattvalókat az iránti engedelmességre, akinek a hatalmat átadják. Ha már most ennek a meghatározásnak mérlegelni fogod a tételeit, következtetéseit és az ellentéteit, meg fogod érteni, hogy ezek a legkevésbé sem vonatkoznak a római püspökre.

I. Ebből jól látható, hogy egy egész világra kiterjedő egyházi elsőbbséget, illetve hatalmat Konstantin nem adományozott püspöknek, mert az alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi egyházak akkor Konstantin alatt lévén nem ismerték el a pápa elsőbbségét, amint a nicaeai zsinat alapján is nyilvánvaló, ahol egyéb határozatok közt azt is jegyzékbe vették, hogy az alexandriai püspök felügyelje kelet egyházait, s a római pedig a nyugaton lévőket. A konstantinápolyi, az antiochiai, a jeruzsálemi és az alexandriai pátriárkák ma sincsenek semmilyen tekintetben sem a római pápa alá rendelve.

[23] Az ún. Donatio Constantini a humanistáknak, de a protestánsoknak is kedvenc pápaellenes érve, amelyet itt retorikájába emel és annak retorikai értelmezést ad Dresser. A korai középkor óta tartották elevenen és hivatkoztak rá, mint a pápák világi hatalmának legitimálójára. Azt állították, hogy Constantinus valamikor bélpoklos volt, és Sylvester római püspök csodatétele gyógyította meg. Constantinus ezért megtért és hálából elismerte a római püspök elsőbbségét az egyházban és a világi hatalom felett is. A hamis bizonyítékokat a humanista Lorenzo Valla cáfolta meg. (Szj.)

II. Az, hogy az egész nyugatrómai birodalom a római püspöknek nem lett átadva, azért biztos, mert az nem a püspöknek, hanem Constantinusnak és az ő utódainak engedelmeskedett.

Nem is lehet egy pápát sem találni, aki a nyugat feletti hatalmat magának követelte volna, egészen VIII. Bonifácig, aki Krisztus 1300. évében elsőként írta le, hogy az egész világon ő az úr mind a világi, mind az egyházi ügyekben. Ezért aztán mindkét kardot követelte magának; egyikkel az egyik nap hordott főpapi diadémjára, másikkal pedig az ünnepnapi császári koronájára mutatott, harsány hangon kiáltva: „Íme itt van a két kard!" – így mondja el Martinus Polonus az *Appendix*ében.[24] Ezért állnak Crantius *Saxoniá*jában a következő szavak: „Nézz, Péter, a te utódodra, és, te is üdvözítő Krisztus, ismerd meg a te helytartódat!"[25]

III. Minden lényeges szempontból különböznek egymástól, sőt ellentétesek a politikai és az egyházi hatalom, s nem gyakorolhatók egy trónon, amiként Krisztus is elválasztja pontos határvonalakkal a két hatalmat, mintegy véleményét formálva az uralkodás határairól e mondásában: „A királyok uralkodnak a népeken, ti azonban ne így járjatok el."[26]

Az asztrológiáról

Az asztrológiáról alkotott vélemények, akárcsak ma, mindig is különböztek, sőt élesen elütöttek egymástól. Egyesek ugyanis teljesen elvetették mint valami kétes, hamis és istentelen tanítást; mások pedig túlságosan is nagy áhítattal művelték, és olyan nagyra tartották, hogy igen téves véleményt formálva azt hitték, hogy minden elhatározásnak és tettnek az okai, előrehaladása és kimenetele tőle függnek. Mivel pedig bármiről is esik szó, az valójában vagy van, vagy nincs, és egynél több igaz állítás nem lehetséges, következésképpen az asztrológiáról is csak egy biztos és igaz vélemény alkotható; ennek érvényt kell szerezni, a többi vélemény pedig hamis és elvetendő. Hogy mi is az igazság ezzel kapcsolatban, azt jobban mint a *definíció alapján*, semmi másból sem tudhatjuk meg. Noha a régi filozófusok különbséget nem téve hol asztronómiának, hol asztrológiának nevezték azt a tudományt, amely az égitestek mozgását, változását, tőlünk és az egymástól való távolságát, nagyságát, s egy-

---

[24] VIII. Bonifác pápa (1294–1303) 1302-es *Unam Sanctam* c. bullájában foglalta össze a pápai (egyházi és világi) hatalom követeléseit. Ekkor nyilatkoztatta ki, hogy a római pápa iránti engedelmesség szükséges az üdvösséghez. Martinus Polonus, lengyel származású dominikánus szerzetes, † 1229. 1228-tól lengyel érsek, több pápa gyóntatója (IV. Kelemen, X. Gergely, V. Ince, XXI. János, III. Miklós). Történész, teológus, a pápaság történetének kutatója, a Dresser által itt hivatkozott művét nem sikerült azonosítani. (Szj.)

[25] Krantz (Crantz) Albert(us), német katolikus teológus, történész, † 1517. Rostocki és hamburgi professzor, a korai német történelem kiemelkedő kutatója. 1510-ben 13 könyvre osztva megírta a szászok világi és egyházi történetét a legkorábbi időktől fogva: *Sancta historia Ecclesiastica de primis religionis Christianae in Saxonia initiis*, Dresser idézete innen származhat. (Szj.)

[26] A retorika szerzője Lukács evangélistát idézi szabadon, két mondatot összevonva, fél mondatot kihagyva. (22, 25–26)

Definitio szersmind a hatásukat is vizsgálja és tárja fel, végre mégis e tudomány két ága között különbséget kezdtek tenni, és a dolog odáig fejlődött, hogy ma asztrológiának hívják azt a tudományt, amely a csillagok erejét és hatását fejti ki, és megjósolja azokat a változásokat, amelyek ezek fényéből, mozgásából, kapcsolatából, elsötétüléséből és befolyásából eredően keletkeznek. És éppen ezért része a természettannak is és az οἰωνιστική-nek, avagy a μαντική-nek, azaz a jóslásnak is, mivel ezen az elemi területen és az élőlények testében végbemenő jövőbeli eseményekről jósol: ide tartoznak a légkör különböző változásai, viharok, szárazság, fagy, csők, áradások, villámok, szélvészek, földrengések, nap- és holdfogyatkozások, üstökösök, a föld termékenysége és terméketlensége, pestis, betegségek, háborúk, lázadások és más szerencsétlenségek. E megállapításból kitűnik, hogy az asztrológia jó, hasznos, tisztelni kell és buzgón művelni. Ha pedig még most is kétségeket táplálsz a felől, hogy vajon az egész asztrológiát kell-e elfogadnod, vagy nem az egészet; *fejtsd ki a részeit*, és világos lesz, milyen mértékben kell elfogadnod vagy elvetned e tudományt.

A csillagjóslásnak két fajtája van: A jóslatok egy része fizikai, azaz természeti, és mint ilyen az égitestekből kiindulva, mintegy a természetben rendezett *indítóokok alapján*, vagy az ugyanilyen módon létező előjelek alapján hozzáértő következtetéssel tár fel a levegőben és az elemi testek állapotában jövőbeli folyamatokat és történéseket.

A másik fajtához tartozó jóslatok ἀναιτιολόγητοι, azaz babonán alapulók, nem a természetben lévő rendezett indítóokokból vagy előjelekből kikövetkeztetett előrejelzések, hanem az ördögnek és agyafúrt embereknek borzasztó vakmerőségével gyártott kitalációk és koholmányok. E kategóriába sorolhatók a jövendőmondók változatos mesés életmódról, sikerekről és élettartamról; továbbá vénasszonyos és babonával teli agyréme azoknak, akik azt hiszik, hogy minden jó és rossz a csillagoktól függ, és úgy vélekednek, hogy semmit sem szabad tenni vagy vállalni jóslatkérés nélkül; és végül a mágusok minden szemfényvesztése, jövendölése és még más e fajta dolgok. Most ezeket a babonákat és őrületeket válaszd el az asztrológiától, és meg fogod látni, hogy az asztrológia önmagában bizony hasznos és szükséges az emberi dolgokban, de azt is, hogy bizonyos esetekben, azaz mivel az emberek többféleképpen visszaélnek vele, sokak vesztének okozójává válik.[27]

Más példa

Vajon a jó cselekedetek szükségesek az üdvözüléshez?

Vita tárgya, hogy szükségesek-e jó cselekedetek az üdvösséghez.[28] E vitás kérdést akkor fogod helyesen megérteni és megválaszolni, ha majd minden egyes szónak szorgalmasan és figyelmesen megvizsgáltad a meghatározását.

---

[27] A reformáció asztrológiai érdeklődéséről: Aby Warburg, *Pogányantik jóslás Luther korából*, Bp., Helikon Kiadó, 1986.

[28] A jó cselekedetek (bona opera) üdvközvetítő szerepét a protestantizmus elutasította, a katolicizmussal folytatott teológiai vita egyik leggyakrabban idézett mozzanata, polemikus vitatása gyakran jelenik meg a korszak retorikai műveiben. (Vö. a Melanchthon-fejezet vonatkozó részeivel!) (Szj.)

A jó cselekedetek meghatározása

Az egykori szofisták, mint Tamás, Gábriel és Scotus sokféle jó cselekedetet eszeltek ki: méltányosság szerint valókat, igazságosság szerinteket, feleslegeseket; és azt mondták, hogy ezek összevethetők Krisztus érdemével.[29] Scotus meg kereken azt állította, hogy az ember saját természet adta képességeivel meg tudja szerezni Isten szeretetét.[30]

Ανθορισμὸς, azaz ellentétes meghatározás: A Szentírás pedig úgy határozza meg a jó cselekedeteket, hogy vannak az Úr csalhatatlan és világos igéjével megparancsolt cselekedetek, amelyek a Krisztus iránti hit nagy fényében azzal a céllal történnek meg, hogy az Istent dicsőítsék, és a felebarát hasznára legyenek.

Az üdvösség meghatározása

Az üdvösség (az apostolok írásaiban) a bűnök megbocsátása, kibékülés Istennel, kiválasztottság az örök életre, a megigazulásra érdemesülés. Ha ezeket a meghatározásokat egymással összeveted, világosan meg fogod látni, hogy a jó cselekedetek az üdvözülés szempontjából semmit sem számítanak: végül is akkor, amikor egy személy Krisztus révén üdvösséget nyert, azaz miután e személy Krisztus révén igazzá lett Isten színe előtt, csak akkor jönnek számításba a jó cselekedetek, s nem azért, hogy valamit is érjenek az üdvösség szempontjából, hanem hogy az üdvösségnek az eredményei avagy gyümölcsei legyenek, Isten számára a tiszteletadás, a felebarát számára a segítségnyújtás eszközeiként. Ezután pedig, ha a szükségszerű meghatározásával kiegészíted mindezt, még nyilvánvalóbb lesz, hogy a jó cselekedetek semmiképpen sem szükségesek az üdvösséghez.

A szükségszerű meghatározása

Szükségszerű az, ami másképpen nem létezhet. Más mondható teljes mértékben és más csak egy szempontból szükségszerűnek: ha ezek ellenkezőjét vesszük, következményként zavaró ellentmondás keletkezik. Másféle a cél vagy a sors szükségszerűsége, e nélkül nem érheti el az ember a végcélját. Harmadszor, szükségszerűnek mondjuk azt is, amit erőszak kényszerítő hatása alatt teszünk.

Most már nyilvánvaló, hogy sem abszolút szükségszerűséggel nem szükségesek a jó cselekedetek az üdvösséghez, mivel a szembeállítás nem lehetetlen, hanem inkább azért, mert Isten nyilvánította ezt ki határozottan, amint az Pál apostolnak a Rómabeliekhez írott levelében olvashatjuk: „annac, az ki nem munkálódik, hanem hiszen abban, az ki meg igazíttya a hitötlen embert, tulaydonitatic az hit igazság gyanánt." (Róm 4:5); és a végcél szempontjából sem lehetnek az üdvösséghez szükségszerűek a jó cselekedetek, mivel azt a következtetést lehetne levonni, hogy nélkülük nem nyerhető el az örök üdvösség.[31] Hogy ez mennyire hamis, fentebb be lett bizo-

---

[29] A szerző itt Aquinói Szent Tamásra, Gabriel Bielre és Duns Scotusra utal.

[30] Duns Scotus az akarat elsőbbségénél fogva tartja az erkölcsi erényeket értékesebbeknek az értelmieknél. Az ember üdvösségének megvalósításában nem a tudás, hanem az akarat jósága, legfelsőbb fokon a természetfeletti istenszeretet a döntő. Isten szeretete tökéletesebb Isten ismerésénél, az Istennel való egyesülés nem az értelmi szemlélet, hanem a szeretet által valósul meg, melyben az ismeret is a legmagasabb fokra emelkedik. (Szj.)

[31] A latinul idézett bibliai helyeket az esetek többségében Károlyi Gáspár fordításában adom vissza, és ilyenkor a szokásos rövidítéssel élve zárójelben utalok a pontos helyre. Az általam használt Szent Bibliát a Magyar Bibliatársulat adta ki Budapesten 1996-ban. Ott, ahol ettől a gyakorlattól el kell térnem, külön fogom jelezni. Szj. Az itteni idézet a Vizsolyiból származik, modern fordítása: „Ellenben annak, a ki nem munkálkodik, hanem hisz abban, a ki az istentelent megigazítja, az ő hite tulajdoníttatik igazságul."

nyítva. Az összefoglalást szükségtelenné teszik Pál alábbi szavai a Rómabeliekhez írott levélből: „Nem a szolgaság lelkét kaptuk, hogy ismét féljünk" stb. (Róm 8:15).[32]

Tehát hátravan még az, hogyha a jó cselekedetek az üdvösséghez nem is szükségszerűek, mégis szükségszerűek a megigazultakban úgy mint eredmény, amely a megigazulást szükségszerűen követi, és megelőzni sohasem tudja. Noha a jó cselekedeteket az üdvösségtől avagy megigazulástól elválasztjuk, minthogy valóban szükséges, hogy az érdemet a kegyelemtől megkülönböztessük, mindazonáltal a jó cselekedetek a kegyelmet és az üdvösséget szükségszerűen kísérik és követik Isten rendelete és parancsa szerint. A rendelete szerint, mivel Isten igéjében úgy rendelkezett, hogy a hit a kegyelem által hasson, amiként Pál mondja a Galáciabeliekhez írott levele 5. fejezetének 5. szakaszában, és amit Ágoston is hirdet ihletett írásában így szólva: „A Szentlélek közreműködésével válunk megigazulttá, hogy hitünk szerint élve jól munkálkodjunk." A parancsa szerint pedig; ami egyetemes törvény: „az én parancsolatimban járjatok" (Ez 20:19).[33] Ami ellenvetést ezzel szemben komolyan tenni lehet, tudniillik, hogy a jó cselekedetek az üdvösséghez nem szükségesek, tehát semmit sem érnek, azaz nem érdemes megtenni őket, ezt a következőképpen kell megcáfolni: Nem fogadom el ezt a következtetést, mivel ez az érvelés hamis: nem annyira az ok, mint a szándék szerint. Még ha a jó cselekedetek nem is jelentenek okot vagy érdemet az örök üdvösségre – hisz előtte már Krisztus révén elnyerhetővé lett az, és aki hisz, ingyen adatik annak –, akkor is van súlyos és nagy oka a helyesen cselekvésnek, mivel nem azért lesz osztályrészünk az üdvösség, hogy Isten számára kellemetlen dolgokat tegyünk, hanem, hogy neki, amint az a jó és kedves gyermekekhez illik, engedelmeskedjünk, és amennyire csak tudunk, kedvére cselekedjünk. [...]

TANÁCSKOZÓ BESZÉD
(GENUS DELIBERATIVUM)

Rábeszélő szónoklat (Oratio suasoria)

A bevezetésre szükség van

Példa olyan levélre, amely arra biztat, hogy kora ifjúságunktól szenteljük magunkat a tudományoknak.

Mivel figyelmeztetni és figyelmeztetésben részesülni igaz barátságra vall, mégpedig úgy, hogy a figyelmeztetés is szívesen és nem ellenségesen fogadott legyen, hogy ez utóbbi türelmes meghallgatásra találjon, és ne elutasításra, nem fogok attól félni, hogy emlékeztesselek téged olyan dolgokra, amilyenekre, ha figyelmeztetni fogsz, én a legnyugodtabb és a leghálásabb lélekkel fogom fogadni. Ugyanis a te őszinte és hasznos intelmed nálam sohasem fog zárt fülekre találni; és nem fogok abba a hibába

[32] A csonkán idézett mondat így hangzik teljesen modern fordításban: „Mert nem kaptatok szolgaság lelkét ismét a félelemre, hanem a fiúságnak Lelkét kaptátok, aki által kiáltjuk: Abbá, Atyám!" (Szj.)

[33] A hivatkozott mondat így hangzik egészében: „Ezék 20:19 Én vagyok a ti Uratok, Istentek: az én parancsolatimban járjatok, az én törvényimet tartsátok meg, és azokat cselekedjétek." (Szj.)

esni, hogy kölcsönösen ne ugyanannyit engedjek neked velem szemben, mint amennyire én tartok igényt, és követelek a magam számára tőled. Ennélfogva ugyanazzal az érzülettel fogadod majd az én intelmemet, mint amilyennel én a tiédet fogom; és mint amilyen őszinteséggel viseltetek irányodban, te is, kölcsönösen, ugyanolyannal fogsz viseltetni irányomban.

A főtétel bemutatása

Annak pedig van oka, amiért azt gondoltam, hogy téged figyelmeztetni kell arra, hogy ifjúkorodnak ezeket az éveit a legnemesebb széptudományok tanulásának szenteld, és a tanulás egyetlen alkalmát se mulaszd el, ugyanis ezt az életkort adta a természet a tanulásra. Minden bölcs arra int, hogy életünk első szakaszát a legnemesebb tanulmányokra kell fordítanunk, mert amihez ezekben az években hozzászokunk, azt egészen öregkorunkig megtartjuk. És mivel szüleid is ezt akarják, nem szabad kételkedned, hogy Isten parancsa is e kötelességbeli munkára késztet. Ha mindez, bár a legnagyobb mértékben kell, hogy ösztönözzön, mégsem teszi ezt, ösztönözzön legalább hasznának tudata. *Ugyanis mi lehet hasznosabb ezeknél a széptudományoknál életünkben? Honnan áramlik több jó Egyházunkra és az egész emberiség életére? Ki szolgálja jobban az Egyházat? Ki segít többet államának, és ki ékesíti inkább hazáját, mint az, aki a szabad és nélkülözhetetlen széptudományra tanít másokat?* Végül is hidd el, hogy ez az életkor, amelyikben vagy, ez a legalkalmasabb a művészetek és a tudományok megismerésére. Tudod, mit mond Plutarkhoszunk: „Amint a lágy viasz engedi könnyen, hogy mindenféle alakzat belevéső dj ön, úgy az ifjak friss értelme is könnyen fogja fel a legnemesebb tudományokat és tanokat." Ezért hát tanulj, mégpedig úgy, hogy tudjad: ebben az életkorban kell a valódi tudás alapjait lerakni. Segít az alkalom kedvező volta is: a tanulás számára ennél kedvezőbb idő aligha lehetséges. Rendelkezésedre állnak a tanítók, a könyvek, van rá szabad időd, és megvan más is, ami szükséges. És ha ezekben nem is bővelkedsz, de bizonyára nem is szenvedsz bennük hiányt. Hálásnak kell lenni Istennek egy kis szerencséért is. Mindezeket az intelmeket, te nemcsak jó néven fogod venni, amint azt a köztünk lévő baráti bizalom is megköveteli, hanem a valóban szorgalmas igyekezettel meg is fogadod majd. Ha pedig valami fontos mondanivalód akad, azzal kapcsolatban, viszonzásképpen, amint az a baráthoz illik, figyelmeztess engem is. Ég áldjon!

Bizonyítás

A természetből vett érv

A szülők és Isten akaratából vett érv

Hasznosság

Lehetőség

Segít:

I. Életkor

II. Az idő alkalmas volta

Befejezés

SZÓNOKI GYAKORLAT

Témája: *Buzdítás a török elleni háborúra*

Magából a tárgyból kiinduló bevezetés figyelemfelkeltéssel

Mivel a háború kimenetele mindig bizonytalan és kétes, bizony merészség kell egy török ellen indítandó súlyos és nehéz háborúra buzdításhoz. Bár az ember életében többnyire minden kétes, és különböző sorsesapásoknak van kitéve, de talán sehol sem felel meg olyan kis mértékben az eredmény a várakozásoknak, mint a háborúban. Ennélfogva belátom, hogy mennyi veszélyt vállal az magára, aki rászánja magát, hogy a török elleni háborúra biztasson.[34]

[34] Dresser – Melanchthon példáját követve – jelentős szerepet szán retorikájában *a török elleni küzdelem retorikai tárgyként való értelmezésének*. Az itt szereplő részlet az „antiturcica" reto-

Megjósolták a próféták, hogy *az fog történni a világ vénkorának a végén, hogy Góg és Magóg fognak garázdálkodni mindenfelé.* Mindenki úgy értelmezi, hogy e népek alatt a törököket kell érteni és azt mondják, hogy ezek a népek majd elfoglalják és pusztává teszik a világ legerősebb és legnagyobb birodalmait, amiként a nevük is mutatja. Ugyanis nincs, aki ne tudná, hogy a „török" szó „pusztítót" jelent. Miután tehát Dániel és Ezékiel próféták megjósolták azt, hogy egy istentelen és kegyetlen nép fog uralkodni messze kiterjedően, bizony tartanunk kell attól, hogy a törököt nem lehet egykönnyen háborúval visszaszorítani és megsemmisíteni.

Megérdemeljük gonoszságunk miatt Isten büntetését, és sűrűn idézik fejünkre vétkeink a megtorlást. Ezért félek, hogy igazságos haragjától vezettetve Isten lehetővé teszi e hatalmas nép számára az előrehatolást még messzebb; és hogy az ő zsarnok birodalmuk „*Isten rendelte korbács*" (πληγή θεήλατος) legyen, amint egy görög költő nevezi uralmuk. Ugyanakkor vigasztal és bátorságot önt belém Isten ígérete, mely úgy szól, hogy az Egyház soha nem vész el, és megmarad a világ végéig. Maga Krisztus is ezt mondta: „Én ti veletek vagyok minden napon a világ végezetéig" (Mt 28:20). Továbbá: „És a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat" (Mt 16:18).[35] És egy próféta is ezt mondta, hogy az Egyházat Isten a kebelén fogja hordani. Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a török, bár a legnagyobb mértékben és a legdühödtebben is garázdálkodjon és kegyetlenkedjen, az Egyházat úgy sem tudja soha elpusztítani, mivel Istennek oly mértékben van rá gondja, hogy tanúsítja, hogy az Egyházát a kebelén hordja.

Az is vigaszomra van még, ami Dániel könyvében van megírva, tudniillik az, hogy a római császárság lesz az utolsó. Ha pedig ez az utolsó, nem támadhat utána semmi más birodalom se. Ezért, még ha a legdühödtebben is támad a török, a római császárság mégis meg fog maradni, és állni fog, jóllehet megcsonkultan és eltorzultan, egészen a világ végéig: és *nem fog létrejönni egy ötödik birodalom.*[36] Mármost, mivel ez a helyzet,

---

rikai irodalom hagyományait használja föl, nézőpontja a wittenbergi reformáció történetfilozófiai szemléletét követi. Ez az álláspont teljesen megegyezik Károlyi Gáspár, *Két könyv* című művének Kathona Géza által kimerítően tárgyalt jellemzőivel. (Szj.)

[35] A hivatkozott idézetek teljes mondatban: Mt 28:20 „Tanítván őket, hogy megtartsák mindazt, a mit én parancsoltam néktek: és ímé én ti veletek vagyok minden napon a világ végezetéig. Ámen!" Mt 16:18 „De én is mondom néked, hogy te Péter vagy, és ezen a kőszikla építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat." (Szj.)

[36] Dániel könyvének 7. és 11. fejezetét használták, és magyarázták vele a török térnyerésének folyamatát, értelmezték azt teológiai-történetfilozófiai dimenzióban. A tengerből kiemelkedő negyedik fenevadat azonosították a Római Birodalommal, vagyis a negyedik birodalommal, amelyet több nem követhet. A Dániel 7:8 versében leírt negyedik bestia hirtelen kinőtt s Isten ellen támadó szarvacskája a Török Birodalmat jelenti; a Római Birodalom tíz utódállamának egyike s nem önálló ötödik birodalom. A gyakran idézett és interpretált Dániel-idézet egészében így hangzik: Dán 7 „És négy nagy állat jöve fel a tengerből, egyik különböző a másiktól. Az első olyan, mint az oroszlán, és sas szárnyai valának. Nézém, míg szárnyai kitépettek, és felemelteték a földről, és mint valami ember, lábra állíttaték és emberi szív adaték néki. És ímé, más állat, a második, hasonló a medvéhez, és kele egyik oldalára, és három oldalborda vala szájában fogai között, és így szólának néki: Kelj fel és egyél sok húst! Ez után

kevésbé félek háború indítására bíztatni ez ellen a vad és Istennel és emberrel szemben egyformán gonosz nép ellen. És noha erős és nagy zsarnok birodalmat vonultat is hadba, a római császárságot akkor sem fogja hatalmába keríteni, és Krisztus egyházát sem tudja soha megsemmisíteni, bár ezen jár az esze is, és minden erejét, legnagyobb erőfeszítését is ennek elpusztítására fordítja. Ezért buzdítalak hát benneteket fejedelmek, hogy ezt a szükséges és kegyes, az egész birodalom számára hasznos és üdvös háborút készségesen, minden erőtökkel vállaljátok, és ezt a legkegyetlenebb zsarnokot, Krisztus és minden keresztyén ellenségét a keresztyén országok földjéről kiűzzétek, ezt a benneteket gúnyolót, büntetlenül kirablót pedig háborúban verjétek le; és ezt részben azokért tegyétek, akik, miután legyőzték és leigázták őket, szörnyű

---

látám, és ímé, egy másik, olyan mint a párducz, és négy madárszárnya vala a hátán; és négy feje vala az állatnak, és hatalom adaték néki. Ezek után látám éjszakai látásokban, és ímé, negyedik állat, rettenetes és iszonyú és rendkívül erős; nagy vasfogai valának, falt és zúzott és a maradékot lábaival összetaposta, és ez különbözék mindazoktól az állatoktól, amelyek előtte valának, és tíz szarva vala néki. Mialatt a szarvakat szemlélém, ímé, másik kicsiny szarv növekedék ki azok között, és három az elébbi szarvak közül kiszakasztaték ő előtte, és ímé, emberszemekhez hasonló szemek valának ebben a szarvban, és nagyokat szóló száj. Nézém, míg királyi székek tétetének, és az öreg korú leüle, ruhája hófehér, és fejének haja, mint a tiszta gyapjú; széke tüzes láng, ennek kerekei égő tűz; tűzfolyam foly és jő vala ki az ő színe felől; ezerszer ezeren szolgálának néki, és tízezerszer tízezeren állának előtte; ítélők ülének le, és könyvek nyittatának meg. Nézém akkor a nagyzó beszédek hangja miatt, a melyeket a szarv szóla; nézém, míg megöleték az az állat, és az ő teste elveszc, és tűzbe vetteték megégetésre. A többi állatoktól is elvéteték az ő hatalmok; de ideig-óráig tartó élet adaték nékik. Látám éjszakai látásokban, és ímé az égnek felhőiben mint valami emberfia jövc; és méne az öreg korúhoz, és eleibe vivék őt. És ada néki hatalmat, dicsőséget és országot, és minden nép, nemzet és nyelv néki szolgála; az ő hatalma örökkévaló hatalom, amely el nem múlik, és az ő országa meg nem rontatik. Megrendülék én, Dániel, az én lelkemben ezek miatt, és fejem látásai megháborítának engem. Oda menék egyhez az ott állók közül, és bizonyosat kérék tőle mindezek felől, és szóla nékem, és e dolognak értelmét tudatá velem: Ezek a nagy állatok, mik négyen voltak, négy király, a kik támadnak e földön. De a magasságos egeknek szentei veszik majd az országot, és bírják az országot örökké és örökkön örökké. Akkor bizonyosat kívánék tudni a negyedik állat felől, a mely különbözék mindamazoktól, és rendkívül rettenetes vala; vasfogai és érezkörmei valának, falt és zúzott, és a maradékot lábaival összetaposta. A tíz szarv felől is, amelyek a fején valának, és a felől, amely utóbb növekedék és három esék ki előle; és ennek a szarvnak szemei valának és nagyokat szóló szája; termete is nagyobb a társaiénál. Látám, hogy ez a szarv hadakozék a szentek ellen, és legyőzé őket. Mígnem eljövc az öreg korú, és az ítélet adaték a magasságos egek szenteinek; és az idő eljövc, és elvevék az országot a szentek. Így szóla: A negyedik állat negyedik ország lesz e földön, amely különb lesz minden országnál, és megeszi az egész földet, és eltapodja és szétzúzza azt. A tíz szarv pedig ez: Ebből az országból tíz király támad, és más támad utánok, és az különb lesz mint az előbbiek, és három királyt fog megalázni. És sokat szól a Felséges ellen és a magasságos egek szenteit megrontja, és véli, hogy megváltoztatja az időket és törvényt; és az ő kezébe adatnak ideig, időkig és fél időig. De ítélők ülnek és az ő hatalmát elveszik, hogy megrontassék és végleg elvesszen. Az ország pedig és a hatalom és az egész ég alatt levő országok nagysága átadatik a magasságos egek szentei népének; az ő országa örökkévaló ország, és minden hatalmasság néki szolgál és engedelmeskedik." (Szj.)

szolgaságban szenvednek és a legkegyetlenebb megaláztatástól; részben ti magatokért is, akiknek elsősorban ezen áll vagy bukik megmenekülése. Ugyanis, ha nem korlátozzátok a török istentelen törekvéseit és zabolátlan dühödt vágyát, nem fog felhagyni azzal, hogy messzebbre vonuljon hódítani.[37]

A BIZONYÍTÁS TOPOSZAI

I. A tisztesség

A természet törvényéből vett érvek

A természet oltotta lelkünkbe azt a törekvést, hogy a jogtalan erőszakot magunktól és hozzátartozóinktól, ha tudjuk, távol tartsuk. És ezért látjuk azt, hogy nemcsak az ember védi magát, és gondoskodik az övéi oltalmáról, de az állatok is keményen küzdenek a saját és a sajátjaik életéért. A méhek a királyukért és a rajukért harcolnak, s aligha van olyan vadállat is, amelyik kölykeit a veszélyben cserbenhagyná. Ezenfelül

Isten törvényéből vett érvek

Isten világosan megparancsolja, hogy szembeszálljunk a gonoszok vakmerőségével, hogy elhárítsuk a templomainkat, tetőinket és falainkat, a polgárok életét és javait fenyegető jogtalanságokat, kegyetlenségeket; és hogy lesújtsunk a jókat megtámadókra, a haza ellenségeire és az Egyházra romlást hozókra. Végül a királyok és

A királyok kötelességeiből vett érvek

fejedelmek szent neve és Istentől rendelt kötelessége is azt követeli, hogy a hazának és a birodalomnak rájuk bízott határait szorgalmasan őrizzék, alattvalóikat minden jogtalanságtól megvédjék; a vallásért, a kegyhelyekért és Isten tiszteletéért komolyan harcoljanak. Ez az, amire utalnak mind a példák, mind a jogarok és címerek, amit a királyok és fejedelmek viselnek.

Példák

Hányszor és mily keményen harcoltak a zsidók szabadságukért és az egyházuk és államuk megmeneküléséért. Sokszor mily súlyos és nehéz csatákat vívtak a keresztyén császárok és fejedelmek, hogy az Egyház és a keresztyén állam legádázabb ellenségét elűzzék? Mennyire Istennek tetszők és dicséretesek Joábnak, ennek az igen bátor férfinak öccséhez, Abisaihoz intézett buzdító szavai: „Légy erős és legyünk bátrak a mi nemzetségünkért és a mi Istenünknek a városaiért." (2Sám 10:12)[38] Mennyire szép, és méltó arra, hogy minden fejedelem tetszéssel fogadja és kövesse, Alfonznak, a nápolyi királynak a jeligéjét, amely így szól: „A törvényért és a nyájért." És valóban mily példamutató Hektór beszéde Homérosz eposzában, amikor azt mondja, hogy úgy aggódik és harcol a trójaiak életéért, amiként a madár viseli gondját tollatlan fiókáinak. Hát kételkedtek, hogy kövessétek-e ezeknek és számtalan sok más fejedelemnek a nyomdokait, hogy elűzzétek-e a hazának és magának az Isten fiának, a mi üdvözítőnknek a közös ellenségét?

---

[37] Dresser is egyértelműen elfogadja és javasolja a kereszténynyeknek török ellen vívott jogos háborúját. (Szj.)

[38] A hivatkozott mondat helyesen és kiegészítve: 2 Sám. 10:12 „Légy erős és legyünk bátrak a mi nemzetségünkért és a mi Istenünknek városaiért; és az Úr cselekedjék úgy, a mint néki tetszik." (Szj.)

II. A hasznosság

Továbbá mi jobbat tehetnétek ezután, minthogy azt az annyira gőgös és Isten Fiával szemben oly gyalázatos ellenséget a fejetekről és nyakatokról lerázzátok? Melyik valamikori háborúból is származott nagyobb haszon, mint amekkorát a tiétekéből nyerni fog az egész keresztyén világ? Fel fogjátok szabadítani a rabszolgaság kegyetlen igája alól a lehető legtöbb keresztyént, akik, miután megtagadták a Krisztusba vetett igaz hitet, most, amit el kellene utasítaniuk, a törökök vallását követik; szabaddá teszitek magatokat attól a gondtól és félelemtől, amely miatt minden nap szorongtok; vissza fogjátok szorítani a romlást hozó hatalmat, és kiirtjátok a rosszat, amely befészkelte magát már a keresztyén államnak mélyen a belsejébe; és végül megfékezitek azt, aki a ti és mindannyiunknak a halálán, a városok felgyújtásán, sőt Krisztus egész egyházának és a keresztyén államnak a romlásán gondolkodik éjjel és nappal. Őt, ha legyőztétek, Istentől mily nagy kegyet fogtok nyerni? Mily nagyszerű érdemeitek lesznek Krisztus egyháza előtt? Mennyi örömöt fogtok szerezni minden keresztyénnek, sőt maguknak az angyaloknak is az égben? Maga az Istennek Fia, az élők és holtak bírája milyen nagy magasztalással tünteti ki kegyes tetteteket, ha az Ő dicsőségéért a gyalázatos ellenség ellen, a vallás, a törvények és minden jó eltorzítója ellen harcolni fogtok?

Ellentét: érvelés a háború elhanyagolásából adódó hátrányokkal

Ha pedig semmibe veszitek ezt a kötelességeteket, amellyel Istennek, egyházának és az államotoknak tartoztok, mi mást fogtok tenni, ha nem azt, hogy engedékenységetekkel és restségetekkel növelitek a hazátokat fenyegető veszélyt, erősítitek az ellenség elbizakodottságát, és miatt arra törekedtek, hogy rövid időre megszabaduljatok veszélytől és félelemtől, engeditek, hogy minden bűnnek, régi őrületnek és vakmerőségnek a kelése a keresztyén állam pusztulására, egyszer csak kifakadjon.

Mellőzés: témája: vallásszabadság a török alatt

A vallásos hitet pedig a török nem belülről törli el azokban, akiket meghódított. Ennek a csalfogásai és fortélyai ravaszak, és minél rejtettebbek, annál ártalmasabbak. Ugyanis mennyivel egyszerűbb lenne, ha nyíltan megvalland, hogy mit gondol, és mire törekszik – nyilván a keresztyén vallás megsemmisítésére –, nem pedig hogy hiú reményt keltvén az emberek lelkiismeretének állítson csapdát, és a keresztyéneket minden vallás iránti közömbösségre és megvetésre késztesse. Az következik ebből, hogy sokan nem erőszakra, hanem önként adják fel Krisztus vallását, amikor a török igája alá kerülnek, és ennek folyományaképpen kegyetlenül becsapódnak: sokkal jobb lenne nekik, ha a vallásukért életüket, feleségüket és minden javaikat veszni hagynák, minthogy a szabadság és nyugalom reményében minden vallásosságukat feladják.

III. Az alkalom

1. Az erőket össze kell fogni

Súlyos és nehéz dolog egy ekkora és ennyire erős ellenséggel háborút vívni, s az ilyen hadjárat jelentős hatalom támogatását, sok pénzt és nagy haderőt kíván. Az ügy pedig nem könnyen vihető sikerre, kiváltképpen *a világ ezen erőtlen öregkorában*, amelyben minden a rosszabb irányba fordul és rosszabbá válik, s mégis, ha erőiteket egye-

II. Isten segít

III. Ingatag a török hatalma

IV. A negyedik birodalom nem pusztul el, hanem állni fog a török rablóhanda számára legyőzhetetlenül

V. Jóslatok

VI. Isten büntetése

VII. Példák

VIII. Nem az ellenség száma, hanem az Istenbe vetett bizalom győz

Befejezés a lelkesítés fölgyújtásával

(Euxή) Ima

sítitek, s e hadjárattal Isten kedvére igyekeztek tenni, Ő támogatni fogja törekvéseiteket, és úgy fogja azokat irányítani és sikerre vinni, hogy ami nektek most lehetetlennek látszik, az ő segítségével könnyen véghezviszitek. Régi vélemény, és Démoszthenész is megfogalmazta, hogy az az uralom nem tud tartós lenni, amelyik bűnös módon keletkezett, és amelyet a gonoszság tart egybe. Ezért, bár gőgösen és módfelett kirívóan kérkedik a ti ellenségetek hatalmával és katonai erejével, az azonban biztos, hogy uralma nem lesz tartós, hiszen nem más, pusztán csak gonosz embereknek és az Isten fiát nyíltan gyalázóknak gyülevész hada. Ez jellemzi uralmuk kezdetét, ezen az alapon nőtt az naggyá és áll fent ma is. *Isten azonban egészen biztos meg fogja óvni a negyedik birodalmat, a ti császárságotokat*, és őt magát, aki a ti törvényes hatalmatokkal szembeszegül, ezt az oly nagy gazembert és mindenkit, akiket ellenetek „a bűnök szövetsége és istentelen társasága fűz egybe", „életükben és halálukban örök büntetéssel" fogja sújtani.[39]

Tudjátok, hogy e hatalom bukásáról milyen jóslatokat híresztelnek. Ezekben nem fogtok csalatkozni. Hiszen Isten a világ fennállása óta megbüntette a gonoszságot, istenkáromlást és más szörnyű bűnöket, és egész biztosan meg is fogja fékezni azokat az iszonyatos bálványimádókat és garázdákat, s nem hagyja, hogy az ő dicsőségét, egyszülött és imádott fiát tovább gyalázzák és gúnyolják, és a számára oly kedves keresztyéneket bántalmazzák. Megfékezte a gonosz fáraót, a Vörös-tengerbe taszítva őt; és fényes győzelemhez juttatta népét, és amit az a leginkább kívánt, a szolgaságból felszabadítva szabaddá tette. Nem a gazdagság, nem az erőszak, nem a sokaság az mindig, amely a győzelmet szüli, hanem a megmenekülésnek Istenbe vetett és helyezett reménye.

Minthogy így áll a dolog, kételkedtek-e, hogy ezt a háborút minden erőtökkel és igyekezetetekkel vállalnotok, viselnetek és megvívnotok kell? Ébredjetek fel végre, ó Fejedelmek, és űzzétek el ezt a roppant nagy fenevadat, tartsátok távol azt a zord igát, amely a nyakatokat fenyegeti; és szerezzétek vissza az államotok régi dicsőségét. Ó boldog Germánia, és a keresztyén világ minden népe! Ha helyesen szervezitek és irányítjátok ezt a legtisztességesebb és a legnagyobb mértékben szükséges háborút, örülni fog az Egyház, vigad majd minden ország, és végül az utódok minden nemzedéke boldogan mond nektek köszönetet. Ellenkező esetben, ha nem veszitek figyelembe, jaj nekünk, boldogtalanoknak és szerencsétleneknek: hiszen sohasem lehetünk majd védettek ettől a roppant nagy ellenségtől, és mindig ránk leselkedő veszélyek között fogunk élni.

Segítse vállalkozásotok Ő, akinek a dicsőségét kell leginkább e dologban keresnünk, és ajándékozzon meg szerencsével és a legjobban kívánt sikerrel!

[39] Dresserus itt Cicero *Catilina elleni* első beszédéből vett mondatokat használ.

TANÁCSKOZÓ BESZÉD

Első osztály – A rábeszélésről és a lebeszélésről
(A kérelmet és könyörgést tartalmazó tanácskozó beszéd témáinak második osztálya)

VI. zsoltár[40]

„Uram,[a] ne feddj meg engem haragodban, és ne ostorozz engem búsulásodban."

a) Magából a dologból vett érvvel kezdi, azaz kérése részletezésével: Légy jó indulatú hozzám, bűnöshöz!

„Könyörülj rajtam Uram,[b] mert ellankadtam: gyógyíts meg engem Uram, mert megháborodtak csontjaim! Lelkem is igen megháborodott, és te, oh Uram, míglen?"

b) Az első érv a tárgyból következik, azaz gyengeségéből, fájdalma nagyságából és a félelemtől való zavarából.

„Térj vissza[c] Uram, mentsd ki lelkemet, segíts meg engem kegyelmedért;"

c) A részletezés ismétlése, és az ösztönző okból (a causa impulsiva), azaz Isten könyörületességéből vett második érv.

„Mert[d] nincs emlékezés rólad a halálban, a seolban kicsoda dicsőít téged?"

d) A harmadik érv a végső okból (a finali causa) következik, a hálaérzésből: Hogy megmenekülvén téged dicsőítselek.

„Elfáradtam[e] sóhajtozásomban, egész éjjel áztattam ágyamat, könnyhullatással öntöztem nyoszolyámat.

Szemem a bánattól elbágyadt, megvénhedett minden szorongatóm miatt."

e) A tényleges ok feldíszítése élénken szemléltető (hypotyposis) előadásmód segítségével, a valódi fájdalom és zavarodottság jeleiként említve a sóhajtozást, könnyeket és a sorvasztó szomorúságot.

„Távozzatok tőlem mind, ti bűnt cselekedők, mert meghallgatja az Úr az én siralmam szavát."

f) Következmény, azaz hálaadás, amely a megpróbáltatás hullámaiból kivergődő, az Isten segítségét érző szívből tör ki.

„Meghallgatja az Úr az én könyörgésemet, elfogadja az Úr az én imádságomat. Megszégyenül[f] majd és igen megháborodik minden ellenségem; meghátrálnak és megszégyenülnek hirtelen."

g) Másik következmény: az ellenség megzavarodása.

---

[40] A zsoltárok magyar nyelvű szövegét a fordító Károlyi (modernizált) prózai fordításában adja. Azt nem sikerült kideríteni, hogy a német protestantizmus rendkívül kiterjedt latin nyelvű zsoltárköltészetéből melyiket használta föl Dresser, vagy éppen saját fordítását építette bele *Retorikájába*. Éppen ebből következően olykor kisebb-nagyobb, árnyalatnyi jelentéseltérés mutatkozik Dresser latin szövege és az idézett magyar fordítás között. Ennek a jegyzetekben való következetes regisztrálását és bemutatását, filológiai értelmezését nem tartottuk szükségesnek; csak abban az esetben térünk ki rá, ha nagyobb jelentéseltérés van, illetve az eredeti latinra épülő retorikai szöveginterpretáció nem, vagy nehezen alkalmazható a magyar fordításra. (Szj.)

XIII. zsoltár

„Uram, meddig felejtkezel el rólam végképpen? Meddig rejted el orcádat tőlem? Meddig tanakodjam lelkemben, bánkódjam szívemben naponként? Meddig hatalmaskodik az én ellenségem rajtam?"

A bevezetés (exordium) a segítségnyújtás és a megmentés késése miatti panaszból áll.

„Nézz ide, felelj nékem, Uram Istenem; világosítsd meg szemeimet, hogy el ne aludjam a halálra;"

A kérés részletezése: segíts, visszaadva életemet és boldogságomat. Végső ok: el ne csüggedjek.

„Hogy ne mondja ellenségem: meggyőztem őt; háborgatóim ne örüljenek, hogy tántorgok."

Másik végső ok (causa finalis): hogy halálom ne fokozza az ellenségem istentelenségét.

„Mert én a te kegyelmedben bíztam, örüljön a szívem a te segítségednek; hadd énekeljek az Úrnak, hogy jót tett velem!"

Ösztönző ok (causa impulsiva): menekülésünk Istenben van, azaz az ő irgalmában; következmény: Dávid szívében boldogság van és hála.

XXV. zsoltár

A zsoltár főtétele: a bűnök megbocsátásának, a Szentlélek adományának, a veszélyek közt élő ember védelmének és az egész Egyház megmenekülésének a kérése. Ezt a kérést a zsoltár egy ösztönző és egy tényleges indok kíséretében fejti ki (per causam impulsivam et objectivam). Ugyanis Isten megígért jóságával, irgalmával és igazságával szembeállítja a bűnt, a vétket, a törvényszegést, sanyargatást és ínséget. Majd elszórtan a végső okot is említi.

„Hozzád[a] emelem, Uram, lelkemet! Istenem, benned bízom; ne szégyenüljek meg;[b] ne örüljenek rajtam ellenségeim."

a) Heves érzelem és megnyilatkozás, tudniillik a Krisztus védelméért könyörgő részéről.

b) Végső ok (causa finalis): nehogy gúny tárgya legyek ellenségeimnek.

„Senki sé szégyenüljön meg, a ki téged vár; szégyenüljenek meg, a kik ok nélkül elpártolnak tőled."

c) Az ígéret bizonyosságából kiinduló érvelés, azok ellentétbe állításával, akik nem hisznek Istenben.

„Utjaidat[a], Uram, ismertesd meg velem, ösvényeidre taníts meg engem."

d) Főtétel: Szavad fényével irányíts engem, nehogy eltévedjek.

„Vezess engem a te igazságodban és taníts engem, mert te vagy az én szabadító Istenem, mindennap várlak téged."

Az erényből, azaz Isten szolgálatából kiindulva érvel.

„Emlékezzél meg, Uram, irgalmasságodról és kegyelmedről, mert azok öröktől fogva vannak"

Az ösztönző okból (A causa impulsiva), azaz Isten kegyelméből kiindulva érvel.

„Ifjúságomnak[e] vétkeiről és bűneimről ne emlékezzél meg;"

e) A könyörgés második része,: bűnei megbocsátásáért esedezik.

„Kegyelmed[f] szerint emlékezzél meg rólam, a te jóvoltodból, Uram!"

f) Érvelés újra ösztönző okból kiindulva, tudniillik Isten irgalmából és jóságából, aki meghallgatja és tanítja az észhez térő bűnösöket.

„Jó és igaz az Úr, azért útba igazítja a vétkezőket.

Igazságban járatja az alázatosokat, és az ő útjára tanítja meg az alázatosokat.

Az Úrnak minden[g] útja kegyelem és hűség azoknak, akik szövetségét és bizonyságait megtartják."

g) E velős mondás (gnome docens) azt tanítja, hogy Isten mindenkihez jó és igazságos, aki hittel és jó lelkiismerettel fogadja el az igaz tanítást.

„A te[a] nevedért, Uram, bocsásd meg bűnömet, mert sok az."

a) A főtétel és az ösztönző ok ismétlése.

„Kicsoda[b] az, aki féli az Urat? Megmutatja[c] annak az utat, amelyet válasszon."

b) Istenfélelem, avagy a jámborság eredménye.

c) I. Az Isten vezetése és irányítása az országába vivő elhivatásban.

„Annak a[d] lelke megmarad a jóban, és magzatja örökli a földet."

d) II. Az életéért kapott jutalom és a gyerekei boldogsága.

„Az Úr bizodalmas[e] az őt félőkhöz, és szövetségével oktatja őket."

e) III. Az Úr jelenléte és segítsége a bajok közepette – ez azonban az Úr titka.

„Szemeim[f] mindenha az Úrra néznek, mert ő húzza ki a tőrből lábamat."

f) Ismét, amelyek a legszorosabban összetartoznak, az Istenbe vetett bizalom és a megmenekülés jelentik az érvelés forrását szolgáló témát.

„Tekints[g] reám és könyörülj rajtam, mert árva és szegény vagyok."

g) A kérés ismétlése alátámasztva a tényleges okból vett érveléssel.

„Elfáradtak szívemnek szorongásai, nyomorúságaimból szabadíts meg engem. Lásd meg szegénységemet és gyötrelmemet; bocsásd meg minden bűnömet. Lásd meg ellenségeimet, mert megsokasodtak, és gyilkos gyűlölséggel gyűlölnek engem.

Őrizd meg lelkemet és szabadíts meg engem; ne szégyenüljek meg, hogy benned bíztam."

Isten oltalmának kérése.

„Ártatlanság[i] és becsület védelmezzenek meg engem, mert téged várlak."

i) Ismételt könyörgés az Úr szavának fényéért és a Szentlélek vezetéséért a teljes igazság felé.

„Mentsd[k] ki, Isten, Izráelt minden bajából."

k) Befejező felkiáltás (epiphonema), amellyel az egész Egyház megmeneküléséért fohászkodik.

A VIGASZTALÁST TARTALMAZÓ TANÁCSKOZÓ BESZÉD TÉMÁINAK HARMADIK OSZTÁLYA

A filozófiai vigasztalás sajátságos szónoki helyei és érvei, amelyek az egyes helyekből ragadhatók meg

A teológiai vigasztalás

XLII. zsoltár

A zsoltár választékos stílusban festi le a hitnek és reménynek a harcát a kísértéssel és a reménytelenséggel, megmutatja a kísértések és a fájdalmak váltakozó sorát, amelyek nagy erővel, miként a hullámok rontanak ránk, és a vigasz különböző formáit, amelyek az előbbiekkel szemben bátorítják és fenntartják a hányódó szívet. Ezt a váltakozást adja vissza az egész zsoltár úgy, hogy a fájdalommal és a félelemmel újra meg újra szembeállítja az Isten könyörületességéből fakadó vigaszt.

„Mint a szarvas kívánkozik a folyóvizekre,[a] *úgy kívánkozik az én lelkem hozzád, óh Isten!"*

A főtételt olyan szarvast idéző hasonlat (Propositio figurata) adja, amelyben az a hosszú futástól elsigázottan nagyon erősen sóvárog víz után.[41]

a Hozzákapcsolás (accommodatio): Így vágyom legnyomasztóbb szorongásaim közepette irgalmadra és segítségedre.

b *„Szomjúhozik lelkem Istenhez, az élő Istenhez; mikor mehetek el és jelenhetek meg Isten előtt?"*

b Díszítés, amely világosabban fejti ki a szorongó szív roppant nagy vágyát és várakozását Isten segítségére.

c *„Könnyhullatásom volt kenyerem éjjel és nappal, mikor minden nap azt mondták nékem: „Hol van a te Istened"?"*

c Megelőző ok (causa προκαταρκτική) avagy siralmas állapotáról és nyomorúságáról szóló panasz, amelyet a levertsége fölött marón gúnyolódó ellenségei váltottak ki.

a *„Mikor ezekről emlékezem, megkeseredem lelkemben; mert nagy csoportban vonultam ezelőtt és ujjongó örömmel és hálaadással vezettem őket, az ünneplő sokaságot, az Isten házáig."*

a Heves könyörgés és panasz fokozott hangsúlyt nyerő kifejezése (emphasis), amely bámulatosan kifejezi a háborgó lélek minden indulatát.

---

[41] Dresser latin eredetije: *„Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum: ita desiderat anima mea ad te, Deus.* Propositio figurata similitudine cervi, qui longo cursu fatigatus auidissime aquam expetit." Dresser itt kissé következetlen, hiszen a magyarázó szövegben olyanról beszél, azt értelmezi, ami nem szerepel a zsoltár latin szövegében. A magyarázatban a hajszolt, hosszú futástól elgyötört, vízre sóvárgó szarvasról beszél, míg maga a szöveg nem ily zaklatott, veszélytől való szabadulást mutat, inkább csendes, bensőséges vágyakozás, biztonságkeresés. Megjegyezzük, hogy a XVI. századi protestáns zsoltárköltői hagyomány mindkét értelmezői változatot használja (Lobwasser, Melissus, Buchanan); Balassinál az űzöttebb, Szenci Molnárnál a csendes vágyakozás hangja az uralkodó. (Szj.)

b A kérés végoka (causa finalis), tudniillik visszatérés a templomba, és Isten imádása.

c „Miért csüggedsz el lelkem és nyughatatlankodol bennem?"

c A vigasz a szabadulásnak az Istenben való reményéből következik.

„Bízzál Istenben, mert még hálát adok én néki az ő orrájának szabadításáért."

„Istenem! elcsügged bennem az én lelkem;[4] azért emlékezem reád a Jordán és Hermon földjéről, a Miczár hegyéről."

d Bánatának oka az az emlékezés templomára, amelyet kis hegynek nevez, és az oda visszatérésének a vágya.[42]

„Örvény örvényt hív elő zuhatagjaid hangjára; minden vízáradásod és hullámod összecsap fölöttem!"

e A váltakozó erővel rátoluló félelmek hullámai és özönei. Ugyanis magát vízen hányódó hajóhoz hasonlítja, amelyet minden felől hullámok vernek, és nem múlik a veszedelem, egyik széllökés a másikat éri.

f *„Nappal kiküldte a kegyelmét az Úr, éjjel éneke volt velem, imádság az én életem Istenéhez."*

f Isten megígért könyörületességéből és imájának oltalmazó erejéből fakadó vigasz.

„Hadd mondjam Istennek, az én kőszálamnak: Miért felejtkeztél el rólam?
Miért kell gyászban járnom ellenség háborgatása miatt?"

Megismétli azon panaszát, hogy Isten elfeledte és elhagyta.

a *„Mintha zúzódás volna csontjaimban, mikor gyaláznak engem az én szorongatóim, naponként ezt mondván nékem: Hol van a te Istened?"*

a A hasonlat a csontjaiban, a kísértések perzselő heve melletti kegyetlenül fájó szaggatásról és gyötrelemről lett véve, mely bent a velőt szívja és emészti el.

b *„Miért csüggedsz el lelkem, és miért nyugtalankodol bennem? Bízzál Istenben, mert még hálát adok én néki, az én szabadítómnak és Istenemnek."*

b Az üdvözülésnek Istenbe vetett reményéből következő vigasz ismétlése, amely segítségével, miként a szorongások hullámaiból kivergődő ember, kiveti magából és elűzi minden csüggedtségét.

[42]Az „a monte modico" szó szerinti fordítása helyett („a kis hegyről") a „Miczár hegyéről" kifejezés áll Károlyinál.

A Retorika harmadik könyve

AZ ÉKESSZÓLÁSRÓL
(De elocutione)

A szinekdochéról

A szinekdoché: felismerés vagy megértés, mivel felismerve vagy megnevezve az egészet, csak az egyik részét értjük alatta, és fordítva is igaz, megnevezvén a részt az egészet fogjuk fel, vagy ismerjük meg. Így a szinekdoché szókép, amelyben vagy az egész áll a rész, vagy a rész az egész, vagy a tartó a tartalom helyett, vagy valamilyen módon egy dolgot egy másikból ismerünk fel.

A szinekdochénak négy, a fenti meghatározásban megfogalmazott fajtája, illetve módozata van.

I. *Rész áll az egész, vagy egyes szám a többes szám helyett.* Így például: lélek vagy test az ember helyett, aki e kettőből áll. „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak" (Róm 13:1), azaz minden ember. „…animaque litandum Argolica" azaz kedvező jelekért egy argoszi lelket kell feláldozni, argoszi: azaz görög embert.[43] Ugyanebben a könyvben található ez a kifejezés: „elbúcsúztak a testtől" („affati corpus"), azaz a halott embertől. A corpus (test) szóban μείωσις (kicsinyítés) rejlik, hogy érezztesse, mit jelent a lélek és az egész élet elvesztése az ember számára. Az *Aeneis* első énekében olvasható: „Haud aliter puppesque tuae pubesque tuorum" (Ugyanígy a te hajótatjaid és ifjaidnak a fiatalsága)[44]. Hajótatok, azaz hajók, fiatalság: ifjak sokasága. Terentius nevetséges vagy mulatságos fejet mondva emberre utal.

Ararim Parthus bibet, aut Germania Tigrim.[45] (Az Arart [Saone folyót] a parthus fogja inni, vagy Germánia a Tigrist.) Arról van szó, hogy a párthusok fognak inni – tehát egyes szám áll többes helyett. Germánia: azaz a germánok. „Hostis habet muros" (Az ellenség birtokolja a falakat, azaz az ellenség a várost tartja megszállva. A példa az *Aeneis* második énekéből való.)

Hasonlóképpen: az „uterumque armato milite complent" (és a hasát fegyveres katonával töltik meg) mondat is.[46] A katonákkal helyett áll a katonával. Pál máshol is és a Rómabeliekhez írt levelének második fejezetében is, amikor görögöket mond, akkor minden olyan más nemzetiségű pogányokat és népeket ért alattuk, akik görög szokás és törvények szerint élnek. Ez is szinekdoché: rész áll az egész helyett. A görögök annyi népnek csak egy részét képzik.

---

[43] Vergilius, *Aeneis*, II. 118. szj. A bibliai idézet teljes mondatban: „Róm. 13:1 Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek."

[44] Idézett mű: I. 399.

[45] Vergilius, *Eclogae* I. 62.

[46] Vergilius, *Aeneis*, II. 290. és II. 20.

Szabály

Az elnevezés a fő rész alapján történik, azaz, gyakran az egész dolgot nevezzük meg, vagy ismerjük fel e sajátos rész neve alapján, mint ahogy például kalendáriumnak vagy almanachnak hívjuk az egész év hónapjainak és napjainak a jegyzékét, jóllehet a „Calendae" szó, amelyből a kalendárium származik, csak része mindegyik hónapnak.[47] Tehát itt rész az egész helyett alakzat van. Lukács evangéliumában (18:11) a farizeus ezt mondja: „kétszer böjtölök szombaton" („in sabbato"), azt értve alatta, hogy egy héten. Ugyanis a szombat, mint a hét első napja az egész hét helyett áll. „Számoljatok a szombat utáni naptól hét egész szombatot" (Leviták könyve 23:15.), azaz hét hetet.[48]

„Plántáltak ők az Úrnak házában; a mi Istenünknek tornáczaiban virágzanak" (Zsolt 92:14). Az atrium (Károlyinál a „tornácz" – a ford.) a templomnak csak a harmadik része. Itt azonban az egész templom helyett áll. A templom első része a szentek szentje volt, második a szentély, amelybe csak a papok léptek be, a harmadik pedig az atrium, amelyben a köznép imádkozni gyűlt össze. Az Isten: Ábrahám, Izsák stb. Istene, azaz minden hívének avagy benne hívőnek az Istene. Izrael áll gyakran az egész Egyház helyett, azaz Izrael népe helyett, akik az egyház részét alkották.

„Adjátok meg azért, ami a császáré, a császárnak." (Mt 22:21.)[49] Itt Caesar egyedi név vagy egy hivatal része és feje, de e minőségében úgy kell értenünk, hogy minden hivatalnokra utal. Azt parancsolja ugyanis nekünk az Isten Fia, hogy ne csak Caesarnak, hanem minden törvényes elöljárónknak engedelmeskedjünk.

II. *A szinekdochének ez a fajtája akkor keletkezik, amikor az egészet nevezzük meg, és a részt értjük alatta, vagy a többesből az egyesre következtetünk.*

Példa Vergilius 8. eklogájából: „Nunc formosissimus annus" (Most van a legszebb év).[50] Itt egész évet mond a szöveg, de csak az év egy részét kell értenünk rajta, azaz a tavaszt.

„Ingens a vertice pontus" (Felülről egy hatalmas hullám). Két szókép van a „pontus" szóban. Először tulajdonneve egy bizonyos tengernek, de sokszor áll valamely másik tenger helyett, és így fajfogalomként, vagy egész helyett álló részként használják. Továbbá a tengert ebben a versben nem egészként kell értenünk, hanem mint tengeri hullámot vagy vihart.[51]

---

[47] A „calendae" szótári jelentése: a hónap első napja.

[48] A szombattal kapcsolatos példák esetében nem idézem a Károlyi-fordítást, elvész bennük a pars pro toto. Szj. Ez tulajdonképpen Mózes harmadik könyve, más elnevezés szerint Leviták könyve, a Vizsolyiban is így szerepel.

[49] A hivatkozott mondat egészében: „Akkor monda nékik: Adjátok meg azért a mi a császáré a császárnak; és a mi az Istené, az Istennek."

[50] Dresserus itt téved. Az idézett hely a 3. eklogából való, az 57. sorából.

Lakatos István műfordításában így szól: „Soha szebb napot ennél".

In: *Vergilius összes művei*, Magyar Helikon 1967. 15.

[51] A „pontus" jelentései a Finály-szótárban: 1. mélység, tenger, költőknél: nagy hullám, 2. Fekete-tenger.

„Qui Curios simulant, et Bacchanalia vivunt." (Akik azt színlelik, hogy Curiusok, és bacchanáliát tartva élnek), Iuvenalis.[52] Úgy tesznek, mintha Curiusok lennének, azaz takarékosak, hasonlóak Curiushoz, egy rendkívül takarékos római polgárhoz. Tehát fajfogalom vagy egyedi név áll a nem helyett. A bacchanália pedig, amely az idő egy része, az egész idő helyett: ugyanis azt jelenti, hogy egész éven át (ti. nemcsak Bacchus ünnepén – a ford.) vad tivornyákat tartva élnek. „Hirdessétek az evangyéliomot minden teremtésnek"[53] (Mk 16:15). A teremtés (creatura) általános jelentésű fogalom, amely magában foglalja az eget, napot, csillagokat, földet, sziklákat. De mivel hitünk igazsága és vallásunk nem engedik, hogy a napnak, köveknek és egyéb élettelen dolognak hirdessük az evangéliumot, szóképként kell értelmezni ezt a szót is, és szűkíteni kell a nemfogalmat a fajra, azaz csak az emberekre. Krisztus e parancsolatában azért szerepel ez a szó, hogy Isten jóságának végtelen voltát az evangélium egyetemes hirdetése is kifejezze, hogy még, ha hallani tudják, a vadállatok és a kövek se legyenek belőle kizárva. Erős érv ez a részleges eleve elrendelés ellen: Krisztus azt parancsolja, hogy minden teremtmény számára hirdessük az evangéliumot. Tehát egy ember sincs belőle kizárva. „Mert mindenki a maga hasznát keresi" (Fil 2:21). Azaz sokan, vagy a többség.

A katolikusok vagy pápisták erősen állítják, hogy szinekdoché rejlik Krisztusnak ebben a kijelentésében: „A te hited megtartott téged" (Mk 5:34).[54] Miért? Mivel a hitről csak mint olyanról van szó, ami része a megigazulásnak avagy az üdvösségnek, de alatta a hitet és a cselekedetet is érteni kell. Mi pedig, a reformált egyházhoz tartozók azt mondjuk, hogy ez nem szinekdoché, és Krisztus szavait közvetlen módon értelmezzük Pállal együtt, aki az embernek Isten színe előtti megigazulását minden cselekedetet kizárva egyedül a hittől teszi függővé. Aquinói Tamás megengedi ugyan, hogy a hit által igazulunk meg, de alakzatként értett hit által, azaz részben a hit, részben a szeretet által. Itt hamis szinekdoché van. Órigenész azt mondja, hogy cselekedetek nélkül válunk igazzá, ami azt jelenti, hogy nem teljesen függetlenül a cselekedeteinktől, hanem csak a szertartásbeli és nem az erkölcsi törvény alá tartozó cselekedeteinktől. A pápisták elleni cáfolatban, amelyet 1530-ban, az augsburgi konventen fogalmaztak meg, a 6. pontban ezek a szavak állnak: „Egyedül a hit üdvözít."[55] Továbbá: A törvénytől függetlenül, azaz a körülmetéléstől és más mózesi szertartásoktól függetlenül is megigazulttá válhatunk.

---

[52] Juvenalis II. szatírája, 2–3. sorok.

Muraközy Gyula fordításában:

„...míg az erényt hirdetni merik, magukat Curiusnak
színlelvén, olyanok, kik bacchusi orgiahősök."

In: Persius és Juvenalis, *Szatírák*, Az ókori irodalom kiskönyvtára, Európa Könyvkiadó Budapest, 1977., 41.

[53] A hivatkozott teljes mondat: „És monda nékik: Elmenvén e széles világra, hirdessétek az evangyéliomot minden teremtésnek." (Szj.)

[54] A hivatkozott teljes mondat: Márk 5:34 „Ő pedig monda néki: Leányom, a te hited megtartott téged. Eredj el békével, és gyógyulj meg a te bajodból." Az idézet Krisztus egyik csodatételének, a vérfolyásos asszony meggyógyításának történetéből való. (Szj.)

III. *Szinekdoché az is, amikor az anyag áll az anyagból készített tárgy helyett*, mint például: ferro accinctus (vassal felfegyverzett), azaz karddal. Aera micantia (csillogó ércek), azaz érből készített fegyverek.

Zab, nád (avena) pásztorsíp (fistula) helyett, amely az előbbiek szárából készült. Példa az első eklogából:[56] Meditaris Musam sylvestrem (erdei Múzsádat gyakorlod), azaz falusi dalt: tenui avena (vékony nádszálon), azaz pásztorsípon, ha szinekdochénak vesszük; vagy bukolikus stílusban, ha metaforának. Ha lapokat, vagy kis lapokat mondunk a belőlük készített könyv, vagy könyvecske helyett.

IV. *Amikor a tartó áll a tartalom helyett*: valaki egészségére inni a serleget vagy a korsót, ahelyett, hogy bort vagy más italt innánk egészségére, ami a borosedényben vagy a korsóban van. „Igyatok ebből mindnyájan" (Mt 26:27), „E pohár amaz új szövetség az én véremben" (Lk 22:20), azaz e serlegben vagy e pohárban nyújtom nektek a bort és véremet.[57]

Isten megszerette e világot, azaz a világon élő embereket.

Jeruzsálem áll Jeruzsálem polgárai helyett[58] (Mt 2:2–3).

A kétfelé húzó viszálytól meghasonlott Lengyelország a vesztébe rohan, azaz a meghasonlott lengyelek.

Ráhel siratja fiait, azaz Betlehem földjének lakóit, ahol Ráhelt eltemették (Mt 2).[59]

---

[55] A latin eredeti: „Iustificatio non est solius fidei." Az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen terjesztették elő a protestáns német rendek a „Confessio Augustana"- t, amely hitvallás főként Melanchthon munkája volt. Ennek 20. articulusa szól legrészletesebben a hit és jó cselekedetek kapcsolatáról Ef 2:8, Róm 5:1, Zsid 11 és Jn 15:5 alapján. (Szj.)

[56] Az 1. eklogából vett példa pontosan így hangzik: „Silvestrem tenui musam meditaris avena" (2. sor)

[57] A hivatkozott teljes mondat: Mt 26:28 „És vevén a poharat és hálákat adván, adá azoknak, ezt mondván: Igyatok ebből mindnyájan; Mert ez az én vérem, az új szövetségnek vére, amely sokakért kiontatik bűnöknek bocsánatára." Luk 22:20 „Hasonlóképen a pohárt is, minekutána vacsorált, ezt mondván: E pohár amaz új szövetség az én véremben, mely ti érettetek kiontatik." (Szj.)

[58] A hivatkozott hely: Mt 2:2–3 „Hol van a zsidók királya, aki megszületett? Mert láttuk az ő csillagát napkeleten, és azért jövénk, hogy tisztességet tegyünk néki. Heródes király pedig ezt hallván, megháborodék, és vele együtt az egész Jeruzsálem." (Szj.)

[59] A hivatkozott részletek: Jer 31:15 „Ezt mondja az Úr: Szó hallatszott Rámában, sírás és keserves jajgatás; Rákhel siratta az ő fiait, nem akart megvígasztaltatni az ő fiai felől, mert nincsenek." Mt 2:18 „Szó hallatszott Rámában: Sírás-rívás és sok keserves jajgatás. Rákhel siratta az ő fiait és nem akart megvigasztaltatni, mert nincsenek." Rá[k]hel Lábánnak a lánya. Jákob hét évig szolgált Lábánnál, hogy Ráhelt feleségül kaphassa, de Lábán becsapta s idősebb lányát, Leát adta hozzá feleségül. Jákob újabb hétévi szolgálat fejében Ráhelt is feleségül vehette. Ráhelnek sokáig nem volt gyermeke, ezért a vigasztalás reményében szolgálóját, Bilhát is feleségül adta Jákobnak, aki fiúkat szült neki. Ráhelnek Isten gyermeket ajándékozott, Józsefet. Jákob megszökött Lábántól a várandós Ráhellel, aki a Kánaán földén belehalt a szülésbe; fia a Benóni [Benjámin] nevet kapta. Ráhelt a Betlehembe vezető út mellett temették el. A Biblia Izrael egyik ősanyjának tekinti, aki sírjában is siratja fogságba vitt és megölt gyermekeit. (Szj.)

Gyakran Izrael áll az izraeliták helyett. Izrael Istene az az izraelitáké, vagy az izraeli népé.

„Ég Ucalegon is, a szomszéd" (*Aeneis* 2. ének)[60], azaz a tőszomszéd Ucalegon háza.

„Utque ducum lituos, sic mores castra sequntur" (Mint a vezérek kürtjeleit, úgy követik a táborok erkölcseiket).[61] A táborok, azaz a táborokban lévő katonák.

V. *Amikor az egyik dolgot valamilyen módon a másikból ismerjük fel.* Példa: „Fuimus Troes" (Trójaiak voltunk, de már nem vagyunk azok).[62] Itt a múltból a beszélő a jelenre vonatkoztat, a jelenlegi helyzetre, arra, ami velünk kapcsolatban megtörtént, ti.: nem vagyunk többé trójaiak.

Példa Propertius elégiáinak második könyvéből:

„Et Thebae steterant, altaque Troia fuit! (És Theba állt, megvolt a magas Trója – de már egyik sem létezik.)[63]

Példa, amely a metonímia és más szóképek használatát mutatja a Szentírásban mondottak értelmezésében

Máté evangéliumában olvashatjuk, hogy a kicsinyek angyalai „a mennyekben mindenkor látják az én mennyei Atyám orcáját."[64] (18:10) Az alany, azaz a dolog, vagy személy, amelyről Krisztus beszél: a kisgyermek (μικρὸς), azaz a keresztyén, aki önmagáról úgy lemond, és lelkének őszinte alázatával és hitével önmagát Krisztusnak úgy átadja, amiként a kisgyermek húzódik édesanyja ölébe vagy ölelő karjai közé. Metafora ez, amely kedves hasonlattal nyilvánítja ki a keresztyén ember erkölcseit.

Az angyaloktól származó jó sokasága

Az ilyen keresztyén mellé rendelt az Isten angyalokat. Ugyanis így mondta Krisztus: „az ő angyalaik". Az „ő" (eorum) névmáson nyomaték van. Ezért mondjuk, hogy a keresztyéneknek angyalaik vannak, nemcsak egy, de több is. Olyan ez, mintha azt mondanád, hogy a jó angyalok a jámbor emberek angyalai. Vagy: a jó angyalok a jámbor emberekhez vannak rendelve. Milyen célból? A jótól jó származik. Tehát a jó angyalok jóban részesítik a keresztyéneket. Mi ez a jó? Szeretik őket, minden számukra üdvös dologért könyörögnek Istenhez, kedvező eredményt kívánnak a hivatásuk területén végzett munkájukban, örülnek a jó egészségi állapotuknak, boldogulá-

---

[60] *Aeneis*: II. ének, 311. sor. Lakatos István fordítását adtam. Ibidem, 133.

[61] Az idézetnek sajnos nem sikerült a nyomára bukkanni. (Szj.)

[62] Publius Vergilius Maro A II. 325–327. (Szj.)

„...fuimus Troes, fuit Ilium et ingens
gloria Teucrorum; ferus omnia Iuppiter Argos
transtulit; incensa Danai dominantur in urbe."

[63] Pontosabban: II. könyv, 8. elégia, 10. sor. Kardos László az alábbi módon fordítja: „Théba sem áll immár, Trója magas fala sem." In: *Tibullus és Propertius összes költeményei*. Magyar Helikon, 1962. 155.

[64] A teljes bibliai vers: Mt 18:10 „Meglássátok, hogy eme kicsinyek közül egyet is meg ne utáljatok; mert mondom néktek, hogy az ő angyalaik a mennyekben mindenkor látják az én mennyei Atyám orcáját." (Szj.)

suknak, békéjüknek és javaiknak. Ellenkező helyzetben szenvednek, együtt éreznek velük nyomorúságukban és szerencsétlenségükben: ügyelnek rájuk, csatlakoznak hozzájuk, vezetik őket el- és visszavivő útjaikon; mindig mellettük vannak, éjjel is éberen őrzik őket, védelmezik a veszélyek közepette, meghiúsítják a sátánnak és a rossz embereknek csel vetéseit és istentelen próbálkozásait; csodálatra méltó módon oltalmazzák őket, nehogy elbukjanak, vagy valamilyen kárt szenvedjenek; és végül elérik, hogy a keresztyének felismerjék és bevallani kényszerüljenek, hogy gyakran az angyalok hárították el fejük fölül az erőszakot, jogtalanságot, csalást, ármányt, veszélyeket, fenyegető helyzeteket és végül magát a halált is.

Ez az angyalok földön ellátandó feladatának egyik része. Ez ékesszavúbban és világosabban van kifejtve a 34. zsoltárban: „Az Úr angyala tábort jár az őt félők körül és kiszabadítja őket" (34:8). Itt a metafora nagyon szépen jeleníti meg az angyalok őrállását és gondoskodását, akik mintegy kimentik a jámbor keresztyéneket szorult helyzetükből, amikor az ördögökkel vagy a rossz emberekkel vívnak ütközetet. És a 91. zsoltár azt mondja: kezükön fognak hordani téged, azaz ügyelni fognak rád, vezetni és ápolni fognak, éppen úgy, mint az édesanya becézi ölében kisfiát, kézenfogva vezeti, hordozza és gondozza. Láthatjuk az illesztést (applikációt) a „kicsinyek" zsoltárbeli kifejezéshez, akikről Jézus a fent idézett kijelentésében (Mt 18:10 – a ford.) beszél.

Másodszor azt mondja az angyalokról ebben a kijelentésében, hogy mindig látják a mennyei Atya arcát. Ez az angyalok szolgálatának másik része, amely metonímia segítségével szépen fejeződik ki. Ugyanis minden időben látni valakinek az arcát az ugyanazt jelenti, mint mindig mellette állani, tisztelni, imádni őt, és az ő intésére és akaratára figyelni; vagy amiként a 123. zsoltárban áll: urának kezét figyelni, ami azt jelenti, hogy szemét urán tartja, mintegy készen arra, hogy fogadja tőle a parancsokat. Úgy, miként a hét fejedelem tette, akikről Eszter könyvének első fejezetében esik szó. Ennek alapján egyáltalán nem nehéz az angyalok égbeli feladatát kitalálni, amely legelőször is abból áll, hogy teljes figyelemmel és hódolattal imádják Istent, szüntelen dicsérettel magasztalják őt, és a tőle kapott parancsokat nyomban fogadják, és őszinte engedelmességgel végrehajtják. Amint az a 103. zsoltárban van írva: „Áldjátok az Urat ő angyalai, ti hatalmas erejűek, a kik teljesítitek az ő rendeletét, hallgatván az ő rendeletének szavára." (20. vers.)

Ugyanez a metonímia arra tanít, hogy az angyalok bölcsek és hatalmasok. Azért ugyanis, mivel állandóan Isten örök és tökéletes bölcsességének tükrét szemlélik, amely maga Isten arca, nem lehet, hogy ők maguk is ne legyenek bölcsek és szentek, továbbá erősek és hatalmasok is, mint olyanok, akik a mindenható Isten színe előtt állnak.

Az allegória használata a Szentírás magyarázatában

2. könyv 1. kötet az eretnekek ellen

Hasznos az a szabály, amelyet Epiphanius adott elő könyvének 129. lapján: τὰ ῥήματα θεοῦ οὐ πάντα ἀλληγορίας δεῖται, ἀλλ' ὡς ἔχει· θεωρίας δὲ δεῖται, καὶ αἰσθήσεως, εἰς τὸ εἰδέναι ἑκάστης ὑποθέσεως τὴν δύναμιν. (Isten nem minden igéje igényli az

allegóriát, hanem, ahogy vannak, úgy kell venni őket, azaz eredeti jelentésükben és bármely dolog lényegének megismeréséhez töprengést és megérzést igényelnek.)[65]

Először is a fenti szabály azt mondja ki, hogy Isten szavának értelmezésében nem mindenütt kell allegóriát keresnünk. Nincs értelme ugyanis más jelentést erőltetni annak, ami egyszerűen és közvetlenül van előadva, és meg lehet érteni. Ugyanilyen értelmetlenség árnyképek után törekedni akkor, amikor az igazság tiszta megjelenési formájában áll előttünk, azaz fáradságos munkával ott ásni ki allegóriából jelentéseket, ahol az összefüggéseket vagy a bizonyítékokat nyilvánvalónak tarthatod. Ugyanis az allegóriát nem annyira a bizonyítás, mint az illusztrálás céljából kell alkalmazni. Ezen a módon szabad az ószövetségbeli áldozatokat az Újszövetség lelki kultuszára vonatkoztatni. Ilyen áldozat az, amire Pál szólít a Rómabelickhez írt levele 12. fejezetének elején.[66] Ugyanis voltak egyrészt előképei az igazi áldozatnak, amely a kereszt avagy Krisztus oltárán lett bemutatva, másrészt kinyilatkoztatások is a keresztyének értelmes (rationalis) vallási szertartásaira vonatkozóan, amelyek segítségével Istennek adjuk meg a tiszteletet, amikor erős fénnyel világít a Krisztusba vetett hitünk. Ezen az alapon nevezi keresztségünket Szent Péter ἀντίτυπον-nak, azaz képmásnak, az özönvízzel jelképi kapcsolatban állónak, amely Noét épségben megtartotta.[67]

Az ótestamentum áldozatai

Másodszor hozzáteszi: „hanem úgy, ahogy vannak", azaz az Írás szavait úgy kell felfogni, ahogy elhangzanak, és nem szabad más jelentésekre átvinni őket. Arra figyelmeztet, hogy az Írásnak meg kell őriznie azt a jelentését, amelyet a tulajdonképpeni értelmükben felfogott szavak szülnek, és az összefüggések ügyes összekapcsolása megerősít.

Harmadjára arra tanít, hogy ahhoz, hogy megértsük az Írást, elmélkedésre és megérzésre van szükség. Az elmélkedés (θεωρία) nagy gonddal végzett és találékony gondolkodás (meditatio) és a szavaknak, a kifejezéseknek és mondatoknak a körülmények, fogalmi meghatározások, osztályozások és helyes következtetések szerinti vizsgálata. A megérzés pedig valójában, mint ἀίσθησις, tapasztalás. Ilyenkor a tapasztalás segítségével ismerjük meg a dolgok lényegét és használati értékét. Tulajdonképpen mindenki csak annyit tud, amennyi ismeretet a tapasztalás révén szerzett.

Az pedig, hogy némelyek az Írás négy jelentését találták ki, az lehetetlen és egyenesen tanulatlanságra való fantazmagória. Ugyanis mi lehet nagyobb ostobaság annál, minthogy a Szentírás minden egyes sorát vagy összefüggését ennyi jelentésre osztani fel, vagy, hogy pontosabban mondjam, tépni szét?

A vers, amely az Írás négy jelentését foglalja össze:

> Littera gesta docet; quid credas allegoria;
> Moralis quid agas; quo tendas Anagogia.

---

[65] A fordító sejtése szerint az idézet Epiphanius cyprusi püspök (IV. sz.) Πανάριον κατὰ πασῶν τῶν αἱρεσεων című művéből való.

[66] Az idézett hely: Róm 12:1 „Kérlek azért titeket atyámfiai az Istennek irgalmasságára, hogy szánjátok oda a ti testeiteket élő, szent és Istennek kedves áldozatul, mint a ti okos tiszteletteteket." (Szj.)

[67] A bibliai hely, amelyre Dresserus utal: 1Pét 3:20 és 21.

Szó történtre tanít; hogy mit higgy, allegoría;
Móralitás: mit tégy; hova tartsál: anagogía.

A betűk síkja, azaz a betű szerinti jelentés a dolgot szó szerint (κατὰ λέξιν) fejti ki, azaz nyelvtanilag és történetileg amint van és megtörtént. Az allegória a lelki jelentéssíkra visz át, a morális jelentésszint pedig az erkölcsökre utaló képes beszéd (tropológia). Az anagógia a mennyei szférára utal, ahová mint valami céltábla vagy végcél felé mindennek igyekeznie és irányulnia kell.

Az allegória alkalmazásának elmélete

A szövetség ládája allegóriájának (2Kron 5) egyes, jelesül a különösen sajátos részleteit a mennyei tudomány helyeire kell vonatkoztatni, és rá kell mutatni, hogy melyik részlet mekkora jelentőséggel bír, illetve mennyire hasznos.[68]

I. A szövetség ládája az egyház vagy Isten népének képmása, akivel Isten szóban megnyilvánulva kötött szövetséget. Ebből teljességgel az következik, hogy nincs egyház Isten szava nélkül, s nem másutt kell keresni Istent, mint abban a gyülekezetben, amelyik Isten szavát elfogadja és vallja. Ezért az egyházhoz kell csatlakozniuk és Isten szavára hallgatniuk valahányuknak, akik arra vágynak, hogy Isten országának és az örök üdvösségnek részesei legyenek.

II. A tízparancsolatnak a szövetség ládájába tett két táblája a próféták és az apostolok könyveit jelöli, amelyekben Isten lényegét és akaratát kinyilvánította. Hogy e könyvek hűséges és örök őre legyen, az az egyház kötelessége, és hogy velük minden ellentétes tanítást visszautasítson. Amiként Ésaias könyvének 8. fejezetében rendeltetik: „Törvényül és bizonyságul álljon. Mert akik nem ez ige szerint szólanak majd, azok számára nem fog a hajnal felvirradni."[69]

---

[68] A hivatkozott hely: 2Krón 5:2 „Akkor Salamon összegyűjté az Izrael véneit és a nemzetségek összes fejedelmeit és az Izrael háznépének fejedelmeit Jeruzsálembe, hogy felvigyék az Úr szövetségének ládáját a Dávid városából, amely a Sion. És felgyűlének Izraelnek minden férfiai a királyhoz, a hetedik hónak ünnepén. Mikor pedig eljöttek volna mindnyájan az Izrael véneci: felvevék a Léviták a ládát. És felvivék a ládát, a gyülekezet sátorát és minden szent edényeket, amelyek a sátorban valának; felvivék azokat a papok és Léviták. Salamon király pedig és az Izrael egész gyülekezete, amely ő hozzá gyűlt, megy vala a láda előtt, áldozván juhokkal és ökrökkel, amelyek meg sem számláltathatnának, sem meg nem irattathatnának sokaságuk miatt. És bevivék a papok az Úr szövetségének ládáját az ő helyére, az Isten házának belső részébe, a szentek-szentjébe, a Kérubok szárnyai alá. A Kérubok pedig szárnyaikat kiterjesztik vala a láda felett, és befedezik vala a Kérubok a ládát és annak rúdjait felülről. Azután kijjebb vonták annak rúdjait, úgy hogy a rudaknak végei láthatók valának a ládán kívül, a legbelső rész felől, de kívülről nem voltak láthatók. És ott volt mind e mai napig. Nem volt egyéb a ládában, hanem csak Mózes két táblája, melyeket ő a Hóreb hegyén tett vala abba, amikor az Úr szövetséget kötött Izrael fiaival, mikor kijövének Égyiptomból." (Szj.)

[69] Ézsaias könyve 8. fejezetének 20. verséről van szó. Itt a szövegösszefüggésbe nem illett volna Károlyi fordítása. Saját szó szerinti fordításomat adom.

III. Az engesztelő hely, avagy a szövetség ládáját fedő aranytábla Krisztusnak, közbenjárónknak a jelképe; az ő védőárnya oltalmazza az egyházat Isten haragjának mérhetetlen heve ellen. Ezért kapta a Rómabeliekhez 3. fejezetében a ἱλαστήριον azaz az engesztelő áldozat nevet.

IV. Isten ígérete, hogy szólni fog a kegyelem táblájáról, és ott fog meghallgatni (2 Móz 25), azzal a meghallgatással és üdvözüléssel kapcsolatos ígéretnek a képe, amelyet Krisztus engesztelő áldozata hoz és szerez meg.[70]

V. A kegyelem táblája felett összecérő szárnyakkal álló – egymásra néző – két kerub a tannak az egyházban való szolgálatát jelképezi. Ugyanis a szárnyak érintkezése és a kölcsönös egymásra tekintés az egységnek és a tanban való egyetértésnek a jele.

VI. A ládát hordozó rudak szimbolizálják az egyház lelkészeit, teológusait és tudósait, akik mindegyike hivatásának lehetősége szerint köteles az egyházat a legnagyobb készséggel ápolni és segíteni. Bár maga az Isten Fia egyházát méltó módon és hathatósan gondozza, mindazonáltal megköveteli a mi mintegy teherhordói munkánkat is, amiként a hajóskapitány az evezősökét a hajóúton. Ezért illő, hogy a legnagyobb buzgalommal arra törekedjünk, hogy tudásunk, fáradozásunk, hűségünk és szolgálatunk az egyház számára mindig készen álljon. És mivel a világnak ebben az aggkorában már az egyház is gyengébb, és a sátán, az eretnekek és a gonosz világ eszeveszettebben támadják, törekedjünk arra, hogy nagyobb gonddal ápoljuk és védjük, és kerüljük el a zavargásokhoz és széthúzásokhoz vezető minden alkalmat.

Más (Máté 21)

A terméketlen fügefa, amelynek a levelein kívül semmije sincs, a képmutató ember jelképe. A levelek ugyanis a hamis látszatot jelképezik, azaz a színlelt vallásosságot. A gyümölcsök pedig a hit szimbólumai, a hité, amelyből a legkevesebb sincs az álszentben.

---

[70] 2Móz. 25:10.

„És csináljanak egy ládát sittim-fából; harmadfél sing hosszút, másfél sing szélesset, és másfél sing magasat. Borítsd meg azt tiszta arannyal, belől is kívül is megborítsd azt, és csinálj reá köröskörül arany pártázatot. És önts ahhoz négy arany karikát, és illeszd azokat a négy szegeletére; egyik oldalára is két karikát, a másik oldalára is két karikát. Csinálj rudakat is sittim-fából, és azokat is megborítsd arannyal. És a rudakat dugd a láda oldalain levő karikákba, hogy azokon hordozzák a ládát. A rudak álljanak a láda karikáiban; ne vegyék ki azokból. És a bizonyságot, amelyet néked adok, tedd a ládába. Csinálj fedelet is tiszta aranyból: harmadfél sing hosszút, és másfél sing szélesset. Csinálj két Kérubot is aranyból, vert aranyból csináld azokat a fedélnek két végére. Az egyik Kérubot csináld az egyik végére innen, a másik Kérubot a másik végére onnan: a fedélből csináljátok ki a Kérubokat annak két végén. A Kérubok pedig terjesszék ki szárnyaikat fölfelé, betakarva szárnyaikkal a fedelet; arcaik egymásfelé legyenek; a Kérubok arcai a fedél felé forduljanak. A fedelet pedig helyezd a ládára felül, a ládába pedig tedd a bizonyságot, amelyet adok néked. Ott jelenek meg néked, és szólok hozzád a fedél tetejéről, a két Kérub közül, melyek a bizonyság ládája felett vannak, mindazokról, amiket általad parancsolok az Izrael fiainak." (Szj.)

Lépten-nyomon példákra bukkanunk. Az ajándékok, amelyeket a keleti bölcsek a csecsemő Jézusnak adtak át, ámbár közvetlenül azzal segítettek, hogy a majd számkivetésbe menekülő szülők költségeit fedezzék, mégsem elfogadhatatlan az, ahogy Juvencus értelmezi allegorikusan ezt a helyet az *Evangelica historia* első könyvében:

> Hoznak ajándékként aranyat, tömjént s vele mirhát,
> Kapja király, Isten meg az ember.[71]

Allegória Aeolus tömlőjéről (Odüsszeia X. ének)

Aeolus tömlőbe zárt szeleket adott Ulixesnek. Amikor ezeket Ulixes társai kiengedték, ezek kitörtek a különböző égtájak felé, és ellenkező irányú fújásaikkal felkorbácsolták a tengert, amelyből hatalmas hullámok támadtak, és mindenfelől rongálták a hajót.

I. Aeolus az éber és megfontolt hivatalnok jelképe, akiről Vergilius az *Aeneis* I. könyvében ezt mondja:

> ... Bilincseivel, börtönnel ijesztve,
> Aeolus itt egy borzasztó barlang ura, minden
> Birkózó szelet és viharos zivatart ide zárva...[72]

II. A szelek szimbolizálják az olyan alárendelteket, akik a kölcsönös gyűlölettől, becsvágytól és nagyravágyástól őrjöngenek. Róluk Vergilius ezt írja:

> Zúgnak is és, zajosan méltatlankodva, morognak
> S bőgnek a bérc záránál bent;...[73]

III. Ulixes társai, akik kiengedték a szeleket a tömlőből, jelképezik a pártoskodókat és nagyravágyókat, akik a nem rájuk ruházott vezetést erőszakosan igyekeznek megszerezni a nagy hatalom és haszon reményében.

IV. A kiengedett és ellenkező irányú fújásukkal messzire mindent felkavaró szelek azoknak a mohó polgároknak a jelképei, akik a hatalom gyeplőinek meglazultával hatalomhoz jutván nyomban arrafelé törnek ész nélkül, amerre vak szenvedélyük viszi őket, és mindent összezavarnak és felkavarnak. Ezekről írja Vergilius: „Kell is a zabla", azaz hogy Aeolus megfékezze a szeleket, „hiszen ha lehetne, a földet, a tengert / És a magas mennyet, felkapva, a légbe sodornák."[74]

---

[71] Juvencus, Wettius Aquilinus, hispániai születésű, előkelő származású pap. A IV. században élt. Jézus életéről a négy evangélium alapján eposzt írt Homérosz és Vergilius nyomán hexameterekben, *Evangeliorum libri IV.* címen. Dresserus más címen említi. (Szj.)

[72] Az I. ének 52–54. sorait idézi Dresserus. Lakatos István fordításában adom. In: *Vergilius összes művei*, 106.

[73] Ibidem. I., 55–56. Lakatos István fordítása.

[74] Ibidem. I., 55–56. Lakatos István fordítása.

IV. JÖVENDÖLÉS

Jövendölésről akkor van szó, amikor lelkünk valamely sugallatától indíttatva a jövőbeli jó és rossz történésekből valamit megjósolunk. Terentiusnak a *Testvérek* című komédiájában olvashatjuk: „Már-már látom azt a napot, midőn kényszerűségből fölcsap katonának."[75] Itt a szegénység megjóslására kerül sor.

Más

Eljön egykor majd az az idő, és fel fog virradni az a nap, amikor sokak előtt lelepleződve álnokságodért súlyos és igazságos büntetést fogsz szenvedni.

Vagy: biztos eljön az az idő, amikor bánni fogod ezt az álnokságodat.

Cicero a *Flaccus érdekében* tartott beszédében ezt mondja: „Ha, amitől az istenek őrizzenek, súlyos jogtalanság ér is majd engem, akkor sem fogom sohasem megbánni, hogy gondoskodtam megmeneküléseteket, törődtem veletek, gyerekeitekkel, feleségeitekkel, javaitokkal."[76]

Scipio, látva mint ég porrá Carthago, könnyekre fakadt és azt mondta, látja lelkében előre, hogy Róma is hasonló tűzvészben fog elpusztulni.

Démoszthenésznek a Philipposz ellen mondott második beszédében ez áll: „καὶ οὐχὶ βουλοίμην' ἂν ἐικάζειν ὀρθῶς."[77] (Nem szeretnék sejtések alapján következtetni, azaz nagyon nem szeretném, hogy sejtéseim igazak legyenek.) Az öregek beszéde olykor a sorsra vonatkozó jóslatként hangzik.

Példa jóslat kifejtésére egy teljes írásban[78]

Minél gyakrabban gondolkodom a török hatalmáról, annál fenyegetőbb veszélynek vélem. Ugyanis annyira nő és terjed szinte naponta, hogy a keresztyén világ jó részét már magába foglalja. Ebből egyáltalán nem nehéz arra következtetni, hogy ez a hatalom mekkora veszélyt jelent oltárainkra és otthonainkra nézve. Nem szeretnék itt prófétai jóslatokat felsorolni a török nemzet világvége előtti zsarnoki uralmáról. Egyedül csak Melanchthon Fülöp *tanító úrnak azt a jövendölését fogom megemlíteni, amelyet akkor tett közzé, amikor a híres meisseni iskolában tett látogatásáról hazatért* (ha nem csalódom, néhány évvel halála előtt).

Amidőn ugyanis abba a völgybe érkezett, amelyben az Elbához visz le az út, körülnézett és elcsodálkozott a táj kies voltán. Jobb felől egy magaslat szélén vár áll, hatalmas sziklán tornyosodva csodálatos módon emelt falakkal. Alatta pázsit és fák

---

[75] Az idézet pontos helye: III., 3., 384–385. Dr. Molnár Samu fordítása. In: *Fitestvérek*. P. Terentius, Afer comoediája. Bp. 1895. Vö. Melanchthon *Retorikájának* 30. jegyzetével.

[76] A Kr. e. 59-ben *L. Valerius Flaccus érdekében* mondott Cicero-beszédről van szó.

[77] A Démoszthenész-mondat pontos helye: A *II. Philipposz ellen mondott* 2. beszéd 33. szakasza.

[78] A fejezet fordításakor felhasználtam Imre Mihály fordítását és szövegértelmezését, amelyet *„Magyarország panasza"* című könyvének 115–116. oldalán adott közre. (Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.)

díszítette szép kertek terülnek el. Balra virágzó szőlőskertek húzódnak. A völgyből pedig kiérve az Elba partjára, elgyönyörködött a bővizű folyó szépségében, amelyet mindkét partja felől, mint valami oldalfalak, magas hegyek zárnak közre. Először valóban kellemes szemlélni ebben a tájban a hajókat és a sok csónakot, majd a meredek sziklák és sziklapárkányzatok változatosságát, amelyek mint leszakadt sziklatömegek meredeznek, és oktalan félelmet keltenek a félénk szívekben. Tehát látták, hogy a tájat szemlélő és az abban elmerülő *Fülöp könnyező szemekkel lép hozzájuk.* Amikor ennek okát útitársai megkérdezték, azt válaszolta: *„Fáj, hogy ez az oly virágzó és művelt terület a török zsákmánya lesz. Mert be fog következni, hogy ez a nemzet és ez a föld a barbár ellenség, a török hatalmába és uralma alá kerül."*[79]

Melanchthon jóslata a török terjeszkedéséről.

Hogy mások mekkora fontosságot tulajdonítanak a nagyon tekintélyes öreg e kijelentésének, nem törődöm vele: én határozottan úgy vélem, hogy jóslat és kinyilatkoztatás van benne. Ugyanis a bölcsek, kiváltképp az időskorúak szokták olykor előre megsejteni, azaz előre megérezni lelkük valamilyen isteni sugallatától indíttatva, hogy mi fog történni.

És így, ha azt akarjuk, hogy ez a jóslat elháruljon fejünk felől, állandóan kérnünk kell Istentől bűneink bocsánatát, és teljesítenünk kell a Krisztusban való igaz hitben vallásos kötelességeinket Isten és felebarátunk iránt. Ezt ha megtesszük, Isten kegyelmébe fogad bennünket, elhárítja a török támadását, igazságtalan erőszakát.

A SZENTÍRÁS NYELVEZETÉRŐL

Bár a héber nyelv, amelyen Mózes és a próféták írtak, minden nyelv közül a legtisztább, hiszen olyan nyelvnek tűnik, amely szinte magukkal a dolgokkal együtt született, mégis a *Szent Bibliában is megtalálhatók a szónoki beszéd különböző alakzatai.* Mózes beszédstílusa egyszerű és sajátosan egyéni. *Dávid énekét Fülöp attikainak tartja, azaz rövidnek és tiszta stílusúnak: a legválasztékosabb szóhasználat jellemzi ugyanis, szép alakzatok és jól szerkesztett fokozások.* Salamon beszédmódja magasztos és bővelkedik alakzatokban. *Ézsaiás* ragyogó stílusa és gazdag szóbősége mellett méltóságteljes, vagy mint Luther doktor mondja: magasztos hangú és *ciceroniánus.* Ezékiel – a Nazianzoszi szerint – ὑψιλώγατος, nagyon fennkölt. Pál, ahogy azt Theodoretosz írta, μεγαλοφωνώγαγος, azaz magasztos hangnemben beszél és szavakban, gondolatokban bővelkedő stílusban.[80] Ugyanis sok helyen arra törekszik, hogy beszéde tekintélyt parancsoló és kiváló legyen, s ezáltal szónoki érdemeit tekintve ne maradjon Démoszthenész mögött. Van olyan szónok is, aki a gyülekezetben mennydörög és

[79] A történet ritka meggyőző erővel dokumentálja Melanchthon nagyon erős és mélyről jövő rettegését, amivel tekintett a török hódításra, egyben a mértékadó wittenbergi hangulatról is tudósít. Ez annál inkább figyelmet érdemlő, mivel a magyar peregrináció 1560-ig föltétlenül számolhatott ezzel az erős érdeklődéssel és szimpátiával. (Szj.)

[80] Theodorétosz, görög egyháztörténész. 448-ban írt egy öt könyvből álló egyháztörténetet, elődei műveit akarta vele kiegészíteni. Tulajdonképpen Szókratész és Sozomenus műveit folytatta, kommentálta. (Szj.)

villámokat szór, jobban, mint Periklész az athéniek előtt. Némelyeknek kétségeik vannak azon zsoltárokat illetően, amelyeket általában Aszafnak tulajdonítanak, tudniillik, hogy valóban ő és nem Dávid szerezte-e őket. Könnyen dönthetünk e kérdésben a kifejezésmód alapján. Dávid beszédstílusa ugyanis visszafogottabb, Aszafé pedig fennköltebb és díszítettségét tekintve kiválóbb. Ugyanilyen módon állapítható meg, hogy A Zsidóknak írt levélben a phrasis, azaz a kifejezésmód elüt a páli beszédstílustól. Ebből következik annak nyilvánvaló volta, hogy nem Pál írta e levelet.[81]

Az evangéliumi írások a nyelvi forma egyszerűségével tűnnek ki, mesterkéletlenül és a szavak és alakzatok keresett pompája nélkül alkották meg őket: mégis Lukács evangéliumának nyelvezete díszesebb, elsősorban azért, mert ragyogó görög nyelven lett megfogalmazva. Ez az oka annak, hogy e díszítettséget a görög nyelv ismerete és a kifejezések összevetése nélkül nem is lehet észrevenni.

Nem nehéz Máténak a többi evangélistával való összevetése alapján eldönteni azt a kérdést, hogy vajon Máté görögül vagy héberül írt-e. Mivel beszédének jellege egyezik Márk beszédstílusával, nem kételkedhetünk, hogy éppen úgy, mint Márk, ő is görögül írta evangéliumát. Az egyházatyák avagy az egyház tanítómesterei közül Baszileiosz egyszerű és világos, ugyanakkor méltóságteljes és kellemes, a Nazianzoszi szellemesebb és szabatosabb, Khrüszosztomosz és ugyanígy Ágoston ékesszavúbbak, és jobban megfelelnek a köznép felfogóképességének.[82] Cyprianus virágos beszédű, aki, úgy tűnik, inkább rétor módjára szónokol, mint θεολογιζειν, istenről beszél.[83]

Lactantius és Jeromos dísztelenek, ezzel szemben Tamás és más skolasztikusok, akik a barbár századokban éltek, nem tiszták.[84]

Luther anyanyelvi beszéde tisztaságával és gazdagságával tűnik ki: szónoki erejével és hatalmával el is érte, hogy politikusok, jogtudósok és teológusok egyetértő helyeslése mellett őt dicsérjék méltán a legjobb német szónokként.

Fordította: *Jávor György*

---

[81] A legújabb kommentárok szerint is inkább a keleti egyház hagyománya tekintette Pál apostolt szerzőnek, a protestáns vélemény szerint azonban ez kizárható. A szerző egyébként az Újszövetség írói között a legszebb görög nyelven írt, a levél is inkább művésziesen felépített prédikációnak tekinthető. (Szj.)

[82] Basilios (Baszileiosz), Nagy, egyházatya, † 379. Görögországban, Athénban folytatott filozófiai-retorikai tanulmányokat. Itt ismerkedett meg Nazianzoszi Georgiusszal, aki barátja lett életre szólóan. 359-ben keresztény lett, hazájába visszatérve Cappadociában Caesarea püspöke lesz. Keleten a szerzetesi szabályok megalkotója. A klasszikus görög irodalom alapos ismerője és értékelője, az ifjúságot is erre biztatta. Khrüszosztomusz (Chrysostomus), Joannes, Aranyszájú Szt. János, (347–407) egyházatya. 398-ban meghívták Konstantinápolyba, nevezetes egyházi szónok, majd konstantinápolyi pátriárka. Később innen száműzték; beszédei, levelei ismertek. (Szj.)

[83] Vö. A Melanchthon *Retorikájára* vonatkozó fejezet 10. jegyzetével. (Szj.)

[84] Firmianus Lactantius (kb. 250–330), keresztény filozófus, egyháztörténész. A Diocletianus kori üldözések idején lett kereszténnyé, később Constantinus fiának nevelője. Fő műve *(Divinae institutiones)* a keresztény világnézet első rendszeres kifejtése latin nyelven. Ő írja az első történelmi áttekintést az egyház múltjáról. Érveit a hellenisztikus és római filozófiából meríti, különösen Ciceróból. Kiváló szónoki műveltsége és irodalmi stílusa alapján „keresztény Ciceró"-nak nevezték. (Szj.)

POLITICARVM
Quæſtionum centum
ac tredecim,
IN ELOQVENTIÆ
STVDIOSORVM GRATIAM, STYLVM EXERCERE CVPIENTIVM, SELECTARum, ac in partes tres diſtinctarum
PARS I.

Cuius materias INDEX *præfixus indicabit.*

AVTORE
MELCHIORE IVNIO WITEBERGENSI: ELOQVENtiæ Argentinenſi in Academia Profeſſore.

ARGENTORATI,
Impenſis LAZARI ZETZNERI
Bibliopolæ.
M. D C I I.

PETRUS RAMUS

Az utánzásról

(DE IMITATIONE – IN CICERONIANO)

Mennél járatosabb és kiválóbb valaki egy adott nyelvben, annál szorgosabban követendő a ciceróniánus számára. Mert ahogy a méhek a különféle fák különféle virágaiból mézet készítenek, úgy ő a költők, történetírók, szónokok, egyszóval minden veretesen beszélő ember szavaiból és írásaiból a beszéd bőségét és ékességét fogja létrehozni. Mindamellett messze eltér a véleményem a mi ciceróniánusainktól, akik úgy tartják, hogy az ifjak egyedül és kizárólagosan Cicerót kell, hogy utánozzák és őkívüle senki mástól nem szabad semmit átvenniük. Ez tehát a ciceróniánusok meggyőződése és hitvallása. Hogy valamiképp válaszoljak nekik, elolvastam Cicerónak az utánzásról írott műveit, amennyit csak képes voltam fellelni, és megismervén az erről vallott felfogását és álláspontját, könnyűszerrel tudtam állást foglalni. Bizony azt szeretem, ha kinek-kinek a véleménye szabadon érvényesülhet, saját nézeteim kialakításában sohasem követeltem magamnak olyan szabadságot, amilyet másoknak készséggel ne engedtem volna meg. A legkevésbé sem szeretnék e fenti tan követői közé tartozni, hogy azt gondoljam: egyedül és kizárólagosan az a ciceróniánizmus, ami manapság Cicero könyveiben olvasható. Ezekben a könyvekben vannak olyan dolgok, melyeket semmi módon nem sorolok a ciceróniánizmusok közé; és igen sok dolog hibádzik bennük, melyeket kiváltképp oda sorolok. Ámde mi is az, kérdezheted, amit ciceróniánizmusnak nevezel?[1] Azt tartom kiváltképp annak, *ami a helyes és*

[1] Ramus dialógusának szövege egy 1618-as antológiából származik, amelyet Heidelbergben adtak ki. A kötet Debrecenben található a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában G. 1178 szám alatt. Az antológia címe: DES. ERASMI Roterod. *Dialogus, cui titulus, Ciceronianus, sive De optimo genere dicendi: Cui honorarij arbitri adjuncti Petr. Ramus, Joach. Camerarius, Joh. Sturmius de Imitat. Edente et notis illustrante Meliore Adamo Silesio.* E kötet 170–197. lapjairól származik Ramus szövege. A címben fölsoroltak mellett (Erasmus, Ramus, J. Camerarius, J. Sturm) még a kötetben szerepel Jacobus Omphalius egy művének részlete (*De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus)*, a második részben pedig önálló címlappal találjuk: Julii Caesaris SCALIGERI, *Oratio pro M. Tullio Cicerone, contra Ciceronianum Eras. Roterod., notis Editioni nuperae Ciceroniai respondentibus, illustrata a Meliore Adamo Sil., Accesit Justi Lipsii oratio, Pro defendendo Cicerone in criminibus ipsi objectis.* A kötet láthatóan az elmúlt évszázad ciceróniánus vitáira vonatkozó legfontosabb iratait, szerzőit gyűjtötte egybe időrendben, amelynek végpontján a kortárs J. Lipsius értekezése áll. A kötet egyben azt is jól dokumentálja, hogy *a retorikai gondolkodásnak mennyire fontos eleme volt a ciceróniánizmushoz való viszony korszakról korszakra való meghatározása*. Ezt az antológiát úgy is fölfoghatjuk, hogy benne az eklektikus heidelbergi retorikai szemlélet testesül meg. Ramus munkája formailag dialógus, bár ez nem következetesen vonul végig az egész művön. Inkább kétféle álláspontot mutat be, azokat nem mindig személyesíti meg (bár az egyik beszélgetőtársat Catullusként emlegeti

kifogástalan nyelvszokáshoz illik, és annak mindig is megfelelt. Ezt az alapelvet ugyanis maga Cicero tűzte ki maga elé. Sőt, ha valaha e tudomány oktatása el is térne a helyes szokástól, akkor *a nép beszédmódjának adok igazat*, mondogatta volt maga Tullius, *az elméletet megtartom magamnak.* Mert minden korszaknak megvan a megfelelő gyakorlata.

Noha a latin nyelv immáron csak a könyvekben létezik és a római nép elenyészett, mégis valaha volt gyermek- és öregkora is, de egyiket sem akarom felidézni, hanem azt, ami közöttük van. Amiként, ha valaki a falernusi bort kedveli, akkor abban nem az annyira frissen fejtettet méltányolja, hogy az erjedt mustot igya meg; és nem is az olyan öreget, mint az oppimianusit vagy az anitianusit kívánja, mert sem a túl öreg, sem a túl fiatal nem olyan édes, mint szeretné, hanem bizonyos helyes mértéket követ. Úgy vélem, így van ez a latin nyelvben is: sem Cato vagy Plautus avítt régiességét nem kell felújítani, ámbátor azok alig kevés idővel régebbiek: sem Livius, Seneca, Celsus, Quintilianus, Tacitus beszédének az újdonságán sem kell kapkodnunk, annál is kevésbé, mert ezek sem minden tekintetben vadonatújak, hanem Terentius, Varro, Sallustius, Caesar és legfőképp Cicero veretes előadásmódját kell követni, amelyben úgy tűnik, a latin nyelv minden erénye tökéletesen és éretten jelenik meg. Az legyen tehát számunkra a ciceróniánizmus, ami annak a kornak a tiszta és romlatlan szokásához illik. Mi pedig úgy vélekedjünk a ciceróniánizmusról, ahogy Cicero vélekedett az attikai stílusról: *ciceróniánus módjára beszélni, ugyanaz, mint jól beszélni.*

A részeken keresztül vizsgáljuk meg az egész dolgot: elsőként az *egyes szavakról* értekezünk. Cicero szavai sajátlagosak, válogatottak és világosak, éppen ezért a ciceróniánusnak minden más szerző előtt kell őt követnie. Alig találsz nála bármiféle ellentmondást, hacsak nem néhány olyan szót, melyet már maga Cicero kijavít: mint például az *inhibere* (akadályozni), azaz visszájára fordítani valamit. Cicero mégis az első szónoklattani művében így beszél az evezők visszafordításáról: „Noha a mozgásba lendült hajót az evezősök tartották vissza, mégis az evezők lendületének és mozgásának az ellentétére fordításával a hajó maga tartja vissza a saját mozgását és lendületét." Ebben a könyvében ugyan tévedését nem veszi észre, de néhány évvel később az *Academici libri*ben, midőn ezt a szót ugyanígy használta volna, néhány hajós felhívta figyelmét erre a hibára és ő Atticusra bízta a szó kijavítását.[2] Ez a szó és más effélék, amelyek még nyilvánvalóbban ötlenek az olvasó szemébe, bármennyire is Cicero könyveiben fordulnak elő, mégsem minősülnek ciceróniánizmusnak ilyen jelentéssel. Senecának úgy tűnt, hogy Cicerónál javításra szorulnak a *suaviloquens et breviloquentia* (nyájasság és szófukarság) szavak, melyeket Gellius is helyesen figyelt

---

többször, máskor magát Ciceròt szólítja meg, szavait hozzá intézi): a túlzó ciceróniánizmust képviselő és az azt tagadó vélemény közül az utóbbi sokkal gazdagabban érvelő és részletesebb kifejtésű. A dialogikus formát akár Ciceròtól is vehette, de ugyancsak ezzel a formai lelemménnyel élt Erasmus *Ciceronianus* c. nevezetes műve, az egész kérdéskör és polémia egyik legfontosabb XVI. századi értelmezője.

[2] Atticus T. Pomponius (109–32) Cicero legkedvesebb barátja volt, állandó levelező partnere. Hosszú ideig élt Athénban, rajongott a görög kultúráért. Kortárs szerzők irodalmi műveit terjesztette, népszerűsítette. Megírta Cicero életrajzát, történetírói műve a „*Liber Annalis*", „*Imagines*" c. munkája híres férfiak életrajzát adja.

meg.[3] De amilyen kevés szó van Cicero könyveiben, amelyek nem ciceróniánizmusok, oly sok ciceróniánizmus van, melyek mások könyveiben lelhetők fel. Megszámlálhatatlanul sok az egyes tudományok sajátlagos kifejezése, melyet Cicero, ha alkalma nyílott volna rá, használt volna. Amikor ezeket Plautusnál, Catónál, Varrónál, Columellánál és a többi elismert szerzőnél, írónál fellelem, miért ne mondhatnám ezeket is ciceróniánizmusoknak? Ugyanis azokat a régieket és ezeket az újakat nem tartom maradéktalanul, minden tekintetben elavultnak vagy vadonatújnak, ahogy már említettem is. Vannak azok az atyák, akik a beszédjüket még nem tudták felékesíteni, jóllehet szinte kiválóan szónokoltak; és vannak azok az utódok, akik pedig ugyanezt az erényt követték. Mind Cicero előtt, mind utána és az ő korában is megszámlálhatatlanul sokan éltek szabatos, egyértelmű szavakkal. Vajon miért ne minősülnének ciceróniánizmusnak Terentius, ill. Caesar szavai, mely utóbbi magát Cicerót okította ki, mondván: *az ékesszólás eredete a szavakban rejlő gyönyörködés*. Sőt Cicero javaslata és véleménye alapján, szükség esetén bizonyos, az ő kora óta elfelejtett szavakat, akár mert ismeretlenné váltak, akár mert valamiképp módosult a jelentésük, ciceróniánizmusokként fogadok el. Ezekről azt tudjuk, hogy a használatukat nem csak megengedi, hanem dicséretesnek is tartja.

„Három olyan eszköz van tehát, mondja, amelyet tehát a szónok egy egyszerű kifejezésben a beszéd díszítésére és ékesítésére használhat: vagy *a szokványostól eltérő, vagy az újdonatúj, vagy az átvitt értelmű szó*. A szokványostól eltérő szavak szinte már ősiek, részint régiségük okán, részint, mivel kikoptak a mindennapi szóhasználatból. Ezek a költői szabadság számára inkább megengedhetők, mint a mi használatunk számára. De azért a szónoklatnak is kölcsönöz méltóságot némely költői kifejezés és szó. Nem is kerülöm el úgy a régi szavak használatát, mint Caelius, aki sem a proles (magzat, ivadék, ág, hajtás), sem a suboles (hajtás, ág, nemzedék, utód) szavakat nem mondta ki, sem nem alkalmazta a punok Itáliába jötte idején.[4] A te szavajárásoddal élve, Catullus: nem gondolom és nem is vélem, hogy Caelius kimondta ezeket a szavakat, sem másokat, melyek a helyükre kerülve nemesebbnek és ősibbnek tüntetik fel a szónoklatot. Újítás eredményei azok az újdonatúj szavak, melyek attól az embertől születnek, aki kimondta őket. Vagy pedig gyakran a szavak összekapcsolásával keletkeznek, mint ezek például:

Akkor a félelem minden bölcsességet a lelkemből kiragadott,

csak nem ennek az ereje vett rá az álnokszavú csalárdságra? – észre lehet venni, hogy mind az álnokszavú, mind a kiragad kifejezés a szavak összekapcsolásából származik és nem maguktól születtek. Vagy pedig összekapcsolás nélkül alkotnak új szavakat, ami miatt az ember szépérzéke méltatlankodik: *Bacchánsnők módján megromlani.*" Cic. *De Orat.* 3. 152–154.

---

[3] Aulus Gellius, (kb. 130–180) *Attikai éjszakák (Noctes Atticae)* c. műve csaknem 300 görög–római szerzőt említ, idéz. Egyebek mellett retorikai fejtegetéseket is tartalmaz, szívesen használ régies szavakat, tudatosan törekszik a nyelvi archaizálásra, ezek retorikai, grammatikai fölhasználását javasolja.

[4] Caelius Antipater (Kr. e. 130 körül) Thuküdidész és Polübiosz nyomán haladva megírta a második pun háború történetét; műve a Cato és Cicero közötti próza jeles alkotása.

Mit mondjak a jelentésátvitel vagy a tropus (ahogy Cicero nevezte) fajtáiról, amelyekkel megváltoztatni a szavakat fölöttébb dicséretes dolog? Ezért Cicero véleményét alapul véve nevezünk egyes elkoptatott, megújított, megváltoztatott szavakat is ciceróniánizmusnak. Amely ellenvetést velem szemben hoznak fel a ciceróniánusok, azt hozták fel Ciceróval (aki a görög filozófiát latin nyelvre ültette át) szemben is az ellenfelei. *Nyugodt vagy a latin nyelv sorsa felől, aki ezeket írod.* Itt Cicero prooemionja[5] ezen gáncsoskodókkal száll szembe az *Academici libri* első könyvében: „Ti természetesen meg fogjátok engedni nekünk, hogy a szokványostól eltérő esetekben (ahogyan maguk a görögök is tették, már igen régóta így járnak el) azelőtt nem hallott szavakkal élünk. Mi pedig, mondta Atticus, használhatunk majd görög szavakat, ha nem állnak a rendelkezésedre latin szavak. Bizonnyal helyesen cselekszel, de én el fogom érni, hogy latinul beszéljek, kivéve az olyan fogalmakat, mint a philosophia, rhetorica, physica, dialectica, amelyeket, mint sok egyéb szót, a köznyelv már latinként használ. Minőségeknek neveztem azokat, amelyeket a görögök ποιότητας-nak (minőség) neveznek, ill. amire a görögöknél sem volt kifejezés a köznyelvben, csak a filozófusokéban és sok szakkifejezés esetében ez a helyzet. A dialektika művelői saját szavaikat használják, egyetlen közérthető kifejezésük sincs és ez szinte minden tudománynak közös vonása: vagy új elnevezéseket teremtenek az új dolgoknak, vagy más nyelvekből veszik át azt. Ha a görögök így tesznek, akik már oly sok százada ekképpen járnak el, mennyivel inkább megtehetjük mi, akik csak most fogunk bele ilyesmibe? Bizony, mondtam, olybá tűnsz nekem, Varro, mint aki fölöttébb alkalmas arra, hogy honfitársait ne csak a dolgok bőségéhez segítse hozzá – ahogy meg is tetted –, hanem a szavakéihoz is. Tehát a te kezdeményezésed alapján bátorkodunk szükség esetén új szavakat használni." Így használhatunk a római nép számára ismeretlen szavakat is Cicero véleménye és kezdeményezése alapján.

Ezen oknál fogva Cicero, aki a szóbőség tekintetében maga is oly kiváló szerző volt, nagy szolgálatokat tett a római nép nevének és méltóságának, ahogy ezt elsőként Caesar ismerte el a *De analogiá*ban.[6] Ugyanígy jósolta meg Cicero is, hogy ama Varro nagy szolgálatot fog tenni honfitársainak, ha azokat nemcsak a dolgok, hanem a szavak bőségében is részelteti.[7]

Ismét a szavak újításának ezen szabadságát méltatja Cicero a *De finibus*... harmadik könyvében, ahol azt mondta, hogy az epikureusok értekezései világosak és a legkevésbé sem zavarosak vagy tekervényesek[8]: „De azt tudod, hogy a stoicusok mily finom megkülönböztetéssel, sőt szőrszálhasogató módon szoktak értekezni, s ha ez

---

[5] Prooemion – bevezetés, προοίμιον.

[6] G. J. Caesar *De analogia (Az analógiáról)* c. művét Ciceronak ajánlotta, akit Caesar rétorként őszintén nagyra tartott. A Ciceróénál egyszerűbb, mesterkéletlenebb ékesszólást tartotta eszményinek, az asianismust is elutasította.

[7] Marcus Terentius Varro (Kr. e. 116–27), római költő, polihisztor filológus. Szatíráit a beszélt nyelvhez közelítette, szókincsében is tükröződik ez. *Rerum rusticarum* c. művében is tudatosan keveri jelenének és a régebbi korszakoknak a nyelvhasználatát. Filológiai műveiben a latin nyelv emlékeinek fölkutatását végezte módszeresen.

[8] Cicero *De finibus bonorum et malorum (A legfőbb jóról és rosszról)* c. műve az erköles alapkérdéseit tárgyalja a görög filozófiai irányzatokhoz igazodva, egyeztető álláspontot foglal el.

már a görögöknek is nehézséget okoz, annál inkább nekünk, akiknek szavakat is kell teremtenünk, s az új fogalmak számára új neveket keresnünk. Ezen pedig nem csodálkozhat senki, akinek csak némi tudományos műveltsége van, ha meggondolja, hogy minden olyan tudományban, amely nem általánosan ismert és közönséges, sok új szó fordul elő, mivel létre kell hozni, meg kell állapítani pontosan mindazoknak a fogalmaknak a neveit, amelyek az illető tudománynak sajátjai. Ezért úgy a dialektikusok, mint a természetfilozófusok használnak oly szavakat, melyeket csak az adott szakterületen ismernek, s éppígy a geométereknek, zenészeknek és grammatikusoknak is megvan a maguk műnyelve. Még a szónokok tudománya is, mely pedig tisztán a fórumot és a népet tartja szem előtt, a tanításban egészen sajátságos és egészen különös szókat használ. De, hogy ne szóljak e finomabb és nemesebb művészetekről, még a mesteremberek sem gyakorolhatják a maguk mesterségét anélkül, hogy bizonyos előttünk ismeretlen, maguk közt használt kifejezésekkel ne élnének. Még a földművelés is, amely távol áll minden magasabb műveltségtől, azokat a dolgokat, amelyekkel foglalkozik, új szavakkal jelölte meg. Annál inkább ezt kell tennie a filozófusnak. Mert a filozófia az élet művészete, amelyről értekezvén nem szedhetjük fel a piacról a szavakat. Mégis az összes filozófusok közül a sztoikusok léptek fel a legtöbb újítással, és Zénón, ez iskola alapítója, nem annyira új fogalmakat, mint inkább új szókat talált fel.[9]

Ha tehát a görögök, akiknek a nyelvét legtöbben a mienknél gazdagabbnak tartják, megengedték, hogy a tudós emberek nem közönséges dolgokról értekezvén szokatlanabb szavakat használjanak, mennyivel inkább megengedhető nekünk, akik még csak most kezdünk e dolgokkal foglalkozni. És mivel gyakran mondottuk, nagy bosszúságára nemcsak a görögöknek, hanem azoknak is, akik magukat inkább a görögökhöz akarják számítani, mint hozzánk, hogy mi szóbőség tekintetében nemcsak nem állunk hátrább a görögöknél, hanem fölül is múljuk őket, rajta kell lennünk, hogy ezen állításunkat ne csak a magunk tudományaiban, hanem az övéikben is igazoljuk. Mindazonáltal azokat a szavakat, amelyeket a régiek példája szerint latinok helyett használunk, mint filozófia, retorika, dialektika, grammatika, geometria, muzsika, noha ki lehetne fejezni latinul is, tekintsük magunkéinak, mivel a szokás már szentesítette őket. Ennyit a dolgok neveiről."

Tehát ezt mondja Cicero. Ha ma élne, követői, a ciceróniánusok ugyanúgy megrónák, ahogyan ellenfelei gáncsoskodnak vele. Mert az ő kora ugyanazt a meggyőződést, ugyanazt a véleményt követte: nehogy úgy tűnjék, hogy csak magának vagy a múzsáknak énekel. Vessünk egy pillantást most az ugyanerről a tárgyról értekező Quintilianusra: „Inkább megengedett ez a dolog a görögöknek, akik nem haboztak valamely hangokhoz vagy érzelmekhez neveket fűzni ugyanolyan szabadsággal, mint amellyel az első emberek adtak neveket a jelenségeknek. A mi bátorságunk pedig elenyésző a szavak összekapcsolásában vagy alkotásában, alig elegendő az, amit ezen a téren tőlük átvettünk. Amiként még kora ifjúságomból emlékszem a Pomponius és

[9] A sztoicizmus megalapítója a Kitionból származó Zénon (334–262). A logika részeként beszél a retorikáról és dialektikáról, az első a külső, a második a belső beszédet kutatja. A beszéd grammatikai sajátosságai (beszédrészek, igeragozás, szóképzés) sokat foglalkoztatják a sztoikusokat.

Seneca közt, a praefatiókban lezajló vitákra: vajon (ez a vitás kérdés) helyes volt-e Acciusnál a Tragoediában azt mondani: de még az öregek (szívükből kivetik a félelmet) sem féltek."[10] De a megfogalmazásban és a szavak képzésében is olyan dolgok vannak, amilyenhez hasonlók Cicerónál is előfordulnak: *beatitas et beatitudo* (boldogság), amelyeket nehézkesnek érez, de úgy gondolja, a használat révén csiszoltabbá válnak. Nemcsak egyes szavakból, hanem nevekből is képeztek új kifejezéseket, mint a Cicero alkotta *Sullaturit* és a *finibriaturit et figulaturit*, amit Asinius képzett.[11] Sok a görögből alkotott új szó is és különösképp sok a Sergius Flaviustól származó, amelyek közül egyesek igen nehézkesnek tűnnek, mint az *ens* (lévő) és az *essentia* (lényeg), de ezekben semmit nem látok, amiért ezeket meg kellene vetni, hacsak nem vagyunk önmagunk méltánytalan bírák és a szavakban való ínséggel akarunk küszködni. De mégis egyesek megmaradnak, mert egyesek, amelyek most elavultnak számítanak, régen újak voltak, mások pedig a használattól szerfölött újak maradtak. Ahogy Messaláról azt mondják, hogy Augustus róla nevezte el az ajándékozási vádat.[12] Tanítóim még mindig vonakodtak kimondani a Piratica szót és a Musicát és a Fabricát. A favor-t és és az urbanus-t Cicero újnak véli.[13] Mert a Brutushoz írt levélben is így beszél: „Ezt a szerelmet és ezt a kegyet (hogy úgy mondjam) teszem vita tárgyává." [„Eum, inquit, amorem et eum – ut hoc verbo utar – favorem in consilium advocabo."] Appius Pulchrushoz így beszélt: „Téged, a nem csupán böles, hanem (ahogy manapság mondják) az urbanus, kiművelt férfiút." [„Te hominem non solum sapientem, verum etiam – ut nunc loquuntur – urbanum."]

Ugyanő tulajdonítja Terentiusnak az obsequium (engedékenység) szó kimondását.[14] Caecilius Sisennához szólva említette: albenti coelo (amikor az ég fehérlik). Ugyanakkor olybá tűnik, hogy Hortensius ejtette ki száján először a cervix (nyak) szót, a régiek ugyanis csak többes számban használták.[15] Bátorkodom nem engedni Celsusnak, aki eltanácsolja a szónokot a szavak alkotásától.[16] Ugyanis amikor azokból

---

[10] Az idősebb Seneca (kb. Kr. e. 54–Kr. u. 39.), korának egyik legjelentősebb szónoka. Accius (Kr. e 170–85), római tragédiaíró. A köztársaság korának utolsó jelentős tragédiaköltője, erősen hatottak rá a görög tragédiaírók, műveinek nagyobb része is görög tárgyú. Nyelve erősen retorikus, bátran és sokszor élt helyesírási, grammatikai, szókincsbeli újítással.

[11] C. Asinius Pollio, római politikus, Caesar oldalán részt vett a polgárháborúban. Ő alapította Róma első nyilvános könyvtárát, irodalmi kört, felolvasásokat szervezett. Jelentős rétor, történetíró, drámaíró; kedvelte a nyelvi régiességet. A kortárs írók kritikai megítélésére is szívesen vállalkozott.

[12] Maecenas mellett Corvinus Messala az Augustus kori római irodalmi élet egyik legfontosabb alkotói csoportosulásának támogatója, ennek volt tagja: Valgius Rufus, Tibullus, Domitius Marsus, Ovidius.

[13] Piratica, ae, kalózkodás. Fabrica, ae, készítmény, épület, műfogás, műhely, kidolgozás.

[14] Publius Terentius Afer (Kr. e. 195–159), afrikai származású római vígjátékíró. A Scipio-körben bontakozott ki írói tevékenysége, a görög és római irodalmi hagyományt kívánta összeegyeztetni. Művei Menandrosz mintájára készültek.

[15] Quintus Hortensius Hortulus (Kr. e. 114–50), római rétor, Cicero korai ellenfele, később barátja, néki ajánlotta *Hortensius* c. elveszett művét. A szélsőségesen patetikus és keresett eleganciájú, dagályos asianus stílusú retorikai irányzat leghíresebb mestere.

[16] Valószínű, hogy Aulus Cornelius Celsusról van itt szó. Tiberius császár korában nagy enciklopédikus művet írt a földművelésről, orvostudományról, hadászatról és szónoklásról.

valami új születik (ahogy Cicero mondja), az azt jelenti, hogy az első ráérzés alapján kapnak nevet, majd pedig kitalálnak másokat, melyeket az előzőekből alkotnak meg. Immáron tilossá vált új szavakat alkotni, amit az első és műveletlen emberek megtehettek: szavakat eredeztetni, hajlítani és összekapcsolni. Ezt az utódaiknak megengedték; mikor szűnt meg e szabadság? Ha pedig az alkotásunkban valami kétséges lenne, orvossággal (ha nevezhetem így) kell meggyógyítani (hogy úgy mondjam). *Hogy ezt hogy teszem, bízd rám.* Ezért Cicerónak az utánzója olyan szavakat, melyek Cicerónál sohasem fordulnak elő, ciceróniánizmusként használ, de nem gondatlanul és nem mérlegelés nélkül. A keresztény vallás, az állam formája sok olyan, a régi rómaiak számára ismeretlen dolgot hozott, melyek elnevezését használni a mi ciceróniánusaink csöppet sem ódzkodnak. Pápa, Cardinalis, Archiepiscopus, Episcopus, Abbas, Monachus, Presbyter, Diaconus és a vallásunk végtelen sok kifejezése; Connestablus, Admirallus, Dux, Comes, Marchio, Baro, Cancellarius, Parlamentum, Praeses, Consiliarius, Advocatus, Procurator és a királyságunk megszámlálhatatlanul sok egyéb címe, melyeket ciceróniánusként bátran használhatunk, Cicero véleménye alapján.[17] De a ciceróniánus mégsem fog meggondolatlanul újítani, amire Caesar is figyelmeztetett: *Úgy kell elkerülni a szokatlan és használaton kívüli szavakat, mint a zátonyt.* Ezzel kapcsolatban olvastuk Sisennáról, akit C. Rufus méltán tett nevetségessé: midőn Rufus Sisenna ügyfelét, Chirtiliust vádolta, így fejezte ki magát Sisenna: az ő bűne köpedelem. Akkor Rufus így szólt: Veszteni fogok, ó bírák, ha nem siettek a segítségemre. De mit is mondtál, Sisenna? Nem értem: félek, nehogy kelepcébe csaljál. Mi az, hogy köpedelem? Köp: az tudom, mit jelent, de hogy az edelem mit jelent, azt nem tudom. Rettentő mód komikus. Így Sisenna, mivel a helyes beszédnek a szokatlant hitte, örökre nevetségessé vált.[18] De az egyes szavakról legyen ennyi elég.

Szinte az összes érdem a szavak összekapcsolásán alapszik. Mindahányan, akik Cicero korában éltek, közösen használták ugyanazokat a szavakat. De Cicero olyan roppant mód sajátos mondatszerkezettel és beszédfordulatokkal szónokolt, amelyek mindenki másétól eltértek, kiválóak voltak, és a latin nyelv hasznára vált az, hogy a latin nyelvben járatos tudós férfiak felfigyeltek azokra, mert immár ezek annyira a közös szókincs részévé váltak, hogy szinte nincs is olyan kifejezés, ami ne Cicerótól vagy bármely más latinul író szerzőtől származna, akik közt éles különbséget tenni lehetetlen.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a latin nyelvnek ebben a mintegy virágoskertjében, maga Latium illatozik. Nem egyedül Ciceróéból áll a latin nyelv, mert mellette található más is, ami a Cicero-követő tetszését kevésbé nyeri meg. Nem beszélek azokról a nem is tudom, miféle vétségekről, amelyeket Asinius és mások hánytorgatnak fel rosszindulatúan; egyet a grammatikához kapcsolódva hozok elő a mondattanban:

---

[17] Archiepiscopus (érsek), Episcopus (püspök), Abbas (apát), Monachus (szerzetes), Connestablus (főistállómester), Admirallus (admirális), Comes (gróf), Advocatus (ügyvéd), Diachonus (diakónus).

[18] L. Cornelius Sisenna (119–67), a kései római köztársaság korának szónoka, többek között Verres védője volt Cicero ellenében. *Historiae* c. történetírói műve Sulla korával foglalkozott.

„Piraeeusba jövök (mondta Cicero Atticusnak), és ezért meg kell hogy dorgáljanak, mert római emberként Piraeeának mondanám, nem Piraeumnak (így mondják ugyanis a rómaiak mindahányan), amihez még az in-t is hozzátettem, amit nem mint egy város elé, hanem, mint hely elé tettem praepositióként. De a mi Dionysiusunk, aki velünk tartott, és Nicias Cous, úgy gondolják, hogy Piraeea nem város.[19] Ki fogom deríteni a kérdésről az igazat, és ha a mi hibánk abban van, hogy nem városról, hanem helyről beszéltem, akkor nem követem többet Caeciliust:

Hajnalban, amint a kikötőből Pireusba értem, –

lévén ő rossz szerzője a latin nyelvnek. Inkább Terentiust követem, akinek a *Fabella* c. művéről, annak választékos nyelvezete miatt azt gondolják, hogy Laelius írta[20]:

Tegnap néhányan fiatalok elmentünk Piraeeusba[21]. És ugyanez: A kereskedő hozzátette ehhez a Suniumból érkezést is.[22]

Így ha azt akarjuk, hogy a δήμους városokat jelentsen, akkor Sunium csak annyira város, amennyire Piraeeus is az. De mivel grammatikus vagy, ha megoldod ezt a ζήτημα (vitás ügyet) nagy tehertételtől szabadítasz meg." Cic. *Epistulae ad Atticum*, 7. 3. 10. Ezek tekintetében ő képes megvédeni önmagát, olyannyira, hogy a mi védelmünkre semmi szüksége nincs. De ugyanakkor van olyan nyilvánvalóbb tévedés is, amit nehezen tudna bárki is kimagyarázni, ilyet szerepeltet az Antonius ellen írott harmadik Philippikában: *Nincs bántás, amit méltó ember követ el.* Először is (mondja Cicero) mi az, hogy méltó? Ugyanis sok ember méltó a rosszra, mint ahogy ő is. De vajon miként cselekszik az, aki megbecsülésnek örvend? Mi az, ami ennél nagyobb dolog lehetne? Másodszor, mit jelent az, hogy: bántást követ el? Ki az, aki így beszél? Végül pedig: *Nem a félelem az, amivel az ellenség fenyeget.* Hanem mi? Barátok szoktak félelemmel fenyegetni? Ezután pedig az egyéb ilyen példákat sorolja fel. Vajon nem lett volna-e hasznosabb szótlan maradni, minthogy senki se értse, amit mond? Itt Tullius nemcsak a szó jelentésének, hanem a mondat összeállításának a hibás voltát is M. Antonius személyében ragadja meg. De a bántást elkövetni kifejezést Plautus, a korábbi szerző is használta: *Nem mondták teneked, hogy bántást követsz el másokkal?*[23] De Terentius is, akit különben a latin nyelv olyan jelentős szerzőjeként méltányolt Cicero, így beszélt:

---

[19] Nicias Curtius Cos (Cous, κους), római grammatikus Kosz szigetéről. Cicero és Pompejus barátja. (Cic. Att. 7, 3, 10. 14, 9, 3.)

[20] C. Laelius Sapiens, az ifjabb Scipio szellemi körének kiemelkedő tagja, részt vett a Karthágó elleni hadjáratban. Kr. e. 140-ben consul, sokáig augur. Korának jelentős, tekintélyes szónoka, a pályakezdő Terentius támogatója, annak némely művét neki tulajdonították. Jól ismerte a sztoikus filozófiát, foglalkozott költészettel, a görög műveltség római meghonosításán fáradozott.

[21] Az idézet Terentius *Eunuch* c. drámájából származik: „Heri aliquot adulescentuli coiimus in Piraeo in hunc diem, ut de symbolis essemu'."

[22] Pireusz (Piraeeus), Athén közeli kikötővárosa, Szunion (Sunium) az attikai félsziget hegyfoka és ottani városka. Az idézet Terentius *Phormio* c. művéből származik: „Ego me ire senibus Sunium dicam ad mercatum, ancillulam emptum dudum quam dixit Geta: ne quom hic non videant me conficere credant argentum suom, sed ostium concrepuit abs te."

[23] Az idézet Plautus *Asinaria* c. művéből származik: „Tu contumeliam alteri facias, tibi non dicatur?"

Sőt új módon követsz el bántást vele szemben?[24]

Maga Cicero is majdnem így beszélt Atticushoz, mint a *rémhírt terjeszteni* és a *fenyegetni* szavak használatával. Ezeket, annak ellenére, hogy Cicero elvetette és kárhoztatta, ciceróniánizmusnak tartom, mivel illeszkedik a szép beszéd romlatlan reguláihoz. Hasonlót találhatunk ugyanannak Tiróhoz írott levelében: „Hanem ejnye, írásaimnak örökös kritizálója, te: honnan az a komikus »megbízhatóan szolgálva egészségemet«? Hogy kerül ide a »megbízhatóan«?! Ez a szó a kötelességteljesítés fogalomkörében van igazán otthon, bár nem egyszer idegenbe is ki-kirándul, végtére valakinek a véleményét, házát, a tudását, a termőföldjét is lehet »megbízható«-nak nevezni – csak éppen, ahogy Theophrastos javasolja, a jelentésátvitel ne legyen hebehurgya..."(Szepessy Tibor fordítása)[25] Bizony, Marcus Tullius, a szó megtalálása is a kötelességteljesítés fogalomkörébe tartozik, mondhatom. Mert miként is lennénk képesek másként tisztázni azt a helyzetet, hogy amikor a használatnak alá van rendelve a szóalak, akkor kétségbe vonjuk a hitelességét, azaz a használattal összekapcsolt látszatot? Tehát ez az ellenvetés véleményem szerint nem ciceróniánizmus.

Kétségtelen tehát, hogy a syntaxis hibás esete a hyperbaton, mert összezavarja a beszéd értelmét.[26] Milyen sok példáját leled fel Cicerónál ennek a hibának? Olvasd fel nekünk is a kiváló szónokoktól az itt következőket: „Valóban, akkor, mikor Cato élt (aki 85 évesen távozott el az élők sorából, abban az évben, amikor Sergius Galba ellen nagy hévvel szónokolt, amely beszéd írásban is fennmaradt), a nála fiatalabb szónokok közül is sokan élték a fénykorukat." (Cicerótól származó példa.) Tekints el a közbeszúrt mondattól, kapcsold össze a szélsőket és világosabban fogod érteni. Olvasd el egy hasonló hyperbaton más példáját: „M. F. C. Laelius másik vője, C. Fannius, aki mind erkölcseiben, mind beszédmódjában nyersebb volt, apósa tanácsára (akit – mivel őt az auguri testületbe nem választotta be maga mellé – nem igazán szeretett, főleg azután, hogy C. Scaevolát, a fiatalabbik vőjét nagyobb becsben tartotta, de mentegetőzve azt mondta neki, hogy nem a fiatalabb vőre, hanem az idősebb lányára ruházta e tisztséget), tehát apósa tanácsára Panaetiust hallgatta meg." Itt az egyik parenthesist a másik foglalja magába, és ezzel nehezen értelmezhető nyelvtani helyzetet teremt.[27] „Milyen is az a szónoklat, amikor a szavak nem illenek a valóban csiszolt beszédhez? Ekkor, noha az ékes beszéd érdeme hiányzik, mégsem mondják

---

[24] Az idézet Terentius *Phormio* c. művéből való: „Ubi quae lubitum fuerit peregre feceris neque hui(u)s sis veritu' feminae primariae quin novo modo ei faceres contumeliam, venias nunc precibu' lautum peccatum tuom?"

[25] *Marcus Tullius Cicero válogatott művei*, vál. és az utószót írta Havas László, Bp. 1974. 442. Ramus eredeti szövegében szerepel a κακῶν és az ἄκυρον szó. Tiro Cicero felszabadított, művelt rabszolgája, akinek diktálta levelezését, művei jelentős részét, azokat másoltatta; olykor a szerkesztésben, fogalmazásban is részt vett.

[26] Hyperbaton, az anastrophe egyik változataként is értelmezhető. Egy szószerkezet, két szintaktikailag szorosan összetartozó szó szétválasztása, megbontása, valamely nem közvetlenül hozzá tartozó elem beékelésével. Ennek mondat formájában történő beillesztése az epiphraszisz. Mindkettő veszélye a homályosság, nehezen követhetőség.

[27] Parentheszisz, egy mondat – váratlan, meglepő – beékelése egy másik mondatba, amely sokszor lehet túlbonyolító.

teljesen gyalázatosnak, mivel a szónoknak a csak őrá jellemző sajátos érdeme a szavakban rejlik (ugyanis a latinul beszélést, amint azt kevéssel ezelőtt már említettem, nagy dicsőségben kell tartani, nem annyira a saját akaratából, hanem mert a többség nem törődik vele: ugyanis nem annyira dicséretes dolog latinul tudni, mint amennyire megvetendő nem tudni; ami pedig inkább a római polgár, mint a jó szónok sajátlagos tulajdonságaként tűnik fel előttem); de Antonius mégis a szavak kiválogatásában (amit legalább annyira az elme, mint a tekintély alapján követett el), összeállításában, a körmondatok megszerkesztésében sokkal inkább az ésszerűségre, mint a szónoki mesterségre volt tekintettel." (Cicero. *Brutus,* 140.)

Bontsd fel ezen szónoki mondatot, ne vedd figyelembe a közbeszúrt megjegyzést, az okot és az oknak az okát, helyezd egymás mellé az első utalószót (sed illa) és az utolsót (sed tamen), tárd fel a syntaxis fajtáját és fel fogsz talán figyelni a hyperbaton helytelenítendő összeelegyítésére, amely egy ciceróniánus számára biztosan nem követésre méltó érdem. Ezért az ilyen példákat, bármennyire is Cicerónál fordulnak elő, mégsem tartom ciceróniánizmusoknak. Úgy vélem, ez a szavaknak azon homályosabbá tevő és messzebb helyező felcserélése, ill. szórendváltoztatása az, amit Quintilianus e szavakkal ismertet: *„A tunyák és restek esküsznek rá, hogy úgy válnak Ciceróvá, ha a szavakat mindjobban szétszórják."* Ritkábban fordul elő az, hogy a szószerkezet ne lenne ciceróniánus Cicerónál. De a halhatatlan Istenre mondom! Felteheted-e a kérdést, hogy amikor ezen phrasisát Cicero nem hangoztatja, akkor ő nem teljesen és minden tekintetben Cicero? De miért is? Vajon csak Cicero hajtogatja-e örökké ezt a ciceróniánista phrasist?

Térjünk vissza a *Brutus*ra, és hozzunk fel példákat a római és Cicero értékelése szerint is ciceróniánus szónokra. Terentius ékesszólásáról már beszéltünk. Úgy gondolták, hogy L. Furius Philus igen jól beszélt latinul, képzettebben, mint a többiek.[28] Titus Flaminius pontosan beszélt latinul.[29] L. Scipio a beszéd terén bárkivel felvette a versenyt. Q. Catullus latinsága minden hibától ment volt.[30] Scaurus igen pontosan beszélte a latint, ez a dicséret Aulus Albinust is megilleti beszédje révén.[31] L. Crassus latinságában a szabatosság, a keresetlenség, az alaposság és a csiszoltság figyelhető meg.[32] M. Herennius a közepes, de latinosan, pontosan beszélő szónokok sorába tar-

---

[28] L. Furius Philus, Kr. e. 136: consul. Cicero *De re publica (Az államról)* c. dialógusának egyik szereplője.

[29] Titus Quinctius Flaminius, Kr. e. 123-ban consul, Cicero szerint választékos szónok volt.

[30] Q. L. Catullus, 102-ben consul, Marius visszatérése után (87-ben) lett öngyilkos. Kiválóan írt és beszélt görögül, de mint költő is szerzett korában elismerést és méltányolást.

[31] Scaurus, M. Aemilius, Kr. e. 115-ben consul, 109-ben censor. Műveiben Cicero szónoki erényei miatt nagyra becsülte. Aulus Albinus, Kr. e. 151-ben consul. Írt egy római történelmet görög nyelven.

[32] L. Crassus Licinius (Kr. e. 140–91), korának legjelentősebb római szónoka. Görög retorikai mintaképeket követett, kiváló jogi képzettséggel is rendelkezett. Cicero egyik legnagyobb hatású szónoki mintaképe, sok művében szerepelteti, a *De oratore (A szónokról)* c. munkájának egyik „főhőse".

tozik.[33] Sisenna, aki olykor a szokatlan beszéd hű követője, latinsága mégis kiváló. Domitius, aki semmilyen tudományban nem volt járatos, de legalább latinosan beszélt.[34] Mindezeknek az írásai, már ami fennmaradt, számunkra cicerónianusok, mindazok alapján, ami ránk maradt. Caesar, minden rómaiak császára igen veretesen beszélt, amint ezt magától Cicerótól, az ő legkeményebb bírálójától tudjuk. Nemcsak a hazai nyelvjárást használta, ahogy ezt már a Laeliusok és a Muciusok családjáról mondottuk, hanem, noha szerintem csak e mellett, a szabatos beszéd teljes és tökéletes érdeme is megillette, amelyekre a sok alapos és mély értelmű tanulmány során, kiemelkedő szorgalommal és iparkodással tett szert. Sőt a legfőbb elfoglaltságok közepette is szakított időt arra, hogy Cicerónak igen szabatos stílusban írjon a latinul beszélés elméletéről. Tullius sokat beszélt a halott szónokokról is. Vajon M. Brutus és D. Brutus, Plancius, Servius (akiknek néhány levele Tulliusnál maradt fenn) híján voltak-e a veretes ciceróniánizmus csiszoltságának?[35] Emiatt a latin nyelv, nem csak Cicerótól, hanem a Cicero által ajánlott más szerzőktől származó, végtelen sok tarkaságát és formakincsét is felhasználom, és megmutatom a mi ciceróniánusainknak – ha meghallgatják, remélem, egyetértenek és nem veszik rossz néven –, hogy *van néhány dolog Cicero műveiben, amely nem ciceróniánizmus, és másoknak az írásaiban igen sok, amely a ciceróniánizmusok közé sorolható.*

Nem Cicerótól származik a beszéd utánzásának ez a fanatizmusa (amint már mondottam, és ezután is teszem). Ő, ámbár az utánzást szerfölött dicsérte és érvelt is annak mérlegelése mellett: hogy kinek az erényeit utánozd és kinek a hibáitól óvakodj bölcsen, a szavak utánzásának ezt az elharapódzó hitvallását mégsem ő intézményesítette. A görög és latin szónokok minden egyes korban szinte csak egyetlen fajta beszédmódot alakítottak ki, és ez valóban csak úgy fordulhatott elő, hogy ilyen egyformák legyenek, hogy mindannyian egyvalakit választottak ki, akit utánozzanak. Csak az akaratban voltak egyek, a tehetségben különbözők, de mivel a kiválasztott utánzását ugyanolyan módon űzték, hasonlókká váltak. Ez a hasonlóság nem az egyes szavakból fakad, de nem is azok phrasisából, hanem a kidolgozás és az előadás módjából, az anyag összegyűjtésének szellemességéből és az ítélet alaposságából és gondosságából. Cicero sehol nem tanította azt, hogy egyvalakit annyira állítsanak példaképül, hogy csak annak a beszédét utánozzák, hanem éppenséggel a beszéd bőségének a fokozására biztatott: *hogy a költőket olvassák, a történelmet ismerjék meg, minden hasznos tudomány íróit és tudósait olvassák és gyakran forgassák.* Sőt (ami a mi ciceróniánusaink

[33] Herennius, valószínűleg C. J. Caesar híveként részt vett a polgárháborúban, jelentős szónok, Cicero és Catullus barátja.

[34] Domitius, Cn. Aenobarbus, néptribunus 104-ben, 96-ban consul, 92-ben censor. Ebben az évben kelt az az edictuma, amelyben ő és censortársa: L. L. Crassus kimondták, hogy a latin rétorok iskolái elégtelen színvonaluk miatt nem nyerték el a censorok tetszését.

[35] Brutus, M. Junius (Kr. e. 85–42), római patríciuscsaládból származó politikus. Részt vett 44-ben a J. Caesar elleni merényletben, a republikánus erőkkel 42-ben vereséget szenvedett Philippinél. Cicero hozzá írta az *Orator (A szónok)* c. összegező retorikai művét. Plancius, Cn. Kr. e. 58-ban Macedoniában volt quaestor, Cicerót segítette száműzetésében. Servius, Sulpicius Rufus, Kr. e. 51-ben consul, a polgárháborúban J. Caesar támogatója. Jeles szónok, erényeit Cicero sokszor dicséri. (Att. 9, 18; 10,12.)

teljes utánzásról szóló elméletét végérvényesen megcáfolná) úgy tűnik, Tullius a beszéd minden utánzását elítéli. De ezt később vesszük sorba.

Az igazi ciceróniánizmus: nem egyetlen, hanem mindenféle szerzőtől átvenni a szavak bőségét és veretes voltát, hogy az a legjobbként és legkiválóbbként maradjon fenn örökre. A ciceróniánizmus ugyanezen felfogását követte Quintilianus is. Ahogy ugyanis Cicero a görög és római szónokoknál elismerte, amit itt is, ott is dicséretesnek tartott, és utánzandó példának állította fel maga előtt és utánzásukat nyíltan be is vallotta; ugyanígy Quintilianus is összegyűjtötte mindennemű szerzők, történetírók, költők, szónokok, filozófusok összes érdemeit, amelyeket a szavak tárházának a bővítésére, az, aki ékesszólást tanul, megismerni és utánozni tartozik. Határozottan kerülte, hogy csak egyhez, akit mindenki helyett követne, ragaszkodjon. Nincs sem olyan görög, sem olyan latin szónok (azok közül, akiket ismerek), aki csak egy embernek az utánzására adta volna a fejét annyira, hogy csak annak a szavait használta volna minden esetben. Ezért a tanulóknak a görög nyelvben Démoszthenészt, a latin nyelvben Cicerót kell messzemenően követniük, minden más nyelvben azt, aki e kettőhöz leginkább hasonló (amint Livius kapcsán már említettem), de nem teljesen mindenben és nem örökösen csak őt. Amit pedig már Cicero kapcsán kifejtettem, *azt akarom, hogy általánosan elfogadott legyen: egy nemzetnek se legyen olyan szerzője, aki ennyire és egyedüli módon utánzandónak gondolt, hogy mindenki ebben az egy emberben lelje fel a tökéletes és magasztos erényeket.* De eleget beszéltünk a mi ciceróniánusunknak utánzásra példaképül állított, tisztán és csiszoltan beszélő szerzőkről, jöjjenek most az *utánzás fajtái.*

A *conversio*: először a kifejezés átfordul egy másik jelentésbe, majd a jelentés fordul át másik kifejezésbe. A szónoki beszéd conversiója lesz az első: amiként ugyanis egy tudós Cicero tanítványának kifejtette, hogy az egyes szavak értelme és a szókapcsolatok szerkezete igen hasonlatos a jelentésüket tekintve. A beszéd tárgyát mai nyelven fogalmazzuk meg, Démoszthenész, Cicero és más képzett szónokok szavai és fordulatai alapján. Azt akarom, hogy a még meg nem magyarázott görög helyet latinra, a latint görögre, vagy mindkettőt mai nyelvre fordítsuk. Ha a nyelvhasználatban már rendelkezünk bizonyos jártassággal, az említett conversiót alkalmazhatjuk a költőkkel kapcsolatban. *Verset magyarázni ugyanaz, mint egyes költői szavak helyére szónoki szavakat tenni*, a paraphrasisokkal merészebben bánni, azokat szűkíteni és tágítani, hogy eközben a jelentésük megmaradjon, a szavak fajtáit és számát úgy megváltoztatni és lefordítani, hogy ne lőjünk túl a célon. Itt nem értek egyet Qintilianusszal, aki a gyermekek tanítását a költőkkel kezdi el. A fiatalság mintegy kába lelkének a különféle érzelmekkel való felébresztéséhez nemcsak a grammatika példáira, amelyben a latin, de különösen a görög prozódia igen nehéz, hanem a komolyabb tudományok példáira is szükség van, amelyeket majd azután fognak alaposabban tanulmányozni. Az ifjúságnak szüksége van a tisztes és dicsérendő erkölcsök példáira is: ezért tartom helyesnek a költők tanulmányozását. A tanító tartozik a fiataloknak a válogatott példákat bemutatni és egyenként a figyelmünkbe ajánlani. A beszéd stílusának kialakításához és csiszolásához pedig inkább kedvelem a szónokok könnyebb hangvételű leveleit, de még inkább a bizalmas hangvételű leveleit. Ezek utánzása révén az ifjú könnyebben hozzászokik a szónoki kifejezések és a szónokiasan összekapcsolt szavak használatához. A költői conversiónak ez a feladata a kitanult tudósoknak is nehéz, maga Quintilianus is bevallja egy másik helyen: annyira távol áll tőle, hogy ő is

inkább a bárdolatlan és csiszolatlan kifejezések használóihoz alkalmazkodott. Tehát az utánzás első és legegyszerűbb útja a fiatalok számára a szónoki beszéd conversiója. Valójában, noha ez Cicerónál is előfordul, ne sértsük meg alkalmazásával semmiképpen sem a ciceróniánizmust.

A kettős conversiót Cicero is ismeri, egyrészt a görögből, másrészt a latinból, de úgy tűnik, a latint elutasítva, a görögöt, mint egyedülit hagyja ránk. Crassus Cicero művében tanítványait, Cottát és Sulpiciust így oktatja: „A mindennapi gondolkodásom során – mondja – már igen ifjú koromban is azt a gyakorlatot tartottam szem előtt, amiről tudtam, hogy C. Carbo, az ellenségünk is használni szokta.[36] Vagy a lehető legnehezebb versek előadásával vagy pedig, valamilyen beszédet kiválasztva, olyan terjedelemig, amelyet képes voltam emlékezetemben tartani, és azt a részt, amelyet kiválasztottam, más, igen válogatott szavakkal adtam elő. De később észrevettem, hogy ebben az a hiba, hogy azokat a szavakat, amelyek bármely dologra leginkább jellemzők, s amelyek a legdíszesebbek és legkiválóbbak, azokat már vagy Ennius, ha annak a versein gyakorlom magam, vagy Gracchus, ha éppen az ő szónoklatát vettem elő, elbitorolta.[37]. Tehát, ha ugyanazokat a szavakat alkalmazom, az semmi hasznot nem hajt nekem, de ha más szavakat találok, azok is ártanak, mivel hozzászokom ahhoz, hogy kevéssé alkalmatos szavakkal éljek."[38] Úgy tűnik, hogy a latin szerzők e dilemmájában Cicero fosztott meg minket a conversio használatától. De te, az igen kiváló és minden római közül messze a legválasztékosabban beszélő szónok, hogy véded meg ezt az álláspontodat? Vagy végül mégis szégyenfoltot ejtesz a neveden? Ezen következtetéseddel, úgy tűnik, tisztelőidet, utánzóidat és ciceróniánusaidat taszítod el magadtól. Mert ha téged utánoznak, szükségképp használják vagy a te szavaidat, vagy másokét. Ha ugyanazokkal a szavakkal élnek, az egyáltalán nem hasznos, mert azokat a kifejezéseket, amelyek bármely dolognak a leginkább sajátjai, és amelyek a legdíszesebbek és a legkiválóbbak, te már elbitoroltad. De ha más szavakkal élnek, az is káros, mert hozzászoknak ahhoz, hogy kevéssé alkalmas szavakat használjanak. *Imígyen, mint egy szigorú és súlyosan megsértett atya, buzgó követőidet, mintegy fiaidat, a te szónoklatod nagyszerű gazdagságából és bőségétől megfosztottként és kitagadottként üzöd el.* Ciceróniánusaidat úgymond eltiltod a ciceróniánizmusoknak, azaz a te szavaidnak a használatától. De ezt (ha lelkednek egyedülálló jóságát helyesen ismertem meg) a legkevésbé sem így akartad és gondoltad. Úgy ahogy te ezt az írás és az akarat vizsgálata kapcsán tanítod: *írásod tekintélyével szemben megvédem az igazságosságnak és az akaratodnak a jogát.*

Végül pedig úgy különbözik a szavaknak a conversiója és a dolgoknak a conversiója egymástól, ahogyan más, ha ruhához keresnek testet, mint amikor a testhez ruhát. Itt

---

[36] C. Carbo Papirius, Kr. e. 89-ben néptribunus. Cicero a *Brutus*ban nem tekinti acutus (nagy elmeélű) szónoknak.

[37] Quintus Ennius (Kr. e. 239–169), római költő, drámaíró. A Scipio-kör tagjaként kapcsolódik be kora irodalmi, kulturális életébe. Disztichonos epikus költeményt írt Scipio Africanusról. *Annales*e római tárgyú verses epikai mű, ő honosította meg a római irodalomban a „Saturá"-t. C. Gracchus, Sempronius, a néptribunus T. Gracchus öccse. Kr. e. 123–122-ben maga is néptribunus. Kiváló szónok volt, Cicero sokszor dicséri képességeit.

[38] Crassus tanítványai Cotta és Sulpicius, a *De oratore* szereplői. (1. 154–155.)

– véleményem szerint – az új tartalomról szólván, amit ugyanazoknak a szavaknak az öltözete és alkalmazása fejez ki, mellébeszélsz, amikor a dolgok conversiójáról kiemelten azt tanítod, hogy a kiválasztott szerző mondandóját ugyanazzal a tartalommal, de átalakítva és megváltoztatva más szavakkal kell visszaadni. Tehát aki akar, nyugodtan nyilvánítson ellenvéleményt e vitás kérdésben, állok elébe. Szükséges (mondta valamely nem ciceróniánus), hogy Cicero utánzásakor ugyanazokat a szavakat használjuk, vagy másokat. Szerintem, ha ugyanazokat a szavakat használjuk, az nem hasznos, hiszen Cicero a legkiválóbb szavakat már kisajátította, hanem a leghasznosabb, mivel valóban a legjobbakat sajátította ki magának. Ugyanis ugyanazon kifejezések utánzása során és azok felhasználásával más dolgokat kifejtve hozzászoktunk Cicero stílusához, ami egyet jelent a tárgyhoz illő, a művelt és tiszta beszéddel. Cicerónak a beszédét írjuk át, de miközben más tartalomnak rendeljük alá, Cicero szavaiból és fordulataiból új, ciceróniánus beszédet hozunk létre. Ennélfogva a ciceróniánus kifejezés más jelentésbe való fordulását, noha Cicero elveti, mégis ciceróniánizmusnak tartjuk. De ennyit a latinok conversiójáról.

A görögök conversiójáról olvassuk el Cicero beszédének hátralévő részét: „Crassus így szólt: Azután, hogy fiatalkoromban azokat az eljárásokat használtam, elhatároztam, hogy a legnagyobb szónokok görög beszédeit fogom feldolgozni. Ezek olvasása révén elértem azt, hogy amikor azokat, amiket görögül olvastam és latinul visszaadtam, nemcsak a legkiválóbb és mégis a leghétköznapibb szavakat használtam, hanem egyeseket utánzással lefordítottam, és számunkra vadonatúj és alkalmatos szavakat alkottam." A conversiónak ez a második fajtája a dolgok sajátja, nem a szavaké és annak a beszédnek az így létrehozott bőségét, amelyre a dolgot átviszed, a szükségszerűség követeli meg. És az efféle gyakorlás során fordította le Tullius Xenophón *Oeconomicon*ját, később pedig nemcsak görög szónokokat fordított, írt át a szónoklatokhoz, hanem görög filozófusokat is a filozófiai munkáihoz.[39] Ezért saját filozófiai műveit *apographé*nak nevezi, azaz másolatnak, amelyet a maga helyén *versum*nak neveznek.

Quintilianus kinyilvánítja, hogy neki a conversio mindkét fajtája tetszik, a latin conversióban mégsem fogadja el a felhozott érveket. Ezzel szemben felháborodik a sok érvtől: „A következő dolog, mondja, hogy kifejtsük, mi az, amiről a legfontosabb írnunk. Ennek a műnek az a célja, hogy előadjuk, milyen részekből áll, mit kell először, majd másodszor, majd legvégül megmutatni (ugyanis ez megtörtént az első könyvben, ahol a fiúk és a másodikban, ahol a fiatalemberek oktatási rendszerét szabályoztuk). De most arról van szó, hogy honnan származik leginkább a bőség és a tehetség. A mi hajdani szónokaink kiváló dolognak ítélték a görögből latinra történő fordítást. L. Crassus azt mondja Cicero *De oratoré*jában, hogy ő ezzel foglalkozik. Ezt Cicero igen gyakran személyesen tanácsolta, sőt kiadta Platón és Xenophón ily módon lefordított könyveit.[40] Ez Messalának is elnyerte a tetszését, akinek oly sok szónoklata

[39] Xenophon, görög történetíró és filozófus. Szókratész tanítványa. A háztartásról, földművelésről írott munkáját (περὶ οἰκονομίας) Cicero lefordította *(Oeconomicon)*. Ebben Szókratész és Kritobulosz között folyó párbeszéd alakjában a földművelést dicsőíti; Attika múzsájának tartották.

[40] Cicero Platón *Timaiosz* és *Protagorasz* c. művét fordította latinra.

született ebben a tárgyban, hogy Hyperides Phrynéjének a védelme kapcsán síkra szállt a rómaiak számára igen nehéz kifinomultság mellett.[41] Nyilvánvaló ennek a gyakorlásnak az indoka. Ugyanis a görög szerzők bővelkedtek a témák sokaságában, és az ékesszólásban a tudomány legmagasabb fokát érték el. E kiváló szavakat lefordításuk után szabad volt használni és használjuk ma is. Ilyenek a figurák, amelyek az oratiót díszítik, a sokféle és változatos alakzatra szükség van, főleg a kitalálásban, mivel a római nyelv ehelyütt különösképp eltér a görögtől. De a latinból való conversio önmagában is sokat használt. A versek esetén senkinek nincs kétsége efelől, amint azt mondják, hogy a gyakorlásnak ezen egy fajtájával élt Sulpicius.[42] Magasztos lélek képes magasba emelni a szónoklatot, és a szabadságánál fogva bátrabb költői nyelv teszi ugyanilyenné a beszédben megnyilvánuló sajátos tehetséget. De ezekhez a kifejezésekhez hozzá lehet tenni a szónoki erőt, kiegészíteni a hiányosságokat és visszaszorítani a terjengősséget.

Nem akarom, hogy a *paraphrasis* csak az eredeti jelentés értelmezése legyen, hanem *az eredeti kifejezés körül zajló versengés és vetélkedés*. Ezért nem értek egyet azokkal, akik tiltják a latin szónoklat átfogalmazását, mivel a legkiválóbb kifejezések már foglaltak, és bármit mondanánk másként, szükségképpen silányabb lenne. Mert nem minden esetben kell felhagyni a reménnyel: néha lehetséges veretesebb megoldást találni azon szavak helyére, amelyeket már kimondtak, ugyanis *nem tette a természet annyira szegényessé és ínségessé az ékesszólást, hogy egy dologról szabatosan csak egyféleképp lehessen beszélni*. Kivéve tán a színészek gesztusa képes sokfélévé varázsolni ugyanazokat a dolgokat. A szónoklat ereje kisebb: miután kimondtak valamit, azután abban a témában semmi nincs, amit még ki kellene mondani. De ne legyen sem jobb, sem egyenértékű az eredetivel, amit mi találunk, csak legyen ahhoz igen közel álló. Vajon mi magunk is nem kétszer vagy még gyakrabban beszélünk egyazon témáról, és bizony néha önmagunkat ismételjük? Csak akkor kelhetünk versenyre másokkal, ha saját magunkat le tudjuk győzni.

Ha a veretes beszédnek csak egy fajtája lenne, méltán gondolhatták, hogy a régiek által eltorlaszolt úton járunk, pedig most számtalan sok megoldás kínálkozik, és igen sok út vezet ugyanoda. A tömörségnek és bőségnek is megvan a maga bája, van érdeme az átvitt értelemnek és a saját jelentésnek is, hol az egyenes beszéd, hol a képes kifejezés ajánlatos. Végül maga a gyakorlás nehézsége a leghasznosabb. Miért? Mert így ismerjük meg a legalaposabban a legkiválóbb szerzőket. Ugyanis nem könnyed olvasással futjuk át az írásműveket, hanem minden egyes részletet megbeszélünk,

---

[41] Messala, Valerius Corvinus (Kr. e. 64–Kr. u. 8), 31: consul. Kora legjelentősebb szónokainak egyike, a görög tudományosságban kiemelkedően járatos volt. Régiségtani és grammatikai tanulmányokkal is foglalkozott, a philippi csatáról görögül írt. Szónoklatokat fordított görögből latinra, irodalomszervező, mecénás, bukolikus költő. Hüperidész, Platón és Iszokratész tanítványa, Démoszthenész követője. Ő és Lüsziasz hevesen ellenezték a retorikai asianismust. A dispositio mestere, saját korában 77 beszédét ismerték; életműve csak töredékesen maradt fenn. Nevezetes védőbeszéde a *Phryné*, amelyet egy hetaira érdekében mondott.

[42] Az azonos nevű – irodalommal, retorikával is foglalkozó – Sulpiciusok közül nem lehet eldönteni, melyikre is gondolhat itt Quintilianus.

szükségképpen meg is vizsgáljuk, hogy valaki mennyire volt erényes, vagy rájövünk, hogy miben nem vagyunk képesek utánozni őket. Nemcsak más dolgait lefordítani lehet hasznos, hanem az is, ha a sajátjainkat minél többféleképpen fogalmazzuk meg, mivel szorgalom révén szerzünk új gondolatokat, amelyeket a lehető legtöbbször forgassunk is, hogy akár a viasztábla, új és új külsőt nyerjenek." Ezt mondja Quintilianus. (*Institutio Oratoria*, Lib. 10. Cap. 5.)

Mindebből a követője le kell vonja a következtetést: egy latin mondatot más latin szavakkal kifejezni, jóllehet ezt Cicero elítéli, mégis *ciceróniánus és helyes dolog*. Így Cicero értekezésének dacára nemcsak a latin szavakat lehet más jelentésűekkel helyettesíteni, hanem a jelentést visszaadni ugyanannak a nemzetnek más szavaival is helyes és dicséretes. Emiatt, akik úgy tartják, hogy Cicerót kell egyedül és kizárólagosan, minden tekintetben utánozni, gondolják végig, hogy Cicero ezen tanításaiból tőle mennyire idegen gondolatot részesítenek védelemben. Cicero minden kiváló auctorról úgy gondolta, hogy utánozni kell, a ciceróniánusok csak egyről. Úgy tűnik, Cicero ellenezte a szavak utánzását, a ciceróniánusok ehhez szigorúan tartják magukat. Így aztán az utánzás ezen tanát gondosabban és pontosabban kell mérlegelni, és ciceróniánizmusnak csak azt tekinteni, ami Cicero valódi és szilárd meggyőződésén alapul, azaz: ami megegyezik a romlatlan szokással.

Egy kérdés megvizsgálása van még hátra a conversio témájában, jelesül: *szóban vagy írásban kell-e utánozni?* Írásban, válaszolja Crassus személyén keresztül Tullius. Ennek a gyakorlatnak noha ugyanaz a módszere a retorikában, mint a logikában, itt mégis szem előtt kell tartani, hogy lehet alkalmazni a következő tudományokban is. „Amely gyakorlatot követnetek kell – mondja Cottának és Sulpitiusnak Crassus –: noha ti már mindketten benne vagytok a versenyben, azoknak, akik most lépnek a stadionba, és akik azokat, amit a fórumon mondani kell, képesek mintegy élesben, akár egy játékos gyakorlatban most előre megtanulni és végiggondolni. Pontosan ezt akarjuk megismerni – mondta Sulpicius –, de azokat is szeretnénk hallani, noha lesz köztük számunkra fölöttébb ismerős dolog is, amit te a tudományról röviden összefoglaltál. De ezeket később, pillanatnyilag mi is magáról a gyakorlatról vallott véleményedet szeretnénk hallani. Bizony egyetértek azzal, ahogy cselekedni szoktatok – válaszolta Crassus –, amikor, miután valamely ügyet hasonlóvá tettetek azokhoz az ügyekhez, amelyek a fórumon tárgyalás alatt állnak, a lehető legjobban beszéltek az igazságnak megfelelően. De sok tanuló ezen a módon a saját hangját és erejét gyakorolja, amit botorul tesz, és a nyelve gyorsaságát fokozza, és szavai gyakoriságában gyönyörködik. Ezzel a beszéddel becsapja azokat az embereket, akik mikor hallgatják, azt mondják, hogy járatos a szónoklásban. Mert azt mondják, hogy fonák beszéddel könnyen elérheti az ember, hogy rossz szónoknak tartsák. Ezért az efféle gyakorlásokban, noha hasznosak, gyakran kell rögtönzött beszédet kivágni, és noha ez hasznos, még hasznosabb, ha a gondolkodásra kellő mennyiségű időt szánva felkészültebben és alaposabban beszél. *A fő dolog az*, amit a legkevésbé teszünk (hogy úgy mondjam) – mert nagy fáradtsággal jár, amit a többség pedig kerül –, *annyit írni, amennyit csak lehet.*

A toll az ékesszólás legjelesebb és legkiválóbb szerzője és tanítója, nem pedig a csalás. Mivel a hirtelen és rögtönözve tartott beszédet könnyűszerrel cáfolja meg a mérlegelés és a gondolkodás. Éppen ezt előzi meg a gondos és valóban alapos írásbeli

felkészülés. Minden közhelye akár a tudománynak, akár valamely képességnek, akár a bölcsességnek, ami jelen van abban a dologban, amiről írunk, midőn minden tisztánlátó tehetségünkkel azt kutatjuk és vizsgáljuk, szükségképp megjelenik és felbukkan. Minden szó és gondolat, amely mint olyan: jelentékeny, óhatatlanul a toll hegye alá kerül, amikor a szavak ezen összefoglalása és bizonyítása írásban elkészül, nem költői, hanem szónoki mértékben és módon. Ezek eredményezik, hogy a jó szónok előadását kiáltozás és álmélkodás kíséri, és ez nem követhető, csak annak, aki sokáig gyakorolta magát az írásban, és igen szenvedélyesen gyakorolja magát a fent említett rögtönzött szónoklatokban, és mivel az írás gyakorlatából került az élő beszéd területére, birtokában van az ügyességnek, hogy ha rögtönözve kell is beszéljen, az, amit mond, hasonlónak tűnjék az írásban előkészített szónoklathoz. De ha a szónoklathoz valamely írást használ, amikor attól megválik, a szónoklat hátralévő része is hasonlóan fog folytatódni. Noha a mozgásba jött hajót az evezősök tartották vissza, mégis az evezők mozgásának és lendületének a visszájára fordultával a hajó maga tartja vissza saját mozgását és lendületét. Így a folyamatos szónoklatban, amikor véget ér az írott szöveg, a beszéd hátralévő része az írott részhez hasonló gyorsasággal siet tovább hajtva a hasonlóságtól és az erőtől." (Cic. *De Orat.* Lib. 147–154.)

Ezeket Tullius az írott és rögtönzött beszéd gyakorlásáról nem kevésbé hasznosan, mint veretesen és szabatosan írta. De az ékesszólás egyediliségét és alapvetését a leveleiben így fejtette ki, alapvetően Fuliót, Flaminiust, Scipiót, Catulust, Scaurust, Albiniust, Crassust, Herenniust, Curiót, Sisennát, Caesart, Domitiust kellő dicséretben részesíteni.[43] Mégsem annyira, mondja Tullius, a saját jószántukból dicséretesek, hanem inkább azért, mert a legtöbben inkább kevésre becsülik őket. Ugyanis latinul tudni nem annyira nagyszerű, mint amennyire szégyenletes nem tudni, ez pedig inkább a római polgár, mint a jó szónok sajátlagos tulajdonságaként tűnik fel előttem. Olyannyira, hogy az oly sok római szónok közül mindössze tízet lelt, akiknek a latinságát magasztalhatta. Sőt amikor Antoniusról beszélt, aki pedig valóban jeles szónok volt, és akiben a görög szónokok dicsősége a latin szókincs bőségével egyesült, hiányolta nála a pontos beszéd érdemét, sőt azt állította, hogy szerfelett rútul beszél.

Ezen oknál fogva, aki veretesen beszél görögül, latinul, franciául, németül vagy bármely más nyelven, az méltán élvezi a grammatika tudományának gyümölcseit, ezért saját magának kifejezetten mint szónoknak semmi dicsőséget nem tulajdonít. Amint a mi ciceróniánusaink Ciceróból megértették, hogy amikor Cicero latinságát utánozták (melyet annyira kizárólagosan utánoztak, mint amilyen szorgalmasan), ezért a cicerói ékesszólás semmilyen sajátlagos érdemében nem részesültek. Ez a maga egészében teljesen a grammatika érdeme, és nem a retorika sajátsága.

Fordította: *Barta Gábor* és *Káplár Edit*

[43] C. Scribonius Curio, a köztársaság korának jelentős szónoka. (Cic. *De or.* 2, 23, 98. Brut. 32, 124.)

STRASSBURG

JOHANN STURM

EFFIGIES.
IOHANNIS STVRMII:
ARGENTORATENSIS
Academiæ Rectoris.

Három könyv a szónoki utánzásról

AZ UTÁNZÁS HASZNÁRÓL ÉS AZ UTÁNZÓK KÉT FAJTÁJÁRÓL

II. FEJEZET

Sok és nagy haszon rejlik az utánzásban.[1] Az utánzás ugyanis a tudós mesterségnek nem csupán kísérője és társa, hanem *vezérlője és úrnője is*. A tudós mesterség magában véve gyermeteg, és miközben önmagát akarja megmutatni, szokás szerint elveszti azt, hogy elhiggyék, a valóságot mondja. Ezt, ha helyesen alkalmazzák, mindazt, ami gyermeteg és kendőzött, férfiruhával és eredeti színnel avatja be.[2] A tudós mesterség, mintegy Vulcanus műhelye, elkészíti Achilles fegyvereit. Az utánzás, mint Achilles esze és ereje arra tanít, hogy ugyanezekkel a fegyverekkel ne a szépségre, hanem az igazságra való tekintettel éljünk. *Amit nem volt képes a természet megtenni, az utánzás eléri, mármint hogy a szónok elnyerje a hasonlóságot. A természet meg van elégedve önmagával, önmagához ragaszkodik, nem képes többre, mint arra, amire képes. Az utánzás a született tehetséget átjuttatja a természet határain, hogy ne ragaszkodjon önmagához, s kezdje csodálni a nála jobbakat és igyekezzék velük egy szintre emelkedni*, ha fölébük jutni nem képes is. A természet mindig önmagához hasonló, és mindig ugyanazokban a nyomokban jár, a saját nyomaiban. Az utánzás, összevetve, magához köti a változatosságot és nagyobb lépésekkel halad. A természetnek nincs alkalma arra, hogy magát külső tanúbizonyossággal védelmezze.

Az utánzás mások tekintélyével mutatja be jónak a művét. A természet attól tart, hogyan ítélik meg a nézők, az utánzás attól, hogyan az olvasók, és a becsmérlők handabandázását megveti. Ámde az igazi módszeres utánzásról beszélünk, mely él szabadságának jogával és támaszkodik az ékesszólás összes előjogára, nem arról a rabszolgaszerűről kezdtünk beszélgetésbe, melyet a költő így gúnyol:

> O imitatores, servum pecus, ut mihi saepe
> bilem, saepe iocum vestri movere tumultus!
>
> Ostoba szolgai nyáj, ti utánzók, azt se tudom, hogy
> íly hűhó láttán haragudjam-e vagy mosolyogjak.
> (Horatius, *Epi. I. XIX.* Urbán Eszter ford.)

---

[1] A fordítás a Debreceni Egyetemi Könyvtár 752. 799/1 jelzetű, STURMIUS Ioannes, *De imitatione oratoria libri tres, cum scholis (sic!) eiusdem authoris, antea nunquam in lucem editi*, Argentorati, 1576, Bernhardis Iobinus, című kötete ($B4_v$–R_r, $Bb5_r$ – lapok) alapján készült.

[2] S. szövegében imbuit talán induit m. öltözteti fel helyett.

Jóllehet dicsérem Arisztophanész rabszolgáját, aki uráról az igazságnak megfelelően panaszkodik, hogy az neki a legjobb tanácsok adásakor sem hisz, ám azt, hogy azt állapítja meg, ettől nehéz neki az élet, nem dicsérem. Ugyanis a bölcsesség megelégszik a maga körültekintő értelmével, nem fél az ostobák megítélésétől. Állapítsuk meg tehát, hogy az utánzóknak két egymástól eltérő fajtája van, az egyik a szabadságukat elvesztettek, a rabszolgák fajtája, a második viszont a szabadoké, azaz azoké, akik valójában birtokolják és uralják az ékesszólást, akárhová utaznak, mennek, ezt a maguk útján teszik, amint a birtokon vagy a díszkertben, úgy az ékesszólásban és az okosan előrelátó beszéd terén is, úgy tűnik, sétálnak, ugyanis, amit utánoznak és a máséban megfigyelnek, a sajátjukban vetik és takarítják be.

ELŐADÁS-MAGYARÁZATOK

Aki szerencsésen akar utánozni, annak tüzetesen és a kiinduláskor végig kell gondolnia, mi az utánzás, azaz az utánzás meghatározása. És mivel a meghatározás, a meghatározottból és a meghatározott magyarázatából áll, mindkettőjük látókörünkbe jut a vita, ill. oktatás terén. A görögöknél két szavunk van rá, tudniillik μίμησις, mimézisz (m. utánzás) és ζῆλος, zélos (m. versengés). A μίμησις ugyanaz, mint a latinoknál az *imitatio*; a ζῆλος viszont az, amit a latinok *aemulatio* (versengés, vetélkedés) néven neveznek, ezt a szót használja Plinius a leveleiben, amikor így szól: „versus tuos aemulor et ζελῶ." (m. verssoraiddal versengek és vetélkedem). Ebből a két szóból két másik szó születik. Mert ἀπὸ τῆς μιμήσεως (m. az utánzásból) keletkezik a ἡ μιμητικὴ (m. az utánzó [művészet]) azaz az utánzás művészete. A μίμησις és a μιμητικὴ között az a különbség, mint az írott és szokásosan tett dolog között, a μιμητικὴ, mimétiké az a tudós mesterség, amely az utánzás módszerét adja át, valahogy azt, amit már átadunk. A μίμησις, mimésis viszont, maga az utánzás végrehajtása, vagy a végrehajtására való szokott alkalmasság, tudniillik az utánzás készsége. Így mi is ezt adjuk tovább, hogy elérjük a mimésist, azaz az utánzásra való állandó alkalmasságot és készséget. Tehát, amint ἀπὸ τῆς μιμήσεως (az utánzásból) lesz a μιμητικὴ, mimétiké, ugyanúgy ἀπὸ ζήλου (m. versengésből) ζηλῶτική (m. a versengés [művészete]). És ahogyan ἀπὸ τοῦ μιμεισθαι (m. utánoz magának-ból) nevezik a μιμητικὴν-t, mimétikést (m. utánzót), úgy a ζελοῦσται-*ból* (m. verseng magának) lehet ζηλωτὴν (m. versengő). A ζῆλος szó jelentősebb, mint a μίμησις, használjuk mégis mindkettőt ebben a kérdésben. Ugyanis az a szándékunk, hogy minden utánzó versengő legyen, ugyanakkor úgy akarjuk, hogy versengővé az utánzás meghatározásához mérten legyen.

Az utánzás tehát az a lelki vágy, amelyet a görögök προθυμίαν, *prothymiának* neveznek, s ugyancsak ők σπουδὴ-nak, törekvésnek. Tehát a lélek törekvése vagy σπουδὴ-ja spudéja, csakhogy heves, δεινὴ. A hevesség két dolgot foglal magába: a tüzességet és a lélek fellángolását, valamint nagy izgalmat, ezentúl még magába foglalja a hatékonyságot is. A hevességet nem csupán a βουλήσει, bulésisszel (m. tervezéssel), akarattal, s προαιρέσει, *prohairésisszel* (m. választékossággal) értékeljük, hanem δυνάμει, dynamisszal azaz hathatóssággal is. Amikor tehát heves törekvésről beszélek, arra gondolok, hogy az kemény és hathatós a dicsőséges dolgok eléréséhez. Dicsőséges dolgoknak nevezem a kiváló teljesítményekre szolgáló készségeket, mint

ahogyan ott a három híres beszédfaj Cicerónál: a fenséges, az alacsony, a középfajú, amint Hermogenésznél hét módozata is, melyekről a nekik megfelelő összefüggésekben fogunk majd szólni, amint ezek mindegyikének megvannak a mondatai, szavai, díszítményei, ritmusai, ill. metrumai, ezek elhelyezése és egybeillesztése.[3] Ezekben a dolgokban beszélünk dicsőséges dolgokról, kiváló teljesítményre szolgáló készségekről, melyek megvannak egy valamirevaló szónokban, azaz nem egy bizonyosban. A valamirevaló annyit tesz, bármely szónokban, aki valamirevalóvá lesz, csak legyen ilyen, ám elsősorban azzal a kikötéssel, hogy tudniillik kiváló valaki legyen a maga nemében, abban a nemben, amelyben valakit elsősorban ki kell választani, jóllehet el lehet térni tőle. Ha nem lehet is meghaladni. Magának a meghatározásnak a céloka.

Van egy királyi cél, tudniillik meghaladni Cicerót, Démoszthenészt, Vergiliust, Pindaroszt. De ha nem tudod meghaladni, nyugodj bele, ha nem vagy képes egyenlővé lenni vele, légy utána a második. Az is nyilvánvalóan elég, ha meg tudod tartani a második helyet Horatius tanácsát követve. Quisquis vult stb.[4] Horatius nem tiltja Pindarosz utánzását, de kárhoztatja a vele való versengést, amennyiben az illető nem éri el a célját, nem jut el odáig. Ha nem vagy képes nagyszavú szónokká válni, elég, ha középfajú leszel, ha középfajú sem, elég ha finoman szóló leszel.

Mivel e lelki törekvés heves, a lelki törekvés pedig magából a természetből és velünkszületett tehetségből fakad, magából az εὐφυία, euphyiából azaz a derék természetből, nemcsak a természetből, hanem a derék természetből. Amennyire ez ehhez a tanításhoz kapcsolódik, két fajta természet és tehetség létezik. Az egyik közös minden tudós mesterségben és tudományágban, ez az emberek általános szorgalma, ezt a fajtát az előrelátó okosság, igazságosság, mértékletesség, bátorság és állhatatosság szerint ítéljük meg. A második fajta tehetség viszont az, amelyre itt van szükségünk, a szónoki tehetség. Így Cicerónál szerepelnek olyan szónokok, akiknek van tehetségük, de nem szónoki. Ám a szónoki tehetség nem mindig veleszületett adottság, hanem kialakított is lehet, mint ahogyan a hathatós beszédkészség ἡ δεινότης nem születik velünk tökéletes állapotában, hanem megszerezzük és megleljük ma-

---

[3] Hermogenész, görög származású rétor. Fiatalon tekintélyt szerzett, Marcus Aurelius császár is hallgatta, különösen a bizánciak tisztelték. Elsősorban iskolai összefoglaló munkát végzett, legnagyobb hatású műve: *Προγυμνάσματα*, részei: status causae, de inventione és a prózai stílusfajokról. Más retorikai műve: *τέχνη ῥητορική*. (Szj.)

[4] M. bárki akarja; Horatiusnál C IV 2, 1 studet m. törekszik. (Szj.)

> Pindarum quisquis studet aemulari,
> Lulle, ceratis ope Daedalea
> nititur pinnis, vitreo daturus
> nomina ponto.
>
> Bárki verseng is vele: Pindarusszal,
> Daedalus szárnyát köti fel, viaszból,
> Lullusom, s készül, hogy a tiszta tengert
> róla nevezzék.
>
> (Nemes Nagy Ágnes ford.)

gunknak, így a szónoki tehetség is többnyire nem születés, hanem nevelés kérdése. A Gracchusok egymás után jó tehetséggel születtek (jó tehetséggel születtek meg), de egy másik tehetséget nevelt bennük anyjuk hangja és nyelvi tisztasága, mintegy keble és teje gyanánt.[5]

Azonban magát e tehetséget is, melyet a természet adott, az anya nevelt, finomította és tökéletesítette a tanító, a rétor, a felkészülésben eligazító. Így ebben a gondolatmenetben, amelyben a természeti kezdemények, az ἀρχὰι τῆς εὐφυίας szerepelnek, ezek a természet erői és mintegy szikrái, nem kell a tanítás köréből eltávolítani az ő tehetségüket. Démoszthenész esetében a természet nem adta meg a hangzós előadás képességét, tudniillik tudós mesterségének, a retorikának első betűjét sem volt képes hangoztatni; a természet nem látta el Démoszthenészt roppant testi erővel, harsány hanggal. A módszeresség és a gyakorlás viszont eljuttatta Démoszthenészt a tökéletesség fokára, egyfajta összegző jelentőségre. Démoszthenész esetében könnyen szemünkbe tűnik: nem csupán születhet a szónoki tehetség, hanem ki is alakulhat. Ezeket mondtam tudós mesterségünk meghatározásáról, mintegy e tanítás forrásáról, ill. ezeket az utánzók vagy utánzásban tevékenykedők tehetségéről. Arról viszont, hogy milyen dolgokra van mindenképpen szüksége a szónoknak vagy utánzónak, és mely dolgokat kell az utánzónak utánoznia, milyen határig és milyen módszerrel, a megfelelő gondolatmenetek során fogunk rendben tárgyalni. De mielőtt erre áttérnénk, izgalomba kell hozni a lélek hevességét és szilárd célratörését. Amint mondottuk, az utánzás heves lelki vágy és heves törekvés, lelkünket izgalomba kell hoznunk. Mert az a híres προθυμία, prothymia (lelki vágy) nem csupán születik nékünk, hanem mozgásba is hozható, sürgetnünk kell és fel kell lobbantanunk.

Az emberekre többnyire a haszon hat. A hasznos dolgoknak két fajtája van, bizonyos javakra elengedhetetlenül szükségünk van, ezek a kenyér, a bor, a levegő, az élet, mások viszont tiszteletből fakadó előnyös dolgok, τίμια ἀγαθὰ, τίμιαι χρεῖαι, ἢ χρήσεις (m. tiszteletbeli javak, tiszteletbeli hasznok vagy hasznos dolgok), tiszteletbeli használat, tiszteletbeli hasznok, tiszteletbeli előnyös dolgok.

Az utánzással együtt járó előnyös dolgok mind tiszteletbeliek τίμια ἀγαθὰ timia agatha, ἔντιμοι χρεῖαι. A tudós mesterség (ars) ugyan időben megelőzi az utánzást, de méltóság tekintetében alatta marad, az utánzó nem enged a maga közelébe csak olyat, aki a szónoki művészet szakértője, sőt az értekezés művészetének is szakértője. És az utánzó, még ha a mesterséget követi is, nem rabszolga és nem szolga, hanem kísérő és társ, valahányszor akarja, valahányszor megelégszik a mesterség nyomainak követésével. Nem csupán kísérő és társ az utánzó, amikor magát a mesterséget követi, hanem igen gyakran a mesterség vezére és ura és a felkészítésben figyelmeztető segítője.

Az utánzó önmagát mutatja meg a mesterségnek Démoszthenész, Cicero és mások esetében. Az első haszon tehát tisztességbeli, *mert a μιμητικὴ (utánzó művészet)*

---

[5] Gracchus testvérek: római politikusok. Tiberius Gracchus (Kr. e. 163–133), néptribunusként a néppárt politikai mozgalmának szervezője, vezetője, földreformot kezdeményezett a kisbirtokos parasztság javára. Politikai ellenfelei meggyilkoltatták. C. Gracchus, Tiberius öccse, Kr. e. 123–122-ben néptribunus, az agrárreform híve, meg akarta adni a szövetséges népeknek a római polgárjogot; kiváló szónok volt, ellenségei meggyilkoltatták. (Szj.)

előbbrevaló a filozófiánál méltóságban, megbecsülésben, kitűnőségben. Aztán a mesterség műve gyermeteg. Gyermeteg dolog bemutatni a bevezetést, a cáfolást, a megerősítést, a befejezést stb. A mesterség nyomain járni, azaz a mesterség előírt szabályait nézni olyan, mint botra támaszkodni, és bot nélkül képtelennek lenni a járásra. Ezért, ha a mesterség szembetűnő, rájövünk, a mesterséget tartják be gyermeteg módon. Ekkor a mesterember elveszíti hitelét és igazát, olyan lesz a beszéd, mely láthatólag ψευδὴς (m. hazug) hamis, nem ἀληθὴς, igaz, láthatólag szerkesztett beszéd. Az utánzó viszont szeme előtt tartva, mit tett Cicero, mit csinált, vagy csinál Démoszthenész, olyan szónoklatot kerít maga köré, amely férfias viselet, eredeti színű, hogy a szónoklatról úgy tűnjék, igaz. Amekkora különbség van tehát a gyermeteg és férfias között, a hamis és igaz között, a festett vagy szerkesztett és az eredeti között, akkora különbség van a τέχνη, azaz mesterség és a μίμησις, utánzás között. A mesterség és az utánzás között az a különbség, mint a fegyver és fegyverhasználat között, amint Vulcanus készítette Achilles fegyvereit, ezeket nem használta volna úgy, ahogyan Achilles volt képes használni ugyanezeket a fegyvereket, hogy a trójaiak közül akárkit megölt, sőt magát Hektórt is legyőzte. Ez a különbség megvan az utánzó és a mesterember között is. A mesteremberben van ugyan erő *δύναμις, természetes hathatós beszédadottság, de rejtve, gyengén, dologtalanul. Az utánzóé viszont ható erő, cselekvő: az utánzó az mindig eredményes. Ezek a hasznok járnak magával az utánzással, s ezek többre valók, mint a mesterséggel járók.*

Ezután azonban figyelemre méltóak azok a hasznok is, melyek a mesterséggel együtt járnak az életben. Az utánzás, ha a mesterséggel összevetjük, megelőzi azt, ha összevetjük a természettel, azt is megelőzi. *Sok dolog van, amiben a természet nem eredményes. A természet nem képes azonnal verssort alkotni, az utánzás, amit a természet nem képes elérni, eléri.* A természet ad ugyan ügyesen szólókat, néhány ügyesen szóló született tehetség, ám az utánzás eléri, hogy legyenek ékesen szólók. A természet hevessége csekélyebb, mint az utánzásé, mert megelégszik önmagával, önmagához ragaszkodik, a sajátja tetszik önmagának, mert többre nem képes. *Az utánzó viszont azért utánoz, hogy magát jobbá tegye, hogy a nála jobbakkal legyen egyenlő, vagy utánuk közvetlenül következő. Maga az utánzás az ember tehetségét és törekvését a természet erőin s határain áthágva vezeti, sőt az utánzás és a versengés a tudatlan, látni nem képes, nem észlelő és nem figyelő természetnek megmutatja roppant derekasságát és erejét.* Elárulja a természetnek, hogy többre képes, mint ahogy látszik neki. Hogy mennyire képes ki-ki, nem tudhatja, csak összevetésből (összehasonlításból), csak ha magát másokkal összeméri. Tehát a természet java az ismerettelenségben (sötétségben) hever, ezért a természet cselekedetei mindig önmagukhoz hasonlítanak, mindig ugyanaz az ember járása, ugyanaz a beszéde, ugyanaz az írása, mintegy ugyanazt fújja.

Az utánzás viszont megfigyeli a változatosságot Démoszthenészben, a bőséget Ciceróban, a finomságot Lüsziaszban, a középfajúságot Aiszkhinészben, mindezeket egyszer, ha egy és ugyanazon szerzőben ismeri fel ezt a ποικιλίαν, poikiliát (m. tarkaságot) a természet, az utánzással kijavítja magát és változatos kezd lenni. Ezután nem fél az emberek megítélésétől. Van sok előrelátóan okos férfiú, aki nem bízik a saját ítéletében, sok olyan igaz is van, aki nem bízik a saját igazságosságában, mert nem ismerik a törvényeket, vagy az eltérő jogot. A jogtudós viszont nem fél a jogszolgáltatástól. Ugyanez a különbség van a derék természet és az utánzás között. Sok ügyesen

szóló jól beszél, de nem mernek ellenállni ellenfeleknek. Az utánzó és a versengő viszont megvédheti magát a szövegek tanúbizonyságával, ha elmarasztal valamely érvelést, s hasonlóan bemutathatja a példát, amelyet nem lehet elmarasztalni, mint Démoszthenésznél és Cicerónál.

MIT KELL UTÁNOZNI?

III. FEJEZET

Eddig a tehetségekről beszéltünk, milyesfajta kell az utánzáshoz, s röviden bemutattuk, mi az utánzás, ezután végigfutottunk a hasznain és bemutattuk, milyen előnyökkel jár nemcsak az élet, hanem a szépmesterség javára is az utánzás. Most az következik, hogy felosszuk, melyek azok a dicséretes dolgok, melyeket akaratunk szerint az utánzó kövessen. Vannak ugyanis bizonyos dicséretes vonások azokban a szónokokban, akiknek nem vagyunk képesek nyomába lépni. Bizonyos javak ugyanis az emberekkel együtt születnek, azokat a természettől kapták ajándékba, nem szerezhetők meg iparkodással: mint tehetség az értésben, éles ész az anyaglelésben, erő az előadásban, könnyedség az eredményességben. Ám még maguk azok is, akikben ez a négy természettől megvan, gyakran maguk fölé emelkednek, hogy tehetségesebbek, éleseszűbbek, erőtől duzzadóbbak, hatékonyabbak legyenek. De mégis, bár ők saját magukon valamiképpen ezt a győzelmet aratták, a természetnek ezen jótéteményeit javították, növelték, erősítették, felékesítették és kimívelték, még nagyszerűbb az, ahogy az utánzó szemléli őket és figyel rájuk mindabban, amiről az a véleményünk, hogy utánzásra alkalmasak, azaz utánozni kell őket és vetélkedni velük. De meg kell különböztetnünk és figyelembe kell vennünk, amit a görögök mondanak, mind a μιμητὰ-t és ἀμίμητα-t az utánozhatót és az utánozhatatlant, mind az εὐμίμητα-t könnyen utánozhatót és δυσμίμητα-t nehezen utánozhatót, meredek feladatot.

Véleményem szerint három dolog van, amit a szónoknak mindenképpen utánoznia kell, s ezeket bevésett nyomokként hagyják maguk mögött a követőnek: az előadás, a beszéd, a megszokás. Mert Cicero teste gyengeségét, törékenységét, ifjúkori hangjának túlságos erejét és feszítettségét, miután meghallgatta a görög szónoklat szereplő egyéniségeit, Kis-Ázsiában a sztratóni Menipposzt, a magnészi Dionüszioszt és Ródoszon a ródoszi Milónt, hangjának e túlzott feszítettségén javított.[6] És mindazt, ami régebben alábbhagyás, változatosság híján volt, megszabadította a mértéktelen erőfeszítéstől és teste mozgását nyugodtabbá, ám mégis szónokivá téve hozta vissza Rómába visszatérve a Forumra és a Curiába.[7]

Így nem csupán a szem segíti az utánzót, hanem a fül is, s nem csupán a szöveg mutat utat arra, hogy mások példáját használjuk fel a megformálásban, de az előadás

[6] Menipposz (sztratoni), Stratoniceából származó görög szónok. Cicerónak néhány évig tanítója, akit ázsiai tanulmányútjára is elkísért. (Cic. Brut. 91, 315.) (Szj.)

[7] Azaz a jogi és a politikai életbe.

is, a hang és arckifejezés és mozdulat rendbeszedése. A szövegről nyilvánvaló, hogy arra kell leginkább figyelni, de ez az előadás esetében kétségesnek tűnhetett, mert a hangról, arckifejezésről, a tekintetről úgy látszódhat, hogy nem a tudós mesterség, hanem a természet jótéteményei, az adja, és szolgáltatja őket, nem szorgalommal teszünk szert rájuk, s ezeket sem utánzással, sem mások követésével nem találhatjuk meg. És már a megszokásról mit mondjak, milyen kedves volt a két fiatalnak, Cottának és Sulpiciusnak a szónokról szóló második beszélgetésben Antonius visszaemlékezése, amelyet a saját célkitűzéséről, szokásáról, körültekintéséről adott a vádlottak megismerésében, az érvek megvizsgálásában, a bevezetések előbányászásában, a beszéd többi részeinek elosztásában, s abban, hogy mindezeket mind tárgyi, mind szóbeli ékítményekkel lássa el. Úgy tűnt nekik, hogy szent titkokat hallanak, nem valami újfajta nótát, melyhez hasonlókra szívesen füleltek volna. És kit nem gyönyörködtet Cicero elbeszélése a híres szónokokról írt könyvében a saját tanulmányainak folytatásáról, az ő megszokott módjáról és gyakorlatozásáról, melyet az ékesszólás eme pályáján végzett?

ELŐADÁS-MAGYARÁZAT

Mivel az volt a célkitűzésünk vagy inkább azzal próbálkozunk, hogy utánzásban tevékenykedőt, ill. utánzót képezzünk, az elején be akarjuk mutatni, miféle tehetséget keressünk az utánzóban. Mert mindenképpen szükség van az ilyen ember képzéséhez εὐφυΐα-ra, derék természetre, derék adottságra, az εὐφυΐας, euphyiának vagy derék természetnek három foka van és három megkülönböztetett ideje. Az első fokozat a τῆς δυνάμεως, a képességé, amely a bölcsőben és a csecsemőben rejlik, a gyermekkorban kezdi magát némileg mutogatni. A második fokozat az ἐνεργείας, a cselekedeté, hatékonyságé, amely ἐνεργεία, energeia még az iskolákban is megmutatkozik, mármint a φιλοπονία, a tanulásra való törekvés, munkavágy és ez az εὐφυΐας, a derék természet jele, élő és nem néma, a bölcsőben és a csecsemőnél ezek még némák, az iskolákban viszont megmutatkoznak és kezdenek kibontakozni a φιλοπονία, philoponiával, azaz törekvéssel és vággyal. Mert a vágy a jó megítélés, εὐκρίνειας jele. Aztán az ἀγχίνοια, a könnyű felfogás, ha valamit a tanító mond, könnyen megérti. A harmadik ezen a fokon a μνήμη, azaz emlékezet. A harmadik idő viszont a tökéletesedésé, annak a tökéletesítéséé tudniillik, ami mutatkozik és feltűnik, ennek a kiművelésée és kicsiszolásáé. Mi megelégszünk a második fokozattal, és úgy gondoljuk, az ékesszólás tanulására alkalmasak az ifjak, amennyiben van bennük középszerű értelem és emlékezet. [...]

A III. SZÓLÁSNEMRŐL, VAGY ARRÓL A MÓDOZATRÓL, AMELY DÍSZÍTETT VOLT

VII. FEJEZET

A fentebbi két módozat az összes íróra jellemző, és sajátja a finomságnak is, az egyszerűségnek [régebben: vékony stílusnak] is; a harmadik viszont, amely a díszesen szólásé, a szónokok sajátja és az ékesszólás egyedülálló feladata. Ám *azt hívom orátornak*, aki nem a mindennapi csinosság után járogat, valamifajta választékosságot követve, mint a házi ingóságok terén, s mintegy a hölgyvilág felszerelése dolgában, hanem azt, aki eléri, hogy szónoki mivoltában az emberek féljenek tőle, hogy rá bámulva nézzenek, őt csodálják, aki mellett kiáltásokban törjenek ki, *akit ne embernek, hanem emberfeletti férfiúnak ítéljenek ékesszólása és beszédének ereje miatt.* Ez az ékítmény olyasféle kell hogy legyen, hogy magáról a szónokról úgy lássék, hogy mindazt, ami az életben létezik, vagy az élethez szükségszerűen kell, ami becsületes, megvizsgált, kikérdezett, olvasott, vitatott, tárgyalt és összevont, birtokolja és kézben tartja, hogy úgy véljék róla, legkiválóbb férfi, és az ügyek legbölcsebb védnöke.

Mert az ékesszólás őrjöngés, ha nincs meg benne a jóság és a bölcsesség, hozzá derék, előrelátóan okos, tapasztalt, hosszú tanulással kiképzett férfi kell, s ez valóban ilyen legyen, ne pedig csak annak lássék. Az ékítés ezzel a két kiválósággal, mint az ékesszólás fegyvereivel élhet a haza üdvös épen maradására, az állam nagyszerűségére, és valahányszor szükséges lesz, éljen is velük. Ám ennek a díszítésnek találónak és illőnek kell lennie az eltérő dolgokhoz, személyekhez, helyekhez, időkhöz.

Három előnyt hoz magával. Ezek közül egyik az édesszavúság, hogy a lehető legélvezetesebb legyen a beszéd, másik a hitel, hogy a lehető legnagyobb mértékben befolyásolja azok értelmét és hangulatát, akik hallották és majd ítélni fognak. A harmadik az előrelátó okosság, hogy a lehető legtöbb dologgal legyen felszerelve, hogy a művelt és olvasott emberek azt vegyék észre, hogy a filozófia valóságos forrásaiból áradt elő. És jóllehet a díszítést olyannak mondottuk, ami csodálnivalóvá *és a nép körében mintegy istenné teszi a szónokot*, ám a három beszédnemből nem csupán a súlyos és fenséges fogadja be a teljes díszítést, csak találó legyen, hanem még annak a középfajúnak is megvannak a szóbeli díszítései és mondatbeli összehangoltsága, ám az az úgynevezett vékonyra fogott és leegyszerűsített szintén megköveteli a választékosságot mind a szavak, mind a mondatok terén; ilyesféle maradt ránk Démoszthenész beszédében, amellyel Leptinész törvényjavaslata ellen szól, és Cicero *Caecina érdekében* mondott védőbeszédében.[8]

A mondatok és érvelések vágnak, de ugyanakkor kifejtettek és megvilágítottak azokon a helyeken, ahol maga a tárgy követelte a fényt, azt vagy bővíteni, vagy leegyszerűsíteni kellett. Ezért azt, hogy e három nemben milyen volt Démoszthenész vagy

[8] Leptinész, athéni polgár. Népszerű javaslattal állt elő, hogy az állami közterhektől való mentesség adományozását szorítsák meg. Ez ellen küzdött eredményesen Démoszthenész *Πρὸς Λεπτίνην* c. beszédével. Caecina, Aulus, előkelő római patricius. Kr. e. 69-ben Cicero sikeresen védelmezte egy L. Aebutius elleni birtokperében. (Szj.)

Cicero beszédneme, hogy milyen részekből volt összerakva, s az egyes dolgoknak milyen szerepük, milyen kiváló tetterejük van, akár sajátosan, akár másokkal közösen, szorgalmasan meg kell vizsgálnia annak, aki arra vágyik, hogy démoszthenészinek, attikainak vagy ciceróinak, latinnak tartsák és az is legyen. Mert Cicero és Démoszthenész kevésszámú más szónokkal egyetemben abban különbözött a többiektől, hogy az egyes nemekben e három közül külön-külön sikeresek voltak némelyek, egyesek kizárólag leegyszerűsítettek, mások nagyszavúak, mások középfajúak. Cicero viszont és Démoszthenész olyanok, hogy nagyon is egyformán mindegyikben kitűntek, s az ő szónoklataik bemutatják és kifejtik a tökéletes szónok és az ékesszólás csúcsa szép képét.

ELŐADÁS-MAGYARÁZAT

Eddig tehát a két beszédmódozatról volt szó, ezek közül az egyik a *tisztaság* (puritas), azaz a latinság volt, a másik az *áttekinthetőség* (perspicuitas), ezek a módozatok minden íróra vonatkoznak, és minden írott műfajban követelmények. Ugyanis nem csupán a szónoklatokban szükségszerűek a tisztaság, latinság, értelmesség, azaz világosság és áttekinthetőség, hanem mindkét kiváló képesség nyomán járnak azok, akik beszélgetéseket és dialógusokat írnak és akik a természeti kérdésekről adnak elő és továbbítanak ismereteket, és akik történeti műveket állítanak össze és akik leveleket vagy episztolákat akarnak hátrahagyni maguk után. A díszítés viszont a szónok sajátja. Díszítésnek a κόσμον, kózmoszt (elrendezést, szerkezetet) nevezem, de a κόσμον ἀξιωματικὸν (m. értékelő, tekintélyes szerkezetet) és ῥητορικὸν (szónoki képességekkel, fölkészültséggel bírót), amely bizonyos méltósággal rendelkezik. Ez nem csupán csinossággal éri be, mint ahogyan valaki a nők közül. Némely beszéd is ezt teszi, s nem is csupán a választékossággal, amelyre a női csinos világban figyelnek, azaz a nők ékszerei, gyűrűi, ruhái, hálói s többi ékessége terén. Amilyen pedig a nők csinos világa, olyan a szofisták beszéde, virágos beszédnem, amilyen Iszokratész *Παραίνεσις*-e *(Parainészisz)* Nikoklészhez és Démonikoszhoz, ahol megtalálható a szavakból álló csinos holmi és mintegy virága a szavaknak.[9] De erről a díszítésről nem ebben a gondolatmenetben lesz szó, ezt meghagyjuk a panegyriseket (m. dicsőítő beszéd) íróknak. Viszont itt a szónoki díszítésről beszélünk, amely szembetűnik az érvelésben, amely illik a bizonyításokhoz, tudniillik a kicsiny és finom tárgyak esetében. A nagyszerű tárgyaknál alkalmas az erős irányításra, a megzavarásra, lángra lobbantásra, a középfajú tárgyaknál a megnyerésre és gyönyörködtetésre. Mert az apró dolgoknál éleselméjűségre van szükség, a nagyszerűeknél mozgásra, a középfajú tárgyaknál, mozgásra közepes mértékben. Erről a díszítésről beszélünk itt, és kell megvizsgálniuk a szónokoknak.

[9] Nikoklész, Euagorasz ciprusi fejedelem fia és utóda. Iszokatész két beszédét ajánlotta neki (mindkettő tulajdonképpen parainészisz), egyik az uralkodás művészetéről (πρὸς Νικοκλέα), másik a fejedelmek iránti kötelességekről (Νικοκλῆς ἢ κύπριοι). (Szj.)

Ez legyen az apró tárgyaknál finom, a nagyszerűeknél súlyos, a közepesekben középfajú, ez a díszítés éri el a szónoki feladat dicséretes jutalmait. Az ugyanis a szónok, aki képes felvilágosítani, ha érvel, és képes gyönyörködtetni, ha megnyer, s hatni, tudniillik, ha megindít, lángba borít, lecsillapít, ösztökél. De ehhez a díszítéshez előrelátóan okos emberre van szükség, aki önmaga sok dolgot vizsgált meg magától, tudniillik a filozófia részleteiben, a bölcsességre való törekvésben, amit viszont magától nem tudott megvizsgálni, megkérdezte másoktól, tudósabbaktól, úgymint a logika, matematika, fizika szakembereitől, másoktól is kért tanácsot a szónok, még olyanoktól is tanácsot kér, akik néma tanítómesterek. A szónoknak előzőleg sokat kellett olvasnia és sok dolgon kellett ugyancsak neki vitatkoznia, ahogyan az ékesszólás megköveteli mások érveinek a visszautasítását.

Az is hasznos, ha a szónok jelen van szónoki vitákon és a filozófusok beszélgetésein. És ezeket az így felderített, megérzett, olvasott és megvitatott dolgokat meg kell tartania lelkében úgy, mint amelyeket már megismert, megtárgyalt, azaz mérlegelt, végiggondolt és emlékezetébe vésett. Ezután mindezt használatra és gyakorlatra alkalmassá tetten kell birtokolnia, sokat kellett írnia, sokat deklamálgatnia, néhány perben is szerepelnie kellett. *És ha valaki a tanulás módszeres útját kérdi, az ezekből a részekből áll, vizsgálat, kérdezés, olvasás, vitázás, mérlegelés és magyarázás.* Nincs szükség messziről keresni a tanulás módját. Aki ezt a hat dolgot követi, annak megvan a tanulási módja. De aki ilyen módon felszerelkezett, hogy gyakorolta ezt a hat dolgot, s ehhez még tüzetes szorgalom is járult, annak még arra is szüksége van, hogy hozza magával a kiváló teljesítés képességét. A szónok ugyanis derék férfiú, aki járatos a szónoklásban, ahogy Quintilianus helyesen meghatározza.

De a kiváló szónoki teljesítőképesség kettős. Az egyik képesség valós, a valóság az alapja, amikor *a szónok derék ember*, ez a kiválóság minden derék ember sajátja, a szónoknak nem csupán látszania kell derék embernek, hanem annak is kell lennie, *μὴ μόνον δοκεῖν ἀγαθὸν, ἀλλὰ εἶναι,* ez a kiválóság minden derék ember sajátja, *ez a valós szolgálatteljesítésre való kiválóság, amilyen volt Catóban, Fabius Maximusban, Fabriciusban, Curtiusban, a Deciusokban, akik az alvilágnak áldozták magukat a köztársaságért.* A másik a szónoki kiválóság, alapja nem az ἐν τῇ ἕξει (a lelkület képessége), a gondolkozásmódban ez nem a τῆς ὀξεως ἀρετὴ (m. a gyors kiválóság), hanem a τοῦ λόγου, a beszédé. A szónoknak nem csupán kiválóságra kell szert tennie, hogy derék embernek lássék, azaz a kiválóságára vonatkozó értékelésre és vélekedésre, hanem szónoklásra is.

Kell, hogy a szónoklás kifejezze a szónok erkölcsét, valamint a szereplőkét, és jelezze az összes kiválóságot, valamint a legédesebb és leggyönyörűségesebb erkölcsöket. Ha pedig a szónokban nincs meg az az általános kiválóság, vagy nem igazi, esetében az ékesszólás őrjöngés. *Az őrjöngő ékesszólás az, melynél nincs meg a kiválóság kormányrúdja és kormánymíve, ez forgatja fel az államot.* A szónoknak tehát derék embernek kell lennie, és ezt a derék voltát kell beszédével kifejeznie, kifejtenie. Elsősorban pedig az igazságosságra és a bölcsességre való kiváló készséget, hogy lássék, a szónok igen igazságos, roppant böles, fölöttébb előrelátó férfi. Senki sem ad hitelt csak az előrelátóan okos és böles embernek. A díszítést tehát a szónok hármas céljához kell igazítani, sőt a díszítést a szónoki cél és szolgálat szerint kell mérni, értékelni és megítélni.

A szónoki díszítésnek három előnnyel, ill. haszonnal kell járnia, tudniillik kell felvilágosítania, a kendőzött beszéd nem világosít fel, a díszítésnek a felvilágosításhoz alkalmasnak kell lennie, az pedig φυσικὸς, a legnagyobb mértékben természetes, amely a legnagyobb mértékben közelít a teljes emberiség természetéhez és a nyelvszokáshoz, csupán jobb, mint a köznapi beszélgetés. Mégpedig más díszítést alkalmazunk a megrendítéshez, a felzaklatáshoz, a haragos, szigorú, kegyetlen bíró szándékának megváltoztatásához, a tehetetlen felébresztéséhez, a hortyogó és meg sem szólaló tűzbe hozásához fenyegetésekkel. E között a két díszítés között van egy közbülső, ez a gyönyörködtetésre irányul, amely ugyan hat, de könnyek nélkül, gyönyörűséggel és édességgel befolyásolja az embereket. Amint a tárgyaknak három neme van, tudniillik aprók és finomak, ezeknél tanításra és magyarázatra van szükség, és nagyszerűek, melyeknél hatásra van szükség, aztán középfajúak, amelyeknél élvezetre van szükség, ugyanígy létezik három neme a szónoklásnak is, és három neme létezik a díszítésnek is. Az egyik szónoklásnem a finom, ilyesfajta Démoszthenésznek az a beszéde, amelyet Leptinész törvényéről mondott, s amelynek Cicero finomságot tulajdonított, s amely beszédhez hasonlatos Cicerónak *Aulus Caecina* érdekében mondott beszéde, melyben ott van a finom beszédnem, de azért szónoki, melynek megvannak a maga szavakban és mondatokban megnyilvánuló díszítményei. Aztán ezzel ellentétes a másik beszédnem, tudniillik a nagyszabású és súlyos, ill. fenséges, mint a *Milo*, *Sestius*, *Publius Sulla érdekében* mondott beszédek, ahol igen nagy emberek fejéről és sorsáról volt szó.[10] A Ktésziphón érdekében, a rosszul végzett követség ügyében mondott beszédek, ezek a legsúlyosabbak, némelyek pedig középfajúak, mint a *Marcus Marcellus*, *Deiotarus*, *Ligarius érdekében* mondottak, tudniillik élvezetesek olvasás és megismerés közben.[11]

Amint tehát három neme van a szónoklásnak, ugyanígy három neme van a díszítésnek is, tudniillik finom és leegyszerűsített, meg alábbszálló, visszavonuló díszítés egészen a harmadik fokig. Súlyos és nagyvonalú, nagyszerű és bőséges díszítés, és a

[10] Milo, T. Annius Papianus, Kr. e. 57-ben néptribunus, Sulla veje, Pompeius híve. Fegyveresei 52-ben meggyilkolták Clodiust; ezt követően, bár Cicero *Milo védelmében* című beszédével védte (amelyre az idézetben utalás történik), száműzetésre ítélték. P. C. Sulla, a diktátor unokaöccse, maga is részesedett a proscriptiókkal harácsolt vagyonokból. Kr. e. 66-ban consul, ekkor megvesztegetéssel és a Catilina-összeesküvésben való részvétellel vádolták. A vádak alól Cicero védőbeszéde hatására fölmentették. P. Sestius, 63-ban quaestor. Néptribunusként Cicerót támogatta. Amikor „de vi" (erőszakoskodás) és „de ambitu" (megvesztegetés) miatt bevádolták, hatásos beszédében Cicero védelmezte. (Szj.)

[11] Deiotarus, a kis-ázsiai Galatia nyugati részének Rómához hű uralkodója volt. Pompeius vazallusa, akitől megkapta Kr. e. 59-ben a királyi címet. A polgárháborúban is Pompeius oldalán harcolt, de a pharszaloszi csatavesztés után békét kötött J. Caesarral. 45-ben Caesar elleni összeesküvéssel vádolták, Cicero hatásos beszéddel védelmezte. M. Marcellus, Claudius, a Caesar-ellenes irányvonal egyik fő képviselője, Kr. e. 51-ben consul. A pharszaloszi csata után önkéntes száműzetésbe vonult. Hazatérése érdekében Cicero 46-ban beszédet mondott: *Pro Marcello*. Q. Ligarius, a polgárháború során a C. J. Caesar elleni oldalon harcolt, Pompeius híveként részt vett a pharszaloszi csatában is. Cicero közbenjárására és védelmezése nyomán (amikor az szónoki beszédében – *Pro Ligario* – Caesar kegyes, könyörülő voltát magasztalta) visszatérhetett száműzetéséből. (Szj.)

középfajú díszítés. Athénben, de még Rómában is voltak ügyesen beszélő emberek, ezek az egyes nemekben sikeresek voltak, dicséretet arattak, némelyek ugyanis finom és földközeli szónokok voltak, mint Lüsziasz az athénieknél, némelyek viszont súlyosak, és kizárólag súlyosak, amilyeneket Cicero megnevez a híres szónokokról szóló könyvében, némelyek pedig középfajúak voltak, többet tudtak elérni, mint a finomak, középfajúságukkal nem tudtak annyit elérni, mint a súlyosszavúak komolyságukkal, de a középső szintet megállták. Az, hogy kizárólagosan finomak legyünk, nem cicerói és nem is démoszthenészi vonás, hogy kizárólagosan középfajúak vagy kizárólagosan nagyszerűek, súlyosszavúak és bőségesek, nem cicerói és nem is démoszthenészi vonás. De hogy mindezt elérni képesek legyünk, ez a démoszthenészi és cicerói szerző és szónok kötelessége.

Ezt a hármas beszédkészséget kell Ciceróban megfigyelni és külön is az egyeseket Cicerónál, az egyesek egymástól eltérő helyeken találhatók fel, néhány olünthoszi beszéd finom, néhány philippika súlyosszavú és heves, néhány középfajú és középenjáró, de gyakran veszi célba mindezt a hármat egy ügyben, egy és ugyanazon döntés kapcsán. Mint a *Kté*sziphón *érdekében* mondott beszédben ott van előttetek mindez a három, amint az Antonius ellen írt második philippikában is.[12] Hogy ezt a változatosságot, ezt a hármas erőt elérjük, ez jelenti sajátosan, hogy ciceróiak vagyunk, és ezzel a három beszédkészséggel különbözött Cicero és Démoszthenész a többi szónoktól. Sok másnak e külön nemekben volt ereje, ezeknek viszont mindháromban egyszerre. Ezt a díszítést kell Ciceróban szemlélni, s ezután nekünk is ilyesfajtát kell bemutatnunk.

AZ UTÁNZÁS ELREJTÉSÉRŐL

I. FEJEZET

Amint nagy dolog egy nagy szerzőt utánozni, ha megvan a helyes módszer, és maga az utánzás rejtve marad, ugyanígy idétlen, ha gyermeteg módon alkalmazva feltűnik és kiütközik. De a szónoki művészet tanítása során is, bár a rétorok előírják, hogy a mesterséget rejteni kell, mégis, mivel a széptudomány a természetet utánozza, szükségszerű, hogy vannak egyes dolgok, melyeket nem lehet eltitkolni. Ki tudná ugyan elrejteni a bevezetéseket, tárgyalásokat, felosztásokat, megerősítéseket, cáfolatokat, valamint ezek kezdetét és végét? Viszont ezeket a mesterség egyes részeiben mind tanítják. Aztán a helyekből merített érvek [= tárgykörök, argumenta locorum] hogyan maradhatnának rejtve akár a közepesen tanultak előtt is?[13] Hiszen ezek minden ember

[12] Ktésziphón, athéni államférfi. A khaironeai csata (Kr. e. 338) után azt indítványozta, hogy a makedón ellenes Démoszthenészt érdemeiért és önfeláldozásáért aranykoszorúval tüntessék ki. Ezt azonban a makedón párti Aiszkhinész ellenezte. Démoszthenésznek erre adott hatásos retorikai válasza fönnmaradt: περὶ στεφάνου. (Szj.)

[13] A következőkben az „argumenta locorum" latin fogalmat mindenütt a 'helyekből merített érvek' tartalommal a „tárgykörök" magyar kifejezéssel jelöljük, adjuk vissza. (Szj.)

számára fel vannak tálalva és közjónak számítanak, aminthogy a mondatok is közjónak és köztulajdonnak vehetők, aztán a szavak és a mondatok díszítményei sem jobban rejthetőek, mint az égbolt csillagai, azok a mennynek, ezek a beszédnek a fényei. És nem létezhet egyetlen szó sem, amely képes lenne a figyelmet elkerülni, akár eredeti szavak, akár átvittek, amelyeket azonban befogadott a nyelvszokás, sőt akár azok a beszédrészecskék, amelyeket a grammatikusoknál μόρια ἄκλιτα (m. ragozhatatlan részecske) gyanánt tartanak számon, ezek minden beszédben közösek és mindenkinek élni kell velük, ezeket feltalálták, és a használatban jónak vélték, mint medius fidius (m. Isten engemet) és mehercule (m. istenuccse), ezek minden történetírónál megvannak; az edepol (m. Polluxra), ecastor (m. Castorra) minden komédiaszerzőnél. Aki azt írja elő, hogy valaki a viszont azonbant, az ám ugyanist, az innent, a mindet, a más efféléket rejtse el, ez azt jelenti, úgy akarja, rejtsük el a derült égboltról a déli napot.

> Dic mihi Musa virum, captae post tempora Troiae
> Qui mores hominum late perspexit, et urbes.[14]
>
> (Hor. *Epist. II 3, 103 sk.*)

> Múzsa, a hősről szólj, aki Trója bukása után sok
> népnek városait látta, s kitanulta szokását.
>
> (Muraközy Gyula ford.)

Ha Homérosz latinul így énekelt volna, ahogy ezt Horatius latinná formálta, akkor Vergilius sem élhetett volna a híres kezdettel, hiszen az utánzást nem lehetett volna rejteni, mert a homéroszitól nem elütő.

> Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris
> Italiam fato profugus Lavinaque venit
> Litora, multum ille terris iactatus et alto
> Vi superum, saevae memorem Iunonis ob iram.
>
> (Verg. *Aen. I 1 skk.*)

> Harcokat énekelek s egy hőst, akit Italiába,
> Trója vidékéről lávin partig, legelőször
> Űzött végzete; sok földet, tengert bebolyongott,
> Égi erők és Júnó nem-feledő dühe folytán.
>
> (Lakatos István ford.)

Mert bár a járatlanok tömege előtt az utánzás rejtve marad, nem marad az az olvasott emberek előtt, mert a kezdetek ugyanazok minden költőnél, mint a tárgyalások is, az egyes harcok, a két oldalon álló hadseregek összecsapásai. S nem csupán ezek

[14] Horatiusnál: multorum vidit.

közösek, hanem közösek gyakran azok a tárgyak is, melyeket sokan feldolgoztak, mind versben, mind prózában. Ezek tehát teljes egyenlőséggel közösek, mint ahogyan az államokban is sok dolog mindenkié és közös. Mert a kezdetek és befejezések, mintegy az istenek templomai voltak számukra, ahol mindenkihez illett a könyörgés és a könny, és a tárgyalások és felosztások, mintegy az utcák és az emberek találkozása szerint, ahol össze lehetett gyűlni meg elhaladni és átmenni, aztán a megerősítések és visszautasítások, a két nagy szónoki fénypont, mintegy a forum és a szenátori padsorok meg a bíróságok voltak, ahol joga volt mindenkinek versenyre szállni.

De már akkor felhagytak ezek azzal, hogy közösek legyenek, amikor rajtuk némelyek kitűnőbben forgolódtak, mint a jogi élet többi zugszónokai. Ezért Hortensiust valaha a forum királyának nevezték, és ezt a királyságot Cicerónak is vádlón szemére vetették az ékesszólás ereje miatt.[15] Bizonyos ravasz, álnok és tapasztalt kikiáltók is mintegy a rabszolgapiac és az árverések kényurai voltak. És mindenkinek szabad volt fürödni és úszni a Tiberisben, s a Marsmezőn futásban vagy birkózásban versengeni. Ámde az a híres Liparaeus Horatiusnál a mezőt csaknem sajátjává, örökölhető birtokává tette:

> Eques ipso melior Bellerophonte,
> Nec pugno, neque segni pede victus,
> Simul unctos Tyberinis humeros lavit in
> undis.[16]
>
> (Hor. C III 12, 7 skk.)

> ki, ha megkent sima vállát Tiberisben lefüröszti
> lovagol Bellerophonnál sebesebben, s a legelső
> a futásban s viadalban.
>
> (Bede Anna ford.)

A vadászatokat és a mezőket és a hegyi birtokokat is mintegy a jobb mesterember birtokolta, amilyen Liparaeus is volt.

> Catus idem per apertum fugientes
> Agitato grege cervos iaculari et

---

[15] Hortensius, Q. Hortalus, (Kr. e. 114–50). Saját korának legünnepeltebb szónoka. Cicero a Quinctius- és a Verres-perben vált ellenfelévé és diadalmaskodott felette. 72-ben praetor, 69-ben consul. Cicero később baráti kapcsolatba került vele és neki ajánlotta *Hortensius* c. (elveszett) értekezését. Hortensius a túlzsúfolt, túldíszített szónoki stílus (stilus asianus) híve és képviselője volt. (Szj.)

[16] Horatiusnál:

> simul unctos Tiberinis umeros lavit in undis
> eques ipso melior Bellerophonte, neque pugno
> neque segni pede victus

A versben szereplő ifjú a lipáriai Hebrus, vagyis Liparaea szigetére való: Liparaei nitor Hebri. Sturm ennek alapján nevezi Liparaeusnak a következőkben.

Celer alto latitantem fruticeto excipere
Aprum.

(Hor. C III 12, 10 skk.)

ügyes és gyors, ha a síkon menekülő vadat üldöz
seregestül, vagy a bokrok sürüjében lapuló kant
kizavarván, rabulejti.

(Bede Anna ford.)

Ám ez a költemény, amikor én ezt ezen a módon alkalmaztam, némi részben a sajátom lett, hacsak valaki előttem ugyanilyen módon nem használta. Ámde amíg ezt nem tudom, magamnak tulajdonítom ennek a költeménynek a használatát, akár az enyémet, nem kisebb joggal, mint Cicero, aki megszólítván Titus Pomponiusát láthatólag magának tulajdonította az ismert enniusi sorokat[17]:

O Tite, siquid ego adiuto, curamque levasso,
Quae nunc te coquit, et versat sub pectore fixa
Et qua deprimere, et quid erit praemii mi.

Mondd, Titus, ha segítelek és enyhítem a gondot,
Mely most úgy gyötör és aggaszt, fészkelve szivedben,
Mily jutalom vár rám.[18]

(Némethy Géza ford.)

Cicero azt mondja, hogy éppen ezekkel a szavakkal szabad neki megszólítani Titus Atticust, amelyekkel az a férfiú megszólítja Flamininust.[19] És ahogyan ezek a szövegheIyek ninesenek senki tulajdonában, hanem mindenkiéi közösen, úgy van az az érvekkel és mondatokkal is, melyeket a szónokok dárdaként használnak. És így minden egyes dárda az egyes szónok sajátja, azt használhatja, azzal támadhatja, sebezheti ellenfelét. S a retorika díszítményei is közösek az összes szónok számára, a költőkére

[17] Sturmnál vendicasse vindicasse helyett.

[18] Vahlen 335 skk. O Tite siquid ego adiuero curamve levasso
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa
Ecquid erit praemi.
cf. Cicero Cat. mai. I 1 az adiuto, et quid olvasat is szerepel a kódexekben, ma inkább az adiuvero, ill. ecquid olvasatot Leid. Paris. fogadják el. Az in helyett sub, az et qua deprimere, mi szöveghagyomány nélküli változatok. Az idézet Cicero *Cato maior de senectute (Az idősebb Cato vagy az öregségről)* c. művéből származik. Cicero itt Ennius *Évkönyvek* c. művének verssorait idézi. Ez arra utal, hogy Flaminius consul (ui. Titus!) a II. macedón háborúban negyven napon keresztül sikertelenül próbálkozott V. Philipposz király seregének bekerítésével. Ezért súlyos lelki válságba került, végül egy öreg pásztor mutatta meg néki az ellenség hadállásaihoz vezető utat.

[19] Ciceránál Flamininust szólítja meg.

is, nem kevésbé, mint a festők színei. Csakhogy másképpen élt ezzel Apellész és sajátjává tette őket, másként Prótogenész, más módon tevékenykedett Alkimédón, úgy hogy a fatörzs elhagyja a természethez való tartozását, és átkerüljön a szobrászat körébe, ahogy erről a nevezetes pásztornak tanúbizonysága is szól:[20]

> Tibi pocula ponam fagina, divinum opus Alcimedontis
>
> Verg, E III 37
>
> Alcimedón két bükk-poharát, művészi faragványt
>
> (Lakatos István ford.)

Így a szavakkal, akár a mindennapi étkekkel és a szokásos élelmiszerekkel, mindannyian élünk, ám nem ugyanaz sem a lakoma, sem az asztalnemű, sem a felszerelés. Nem minden helyen lehetett ünnepi lakomát adni, hanem az mesterembert kívánt, s annak a nevét viselte, még ha a magisztrátus adta is a költséget, a mester végezte a munkát, s a mesterének nevezték. Mi lehet ugyanis annyira közös, mint azok a maguk területéről megfelelő részecskék, „aki" (qui, quae, quod), „ez" (hic, haec, hoc)?

Mi lehet annyira közös, mint a „Dolog", pl. természet, valóság, vagyon, dolog, amely fölébe emelkedik és áthág a filozófusok minden jelzőjén, milyen ige ismertebb, mint „képesnek lenni" (posse)?[21] Ki ne ismerné, mit jelent, valaki ellen tenni? Minden római óhajtotta a legkiválóbbak kegyét, és azt az érzést melengették, hogy ők kegyben állnak, mindannyian ugyanígy a szónokok ékesszólását, és mégis ezekből a szavakból: „mely", „ezek" milyen választékos, milyen alkalmasan megnyerő a jóindulat keltésére az a mondat: amely két dolog a közösségi életben legtöbbre képes, ezek ellenünk hatnak mindketten ez idő tájt, a legnagyobb kegy és ékesszólás. És amit a beszéd részeiről és az érvekről, valamint a mondatokról, amit magukról a szavakról elmondottunk, ugyanazt gondoljuk a tagokról, a szekvenciákról, a szavak összetételéről, a fordulatok zárlatairól, a metrumokról, melyek összességükben mindenkinek közösek. De fölöttébb sokat számít, hogyan illesztik őket, hogyan használják, s nem is minden szónok egyformán metrikus, az egyik a másikán túltéve tűnik ki, az egyik a másikánál mérsékeltebb, előrelátóan okosabb, ravaszabb a használatban, és ki miben kitűnő, az az ő sajátja, külön jegye, egyedi dicsősége.

ELŐADÁS-MAGYARÁZAT

Az utánzónak ζηλόκλεπτον-nak (m. versengésből tolvajlónak) kell lennie, kell neki a κλέπτειν (m. lopás), tolvajolni, tolvajnak lenni ζήλου, azaz utánzás miatt, ámde úgy, hogy a lopás ne tűnjön szembe, nehogy magát a csókácskát is rajtakapják a lopásban és kacajt fakasszon, meg a saját színével jegyezzék. Az utánzással a máséból sajátunkat kell alakítanunk. Arra van tehát szükség, hogy κλέπτειν τὸν ζῆλον (m. lopva vé-

[20] Prótogenész, görög festő Rhódosz szigetén. (Kr. e. IV. század) Történelmi és mitológiai tárgyú képeket festett, Apellész is barátja volt. Fő műve: Ialüszusz, rhodoszi hős életét ábrázolja. (Szj.)

[21] Az eredetiben a „res" számos jelentéssel rendelkezik.

gezzük a versengést), azaz καλύπτειν (m. takarni) kell azt. A görög költőknél ott van nektek a κλέπτειν νόον, lelkünknek parancsolni, palástolni, lelki felindulásunkat elrejteni. Az utánzással visszafogottan és titkoltan, nem nyíltan és szemérmetlenül kell élni. Periklész ezt mondogatta σκότησον τῶ λόγῳ, homályosíts beszédeddel, így *mi ezt mondjuk κλέπτου τῶ ζήλῳ, lopjál versengéseddel.*

Fölöttébb nagy dolog az utánzás, de az utánzást nem kell erőn felül vállalni, azokat kell utánoznunk, akikkel egyenlőek lehetünk, vagy hasonlóak, vagy csaknem egyenlőek, vagy csaknem hasonlóak; tüzetesen meg kell vizsgálnunk, mit bír a vállunk, s mit nem akar hordozni, magunkat saját mértékünkkel mérni, a csúcsokra törekedni, ha oda nem juthatunk el, becsületesen kell a második helyen megállnunk és akkor (ahogy Cicero mondja) ha a csúcsra nem tudunk feljutni, nem lesz rút, ha a második vagy harmadik helyen állunk meg. Az kell tehát, hogy minden ζῆλου (m. versengésnek) legyen értelme és biztos útja, melyről e könyvben beszélünk, meg kell hogy legyenek az előírásai, a mások kiválóságának utánzására, ennek elrejtésére, kifejezésére szolgáló biztos útja.

Dicsőség mindezt jól csinálnunk, de gyalázatos ezt gyermeteg módon tennünk. Mert gyermekekre vall a nyílt utánzás, s gyerekek azok, akik a történetírást levél formájában űzik. A Cicero-levélből ugyanazokat a szavakat használják, ugyanazokat a mondatokat kevés változtatással. Az efféle utánzás nem sajátja a szónokoknak. Ám vannak bizonyos közös dolgok, melyeket nem lehet eltitkolni, amilyen módon ugyanis Démoszthenésznek megvannak a maga ügykezdetei és indításai, azután az ügy tárgyalása, bemutatása, a tényezők felsorolása, a kért dolgok felsorolása, a visszautasított dolgok előadása, megvannak nála a vád, a védelem teljes felosztása, megerősítése, cáfolata, befejezése. Ugyanígy Cicero, ugyanígy Periklész, ugyanígy Lüsziasz, ugyanígy Hüperidész, ugyanígy az összes mind görög, mind latin rétor.[22] Ezeket eltitkolni nem lehet. A helyi, személyi, ügybéli körülményeket nem lehet elrejteni, a logikával foglalkozók gondolatmeneteiből vetteket nem lehet elrejteni, sem a meghatározásokat, sem a felosztásokat, sem a nemeket, sem a formákat, sem a különbségeket, sem a kapcsoltakat, sem ez előfeltételeket, sem a következményeket, sem az okokat, sem az eredményeket, sem a hasonlókat, sem az eltérőket nem lehet eltitkolni, minden középfokú tanultsággal rendelkező látja ezeket.

Ki képes elrejteni a gyakran ismételt szót, melyet sűrűn előhoznak, ugyanazon a helyen ikerszóként alkalmaznak, vagy kis közzel újra használják? Ki tudja elrejteni a hasonlóan végződőket, az egyenlőkhöz mért egyenlőket, az ellentétesekkel szembeállított ellentéteseket? Az összes grammatikus meg tudja jelölni ezeket az alakzatokat, a gyerekek két hónap leteltével meg tudják jelölni ezeket a szónokoknál és más szerzőknél. Ezek mindenkinél közösek, az összes szó közös, mindenki előtt rejthetetlen, a sajátos és eredeti szavak, nem csupán a szónokoktól és költőktől, de a tisztségviselőktől is, s nemcsak a tisztségviselőktől, de a vargáktól és pékektől, szántóvetőktől, katonáktól, parancsnokoktól, századosoktól, néptribunusoktól is.

[22] Hüperidész, Platón és Iszokratész tanítványa, Démoszthenész követője. Ő és Lüsziasz hevesen ellenezték a retorikai asianismust. A dispositio mestere, saját korában 77 beszédét ismerték; életműve csak töredékesen maradt fenn. Nevezetes védőbeszéde a *Phrüné* (egy hetaira) érdekében mondott. Lüsziasz (kb. Kr. e. 459–380) görög rétor, törvényszéki szónok. Otthonosan mozgott a hétköznapi és emelkedett témákban egyaránt, az áttekinthető, világos szónoki eszményt képviselte, az atticista irány követője.

Ezek ugyan mind közösek, de mégis van bennük sajátosság. Nem kell, hogy annyira közös legyen, hogy Démoszthenész bevezetése enyém legyen, vagy Ciceróé a Démoszthenészé, Aiszkhinészé legyen Lüsziaszé, vagy Lüsziaszé Aiszkhinészé, kell olyasvalamit csinálnod, ami sajátosan a tiéd. Homéroszé Ανδρὰ μοί ἔννεπε μοῦσα stb. (m. Férfiuról szólj nékem Múzsa, Devecseri Gábor ford.), Vergiliusé Arma virumque cano (m. Harcokat énekelek s egy hőst, Lakatos István ford.).[23] Ez ugyanaz a mód, ahogyan Homérosz elénk állítja magának Odüsszeusznak a személyét, ugyanígy Vergilius Aeneasét. Ahogyan Homérosz Odüsszeuszról, amint visszatér hazájába, ugyanígy Vergilius Aeneasról, aki menekül hazájából, ahogyan Odüsszeusz visszatér a saját székhelyére, ugyanígy keres Aeneas új székhelyet. *Ebben a hasonlóságban ott van a hasonlóságtól való eltérés, a megegyezésben ott van a meg nem egyezés; ugyanabban a dologban tehát ott van a különböző és eltérő dolog.*

Mert bár a járatlanok tömege előtt az utánzás rejtve van, az utánzásban azt a fogyatékosságot kell a lehető legmesszebbre elkerülni, amelyről Horatius ezt írja:

o imitatores servum pecus.

Ostoba szolgai nyáj, ti utánzók![24]

Minden utánzás két dologból áll, ezek egyike a παράδειγμα, az elébed kitűzött példa, amelyet utánozni akarsz, a másik viszont az a példáról adott kép, amelyet az utánzó fejezett ki. A példa az első szerzőé, a példa képe viszont a másodlagos szerzőé, akár szónok az, akár költő. És a festők között dicsőség, ha egy festő képes Apellész Venus-képét, a tengerből újra kikelőét, kifejezni, ugyanolyan vonalakkal, színekkel, fényekkel, sőt ugyanazon árnyékokkal, az egész test, az egyes tagok azonos nagyságával.[25] Nagy dicsőség egy festőnek, ha ezekben egyenlő lehet Apellésszel és hasonló hozzá, úgy hogy festőként betölti szolgálatát, ha ταυτὸ [ugyanazt], ugyanazt a dolgot megteszi.

Ugyanígy van a szónokoknál és költőknél is a hasonlósággal, *meg kell lennie a hasonlóságnak, hogy a hasonlók ne legyenek hasonlók, hogy amik ugyanazoknak látszanak, különbözők legyenek*, hogy magában az utánzásban legyen valami sajátos, egyedi, különös. Ezt a kettőt tüzetesen figyelembe kell venni, azután ügyelni kell az utánzók két idejére. Az egyik bejezetlen, a tanulmányok, megfigyelés és gyakorlás ideje, ez az idő mintegy tanulóidő, s ennek a tanulónak kezdetben szolgálnia kell, valami szolgait kell tennie, mint azon a híres helyen Erasmusnál, a *Ciceronianus* című híres párbeszédben.

Akaratunk szerint legyen az utánzás a tanulás idejében szorgos és pontos meg állandó, akaratunk szerint legyen aggódóan aprólékos és izgalmakat élő meg valami-

[23] Homérosz *Odüsszeia* és Vergilius *Aeneis* c. műveinek kezdősorai. (Szj.)

[24] Hor. Epist. I. 19, 19 m.

[25] Apellész, kiemelkedő görög festőművész, az ókor egyik legnagyobb hatású képzőművésze. Kr. e. a IV. században élt, alkotott. Az egész görög világban ismerték, foglalkoztatta Philipposz, makedóniai király, majd Nagy Sándor is. Művei mára elpusztultak, csak leírásokból ismerjük azokat. (Szj.)

képpen szolgai. Akaratunk szerint ne legyen ebben az időben az utánzó szabad és kötetlen, hanem legyen megkötözve az utánzás kötelékeivel, ámde jó alapon, jó módon, melyet bemutatunk majd az elkövetkező előadás-magyarázatok során. A másik idő a képességé, miután megfigyelte, felfogta a bevezetések, tárgyalások, megerősítések, felosztások, befejezések, aztán az érvelések, bővítések, kitérések, hasonlítások, összevetések, tömörítések, késleltetések valós és biztos formáit. Miután ezekben gyakorolta magát, a beszédkészséget megszerezte. A beszédkészséget nem kétéves, hároméves vagy négyéves, vagy tízéves gyakorlással szerzik meg, mint a híres Nosoplus Erasmus *Ciceronianus*ában, de egy év vagy még valamennyi gyakorlásával meg lehet szerezni a közepes beszédkészséget.[26] Ahol ez az utánzás van, ott van a szabad és kötetlen utánzás, és az utánzó mindenbe belevihet valami sajátot, sajátost, egyáltalán nem idegent, ami saját beszédkészségéből fakad, és saját hatalmához tartozik; az, hogy örökké bilincsekbe legyünk verve és a dologházakban tartsanak fogva bennünket, nyomorult dolog.

Ez nem volt Cicero elgondolása, aki megkísérelte magát Démoszthenésszel egyenlővé formálni. Az utánzás a beszédkészségen áll és az azonos könnyedségen, nem a leképezésben, nem a festésben, a beszédkészség ugyanis nem mások vonalait követi, hanem maga alkot saját vonalakat. Ennek a könyvnek tehát az a célja, hogy ezt a beszédkészséget képesek legyünk elérni, hogy *képesek legyünk a beszédkészség csúcsára és a szabadságra elérni, hogy ne legyünk az előbbi szerző rabszolgái, mintha rabszolgatartónk volna, s ne is felszabadítottak, mintha felszabadító gondviselőnk volna, hanem hogy legyünk egyenlők a szabadokkal, akik szabadon születtek*. Arra irányul ez a beszédkészség, hogy az utánzás inkább áll az eltérésben, mint a hasonlóságban, az kell, hogy maga az utánzás ne tűnjön szembe, hanem egyenlőnek és hasonlónak lássék, az pedig, hogy honnan származik ez a beszédkészség, csak azoknak tűnik szemébe, akik tanultak, olvasottak, előírásokkal képzettek, az első szerzők világában forgolódtak.

De, ahogyan kezdtem szavaimat, némely dolgot nem lehet elrejteni. A mesterséget ugyan rejteni kell, de nem minden mesterséghez tartozó dolgot lehet elrejteni. A rétori osztályba járó ifjú egy hét alatt képes megkülönböztetni az összes részeket az összes szónoknál, ugyanis minden szónoknak megvannak a bevezetései, tárgyalásai, felosztásai, befejezései, ezeket elrejteni nem lehet, ezek dicséretesen szembetűnnek, kiütköznek és meg is kell jelenniük, hogy maga a hallgató tudja, milyen részen nyerik meg, milyen részen alakítják benne a hitelességet, hogyan szabadítják meg a cáfolatnál a tévedéstől, és milyen résznél várható az ügy vége. Ezeknek meg kell jelenniük, ugyanígy az érveket nem kell elrejteni, nyomatékosítani kell őket, késleltetnünk kell ugyanabban az érvben, ezeket nem lehet elsüllyeszteni, hanem ezeknek ki kell világolniuk.

Aztán a szavak és a mondatok bővítményei, kell hogy megvilágítottak, hogy ragyogóak legyenek, az ég csak éjjel szép, amikor a csillagok mind megjelennek, mind

[26] Sturm itt pontatlanul hivatkozik Erasmus *Ciceronianus* c. dialógusára. Annak egyik szereplőjéről van szó, aki a beteges, kóros Cicero-kultusz nevetségessé tett megszemélyesítője: Nosoponus (m. „betegesen munkálkodó"). Nosoponus valóban két évig mást sem olvasott, mint Cicerót, minden egyébtől elzárkózott s minden ciceróniánusnak is legalább ennyi, de még inkább hosszabb ideig tartó Cicero-studiumot követelt. (Szj.)

a Fiastyúk, a Hyások, az Orion, a Bika, a híres Tejút, ezért Cicero csaknem minden szavának meg kell jelennie és fel kell mutatódnia, amint Cicero összes beszédében, leveleiben, párbeszédeiben, összes könyvében kevés szó az, amely sajátos és az ő találmánya vagy ő alkotta, vagy ő módosította. A többi mind a köznépé, a nyelvszokásé, amint a nép közös kenyerével élünk, úgy kell a nép szavaival is élnünk, de mértékletesebben, józanabbul, választékosabban kell vele élnünk. A szavakat tehát nem lehet eltitkolni, kell is, hogy szembetűnjenek. De ha egy szó Cicero sajátja, Cicero alkotta, azt a kelleténél gyakrabban használni idétlen és szolgai. Ugyanazokat a zárlatokat alkalmazni, amelyeket Cicero alkotott azonos szavakkal, idétlen. Ezért nem hiába marasztalják el Longoliust.[27] Aztán a részecskéket nem lehet elrejteni: valahányszor, akkor, nemcsak, ámde is, nem csupán, de is. Továbbá: előbb, azután továbbá:

> Ut vidi, ut perii, ut me malus abstulit error.
>
> Verg. E 8. 41.
>
> Láttalak és elvesztem! e vad vágy ó be megüzött!
>
> (Lakatos István ford.)

„Rómában is voltam és Caesart is láttam. Igazából Pamphile." Ezek megvannak és mindenkinek közösek. És mivel Plautus ezt mondta, edepol (m. Polluxra esküszöm, mondom: valójában, igazán) és ecastor (Castorra mondom, valóban), azért nem úgy volt, hogy Terentius ne mondhatta volna edepol, ecastor, mert ezek a vígjátékírók sajátos szavai, olyanok mint a nőcskék ὄρκοι (m. esküi).[28] A történetíróknál ott van a Medius fidius. Ha Livius történelmet ír, mért ne lenne szabad neki ugyanazt tenni, amit Sallustiusnak.

Ami mindenkié, azokat használhatjuk, ahogy ezt minden tanult ember tette. Ami az egyes szerzők sajátossága, azzal mérsékelten kell élnünk. Ezeket a kiváló dolgokat, amint mondtam, ha elrejteni akarná valaki, az olyan, mintha el akarná rejteni a déli napot. Ha azt akarjuk, hogy a nap világos legyen, kell, hogy a Nap feltűnjön. De hogy ezekkel úgy éljünk, mint Aesopus csókája, ez idétlen és tolvajlás, amennyiben semmi sines megváltoztatva, nem sajátos a birtoklás.

Ennek a könyvnek az elejét a költői példáktól indítom, ha ugyanis megfigyeljük a költőkben, amiket meg kell figyelni, könnyen képesek leszünk a szónokokban is megfigyelni, amiket meg kell figyelni, és megjegyezni, amiket meg kell jegyezni. A költők indításai közösek, ott vannak mindenki számára nyíltan felajánlva. Hogy kezdi Homérosz az ő *Odüsszeá*ját? Ἀνδρά μοι ἔννεπε stb. Dic mihi, Musa, verum captae post tempora Troiae (j. l. fentebb). Ugyanis maga Horatius így fordította ezt szó sze-

---

[27] Ugyancsak Erasmus *Ciceronianus* c. művében szereplő és értékelt korabeli neolatin szerző. Christophorus Longolius (Christophe de Longuey), akit azonban Erasmus szolgai, önállótlan, tehetségtelen Cicero-utánzása miatt elutasít és megvet. (Szj.)

[28] Titus Maccius Plautus (Kr. e. 254–184), római vígjátékíró. Művei görög mintákat, elsősorban Menandroszt követik. Publius Terentius Afer (Kr. e. 190–159), afrikai származású római vígjátékíró. Művei Menandrosz mintájára készültek. (Szj.)

rint. Ez nem tolvajlás, hogy fordítunk, tanúbizonyságokat fölhozni, az nem eltulajdonítani, de a másét úgy venni be, mint sajátot, ez a lopás elkövetése. Ha valakinek van egy Cicero- kézirata, amelyet sohasem adtak ki, és ebből a könyvből valamit elővesz, kiadja, ez tolvajlás, ez eltulajdonítás, véka alá rejti ugyanis a közérdekű könyvet, és a közérdekűt sajátjává teszi.

Az kell, hogy a másoké vezessen bennünket, az nem kell, hogy a másokéval úgy éljünk, mint a sajátunkkal. Ki ne látná, hogy ugyanaz a tárgymegjelölés Vergiliusnál:

> Arma virumque cano, Troiae, qui primus ab oris
> Italiam fato profugus stb.[29]

Olyan kezdet ez, ahogyan Homérosz leírja Odüsszeuszt, nem nevezi meg Odüsszeuszként, de περιφράσει (m. körülírással) jelzi Odüsszeuszt, úgy írja le, hogy Odüsszeusz nincs megnevezve. Ugyanígy Vergilius nem nevezi meg a περιφράσει (m. körülírással) Aeneast, de beleveszi τὰ ἴδια του Αενείου, Aeneas sajátosságait. Maga Pindarosz megengedi, hogy a víz a legkiválóbb, de magát az aranyt is a legkiválóbb dolognak, a tüzet viszont jobban világítónak tartja, mint az összes ezüstöt, aranyat.[30] Ezek nagy dolgok, és megengedi mindegyiknek a saját szépségét, de önmagának megtartja a lírai törekvést, mert ezt minden tanulmánynál többre tartja.

És a költő így szól:

> Navita de ventis, de terris narrat arator.
>
> Szélről szól a hajós, ha mesél, a paraszt a bikákról.
> (Horváth István Károly ford.)[31]

Megengedi a hajósoknak, a katonáknak a saját életmódjukat, örömeiket és a pásztoroknak a saját élvezeteiket, csak neki is engedtessék meg az ő Cynthiája.[32] A híres Horatius megengedi első ódájában az olimpiai győzteseknek a kocsiversenyeket, ökölharcaikat, birkózásaikat, ráhagyja a földművelőkre barázdáikat, ráhagyja a kereskedőkre az ő Mirthous tengerüket, megengedi a katonáknak a fuvolahanggal kevert gyalogsági kürt zaját, csak ő elérhesse azt, amit majd mond:

---

[29] Az *Aeneis* első sorai. (Szj.)

[30] Pind. O l.l; Pind. Pyth. L.l.

> A fő jó csak a víz; miként
> láng lobog fel az éjben,
> az arany úgy vakít
> kincskamrában, a kincs közepette.
> (O l.l Kálnoky László ford.)

[31] Terris helyett többen tauris alakot fogadnak el l. Propertius II. l, 43 m.

[32] Valószínűleg nem az idézett [Propertius] darabban.

sublimi feriam sidera vertice... stb.

fennkölt homlokomat csillagokig vetem

(Bede Anna ford.)[33]

Látjátok, ez a négy nagyon hasonló, ezek kiütköznek, nem a köznép, hanem az olvasottak előtt. Ugyanis kizárólag ezek látják azt a bizonyos utánzást, látják Pindarosz, Horatius, Tibullus hasonló kezdéseit.[34]

Pallas, azokat a fellegvárakat, melyeket alapított, maga bírja stb. Megengedi Pallasnak a fellegvárait, önmagának az erdőket tartja fenn, ezeket nem lehet eltitkolni, sőt nagyon is édesek, ha a szembe tűnnek. De ahogyan a polgároknak egy államban, egy polgári közösségben vannak közös és mindenki számára szolgáló helyei, melyek senki tulajdonában nincsenek, mert van nekik közös folyójuk, közös Mars-mezőjük, közös forumuk, közös szenátusuk, közös utcáik. A határokat ugyanis az államon belül nem is őrzik, és a víz sincs elkülönítve a várostól, ugyanígy a szónokoknak és költőknek is közös a kiindulásuk. Ahogyan ugyanis Iuppiter templomában minden egyes embernek szabad volt könyörögnie és kéréseit könnyekkel zárnia, ugyanígy a szónoknak is szabad a bevezetésben megszerezni a jóindulatot, könnyezni, befejezni és a bírákhoz könyörögni, nem kevésbé mintha alázatosan az Istent kérnénk, szabad összejönni az utakon, az utcák sarkain, gyülekezni a polgárokkal, panaszkodni egymás között, szervezkedni, venni, eladni, ugyanígy szabad a szónokoknak is sajátos helyet tulajdonítani a tárgyalásoknak, ahogyan a magánszervezeteknek megvan a maguk helye, így a tárgyalásoknak is megvan a saját helye, és amilyen módon az utcákon szervezkedőket látják, érintik, ugyanígy a tárgyalások, megerősítések, vagy akár a cáfolások is olyanok, akár a forum, akár a curia és senatus, ezekben védjük, erősítjük a sajátunkat, cáfoljuk az ellenfelünkét.

Ezek ugyan közösek, de a közösből sajátosat kell csinálni, amennyiben saját az, amiben ki-ki kitűnik. Így Hortensiust a forum királyának nevezték, mert mindenki közül a legügyesebb szónok volt Cicerót megelőzően, mielőtt Cicero a politikai életbe nem hatolt, így a forum szinte az övé volt, mert kitűnő volt a szónoklásban. Ennek a Hortensiusnak a legnagyobb képessége a felosztásokban volt, minden ügyet fel tudott osztani, minden felosztásra jól tudott emlékezni, a teljes kifejtést simán lebonyolítani. Ezért Hortensiust a legjobb ügyfelosztónak tartották, így az a képesség, hogy az ügyet felossza, láthatólag a sajátja volt. Cicerónak ez a hortensiusi képessége is megvolt a felosztásokban, de nagyobb volt neki a befejezésekben.

Cicero *befejező volt*, a befejezésekben ő uralkodott, elfoglalta a királyságot, a bírákra erővel hatott. Maga Caius Caesar is bevallotta, hogy erővel hat rá Cicero *Ligarius védelmében* c. beszéde.[35] Amiben valaki az élen áll, azt annak a sajátjának nevezik; az erdők, hegyi legelők, mezők mindenki számára közös helyek. „Neque segni pede

[33] Horatiusnál ez utóbbiak [ökölharc, birkózás] nem szerepelnek, Horatiusnál sarculo= kapával, S. szövegében tibiae, Horatiusnál tubae = lovassági kürt.

[34] Cynthia Propertius úrnője.

[35] A kortárs C. J. Caesarról van szó.

vinctus" gyors volt, πόδας ὠκὺς, nem volt neki a lába összekötve, hanem mozgékony volt, sőt a keze is mozgékony volt, azaz gyors támadásai, gyors kitérései voltak.[36] Simul vinctos.[37] Ez a Liparaeus kisajátította magának a mezőt, uralkodott a Marsmezőn, nem volt neki párja, mások úsztak, mások karddal vívtak, mások még négyfogatúakkal is versengtek, futottak, ez azonban jobban, mint mások, voltak neki egyedülálló támadásai, voltak neki egyedülálló kitérései, egyedülálló lépései voltak a megközelítésben, egyedülálló visszavonulásai a kitérésben, egyedülálló állása volt a στηρίγματα (m. irányítás) tekintetében, teljes testével ott állt és várta ellenfelét, ebben győzött, senki elől sem vonult vissza, de magának valami kitűnő ereje volt, s nem csupán az ökölvívásban csapott össze, hanem a találékonyságban is. „Celer alto latitantem fruticeto excipere aprum."[38] Ezeket a nyilvános és közös dolgokat sajátunkká kell tennünk. Hogyan lesznek tehát sajátunkká? Az eltéréstől lesznek sajátunkká, hogy elkerüljük a ταυτότης-t (m. azonosságot), ne tűnjön szembe maga a ταυτότης, ne lássék az eltérő munka, ne lássék, hogy másik mesterember munkája, de úgy lássék, hogy az én munkám, nem másé.

A grammatikusok megmutatják a görög és latin költők bevezetései közötti különbséget, azt mondják a görög költők a προσφωνησις-tól, a segélykéréstől kezdik, Ανδρὰ μοί ἔννεπε stb. Azonnal hívja a költő magát a múzsát, aztán azt mondják, hogy a latinok a tárgymegjelöléstől kezdik ἀπὸ τῆς προτάσεως – a protaszisztól – és a megszólítással – προσφωνησις, prosphonésissel – hagyják abba.

> Musa mihi causas memora, quo numine laeso,
> insignem pietate virum tot adire labores compulerit.[39]
>
> Mondd, mi gyötörte a menny úrnőjét, Múzsa, hatalmát
> Sértve miért érezte, holy oly sok kínba kevervén
> Ezt a kivált jámbor férfit, boritotta ezernyi
> Bajjal is?
>
> (Lakatos István ford.)

Kizárólag ezt az egy különbséget vették észre a grammatikusok, és semmi mást: In nova fert animus. Ovidius rögtön elkezdi a költeményt, a célkitűzéstől áttér az invokációra.[40] Ez nem mindig igaz, nem mindig sajátos.

> Sicelides Musae paulo maiora canamus.
>
> (Vergilius, *Ecl.* IV.)

---

[36] A Horatius-szövegben, fentebb S. idézetében is victus = legyőzött, nem vinctus = lekötözött. Idézet: Horatius, *Carm.* 3. 12. 6–7.

[37] A Horatius szövegben, S. idézetében is unctos = megkent.

[38] Lásd fentebb (*Carm.* 3. 12. 11–12.).

[39] Vergiliusnál a laeso után így (Vergilius, A. I. 9–12.):
quidve dolens regina deum tot volvere casus
insignem pietate virum tot adire labores impulerit.

[40] Metamorphoses (Átváltozások) I. 1 „Arra támad bennem vágy, hogy új…"

Múzsák, sicelidák! magasabbra kicsit ma dalunkkal!
(Lakatos István ford.)

Vergilius rögtön az invokációval kezdi, szicíliai múzsák stb. Továbbá,

Extremum hunc, Arethusa mihi concede laborem.
Pauca meo Gallo, sed quae legat ipsa Lycoris,
carmina sunt dicenda. Neget quis carmina Gallo?
(Ecl. X. l. skk.)

Ó, csak e dalt, az utolsót még, ezt óvd Arethúsám!
Mert íme kell pár sort írnom Gallusra: Lycóris
hadd olvassa dalom, hisz kit ne nyűgözne le Gallus.
(Lakatos István ford.)

A prosphonesistől kezdi, a megszólítástól. Tehát a grammatikusok ezen különbsége nem ugyanaz. Az utánzó más különbséget tart szeme előtt, az utánzónak megvan a lehetősége μετάθεσιν, a részek áthelyezésére, elrejti az utánzást metathesisszel és συνθῆκη (m. összetétellel), ám még messze egyebekre is, ott az összevonás, συντομία, gyakran összevonja, amit a másik bőségesen tárgyalt. Aztán ott van az ἐυπορία, azaz a bőség és kiterjesztés, szélesebben tér ki, ott a πρόθεσις, hozzáadás, ott az ἀφάιρεσις (m. elvétel) a megváltoztatás, hozzátesz valamit, ami a másikban nem volt meg.

Ilyen Vergilius *Aeneis*ének kezdete, ő elrejti a nyílt utánzást. Elrejti προσθέσει prosthesisszel, hozzáadással, πρόθέσει prothesisszel, elébe helyezéssel. Διατύπωσισ-t (m. átvezetést) helyezett ugyanis elébe, ezt mondja „Ille ego, qui quondam gracili…" stb. l. a verset.

Én, aki rég finoman próbáltam pásztori sípon,
dalt majd elhagytam ligetem, s rávettem a szomszéd
földet, szolgáljon gazdát, bármily sokat óhajt, most
Mars iszonyú nagy harcait énekelem, s egy hőst…

Bemutatja, hogy régebben pásztorköltemények et írt.

et egressus sylvis, vicina coegi
ut quamvis avido parerent arua colono,
gratum opus agricolis…

---

[4]: Ma nem ez az általános felfogás. Még Arany János is ezt az elvet vallotta, sőt dicsérte Zrínyi Miklóst, hogy ezt imitálta a *Szigeti veszedelem* kezdő soraiban. A hivatkozott négy sor egészben így hangzik:

Ille ego, qui quondam gracili modulatus avena
carmen, et, egressus silvis, vicina coegi
ut quamvis avido parerent arva colono,
gratum opus agricolis, at nunc horrentia Martis

Bemutatja, hogy régebben költeményben a földművelést is tárgyalta. Azután „At nunc horrentia Martis arma virumque cano…" stb. Ez volt valójában Vergilius kezdése és Vergilius ezt így állította össze.[41] A grammatikusok és a barátok ezt tiszteletből eltávolították. Vergilius tisztességesen bemutatta az elején, ami leegyszerűsített és kicsiny volt, „ille ego qui quondam" stb. Aztán, ami középen következett, „ut quamvis avido parerent arva colono". *Aztán tér rá a célkitűzésre elhagyva az invokációt, használva az invokáció* μεταθέσει, *azaz áthelyezését, elválasztotta az invokációt és a célkitűzést és ugyanazzal a módszerrel él, mint Homérosz, él a szó kiterjesztésével, ahogy ezt Arisztotelész nevezi,* λόγον *logosszal, kifejtést tesz* ἀντὶ ὀνόματος, *a név helyébe.* Mi volt a név? Aeneas. Aeneast éneklem, a név helyére kifejtést tett, λόγον, azaz teljes beszédet, a teljes beszédet a grammatikusok περίφρασιν (m. körülírás) nevezik.

Horatius keveset beszél Odüsszeuszról.

> Dic mihi Musa virum captae post tempora Troiae…
> Múzsa, a hősről szólj, aki Trója bukása után sok
> népnek városait látta, s kitanulta szokását.
>
> (*Ep. I., II. 3. De arte poetica*, Muraközy Gyula ford.)

Ez az egyik. Aztán a másik, mikor magának a társakkal készíti a hazatérést. Ezt egy másik helyre tette ὃς μάλα πολλὰ πλάγχθη stb. πολλῶν δ'ἀνθρωπόν ἴδεν ἄστεα, και νόον ἔγνω. Homérosz három sorban bevégezte az egész célkitűzést. Horatius, „cedite, mondta, Romani scriptores, cedite Grai, nescio quid maius nascitur Iliade".

> El ti latin költők, és el, görögök, ti is innét,
> Ime nagyobb mű kél, mint a homérusi mű.
>
> (Bede Anna ford.)[42]

Vergiliusról ír, bár a könyv még nem volt kész, csak könnyen kiderül a kezdetből, amit elmondtam. „Arma virumque cano stb. / Multum ille et terris iactatus et alto." stb. ezek a szokásosnál emelkedettebbek, nagyszerűbbek. Miért él ezzel a kezdettel? Hogy bemutassa, hogyan törekszik az utánzásra, hogy valami sajátos, egyedi, saját dolgot akar alkotni.

A LATIN NYELV ELEMZÉSÉNEK MÓDSZERE

I. FEJEZET

Mi a célja a szerzőnek e művében, mi a haszna, mi hiányosság van azokban, akik ugyanebbe fogtak?[43]

---

[42] Propertius mondta II 34, 65 sk. Sturm tévesen emlékszik, az idézet Propertiustól származik.

[43] A fordítás az Országos Széchényi Könyvtár Ant. 5193/2 jelzetű, Joannis STURMII *Lingvae Latinae resolvendae ratio. Tradita in Celebri Reipublicae Argentoratensis Academia: Anno septuagesimo*

Úgy döntöttem, hogy néhány nap leforgása alatt előadom nektek az elemzés (ἀναλύσεως) tanát, azaz kívánság s törekvés szerint bármely nyelv megfejtésének módszeres útját, amennyiben valaki bőségre, változatosságra, sajátosságra, ugyanakkor a szavak és formulák egymás közötti társulására és egyesülésére akar szert tenni. És mivel ezek a nyelvek, mármint a német, a francia, a spanyol és a többi, anyanyelvek, s ezért, ahogy korosodik az ember, megszerzik s ugyanakkor megerősítik őket, viszont a görög vagy akár a héber elemzése (ἀνάλυσις) a latin nyelv megfejtésének utánzásával játszi könnyedséggel elérhető, mi az összes egyéb mellőzésével csak a latinról fogunk beszélni. Nincs semmi más, mely a mi időnkben jobban akadályozná a latin és görög beszédben az ékesszólás előmozdítását, mint a szókincs hiánya, és a szavak ugyanily hiányra valló értése, ismerete, megkülönböztetése, jellegzetes használata. [...]

IV. FEJEZET

Az analysisben (αναλύσει) követendő első közhelyek fajtájáról, amely a τῶν θείων, azaz az isteni dolgokra vonatkozik: az Istenről és a vallásról szól, mely szerzőktől lehet ezeket és milyen módon betölteni, s megfelelő ítélettel alkalmazni és használni.

Kezdjük tehát az első októl, minden dolgok szerzőjétől, tőle, aki mindent létrehozott, s mindent meg is különböztetett fajok, helyek, idők, formák szerint, s a saját, ill. ahogy a logikával foglalkozók mondják, közös velejáróikkal, a kezdettől, hangsúlyozom, minden dolgok kezdetétől, s ugyanakkor minden dolgok végétől, ἀπὸ τοῦ α καὶ ω, azaz magától az Istentől és az isteni dolgoktól.

Az isteni dolgokat feloszthatjuk magára az Istenre és arra, amit Isten az emberektől követel, azaz magára a vallásra. Isten oszthatatlan, ugyanis egy, kizárólagosan egy és egyedüli, ám a pogányok és a keresztény vallást nem ismerők több istent formáltak maguknak. A latin nyelv bővítésére tehát Istent igaz Istenre és hamis istenre osztjuk fel. A valóságos és kizárólagosan egy Isten az, aki a mi vallásunké, aki mindent megteremtett. Hamis istenek a népek, városok, nemzetek azon istenei, akikről a költői hagyomány szól, legyenek a költők akár latinok, akár görögök.

Ezt a második részt nem kell elhanyagolnunk, hanem fel kell használnunk, mégpedig két okból. 1. Azért, hogy elmarasztaljuk, megcáfoljuk, kinevessük a régiek isteneit, hogy megerősítsük a mi tanításunkat, ill. vallásunkat, és hogy rámutassunk a mesék hiábavalóságaira, ti. a megcsonkított, vagy kiherélt Saturnusra, a csonkító, vagy herélő Iuppiterre, a sántikáló Vulcanusra, a házasságtörő Marsra, a harcos Minervára és Pallasra, a magának Iuppiternek agyából született Mercuriusra és hasonlókra. Ezeket mind előadja Augustinus és Varrónál is volt sok efféle a latin nyelvről írott könyveiben, meg Hésziodosznál is művében, a *Theogonia*ban. 2. Azért, mert szükségesek és hasznosak, azaz szükséges hasznuk miatt. Ugyanis az egyes dolgoknak a rómaiaknál megvolt sajátos istenük. Nem csupán a jó dolgoknak, hanem a rosszaknak is: eb-

---

tertio. Et nunc primum in lucem edita: studio Ioannis Lobarti Borußi: Iuris utriusque Licentiati. Argentorati, Excudebat Nicolaus Vvyriot, M.D.LXXXI. című kötete alapján készült. (Szj.)

ből ered Rubigus isten, aki a gabonarozsdának volt az élenjárója, ez pedig tudvalevően rossz dolog, Flora istennő, aki a hajtó törzsökök és virágzó vetések élén állt.[44]

Legyen tehát egy tárgykör (locus) maga az Isten, aki tudvalevően az első, legfőbb és elsőrangú. De az Istent a biztos, tiszta, őszinte vallás tiszteli. A következő tárgykör tehát a vallás. Viszont minden vallás vagy Istenre irányuló tisztelet, vagy valóságos és szent, sőt szent és sérthetetlen, vagy hamis és bálványimádó. Az első tárgykört kitölthetjük Ciceróból. Mert ugyan több istent tételez és hamis az isten tisztelete Ciceránál, szavait viszont és beszédfordulatait átvihetjük a mi vallásunkra. A pogányoknak megvoltak a saját isteneik, az isteneknek megvoltak a saját kötelességeik, ajándékaik, és saját – hogy úgy mondjam – hatalmi ágaik, az egyes isteneknek megvoltak a saját szertartásaik: azaz istentiszteletük, kultuszuk. Mindezek a ünnepi cselekmények alá lettek vetve mi Istenünknek, a mi vallásunknak. *Tehát azokat a derék dolgokat vagy derék cselekedeteket, melyeket a görög és római írók saját isteneiknek és szertartásaiknak tulajdonítottak, meg kell szereznünk magunknak, és a legjobb és leghatalmasabb Istennek, a mi vallásunknak kell tulajdonítanunk.* Iuppiter irányította a földkerekséget, volt az istenek atyja, ő volt, aki a villámmal lesújtott, s így más egyes isteneknek is megvolt a hatalmi köre, ünnepi cselekménye. Ezen dolgok *szavait*, akár egyenként, akár összekapcsoltan, akár a mondatformulákat is *át kell vinnünk a Legjobb és Leghatalmasabb Istenre és a mi vallásunkra*, amelynek szintén megvannak az élenjáró vezetői és szertartásai, *ezeket a rómaiak szertartásaiból és a rómaiak szavaival bővíthetjük, gazdagíthatjuk, díszíthetjük.*

Több istent tételezni a kegyesség megsértése, ám semmi sincs oly hajlékony, mint a nyelv. A kegyesség megsértéséből tehát kegyesség válhat, a tisztátalanságból, tisztaság. A kegyesség megsértése valamiért a halhatatlan istenekhez könyörögni, az összes istenhez és istennőhöz könyörögni. Beszédünk megváltoztatásával ez kegyességgé válhat, könyörögni Istenhez, könyörögni valamiért Istenhez, könyörgéssel kieszközölve megkapni valamit Istentől. Így kegyes dolgok a következők: tisztelni és imádattal övezni az Istent, kiengesztelést nyerni hibákért, vétkekért, bűnökért. Tehát azokat a dolgokat, melyeket kegyesen és vallásosan lehet átvenni Cicerótól, így kell megváltoztatni és ezen a módon lehet metaschematizálni (átalakítani).

Az első tárgykör második részéhez, amely a hamis istenekről, a görögök isteneiről, a rómaiak isteneiről, a pogányok isteneiről, az egyes városok isteneiről, azon istenek oltárairól szól; ehhez a részhez, állíthatom, változatos bőségben ad anyagot ugyancsak Cicero *Az istenek természete*, a *Jóslás*, a *Végzet* c. könyveiben.[45] [...] Méltatlan dolog egy keresztény emberhez, hogy azt mondja, Herkulesuccse; ó! Iuppiter! A beszédmodor ugyan tiszta, de megsérti a kegyességet, Herkules ugyan mit jelent már nekünk? Mit Iuppiter? Ezektől a dolgoktól komolyan félni kell és sohasem alkalmazni, kivéve az olyan utánzás esetét, amikor a kegyességet sértő szereplőket léptetünk fel komédiákban vagy tragédiákban. Az, hogy keresztény ember Iuppiterre esküdjön, Herku-

[44] Robigus (Rubigus), római istenség, akihez a gabonaragya, -rothadás elhárításáért imádkoztak. Innen a Rubigália, az isten tiszteletére évente (április 25.) rendezett ünnep neve. (Szj.)

[45] Sturm itt Cicero *De natura deorum*, *De fato* és a *De divinatione* című műveit említi. (Szj.)

lest hívja, *ha a latinságot nem sérti is, a kegyességet sérti*, s csupán a kegyességet sértő és meggondolatlan ember él ezzel a beszédmóddal. Ha valami hasonlót akarnék elérni, ezt mondanám: Krisztus engem! azaz Krisztus engem úgy szeressen. Ha ugyanis a rómainak szabad volt így kiáltani: Herkules! miért ne szabadna nekem ugyanilyen módon kiáltani: Krisztus! Ezek ugyan ritkán fordulnak elő, de nem kell őket figyelmen kívül hagyni. Ami másoknak szabad volt, nekünk is szabad és mindig szabad is lesz.[46]

Tehát ha mi alkotunk – csakhogy módszeres eljárással ám –, utánzást és példát, nem kell ezeket figyelmen kívül hagynunk. Ezért ezekben a gondolatmenetekben sok mindent el fogunk helyezni, ami nem található meg Ciceróban és a többi latin szerzőben, ám oda kell tennünk a Z.-t Ζῆλον (aemulatio) m. V. azaz versengés, vagy az N.-t nostra m. S. azaz saját találmányunk. Nekünk számos olyan tárgyunk van, amit a görögök és a rómaiak nem ismertek. A rómaiak nem tudták, mi az, hogy Schlang (m. ágyú, csatakígyó), Hacken (m. csákányfokos) stb. Ha nekem ezekről a dolgokról kellene írnom és a megfelelő neveiket nem akarnám belevenni, rabszolga lennék. Ha a rómaiak az érckost kosnak nevezték, mért ne nevezném én az ércpuskát krokodilnak? Ha vannak a dolgoknak fogalmi jegyei, vannak rájuk szavak is. Nem vagyok köteles tehát megelégedve lenni mások találmányaival, de a sajátomat is belevehetem, de hozzá kell tennem N. nostra (m. S. saját találmány). [...]

És mivel az államoknak szükségük van törvényekre, a törvények viszont az értelem találmányai, a törvények előrelátó és bölcs emberek találmányai; az emberi társadalomban is igényünk lesz olyan törvényekre, melyek a férfias kiállás, a jótetemények, az érdemek, a dicső cselekedetek elé jutalmakat tűznek ki, viszont sok büntetést és fenyítést szabnak a fogyatékosságokra és a szennyes vétkekre, azaz a fogyatékosan cselekvőkre és a vétkesekre. Így születtek azok a bírósági ítéletek, melyek a szenátus irányítása alatt álltak.

Az ember tehát megalkotta a szenátust, törvényeket hozott, előírta a bírósági ítéleteket, tisztségeket különböztetett meg, a szenátusban első embert választott, a legjobb családokból valókkal töltötte fel a szenátust, vizsgálókat állított a bíróságok élére. Ebből származik sok tárgykör és még több e tárgykörbe foglalt középfajú változat. A tárgykör közös a tudós mesterség fő tárgykörével, mármint a politikaival, amely magába foglalja az állam meghatározását, ill. az állam fajtáit, az egyeduralmat, királyságot, zsarnokságot, az arisztokráciát, az oligarchiát, a római államot, az athénikét, lokrisziakét és hasonlókat. Átfogja azokat az alkotó tényezőket is, melyek az államokat megalkotják, növelik, megőrzik, megingatják, tönkreteszik, valamint a consulsággal, praetorsággal kapcsolatos törvényeket és törvényjavaslatokat, a néppel kapcsolatos törvényeket és néphatározatokat, a szakértők adott értelmezéseit, a bíróságok fajtáit, a városi praetorokat, a provinciák praetorait és proconsuljait. Végeredményben azt fogja át, ami a politika elméletéhez tartozik, mint mindaz, ami Cicerónak *Az államról* írt hat könyvében volt összefoglalva, amint Platón könyvei is szólnak

[46] Ugyanezzel a jelenséggel találkozhattunk már Melanchthon esetében is, de wittenbergi székfoglalójában ő még elfogadhatónak találja ezt az antikizáló nyelvi fordulatot, sőt használja! Vö. a Melanchthon-fejezet jegyzeteit. (Szj.)

a törvényekről és az államról, és erről szólnak korunk polgári jogi töredékei is. Mindezeket, hangoztatom, a politikai tárgykörre kell visszavezetni.

Az az ismert tárgykör viszont, melyet szenátusi, bírósági s népgyűlési ügyekre osztunk, *a szónoki szerepléseket fogja át*, mint a bíróság, ügy, vád, védelem, kérés, visszautasítás. Ebbe tartozik az ügyben mondott beszéd, átfogja a szónokok érvelését, megerősítését, cáfolatát és a többit. Ezenfelül belé tartoznak a szenátusbeli fellépések, mint amilyenek a szenátus összehívása, követküldés, zálogvétel, szenátusi szavazás és minden efféle ügy, mely a szónok mindennapi dolgához tartozik, mindezek ebbe a tárgykörbe sorolódnak, azaz a szónoklás tárgyköréhez.

Ugyanis az összes szónoklatot vagy írják, vagy előadják; írják a könyveket, írják a leveleket, előadják a beszédeket, alkalmi felszólalásokat, dicséreteket, elmarasztalásokat és mindazt, ami ezekhez a dolgokhoz tartozik. Ez a tárgykör átöleli az emberi ítéleteket és értékeléseket is. Az emberek egyszerűen megítélik a becsületes, becstelen, hasznos, haszontalan, kellemes, kellemetlen, üdvös és veszedelmes tetteket, néha összehasonlítás, néha értékelés, néha προτίμησις (m. előítélet) révén. Ebből származik az értékelés és értékszabás tárgyköre. Többet ér a pénz, mint a tudomány. Sok pénzt megért valakinek valami. Mindez ehhez a tárgykörhöz, azaz az értékeléséhez tartozik. [...]

Ez teljességgel akkora dolog, mint az állam teljes méltósága, minden polgár épségének üdve, élete, szabadsága, oltárai, tűzhelye, házi istenei, javai, sora, otthona. *Mindezt az államról szóló tárgykörre kell visszavezetni, és az alapvető dolgokhoz kell sorolni, jóllehet valamiképpen a célokokhoz, a* τὰ ἀίτιατὰ *(m. az okok) közé tartoznak, ám alapvetően mégis az anyagi okok tárgyköréhez van közük.* Ugyanis az egész politika, azaz az állam irányítása a nemzet méltósága, majd a polgárok épségének üdve, ill. életük körében tevékenykedik. Hiszen a méltóság az az ő tisztességes javuk, épségük üdve szükséges javuk, életük még szükségesebb javuk. Mi áll ehhez legközelebb? A szabadság. Mert ez a legkedvesebb. És mi ezután? Az oltárok, a tűzhely, a házi istenek. Ezekkel pedig mind gondolnia kell a tisztségviselőknek. Következnek a polgárok javai és soruk. A soruk szélesebb körre terjed, mint a javaik. Mert a soruk nem csupán a javaikból áll, hanem a hírükből, tisztségeikből, megbecsülésükből is.

A végső tárgykörbe sorolja az otthonokat. Bár előtte bizonyos részeit és tagjait már előadta, úgymint az oltárokat, tűzhelyeket, házi isteneket, helyesen tartalmazza ez a belétartozót, tudniillik hozzáteszi az egyes polgárok otthonát. *Ez a felsorolás nem csupán azt mutatja meg, milyen tárgyak körében forgolódik a politikus, hogy milyen ügyekkel kell a politikusnak törődnie, milyen tárgyak körében tevékenykedik hivatalból a tisztségviselet, milyen anyag az, amelynek körében a tisztségviselő tevékenykedik, hanem szolgálatára van a rétorok fokozásainak, felosztásainak, lekerekítéseinek, ismétléseinek is.* A következőt azonban szem előtt kell tartani, Cicero ezen elősorolását nem sorban kell megírni a szövegbefoglalás során, akár egy körmondatban, hanem váltakozva kell bevenni. Az utánzás során pedig, valahányszor Cicerót akarjátok utánozni, nem kell mindent megtartani abban a lekerekítésben, ahogy Cicero elrendezte. Ez ugyanis túlságosan nyilvánvaló lenne, de a viszonylag teljesebb és bővebb elősorolásokat össze kell vonnotok, a rengetegből csináljatok sokat, a sokból keveset. De ennek a kevésnek legyen meg a súlya és nyomatéka, legyen kiváló és szembeszökő.

Ez a jellemző a jó utánzóra, a bőségből formál előrelátó okosságot, a bőséges beszédből formál előrelátóan okos beszédet. Például, ha nektek ugyanazokról a dolgokról kellene beszélnetek, nem kéne mindent megtartanotok, amit a szónok a beszédbe bevett, hanem ki kéne válogatnotok a szembeszökően kiváló és a szokottnál jobb mozzanatokat, melyekről úgy tűnik, a kitűzött tárgyhoz tartoznak, hogy ha bőségben nem lehettek is Ciceróval egyenlőek, ám döntésben és választékosságban és a célratörő mértéktartásban ne látszódjatok alábbvalónak. Én ezen a helyen a következőket tartanám meg: méltóság, az épen maradás üdve. Az illik ugyanis a politikus férfihoz, hogy legfőképpen gondoljon a méltóságra és az épen megmaradásra üdvére, mert ezek nélkül nem lehet élni. Ezután mellőzném az életet és hozzátenném: szabadság, oltárok, házi istenek, vagyon, otthonok, sőt, mivel a szónok bőségben megelőz engem, még kevesebbet vennék be a szövegbe. [...]

Magáért a szépségért is fenntartják az állam méltóságát. Valaki fenntartja az állam méltóságát. Fenntartani, itt azt jelenti: őrizni és védeni az állam méltóságát, méghozzá úgy védeni, hogy ebben az állam szépsége mintegy feltűnjék, hogy *az állam méltósága ebben az egy férfiában* [ui.: a rétorban! I. M.] *mintegy szemléletesen láthatóvá váljék.* A beszédfordulat tehát egyszerű, a kifejezés ἰδικὴ (m. fogalmi): fenntartani az államot. Valaki fenntartja az államot magáért a szépségért, azaz formájáért és kialakult voltáért: körültekintéssel és magáért a szépségért fenntartani az állam méltóságát, ezek összetételt és kettőzést adnak. *Ha a fenntartani* (l. sustinere) *megfelel a latinság követelményeinek, akkor az őrizni* (l. tueri), *védeni* (l. defendere), *megerősíteni* (l. confirmare), *nagyszerűvé tenni* (l. amplificare) *szintén meg fognak a latinság követelményeinek felelni. És ha az állam szépsége latinul van, miért lenne barbárul az állam formája, miért lenne a nyelvi tisztaság megsértése azt mondani, az állam kialakult volta, miért lenne tanulatlanságra való dolog összekapcsolva azt mondani, az állam formája és kialakult volta.* Továbbá miért lenne rossz azt mondani, az állam szépsége és kialakult formája, miért hibás azt, hogy az állam szépsége és formája. Egy beszédmozzanatból sok beszédmozzanatot alkottunk, tudniillik a szinonimák változtatásával, mely lehetővé teszi, hogy az utánzás szolgai vonásai ne legyenek szembetűnőek. De milyen tárgykörhöz kell a következőket sorolni, fenntartani a köztársaság méltóságát, fenntartani a köztársaság méltóságát tervszerű gondoskodással, vállalással, tervszerű gondoskodással és vállalással? A hivatalviselés tárgykörhöz. Mi az általános tárgykör? A művészi mesterségek és tudományok, tudniillik az úgynevezett πολιτικὴ tudomány. Ott lehet ugyanis a helye az effélе általános megfogalmazásoknak. Szabad azonban ezeket az emberi műveltség tárgyköréhez is sorolni, tudniillik a köztársaság, ill. az állam fejezethez.

A szónok pedig a szavak mérlegelője. Mérlegeli a szavak erejét. Mint ahogyan a fémműves szétválasztja az ólmot a nyers ólomtól, a nyers ólmot az aranytól, az aranyat az ezüsttől, úgy választja meg a szónok a szavak és szólások erejét. Látja, mi a költői, mi a történeti, mi a közrendi, mi a politikai, mi a törvénykezési. Aztán látja, melyek a hazai szavak, melyek τετραμμένα (m. fordítottak), melyekben van trópus, azaz jelentésváltozás, és szeme előtt tartja mindezeket az átviteleket. Mert más trópusai vannak a rétoroknak és a szónokoknak, mások a költőknek. És ez a második pont, ahol elválik az, hogy hogyan értékelik és válogatják meg a szavakat a szónokok. Harmadszor, a szónok nem csupán ezt látja, hanem azt is figyelembe veszi, melyek a jelentések hordozói, miért jó a jelentésük.

Mert olyan szavakat kell használni, amelyek tárgyukat világosan és nyilvánvalóan jelentik. A logikával foglalkozó ezt mondja, a bűn nem (genus), az árulás faj (species). A logikával foglalkozó megkülönbözteti a nemfogalmat a fajfogalomtól. De ez a megkülönböztetés a szónokra nem vonatkozik. A szónok ezt mondja: a nemfogalmak kevésbé jelentősek, hiszen a bűn kevésbé jelentős, mint az árulás. A „bűn" nem hat az érzésekre. Ezért a szónok a szokásosnál jelentősebb dolgokat keresi, és a bűn (l. peccatum) helyett a szennyes bűnt (l. scelus) veszi be a szövegbe, mert ez többet jelent a bűnnél, hasonlóan mint az ocsmány bűn (l. flagitium). Mert a szennyes bűn olyan, hogy méltó a fenyítésre, az ocsmány bűn pedig olyan bűn, amely méltó a megcsapatásra, megkorbácsolásra, megvesszőzésre. A logikával foglalkozók azt mondják, a bűn nem, az apagyilkosság faj. A szónok azt mondja, a bűn kevésbé jelentős, az apagyilkosság inkább. A szónokok és a logikával foglalkozók között eltérés van.[47] A logikával foglalkozónak elég egy alany (l. subiectum) és egy állítmány (l. praedicatum).[48]

A szónok viszont sok alanyt és sok állítmányt halmoz össze: de azért követi a logika szabályrendszerét. A logikával foglalkozó azt mondja, ahol erőszak van jelen, ott az előrelátóan okos embernek engednie kell és helyt adni az erőszakosságnak. Amikor a szenátusi ülést tartották: jelen volt az erőszak. Tehát ekkor a böles jellemzője az volt, hogy engedett, az előrelátóan okos emberre az vallott, hogy engedett azon a napon. Így beszél a logikával foglalkozó.

Fordította: *Németh Béla*

[47] Sturm példája szemléletesen mutatja be a logikai és retorikai látásmód különbségét – hasonlóságaik ellenére. Az arisztotelészi ismeretelmélet szerint a fogalomalkotás folyamata a fajta, faj- és nemfogalmak bővülő fokozataiban valósul meg. A retorika számára használhatóbb és fontosabb az egyedi sajátosságokkal inkább rendelkező faj- és fajtafogalmak használata, hiszen ezek alkalmasak az érzékletesebb, egyénítőbb bemutatásra, amelyek megfelelnek a retorika megindító, érzelmeket kiváltó és cselekvésre ösztönző szándékának. A retorika az intellektuális gondolkodási modellt, eljárást az adott retorikai célhoz igazítja. (Szj.)

[48] Arisztotelész szerint az ítélet két fogalom összekapcsolása, amelyet állítás vagy tagadás formájában fejezünk ki. Az ítélet elemei az alany (subiectum) és az állítmány (praedicatum), amelyhez a kötés (copula) tartozik. (Szj.)

IOANNIS STVRMII.

DE IMITATIONE ORATORIA LIBRI TRES, CVM SCHOLIS eiusdem authoris, antea nunquam in lucem editi.

His acceſſerunt de imitatione quædam perutiliſsima, quæ quondã idem author Nobilitati Literatæ inſerui[t].

Gratia Cæſarea.
Argentorati imprimebat Bernhardus Iobinus. Anno 1576.

HEIDELBERG

BARTHOLOMAEUS KECKERMANN

A retorika rendszere,

amelyben kimerítően és módszeresen adatnak elő a mesterség szabályai és azokkal együtt az ékesszólás tanulásának a teljes elmélete is megtaníttatik; úgy a leveleket és a familiáris beszélgetéseket, mint a szónoklatokat illetően, és megmutattatik a szónokok helyesen való olvasásának és magyarázásának, végül a szónoki közhelyek illő elrendezésének módja

Krisztus után 1606-ban személy szerint
hozzáférhetővé tette a danckai gimnáziumban

BARTHOLOMAEUS KECKERMANN,

aki ugyanott a filozófia professzora

ÁLTALÁBAN AZ AMPLIFICATIÓRÓL ÉS KÜLÖNÖSEN A DILATATIÓRÓL

VII. FEJEZET

Láttuk azokat az argumentumokat, amelyekkel az egyszerű tételeket (themata) kifejtik, és a hozzákapcsolt dolgokat bebizonyítják, az következik, hogy az amplificatióról adunk szabályokat.[1]

Az amplificatio nem más, mint az a szónoki eszköz, amivel a tételt, akár a kifejtését, akár a bizonyítását, bővebben adom elő.

Az általános szabályok ezek:

1. Az amplificatio a szónoki mesterség legfontosabb kútfeje, ami kiváltképp fontos ahhoz, hogy heves érzelmeket váltson ki a hallgatóban. A logikával felvértezett szónok, ha valóban járatos a logikában, nem bővít, hanem a dolgot egyszerűen fejezi ki, mert nyilvánvalóan az ésszerűségre és a tiszta észre van tekintettel, és arra vágyik, hogy pusztán csak a dolgot ismerje meg. De heves érzelmet, amire a szónok kivált-

[1] A fordítás a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának G. 2138 jelzetű, *Systema Rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii Eloquentiae tam quoad Epistolas et Colloquia familiaria; quam quoad Orationes, conformatur, modusque ostenditur, et Oratores dextre legendi et resolvendi; denique et Locos Communes Oratorios concinnandi.* Anno Christi MDCVI. priuatim propositum in Gymnasio Dantiscano. A BARTHOLOMAEO KECKERMANNO Philosophiae ibidem Professore. Cum Rerum et Verborum Indice copiosissimo, Hanoviae, Imprimebat Petrus Antonius MDCXVIII. című kötete alapján készült.

képpen törekszik, puszta magyarázattal és bizonyítással nem lehet elég hatásosan kelteni, hanem az egyszerű magyarázatoknál és bizonyításoknál bővebb előadásra van szükség.

A szónoknak különösen fontos feladata az amplificatio, kézzelfoghatóan megmutatja ezt az amplificatio hatása és hasznossága, amiből négy van:

Ugyanis 1. az amplificatio a kitűzött dolgok megértésében úgy köti le a hallgató figyelmét, hogy miután egyetlen argumentum alapján nem érti meg, hogy miről van szó, ragadja meg a második vagy a harmadik argumentum, így nem csaponghat saját gondolataival, hanem a kitűzött tételnél időzik addig, amíg azt teljesen meg nem érti. 2. Az amplificatio világosságot hoz a magyarázatba és a bizonyításba, hogy annyival világosabban lehessen megérteni azokat az argumentumokat, amelyeket más alkalommal röviden hoznak elő a téma kifejtéséhez vagy bizonyításához. 3. Az amplificatio hozzásegít az érzelmek felkeltéséhez, tudniillik amikor megmutatja, hogy mennyire nagy, mennyire súlyos, mennyire nehéz, mennyire szükséges a dolog, amiről szó van. Végül a hallgató memóriáját is erősen segíti, mert az elhangzottakat mélyen és gyorsan az emlékezetébe vési; egyszersmind gyönyörködteti és kellemes benyomást tesz; mert változatos argumentumokkal él, és új és eltérő dolgot hoz ki azokból az argumentumokból, amiket a kifejtésben és a bizonyításban már felhasznált. Mert olyan az emberi természet, hogy rögtön új dolgot vágyik hallani, és nem könnyen lehet kielégítően okosítani és meggyőzni, ha egyszerűen egy vagy két argumentumot hoztak föl. Mindenesetre a tapasztalat is gazdagon tanúsítja, hogy *a kifejtésnek és a bizonyításnak az összeszorított rövidsége, ahogyan a dolgokat a logika tárgyalja, nem tesz olyan hatást a hallgatóság lelkére, és nem hatja meg olyan mélyen lelkét és érzelmeit, mint a kifejezésbeli gazdagság és a szónoki bőség.* Ezért van az, hogy *a logikát ökölbe szorított kézhez, a retorikát pedig széttárt és nyitott tenyérhez hasonlítják*, természetesen az amplificatio mesterfogása miatt.

2. Az amplificatiót, még ha különbözik is a kifejtéstől és a bizonyítástól, mégis ugyanazokból a locusokból és argumentumokból kell venni, amelyekből a kifejtést és a bizonyítást is veszik. Mégis megvan az a különbség, hogy másként kell a bővítő argumentumokat felhasználni a kitűzött témához, mint a bizonyítókat vagy a kifejtőket. Mivelhogy bővítő argumentumokat éppen csak azon argumentumok után helyeznek el, amelyek bizonyítanak vagy kifejtenek, sőt gyakran alkalmaznak bővítő argumentumokat olyankor, amikor sem kifejtő, sem bizonyító argumentum nem szerepel, ahogy a maga helyén látni fogjuk.

3. Gyakran megkettőzik vagy megháromszorozzák a bővítést, úgy, hogy az amplificatio amplificatiójává válik, és egyetlen bővítő argumentumot egy másik argumentum bővít tovább. A maga helyén sok ilyen példa fog következni.

4. Ahogyan másképpen fejtik ki és bizonyítják az általános témákat és másképpen az egyedieket, úgy különféleképpen használják az amplificatiót, ahogy a maga helyén ki fog derülni.

Egyébként az amplificatio vagy extensio, azaz dilatatio, vagy exaggeratio. Az extensio vagy dilatatio az, amikor vagy a tételt, vagy azt az argumentumot, amellyel a tételt bizonyítják, bővítik vagy kiterjesztik.

A görög rétorok az amplificatiót felosztották egyrészt ἐργασία-ra, másrészt περιβολή-ra, ezt el kell fogadni; én csak arra emlékeztetek, hogy elsősorban az amplificatiónak

ez a felosztása hasznos és szükséges, és a megkülönböztetést a régi szövegek hagyták ránk, és annyival inkább figyelmébe kell ajánlani az ékesszólásra törekvőknek, mint amennyire kevéssé figyeltek fel erre a különbségre más rétorok, amint ez látszik a gyakorlatban. Egyébként amit mi dilatatiónak nevezünk, azt mások ἐργασία-nak vagy expolitiónak (finomítás) vagy diductiónak (kiterjesztés) nevezik. A legtöbben pedig, akik a kifejezés eredetét tartják szem előtt, amplificatiónak nevezik, és a beszéd öltözetének és olyan jellemzőjének mondják azt, ami által a beszédet terjedelmesen adják elő. Melanchthon azt mondja: *„Az amplificatio nem más, mint az inventiónak a beszéd megformálására szolgáló teste, mintegy a kiterjesztése."*

Minden beszéd terjedelmessé tehető, egyrészt szavakkal, másrészt dolgokkal. Jóllehet a szavak bőségét és kiterjesztését a retorikában később tanítják, nyilvánvaló az elocutio tudományában, mégis a gyakorlatban a szavaknak és a dolgoknak a bősége összekapcsolódik. A maga helyén meg fogunk tanítani bizonyos szabályokat a szavak beszédbeli bőségéről. Itt mégis arra figyelmeztetek, hogy kicsi és csekély a szavak bőségére való gond, igen nagy és lényeges azonban a szónok gondja a dolgok bőségére, azaz a bizonyító, magyarázó, bővítő argumentumoknak a bőségére. Mert ez a három dolog van minden beszédben, nem több. A dolgok bőségét követi a szavak bősége. Mert ahogy maguk a szavak és azok jelentése, úgy a szavak bősége is leginkább a dolgoktól függ és a dolgokból származik.

Az extensio avagy dilatatio tudományáról nekünk két dolgot kell megtanulni, 1. milyen eszközök által lesz a dilatatio, 2. hányszoros lesz a bővítés és milyen témákat fogunk bővíteni. Maguk az argumentumok vagy logikai locusok azok az eszközök, amik extensiót eredményeznek, de ezek eredménye a kifejtés és a bizonyítás is. Ahogyan így minden locusból vesznek explicatiót és probatiót, ugyanúgy minden logikai locusból merítenek extensiót. Tehát extensiót merítenek úgy az elemi argumentumokból, mint azokból, amelyek belőlük származnak megszerkesztettekből, és úgy a külsőkből, mint a belsőkből.

A belső elemi locusok közül a kiterjesztésben leginkább használatos 1. a nemből, 2. az egyediből, 3. a ható okból, 4. a hatásból, 5. a kísérő körülményekből, 6. a részekből vett locusok. Eközben más sincsen kizárva, de ahogy mondtam, leginkább ezeket kell megjegyezni a dilatatio hasznosságához.

Elsőként tehát a nemből származik az extensio avagy dilatatio, mivel az egyeditől vagy a fajtól eljutunk magához a nemhez, és ezt adjuk elő a beszédben. Ezt a rétorok translatio hypothesis ad thesin-nek nevezik. A rétorok ugyanis úgy tekintik, hogy *a hypothesis egészen egyszeri és partikuláris, ezzel szemben pedig a thesis egészen általános.* A nem locusához tartozik minden általános kijelentés vagy axióma, amiket a beszédben fel lehet használni. Ezt, azaz azt az általános kijelentést pedig, ami amplificatiót eredményez, vagy csupán magában, vagy pedig bővebben adják elő, és azt mondják, hogy ez a digressio ad locum communem (kitérés egy közhelyhez).

Erre vonatkoznak Cicero híres tanításai a *De partitione oratoria* című művében: *a szónoklatot inkább gondolatok, mint szavak által kell díszíteni.* Ez ugyanaz, mintha azt mondanád, hogy a nemből vett amplificatiókkal, ugyanis a nem és a gondolat itt ugyanazt jelenti. A másik figyelmeztetése a *De orat.* 3. fej.-ben van, ahol ezt mondja: „Azok az igen szép beszédek, amelyek szélesen hömpölyögnek, és eltérnek az egyszerű, azaz a magánbeszédtől, de a nem kifejtéséből származó hatást úgy alkalmazzák és

használják, hogy azok, akik hallgatják, az egyedi dolgok természetéről, neméről, az egész dologról is képet tudnak kialakítani magukban."[2] A példát maga Cicero szolgáltatja abban a Lentulushoz írt hosszú levelében, *Epist. Fam., 1. k.*, ahol a köztársaságra vonatkozó közhelyre tér ki; illetve az *Archias érdekében* mondott beszédében, ahol a költő Archias műveltségét bemutatva tér ki a tudományokkal való foglalkozás közhelyére.[3] Ugyanígy tér ki a *Murena érdekében* mondott beszédében olyan közhelyekre, amik a sztoikus filozófiával állnak kapcsolatban. Ugyanígy hasonlítja össze az ékesszólást a katonai erényekkel.

Óvakodni kell attól, hogy az amplificatio e fajtájával, azaz a közhelyekkel húzzuk az időt, amikor a témánk teljesen általános, azaz amikor nem egyedi, és nem méltó arra, hogy más locusokkal és argumentumokkal, azaz okokkal, következményekkel együtt tárgyaljuk, anélkül, hogy így hosszabban kitérnénk a közhelyekre. A kitérés (digressio) miatt a beszédet unalmasnak tartja a hallgatóság, amely arra számított, hogy a kitűzött témát összefogottabban adjuk elő. Arra is gyanakodhatnak, hogy azért tértünk ki ezekre a közhelyekre, amelyek látszólag különböznek a kitűzött témánktól, mert nem értjük a saját tételünket, vagy nem tudjuk jól előadni. Így akkor térjünk ki hosszasabban a közhelyekre, amikor a téma egyszerű, vagy annyira érdektelen, hogy kevés eredménnyel lehetne róla a hallgatóságnak beszélni. Ha tettünk is egy hosszabb kitérőt, egy alkalmas pillanatban mégis vissza kell térnünk a kitűzött témánkhoz. A visszatérés formuláiról alább lehet még hallani. A kitérőkhöz, azaz a nemből vett bővítéshez (amplificationes a genere) tartozik az epiphonema, de nem a szónoki alakzat, ugyanis arról már volt szó, hanem mint egy adott speciális anyaghoz alkalmas általános kijelentés.

Következik az egyediből, avagy példából vett bővítés (dilatatio a individuo sive exemplo), *ezeknek van a legnagyobb ereje az amplifikálásban. Ezek a példák vagy kitaláltak, azaz mesék, elbeszélések vagy példázatok* (parabolae), *amikkel ritkábban élünk, vagy pedig történetíróktól vett valóságos példák, amelyeket gyakrabban használunk és szemléletesebbek is.*

Mindenekelőtt a példák locusa hasznos a szónok számára a magyarázatban, bizonyításban és a bővítésben. Erre tanít sok más szónok és Erasmus is, aki a *De copia rerum...* c. művében bölcsen ezt mondja: „A bőség megteremtésében, azaz az amplificatióban első helyen állnak a példák, akár tanácskozni, akár meggyőzni, akár buzdítani, akár dicsérni, akár gyalázkodni, akár hűséget esküdni, akár meghatni, akár gyönyörködtetni akarsz."[4]

A magyarázó és a bizonyító argumentum minden fajtájához lehet alkalmazni példákat, a dolgok neméhez, okaihoz, de leginkább a körülményekhez és a következ-

[2] Az idézet Cicero *De oratore (A szónokról)* c. művéből származik.

[3] P. Lentulus, Cornelius Spinter, Cicero barátja. Kr. e. 57-ben consul, sokat segített abban, hogy Cicero visszatérhetett száműzetéséből. Gyakran szerepel Cicero levelezésében: fam. 1.7 és 3,7. Ciceronak *Archias, a költő védelmében* c. szónoklatáról van szó. Archias A. Licinus, antiokheiai görög költő, Cicero egyik mesterének tartotta. Római polgárjogát kétségbe vonták 62-ben, Cicero ennek megvédése érdekében mondott beszédet.

[4] Erasmus *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo* c. művét idézi Keckermann.

ményhez. Mert minden körülménynek megvan a maga példája a történetíróknál, és ugyanígy megvan a példája minden következménynek is. Ezért arra hívom fel a figyelmet, hogy legyen világos: a példából vett bővítést az egész beszédben szét lehet szórni. A példák, amíg valamilyen hasonlóságot, egyezést vagy különbséget tartalmaznak, a hasonlítás (comparatio) locusához is sorolhatók. Ezért a példákból vett amplificatiót a hasonló dolgokból vett amplificatióhoz is lehet sorolni.

Olykor különösen az előidéző és a végső okból vett bővítést alkalmazzuk a beszédben.

Ha valaki Krisztus szenvedését akarja előadni, a szenvedésnek az előidéző okaiból veheti az amplificatiókat, mert a szenvedés Krisztus lelkében keletkezett, amikor megtapasztalta azt a rettenetes isteni haragot, és belekóstolt abba az örökös büntetésbe, amit mi, bűnösök megérdemlünk. De szenvedésének testi okai is voltak, mert kificamodott és megfeszült minden tagja, idege, ere, sat. Ugyanígy, ha valaki a hatásával akarja érzékeltetni a kegyetlenséget, mert ez adja vissza az emberek kétségbeejtő és felkavarodott érzéseit, ezt a hatást vagy előidéző okot fogja bővíteni, mivel az istentelen embereknek sem Isten, sem ember semmi jót nem tud ígérni.

Így ha valaki a hatás alapján magyarázza a nagylelkűséget, mert a nagylelkű férfi kétségkívül nem csodál mást, ehhez az előidéző okból vett bővítést lehet hozzáadni, mivel a nagy erény a nagylelkű ember számára nem újdonság, hiszen tisztában van vele, hogy birtokolja. Egyébként az előidéző okok közül az amplificáláshoz leginkább hasznosakat szokták elővenni. Mint Cicero *Milo érdekében* c. beszédében azokat az argumentumokat, amelyekkel azt bizonyította, hogy Milo jogosan ölte meg Clodiust, különböző hasznos okkal bővítette, amint ismeretes ebből a beszédből.[5] Ahogy a hasznosból és tetszetősből vett bizonyítás, úgy a hasznosból és tetszetősből vett bővítés is, amit gyakran alkalmaznak a beszédben, részint a hatásból, részint a következményből vett locushoz tartozik. Leginkább a hatásból vett bővítés uralkodik a beszédekben, különösen, ha több hatást sorolnak fel, amik lehetnek kedvezőek, hasznosak, vidámak, és ezzel szemben szomorúak, ártalmasak és keserűek.

Cicero azért ajánlja a hatásból származó locust, mert a szónok semmilyen más argumentummal nem tudja a beszédet hatásosabbá és gazdagabbá tenni, ugyanis a dolgok hatása az emberek lelkében nyilvánvalóan fontos, és ezért hatnak erősen a szívre. Azért is ajánlja, mert egyetlen dolognak is több hatása van, és ezért a kifejezések gazdagságát elősegíti. Erre figyelmeztet *Rudolphus Agricola* jeles művének 1. k. 16. fej.[6] Olvassák el, akik az ékesszólást tanulják, mert mindent nem tudok belőle ide másolni. Ha valaki a hivatalvágyról beszél, és ezt a témát hasonlatokból vett argumentummal magyarázza, mivel a hivatalvágyhoz hasonlatos az irigység, ezt amplifikálhatja hatásból vett argumentummal, mármint hogy mit eredményez az irigység. Ilyen nyomatékos bővítést alkalmaz Cyprianus abban a gyönyörű beszédében, amit az irigységről írt: „Senki sem gondolhatja azt, hogy az irigységnek csak egyetlen fajtája volna bűn, hiszen messzire terjedő és bőven termő veszedelem, mert minden

[5] Vö. a Melanchthon-fejezet (Retorika) 89. jegyzetével!

[6] Agricola, Rudolphus *De inventione dialectica libri III.* valamelyik kiadását idézi Keckermann.

bűn gyökere, a pusztulás forrása, a bűnösök iskolája, a vétkek anyaga, ez szüli a türelmetlenséget és széthúzást, ez rontja meg az igazságot és szaggatja szét az egységet."[7]

Az alávetett dolgokból (subiectum) vett bővítés ritkább, a körülményekből vett gyakoribb. Sajátos körülményekről beszélek, mert a bárhol megtörténő dolgok kevésbé hatásosak. Mivel ugyanaz a dolog egyszerre lehet hatás és körülmény (hatás akkor, ha az okkal hasonlítják össze, körülmény pedig akkor, ha az alávetett dologra való tekintettel gondolkozunk róla), azért a hatásból vett bővítés gyakran egybeesik a körülményből vett bővítéssel. Sok hatást halmozhatunk fel tehát a bővítésben úgy, hogy célszerűen sok körülményt is felhalmozunk. A részekből vett bővítés gyakori, de a felosztásból származó bővítéshez lehet sorolni, erről kicsit később. Az egészből származó bővítés pedig nem gyakran kerül elő. Ennyit az elemi belső locusok útján való bővítésről.

Az elemi külső locusok pedig, különösen a körülményekkel összekapcsoltak, az ellentétesek, az előzmények és következmények leginkább az egyszerű témák bővítésekor használatosak.

Ha valaki egy város ostromát akarja bővíteni, az ostromnak és a támadásnak az előzményeit és következményeit kell elővennie. Először követeket küldenek, hogy hadat üzenjenek, és a békekötés feltételeit tudassák. Miután ezeket a feltételeket a városbeliek nem fogadják el, a csapatokat felkészítik, hadigépezeteket szerelnek fel, és a hadsereg először a város határába, majd a város falai alá érkezik. A városbeliek az ellenséget vadul visszaverik, de végül az ellenség győz, és megmászva a falakat a városba özönlik. Az ellenállókat leterítik, a polgárok minden vagyonát elrabolják, a városi kiváltságokat eltörlik, és a városra nem csak adót vetnek ki, de szolgaságba is taszítják. A hatáshoz és a következményhez tartozik ez a példa is: Ezt a tételt: *Miattad vállaljuk a hadviselést, neked fogjuk felróni ezt a háborút*, így lehet bővíteni: Azt, hogy a barbárok elleni harcban a kincstár kimerült, azt, hogy az állandó terhelés megtörte az ifjúságot, azt, hogy a polgárok nagy része meghalt, azt, hogy a bíróságok, a közterek elnéptelenedtek, azt, hogy a polgárok vagyonát elrabolták, azt, hogy a vetést rútul letaposták, azt, hogy az állatokat elhajtották, azt, hogy a falvakat és tanyákat mindenfelé felgyújtották, azt, hogy a földek elnéptelenedtek, azt, hogy a városfalakat és a középületeket lerombolták és a templomokat kifosztották; a rengeteg árva gyermeket, megözvegyült családanyát, megnyomorodott öreget, a gyalázatosan megbecstelenített szüzeket, a tudomány és a jog megcsúfolását, a városbeliek könnyelmű szabadosságait és az ifjúság mocskos szokásait, az oly nagy gyászt, oly nagy siralmat, az oly sok könnyet, ezenkívül a törvények eltörlését, az igazságszolgáltatás elnyomását, a vallásosság elhanyagolását, minden szabad művészet és tudomány lehanyatlását, minden isteni és emberi dolog összezavarását egyedül csak neked tulajdonítjuk.

Ennyit az elemi argumentumok útján való bővítésről. Az ezekből származó argumentumok közül vett meghatározást és leírást nehezen alkalmazhatjuk az amplifiká-

[7] Cyprianus, Thascius Caecilius, egyházatya, karthágói püspök. 246-ban lett keresztény, 249-ben püspök, 258-ban halt mártírhalált. A keresztényüldözések alatt az egyház és hitük megtartására biztatott. *De catholicae ecclesiae unitate* c. művében összefoglalta véleményét az egyház egységéről. Egyházon kívül nincs üdvösség, egysége Péter apostolon nyugszik; az egyház anyaságát Isten atyasága elé helyezte, az egyház üdvintézménnyé lett. A keresztény szónoklás és szónoki elmélet műfajteremtője.

lásnál. A felosztás (divisio) pedig különösen annál a bővítésnél használatos, amikor az egészet egyszerűen visszavezetem a részeire. Ezt az amplificatiót a rétorok διαμερισμός-nak és διατρισμός-nak nevezik.

Mint amikor a tenyerünket kitárjuk és az ujjakat kinyújtjuk, szükséges, hogy több látszódjék, mint amikor a kezünket ökölbe szorítottuk; így szükséges az, hogy a beszéd gazdagabban kifejtett, és a dolog bővebben előadott legyen, valahányszor az egészet, amely mintha egyetlen szóba tömörítve állna előttünk, kiterjesztjük és a részein keresztül mutatjuk be. Erre hívja fel a figyelmet Rudolphus Agricola *De inventione* 3. k. 3. fej.: „Az amplifikálásnak a legjobb módja az, amikor azt a dolgot, amiről beszélünk, részeire bontjuk, és a nemet (genus) a fajtáin (species) keresztül mutatjuk be, a fajtát pedig oszthatatlan részeinek rendjei (ordines) és osztályai (classes) alapján, a fontos egészet a fontos részein keresztül, a lényegest a lényeges részein keresztül."

Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy *Krisztust a leglángolóbb szeretettel kell szeretni*, azzal érvel, hogy értünk, bűnösökért szenvedte el a legsúlyosabb szenvedést. Ezt az argumentumot bővíti Krisztus szenvedésének a felosztása a testi és lelki szenvedésről, amit így lehet mondani: Vajon ki az, aki nem a leglángolóbb szeretettel szereti őt, aki értünk *lelkileg* szenvedett, akit iszonyatos módon keresztre feszítettek, aki megtapasztalta az örök büntetést, aki kiállta az isteni haragnak az elviselhetetlen súlyát, aki *testileg* is szenvedett, elviselve csendőségét, a siránkozást, a könnyeket, a fáradalmakat, a virrasztást, az éhséget, a szomjúságot, a megvetést, a becsmérlést, a véres verejtéket, a bilincseket, a köpdösést, az ökölcsapásokat, a megvesszőzést, azt, hogy szentséges fejét töviskorona szaggatja, a kereszthordozást, azt, hogy kezét, lábát szegekkel verték át, azt, hogy minden idegszála, ízülete a fájdalomtól megfeszült és kifordult, a gúnyos megjegyzéseket, miközben haldokolt, végül kereszthalálát átkozódások közepette.

Más példát vehetünk Gregoriusnak a hét Makkabeus fivérről szóló beszédéből, akiknek az édesanyját azért dicséri, mert különösen erős lelkű volt, amiről bizonyságot is tett, amikor végignézte fiainak szigorú büntetését. Ezt a dicsérő argumentumot bővíti a büntetésnek a részeivel, így: Ennek az anyának az állhatatosságát nem lehetett semmivel megingatni és megtörni. Nem törték meg sem a kínzóeszközök, amivel végtagjaikat törték, sem az előhozott kerekek, sem az éles vaskörmök, sem a dühös vadállatok, sem a kihegyezett kardok, sem a forró fazekak, sem a lángra kapott olaj, sem a kegyetlen csatlósok, sem az embertelen hóhérok, sem a testrészek feldarabolása, sem a szétmarcangolt hús, sem a patakzó vér. Így, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy *minden elemen testet egy belső erő mozgat*, és mivel az eleven test táplálkozik, ezt az argumentumot úgy bővítheti, hogy az élő testet alkotórészeire (species) osztja. Látjuk, hogy a növényeket, a fákat, a bokrokat és füveket a földből szívott nedvesség táplálja, és látjuk, hogy az összes élőlény a levegőben, vízben, szárazföldön is táplálkozik, az értelemmel bírók és az értelemmel nem rendelkezők egyaránt. Ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy *egyetlen ember sem kell, hogy elbízza magát adottságai és erényei miatt*, mivel egyetlen erénye sem önmagából származik, hanem Istentől, úgy teheti bővebbé a beszédet, ha a felosztás segítségével kiterjeszti mind az alanyt, mind az állítmányt, azaz az embereket és a nekik juttatott adományokat. Amióta világ a világ, senki sem élt, sem fiatal, sem felnőtt, egy császár sem, egy király sem, egy

fejedelem sem, sem közrendű, sem alacsony sorú ember, sem férfi, sem nő, aki olyan erényre törekedett és vágyott, ami nem Istentől származott. Akár testi, akár lelki erényeket mondok, vagy tisztséget és méltóságot, vagy gazdagságot és vagyont, vagy szakértelmet, okosságot vagy bölcsességet, vagy végül azokat az erényeket, ami a szokásainkat alakítja ki.

A *felosztás locusa után leginkább az összehasonlítás locusát (locus comparationis) használják a bővítésben*, és ebben a legfontosabb a nem összehasonlítása a fajjal, amit *applicatio theseos ad hypothesin*-nek neveznek, ez egy általános kérdés összekapcsolása egy konkrét üggyel. Ezzel Cicero gyakran él e két jóhangzású kötőszó, a cum és tum (egyfelől, másfelől) révén.

Erasmus *De copia rerum…* 2. k. mondja: „Ismert és hasznos módja az amplifikálásnak, amikor a nemmel való összehasonlítással növeljük a fajt, mint ebben a példában: Többnyire minden szabad emberhez méltó tudomány széppé és könnyeddé teszi az életet, de leginkább az ékesszólás." Hasonlóan a *quidem* és *sed (bizony, de)* révén: *Bizony minden életkorban csúf a kéjsóvárság, de legcsúfabb az öregkorban.* A bővítésnek egy választékosabb módja Ciceránál *A saját háza érdekében* mondott beszédében a cum és tum révén: „Egyfelől őseink sok dolgot vezettek be és alapítottak meg isteni sugallatból, ó, főpapok, másfelől egyik sem olyan kiemelkedő, mint az, amikor azt akarták, hogy ti álljatok a halhatatlan istenek tisztelete és az állam élén." Hasonló ez a példa is: egyrészt minden dologban igen fontos a bölcsesség, de különösen az a háborúban. Mellesleg azt is jegyezzék meg az ékesszólást tanulók, hogy a bővítésnek ezt a fajtáját a beszédek bevezetőjében használhatják tetszetősen.

A minőség összehasonlítása (comparatio qualitatis) *történhet a hasonlóság és a különbség alapján. A hasonló dolgok összevetése a leggyakoribb és leghasznosabb a bővítés során.*

A rétorok az összehasonlítás locusát erősen ajánlják a bővítés gyakorlatában, ahogy Rudolphus Agricolánál látni lehet *De inventione* 1. k. 25. fej., ahol ezt mondja: „Gyakori az összehasonlítás, és nagy hasznára van a rétoroknak ez a locus, ugyanis jól alkalmazható, mivel nem messziről kell előkeresni, és szinte közismert és szembeötlő. Ezért a bárdolatlan lelkeket is képes megindítani." És a 3. k. 3. fej.: „A leghasznosabb magyarázatok közé sorolják a bővítésnek azt a módját, ami az összehasonlításból származik, mivel minden emberi gondolat és megfontolás többé-kevésbé szóba hozható. Bizony semmi más nincs, ami jobban megtanítana arra, hogy fokozzuk a dolgok hatását és építsünk rájuk, mint az összehasonlítás. Mivel az összehasonlítás leginkább a hasonlóságon, vagyis a dolgok hasonlóságán és különbözőségén, egyezőségén és eltérő mivoltán alapul, azért az összehasonlítást dicséret illeti meg a hasonlítás és bővítés műveletében."

A hasonlatról *(similitudo)* úgy beszél Arisztotelész *Topica* 8. k. 1. fej., mint a rábeszélésnek egy jeles fogásáról. A példáknak, példázatoknak és a hasonlatoknak nagy erejük van a rábeszélésben. Cicero *De Oratore* mondja: „*Két dolog van ránk hatással leginkább, a hasonlat és a példázat.*" Lásd Rudolphus Agricolát *De inventione* 1. k. 26. f. Amikor a hasonlatot ajánlotta, mégis Iulius Caesar példáját vette elő, ami Lucanusnál az 5. könyvben található. Caesar ugyanis azt akarta a katonák értésére adni, hogy nem nagyon törődik velük. Az ellentétes hatásból veszi az argumentumot, mivel úgymond, a gazdagsága és dicsősége nem tőlük függ. Ezt az argumentumot egy olyan hasonlattal amplifikálja, amit a tenger és a folyók viszonyából vett. Ahogyan a tenger még

akkor sem apadna, ha a folyók nem abba futnának, az én dicsőségem sem csökken, még ha nem is vesz körül a katonák sokasága:

> Caesaris ab rursus vestrae sentire putatis
> Damnum posse morae? veluti si cuncta minentur
> Flumina, quos miscent pelago subducere fontes:
> Non magis ablatis unquam decreverit aequor,
> Quam nunc crescit aquis.
>
> (Azt hiszitek, Caesar haladásának szaladástok
> Kárt okozand? A folyók, mik a tengerbe ömölnek,
> Mind megvonhatnák dacosan vizüket, biz azért ily
> Víztagadás mellett sem apadna a tenger alább, mint
> másként nő.)
>
> *Pharsalia 5, 335–339.*[8]

Így, ha valaki rá akarja beszélni az ifjút, hogy minden tisztességtelen gyönyörtől tartózkodnia kell, a fajtából (species) veszi az argumentumot, azaz ha csak egyetlen gyönyörnek adja is át magát, az az egész élet megfontoltságát és boldogságát képes kioltani. Ezt az argumentumot bővíti egy szép hasonlat Plutarkhosznál, a költők hallgatásával kapcsolatban: „Amikor a várost az ellenségtől kell megvédeni, semmit sem ér, ha a többi kaput zárva tartják, ha az az egyetlen, amin az ellenség bejöhet és lerohanhatja a várost, tárva-nyitva áll. Ennyire lesz hasznára az ifjúnak, ha a többi gyönyörtől tartózkodik, miközben egyetlen gyönyör előtt kinyitja az ajtaját. Így az képes a lelkét befolyásolni, és őt a bűnök mélységébe taszítani." Ezek és a hasonló példák arra tanítanak, hogy amikor más amplificatiók és dilatatiók növelik és bővebbé teszik a beszédet, a hasonlatok nemcsak megnövelik, hanem nagymértékben díszítik is, és a hallgatóságot úgy ösztönzik cselekvésre, hogy egyszersmind gyönyörködtetik is, és kellemesen hatnak rá. Ezért a maga helyén ki fogjuk fejteni, hogy a beszéd díszei között a hasonlatok foglalják el az első helyet.

Gyakran a bővítés okán egy és ugyanazon dologban is több hasonlatot keresünk, és a hasonlatot mintegy részein keresztül bontjuk ki.

Mint amikor valaki a hasonlat locusával dicséri a tudományt, mert az a Naphoz hasonló, a hasonlatot úgy bonthatja ki, hogy a Nap jeles tulajdonságait és hatását adja elő: Ahogy a Nap a világ dísze, úgy díszíti a tudás a lelket. Ahogy a Nap bevilágítja a Földet, úgy világosítja meg az elmét is a tudomány. Ahogy a Nap melegével mindent táplál, úgy a tudomány az emberben is mindent naggyá tesz. Ahogyan a Nap fényét és sugarait semmi sem mocskolhatja be, úgy tisztítja meg az elmét a tudás minden szennytől és mocsoktól. A hasonlat kibontásának ez a módja minden szónoknak, de különösen az *egyházi szónokoknak nagyon hasznos, mivel a Szentírásban gyakoriak az ilyen hasonlatok. Így a hasonlatok segítségével a szónok képes a szentbeszéd nagy részét szenvedélye-*

[8] Lucanus, Marcus Annaeus (Kr. u. 39–65) római eposzköltő. *Pharsalia* c. tízénekes műve a pharsalusi csatáról és a polgárháborúról szól. Szenvedélyesen ítéli el J. Caesart, gazdagon és költőien ábrázolja, de tömeggyilkosnak és a nemzet megrontójának tartja.

sen és szépen előadni, mert ezeket az isteni Ige is megtámogatja. Például, amikor Krisztus magát a jó pásztorhoz, vagy a szőlőtőkéhez, vagy Isten szavát a búzaszemhez hasonlítja. Így tesz Dávid is a 7. és a 119. zsoltárban. Azt a kegyes embert, aki a kereszt tövében állt, a tűzben kipróbált aranyhoz hasonlítja. Igen bőségesen terem az amplifikálás mezeje, ha ezt a hasonlatot kibontod, és részenként hasonlítod össze a fémet a kegyes emberek keresztjével. Mert ahogy az érc a tűzben megolvad, úgy lágyul meg és szokik hozzá a csapásokhoz a természete szerint konok és durva lélek. Ahogyan az ércet a tűzben tisztítják meg a szennyeződésektől, úgy tisztulnak meg az ember belső szándékai és érzései is a kereszt által. Ahogyan a tűzben megolvadt ércek egy helyre folynak és összeolvadnak, úgy a csapások azokat az embereket is egységbe kovácsolják, akik egymással gyakran versengenek a gyűlölködésben és hitetlenségben, és megtanítják őket, hogy egymással testvériesen éljenek. Ahogyan az érc sötét és alaktalan, mielőtt a tűzbe teszik, de a tűzben ragyogni kezd, úgy az istenfélő emberek minden erénye és hűsége, ami békés körülmények között rejtve marad, a kereszt és a csapások alatt felragyog és kiviláglik.

Ennyit a hasonlók összevetéséből vett amplificatióról. Az egymástól eltérő dolgok összehasonlítása az amplificatióban ritkább, de mégis ide kell venni. Rudolphus Agricola id. műi 1. k. 26. fej. mondja: „Az egymástól eltérő dolgok összehasonlítása nem annyira gyakori, de mégis használják, hiszen Quintilianus, Cicero és mások is felhasználták ezt az amplifikálás során." De nem akarjuk ezzel az időt húzni.

Az következik, hogy mennyiségek összehasonlításával amplifikáljunk, akár megegyező, akár eltérő, akár nem hasonló, akár nagyobb, akár kisebb dolgokról legyen szó. A megegyező és eltérő dolgokon alapuló bővítésnek ezek a szabályai:

1. Egyazon dolog sok megegyező vagy eltérő dologgal való összehasonlítása erősen megnöveli a beszéd hatását. Különösen a dicsérő és gyalázkodó, vagy a feddő beszédben nagy erejű a megegyező és az eltérő összehasonlítása. Mint amikor Cicero a *Marcellus érdekében* tartott beszédében kifejti ezt a tételt: *Marcellus köszönetet kell hogy mondjon Caesarnak,* onnan veszi az argumentumot, hogy az neki megbocsátott. Ezt a tényt Caesar többi hasonló tettével összehasonlítva amplifikálja, olyanokkal, amelyek során mindenkit legyőzött. Ha valaki így akarná dicsérni Scipio Africanust, őt más görög és római hősökkel lehet összehasonlítani, és be lehet mutatni, hogy sokuk közt Scipio volt a legjelesebb. Ha valaki az irigységet akarja így elmarasztalni, és a hatásból akarja venni az argumentumot *(argumentum ab effectu),* ezt az argumentumot bővítheti más bűnökkel való összehasonlítással, amint Cyprianus tette az irigységről szóló beszédében: „A többi bűnnek van határa, és bármi mást is követünk el, ha nem vétkezünk éppen, a bűn véget ér. A házasságtörésben maga a tett akadályozza meg az újabb fajtalankodást. A rablógyilkosban lecsillapodik a vágy, miután végzett áldozatával, és a rabló mohóságát is megszünteti a megszerzett zsákmány. Csak az irigységnek nincs határa, vég nélkül köt össze a bűnnel és a vétekkel. Minél sikeresebb lesz az, akit irigyel, annál jobban kínozza az irigység." Így a megegyező és eltérő dolgok útján való bővítés eszközét annál is inkább ajánlom az ékesszólást tanulóknak, mert csodálatos hasznára van a szónoknak, ha az alkalomhoz illően kell beszélni.

2. A megegyező és eltérő dolgokat is részenként kell előadni, amint már a hasonlatról kifejtettük. Például, ha valaki egy keresztény férfiút buzdít, hogy erős szívvel

viselje el a fia halálát, annak a pogány asszonynak a példáját kell elővennie, aki több fiának a halálát is bátran viselte el. Így bontsuk ki részenként ezt a hasonlatot: Azt, amit az asszony elviselt, te férfiként nem viseled el? Ő, bár gyönge nő, legyőzte az anyai érzelmeit, te nem tudsz felülkerekedni érzéseiden!? Az a pogány asszony csak pogány vigasztalásokkal erősíthette magát, de te, aki keresztény vagy, Krisztus vigasztalásait nem fogadod el? Neki nem tudták megígérni, hogy fiai üdvözülnek, de te biztos lehetsz fiad üdvözülésében. Asszonyi könnyeket ontasz? Ő több fiának elvesztését is férfi módjára viselte el, te egyetlen fiad halálán is asszonyként sírsz? Láthatják az ékesszólást tanulók, hogy mennyire hatásos, ha a megegyező és eltérő dolgokat egymás után vesszük sorra. Ezért ezt gyakran kell használni.

3. Gyakran a hasonlót és a megegyezőt úgy kapcsoljuk össze a bővítéshez, mint a különbözőt és az eltérőt; mintha, egyetlen argumentum hatását szolgálnák, mivel igen közel állnak egymáshoz. Erre a dologra figyelmeztet Erasmus, *De copia rerum* 2. k., ahol ezt a példát adja: Nem másként, mint ahogy a barbárokat elűzve Camillus kiválósága folytán helyreállította a római államot, amelyet a gallok sanyargattak és végső romlásba döntöttek: ugyanúgy, ahogy őseink emlékezete szerint Germánia uralkodói a vallást és a tudományokat helyreállították; nemcsak a dicsőség miatt, vagy tisztán hazaszeretetből, mint Camillus, hanem Istennek tett kegyes fogadalomból és lelki kegyességből.[9] Így kapcsolódik össze a példára, a hasonlóra, a megegyezőre, sőt még az eltérő dologra is épülő bővítés. Cicero a *Muraena érdekében* írott beszédben elegánsan kapcsolja össze a megegyezőt és a hasonlót: „Ha azoknak a hajósoknak, akik most bontanak vitorlát, azok, akik már a nyílt tengerről beértek a kikötőbe, különösen nagy igyekezettel számolnak be viharokról, kalózokról, veszélyes helyekről, mert olyan a természetünk, hogy segítünk azoknak, akikre ugyanazok a veszélyek leselkednek, amiken mi már túljutottunk; akkor annál is inkább szükséges, hogy én ezt tegyem, mivel már látom a sok hányattatás után a szárazföldet, és látom azt az embert, aki szembeszáll a köztársaságra leselkedő igen nagy viharral."[10]

Ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy nagy szorgalomra van szükség a tanulásban, azt az érvet, hogy az idő gyorsan elrepül, így tudná választékosan bővíteni a hasonló, a megegyező és az eltérő dolgok keverésével: Ha gyámokat szoktak rendelni azok mellé, akik az aranyat és az igazgyöngyöt belátás nélkül eltékozolják, az is esztelenség, ha az időt, Isten legszebb ajándékát, vagy tétlenségre, vagy gyalázatos tevékenységre tékozolják el. Mert amikor azt pazarlod, nemcsak az időt pazarlod, hanem az életet is, ugyanis az élet az idő múlásával azonos. De az életnél mi lehet drágább?

---

[9] M. Furius Camillus, Kr. e. 403-ban censor, azután hétszer volt consuli hatalommal felruházott katonai tribunus, öt alkalommal dictator. 396-ban a sokáig sikertelenül ostromlott Veiit bevette. 394-ben a hadizsákmány hűtlen kezelése miatt száműzetésbe kényszerült. 391-ben – a Capitolium kivételével – a gallok elfoglalták Rómát, a senatus ekkor száműzetéséből hazahívta és dictatorrá választotta. A gallokon aratott győzelem után a „haza atyja" (pater patriae) címmel tüntették ki.

[10] L. Murena, Licinius, Kr. e. 62-ben consullá választották. Már consulsága alatt ellenségei megvesztegetéssel vádolták, perbe fogták. Cicero szónoklatával eredményesen védelmezte s a bíróság felmentette. (Phil. 5.)

Amikor egyetlen gyöngyszem vész el, veszteségnek mondod, amikor egy egész nap telik el haszontalanul, ami bizony jókora rész az életedből, nem tekinted veszteségnek. Az elvesztegetett aranyat vagy gyöngyöt visszaszerezheted, de az az idő, amit elfecséreltél, sohasem tér már vissza. A különböző és eltérő dolgokat is hatásosan össze lehet kapcsolni az olyan tömör beszédben, mint amilyen ez a példa: *A régi hajós olyan, mint a barátság, nem ér többet az, ami új.*

4. Az eltérő, azaz nagyobb és kisebb dolgokat gyakran egymással hasonlítják össze egy távolabbi hasonlóság alapján. Ezt a rétorok *substitutiónak* nevezik. Ahol megkülönböztetésre van szükség, az ellentétek helyett ne ilyen bővítésen törjük a fejünket. Mivel a tagadás bizonyos ellentéteket okoz, emiatt könnyen össze lehet valamit zavarni, mint amikor a beszédben ellentétes, azaz megkülönböztető kötőszócskákat helyezünk el. (Például: *nos hos, sed illum.*) Mindezt azért, hogy azt gondolják, hogy a bővítő argumentumot az ellentétekből vett locusokból hozták, bár az az eltérő dolgokból származik, mint Ciceránál: „Nem egy tolvajt, hanem egy ragadozót, nem egy házasságtörőt, hanem azt, aki magát az erkölcsöt támadja, nem egy templomfosztogatót, hanem a vallási szentségek ellenségét, nem egy orgyilkost, hanem polgártársainak legkegyetlenebb hóhérát idéztük a törvény elé." Ha valaki így akarja bővíteni azt az argumentumot, ami azt bizonyítja, hogy Istent kell legjobban szeretni, mivel a saját fiát adta érettünk, az eltérő dolgok összehasonlításával kell élnünk: Isten nem a prófétát, se nem a pátriárkát, se nem az evilági királyok közül adott valakit nekünk, nem is a fent lakozó angyalok közül, és nem is csak egy főangyalt adott, hanem az egyszülött fiát adta. Az ilyen bővítést nagyban használják, és ez gyakran megegyezik az *exaggeratió*val, amint a maga helyén látni fogjuk.

5. Az eltérő dolgokkal való bővítést gyakran a *si* (ha), és az utána következő *sed* (ezzel szemben) kötőszó segítségével fejezzük ki. Az előbbi példát: Istent teljes erőnkből kell szeretni, mert a saját fiát adta érettünk, így lehet bővíteni: Ha egy prófétát adott volna érettünk, nem kellene ennyire szeretni, ha egy angyalt adott volna, ez a jó cselekedete nagy szeretetre is méltó volna, de mivel az egyszülött fiát adta, ugyan mily heves érzelemmel vagy szeretettel tudnánk méltóan viszonozni? Ugyanígy, ha egy ember megvádol valakit azzal az argumentummal, hogy megsértette a jótevőjét, az eltérő dologból vett példával így lehet bővíteni: Ha egy ismeretlen embert sértett volna meg, ha egy olyan embert sértett volna meg, akitől soha semmi jót nem kapott, akkor az még elviselhető volna. De ő azt sértette meg, akinek mindenével tartozik, és akit kedvező és kedvezőtlen helyzetében egyaránt tisztelnie kell.

6. A hasonló és különböző dolgok, továbbá a megegyező és eltérő dolgok locusához több közmondást *(adagium)* és proverbiumot is idézhetünk, sőt a dilatatio érdekében élhet is ezekkel az ember, de csak mértékkel, fűszer gyanánt, nem pedig főételként, mivel a hallgatóság a sok közmondással teli beszédet haszontalan magamutogatásnak tartja és gyanakodva figyeli. A közmondásoknak és proverbiumoknak a megegyező és eltérő, továbbá a hasonló és a különböző locusában való felhasználásáról beszél Erasmus *De copia verborum* 2. k. Például, amikor azt mondom, hogy karthágói hűség, akkor az egy, a hasonló és megegyező dolgok locusából vett proverbium. Amikor azt mondom, hogy kiszámíthatatlanabb az euriposzi tengerszorosnál, és kevésbé lehet

benne megbízni, mint a polipban, akkor az eltérő dolgok közül veszem a proverbiumot.[11]

Az ellentétből származó bővítés van még hátra, amit a rétorok *antithesis*nek neveznek, ekkor ugyanis a gazdagon díszített beszéd érdekében azoknak a dolgoknak az ellentétét adjuk elő, amit magyarázni vagy bizonyítani akarunk, vagy amit a magyarázat és bizonyítás érdekében felhasználunk. Mint Cicero *Verres ellen*: „Marcellus a szobrokat visszaadta a szirakúzaiaknak, bár ellenségek voltak,, Verres pedig, bár szövetségesek voltak, elvette tőlük."[12] Itt, mint látszik, kettős ellentét van: *ellenség, szövetséges* és *visszaadta, elvette. Cicero, De finibus bonorum et malorum 4.*: „Becses a család, nyomorúságos az egyedüllét, becses a szülőföld, nyomorúságos a számkivetés, becses az egészség, nyomorúságos a betegség, becses az ép szem, nyomorúságos a vakság."[13] Quintilianus 12. könyv: „Aztán nem szükséges-e a józan mértékletesség annak, aki a szellemi munkában kitartó akar lenni? Mit várhatunk tehát a mértéktelenségtől?" Plutarkhosz abban a könyvben, amit a hízelgők és barátok megkülönböztetéséről írt: „Ha annak az embernek, aki ártani akar, nem csak az elkövetett tetteit, de a szándékait is gyűlöljük és megtoroljuk, akkor különösen hálásnak kell lenni az iránt, aki jóakaratú, még ha nem is tudja végrehajtani azt, amit akar."

Ez a két szabálya van az ellentétből vett dilatatiónak:

1. A rétorok meg vannak, és meg is lehetnek elégedve az ellentétek általános tanával, és nem különböztetik meg annyira gondosan az ellentétek válfajait, mint a logikával foglalkozók.

2. Az ellentétből származó bővítéséhez tartozik az az alakzat, amit a rhetorok *prolepsis*nek neveznek, de nem mint beszédet díszítő alakzat, mert mint olyan, az elocutio tanára tartozik, hanem akkor, amikor az ellentétek locusához tartozik. Ebben az esetben egyfajta halk ellenvetést foglal magába, amivel a szónok, még ha más nem is, önmagát sarkallja. Igen gyakori a prolepsis útján való bővítés, dieséri is

---

[11] Euriposz (Euripus) az Euboea szigetét a görög szárazföldtől elválasztó tengerszoros, amely az árapály szabálytalanságáról, kiszámíthatatlanságáról nevezetes (legkeskenyebb részén csak 65 méter széles és két méter mély). Szenci Molnár Albert latin–magyar szótára (1604, 1611, 1621) is ismeri a proverbiumból eredő módosult jelentését: *Euripus, i, g. m. Szoros habergós tengeri Szegelet. Metaphorice, Alhatatlan.* Plinius nyomán a természetleírásokban a polip a kiszámíthatatlanság, követhetetlenség, az állandóan alakját változtató jelenség metaforikus kifejezője lett, s ezt – sokszor elmarasztalóan – emberi tulajdonságként is értelmezték. A *Calepinus szótár* XVI. századi – magyar nyelvet is tartalmazó – változatai (RMK I 231, 277, 300) címszóként tartalmazzák a „Polypus" meghatározását és ismerik ezt a metaforikus jelentést is: „Per metaphoram polypus accipitur pro homine rapace... Nonnunquam polypum dicimus omnium horarum hominem, qui se omnium ingeniis omnique tempori novit accommodare: ea quoque metaphora a polypi piscis natura sumpta, qui ad similitudinem loci cui adhaeret, colorem immutat, maxime in metu."

[12] M. Marcellus Claudius, ötször volt consul. Sikeres hadvezér, a II. pun háborúban Kr. e. 212-ben ő foglalta el Szirakúzát. (Erre vonatkozik az idézet, vagyis nem fosztotta meg a szirakúzaiakat hódítóként kulturális kincseiktől, amint azt később Verres helytartóként – immár pedig a szövetségesekkel – megtette.)

[13] Az idézet Cicero *De finibus (A legfőbb jóról és rosszról)* c. művéből való, 5. 84. 7–10.

Quintilianus a 9. könyvben, ahol ezt mondja: „Csodálatos ereje van az előrevetésnek (praesumptio), amit prolepsisnek mondunk, amikor magunk hozunk fel magunk ellen lehetséges ellenvetéseket. Elég gyakran előfordul a beszéd egyéb részeiben is, de főleg a bevezetésben nagyon helyénvaló." (Minden Quintilianus-idézet az *Institutio Oratoria* c. műből való. – I. M.) Tehát azt mondja, hogy a bevezetésben szoktak használni prolepsist, azaz halk ellenvetést, amit részint magunkból, részint a hallgatóságból szoktunk meríteni, vagy pedig a helyből, az időből és a tárgyból származik.

Egyébként a prolepsis igen gyakran fordul elő az egyházi írók közül Pál apostolnál, a világi szerzők közül pedig Cicerónál, mint például az *Archias védelmében* mondott beszédében: „És közülünk senki se csodálkozzék azon, ha azt hallja, hogy őbenne született tehetség, ékesszólás és bölcsesség van, és hogy mi ezeknek az ismereteknek sohasem áldoztunk." *Sextius védelmében*: „Még ha engem feszült figyelemmel és a legnagyobb jóindulattal is hallgattok, bírák, mégis attól tartok, hogy közületek valaki csodálkozni fog azon, hogy a beszédem miért ennyire hosszú, és miért akar oly magasra szárnyalni, vagy hogy hogyan érinti mindez Sextius ügyét. A célom éppen az, hogy bemutassam: Sextius minden szándéka és egész tribunusi megbízatásának célja az volt, hogy amennyire lehet, orvosolja államunk szerencsétlen és nyomorult helyzetét."[14] *Balbus védelmében*: „Valójában, bírák, beszédem nem arra szolgál, hogy megerősítsük a punokkal való szövetséget, ugyanis az én tisztem nem az, hogy ellentmondjak a méltán kiváló polgároknak, a régi döntésünknek, a Senatus tekintélyének."[15]

Ezekből és a hasonló példákból kitűnik, hogy a prolepsis útján való bővítés úgy teszi gazdagabbá a beszédet, hogy a hallgatók értelmét megnyitja, jóindulatát felkelti. Fogékonnyá teszi, mivel kétségkívül tartalmaz a beszéd homályos és kétértelmű dolgokat, amelyek a hallgatóság figyelmét annyira megzavarhatják és megakaszthatják, hogy nem értik meg a beszédben azokat a dolgokat, amik megértése egyformán érdekében áll a hallgatóságnak és a szónoknak. A jóindulat pedig azért hasznos, mert sokféle emberből áll a közönség, és könnyen lehet, hogy ami elhangzik, az ezt vagy azt az embert bosszantja, de az előrelátó szónok így kivédi azokat a nehezteléseket és közbevetéseket, amik a hallgatóság eszébe juthatnak. E témát befejezve csak azt mondom, hogy a görög rétorok a *dilatatio ab oppositót* ἄρσις καὶ θέσις-nek nevezik, mintha te elhárítást és felvetést mondanál. Ennyit a művészi argumentumok (argumentum artificiale) segítségével létrehozott bővítésről.

Következzék a bővítés a művészeten kívüli argumentumok (argumentum inartificiale), azaz a tanúság vagy kijelentés segítségével, amit a bővítendő argumentummal együtt azért idézünk, hogy megmagyarázzuk vagy bizonyítsuk a saját tételünket.

---

[14] Publius Sestius, Kr. e. 63-ban quaestor. Catilina heves ellenfele, néptribunusként Cicero szövetségese; száműzetéséből való visszahívását támogatta. Amikor de vi et ambitu bevádolták, Cicero szónoklatával sikeresen védelmezte (56).

[15] Balbus, L. Cornelius, hispaniai származású, Pompeiustól megkapta a római polgárjogot. Kr. e. 56-ban szülővárosának (Gadesnek) polgárai vádat emeltek ellene, amelynek éle tulajdonképpen a triumvirek ellen irányult. Pompeius fölkérésére bírósági perében Cicero védelmezte beszédével.

Kétféleképpen lehet a bővítéshez a kijelentést idézni: a szerző megnevezésével vagy anélkül, sok ilyen példa forog közszájon. Bár bővítő argumentumokat mindazon locusokból vehetünk, amelyekről már kifejtettük a véleményünket, a rétorok mégis három szónoki locust részesítenek figyelemben, és ezek a leggyakoribbak. Közülük az első a συναρθροισμος, avagy a dolog részekre osztása, a második a σύγκρισις, avagy összehasonlítás, a harmadik az ἀντίθεσις, avagy ellentét. Ezeket már példákkal is áttekintettük. Minden amplificatio rövidebb vagy hosszabb.

Rövidebb a dilatatio, amikor röviden, egy vagy két érvvel bővítünk: ez lehet valami járulékos dolog, hatás, rész, hasonló dolog vagy ilyesmi. A rövid, feszes dilatatióra sok példa került elő eddig, a rövidebb beszédekben fordul elő, és többnyire bizonyos kötőszókkal történik. Például: cum, tum (egyrészt, másrészt), vagy non hoc, sed illum (nem ez, hanem az). Ciceróra különösen jellemzőek az ilyen rövid amplificatiók a választékos és szellemes kijelentéseiben, mint *A kötelességekről 1.*: „Nem arra kell törekedni, hogy elérjük azokat a javakat, amelyek nekünk nem adattak meg, hanem inkább arra, hogy megszabaduljunk hibáinktól."[16]

Hosszabb az amplificatio, amikor egyszerre több argumentumot is felhasználunk a dilatáláshoz, sőt a beszéd gazdagságát még tovább fokozzuk. Ez vagy egy locus, vagy több locus segítségével történik. Egy locus bővíti a beszédet, amikor egy locusból bővítés gyanánt több argumentumot is összegyűjtünk. Ez a bővítés főleg a járulékos dolgok és a hatások locusában helyénvaló, tudniillik amikor egy dolgot vagy személyt, vagy helyet, vagy időt sok járulékkal és hatással együtt veszünk szemügyre. A dilatatiónak ezt a módját nevezzük leírásnak (descriptio). Alkalmazása helyénvaló az összehasonlításban, amikor több különböző dolgot hasonlítunk össze a témánkkal; helyénvaló továbbá a szembeállításnál, amikor több, különféle olyan dolgot hozunk elő, amelyek szembeállíthatók a témánkkal. A tanúságból is kibontható bővebb amplificatio, amikor vagy magát a kijelentést, vagy a kijelentés szerzőjét dicsérjük, és a kijelentésnél hosszasan elidőzünk. Ezt a bővítést nevezik a rétorok finomításnak (expolitio). A finomításról lásd Erasmust, *De copia rerum et verborum. 1. k.*, ahol azt ajánlja, hogy a híres és igen tanulságos kijelentések esetében bátran éljünk a dilatatiónak ezzel a fajtájával, szánjunk rá sok időt, és magyarázzuk meg ezeket, bemutatva a hallgatóságnak ezek hasznát.

A hosszabb amplificatio különböző locusokból származik, amikor vagy hosszabb kitéréssel élünk, és azt a dolgot, amire kitérünk, különféle locusok segítségével magyarázzuk; vagy pedig amikor *hypotyposziszt* alkalmazunk, azaz egyetlen cselekvésnek vagy történésnek az amplifikálására előhozzuk az előzményeket, a kapcsolódó dolgokat és a körülményeket. Ez a beszédben gyakran kellemes és hasznos.

Hypotyposisról beszélünk, ha egy dolgot vagy tettet bővebben adsz elő. Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy *Krisztust a legnagyobb szeretettel kell szeretni, mert értünk szörnyű kereszthalált vállalt*, ezt az argumentumot, érvet úgy kell hosszasan dilatálni, hogy olyan szenvedéllyel fested le Krisztus szenvedéseit, mint Augustinus: „Nézd a kereszten függő Krisztus sebeit, a haldokló Krisztus vérét, a megváltó Krisztus jutalmát, a feltámadó Krisztus sebhelyeit. A feje lehanyatlik, hogy megcsókolják, a szíve

[16] Az idézet Cicero *De officiis (A kötelességekről)* c. művéből való.

megnyílik, hogy szeressék, a kezeit ölelésre tárja. Az egész test a megváltást példázza: meg kell ezt fontolni, és vizsgáld meg a szíved mérlegén, hogy egészen a szívedbe zárjad Őt, akit éretted szegeztek a keresztfára." Ha valaki Heródes kegyetlenségét ostorozza ezzel az argumentummal, mert ártatlan gyermekeket öletett meg, hasonlóképpen hatásosan tudja felhasználni ennek a gyilkosságnak a hypotyposisát, ami megtalálható Nysai Gregoriusnak a Krisztus születéséről mondott homiliájában: „Egyszerre tudja szemünk elé idézni az öldöklést és a halálos sebeket, a siránkozást, a síró gyerekszemeket, az anyák jajgatását, az apák hörgését, akik szánalomra méltóan esdekelnek a hóhérkezeknek. Kivont karddal íme a hóhér, aki baljával megragadja a villogó szemű kislányt. Íme, az anyák, akik megpróbálják maguknál tartani gyermeküket. Nézd a fiacskák utolsó ölelését. Íme a szerencsétlen csecsszopó, akinek azonnal kiontják a beleit. Íme a tisztes anya, aki amikor gyermekének nyújtja csecsét, ölét befesti a kisgyermek ártatlan vére."[17]

Seneca *A haragról 1. k.* azt bizonyítja, hogy tartózkodni kell a haragtól, és a hatásból veszi az érvet *(argumentum ab effectu)*, mivel a harag igen megrontja az embert. Ezt az argumentumot hypotyposisszal bővíti: „Ha meg akarsz győződni arról, hogy nem épeszűek azok, akiket hatalmába kerített a harag, nézd csak meg viselkedésüket. Ahogyan az őrültség legbiztosabb jelei a kihívó, fenyegető tekintet, a gondterhelt homlok, az eltorzult arckifejezés, az ideges járás, a reszkető kezek, a sápadtság, a gyakori nehéz lélegzetvétel, ugyanúgy ezek a haragos ember ismertető jegyei is: szemei tűzben égve villognak, arca a kebléből feltoluló vértől bíborvörösre vált, ajkai remegnek, fogait összeszorítja, haja felborzolódik és égnek áll, lélegzete nehéz, sziszegő, végtagjai görcsösen vonaglanak, az artikuláció hiánya miatt beszéde szaggatott, inkább csak nyögéseket és üvöltéseket hallat, gyakran csapkodja kezeit, lábával dobbantgat, egész teste haraggal fenyeget, visszataszító és elborzasztó látvány."[18] (Kovács Mihály ford.) Cicero ennek csodálatos mestere, nyilvánvaló ez sok beszédéből, de különösen az 5. *Verrina*ból, ahol a kifosztott Szicília hypotyposisa található, és a 6. *Verrina*ból, ahol az elfoglalt város képét adja. Erasmus *De copia rerum 2. k.* nagyon ajánlja az ilyen amplificatiót, amint az egyházi szónoklásról szóló könyvében is, aminek *Ecclesiastes* a címe. Ebben sok példát hoz; többek között elmondja, hogy mily csodálatra méltóan hatódott meg a római nép, nem beszédben leírt képtől, hanem magától a dologtól, amit a szemük elé tártak.[19] Ugyanis Antonius, miután temetési beszédében a nép előtt Caesart dicsérte és tetteit tehetségéhez mérten szavakba foglalta, végül a halálra sebzett Caesar vértől szennyes díszköpenyét vette elő: Milyen

[17] Nyssai Szent Gergely (331–kb. 395), keleti egyházatya. Eredetileg rétor (prédikációi is tükrözik ezt), később Nyssa püspöke. Műveiben érvényesült az antik filozófiai hagyomány és a keresztény teológiai rendszer szintézisének szándéka. Zsidók és pogányok számára rendszeres katekhézist írt a hit ésszerűségéről. Platón modorában dialógusban értekezett a lélekről és a halhatatlanságról. A hitigazságok (ami a kinyilatkoztatáson nyugszik) kifejtésében, értelmezésében jelentős szerepe van az észokokon nyugvó tudományosságnak.

[18] Az idézet L. A. Seneca *De ira (A haragról)* c. értekezéséből származik.

[19] Erasmus idézett műve: *Ecclesiastes, sive de ratione concionandi libri quatuor, opus recens, nec antehac a quoquam excusum*. Basileae, in officina Frobeniana, MDXXXV. Erasmus már ebben a művében egyesíti az antik retorikai és keresztény homiletikai elveket.

kegyetlenül ölték meg ezt a férfiút az összeesküvők! A beszédet egykedvűen hallgatta a tömeg, de mikor meglátták Caesar köpenyét, annyira felzúdultak, hogy a jelen lévő összeesküvőknek menekülniük kellett, nehogy széttépjék őket. Ilyen nagy ereje lehet egy kéznél lévő tárgynak, de ha az nincs ott, akkor annak a képét kell a retorika szabályai szerint kifejezően lefesteni.

Az amplificatióhoz kétféle argumentumot használnak: a magyarázót és a bizonyítót. Így az egyik esetben a magyarázó amplificatiója, a másik esetben a bizonyító argumentumok amplificatiója történik. Tehát amikor egy egyszerű tételt adnak elő, akkor a magyarázó argumentumok amplificatióját kell alkalmazni. De amikor egy összetett tételt adnak elő, akkor a bizonyító argumentumok amplificatióját alkalmazzák. Ezért tévednek azok, akik azt gondolják, hogy az amplificatio csak valami olyan dolognak az összefoglalásához használatos, amit bizonyítani vagy cáfolni kell, vagy amire rá kell beszélni vagy amiről le kell beszélni a hallgatóságot. Most ugyanis megtanultad, hogy mind a magyarázatot, mind a bizonyítást lehet növelni és bővíteni. *Ugyanazokból a locusokból vesszük mind a bővítő argumentumokat, és mind a magyarázat, mind a bizonyítás részletes kifejtését. Mint ahogy más témából indulunk ki, ha érzelmek felkeltése a célunk; ugyanígy másfajta dilatálásra van szükség, ha ismereteket közlünk, és megint másfajtára az érzelmek felindításához; ez utóbbi a dilatatio legfőbb célja.*

Amint a téma is, amiről szó van, lehet vagy befejezett, vagy befejezetlen, úgy ezeknek az amplificatiójával is ez a helyzet. Az amplificatio ugyanis a magyarázat és a bizonyítás természetét követi, a bővítő argumentumok pedig a magyarázó és bizonyító argumentumok természetét. A tételek amplifikálásában lehet beszélni a porismák avagy következtetések amplificatiójáról, amikor egy bizonyított tétel alapján több más tételt is kikövetkeztetek.[20] Ezt a dolgot a logika is tárgyalja, de más céllal.

Erasmus a *De copia rerum 2. k.* a dilatatio eszközei között beszél a tételek megsokszorozásáról, amit ott lehet megnézni. „Vagy magát a tételt, vagy a tétel argumentumait lehet dilatálni. Magát a tételt dilatálják, amikor azt, amit kevés szóval is el lehetne mondani, az okai révén részletezik, ugyanúgy az előzményei, következményei, hatása alapján. Ez az, amit különösen az érzelemre ható témákban, fogadalmakban, jókívánságokban használnak. Például, ha valaki röviden azt mondja, hogy: Szerencsés utat kívánok, bővebben is elmondhatja így: Kedvező előjeleket kívánok az elutazásodhoz, amire készülsz, az Isten óvjon utadon, nehogy valami baj történjék, és testi-lelki épségben, egészségben térj vissza hozzánk, hogy örömmel viszontlássunk, továbbra is élvezhessük a társaságodat. Ha pedig valaki azt a tételt akarná dilatálni, hogy Isten épen és sértetlenül hozzon téged haza, az előzményeket és a következményeket kell így előhoznia: Isten, aki beléd ültette azt az elhatározást, hogy útra kélj, segítő őrangyalokat állított melléd, hogy ők vigyázzanak rád utad során, azért, hogy minden veszélytől megszabadítson, téged a kívánt helyre vezessen, és minden vállalkozásodban kegyesen áldjon." A zsoltárköltő a 103. zsoltárban hozza ezt a tételt: *Áldja Istent minden teremtménye.* Mielőtt bármilyen bizonyító argumentumot használna, magát a tételt amplifikálja a hálaadás subiectumából, amit a részei alapján vesz végig: megnevezi 1. őt magát, 2. az angyalokat, 3. minden teremtményét, 4. Isten

[20] Porisma: egy előbbi tételből bizonyítás nélkül következő tétel.

minden szolgáját, végül Isten minden művét. Másfajta amplificatióval is kiegészíti, amit az ellentétre alapoz: megemlíti a dicséret és a hálaadás elfelejtését, mint olyan dolgot, aminek semmiképpen sem szabad bekövetkeznie.

Nem szükséges, hogy a beszédben minden magyarázó vagy bizonyító argumentumot dilatáljunk, mert akkor a beszéd túlságosan hosszúra nyúlna, és túllépné a kívánatos mértéket. Csak azokat a magyarázó és bizonyító argumentumokat kell dilatálni, amelyek nyomósak és hatásosak, és amiket a szónok az amplifikálásra leginkább alkalmasnak ítél. Nem szükséges, hogy a beszéd mindenhol terjedelmes és bő legyen, mert a hallgatóság gyanúsnak, unalmasnak, utálatosnak tartaná. Ezért az ékesszólásra törekvők alaposan fontolják meg, hogy csak néhány fontos magyarázó és bizonyító argumentumot dilatáljanak retorikai bővítéssel.

A RETORIKA RENDSZERÉNEK II. KÖNYVE
A JÓ HANGZÁS AVAGY EUPHONIA

XX. FEJEZET

Megvolt a díszítés az egyes hangok ismétlésében, következik a szónoki díszítés a hangok összekapcsolásában: a szép és kellemes hangzásban, azaz euphoniában.

Jóllehet az euphonia jelentése olyannyira általános, hogy mindazokat az alakzatokat magába foglalja, amelyeket az előző fejezetben mutattunk be, sőt még a mértéket és a szónoki numerust is, mégis, mivel nem rendelkezünk alkalmasabb szóval, hogy kifejezzük azt, amit most fogunk tanítani, ezért ehhez térünk vissza, és az euphoniát használjuk a betűk, szótagok és szavak szép és kellemes hangzásának kifejezésére.[21] Többet mond Sturm *De elocutione 3k. 3. f.* Hermogenész alapján: két dolog van, ami különösen jól hangzóvá teszi a beszédet, tudniillik a taxis és a synthesis, avagy a szavak sorrendje, és ezután a hangok és szótagok megfelelő elhelyezése.[22] Sturm is értekezik előbb a beszéd taxisáról vagy eutaxiájáról, majd pedig a synthesisről, avagy az elhelyezésről és kapcsolásról. Ezzel szemben mi a természetes rendet követjük, és előbb tárgyaljuk a hangok megfelelő elrendezését, majd ezután a hangok összekapcsolását és összeillesztését.

Ezek az euphonia általános szabályai:

1. Az euphonia nemcsak a gyönyörködtetésre, hanem a figyelem fölkeltésére is szolgál, nem lehet ugyanis azonnal a lélekhez bejutni, mert mintegy az előszobába, rögtön beleütközünk a fülekbe. M. Iuniusnál a beszéd művészetéről szóló könyv 2. fejezetében van ez a figyelmeztetés.[23] 2. A hangok, szótagok és szavak elrendezésénél el kell kerülni: 1. hogy a szótagok összepároztatásával alkossuk meg a szót, mert

---

[21] Az előző fejezet címe: *XIX. De figuris verborum magis principalibus et propriis.*

[22] Johann Sturm, *De universa ratione elocutionis rhetoricae libri IIII.* Per Bernhardum Iobinum Argentinae, 1576. c. művéről van szó.

[23] Valószínű, Melchior Junius, *Artis dicendi praecepta*, Argentorati, 1590. c. művéről van szó.

azt tiltja a szemérem, 2. hogy valami módon rútság szülessék. Sturmé a szabály. *De elocutione* idézett könyv 125. o. 3. Különösen e három dolgon alapszik az euphonia: 1. a kifejezés hatásosságán, 2. a hangzás teljességén, 3. az összekapcsolás művészi elrendezésén. 4. Még ha a hallásra vonatkozó természetes ítélőképesség a közepes tehetségű emberekben is könnyen eredményezheti azt, hogy képesek legyenek megítélni, hogy mi hangzik kellemesen, és mi nem, mégis, ha elméleti jártasság járul a született képességhez, nemcsak hogy nem fogja gátolni a természetes ítélőképességet, de még jelentősen meg is fogja erősíteni.

Mások beszédeinek magyarázásához és megítéléséhez csakugyan nem elegendő a természetes ítélőképességből származó véleménnyel előállni, ha nem vagy képes alkalmazni a mesterség szabályait és a mesterek tanításait. Ez a különbség a középszerű és a kiváló emberek között. Az előbbiek ugyanis csak nehezen képesek véleményt mondani az euphoniáról, nem úgy, mint a kiválóak. Ilyen volt Thuküdidész, aki egyedül vele született tehetségének köszönhette, hogy mesterségbeli szabályok nélkül is igen kellemesen fejezte ki mondanivalóját. Emlékezetre méltóan jegyzi meg Sturm a mondott 1. k. 113., ahol ezt írja: „Azt hiszem, Gorgiász szónoklatait inkább a természet irányította, mint az elmélet." A művészi írás Iszokratész után született meg.

Továbbá *ez a jó hangzás vagy euphonia megvan akár az egyes szavakban, akár a szavak kapcsolatában, azaz a szövegben. Az euphonia az egyes szavakban, a kisebb dolgokban vagy a betűkben, vagy a szótagokban jelenik meg.*

A magánhangzók euphoniájáról az általános szabály:

A beszéd szépsége és kellemessége a legnagyobb mértékben a betűk hangzásától függ, mivel a betű jellegzetes hangzását a mérték irányítja, mint a zenei hangot. Emiatt van szükség arra, hogy a betű és a hang kövesse a beszéd mértékét, még ha az nem is kellemes. *A betűk euphoniája vagy a magán-, vagy a mássalhangzóknál vizsgálandó.*

A magánhangzók euphoniájának ezek a szabályai[24]:

1. A magánhangzók között erőteljesebb hangok az *A* és az *O*, vékonyabb az *E* és az *U*, legélesebb az *I*.

2. Az *A* magánhangzó nyíltabb és hangzósabb, ezért a beszéd elejéhez, a kezdéshez, sőt a dolgok megnyitásának kifejezéséhez illik. Erős és fenséges hangzása van. A példák azt tanúsítják, hogy a bevezetésben, azaz a kezdet jelölésére jó, mint: *Arma virumque cano (Fegyvert s vitézt éneklek)*, ugyanígy: *A Iove principium. (Jupitertől ered minden.)* A következő példa azt tanúsítja, hogy a magasztosság kifejezéséhez illik ez a magánhangzó:

> Spelunca alta fuit, vastoque immanis hiatu,
> Scrupea tuta lacu.

[24] A Keckermann által bemutatott akusztikai jelenségek természetesen *csak latin eredetiben* fejezik ki az eufonikusság sajátosságait, a magyar műfordítás csak a legritkább esetben képes ugyanezt átmenteni, ezért is szükséges a továbbiakban minden esetben a latin eredeti közlése. A műfordítást akkor is közöljük zárójelben, ha az eufonikusság jegyei nem jelennek meg abban.

(Erdők árnya, sötét tükrű tavak őrzik a szörnyű
Mély barlang meredek szikláit.) *Aen. 6. 237–8.*
(A következőkben minden Vergilius-idézet
Lakatos István fordításában szerepel.)

Ennek a magánhangzónak a folyamatos ismétlése (synaloephe) elegánsan fejezi ki a szerelem erejét, amikor a feldúlt szerelmes szív a szeretett dolog iránt megnyílik. Mint Vergiliusnál:

Phillida amo ante alias

(Phillist én is imádom) *Ecl. 3. 78.*

3. Az *E* hang szokás szerint alkalmas a fájdalom kifejezésére, mivel összehúzott szájjal ejtjük ki. Vergiliusnál:

Heu, quae me miserum tellus, quae me aequora possunt
Accipere.

(Jaj, milyen ország, mily tenger fog – szól – befogadni?) *Aen. 2. 64.*

Platón is ezt az erőt tulajdonítja ennek a hangnak. A példa abból a versből van, amit Cicero idéz, 3. *Tusculanae disputationes:*

Refugeo oculi corpus macie extabuit, lacrimae peredere
Humore exangues genas.

(Elbágyadtak a szemek, a testet betegség sorvasztotta,
könnyek emésztették a sápadt arcot.)

Arisztotelész *3. Rétorika.* 1. fej. 4. azt mondja, hogy a gyász kifejezésére e hang szabálytalan mértékű kiejtése alkalmas. Jegyezzük meg mellesleg, hogy az *E* megkettőzése fejezi ki a visszhangot, amit *Echó*nak nevezünk. Lucretius e szép helyén:

Sex etiam et septem loca vidi reddere voces,
Unam cum iaceres, ita colles collibus ipsi,
Verba repulsantes iterabant verba referri.

(Sőt megesik, hogy a hang hat-hétszer visszaverődött,
Míg te csak egyet szólottál, de a hangot dombok
Egymáshoz vervén, ismételték a kiáltást.)
De rerum natura 4. 579. (Tóth Béla ford.)

Hasonlóan itt: *Colles clamore resultant. (A dombok visszaverik a kiáltásokat.)*

4. Mivel a legvékonyabb és legélesebb, az *I* hangot használják minden metsző hatás kifejezésére. Platón *Kratülosz*ában van ez a szabály, amit a példák is megerősítenek, hogy például kifejezi a villám becsapódását:

Ipsa Iovis rapidum iaculata e nubibus ignem.

(Sőt Juppiternek a gyors tüzeit maga szórta a mennyből.) *Aen. 1. 42.*[25]

És a másik, amiben a záporeső verését festi:

Accipiunt inimicum imbrem rivique fatiscunt.

(Mindnek eresztékén besivít az irígy hab.) *Aen. 1. 123.*

Cicerónak van egy szép példája Priamosz szerencsétlenségéről, 1.*Tusculanae disputationes*: „Haec omnia vidi inflammari, Priamo vitam vitari, Iovis aram sanguine turpari." (Láttam, hogy minden lángra kap, Priamosz életét veszti, Iuppiter oltárát vér mocskolja be.) Jegyezzük meg azt is, hogy a megkettőzött *I*-t olykor egybe szokták kiejteni, hogy a rövidségét hangsúlyozzuk. Ezzel szemben azért, hogy a hosszúságát hangsúlyozzuk, a megkettőzött *I*-t külön ejtjük, mint *Amplissimi Collegii dignitatem*. Ezzel szemben: *Turpis Collegi angustiam*.

5.Az *O* hang kiejtése olykor lágy, mint a görög omikroné, máskor pedig tekintélyes és magasztos, mint a görög ómegáé.

6. Amikor lágyabb hangzása van, akkor ajakkerekítéssel ejtjük, és az előre nem látható dolgok kifejezésére szolgál.

Mint amikor Vergilius Palinurus hirtelen halálát akarja kifejezni:

O nimium caelo et pelago confisce sereno.

(Ó, te, ki menny s tenger derűjében olyannyira bíztál.) *Aen. 5. 870.*

---

[25] Platón *Kratülosz* című dialógusában valóban kimerítően foglalkozik a költői-retorikai nyelv hangszimbolikájával, a hangok-hangkapcsolatok lehetséges szemantikai jelentésével, voltaképpen asszociatív értelmezésével. A humanista-reneszánsz retorikák gyakran hivatkoznak rá, a jelenséget számon tartják, bár különböző gyakorisággal és intenzitással használják föl. J. Sturm és P. Ramus erősen támaszkodik – ebben az értelemben – a platonikus hagyományokra. Petrus Ramus *Scholae Grammaticae*, Parisiis, 1559. c. műve a 17–69. oldalon (In Cap. I. De literis) alapvetően hangtan, amely nagy terjedelmű hangszimbolikai részeket tartalmaz. Ramus 1564-es párizsi kiadású *Libri duo de veris sonis literarum et syllabarum… c.* művének első fejezete az előzőhöz hasonló: *In primum Grammaticae caput de sonis literarum*. Bőségesen tartalmaz az eufonikusságra vonatkozó részeket, ezt a jelenséget *„figura vocalis"*-nak nevezi (24.), vagyis egyértelműen retorikai fogalommal jelöli. A latin mellett emlegeti az európai „lingua vernaculá"-kat, eltérő eufonikusságukat regisztrálva. Mindkét kötet a TREN G. 1825 jelzetű kolligátumában található.

7. Amikor az *O* hangnak erőteljesebb hangzása van, akkor a dolgok nagyságának és a hevesebb érzelmeknek a kifejezésére szolgál, mint:

O patria! o tempora! o mores!

(Ó, haza, ó, idők, ó, erkölcsök!) Cicero, *In Catilinam*

8. E hangnak a megkettőzése kellemes, és emelkedettséggel jár együtt, mint:

——vicina Vesaevo
Ora iugo————

(——a Vezúv szomszédi vidéke
s völgye——) Vergilius, *Georgica 2. 225–6.*

9. Az *U* hangnak zárt és komor hangzása van, ezért a komor dolgokhoz, például haláleset kifejezéséhez illik. Catullusnál:

Troia nefas commune sepulchrum Europae Asiaeque
Troia virum et virtutum omnium acerra, cinis.

(Trója, mely Ázsia és Európa közös temetője,
hősök s hőstettek megkeserült hamuja.) *Carmina 68. B. 89–90.*

10. Az *U* hang az idomtalan nagyság kifejezésére is szolgál, mint:

Monstrum horrendum ingens

(Szörnyű, otromba s roppant nagy rém) *Aen. 3. 658.*

Polüphémosz leírásában. Ide tartozik az a plautusi hely, ahol az élősködő gyomrának korgását festi: *Nam quod me puero, ut erus mihi salarium multo omnium istorum optimum et certissimum. (Ugyanis gyermekkoromban megesett, hogy engem az úr kétségtelenül mindenki közül a legjobban látott el.)*

11. Az *U* hang ismétlése kifejez gyászt, zúgást és bármilyen hosszan tartó hangzást:

Tum plausum fremitumque virum studiisque faventem.
Consonat omne nemus.

(S taps és lárma riad, biztatják őket a nézők,
Úgy csap fel zajuk és hömpölygi be szerte a berket.) *Aen. 5. 149–150.*

Ennyit a magánhangzók euphoniájáról. Következik a mássalhangzók euphoniája, amiről a szabályok ezek:

1. A mássalhangzók között teltebbek a semivocalisok, amint igen telten hangzik a *L, M, N, R, S, T, X* és a *J, V.*

2. Gyengébbek és kevésbé gyengébbek azok, amiket néma hangzóknak nevezznek, mint: *B, C, D, G, P, Q, T.*

3. Vannak bizonyos hangok, amelyek közelebb állnak egymáshoz, mások pedig inkább eltérnek egymástól.

4. A rokon hangzók között, melyek jobban összecsengenek, első helyen áll a *B* és a *D*, amiket fontolóra kell venni a nagyszerű és kellemes dolgok kifejezésénél, mivel ezeknek a hangoknak a kiejtésében a legkevésbé hallatszik a különbség:

Dabis improbe poenas.

(Lakolsz lator értem.) *Aen. 4. 386.*

És:

Puppesque tuae pubesque tuorum.

(Révbe rajod' dagadó-duzzadt vásznakkal az ifjak
Így vezetik...) *Aen. 1.399.*

Az *Aeneis*ben:

Nymborumque facis tempestatumque potentem.

(S hogy minden szelek és viharok fejedelme lehettem.) *Aen. 1. 80.*

*Nymborum*ot mond, nem *ventorum*ot, mert túl erőtlen volna a beszéd, és nem volna elég hatásos a hatalom leírásához. Ugyanez az oka annak, amikor Cicero az *Orator*ban arra figyelmezteti Brutust, hogy a jó hangzás érdekében ügyelni kell a magán- és mássalhangzók találkozására, az *ab* praepositiót idézi fel példának, tudniillik a szónokok másként törekszenek a nagyszerűségre, mint a költők, ugyanis nem mondanak a*bferó*t, csak *auferó*t, nem *abfugió*t, csak *aufugió*t, sem *abmoveó*t, csak *amoveó*t azért, hogy a hangok találkozása – úgymond – kevésbé legyen kellemetlen.

5. Az *F, C, G, Q, S, X* egymáshoz közel álló mássalhangzók.

6. Különösen pedig az *F* betűt kell megvizsgálni, mert a fogak közül szinte a lélegzettel együtt tör elő, így a fújás és a tűz kifejezésére alkalmas.

Mint: *Fragor intonat.* És:

Terras turbine perflant.

(Erre a föld fele fenyeget fúván.) *Aen. 1. 83.*

És még nyilvánvalóbban:

Ni faciat, maria ac terras, caelumque profundum
Quippe ferant rabidi secum, verrantque per auras.

(——a földet, a tengert
És a magas mennyet felkapva a légbe sodornák.) *Aen. 1. 58.*

A tűzre vonatkozik ez a példa:

In segetem veluti cum flamma furentibus austris,
Incidit.

(Hogyha dühöngő szél lángot szít épp a vetésben.) *Aen. 2. 304.*

7. Az *S* a beszéd kezdetén a nyomasztó dolgok kifejezésére szolgál. Arisztotelész szabálya ez. *Rhet.* 3. k. 2. fej., ahol annak az okát igyekszik kinyomozni, hogy az *S* miért szolgál a komor és nyomasztó dolgok kifejezésére. Mint amikor a költő a komor és nyomasztó jóslatot akarja leírni:

Sola mihi tales casus Cassandra canebat.

(Pár szót már e keservekről Cassandra kiejtett.) *Aen. 3. 183.*

8. Az *S* és a *C* kapcsolatából tevődik össze az *X*, ami igen alkalmas nyomasztó dolgok jelölésére. Ezért ezt a betűt a *C*-vel vegyesen használja a költő, amikor az őt érintő jóslatot írja le:

Non Simois tibi, nec Xanthus, nec Dorica castra
Defuerint.

(S lesz ott is Simois, Xanthus, lesz dór hadi tábor.) *Aen. 6. 88.*

9. A *G* jó az eltávolítás kifejezésére, mint:

Frigore cogit hyems mella.

(Tág kimenőt sose hagyj, mert megfagy a méz a hidegben.)
Georgica. 4. 35

10. Az *L*, *M*, *N*, *R*, *S*, *P* azok a mássalhangzók, amelyek inkább egymástól eltérő, mint rokon tulajdonságúak.

11. Az *L* az egyszerű, lágy, vidám dolgok kifejezésére szolgál, mint:

Mollia luteola pingit vaccinia caltha.

(Sárgás boglárkák végül lágy áfonya mellé.) *Ecl. 2. 50.*

Hasonlóan Pallas haláláról:

> Qualem virgineo demessum pollice florem,
> Seu molles viola, se languentis hyacinthi.
>
> (S mint a virág hever ott, amelyet hajadon keze tépett,
> Hervadozó hiacintha, haló violára hasonlón.) *Aen. 11. 68–9.*

12. Az *R* ezzel szemben harag, harc, zord dolgok és mindenféle támadás jelzésére hatásos.

Ezért *litera caninán*ak (ugató hangnak) is nevezik, amint köztudott. Cicerónál a *Milo érdekében* mondott beszédének zárlatában: *Quamobrem conservate, Iudices, virum summo pudore. (Emiatt oltalmazzátok meg, bírák, ezt a nagyszerű férfiút.)*

Hasonlóan Vergiliusnál:

> Una Eurusque Notusque ruunt, creberque procellis
> Africus.
>
> (Notus, Eurus a mélyvíz legfenekét forgatják fel.) *Aen. 1. 85–6.*

13. Az *L* és az *R* megfelelő módon adja hírül a dolgok egymás után következését:

> Torva leaena lupum sequitur, lupus ipse capellam.
>
> (Ordas után vad oroszlán fut, kecskét követ ordas.) *Ecl. 2. 63.*

És:

> Phyllis amat corylos, illa dum Phyllis amabit,
> Nec mixtas vincet corylos, nec laurea vellus.
>
> (Phillisnek mogyorósa a szép, s míg ez köti Phillist,
> Phoebusi repkény vagy mirtusz sose győz mogyoróson. *Ecl. 7. 63.*

14. Az *M* és az *N*, még ha az ábécében egymás után is vannak, és az alakjuk is hasonlít, hatásukban mégis különböznek. Az *M* egyfajta szomorú hangzást foglal magába, ami miatt a költők manapság egyedül ezt a hangot mellőzik.

15. Tehát ennek a betűnek a használata kiválóan alkalmas a terjedelmes dolgok jelölésére, például gépezeteknél és más hasonló dolgoknál, amiket nagynak és fenyegetőnek láttat ennek a betűnek a hangzása, mint:

> Monstrum horrendum, informe, ingens, cui lumen ademptum.
>
> (Szörnyű, otromba s roppant nagy rém, vak azonban.)
> *Aen. 3. 658.*

És:

Dorsum immane summo.

(Rettenetes szirt-hátak a vízben ezek.) *Aen. 1. 110.*

Cicero, amikor olyan nagy dologról beszél, amit az emberek esze nem, vagy legalábbis nem könnyen fog fel, gyakran használja ezt a betűt. Mint *I. De natura. Deorum*, ahol a végtelenről tartva beszédet ezt mondja: *„Infinitum inane, in quo nec summum, nec infimum, nec medium, nec extremum." (A végtelen mérhetetleniil hatalmas, nincs se teteje, se alja, se közepe, se széle.)*[26] És a *Catilina elleni* 3. beszédében: *„Scitote hoc, in Republ. seminarium, Catalinarium futurum." (Ismerjétek meg azokat a gazembereket, akikből majdan Catilinák válnak.)* Csakugyan, ha megvizsgáljuk azokat a hangokat, amelyek magasztos dolgokat jelölnek, a latinoknál többnyire ezt a hangot találjuk. Maga ez a szó is, hogy *Magnum*, ezzel kezdődik és erre végződik.

16. Ezzel szemben az *N* betűt az erőtlen és rejtett dolgokra alkalmazzák, ugyanis ennek a betűnek a hangja szinte megszorul a gége legmélyén. Ezért a görögök is a hang természetét követve nevezték τὸ ἔνδον-nak az *intus*t, tudniillik két *N*-t alkalmaztak mintegy a rejtettség jelzésére. Úgy tűnik, hogy ez a latin szó: *India* is erre a szabályra példa. *Ugyanígy a latinok praepositiója, az In, amit a németek átvettek.* Így írja le a költő az öblöt, amiben a tenger vize korlátok közé van szorítva:

Frangitur, inque sinus scindit se unda reductos.

(Megtör minden hullámot, nagy ívekre repesztvén.) *Aen. 1. 61.*

És kicsit később:

—hic fessas non vincula naves
Ulla tenet, vinco non alligat anchora morsu.

(—Kötelet, kampós fogu horgonyt
Erre hajós, tépett bárkájához sose használ.) *Aen. 1. 168–9.*

A kiemelkedő műveltségű *Petrus Victorinus* jegyzi meg, hogy a legkevesebb latin szó végződik erre a betűre, mert természetellenes dolog a szavak végét elnyelni.[27]

17. Az *S* betűvel bizonyos nehézkes hangzás jár együtt, és a sziszegést utánozza. Ezért a félelmetes dolgok jelöléséhez illik. Például: szélvészek, viharok, bezárt sze-

[26] M. T. Cicero, *De natura Deorum (Az istenek természetéről)* c. művéről van szó.

[27] Victorinus (Victorius, Vettori), Petrus (Piero, Pietro) (1499–1585), firenzei olasz humanista tudós, klasszika-filológus. A retorika elméletével foglalkozott, számos ókori szerző művét adta ki és kommentálta (Démétrios Phalereus, Arisztotelész, Cicero). Keckermann utalásából nem derül ki egyértelműen, azonban valószínű, hogy *Commentarii in libros Demetrii Phalerii De elocutione* c. művének *De membris et incisis, de periodis, de componendis epistolis, de characteribus dicendi* c. fejezetéről van szó (1562).

lek. Vergilius az *Aeneis* I. énekében a tengernek a szelek erejétől támasztott háborgásáról szólva mondja:

——totumque a sedibus imis
Una Eurusque Notusque ruunt

és így tovább addig, hogy *furit altus arenis*. És kicsit később, ahol Neptunus alakját rajzolja meg, aki a vihart hallgatja:

Emissamque hyemem sensit Neptunus et imis
Stagna refusa vadis.

(——Mindez Neptunusnak sok azonban,
Bántja a forgatag is, mely a mélybe hasít.) *Aen. 1. 125–6.*

18. Az *S* betű az *R*-rel összekapcsolva igen hatásosan érzékeltet zúgást, erőszakos törést és hasonlókat. Példa legyen Vergilius I. könyvének egy igen szép helye, ahol hajótörést fejez ki:

Sorbet in abruptum fluctus, rursusque sub auras,
Erigit alternos, et sidera verberat undis.

(S forgatag örvénnyel háromszor okádja ki ismét,
Hogy mély gyomrából a habok felszöknek az égig.)
Aen. 3. 422–3.

Hasonlóan az a hely, amelyik kifejezi az evezősök munkájának a természetét:

Convulsum remis rostris stridentibus aequor.

(——És habzik a hármas
Élü hajóorr- és evezők-szántotta egész víz.) *Aen. 3. 143.*

19. A *T* betű a hangzásával árulja el magát, ugyanis a nyelvnek a szájpadláshoz ütődése után szökik ki a fogakon kívülre, így nagyon illik a hátráltatás és a késlekedés bemutatására. Bár azon ütés miatt, amivel a száj megpróbálja ezt a hangot képezni, gyakran gyorsaságot is jelez. Arisztotelész azt tanítja, hogy a T betű sajátságos haszna olyan dolgokat szemléletesen bemutatni, amelyek rövid idő alatt megtörténnek. Így jeleníti meg szemünk előtt Vergilius azt a pillanatot, amikor Tagusba beesapódott a lándzsa.

It hasta Tago per tempus utrumque.

(A vas szisszenve hasítja Tagusnak át a halántékát.) *Aen. 9. 418.*

Ugyanígy ebben:

> Illa graves oculos conata attollere rursus
> Deiicis, infixum stridet sub pectore vulnus,
> Ter sese atollens.
>
> (Az mereven rá próbál nézni, de lángja-világa
> Visszatörik, csak a seb lüktet sípolva-zihálva.
> S még így is háromszor könyökölt fel.) *Aen. 4. 688–690.*

Így az *Aeneis* 5. énekében, ahol a szelekkel küzdő Palinurust írja le:

> Nec nos obniti contra, nec tendere tantum.
>
> (Nem bírunk vele, meddő minden előre igyekvés.

Különösen a *D*-vel összekapcsolva jelzi a gyorsaságot. Mint: *Vix haec ediderat. (Alig hogy kimondta. Aen. 5. 693.)* Ugyanígy ebben a szólásban: *Dictum factum. (Szót tett követett.)*

Ennyit tehát a betűk euphoniájáról, ami még ha úgy is tűnik, hogy a költők gyakrabban használják, bizonyosan a szónokokra is tartozik. Ők ugyanis nem kevésbé hathatósan szeretnék kifejezni a maguk vagy mások érzéseit, mint bármelyik költő. Scaliger *De causis linguae Latinae* könyvéből vettük ezt, és a *De re poetica* 5. könyvéből, mint ami Scaligert e tudományban leginkább jellemzi, és Treutlertől *Methodus eloquentiae*. 2. k. 6. fej.[28]

Következik a szótagok euphoniája.

Erről ezek a szabályok:

1. A szótagok hangzása olyan, mint azoké a betűké, amelyekből állnak. Ezért annak, aki arra vágyik, hogy kellemesen hangzó szótagot alakítson ki, szükséges kellemesen hangzó magán- és mássalhangzókat felhasználnia.

---

[28] Julius Caesar Scaliger (Giulio Cesare Scaligero, 1484–1558), olasz humanista tudós. 1524-től Franciaországban élt. 1529-ben írott *Oratió*jában megtámadta Erasmusnak az olasz humanisták túlzó antik imádatát kigúnyoló *Ciceronianus* c. művét. Leghíresebb műve a *Poetices libri septem* (1561), amely rendkívüli hatást gyakorolt korára. Ez tulajdonképpen poétika és retorika, műfajelmélet és műfajtörténet keveréke. Műfaji meghatározásai, jellemzései sokáig hatottak. Itt Scaliger, *De causis linguae Latinae libri tredecim*, 1580. Genevae, és ugyancsak Scaliger, *Poetices libri septem* valamelyik kiadásáról van szó, utóbbi címét Keckermann pontatlanul idézi. Treutler, Hieronymus (1565–1607), protestáns német humanista, neolatin költő. Marburgban és Herbornban a dialektika és retorika rámista szemléletű professzora. Itt számításba vehető művei: *Isagoge sive thesaurus eloquentiae* (1602), *De eloquentiae laudibus* (Marburg, 1592), legjobban azonban az ugyancsak marburgi kiadású 1591-es *Exertitium eloquentiae de studio literarum, quatenus futuro principi sit tum necessarium tum utile* c. munkájára gondolhatunk.

2. A szótagokban kellemesen hangzó magánhangzók: az *O* előtt az *E*, az *I* előtt az *E*, az *A* előtt az *I*, valamint az *A* előtt az *E*, az *O* előtt az *I*, az *I* előtt az *U*, az *A* előtt az *U*, és végül az *I* előtt az *I*. Lásd *Sturm* táblázatát a kellemesen hangzó hangkapcsolatokról, *De elocutione* 3. k. 4. fej. vége felé.

3. Megvan a betűknek az az ereje, hogy úgy érződik, hogy ugyanazok a betűk megváltoznak, ha egymással váltakoznak. Mint amikor a varjú hangját akarta kifejezni a költő, mivel ez a hang tompán kezdődik, de messzire hangozva ér véget. Azért a hangzásnak ezt a változatosságát különböző hangoknak a művészi ismétlésével és összekapcsolásával fejezi ki a *Georgicá*ban:

Et sola in sicca secum spaciatur arena.

(Károg esőt hars hangon a rút varjú is ilyenkor.) *Georg. 1. 389.*

E példáról lásd *Sturm* idézett helyét az 530. oldalon. Különösen emlékezetes, amikor az ellentétes jelentésű *I* és *A* hangok folytonos váltakozásával írja le Vergilius a sokfejű és minden szájával a levegőt harapó hydrát az *Aeneis*ben:

Quinquaginta atris immanis hiatibus hydra.

(Bent egy még iszonyúbb, ötven fejű hydra huzódik.) *Aen. 6. 576.*

Ennyit az euphoniáról az egyes szavakban, a kisebb dolgokban, azaz a betűkben és szótagokban. Most következik az euphonia a teljes szavakban.

Erről ezek a szabályok:

1. A szó legyen alkalmas a dolgok lényegének a kifejezésére, sőt a szó is legyen jól hallható és erőteljes. Sturm az idézett helyen mondja azt, hogy az euphoniának három jó tulajdonsága van az egyes szavakban, azaz a szónak jelentése van, hogy jól hallható és hogy erőteljes. Ezt bőségesen illusztrálja példákkal az 512. oldalon.

2. Mindenekelőtt a főnevekhez kapcsolódó epithetonoknak kell jól hangzóknak, találó jelentésűeknek, jól hallhatóknak és erőteljeseknek lenniük. Az epithetonokról később beszélünk, itt csak euphoniájukat érintjük röviden.

3. A hangkapcsolatok olyanok, hogy bennük az egyes elemek együttes hangzása édes és kellemes. Azt is el kell kerülni, hogy a megalkotott szavak túl terjedelmesek és hosszúak legyenek, mert az képes a beszéd szépségét elvenni.

4. A szónoki euphonia igényeit elégíti ki a prosthesis is, amikor egy szótagot ragasztanak a szó elejéhez, például *gnatus* a *natus* helyett. Hasonlóképpen az *Aphaeresis*, *Syncope* és az *Apocope*.

Aphaeresis az, amikor a szó elejéről valamit elveszünk, például: *Mitto ea, quae alibi nefarie gessit*, az *omitto ea* helyett. Hasonlóképpen: *Non temnere divos* ahelyett, hogy *Non contemnere*. Syncope az, amikor a szó közéből veszünk el valamit, például: *Extinxisti te meque soror* ahelyett, hogy *exstinxisti*. Apocope és Synaeresis az, amikor a szó végéről veszünk el valamit, mint Terentiusnál a *volup* ahelyett, hogy *volupe*, a *peculi*, ahelyett, hogy *peculii*. Ismeretes, hogy a grammatikusok kétféle figurát különböztetnek meg, mármint az egyes szavakhoz és a szavak összekapcsolásához tartozókat. Az egyes sza-

vakat illetően 14 féle figurát számoltak meg, és ezek nemcsak a grammatikára tartoznak, hanem a retorikára és a poétikára is, amennyiben persze euphoniát eredményeznek. A 14 közül négyet utaltunk a retorikához e helyütt, a többi megmarad a poétikának. Lásd ezekről Riviust *Rhetoricorum* 2. k.[29]

Ennyit az egyes szavak euphoniájáról. Következik a szavak összekapcsolásának euphoniája, ami a szöveget illeti, és a szavak elrendezését a mondatban avagy magának a szövegnek és a megszerkesztett beszéd hangjainak az euphoniája.

Erről az euphoniáról ezek a szabályok:

1. Arra kell törekedni, hogy a szavak elrendezése kielégítse a hallgatók fülének elvárásait. Azt kell a mi fülünknek mérlegelnie, hogy mi tetszhet mások fülének. És ha valami annyira kimunkálatlan, hogy durvaságával sérti a fület, vagy ha valami még nem tökéletes, vagy olyan, hogy még nem tölti el gyönyörűséggel a fület, a mondat elrendezését meg kell változtatni. Sturm szabálya és szavai ezek a mondott helyen az 510. lapon.

2. Kerüljük a magánhangzók gyakori találkozását. Ugyanis az gyöngíti, szaggatottá teszi, és szinte küszködik a beszéd.

3. Bár a *synaloephe*, azaz a teltebb magánhangzók találkozása gyakran teltebbé teszi a beszédet, mivel abban a tátongó űrben, azaz a magánhangzók találkozásában egyfajta lágyság van, amiből kiérezzük a szónoknak azt a szinte jóleső hanyagságát, hogy fáradságát nem a szavakra, hanem a dolgokra fordítja. Lásd Quintilianus 9. k. 4. fej., Cicero *De Oratore* és Sturmot az id. helyen.

4. Különösen azok a mássalhangzók ne kerüljenek egymás mellé a szókapcsolatokban, amelyek keményebbek a kelleténél, különösen az *S* és az *S*, hasonlóképpen az *R* és az *S*, mint például:

Ars, stridens, rostris, sphinx, prester, torrida, seps, strix.

Sturm az idézett helyen azt mondja: mindezek a mássalhangzók nem úgy kapcsolódnak, mint kell. Emiatt inkább mondjuk azt, hogy *Pompeius Magnus*, kevésbé kellemes a *Magnus Pompeius*, és igen kemény a *Magnus Xerxes*. Durva az *R* és az *S* kapcsolata is, például: *Ars stultorum nulla est.* Ha az *S* túlságosan gyakran szerepel, a beszédet kellemetlenné teszi.

5. A szónokok, hogy elkerüljék a keményebb hangok találkozását, a többes ablativusoknak a felsorolását a *que* kötőszóval kötik össze, mint:

[29] Rivius, Johann (1500–1553), protestáns német humanista tudós, filológus. A grammatikát, dialektikát, retorikát összefoglaló műveket írt, Cicerót magyarázó munkákat adott ki; a wittenbergi tudós kör tagjaként Melanchthon, G. Fabricius és J. Siber barátja. Legjelentősebb az először 1539-ben kiadott *De iis disciplinis, quae de sermone agunt, ut sunt Grammatica, dialectica, Rhetorica, libri XVIII.* Lipsiae. Ennek harmadik könyvében tárgyalja a retorikát, a dialektikát a hatodikban. A nyolcadik könyv *In copiam verborum et rerum epitome*, ez a latin mellett már az anyanyelvűség jelentőségét hangoztatja a retorikai kultúrában is, amiben nagy szerepet kapnak a retorikai értelmezésű és funkciójú adagiumok, proverbiumok és az anyanyelvű Sprichwörter.

Praeceptis institutisque Philosophiae.

6. Törekedni kell az utolsó szótagok változatosságára, nehogy ugyanazokra a betűkre végződjenek a szavak. Sturmé ez a két szabály a mondott könyv 4. fejezetében a vége felé. Mások pedig ez utóbbi szabályt így adják meg: Vigyázni kell arra, nehogy az előbb lévő szó utolsó szótagja azonos legyen a közvetlenül utána következő szótaggal. Mint Ciceránál: *Res mihi invisae visae sunt, Brute (Olyan dolgokat láttam, Brutus, amiket azelőtt nem)*, bár gondolhatnánk azt, hogy ebben a példában Cicero paranomasiára törekedett. Durvább ez a példa:

O fortunatam natam, me consule, Romam.

(Ó, te szerencsés Róma, aki általam újra születtél.)

7. A szónokok az euphonia miatt szórendcserével élnek. Mint Cicero *Háza érdekében* mondott beszédében: *Hoc ego die.*[30] Hasonlóképpen: *Rem curare publicam: Patrem esse familiae.* (Itt a szavak többnyire valóban jól el vannak rendezve, és ez részint a fülek természetes ítéletétől függ, részint pedig választékos szónokok gyakori olvasásától és hallgatásától.) Meg lehet erről nézni Sturm mondott könyvének az 514. oldalon kezdődő lapjait. Hasonlóképpen Treutler is a *Methodus eloquentiae* 2. k. 182. oldal, ahol a szavaknak ezt az elrendezését *szónoki tmesisnek* nevezi.

8. Arra is ügyelni kell, nehogy a tragédiaköltők szokása szerint a jelzők és az elöljárók vagy a határozók nagyon sokkal előtte vagy utána álljanak annak a szónak, amihez tartoznak. Sturmé a szabály az 516. oldalon, ahol ez a példa van: *Ne exequias quidem unus inter miserrimos viderem meas (Még a saját temetésemet sem látnám, én, a világ egyik legszerencsétlenebbje)*, ehelyett, úgymond, szebben hangoznék: *Ne exequias quidem meas unus inter miserrimos viderem.* És ugyanitt jegyzi meg: el kell kerülni a szavak sorrendjében a homályosságot, ami elő szokott fordulni a szórendváltoztatásnál. A szavak sorrendje pedig egyenes vagy művészi, amikor az értelem és a fülek elvárásainak teszünk eleget a szónoki beszéd bevett szokása szerint.

9. Ugyanannak a szónak a gyakori ismétlése erősen árt a szónoki euphoniának. Mint amikor a szónoklatban gyakran és igen sokan ismételgetik a *nimirum*, vagy az *equidem* szót. Hasonlóképpen ezeket a kötőszavakat: *et quare, quia, quamobrem.*

10. A szavak szokatlan szórendje a beszédet zavarossá és homályossá teszi.

Melanchthon a *Retorika* 109. oldalán ezt teszi hozzá: „Így azt, amit Caesar mondott, hogy úgy kerüld a szokatlan szavakat, mint a zátonyt, mi leginkább a nyelvszokással ellentétes, nem megfelelően kapcsolt szavakra értjük."

11. Az összetett szavak kellemesebb hangzásúvá teszik a beszédet, mint az egyszerűek; a több szótagból állók, mint az egy szótagúak.

12. Szenvedélyes a beszéd, ha egy jelentékeny dolognak és cselekedetnek az elbeszélésénél közbevetés, mintegy beszédbeli vágás történik, amit a rétorok *schetlias-*

[30] Kr. e. 58-ban Cicero száműzetésbe kényszerült, javait elkobozták, palatinusi házát lerombolták. Amikor 57-ben kezdeményezték száműzetésből való visszatérését, *Pro domo sua* c. beszédében szorgalmazta lerombolt házának és elkobzott javainak kárpótlását.

*mus*nak neveznek. Ezt mutatja be Sturm és Treutler, aki ezt a példát hozza a 3. énekéből:

Fas omne abrumpit, Polydorum obtruncat, et auro
Vi potitur: – Quid non mortalia pectora cogis
Auri sacra fames! –

(——aztán Polydorust,
Megcsúfolva a szent jogokat, megölé aranyáért.
Kárhozatos kincsszomj, mire nem viszed emberi lelkünk!) *Aen. 3. 55.*

Ennyit tehát az euphoniáról, végkövetkeztetésként Petrus Ramus szavait lehet idézni a *Scholarum Oratoria* végéről: „A dallamosságnak a vitathatatlanul indokolt dicséretében a betűk hangzása foglalja el az első helyet. A hangnak e jeles tulajdonsága nélkül a szónoki beszéd egész felépítése vértelenül és holtan terül el."[31]

XXI. FEJEZET

A SZÓNOKI NUMERUS

Végeztünk a szónoki beszéd euphoniájával a betűk, szótagok, szavak és a szavakból felépülő szövegek szintjén. Az következik, hogy a numerusról, azaz a rövid és hosszú szótagok törvényszerűségeiről beszéljünk. Philipus Melanchthon a *Rhetorica* 149. oldalán azt mondja, hogy fölösleges dolog a numerusról értekezni, mivel korunkban a latin nyelv senkinek sem anyanyelve, így hangzása sem születhet velünk. Én bizony bevallom, hogy Melanchtonnak ezt a véleményét egyáltalán nem osztom. Ugyanis ha manapság a latin nem is anyanyelvünk, egykor mégis anyanyelve volt azoknak, akiktől az általam előadott és megtanulandó szabályokat megkaptuk. Nemcsak a numerusról van szó, hanem a szótagok hosszúságáról is, az anyanyelvben és idegen nyelvekben egyaránt. Ezt a poetica és a prosodia tudománya bizonyíthatja. Kétségtelen, hogy a rómaiaknak régen volt a latin a saját nyelve, manapság viszont az egész keresztény világnak vált szinte az anyanyelvévé. Inkább azt mondanám, hogy a latinban úgy nézzük a numerust, mint a saját anyanyelvünkben, mert, akár akarják, akár nem, a német szónokoknak be kell vallaniuk, hogy ők a saját anyanyelvükben is semmit sem vizsgálnak meg kevésbé, mint a numerust. Hogy más népek vizsgálják-e manapság a numerust saját nyelvükben, nem tudom.

A retorikai szabályok nem egyedül csak a latin nyelvhez kötődnek, és itt sem csak a latin szónoklás mesterségét tanítjuk, hanem egy olyan tudományt, amit minden nép, azaz minden nyelv szónoklataiban lehet és kell is alkalmazni.[32] Tehát követem azoknak a rétoroknak a

[31] Petrus Ramus idézetének pontos helyét nem sikerült fölkutatni.

[32] Keckermann már számol az *anyanyelvű retorikai műveltséggel*, szerepét, jelentőségét elismeri és fontosnak tartja.

példáját, akik a numerusról retorikáikban szorgalmasan adták a szabályokat, amint a régi szerzők, azaz Cicero és Quintilianus után Iohannes Sturm, és Talaeus, Strebeus, Iovita Rapicius, Treutler, Theodorus Vietor és mások tették.[33]

Tehát a szónoki numerus egy bizonyos mennyiség, azaz a szótagok hosszúságával áll kapcsolatban, és arra szolgál, hogy a szónoklat membrumai megfelelő mértékre jöjjenek ki.

A szónoki és a költői numerus különbségéről a következő szabályok tanítanak, amiket mielőtt megtanítanánk, arra a zavaros elrendezésre kell figyelmeztetni a retorikával foglalkozókat, amit ezen a helyen Ramus és Audomarus Talaeus is megengednek maguknak.[34] Azt akarják ugyanis, hogy ide tartozzon az egész poétika, sőt itt tárgyalják a különféle verssorokat is. Az, hogy ez mennyire nem helyénvaló, egyértelmű onnan, hogy a költői mesterség célja, tárgya és eszközei mások, mint a retorikáé. *Eltér egymástól a poétikai inventio, amit kitalálásnak neveznek, és a retorikai inventio, amiben semmit sem szabad kitalálni.* És egyetlenegy rétor sem tanítja, maga Talaeus és a követői sem, *Rhetorikájában* a költői mesterség legfontosabb eszközeit és műfajait, a tragédiát és a comoediát. Ugyanis az iskolákban igencsak elkülönülnek egymástól a költői és a szónoki gyakorlatok, hiszen sokan vannak olyan kiváló és tökéletes szónokok, akik semmiképp sem lesznek költők. Ezért a kiváló *Landgravius Hassiae (Móric, hesseni tartományi gróf)* a költői mesterség methodusát külön tanítja, és a szónoki methodustól teljesen elválasztja.[35] Hieronymus Treutler is, aki egyébként retorikájában Talaeust dicséri és követi, a költői numerust és a verssorok fajtáinak tanát *Rhetorikájában* nem

---

[33] Talaeus, Audomarus, *Rhetorica*, Parisiis, 1562. c. művéről van szó. Rapicius, Jovita, *De numero oratorio libri quinque* c. munkája Strassburgban jelent meg 1568-ban. Rapicius (Rapicio, Ravizza) Jovita (Giovita), (1476–1553), olasz humanista tudós, neolatin költő, filológus. Több kiadást is megért főművében (amely 1568-ban Strassburgban is megjelent), vitázott Melanchthon álláspontjával, aki csak nagyon kis mértékben fogadta el a retorikai numerusok használatát: *De numero oratorio libri IV.* E kérdés körül igen élénk vita folytat a XV–XVI. század retorikai irodalmában, ennek mértéke szerint határozzák meg sokan a poétika és retorika elkülönülését.

[34] Talaeus Audomarus Ramus műveinek magyarázójaként szerzőtársnak is tekinthető, aki mind a dialektika, mind a retorika kommentátora volt.

[35] Keckermann itt nyilván hesseni-pfalzi kapcsolataiból következően *Móric* hesseni fejedelemről beszélhet, akinek nemcsak mecénási érdemei voltak (amelyek jól ismertek pl.: Szenci Molnár Albert műveiből), hanem maga is alkotói babérokra tört: sokan dicsérték neolatin költői műveit. 1617-ben jelenik meg Oppenheimben Agricola Bartholomaeus ΑΝΘΡΩΠΟΠΑΙΔΕΙΑ: *Hoc est, Gymnasium vitae humanae* c. műve, amely Mórie fejedelem számos latin nyelvű *zsoltárátköltését* tartalmazza változatos antik sor és strófafajtákban (szapphikusok, hexameterek, anakreóniak), többek között a 90. zsoltár disztichonos parafrázisát. (A kötet a TREN-ban található G. 1178 jelzet alatt.) Ugyanitt nem sikerült rábukkannunk a Keckermann által hangoztatott különbségtételre a poétikai és retorikai szempont között. Mórie önálló kötetben a teljes Psalteriumot is átköltötte latin versekre, amely többször is megjelent: *Davidis Regii Prophetae Psalterium*, Vario genere carminis redditum, ab Illustrissimo Principe ac Domino, Dn. Mauritio, Hassiae Landgravio, Comite in Catzenelnbogen, Dietz, Ziegenhain et Nidda. Excusum Smalcaldiae. [1592.] (A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek A 63.4° Helmst. jelzetű kötetét használtuk a szövegvizsgálathoz.) Mórie kötete teljesen idomul egyébként a korszak német neolatin zsoltárköltői hagyományához. Nagy metrikai változatosság jellemzi

tárgyalja. De határozottan azt mondja, hogy a költői numerusból legalább valamit bemutatott a *Rhetorikájában*.

A szónoki numerusoknak ezek a szabályai:

1. Igen nagy a dicsérete és a haszna a szónoki numerusnak. Mert mint minden dologban, a szónoklatban is a mérték teremti meg a legnagyobb szépséget. Az, hogy a szónok figyelmet fordít arra, hogy milyen benyomás alakul ki azokról a dolgokról, amikről beszél, az nem mást jelent, mint a szavak, különösen a mondatok végén álló szavak mértékre szabását.

Erősen dicséri a szónoki numerust Cicero az *Orator*ban, ahol elmondja, hogy közönsége – azaz a hallgatósága – gyakran helyeslő kiáltásban tört ki, amikor a szavak lejtése megfelelő volt. Ezért azt az előadási módot, ami a numerusokkal felékesített beszédre jellemző, az atléták és gladiátorok életéből vett választékos hasonlattal világítja meg. Kétségtelen ugyanis, hogy ezek mindannyian arra törekszenek, hogy mozdulataik ne csak hasznosak legyenek a védekezés és támadás során, de a nézőket is gyönyörűséggel töltsék el. Így a szónokoknak is elsősorban a gyönyörre vágyó füleket kell megcélozni szónoklataikkal. És azt a példát hozza, amit az egyik beszédben mondott: *Filii temeritas comprobavit (Fia vakmerősége megmutatta)*. Ez olyan fölindulást váltott ki a népben, hogy az csodálatos volt. És ha eddig kételkedtél volna, úgymond, a szavak sorrendjében, ezt a változtatást téve: *Comprobavit filii temeritas*, semmi sem marad a hangzás pompás szépségéből. Quintilianus 9. könyv 4. fej., ahol a szónoki numerusról értekezik, ezt mondja: Nagyon sokat számít a kompozícióban, hogy mit mi elé teszel, és a kompozíció szépsége miatt szabad a dolgok sorrendjét is összezavarni, mint Cicerónál az *Archias védelmében* mondott beszédében: „*Saxa atque solitudines voci respondent bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt.*" *(A kősziklák és pusztaságok visszhangozzák a szavát, gyakran a vadállatok megszelídülnek és megállnak dalára.)* Jóllehet önmagában is nagyobb dolog a kősziklát, mint az állatokat a versben megénekelni, az elrendezés tökéletességéhez még az is hozzájárul, hogy az, ami nagyobb, elébe kerül annak, ami kisebb. Ehhez teszi hozzá Fabius: Azt mondják, Démoszthenész villámai is csak akkor találtak, ha a numerusok lendületessé tették.

2. A szónoki numerus eredetében különbözik a költői numerustól. A költői numerus ugyanis a természet utánzásából és a tehetséges költők megfigyeléséből származik, *a szónoki numerus pedig a költői numerustól veszi eredetét*. Ennek a szépségét akarták a szónokok követni, mert megfigyelték, hogy a költők gyönyörködtetik, és megindítják azokat, akik hallgatják vagy olvassák őket.

Ez a szabály a Brutusnak ajánlott *Orator*ból van véve, ahol ezt mondja Cicero, hogy a költői numerus abból származik, amit fül meghall és az értelem felfog. Ugyanő írja ezután, hogy később a szónoki beszédben is észrevették, hogy a szavaknak bizonyos lejtése és egymással összecsengő végződése van. Egyébként a szónoki numerus kezdeteiről Plinius ír a 7. könyv 56. fejezetében, de neki is vannak kétségei, mert hol

---

mind a strofikus, mind pedig a legkülönfélébb sorfajták használata tekintetében. Találunk benne hexametert, disztichont, hendecasyllabust, szapphói, alkaioszi strófát, jambikus 7-8-ast; mértékkel, óvatosan érvényesíti a szinkretizmus elveit is, azaz antikizálja a zsoltárok szövegét.

Kadmoszt, hol a szüroszi *Pherekidészt* mondja a szónoki numerus feltalálójának.[36] Ezzel szemben Cicero a fölfedezést a khalkedóni *Thraszümakhosznak* tulajdonítja, akiről azt mondja, hogy túlságosan dallamosan írt.[37] Ez után – mondja – ezt Gorgiász fejlesztette tovább, bár ő mértéktelenül visszaélt vele. Bizonyos mérsékletet tanúsítva pedig az idős Gorgiász thesszáliai tanítványa, *Iszokrátész* terelte ezt a mesterségbeli fogást a helyes irányba. Mikor ugyanis Iszokrátész – így mondja később Cicero – látta, hogy a szónokokat komoran hallgatják, ellenben a költőkben gyönyörködnek, állítólag akkor kezdte alkalmazni a numerust. Ezzel a beszédben egyrészt a kellemes hangzás miatt élünk, másrészt azért, hogy a változatosság elejét vegye az unalomnak.

3. A szónoki numerus a költőitől céljaiban és hatásában is különbözik, ugyanis a szónoki numerus jobban alkalmazkodik magához a tárgyhoz és a szónok tekintélyéhez, és az a feladata, hogy a beszéd hömpölygő folyamként ne lépjen ki a medréből, hanem erejét a folyás irányába összpontosítsa, így annál sodróbb legyen. A költői numerus pedig, még ha néha alkalmazkodik is a tárgyhoz, mégis leginkább a kellemesség kiváltására alkalmas. A költői numerusnak van metruma és sormetszetei, és folyamatosan ügyel a verslábakra. Ezzel szemben *a szónoki numerus csak bizonyos helyeken szabályozza a verslábakat*, leginkább a zárlatnál. Ritmust pedig nem könnyen vesz fel, csak néha, az ismétlés alakzataiban. Ezekről már volt szó.

4. A beszéd nem lehet sem túlszabályozott, sem metrum nélküli, azaz nem szabad, hogy teljesen hiányozzanak belőle a numerusok, sem hogy tele legyen velük, hanem alakuljon ki a helyes arány úgy, hogy ne legyen se túl kötött, se túl kötetlen. Sturm mondja a *De elocutione Rhetorica 3. k. 5. fej.*: „A numerusról az első szabály, hogy a szónoki beszéd egészében kiegyensúlyozottan forduljanak elő a különböző numerusok, úgy, hogy ne legyen se kötetlen, se egészen dallamos a beszéd." Kicsit később: „Dallamosnak azt a beszédet nevezik, ami se nem sántít, se nem hullámzó, hanem egyenletesen halad előre." Tehát a beszéd ne legyen se mérték nélküli, se túl kötött, se szétfolyó.

5. A prózai beszédben kerülni kell a verssorokat, nem mintha nem volna szabad a szónoknak egy verssort idézni, hanem mert a beszédet úgy kell formába önteni, hogy ne tartalmazzon verssorokat. Arisztotelészé a szabály, *Rétorika 3k. 8. fej.*, ahol ezt mondja: *„Numerusa lehet a beszédnek, de metruma nem, nehogy költemény legyen, és ritka numerusok se forduljanak elő benne."* Arisztotelész véleményéről így ír Cicero *De oratore 3.*: *„Arisztotelész nem a numerust tiltja, hanem a verssort."* Nyilvánvaló ugyanis, hogy az a beszéd sem tartalmazhat verssort, amit numerusok tesznek kötötté. Lásd erről bővebben Quintilianust 4. k. 4. fej. Szemére hányhatná valaki magának Cicerónak is, aki ezeket előírta, hogy több remek beszédében gyakran teljes verssorokra lehet bukkanni. Például Cicero *De oratore* egy teljes hexameter:

---

[36] Syrusi Pherecydes, görög bölcselő, egy időben élt a hét görög bölccsel. Föltevések szerint keleti és föníciai forrásokat is fölhasznált műveihez, Pythagorasnak mestere volt. Töredékeiben fönnmaradt művének címe: περὶ φύσεως καὶ θεῶν.

[37] Khalkedóni Thraszümakhosz, athéni görög rétor. Gorgiasszal együtt a retorikai művészeti prózai stílus elméletének megalapítója. Ő ismerte fel először és hangoztatta a retorikai prózai stílus periodusokra tagoltságának szükségességét és írta le alapjellemzőit.

Complexi plus multo etiam vidisse videntur.

(Úgy tűnt, hogy akik körbefogtak, sokkal többet láttak.)

Máshol ugyanígy:

Crassis occultata et circumfusa tenebris.

(Sűrű sötétség vett körül s rejtett el.)

A *Milo védelmében* mondott beszédének a végén egy csaknem teljes hexameter van:

In me meosque redundant ex illo fonte dolores.

(Ez a forrása a fájdalomnak, amiben nekem és
enyéimnek részünk van.)[38]

Az ötödik Verres-beszédben egy teljes phaleucius:

Successit tibi Lucius Metellus.[39]

(Téged követ Lucius Metellus.)

Quintilianus is megjelöl egy jambikus sort Cicero *Piso elleni beszéd*ének az elején. Szintén ő figyel meg egy majdnem teljes hexametert Livius történetírásának rögtön az elején:

Facturusne operae precium sim

(Érdemleges dolgot művelek-e?)

Quintilianus hasonló megjegyzést tesz Platónra, aki bár igen figyelmesen írta a műveit. *Timaios*ában mégis egy hexameter-kezdetet találhatsz. *Iugurtha-háború*jának elején Sallustius is egy spondiazont helyezett el:

---

[38] Boronkai Iván műfordításában: „E forrásból fakad minden gyötrelem, ami engem és enyéimet ér."

[39] Phaleucius, vagy görögösen phalaikioszi sor (Phalaikiosz alexandriai költőről kapta a nevét), a periódusok közé tartozó tizenegy szótagos kólon; valójában egy glükóneus és egy bacchius kapcsolata. A görög időmértékes verselésben a tizenegy szótagos sorokat hendekaszillabusnak (hendekaszüllabon, latinosan hendecasyllabus) nevezik s ebbe beleértendő az alkaioszi és szapphói tizenegyes a phalaikioszi mellett.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus[40]

(Azt a háborút vagyok hivatva megírni)

Cicero a *Brutus*ban ezt mondja: „Verssorokat gyakran figyelmetlenségből mondunk, ez bizony gyarlóság. De nem figyeljük és nem hallgatjuk saját magunkat." Ezért mondja Quintilianus az említett helyen: Annyi metrikus versláb fordul elő a beszédben, hogy gyakran észre sem vesszük, és mindenféle verssor áll össze belőlük. És csakugyan, a senariusokat, hipponacteusokat, és szinte a iambusokat is alig lehet kikerülni.[41] De ebben a részben nem azt kell megfigyelni, ami véletlenül létrejöhet, hanem azt, ami a beszéd díszére válik.

7. Egy-egy verssor kezdete és vége ne legyen a prózai szónoklat kezdete és vége. Ez Quintilianus szabálya a mondott könyvben, ahol azt mondja, hogy a verssorok vége megfelel a beszéd elején, de nem helyénvaló a hexameter kezdete a beszéd elején, sem a vége a beszéd végén.

8. A szónoki numeruson túl nagy gonddal ne munkálkodj, és mindenekelőtt a mesterkéltségtől óvakodj, sőt azon légy, hogy ne tűnjék ki az igyekezet és a gyönyörködtetés mohó vágya. Ugyancsak Quintilianus figyelmeztet: „A szónoki numerusról ezt a részt nem azért adjuk elő, hogy a beszéd a verslábak méregetése és vizsgálgatása miatt elerőtlenedjék, hanem azért, mert kellő készséget e tekintetben csak úgy szerezhetünk, ha sokat gyakoroljuk magunkat az írásban, hogy rögtönözve is tudjunk hasonlót teremteni." Ugyanerre figyelmeztet Sturm is 5. fej., ahol azt mondja: „A szónoki numerus szabálya, hogy ne legyen szembetűnő se az igyekezet, se a gyönyörködtetés mohó vágya." És kicsit később: „El kell rejteni a szónoki numerust, hogy ne legyen szembetűnő."

9. A szónoki numerust pedig 1. a változatosság, 2. a numerushoz adott más figurák és szónoki díszítések rejtik el.

Sturm mondja az idézett helyen: A szónoki numerusok szorgalmas keresését és javítgatását kétféle módon lehet leplezni: a változatossággal, azaz ha különböző verslábakat használunk fel, mint a *Milo védelmében* mondott beszédben: „Etsi vereor, iudices, ut turpe sit, etc." (Még ha félek is attól, hogy gyalázatos dolog, stb.) Az első láb spondeus, a második anapestus. És így rendre más verslábak vannak az egyes szavakban. Szerencsésen rejti el a numerust a szavak és mondatok költői numerustól

---

[40] Spondiazon (elnevezése Cicero óta görögösen szpondeiadzón vagy szpondeiakosz, latinosan spondaicus) a hexameter rendhagyó változata, amelyben az ötödik versláb spondeus. Ebben a sorfajtában a negyedik lábnak kell daktilusnak lennie; Homérosz óta a görög, később a latin költészet is használta, a retorikai numerusok tanában is fölbukkan.

[41] A görög tragédiaköltészetben a dialógusokban használatos versmérték a jambikus triméter, ennek latin megfelelője a senarius. Ebben három ütem alkot egy sort, minden ütem két verslábból áll: az elsőben a jambus rövid szótagja helyett közömbös szótag áll, a második lábnak tiszta jambusnak kell lennie. A latin senariusban az első öt láb a jambus mellett lehet spondeus, anapestus, proceleusmaticus, daktilus, tribrachis. Hipponacteus (hipponakteion, vagyis hipponaxi verssor), a jambikus triméter csonka formája, nagyon kedvelt sorfajtája volt a komédiaköltészetnek. Ez a kólon egy hosszú szótaggal hosszabb a glükóneusnál.

különböző díszítettsége. Cicero beszél az *Orator*ban a *tökéletes szónoklatot eredményező szándékról* – ugyanis így mondja –, ami azt jelenti, hogy törekedni kell a szép körmondatra, amint ezt Sturm magyarázza. Ezek Cicero szavai: „Annál inkább észrevétlen marad a numerus, mennél inkább folyamodunk a szavak és a kijelentések súlyához. Ugyanis azok, akik mindezeket hallgatják, kellemesnek fogják érezni. Szavakról és kijelentésekről beszélek, és amíg e két dolgot feszült figyelemmel hallgatják, a numerus elkerüli a figyelmüket." Cicero azt mondja, hogy a szónoki numerusnak egyrészt magában is változatosnak kell lenni, másrészt különbözni kell a költői numerustól is, hogy 1. észrevétlen maradjon és ne ismerjék fel, 2. ne unják meg, 3. nehogy gáncs legyen a részünk, ha felismerik a mesterkedésünket. Ezenkívül nehogy a szónokra gyanús pillantásokkal tekintsenek, ha rajtakapták a művészkedésen, vagy nehogy éppen úgy megvessék, mint azt, aki tárgyának jelentéktelensége miatt számlálgatja a szótagok hosszúságát. Scaevola hallgassa ezt Luciliusnál, aki Albucius ellen szólva túlságosan törekedett a numerusokra, és ahogy Quintilianus mondja, *üres szólamokat rakosgat egybe tarkabarka összevisszaságba.*[42]

> Quam lepidae lexeis compostae ut tesserulae omnes!
> Arte, pavimento, atque emblemate vermiculato.
>
> (Mily remekül rendezted a szókat! akárcsak a padlón
> pompázó mozaik, csupa kocka-kavics, berakott mű!)
> (Kárpáthy Csilla ford.)

10. A szónoki numerus bizonyos szempontból nehezebb, mint a költői.

Ezt mondja idézett könyvében Cicero is, és Quintilianus is 4. k. 3. fej.: A szónoki numerus méltán tűnik úgy, hogy nehezebb, mint a költői. A versnek ugyanis, mondja Cicero, biztos és meghatározott törvényei vannak, amiket be kell tartani. A szónoklatban viszont nincsenek merev szabályok, csak az, hogy a beszédünk ne legyen se féktelenül áradó, se feszes, se laza. A verssor néhány szavas, mondja Quintilianus, a prózában pedig gyakran hosszabb körmondatok vannak. 2. A vers mértéke mindvégig azonos, és egyazon szabály szerint halad, de a szónoklat felépítése, ha nincs benne változatosság, bánt az egyhangúságával, és mesterkéltnek tűnik.

11. *Egymással úgy váltogassuk a numerusokat, hogy a körmondatok minden részében előforduljanak olyan verslábak, amik illenek ahhoz a dologhoz, amiről szó van, és megfelelnek a beszéd fajtájának.*

Ezt a szabályt Sturm mondott művének *De elocutione* 3. k. 5. f. vettem, ahol ezt mondja: A költőknek meghatározott versformáik vannak, és a meghatározott versformákban meghatározott verslábak. A szónokoknak pedig körmondataik vannak, és ezek

[42] C. Lucilius, (Kr. e. 180–102) a római satira műfajának megteremtője. Satiráinak harminc könyvét készítette el. A 2. könyvben Q. Mucius Scaevola és T. Albucius bűnperét tárgyalja, Albucius graecomaniáját görög nyelvvel kevert versben megsemmisítően gúnyolja ki. Q. Mucius Scaevola, Kr. e. 120 körül Asia provincia kormányzója. Az általa kigúnyolt Albucius bevádolta zsarolásért, de sikerült magát a vádak alól tisztáznia.

részekből állnak, amiket *membrumnak* hívnak, ezekben mindenféle versláb előfordul, de nem tetszőlegesen, hanem úgy, hogy illeszkedjék ahhoz a dologhoz, amiről szó van, és összhangban legyen a beszéd fajtájával. Treutler pedig azt mondja, in *Methodus Eloquentiae*, hogy azt az általános szabályt kell előre bocsátani, hogy keverni és vegyíteni kell a különféle numerusokat, a változatosság érdekében. Továbbá, mivel e szabályban arról beszélek, hogy hogyan kell alkalmazni a beszéd bizonyos részeiben bizonyos lábakat, szükséges, hogy itt tegyek rövid megjegyzést a verslábak tudnivalóiról. Ez a tan magától értetődően a grammatikára és a poétikára tartozik. A grammatikára annyiban, amennyiben befolyásolja az egyes szavak tulajdonságát, a verslábakat, azaz amennyiben a szótagok hosszúságának a helyes kiejtését érinti. A poétikára pedig annyiban, amennyiben bizonyos lábak meghatározzák a metrumoknak, azaz a verssoroknak bizonyos fajtáit. Ezek közül az ismeretek közül tehát *fel kell eleveníteni a retorikában a verslábak tanát, amit bevallottan úgy adok elő, ahogy azt Talaeus és a követői tették*.

Lábat mondunk az állatokról vett kép alapján, ugyanis úgy járnak a verssorok is a hosszabb és rövidebb szótagokon, mint az élőlények a saját lábukon. A versláb pedig nem más, mint a hosszú és rövid szótagok biztos összeillesztése vagy kombinálása. A láb vagy két vagy három szótagú. Két szótagú az, ami két szótagból áll. Ez megint lehet egyszerű vagy vegyes. Az egyszerű két szótagú a spondeus és a pyrrichius. A *spondeus* az, amelyik két hosszú szótagból áll, mint a *Musas*. A *pyrrichius* az, amelyik két rövid szótagból áll, mint a *Deus*. Két szótagos vegyes az, amelyik vagy hosszú és rövid szótagból áll, vagy rövidből és hosszúból. Azt, amelyik egy hosszú és egy rövid szótagból áll, *choreus*nak nevezzük, pl. *arma*.[43] Amelyik egy rövid és egy hosszú szótagot tartalmaz, az a *iambus*, mint a *meos*, *tuos*.

Három szótagú az, amelyik három szótagból áll, és ez is lehet egyszerű vagy vegyes. Az egyszerű vagy *molossus*, vagy *tribrachis*. A *molossus* három hosszú szótagot tartalmaz, mint a *Romanos*. A *tribrachis* az, amelyik három rövidből áll, mint a *legere*. Cicero és Quintilianus nyomán ezt sokan *trocheus*nak nevezik, míg ezzel szemben Melanchthon és mások azt nevezik trocheusnak, amit kicsivel előbb Talaeust és másokat követve choreusnak mondtam. A három szótagos vegyes három részben rövid, részben hosszú szótagból áll. Ebben vagy két szótag folyamatosan hasonlít, vagy két szótag elválóan különbözik. Két szótag folyamatosan hasonlít a *dactylus*ban, az *anapestus*ban, a *bacchius*ban és a *palimbacchius*ban. A *dactylus* az, amelyik egy hosszúból és két rövidből áll, mint a *currere*. Az *anapestus* az, amelyik ezzel szemben két rövidből és egy hosszúból áll, mint a *fluvios*. A *bacchius* az, amelyik egy rövidből, és a rövidet követő két hosszúból áll, mint az *amatos*. A *palimbacchius* az, amelyik két hosszúból és egy rövidből áll, mint a *cantare*. Melanchthon ezt *antibacchius*nak nevezi. A három szótagos vegyes verslábak, amelyekben két szótag elválóan különbözik, kétféle: *creticus és amphibrachus*. *Creticus* az, amelyik egy hosszú, egy rövid, egy hosszú szótagból áll, mint a *indices*. Quintilianus és mások *amphimacrus*nak nevezik. Az *amphibrachus* egy rövid, egy hosszú és még egy rövid szótagból áll, mint az *amare*. Ezt

[43] A görög khoreiosz nyomán choreusnak is nevezik a közismertebb nevén *trocheusnak* mondott verslábat.

Melanchthon *scolius*nak nevezi. Ezek azok a fontosabb verslábak, amelyekből más verslábak épülnek fel.

Melanchthon ugyanis azokon kívül, amiket előszámláltunk, még 16-ot számol össze. Mindegyik négy szótagból áll, és ezeket, bár nem egyenlő mértékben, de felhasználják a szónoki numerus érdekében. Ezek közül 1. A *proceleusmaticus* két pyrrichiusból, azaz négy rövid szótagból áll, mint a *hominibus*. 2. A *dispondeus* két spondeusból, azaz négy hosszú szótagból áll, mint az *inconstantes*. 3. A *choriambus* egy choreusból és egy iambusból áll, azaz két hosszú az elején és a végén, és két rövid középen, mint a *historia*. 4. Az *antispastus* egy iambusból és egy choreusból áll, azaz két rövid az elején és a végén, és két hosszú középen, mint a *secundare*. 5. A *diiambus* két iambusból áll, úgy mint egy rövid és egy hosszú, majd ismét egy rövid és egy hosszú szótagból, mint a *severitas*. 6. A *ditrocheus*t dichoreusnak is mondják, tudniillik két choreusból áll, azaz egy hosszú és egy rövid, majd ismét egy hosszú és egy rövid szótagból, mint a *comprobare*. 7. A *diionicus a maiore* egy spondeusból és egy pyrrichiusból áll, mint a *cantabimus*. 8. A *diionicus a minore* egy pyrrichiusból és egy spondeusból áll, mint a *venerantes*. 9. Az *epitritus primus* egy iambusból és egy spondeusból áll, mint a *salutantes*. 10. Az *epitritus secundus* egy choreusból és egy spondeusból áll, mint a *concitati*. 11. Amit *epitritus tertius*nak hívnak, az egy spondeusból és egy iambusból áll, mint a *communicant*. 12. Amit *epitritus quartus*nak neveznek, az egy spondeusból és egy choreusból, mint az *incantare*. 13. A *paeon primus* egy choreusból és egy pyrrichiusból áll, mint a *conficere*. 14. A *paeon secundus* egy iambusból és egy pyrrichiusból áll, mint a *revolvere*. 15. A *paeon tertius* egy pyrrichiusbál és egy choreusból áll, mint a *sociare*. 16. A *paeon quartus* egy pyrrichiusból és egy iambusból áll, mint a *temeritas*.

Cicero és Quintilianus hozzáadják még a *dochimus*t is, ami vagy egy bacchius és egy iambus, vagy egy iambus és egy creticus. Ezt Quintilianus a clausulában erélyesnek és szigorúnak mondja, mint *amatorios*. Ezek azok a verslábak, amelyek a numerust alkothatják, és ezeket is tovább oszthatjuk elsődlegesekre és az elsődlegesekből származókra. Elsődlegesek a két és három szótagúak, ezekből származók a négy szótagúak. *De azok a grammatikusok már-már túlságosan aprólékosak és szigorúak, akik 124 lábat tanítanak.*

12. Amilyen a beszéd anyaga, olyan kell hogy legyen a leggyakrabban használt numerus is: a szótagok hosszúságának úgy felel meg a dolog, hogy ha a téma súlyos, leginkább hosszú szótagokat használunk; ha könnyed, többnyire rövideket; ha pedig vegyes, felváltva alkalmazunk hosszú és rövid szótagokat. Quintilianus ezt ezekkel a szavakkal mondja: „Ezek a lábak egytől egyig mind előfordulhatnak a beszédben, de minél jobban kitöltik az időmértéket, és minél jobban meg vannak alapozva hosszú szótagokkal, annál méltóságosabbá teszik a beszédet, ellenben a rövid szótagok gyorssá és mozgalmassá teszik. Mindegyik megfelel a maga helyén. Mert ahogyan a lassú és vontatott beszédet méltán tartjuk helytelennek ott, ahol gyorsaságra volna szükség, ugyanúgy helytelen a sebesen rohanó és szerte csapongó beszéd ott, ahol kimért komolyság volna kívánatos."

13. Tehát a spondeusok a beszédet lassítják, a pyrrichiusok pedig ellenkezőleg: gyorsítják és szaporává teszik. Lásd Sturm *De Elocutione* 3. k. 5. f.

14. Mivel az egyszerű dolgokról tartott beszéd erőtlen, azért van benne helye a

iambusoknak és choreusoknak, akár magukban, akár egymással kombinálva, mint diiambus vagy dichoreus.

15. Ezzel szemben a jelentős és emlékezetre méltó tárgyról mondott beszédben, különösen a periódusban kell használni azokat a lábakat, amelyek aránya másfélszeres, mint a ionicust, ditrochcust, amelyek Ciceránál a leggyakoribbak.

16. A közepes tárgyakban ezeket a lábakat lehet egymással keverni.

17. A beszéd különböző részeiben más és más lábakra kell figyelemmel lenni.

18. Az elbeszélésben (*narratio*) a hosszabb numerusokat avagy lábakat használjuk, mivel szükség van valamire, ami segíti az emlékezetet.

19. A megerősítésben (*confirmatio*), ahol a döntő érvek találhatók, a gyors numerusoké a hely, hogy zavarba ejtsék az ellenfelet.

20. A cáfolatban (*refutatio*) úgy kell a vegyes lábakkal avagy numerusokkal élni, hogy mégis a hosszabbak legyenek túlsúlyban.

21. A befejezésben (*peroratio*) többnyire a hosszabb lábak vannak túlsúlyban, mivel ott áll meg és ott ér véget a beszéd, és mintegy erősebb hatást tesz a hallgatóra.

22. A buzdításokban (*exhortatio*) erősen kell alkalmazni az anapaestust, amit *antidactylus*nak is hívnak, mivel két gyors szótag után hosszúval végződik. Ez Cicero szabálya a *Tusculanumi beszélgetések*ben, 5. ahol arra hívja fel a figyelmet, hogy a szónokoknak a buzdítás erősítése érdekében kell alkalmazniuk az antidactylust, azaz egy olyan lábat, aminek az első két szótagja rövid, az utolsó pedig hosszú, abból a megfontolásból, hogy kínzó nyugtalanság maradjon annak a lelkében, akit buzdítanak.

23. Még ha a periódusok minden részének dallamosnak kell is lennie, mégis arra kell különösen gondot fordítani, hogy a periódusok zárlatai legyenek dallamosak. A periódusok eleje mérsékelt figyelmet igényel a numerusokat illetőleg, és a középső részre pedig nem kell különösképpen figyelni.

24. Ezért a periódusok zárlatai igényelnek gondosabb numerust, mivel a tökéletesség leginkább ebben nyilvánul meg, és csak kevesen vizsgálják figyelmesen az elejét, és még kevesebben a középső részt. Többnyire mindenki az utolsó részt jegyzi meg, ezért erre kell leginkább gondot fordítani, és megadni a módját, nehogy hiányos vagy éppen túl bő legyen, vagy nehogy a periódusok vége rövidebb legyen, mint ahogy a fül elvárja, vagy hosszabb, mint ahogy a beszélő tüdeje megengedi.

Quintilianus mondja az idézett könyvében: „A kezdet és a befejezés a legfontosabb; valahányszor elkezdődik vagy befejeződik egy gondolat, a kettő közé is kerül valami ékítmény, amit könnyen megtalálhatunk." Sturm az idézett fejezetben mondja: *„A numerust különösen a zárlat igényli, bár az elején és a közepén sem kell teljesen megtagadni."* Ugyanerre vonatkozik M. Iunius *Ars dicendi* 22. fej. és Treutler *Methodus eloquentiae* 2. könyv. Ő ezt mondja: „Figyelni kell arra, hogy a numerust leginkább a zárlatban, azaz a körmondatok végén alkalmazzuk, ugyanis a hallgatóság figyelmét ez a körmondatok végére irányítja – míg a többi nem hívja fel magára a figyelmet –, és nem szabad sem rövidnek, sem hosszúnak lennie." Meg kell jegyezni, hogy a szerzők nem mindenben értenek egyet annak a meghatározásában, hogy leginkább milyen numerusokat kell a beszédben alkalmazni, ugyanis a különböző szerzők más-más numerusokat tartanak helyesnek vagy utasítanak el. Arisztotelész *Rhétorikájának*. 3. k. 8. fej. szerint a *hősi* spondeus – ahogyan nevezi – nagyszerű és tekintélyes, és illik a kötetlen

beszédhez; a iambust túlságosan közönségesnek és hétköznapinak mondja, a trocheust pedig mozgékonysága és gyorsasága miatt elveti. A pacant jónak tartja, mivel szinte elrejti a numerust, és mert az ellentétjét kevésbé használják, végül mert nem túlságosan hivalkodó. Arisztotelész azt akarja, hogy a zárlatok hosszabbak legyenek, hogy megfeleljenek a fülek elvárásainak. Cicero a *De oratore*-ban Arisztotelészt követve azt mondja, hogy a iambust és a trocheust nem kell túl gyakran használni, viszont dicséri a dactylust, a spondeust, az anapestust és a creticust. De az *Orator*ban, ahol bővebben és rendszeresebben értekezik erről, azt tanítja, hogy a beszédben minden verslábnak mintegy vegyesen és együtt kell előfordulnia, mivel nem tudja a szónok felhívni magára a figyelmet, ha mindig ugyanazokkal a verslábakkal élünk. Ezt a véleményt láthatóan Quintilianus is megerősíti.

25. A numerus ne érintsen az utolsó hat szótagnál többet; ha lehetséges, a zárlat csak három két szótagú verslábból álljon. Quintilianusé a szabály: „Visszafelé nem szabad sem három lábnál messzebbre – s ennyire is csak akkor, ha nem három-három szótagból állnak –, sem két lábnál kevesebbre menni, mert különben csak lábról beszélhetnénk, nem numerusról."

26. A zárlatban a két szótagú vegyes lábak, mármint a choreus és a iambus, gyakoribbak az egyszerűeknél. Ugyanis a zárlat pusztán a spondeusoktól lassú lesz, ezért ritkán fordul elő, és még ritkább az a zárlat, ami csupa rövid szótagból, azaz csak pyrrichiusból áll.

27. Gyakoribb az a zárlat, amelyik vegyesen áll rövid és hosszú szótagokból, choreusból és iambusból. Mindenesetre a magánhangzók találkozása hangűrt, a mássalhangzóké pedig nehézkes hangzást eredményez.

28. A zárlatban a leggyakoribb numerus kétféle: choreusból vagy dichoreus-ból áll, ennek a hangzását kedvelik a leginkább. Cicero az *Orator*ban minden láb közül a *dichoreust ajánlja leginkább*, és Quintilianus is megerősíti, hogy Cicero ezt a lábat kedvelte a legjobban és ezt használta a leggyakrabban. Ez kiderül azokból a gyakori példákból, amelyek beszédeiben előfordulnak. Csak a *Manilius törvényjavaslata érdekében* mondott beszédben *114-szer használta ezt a lábat*, azaz numerust Cicero. A *Milo érdekében* mondottban még gyakrabban. Például, amikor ezt mondja: *Verum etiam si silentiam pollicentur (Hanem a csendet is biztosítják).* Föntebb mondtuk, hogyan fakadt a nép helyeslő kiáltásra az utolsó lábaknál, amikor ezekhez a szavakhoz ért: *Filii temeritus comprobavit.* Egyébként két spondeus nem olyan gyakran fordul elő együtt – mondja Quintilianus a 9. könyv idézett 4. fejezetében. Az utolsó hosszú szótag olykor a zárlat dísze, mint ebben a példában: *Quiqumque eam violasset, ab omnibus ei poenas esse persolutas. (Mindazok, akik ellene támadtak, elnyerték büntetésüket.)* Itt három choreus van egymás után, azaz három hosszú és ugyanennyi rövid szótag teszi kiegyenlítetté – mondja Cicero a Brutusnak szóló művében. Az, hogy a verssorban az utolsó szótag hosszú vagy rövid, nem számít. Ezzel szemben Quintilianus azt mondja: ha megkérdezem a fülemet, úgy tetszik, számít, hogy vajon hosszú-e az utolsó szótag, vagy nem. Ugyanis nem annyira hatásos az, hogy: *Dicere incipientem timere (kimondom, hogy ez az új rendszer félelemmel tölt el)*, mint ez: *Ausus est confiteri (Bátran bevallom).*

29. A körmondat ne kezdődjék és végződjék ugyanazzal a numerussal, hanem az egyes körmondatok ritmusos kezdete és vége legyen különböző. Ez Sturm szabálya gyakran idézett könyvében az 5. fej. vége felé.

30. Ügyelni kell arra, hogy melyik láb mi előtt áll. Jónak tartják, ha a molossus olyan rövid láb előtt áll, mint a choreus. Jó a dactylus a spondeus előtt, és a choreus a bacchius előtt. Mint például: *Magnus eris, si magna sequaris. (Nagy leszel, ha nagy dolgokat követsz.)*

A verslábak sorrendjéről lásd Sturmot az imént idézett helyen.

31. Végső következtetésként arra kell figyelni, hogy a mindennapos írás- és beszédgyakorlatok eredménye, hogy még akkor is szépen és dallamosan írjunk, ha nem gondolunk a numerusra és a verslábakra. Ugyanis ahogy a gyakorlott költőknek magától jön a költői ritmus, úgy a szónoki numerus is magától jön annak, aki gyakran ír beszédet, különösen úgy, hogy amit írunk, azt fennhangon el is mondjuk, vagy pedig gyakran hallgatunk dallamos szónoklatokat. A szónoki numerus ügyében a kifinomult hallás a mértékadó.

Ez M. Iunius szabálya a legutóbb idézett helyen. És Treutleré, a *Methodus eloquentiae* 2. k. 8. f. vége felé, bár mindketten Sturmtól vették át, aki ezt mondja: „Írásban könnyű arra figyelni, ami elő van írva a szónoki numerusról. Beszéd közben, különösen ha hirtelen kell beszélni, nem tűnik könnyűnek mindezeket alkalmazni. De sokat ér a stílusgyakorlat, az előadás módja és a nyelvhasználat, de a szavak bősége is választási lehetőséget nyújt a szónok számára. Az egyes szavak ugyanis gyakran magával a verslábbal együtt teremtik meg a numerust." A szónoki numerusról ezeket a dolgokat Görögországban kereken 400 esztendővel előbb kezdték megfigyelni, mint Itáliában, emiatt a görög auktorok ebben mindig is gondosabbak voltak, mint a latinok, azért, mert a görög nyelv gazdagabb és változatosabb, mint a latin.

A speciális retorika I. könyve

A CSALÁDI ÜGYEKRE VONATKOZÓ BESZÉDEK FORMULÁIRÓL

XXI. FEJEZET

Ennyit a moralizáló avagy az etikai beszédekről, következik a családi ügyekre vonatkozó beszéd.

Ez vagy elsődleges, vagy abból származó.

Elsődleges az, ami a házassági ügyekre tartozik.

Ez vagy eljegyzési, vagy lakodalmi.

Az eljegyzési vagy leánykérő, vagy köszöntő.

A leánykérő az, amiben megkérik a leányt.

Erről ezek a szabályok:

1. A leánykérő beszédet nem annyira az tartja, aki házasodni készül, hanem az ő nevében valaki más.

2. Ebben elsősorban annak az érzéseit kell kifejezni, aki házasodni készül, majd a másik fél érzéseire kell hatni.

3. Mindkét esetben a serkentő, a jellemző és a ható okok (causae) argumentumait kell alkalmazni; előtte azonban szükséges a kérő rövid jellemzése és bemutatása, amit azokból az argumentumokból vesznek, amelyek a személy dicséretére tartoznak.

Ennyit a leánykérésről. Eljegyzési beszéd az, amiben ünnepélyesen megígérik a házasságot a házasulandónak vagy a kérőnek.

Ennek a szabályai:

1. Az eljegyzési beszéddel kell kifejezni a mi érzéseinket, majd a menyasszony érzéseit a kérőjc iránt. Ennek a kifejezése serkentő okok segítségével történik, mármint a leánykérőt jellemző okoknak és magának a kérésnek az útján.

2. Mások érzéseire is kell hatni. A vőlegénynek a menyasszony iránt és megfordítva, a menyasszony rokonainak a vőlegény rokonai iránt és viszont, végül mindenkit meg kell győzni jó szándékunkról, elkötelezettségünk hangsúlyozásával.

Következik a köszöntő beszéd, amit részint a vőlegényhez, részint a menyasszonyhoz, részint mindkettejük szüleihez és rokonaihoz intéznek. Mindenféle üdvözlőbeszédnek ez a szabálya:

Ezekben a köszöntőkben arra kell törekedni, hogy kifejeződjenek a mi érzéseink, és ez két dolgot jelent: először a boldogság és az öröm a házassági megegyezés miatt, másrészt az elkötelezettség és az eredményes leánykérés miatt.

Ennyit az eljegyzési beszédről, következik a lakodalmi, amelyik belső.

Ez vagy meghívó, vagy kihirdető, vagy mentegető, vagy átadó.

A meghívó beszédről ez a szabály:

Meg kell hogy előzze a meghívó beszédet a vőlegénynek és a menyasszonynak, hasonlóképpen a lakodalom körülményeinek és idejének a rövid bemutatása azon

okok rövid előszámlálásával, amik ehhez a házassághoz vezettek. Majd ezután fel kell szítani az érzelmeket: 1. az örömöt és az új jegyespárt érintő jókívánságokat, 2. azt a szándékukat, hogy házasságukat egy templomban nyilvánosan mindenki előtt Istennek fogják ajánlani, 3. azt, hogy jelenlétünkkel fejezzük ki egyetértésünket az esküvővel. Ezeknek az érzéseknek az argumentumait a házasság jellemző és ható okaiból vesszük. Továbbá a serkentő okból, tudniillik a mi jóakaratunkéból, amit egyébként gyakran kinyilvánítunk a menyasszony és vőlegény iránt. Végül abból, hogy az új jegyespárt és a családjukat hasonlattal dicsérjük, és magunk iránt különös jóindulatot keltsünk.

A kihirdető beszédnek ez a szabálya:

Először ki kell fejezni érzelmeinket, egyrészt az üdvözleteket, másrészt a jókívánságokat. Ezután más érzelmeket kell felkelteni, mármint a reményt és a hűséget, röviden kifejtve az ösztönző okokat is, amelyek minket minderre indítanak.

A mentegető beszédnek ez a szabálya:

A mentegető beszédben, amint a meghívó beszédben is, egyformán ki kell fejezni 1. az öröm érzését és a jókívánságokat, 2. a jó szándékot, 3. jóakaratunkat az új jegyespár iránt, 4. más érzéseit is fel kell indítani, tudniillik meg kell hogy bocsássanak nekünk, mert nem tudtunk megfelelően felkészülni; megemlítjük az ezt előidéző okokat és akadályokat. Végül föl kell kelteni azt a hitet, hogy az éppen hiányzók is jelen vannak, mármint lélekben és jókívánságaikkal, ha testben nem is.

Hátravan az átadó beszéd, egyrészt a menyasszony, másrészt a vőlegény részéről.

A menyasszony részéről tartott beszédnek ezek a szabályai:

1. Előre kell bocsátani a jelenlegi házasságkötésnek a magyarázatát, és minden emlékezetre méltó dolgot elő kell számlálni, ami e szent elhatározás körül történt, és hozzá kell venni egy, a nemből, mármint a házasság témájából vett rövid fejtegetést, mert bár egyedül az ember gondolkodó és előrelátó élőlény, legkevésbé mégis e három dologban lehet okos, mármint a születésben, a házasságkötésben és a meghalásban. 2. Több érvet kell felhozni a hasonló locusából, akár az emlékezetes házasságoknak a példájával is, amelyek vagy annak családjában történtek, aki szónokol, vagy a menyasszony családjában, aki helyett szónokol.

2. Ezután ki kell fejezni a vőlegény szeretetét és jóakaratát a menyasszony iránt: 1. a vőlegény tulajdonságai alapján, 2. rokonainak vagy családjának a helyzete alapján, 3. a kedvező hatások alapján, amelyek az ilyen házasságot kedvezően fogják követni.

3. Ezután ki kell fejezni a menyasszony érzéseit a vőlegény iránt, és figyelmeztetni kell a vőlegényt, hogy hisz ebben az igen áldott és vágyott házasságban, hozzátéve egyet s mást a menyasszony tulajdonságainak hathatós érveiből, és ezt a házasságot megelőző és kísérő jelekből. Végül ki kell fejezni a határozott óhajt és vágyat erre a szerencsés házasságra, egyrészt a szülők nevében, másrészt a menyasszony rokonai és családtagjai nevében, végül a menyasszony nevében; mindez olyan, mint egy rövid megszemélyesítés, mintha a közelgő menyasszonyt vezetnénk elő.

Következik az átadó beszéd a vőlegény részéről, amikor válaszol a menyasszony átadására.

Erről ezek a szabályok:

1. Először ki kell fejezni a menyasszony átadása miatti örömöt és boldogságot, mely érzést az öröm serkentő okainak segítségével fejezzük ki. A vőlegény ugyanis úgy véli, hogy egy nap sem fénylett neki boldogabban, mint éppen az, amikor átadják neki a menyasszonyt az örök házasságra, aki olyannyira dicső családból, olyannyira kiváló szülőktől származik, és olyan érzés kerítette hatalmába, amilyet azelőtt sohasem érzett, és amit most az egész családnak a bizonyságával mindenki előtt fognak megerősíteni.

2. Ki kell ezután fejezni a jóakaratot és hűséget a menyasszony iránt. Ezt az érzést inkább magával a dologgal, mint szavakkal kell megjeleníteni. Harmadjára: ki kell fejezni a köszönetet a rokonok iránt, akik a menyasszonyt átadják.

3. Ezután át kell térni más érzések felkeltésére, és először a beszédnek a menyasszony felé kell fordulni, akinek a szeretetében a vőlegény nem kételkedik, és reméli, hogy az a vágyott feleségének kedves kötelessége lesz, kibővítve a házasság jellemzőivel, hiszen sok keserűséggel jár, és az a törvénye, hogy a férj a feleség feje lesz. Ezt a törvényt a feleség jámborságából következően nem hibáztathatja, és el nem kerülheti.

4. Továbbá a beszédnek a menyasszony, az átadók és az új család felé kell irányulnia, és azt kell kérni, hogy az új házasságnak örüljenek, és állandó jóakarattal segítsék. Végül következik a felajánlás érzése, miután Istenhez fordultak a beszédben, hogy mivel a házasságok az égben köttetnek, semmi más, csak az isteni hatalom tudja irányítani, ezért jóindulatú legyen, és mennyei áldásának minden kegyével kegyesen szétáradjon és termékennyé tegyen.

Ennyit a belső lakodalmi beszédről; következik a külső, amikor valamilyen epithalamiont írnak a lakodalomra.

Manapság elfogadott dolog, hogy sok helyen csak énekeket szereznek, sőt a lakodalmon kívül is tartanak esküvői beszédeket, de történetesen a házasság díszéről nem csak dalokat, hanem beszédeket is írnak a menyasszony és a vőlegény tiszteletére, vagy pedig nyilvánosan tartanak beszédet a lakodalom előtt.

A szabályok a házassági beszédről ezek:

1. Ezt a beszédet teljesen a jókívánságoknak kell uralni. Így ennek a célja először is az örömnek és a boldogságnak, majd a jószándéknak és a jókívánságoknak a kifejezése.

2. És mivel a jókívánság hasonlít a dicséretre, sőt az is, a vőlegény, a menyasszony és mindkét család dicséretének benne kell lennie, vagy legalábbis néhány derék férfiúé, akik mindkét családban éltek és élnek.

3. A dicséret után kell következni a bizakodó könyörgésnek a házasság szerencsés kimenetele, termékenysége érdekében, sőt ki kell fejezni azt a hitet és reményt, hogy ebből a házasságból olyan utódok születnek, akik méltóak lesznek mindkét házastárs dicső családjához.

Ennyit a családi ügyekre vonatkozó beszédek elsődleges csoportjáról, hátravan az ezekből származó, ami vagy meghívó, vagy köszöntő. Meghívó az, amiben apákat, pontosabban apatársakat hívnak, hogy a keresztelő támogatói és pártfogói legyenek. A köszöntő beszéd vagy ünnepélyesebb, vagy kevésbé ünnepélyes. Kevésbé ünnepélyes, amikor valamilyen rövidebb formulával az édesatyának vagy édesanyának a

gyermek születése alkalmából jókívánságokat fejezünk ki. Ünnepélyesebb, amikor születésnapi beszédet írnak vagy tartanak a gyermek születésnapjára.

XXII. FEJEZET

A POLITIKAI BESZÉDEK FORMULÁIRÓL

Megnéztük a családi ügyekre vonatkozó beszédek legfontosabb fajtáit, most az következik, hogy a politikai beszédek formuláinak eredjünk a nyomába. Ezekben jobban el kell gondolkozni úgymond az ékesszólás lényegéről, mivel ezek a formulák a közéletre, míg az etikával és a családi ügyekkel foglalkozók inkább a magánéletre tartoznak.

A politikai életben használt összes formula pedig vagy a tökéletes és korlátlan uralkodásra, vagy a nem tökéletesre vonatkozik.

A tökéletes uralkodásra vagy állapotra vonatkozó beszéd vagy a fejedelem hatalmának alapjáról, vagy a kötelességéről, vagy a kormányzásáról szólhat.

A hatalom alapjáról szóló beszéd a hatalom birtoklásának kétféle módjáról szól: az uralkodó vagy mindentől függetlenül került hatalomra, vagy bizonyos ismérvek alapján.

Az a beszéd, amikor az uralkodó mindentől függetlenül került hatalomra, vagy a trónutódlás, vagy a választás körül forog.

A trónutódlás ügyében tartott beszédben az alattvalókban meg kell erősíteni a meggyőződést az öröklés törvényességéről, vagy ellenkezőleg: az alattvalókban meg kell ingatni a hűség érzését az új fejedelem iránt.

A választással kapcsolatos beszéd vagy pályázó, vagy átruházó, vagy elfogadó.

Az a pályázó beszéd, amiben az országra pályázó követek által bejelenti a szándékát.

Az átruházó az, amiben a jelöltnek átruházzák az országot.

Az elfogadó az, amiben az átruházott országot elfogadja.

Azt, hogy milyen érzelmeket kell kifejezni vagy kelteni ezekben a beszédekben, az ékesszólásra törekvők a közéletből tudják meg, és a szónokok azon példáiból tanulják meg, amelyeket király- és fejedelemválasztásokon tartanak. A szónoki közhelyek között ezeknek a beszédeknek a művészi eszközeit külön cím alatt jegyezzék fel. Ugyanis, ahogy az előbb mondtam, a szónoklatoknak ezeket a *speciális* fajtáit abból a megfontolásból követem figyelemmel a retorikában, hogy a sok beszéd olvasásából vagy hallgatásából származó, és az egész emberi életre hasznos szónoki közhelyeket a tanulók képesek legyenek összegyűjteni és elrendezni. Ismételten csak arra hívom fel a figyelmet, amire rögtön az elején kellett, azaz, hogy a szónoki formulákat egészen másképpen kell felhasználni, mint az *általános* retorikában, ahonnét e formulákat vettük. Ugyanis ott a formula a retorikai eszköz kifejezésének bizonyos módját jelentette, mint *formula digridiendi, formula communicandi (a kitérés és egybefoglalás formulája)*. Ott a formula vagy egy szó, vagy néhány szóból álló szókapcsolat volt. Itt azonban a formula teljes beszédet jelent, amit egy bizonyos témáról tartottak vagy írtak. Ez minta vagy példa lehet a számunkra, hogy hasonló beszédet készítsünk. Így a formula nevét a formuláskönyvekből vesszük, amit *Formular Bücher*nek neveznek.

Ezeket a könyveket az ékesszólást tanulók alkalomadtán átfutják, és kiírnak közülük néhányat a saját közhelyeik közé. Amit kiválogattak, mondom. Ezekben a könyvekben ugyanis a legtöbb dolog olyan, ami a gyermeki ízlésnek megfelel, de utánzásra nem méltó.[44]

Következik a pályázáskor mondott beszéd, ami a hatalom függő, azaz bizonyos ismérvek alapján történő birtoklásával kapcsolatos. Ez vagy koronázási vagy avatási beszéd. Ennyit arról a beszédről, ami a fejedelemség alapjáról szól.

Az a beszéd következik, ami magára a fejedelmi tisztre és a kormányzásra vonatkozik. Ez vagy a fejedelem tisztének elsődleges módját érinti, azaz mindazt, ami életében történik; vagy a másodlagos módját, mármint a halála idején történteket. A fejedelem uralkodásának elsődleges módját érintő beszéd vagy az uralkodóhoz, vagy valamilyen folyamathoz kapcsolódik.

A fejedelem uralkodására tekintő beszédet vagy akkor tartják, amikor az államot megalapítják, vagy akkor, amikor egy összeomlott államot helyreállítanak.

Az uralkodás kezdeteivel kapcsolatos beszéd vagy az uralkodás szabályairól, vagy a lényegéről, vagy végül kedvező alkalmakról szól.

Az, ami az uralkodás szabályairól szól, vagy a fejedelem törvényeit, megbízásait, rendeleteit teszi közzé, vagy törvényeket erősít meg, töröl el vagy függeszt fel.

Az, ami az uralkodás lényegére vonatkozik, az intézkedik, ebben tudniillik a fejedelem megparancsolja, hogy milyen dolgokat kell végbevinni.

Az, ami a kedvező alkalmakra vonatkozik, szintén vagy tanácskozó, vagy hivatali.

Tanácskozó: vagy elsődleges, vagy azokból származó. Elsődleges az az előterjesztés, azaz beszéd, amiben valamit megfontolásra javasolnak. Származtatott, azaz kérő az, amiben szavazást és véleményt, vagy csak hozzászólást vagy végső véleményt kérnek. A tanácskozó beszéd vagy rögtönzött, vagy ünnepélyes. Rögtönzött az, amit a vita hevében tartanak. Ünnepélyesebb az, amit gyűlésben tartanak. Itt el kell különíteni az elsődleges, vagy azokból származó beszédeket, úgy, mint azelőtt. Ennyit a tanácskozó beszédről, hátravan még a hivatali beszéd.

Ez vagy a hivatal elfoglalalásával, a hivataltól való megválással, vagy a hivatalra való kijelöléssel kapcsolatos. Ennyit az uralkodás meghatározásával kapcsolatos beszédről, az következik, ami az uralkodói kötelességek felosztására vonatkozik. Ez vagy a fejedelem állami feladataira, vagy az udvari feladatokra vonatkozik. Az a beszéd, amelyik inkább az állami feladatokra vonatkozik, vagy a belső, vagy a külső

[44] Keckermann itt nyilván a *florilégiumokra* gondol, amelyek ugyan már a középkor óta ismertek, de igazán elterjedtté a nyomtatás megjelenésével váltak és a XVI. században rendkívül sok változatban láttak napvilágot a retorikai kultúra szétáradásával. A pfalzi-hesseni kulturális környezetben otthonos Keckermann – aki maga is Heidelberg neveltje volt – jól ismerte a kortársak közül a Bibliotheca Palatina tudós könyvtárosának, Jan Gruternek sok kiadást megért *Florilegium*át. A retorika politikai célú fölhasználása a XVII. század retorikai műveltségében valóban egyre kiterjedtebb méreteket öltött. Vö.: Tarnai Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986. 637–656. Hasonló elvek jelennek meg a kötetünkben szereplő *Becker*, részint *Buzinkai Mihály* retorikai műveiben.

feladatokat érinti. Az a beszéd, amelyik inkább a belső feladatokkal kapcsolatos, a fejedelem előrelátásáról, fáradhatatlanságáról, vagy az igazságszolgáltatásáról szól.

Az a beszéd, ami a fejedelem előrelátásáról és fáradhatatlanságáról szól, semmiben nem különbözik az összehívó beszédtől, amiben a fejedelem az állam érdekében összehívja alattvalóit.

Abban a beszédben, ami az igazságszolgáltatással kapcsolatos, a fejedelem vagy új törvényt hoz, vagy egy régit újít meg. A gyűlést vagy személyesen, vagy küldöttek útján nyitja meg, de nem csak megnyitja, hanem be is zárja, így el lehet mondani a reményeket vagy a tanúságokat. Ugyanis azokat beszédeket, amiket jogi ügyekben a bírónak, a vádlónak vagy ügyvédnek kell tartani, a jogi beszédekhez soroljuk, amint kicsit később ki fog derülni. Ennyit a fejedelem belső feladatait érintő beszédekről, *következik az, ami a külső feladataival kapcsolatos: ez a diplomáciai beszéd.*

Diplomáciai beszéd az, amit a fejedelem a hozzá érkező külföldi fejedelmekhez intéz akár személyesen, akár mások útján. Ez vagy követi, vagy elbocsátó.

A követi beszéd vagy elsődleges, vagy abból származó. Az elsődleges vagy utasításokat ad, vagy a végrehajtásról intézkedik. Utasításokat ad az a beszéd, amiben arra utasítják a követet, hogy mit és hogyan intézzen a külföldiekkel kapcsolatban.

Végrehajtó az a beszéd, amivel az utasításoknak megfelelően intézi a követ a megbízatást.

Az előbbiekből származó az a beszéd, amivel a követet fogadják, meghallgatják vagy elbocsátják. Ennyit a fejedelem államügyeket érintő beszédéről, következik a fejedelem udvari elfoglaltságait érintő beszéd, ezt a fejedelem udvartartása tagjaihoz intézi akár személyesen, akár mások útján.

Ennyit a fejedelem elsődleges elfoglaltságaival kapcsolatos beszédekről. A fejedelem másodlagos kötelességéhez kapcsolódik az utolsó beszéde, amit halála előtt mond, ezeknek a megrázó beszédeknek a formuláit mindenfelé lehet olvasni.

Ennyit a békés állapotokat érintő beszédekről a fejedelem részéről. Az a beszéd következik, amit az alattvalók tartanak szintén békeidőben, ebben kérelmezhetnek, felajánlást tehetnek vagy panaszt nyújthatnak be. Kérelmező az, amiben az alattvalók valamit kérnek az uralkodótól. Felajánló az, amikor az alattvalók magukat, személyüket és javaikat a fejedelemnek felajánlják. Panaszkodó az, amiben az alattvalók a fejedelem előtt sérelmeiket előadják. Ennyit az alattvalók által békeidőben tartott beszédekről.

A zavaros időkben tartott beszéd van hátra, amikor vagy külső, vagy belső erő fenyegeti az államot. A zavaros belföldi állapotokra tartozó beszéd vagy a törvényesen ellenálláshoz, vagy a törvénytelen lázadáshoz kapcsolódik. Az a beszéd, ami a törvényes ellenálláshoz kapcsolódik, jöhet a fejedelem részéről, vagy az alattvalók részéről. A törvényes ellenállás során az alattvalók elmondják a fejedelemnek, hogy a terheket már nem tudják tovább elviselni. A fejedelem a törvényes ellenállás állapotában válaszol az alattvalóknak. A törvénytelen felkelést illető beszédekben a fejedelem vagy személyesen, vagy mások útján megkísérli elfojtani a lázadást vagy az alattvalók által kirobbantott polgárháborút. Ennyit a zavaros belső állapotokra vonatkozó beszédekről.

A zavaros külső állapotokban mondott beszédet *katonai vagy hadi beszédeknek* nevezik. Katonai beszédet vagy a fővezér tart, vagy az alvezérek. A fővezéri beszédet

közvetlenül a csata előtt kell tartani vagy a fejedelemnek magának, vagy annak, aki az ő nevében vívja a háborút. Az alvezérek katonai beszédeit hadgyakorlatok vagy seregszemlék, azaz a háború előkészítése során kell tartani, ugyanis közvetlenül a csata előtt az alvezéreknek hallgatniuk kell, és nem szabad másnak beszélni, csak a fővezérnek.

A katonai beszédekben ez a szabály:

A katonai beszédnek a célja az érzelmek felindítása, azaz az ellenség iránti gyűlölet felszítása, különösen idegen megszállás idején. Így az ilyen beszédekben minden olyan legyen, ami illik a katonasághoz, mivel ez férfias, kemény, és nem tűr késlekedést, ezért a katonai beszéd kevés érvet tartalmazzon, de azok erősek legyenek, férfias szavai legyenek, tropusokkal és figurákkal mértéktartóan éljünk, rövid periodusokat használjunk, inkább a membrumokra, mint a körmondatokra figyeljünk, valamint legyen hősies és háborúhoz illő előadásmódja. Ennyit a tökéletes állapotokat érintő beszédekről.

A nem tökéletes állapotokat érintő beszéd vagy egyszerű, vagy kevert. A nem tökéletes állapotokat érintő egyszerű beszéd vagy arisztokratikus, vagy demokratikus. Az arisztokratikus beszédet a szenátorok és az arisztokrata szónokok tartják.

A demokratikus beszédet a demokráciában demokratikus szenátor vagy szónok tart. Ide tartoznak Démoszthenész és Aiszkhinész beszédei, akik demokraták. A nem tökéletes állapotokat érintő kevert beszéd vagy fejedelmi, vagy szenátori, vagy ellenszegülő.

A fejedelmi beszédet az tartja, aki a kevert államforma keretei közt a főhatalmat gyakorolja. A szenátori beszédet a szónok vagy a szenátori rend méltósága érdekében, vagy a fejedelem ellen, vagy a nép ellen tartja. Az ellenszegülő beszédet azok tartják, akik a fejedelem vagy az arisztokraták ellen a demokratákhoz fordulnak; ilyenek voltak Rómában a néptribunusok beszédei, manapság pedig Lengyelországban a nemesi követek beszéde ilyen.

XXVIII. FEJEZET

A GYORSAN FOLYÓ SZÓNOKI BESZÉD NEMÉRŐL, A LASSÚBBRÓL ÉS SZELLEMESEBBRŐL

Eddig az általános forma alapján különböztettük meg a beszédet, most következik a különleges forma alapján való különbségtétel. Először is lehet szenvedélyes avagy gyors, és elnyújtott.

A szenvedélyes beszédfajta heves és gyors, és a mondatai magukkal ragadják a hallgatóságot. Sturm mondja *3. De eloquentiae* 19. fej.: következik a gyors és szenvedélyes beszéd, aminek az ellentétje a rossz, álmosító, erőtlen, visszafogott, a szinte hanyag beszéd. Gorgiasz a szenvedélyes Hermogenész stílusának mondja.

Ezen a helyen nem tudom helyeselni Sturmnak azt a véleményét, hogy minden helyes és jó beszéd szenvedélyes. Sőt, Sturm úgy véli, hogy minden beszéd rossz, ami nem szenvedélyes, hanem lassú. Én mindkét fajtát jónak tartom, a szenvedélyest is, a lassút is, különböző szempontból és megfontolásból. Nem vélem azt rögtön erőt-

lennek és hanyagnak, ami lassú, nyugodt vagy visszafogott, mivel sok olyan dolog van általában, amit nem lehet tárgyalni szenvedélyes beszédekben, hanem szükségképpen igénylik a lassú és visszafogott beszédet. Ezt – úgy látszik – maga Sturm is elismeri a továbbiakban, ahol kijelöl bizonyos ügyeket, amelyekben a szenvedélyes fajtát kell használni, és megjelöl olyan eseteket, amelyekben alkalmazható a lassú és ernyedt fajta. Ezekre az ügyekre a következő szabályok vonatkoznak:

A szenvedélyes beszédfajta szabályai:

1. A szenvedélyes beszédfajtát kell használni egyrészt valaki gyors cselekvésének a kifejezésénél vagy utánzásánál, másrészt a minket érintő megfontolás során, illetve a vitákban és vetélkedésekben, sőt a vádbeszédekben is. Sturm szavai a mondott könyvben: „*A szenvedélyes beszédfajtát használjuk egy gyors cselekvés utánzásánál és kifejezésénél, mint például:* Forte simul Faunam pedum Troadaeque puellae, *vagy a minket érintő megfontolás során:* Ut, quid igitur faciam, non eam? ne nunc quidem, cum accersor ultro? exclusive revocat, redeamne? non, si me obsecret. (De mitévő legyek? Tán még most se menjek el? most pedig önként mehetek? csupán csak hív, menjek-e? nem, csak ha majd könyörög.) *Hasonlóképpen a vetélkedésekben és a tanúk megkérdezésénél.*" Így Sturm.

2. Az argumentumok feltalálása a szenvedélyes beszédben terjedelmes kell hogy legyen, amint gyorsan növeli a terjedelmet a tárgy sok tulajdonsága, a sok érzelem, a sok előzmény és következmény stb. Ide tartozik Sturm figyelmeztetése: „Feltüzeli a beszédet, és nem hagyja, hogy erőtlen legyen – mondja – az az ékítmény, amit *epichreton*nak neveznek. Ez az elkövetkezendő gondolatok előrebocsátása, összekapcsolása az attribútumok halmozásával, mint például a Cicerónak a *Sestius érdekében mondott* beszédben: „Azt akarta, hogy görögnek gondolják, az irodalomra adta a fejét, az semmit sem segített, a könyveket borért zálogba adta, a telhetetlen has maradt, a vagyon elúszott."

3. Úgy illik, hogy a szavak ebben a beszédfajtában gyorsak, gördülékenyek és ízlésesek legyenek.

4. Az az alakzat illik leginkább ehhez a beszédfajtához, amit *occupatio*nak nevezünk, különösen ez olyan, hogy az ellentétek röviden felvillantva szinte rejtve maradnak, éppúgy, mint az ellenfél állításainak megengedése. Mint Cicerónál a Roscius-beszédben: „*Tehát mindenki közül én vagyok a legbátrabb? Legkevésbé sem. Szorgalmasabb vagyok, mint mások? Nem vágyom arra, hogy másokat megfosszak ettől a dicsőségtől. Tehát mi az a dolog, ami engem másoknál jobban ösztönzött arra, hogy Sextus Roscius ügyét elvállaljam?*"[45]

5. Gyorssá teszi a beszédet a *hypostrophe*. Ez rövid szóbeli kitérés az elkezdett kijelentést követően, majd visszatérés hozzá, hogy befejezzük. Mint Cicero *Rullus ellen*: „Mivel látom azt, hogy az emberi méltóság és a törvény oltalmazása rázta meg őket, újra belekezdek abba, amit az elején mondtam." *Roscius érdekében*: „Azt a betűt, ami annyira gyűlölt a számotokra, olyan indulattal sütötték a homlokára, hogy azután nem hibáztathattok senki mást, csak a ti balszerencséteket."

[45] Roscius A. Sextus, római patrícius. Rokonai vagyonából kiforgatták, elüldözték, életére törtek, majd ennek meghiúsulása után C. Eurieus apagyilkossággal bevádolta. Kr. e. 80-ban sikerrel védte őt beszédével a fiatal Cicero.

6. Ebben a beszédfajtában a szavaknak az elrendezése és a mondatszerkezet szereti a gyakori kihagyásokat, sőt az *asyndetont* is, azaz a beszéd egy bizonyos lazaságát. A mondatok tagjainak *(membrum)* a rövid szakaszok *(incisum)* miatt rövidnek kell lenniük, éppen ezért tehát a mondandót rövid szakaszokba kell foglalni *(commaticus)*, de azért a szavak ne összefüggéstelenül kövessék egymást.

7. A verslábak trochaeusok, pyrrichiusok, tribrachisok, anapestusok, dactylusok legyenek. Ugyanis ezek egymásutánja gyorsan pereg, sőt ennek a fajtának a zárlatai lágy numerusokból kell hogy álljanak, nem olyanból, ami tompán szól, ugyanígy hiányozzék a molossus és a spondeus, ami inkább tartozik a lassú beszédfajtához. Sturmnak ezek a szabályai: az utolsó előtti szabály példáját Cicero alapján hozza. Először az, amit az imént idéztünk a Sextus-beszédből: *Graeculum se putavit, etc.* Majd a második a 4. Verres-beszédből: hogy szabad legyen szántani, legeltetni, végezni a munkánkat. Ugyanebből a beszédből: „Miután mások egész Achaiát, Thessaliát, Graeciát, Macedoniát, az egész barbár világot a római nép tulajdonává tették." Majd Cicero *De provinciis consularibus*: „Nem említem a jogszolgáltatást, amely ellentétes a törvényekkel, mellőzöm a gyilkosságokat, amelyeket a szenátus tudtával követtek el, hallgatok mohó vágyairól. Mindezekről, amiket gyakran hallottatok és megfigyeltetek, még ha nem is hallotok róluk többet, nem szólok. Nem beszélek a pimaszságáról, amit amikor a városban volt, eszetekbe véstetek. Sem a gőgjéről, sem a rátartiságáról, sem a kegyetlenségéről nem mondok semmit. Ne kerüljenek napvilágra sötét vágyai, amikkel szemtelenül hivalkodott, és amiket nem palástolt sem szeméremmel, sem önmérséklettel. Arról beszélek, hogy mi történt a provinciában."[46]

Hermogenész azoknak a figuráknak, amiket most tárgyalok, a μερισμός avagy a *partitiones* (felosztás) nevet adta. Ezekben van egy rövid visszatérés *(reversio)*, mint ez Cicero *Quinctiana*jában: „Szánalomra méltó, ha kiforgatnak minden vagyonodból, szánalmasabb, ha mindez jogtalan. Keserű, ha megcsalnak, még keserűbb, ha ezt a rokonaid teszik."[47] Hermogenész hozzáteszi: τὸ κατ ἐπαναφορὰν κομματικὸν, *olyan szakaszok, amelyek megvannak ismételve.* Mint: „Terád bízta magát, teneked ajánlotta minden tehetségét, a te kezedbe adta minden vagyonát és az életét." Ugyanígy: „Tedd hozzá az embereknek ezt a szóbeszédét, tedd hozzá a gyanúját, tedd hozzá az irigykedését." Hasonlóképpen: „Állítom, hogy egész Szicíliában, ebben az olyannyira gazdag és régi provinciában, annyi városban, és annyi vagyonos családnál nem volt egyetlen ezüstedény, sem egyetlen korinthoszi vagy déloszi bronztárgy, sem egy gemma vagy igazgyöngy, vagy bármi más, amit aranyból vagy elefántcsontból készítettek, vagy egyetlen bronz-, márvány- és elefántcsont szobor sem, nem volt egyetlen festmény, egyetlen kárpit sem, amit föl nem kutatott, meg nem nézett, és ami megtetszett neki, azt elrabolta."[48] Hermogenész hozzáteszi: a συμπλοκή-t avagy *complicationes*t; ez időnként megengedhető: a kötőszók elhagyásával hamar létrejön a halmozás mint ebben: *„Fosszuk ki az egész világot, kótyavetyéljük el a bevételeket, ürítsük ki a kincstárat, hogy az*

[46] A *De provinciis consularibus* c. szónoklatát Cicero Kr. e. 56-ban mondta el.

[47] Cicero első nyilvános szónoki szereplésével Kr. e. 81-ben P. Quinctiust magán perben védelmezte.

[48] Az idézet Cicero Verres ellen mondott beszédeiből való.

irigykedésből származó és undorító vagyonok tulajdonosait gazdagítsuk és mindenképpen termőföldeket szerezzünk."[49] Hermogenész mindezen tanításaiból a világos példák alapján is nyilvánvaló, hogy annak, aki ezzel a szenvedélyes beszédfajtával akar élni, aminek kétségkívül nagy a kedveltsége, fel kell használni a megegyező és eltérő dolgok összevetését, ugyanígy a gyakori ellentéteket vagy az ellentéten alapuló érveket *(argumentum ab opposito)*. Ennyit a beszéd szenvedélyes fajtájáról.

A beszéd lassú fajtája az, ami lassabban és visszafogottabban halad előre, és szinte vontatottan szól. Erről a szabály:

A szenvedélyes beszédfajta természetéből, jellemzőiből és művészi eszközeiből könnyen kitűnik, hogy milyen módon kell elkészíteni a beszéd lassú fajtáját, azaz a takarékosan elhelyezett argumentumok segítségével, amelyek nem kapcsolódnak egymáshoz, hanem terjedelmesebb bővítések választják el őket egymástól, és egyetlen dolog szenvedélyt keltő és nagy erejű figurái révén vannak bővítve, és végül a szavaknak a kissé hosszadalmas összekapcsolása, és a spondeusból és molossusból álló hosszabb numerusok segítségével.

Ugyanígy más az elmés és más a nyugodt, és hasonlóképpen más az asiaticus és más a laconicus beszédfajta, és megint más a közepes.

Az elmés avagy szellemes beszédfajtának ezek a szabályai:

1. Az elmés, azaz szellemes beszédfajta keresett és ritka argumentumoknak a feltalálásán alapul, bár igen kevés van ilyen, ugyanis, ami ritka és keresett, abból kevés van. Sturm *De Eloquentiae* 3. k. 22. f. mondja: *„Van az elmés, azaz szellemes beszédfajta, aminek az alakzatait a görögök egyrészt ὀξύτητα-nak, másrészt δριμύτητα-nak nevezik, ez tudniillik éles elmére vall, és csípősnek tűnik."* Egyébként Sturm ebben az egész fejezetben összekeveri tanítását a tréfással és a nevetségessel, ami – hogy hová tartozik – már megmutattuk, a szellemes beszédfajtáról való tanítás során. Ez meglehet tréfa és kedélyeskedés nélkül is, habár elmésség lehet a komoly dolgokban is, nem csak a tréfásakban, ahogy ez mindenki számára nyilvánvaló.

2. A szellemes beszédfajta az argumentumait bizonyos rövid és szaggatott kijelentések, sőt *apophthegmák* útján adja elő.

3. E fajtának a szavai átvitt értelműek, azaz mást kell érteni alattuk, mint az eredeti jelentésük.

4. A szavak összekötése nagyrészt szaggatott, így a zárlatokat és a numerusokat a helyzethez és a körülményekhez képest, illetve a szükséges szavakhoz képest kell megítélni. A nyugodt beszédfajta az, ami fel van díszítve retorikai eszközökkel, de nem annyira az argumentumok és gondolatok teszik szellemessé, hanem közönségesebb dolgok, olyanok, amilyeneket kevésbé éles elméjű emberek is ki tudnak találni. Így az előadása könnyebben érthető, ha összehasonlítjuk az elmés beszédfajtával. Ez a beszédfajta vagy elnyújtott avagy asiaticus, vagy tömör avagy laconicus, vagy pedig közepes. Az elnyújtott beszédfajta az, amikor egyrészt magát a tárgyat bővebben tárgyaljuk, másrészt bővebb amplificatióval egészítjük ki, végül egyaránt előfordulnak benne egyszerű szavak és összetett kifejezések, azaz figurák; a beszéd egész szerkezete és felépítése terjedelmesebb.

[49] Az idézet Cicero Kr. e. 63-ban, P. S. Rullus néptribunus agrártörvény javaslata ellenében mondott beszédeiből *(De lege agraria contra P. Servilium Rullum)* való.

A terjedelmes avagy asiaticus beszédfajtánál ezek a szabályok:

1. A terjedelmes avagy asiaticus beszédfajtát kell használni azokban a témákban, amelyek nem annyira nagyszerűek és emelkedettek, illetve amelyek nem rendelkeznek olyan nagy súllyal, és ezenkívül kevésbé tekintélyes emberek dolgában, és kevésbé tekintélyes emberekhez szólnak.

2. A beszéd terjedelme vagy azért bő, mert a kis dolgokat is meglehetősen bőven mondjuk el, vagy azért, mert nem annyira bőven beszélünk, mégis sok dolgot foglalunk össze, vagy pedig sokat beszélünk sok dologról. R. Agricola 3. k. 4. f. *De inventione* értekezik a részletező és szaggatott beszéd inventiójáról, és azt a három jellemző vonását emeli ki a részletező beszédnek, amelyeket már sorra vettünk.

3. Tehát sok dologról csik szó, és mindannyiszor mind a kifejtést, mind a bizonyítást sok argumentumból vezetjük le egy és ugyanazon tárgyban.

4. Sokat beszélünk egyetlen tételről, valahányszor megakadunk egynél, és amit kevesebb szóval is el lehetett volna mondani, azt terjengősen fejtjük ki, sőt amplificatióval élünk felosztás, összehasonlítás, ellentét révén.

5. Végül sokat beszélünk sok dologról, amikor különböző témákat kell előadnunk beszédünkben, és ezt a sok dolgot nagymértékben bővítjük. Agricola az idézett műben mondja: „Van olyan részletező beszéd, ami olyan, hogy ugyanazt a tárgyat szűnösszüntelen ismételjük hasonló szavakkal. Sok ilyet látunk Cicerónál: nemcsak egyes szavakat ismételget, amit gyakran lehet látni szerzőknél, hanem egész helyeket, különösen azokban a beszédeiben, amelyeket ifjúkorában adott ki, abban az életkorban, amikor (igaz, máskor is) kitűnt, mennyire törekszik mindent bőségesen és kidolgozva kifejezni."

6. A terjedelmes beszédfajtának a szavai terjengősek és terjedelmesek, és alakzatai bőviben vannak, körmondatai hosszan elnyúlnak. Ennyit a terjedelmes, azaz asiaticus beszédfajtáról.

Következik a tömör, azaz laconicus beszédfajta. Erről a szabályok:

1. Amint az ifjúkorban bőségesek a test nedvei, sőt a hév és a szellem is, úgy gazdag a gondolkodás és a beszéd. Ezzel szemben, mint ahogy az érettebb korban a test szikárabb, úgy a gondolkodás is velősebb, és következésképp a beszéd is tömörebb. Ezért egész életünk a természet rendje szerint alakul, ahogy természetesen követjük 25 vagy 27 éves korig a terjengősebb és terjedelmesebb beszédfajtát, majd a tömörebbet és az összefogottabbat, azért, hogy folyamatosan haladjunk alulról fölfelé, egészen a csúcsra. Erősen tartja magát az a téves vélemény, hogy vagy teljesen figyelmen kívül hagyjuk a laconicus beszédfajtát, vagy mértéktelenül törekszünk utána, és gyorsabban akarjuk megtanulni, mint ahogy azt a természet rendje megengedné. Ha túlságosan az ésszerűséget tartanánk szem előtt, könnyen hasonló hibába esnénk. Ugyanis amint sem a dolgokról való gondolkodás, sem a döntés nem lehet ugyanaz a serdülő- és az ifjúkorban, ugyanúgy nem lehetséges ugyanolyan beszéd sem. Az ifjak a gondolkodásban és az ítéletalkotásban különböznek egymástól. Így van ez a beszédben is. Az érett férfiak, és sokkal inkább az öregek, a gondolkodásban és az ítéletalkotásban összeszedettebbek és tömörebbek, így az írásban és a beszédben is könnyebben lehetnek ilyenek, és a természet rendje szerint ilyennek is kell lenniük.

Erre kiválóan figyelmeztet Justus Lipsius *De Epistolica institutione* c. kis könyvének 10. fejezetében, ahol megkülönbözteti a gyermekre, az ifjúra és a felnőttre jellemző stílust.[50] Egy levelében azt írja más helyen, hogy amint a nemes szőlőtőkék azelőtt nőnek kövéren, hogy megmetszenék őket, úgy az ifjak is először a bőségről tesznek tanúbizonyságot a stílusukban, mielőtt ennek a bőbeszédűségnek véget vetnek, és laconicusokká nem válnak.

2. Laconicus beszédeket leginkább a politikai ügyekben tartanak, tudniillik azokban, melyekben ünnepélyes fogadalmat tesznek a szenátorok, amelyekben választ adnak a követeknek, ugyanígy a katonai beszédekben és hasonlókban. Föntebb figyelmeztettünk arra, hogy korunkban is születnek tehetségek, és hogy inkább kell a tárgyra ügyelni, mint a szavak áradó bőségére. Ez az, amit a politikai ügyekben leginkább meg kell érteni, különösen azokban, amelyeket a szabályban előszámláltunk. Ugyanis ezekben a tárgyakban azok a régiek is laconicus beszédfajtát használtak, akik jobban tudták csodálni a túláradó ékesszólást, mint manapság. A régiek a laconicus beszédfajtát használták a szenátorok, katonák és hasonlók beszédeiben, ahogyan ez Livius, Dio Cassius, Sallustius és mások alapján nyilvánvaló.

3. A hely és az idő vonatkozásai, valamint a személyek fogják eldönteni, hogy kell-e, vagy nem a laconismussal élnünk. Mármint hogy ki az, aki beszél. Ha ez király vagy főhivatalnok, amikor valamit megparancsol vagy elrendel, a dolog természete igényli a laconismust. Mert a királyok szavainak, amint a közmondás tartja, rövidnek, azaz tömörnek kell lenni, és mindig többet kell belőlük érteni, mint amit mondanak. Ha pedig az, akihez szólunk, a beosztottunk, azaz szinte a szolgálónk, nem kell terjengős beszédet használni, csak tömöret. Ezzel szemben, ha fölöttünk állóhoz vagy velünk egyenlő rangúhoz intézünk szónoklatot, terjedelmesebb beszéddel kell a tiszteletünket kifejezni. Végül tekintettel kell lenni a helyre és az alkalomra. Ha ugyanis sürgős és váratlan eset vagy fontos elfoglaltság kívánja meg, leginkább laconismussal kell élni.

A speciális retorika elejétől fogva azt hangsúlyozzuk, hogy a retorika nem pusztán mesterség, hanem bölcsesség is kell hozzá. Erre vonatkozik Cicero emlékezetre méltó figyelmeztetése a *Brutus*ban, ahol ezt mondja: *„Az, aki gondot fordít az igazi ékesszólásra, a bölcsességre is gondot fordít."* Ez a legfőbb bizonyság a más rhétorok által mellőzött tanra, mert a laconismusról bizony manapság is gyakran és hevesen vitatkoznak, és nagyfokú mesterkéltséggel kapcsolják össze azok, akik az írás és a beszéd mesterségét különválasztják a bölcsességtől, sőt mindenütt és minden tárgyban, mindenkihez és minden alkalommal utánozni törekszenek a laconismust és az olyasféle beszédfajtát, amilyet *Angelo Politiano* és *Justus Lipsius* alakított ki Plautus, Seneca, Tacitus, Symmachus, Apuleius és néhány más szerző alapján.[51] Ezeknek a helyzetét és sorsát nem ritkán szánnunk kell, és hogy ne kényszerüljenek arra az ékesszólást tanulók, hogy kövessék őket, szorgalmasan meg kell, hogy jegyezzék azt a szabályt, amit adtunk, és állandóan szem előtt kell, hogy tartsák:

---

[50] Justus Lipsius, *Epistolica institutio*, Francofurti, 1591. c. művéről van szó.

[51] Symmachus, Q. Aurelius, Nagy Theodosius uralkodása alatt consul (Kr. u. 391), nagy hírű szónok. Jelentősek voltak senatusban tartott beszédei, 10 könyvre terjedő (Pliniust követő) epistolái, panegyricusai.

Először 1. annak a természetét és állapotát, aki beszél, 2. annak a természetét és állapotát, aki hallgatja, és végül 3. az idő és az alkalom vonatkozásait, amikor valamit el kell mondani vagy le kell írni. De először is meg kell majd vizsgálni azt, ami annak a helyzetére és természetére vonatkozik, aki beszél, hogy vajon a természete érett-e bármilyen komolyságra, sőt szigorú szándékra és lelkületre. Ha ugyanis nem rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal, csak szerencsétlenül utánozza a laconismust, annál is inkább, mert *ez az eredetét a komoly spártai emberektől veszi*, és a szigorú szándékhoz és lelkülethez illik. Összegezve: senki sem követi dicséretesen a laconismust, akinek a természete nem éles, férfias és valamiképpen hősies.

Másodszor: Ki-ki látni fogja a maga helyzetét. Ugyanis, ha alacsony rangú, és a helyzete túlságosan alávaló, és olyan, mint akihez inkább illik a kisszerűség, mint a hősi lélek, az helytelenül használja a laconismust, nem úgy, mint akinek a lelke fennkölt és nagyra törő. Így lehet valóban *királyi beszédmódnak* nevezni, amint az előbb mondtuk.

Harmadszor: Figyelembe kell venni azt a személyt, akihez beszélünk vagy írunk. Ha ugyanis beosztottunk, egyedül a laconismus vezet eredményre, úgyhogy amit nem laconicusan írnak vagy mondanak az ilyenekhez, az valamiképpen hibás és helytelen, tehát röviden, díszítés nélkül kell beszélni és írni. Végül figyelembe kell venni a hely és az idő vonatkozásait. Ugyanis ha valaki átgondolatlanul veti rá magát egy olyan ügyre, ami nem engedi meg, hogy bőbeszédűen adják elő, vagy ha ezenkívül a szavak után gyorsan a lényegre kell térni, egyedül a laconismusnak van csak ereje, mint amikor csatába kell menni, ahol az ellenség nem enged késlekedést, és rövid, hatásos beszédet kell tartani a katonák számára. Így ne csodálkozzunk azon, hogy a spártai emberek, akik a háborúra születtek, és a háború edzette meg őket, ilyen beszédekhez folyamodtak. Ezért ha a dolog természete is ezt tanácsolja, megbocsátjuk az elfoglalt tehetségeknek, hogy röviden és tömören írják akár beszédeiket, akár leveleiket. Ezzel szemben bizony csak mosolygunk azokon, akik akkor is, amikor elég idejük volna, és semmi sem sürgeti őket, írásban és beszédben mégis túlzott rövidséggel fognak a dologhoz, és nem a közepes stílusnemet veszik célba.

4. Szorgalmasan kell annak a beszédnek a témájára vagy anyagára figyelni, amit elő kell adni. Mert ha a téma tisztán elméleti, és ha a célod az, hogy tanítsad a tanulatlan hallgatót, és hogy megvilágosítsd, ami számára homályos és bonyolult, ráadásul teljesen ismeretlen; sőt még hihetővé is akarod tenni azt, ami tökéletesen képtelen vagy legalábbis nagyon bizonytalan, akkor balgaság a laconismussal élni. Ha valami olyasmit akarsz kérni, amire nagyon törekszel, és nálad magasabb rangúaktól és méltóságúaktól kéred, akkor nem a laconismust kell használni, hanem a túláradó bőségű beszéd szükségességében kell hinni, és ennek segítségéhez kell folyamodni. Így a jókívánságokhoz, méltatásokhoz, ünnepélyesebb beszédekhez kell alkalmazni a laconismust, ugyanúgy, mint a megbízást adó vagy feddő beszédhez és a hasonlókhoz. Ugyanazt kell figyelembe venni a tanácsadó és a buzdító beszédben is, amit már elmondtunk az elméleti tárgyú és a kérelmező beszédekről: ezekben az esetekben a laconismussal igen ritkán érhetünk el eredményt.

5. Egyébként azért, hogy megtanuljuk, milyen módon kell megformálni a laconicus szónoklatot, figyelni kell 1. az inventióra, 2. a kifejtésre. Ebben nem kell minden argumentumot elővenni, ami a tárgy kifejtéséhez tartozik, hanem csak néhányat ki-

választva ezeket kell a mesterségbeli tudás által úgy elrendezni, hogy ha igen eltérőek is, mégis mintegy egybe fonódjanak, és kettőt vagy hármat úgy kell előterjeszteni, mintha csak egy volna.

6. Hasonlóképpen kell megalapozni a bizonyító argumentumokat is, tudniillik csak a leghatásosabb kettőt vagy hármat kell kiválasztani, és a legnagyobb tudással egymással kapcsolatba hozni.

7. Ezeknek a kifejtő és bizonyító argumentumoknak a bővítése nem szabad, hogy akármilyen legyen, hanem meghatározott fajtájúnak kell lenni ebben a beszédfajtában. Mert alaptalanul tartják a leghatásosabbnak a beszédben azt az amplificatiót, amit μερισμὸς-nak hívnak, vagy a részekre osztáson (partitio) és felosztáson (divisio) alapuló amplificatiónak, amikor vagy a nemet osztják fajtákra, vagy egészet részekre; azt vagy soha, vagy a legritkább esetben kell és szabad a laconicus beszédben felhasználni.

8. A laconicus beszédben a szavaknak igen hatásosnak és megválogatottnak kell lenni, sőt a szokottnál emelkedettebb szóképekkel kell folyamatosan megemelni.

9. Nagy erejű jelzők is szükségesek.

10. A szókincsben bonyolultság és szófölösleg, vagy túláradó okoskodás egyáltalán ne legyen, ezzel szemben az *ellipsis* legyen az uralkodó.[52]

11. Gyakran kimaradnak szavak, és csak a főneveket teszik ki, vagy ha a főnevek hosszabbak volnának, azok helyett az igék infinitivuszait javasoljuk.

12. Egy szót gyakran két különböző jelentésben kell használni.

A laconismus jellemzői egyrészt laconicus auktorok, másrészt főleg egyéb írók példáinak olvasásából tárulnak föl. Iustus Lipsiusnak, e beszédfajta kivételes tehetségű mesterének példája a legtanulságosabb, olyannyira, hogy aki ezt a beszédfajtát akarja követni, az nagy haszonnal fogja olvasni ezt a szerzőt. Azt pedig ebből a példából gyorsan meg lehet érteni, hogy mi az, amit ebben a szabályban mondtunk ki erről a beszédfajtáról, tudniillik, hogy egy szót gyakran két különböző jelentésben kell használni: *Deus tibi servet hanc mentem et te rei publicae. (Őrizze meg Isten az egészségedet, és őrizzen meg téged a köz javára.)* Sokat mondunk kevés szóval, mivel az a szó, hogy *servet*, két különböző dologra és jelentésre vonatkozik. Ennek igen nagy mestere Lipsius, amint ez nyilvánvaló sok példából, abból a beszédéből is, amivel Albert és Izabella uralkodói személyét is csodálóivá tette. Ha már történetesen erről kezdtünk el beszélni, nem hagyhatom említés nélkül, hogy ha nem is mindig, de mégis haszonnal alkalmazhatjuk az olyasféle beszédekben a laconismust, mint a dicsérő, köszöntő, fogadó beszéd. Úgy vélem, ez kézzelfoghatóbb volna, ha Lipsiusnak több ilyen stílusban írt beszéde volna kiadva.

13. *Nincsen hatásosabb művészi fogás a laconismusban, mint a kiszámíthatatlan művészi képzettársítások, amikor az egyik dologtól a másik dologig, az egyik argumentumtól a másik argumentumig előre nem látható módon és nyilvánvaló átmenet nélkül cikázunk.* Nem annyira a szavak, mint a dolgok kapcsolatát várjuk el, ezért már előbb legyen nyilvánvaló,

[52] Az ellipsis (tkp.: elhallgatás) egy kevésbé fontos, az értelmi összefüggés alapján kikövetkeztethető szó elhagyása. Az ellipsis szóalakzat, az elhagyott mondatrész egy szó, különösen szólásokban, közmondásokban fordul elő gyakran.

hogy váltottunk, mint mielőtt hosszasan időznénk az új témánál, amikor már hosszabb ideje áttértünk egy másik dologra.

Magát Lipsiust mint legfőbb mestert elismerem, ajánlom, és úgy vélem, hogy hozzá kell fordulni azoknak, akik a laconicus beszédfajtát nem akarják követni, de Lipsiust mégis olvassák az eredeti képzettársítások gazdagsága miatt, amikben az ő írásai mindenütt olyannyira bővelkednek. Így ezek mindenki számára hasznosak, akik azt a beszédfajtát célozzák meg, ami az asiaticus és laconicus beszédfajta között van. Sőt mindenki számára, akik nem szétesően, hanem összefogottan és hatásosan akarnak írni vagy beszélni. Az ilyen váratlan képzettársításnak csak egyetlen példáját idézem abból az ajánló leveléből, amit az első száz levele elé csatolt, amiben bár magasztalja az *Utrechti Köztársaság* jóakaratát, mégis így ír: „*Mert annál nagyobb a ti jótéteményetek, mivel oly nagy kegy az magában is, leírva is, hogy adómentes lettem, azért, hogy ne felejtsem el, legalább ebben a fejezetben szavakkal, azaz írásban adózom.*"[53] Itt nagymértékben váratlanul, és az olvasó várakozása ellenére ugrik az ajánlást kiváltó októl magára az ajánlásra.

14. A *paronomasiák* nagy szerepet kapnak a laconicus beszédfajtában is, de nem túl gyakran, nehogy gyermekes tetszelgésnek tűnjenek.[54] Amint manapság is sokan, akik arra törekszenek, hogy Lipsiust utánozzák, kis szavacskákat ismételnek, miközben az okos olvasók gyakran csak nevetnek és bosszankodnak. Lipsius gazdagon használja a szavaknak szójátékot eredményező ismétlését, ezenkívül takarékos és megfontolt, amint ebben a példában már láttuk: „*Munus in re, et verbis in immunem.*" És kicsit később: „*In epistolis, si a decoro nihil abitur, omnia recta, et si non usquequaque recta.*" *(A levelekben mind helyes az, ha semmi sem díszes, ha nem is mindenütt helyes.)*

15. Azok a nagyobb erejű alakzatok, mint a megszemélyesítések *(prosopopoeia)* és hasonlók, ha a hatással szóbőség jár együtt, és a gondolatok szinte szétfolynak, nem használatosak a laconicus beszédben. *Ezzel szemben, ha annyira erősek és nagyszerűek, hogy a gondolatok tömörek és feszesek, akkor nagymértékben illenek ehhez a beszédhez, hasonlóan a kérdésekhez, kételkedésekhez, praeteritiókhoz, occupatiókhoz, de azok nagymértékben homályosak.* Ugyanis a túlságosan nyilvánvaló occupatiók nem válnak díszére a laconismusnak.

16. A hosszú körmondatoknak itt semmi helyük nincs, rövid mondattagokat (membrum) és szakaszokat (incisum) kell annak használnia, aki tömören akar beszélni.

17. A mondattagoknak pedig ritkábban kell igére végződniük, és gyakrabban főnévre. Látni fogod Seneca és Lipsius írásaiban, hogy a lehető legritkábban végződnek a mondatok igére, míg főnevekre és névmásokra igen gyakran. Ezek azok a dolgok, amiket a laconicus stílusról szerzők olvasása alapján én magam figyeltem és állapítottam meg, mivel ez ideig senkit sem láttam, aki ebben a témában általánosan

[53] Az „*Ultraiectina Köztársaság*" nyilván Utrecht. (Utrecht latin neve: Ultrajectum, vagy Ultrajecti ad Rhenum.) Lipsius leveleinek első centuriája 1586-ban jelent meg Antverpenben: *Epistolarum selectarum centuria prima* címmel.

[54] A paronomasia (paranomasia) a szintaktikai alakzatokhoz tartozó hangzásbeli összecsengés, amely az azonos szótövekkel folytatott szójáték.

használható és biztos szabályt adott volna. Ennyit a két szélsőséges beszédfajtáról, tudniillik a terjedelmesről, amit a megkülönböztetés kedvéért asiaticusnak nevezünk (ugyanis más esetben az asiaticus elnevezés a rossz beszédet jelöli), és a tömörről, avagy a laconicusról.

Hátravan a kettő közötti, amit atticusnak szeretnek nevezni, ez az asiatismus és laconismus között lágyan és nyugodtan árad.

Erről a szabályok:

1. A középső beszédfajta az asiatismus és a laconismus között helyezkedik el; igen alkalmas, ha rögtönöznünk kell, és fejleszti beszédkészségünket, amit a nyilvános ékesszólásban kell alkalmazni. Ugyanis az asiatismus túlságosan is szétzilálja a gondolatokat, és a figyelmet mindenképpen fárasztja azzal, hogy többet foglalkozik a szavakkal, mint a dolgokkal: másrészt a laconismus viszont úgy foglalja össze tömören a gondolatokat, hogy elménknek gondot okoz követni a mondandót, mert még fel sem tudja fogni a szavak jelentését, és a beszéd halad tovább. Ezért van az, hogy azok, akik hozzászoktak a tömör és laconicus beszédhez, és egészen átadták magukat annak, nem elég könnyedek a familiáris beszédben, és nincs készségük a rögtönzésre, csak teljesen véletlenül, vagy csak akkor, ha életük nagy részét a beszédfajták tanulmányozásával töltötték. Ennek a kevert és közepes beszédfajtának a használatát azzal a szabállyal mutatjuk be, ami igen hasznos az olyan embereknek, akik az életük nagy részét nem fordíthatják a beszéd- és íráskészségük kialakítására, vagy akiknek a munkája megköveteli, hogy gyakran kelljen hirtelen és rögtönözve valamit beszélni vagy írni, ami mégiscsak nehézség és igen terhes közéleti feladat. Az ilyeneknek azt tanácsolnám, hogy ezt a kevert beszédfajtát kövessék, azaz ne bővítsék túlságosan a szónoklatot, de ne is tömörítsék túlságosan. Cicero ezt a beszédfajtát soha nem használta. Nagyon gyakran alkalmazta viszont Sallustius, az újkoriak közül pedig *Rotterdami Erasmus*, egyrészt a leveleiben, másrészt sok más írásában. *Ludovicus Vives* szintúgy.[55] Meg vagyok győződve arról – bár esetleg tévedek, és nem tudom, hogy mennyiben biztos az ítéletem –, hogy ezt a két szerzőt nem kisebb haszonnal lehet olvasni és a stílusukat utánozni, mint bárkit a régiek közül. Ezenkívül a stílusukat pontosan középütt lévőnek tartják a terjedelmes és a tömör között, valamint azért, mert a szavaik és kifejezéseik mindenekelőtt felhasználhatók a mi korunkban és illenek a mi szokásainkhoz.

2. Ez a középső fajta is nagyon alkalmas a tanításra és a magyarázatra, méghozzá azért, mert a magyarázatban valamilyen kedves választékosság és díszítettség nyilvánul meg, és az átlagos embereket, amilyen a többség, nemcsak a dolgok érthetősége csábítja, hanem a szavakból eredő díszítettség is. Mindkettőt viszonylag könnyű elérni, sőt mindkettővel könnyebb az emberekben érzelmeket kiváltani, mintha csak a laconismust használnád. A többi dologban úgy szoktunk ítélni, hogy azt kell előtérbe helyezni, ami több helyen és több ember esetében használható. Ezért gondolom, hogy ebben a dologban is így kell ítélni. Ha manapság találnál hat embert, aki célsze-

[55] Vives, Ludovicus (1492–1540), spanyol humanista tudós, filozófus, filológus. Sok kiadást megért legfőbb retorikai műve: *Rhetoricae sive de ratione dicendi libri tres et de consultatione liber.*

rűnek tartja az asiatismust, és hármat, aki a laconismust, tizenkét embert fogsz találni, akik a közepes stílust tartják célszerűnek. Ne okozzon meglepetést, hogy Rotterdami Erasmust oly sokan csodálták mindenféle rendű és rangú emberek, főpapok, hadvezérek, királyok, fejedelmek, főurak, s végül a köznépből valók is, akik nagy egyetértésben dicsérték és csodálták ezt a férfiút, és stílusában és nyelvezetében hihetetlen módon gyönyörködtek.

3. Valójában nem zárja ki ez a mérsékelt beszédfajta a laconismust, csak megszelídíti, egészen úgy, mint ahogy a méz megszelídíti az ecetet, bár az mézesen is ecet marad.

4. Így a laconismus művészi eszközeit is ebben a beszédfajtában visszafogottan kell használni, *különösen azokat, amelyek a nehezen követhető, merész gondolattársításokra vonatkoznak*. A laconismus többi kellékét pedig időnként váltogatni kell, és a személyekhez és a tárgyhoz kell alkalmazni.

A mértékletesség mindenben a legkívánatosabb, egyszersmind a leghasznosabb is, ezért a laconicus művészi eszközöket semmiképp se vesd el, hanem a felbukkanó dolgok és érzelmek változatossága érdekében vegyítsd a laconismust és az asiatismust ugyanabban a beszédben. Úgy vélem, hogy ezt tették az athéniek is, olyannyira, hogy az atticus beszédfajta nem más, mint a laconismus és az asiatismus megfelelő keveréke. Csak azt kell fájlalni, hogy a rhétorok erről a beszédfajtáról is vagy nem tanítottak semmit, vagy pedig zavarosan tanították. Ugyanis amit a nagyszerű és az egyszerű közötti közepes beszédfajtáról tanítottak, az teljesen más, és ide magától értetődően nem illik, hiszen *itt nem a nagyszerű és az egyszerű stílus helyes arányáról van szó, hanem a terjedelmes és tömör kifejezésmód helyes arányáról.*

Beiktatok még néhány dolgot abból, amit Sturm fejt ki az *Eloquentia* 3. k. 26. f., ahol valamiféle hatékony méltóságról *(gravitas)* beszél, avagy a beszéd egy olyan megfelelő alakzatáról, amiről ezt írja: „*A beszéd egész megformálásának irányítója és szabályozója az, amit a görögök* δεινότης*-nek neveztek.* (Megjegyezzük, hogy itt másképpen kell érteni azt a szót, hogy δεινότητος vagy *gravitas*, mint fentebb Sturm vagy mi.) Olyannyira ebből származik az ékesszóláshoz illő méltóság, hogy azt a szónokot nevezik δεινόσ-nak, aki képes meglátni, hogy hol követeli meg az ügy a közérthetőséget, hol a fenséget, és magában a fenségben hol szükséges a tekintély, hol a visszafogottság, hol a keménység, hol a pompa, hol az erő, hol a csípős hang, illetve mikor szükséges, hogy a beszéd gondosan megírt és kellemesen hangzó legyen, és mikor gyors és élénk. Vagy mikor lassú, vagy egyszerű, vagy kellemes vagy szellemes, vagy nyugodt. Végül, hogy hol legyen őszinte a beszéd, azaz hol tűnjék szívből jövőnek, különösen ha haragról, szidásról és szemrehányásról van szó." Mindezek esetében szükség lehet arra, hogy ezeket az alakzatokat egymáshoz illő módon keverjék, ahogyan az ékesszóló és a beszédben tökéletesen képzett embernél előfordul.

5. Ebben a beszédfajtában tehát se az inventio, se a tárgyalás, se az amplificatio ne bővelkedjék argumentumokban, de ne is hiányozzanak belőlük. Ez egyrészt szükséges, másrészt hasznos, és a személyek és a dolgok körülményeire is vonatkozik.

6. Az argumentumoknak és a szónoklat részeinek elrendezése és az összekapcsolása arányos, de közelebb áll a laconismushoz, mint az asiatismushoz, úgyhogy ennek a beszédfajtának a követését főleg annak tanácsolom, aki a laconismust előzőleg már tanulmányozta. Az előbb azt tanácsoltam, hogy az összekapcsolás műfogásai miatt

leginkább a laconicus szerzőket kell olvasniuk mindazoknak, akik az ékesszólásra törekszenek. Itt újra megismétlem ezt a figyelmeztetést azon okok miatt, amiket a szabályban fejtettem ki.

7. A szavaknak ebben a beszédfajtában a középszernek kell megfelelniük, de ha a tárgy nagyon emelkedett, természetesen a szavaknak is választékosnak kell lenni. Amikor olyan tárgy jön elő, ami közönséges, és a hallgatóságot nem kell különösebben lázba hozni, nincs szükség rendkívüli gondra és gyönyörködtető szavakra.

8. Ebben a beszédfajtában minden alakzatot lehet alkalmazni, de csak azért, hogy a beszédet mintegy biztos mederben tartsa, és hogy az ne legyen olyan kötetlen, mint az asiaticus beszédek.

9. A körmondatokat és tagjaikat a tárgyhoz kell alkalmazni úgy, hogy a körmondatok sose legyenek szétáradóak, és inkább tagolják a tagok a szónoklatot, mint a teljes és terjedelmes körmondatok.

A speciális retorika II. könyve

A SZÓNOKI BESZÉD SZÁRMAZTATOTT RÉSZE, AVAGY AZ ELŐKÉSZÜLET ÉS A FELDOLGOZÁS

I. FEJEZET

AZ OLVASÁS ÉS VÁLOGATÁS

Megvolt a speciális retorika elsődleges része, következik az abból származó része, amely a retorikának a gyakorlatát és használatát adja, ezért nevezzük a retorika gyakorlópályájának. A szerkesztett rész pedig vagy elsődleges, vagy másodlagos.

A származtatott rész az, ami az előkészülettel vagy kigondolással, vagy a szónoklat megszületésével foglalkozik: miképpen kell valamit a retorika szabályai szerint előkészíteni és megalkotni.

Az előkészület vagy befejezett, vagy befejezetlen. A befejezett előkészület a befejezett beszédhez tartozik. Vagy elsődleges, azaz távolabbi, vagy az elsődlegesből származó, azaz közelebbi. Az elsődleges előkészület 1. az olvasás, 2. a hallás, 3. a válogatás, végül 4. a gyakorlás. Az olvasás vagy elsődleges, vagy abból származó. Az elsődleges olvasás a szónoki szabályoknak és a szabályokhoz kapcsolódó magyarázatoknak az olvasása. Erről ezek az előírások:

1. Nem szükséges, hogy a tanulók a sok szónoki szabály olvasásával, még kevésbé a magyarázatokéval terheljék magukat, egyrészt azért, mert e téren inkább számít az alkat, mint a logikában, másrészt mert ennek a mesterségnek a szabályait a szerzők túlságosan összezavarták, harmadrészt gyakran e szabályok szükségtelenül bőbeszédűek.

2. A mi rendszerünkhöz pedig úgy kell, hogy hozzáfogjanak, hogy először az általános retorikát vessék elméjükbe egy egyszeri, majd másodszori olvasással, majd a speciális retorikát háromszor olvassák végig.

A mai rétorok között nincsenek olyan sokan azok, akiket külön-külön is ajánlhatnék azok számára, akiknek másfajta tanulmányokhoz kell felkészülniük. *J. Sturm* és utána *M. Iunius* magaslik ki nagyon ebben a mesterségben. Akinek szabad ideje van, remélhetőleg olvasta őket. Nekem éppen az volt a célom, hogy ami náluk kiváló, azt az én rendszeremben mind átadjam. Azt tanácsolom tehát, hogy akik nem iskolákban ékesszólást tanító tanárok akarnak lenni, a maiak közül senki másnak a retorikai szabályait ne olvassák, csak a miénket, amit most átadunk. Az alkat igen sokat számít, többet, mint bármely más mesterségnél. Ezért van az, hogy sokaknál látjuk, hogy jól beszél és ékesszóló, még ha nem is részesült semmilyen tanításban, vagy éppen csak rosszban. Mégis, mivel az elmélet biztosabb vezető, mint az alkat, és mivel az, aki elméletileg képzett, megérti az okokat is, hogy mit miért kell így, és nem másképpen mondani, nemkülönben mivel mások beszédéről nyilatkozni, és azokról véleményt formálni is az elmélet előírásai szerint lehet, azért nem kell lebecsülni a retorikai

szabályokat, különösen most, mivel isteni jótétemény folytán rendelkezésre áll módszeres kifejtésük.

3. A régi szerzők közül a retorika tanításában leginkább Arisztotelész tűnik ki, majd Cicero és Quintilianus. Ezért kívánom azt, hogy Arisztotelész *Rhétorikájának* második könyvét mindenki olvassa el, azok is, akiknek az iskolában nem vele kellett tölteni az időt. A többiek vegyék hozzá Cicero szónoklattani írásait, Hermogenészét, Quintilianusét, Longinusét, Demetriosz Phalereuszét és más szónokokét, akiket Párizsban adtak ki egy kötetben.[56]

Az elsődleges olvasásból származó olvasás maguknak a Szónokoknak, azaz a mesterség szabályai szerint megírt beszédeknek az olvasását jelenti. Erről az olvasásról ezek a szabályok:

1. Több időt kell fordítani magukra a szónoklatokra, amiket a különféle szerzők írtak, ugyanis az ilyen olvasás egyrészt példát is szolgáltat a szabályra, amit követni tudunk, másrészt pedig szónoki fordulatokat és anyagot ad, amit a közhelyek segítségével elrendezve alkalomadtán dicséretesen fogunk alkalmazni a beszédünkben.

2. A szónokok kapcsán két dolgot kell megfontolni, azt, hogy 1. kiket olvasson, 2. hogyan olvasson.

3. Mind régi, mind újkori szerzőket olvasni kell.

4. A régiek közül Cicerót mindenkinek olvasnia kell, másrészt Démoszthenésznek, Aiszkhinésznek és más görögöknek azokat a szónoklatait is, amelyeket a maga nemében egyedülálló kötetében *Henricus Stephanus* gyűjtött össze Párizsban azok számára, akik kétségtelenül az ékesszólás tanáraivá kívánnak válni. Számukra ugyanis szerfelett hasznos, hogy összehasonlítást tegyenek Cicero és Démoszthenész között, és arra fordítsák a figyelmüket, hogy milyen szónoki fogásokat kölcsönzött Cicero Démoszthenésztől.

Agricola (*De inventione* 3. könyv 16. fej.) arra ad tanácsot, hogy kiket olvassunk. Mindenféle szerzőt olvasni kell – mondja –, miután figyelmesen összevetettük őket a szabályokkal, hogy azokat tisztábban értsük, és az általunk előadott szabályok alapján azok ügyességével kezdjünk el beszélni, azokat kövessük és azok nyomában haladjunk, akiket – úgy tetszik – messziről is lehet követni, és akiket tehetségekben szűkölködő korunk jeles díszeinek gondolok. Egyébként arra figyelmeztet említésre méltóan Iustus Lipsius (*Variorum lectionum libri* 1. könyv 3. fej.), hogy mennyire hasznos az a gyakorlás – természetesen azoknak, akik arra vágynak, hogy magukat teljesen az ékesszólás tanulmányozására adják át –, ha Cicerót összehasonlítják Démoszthenésszel. „Leginkább azt kell kívánni – mondja –, hogy azt a munkát, amelyet Homérosz és Vergilius hasonló helyeinek az összehasonlításában már régen elkezdtek igen tanult emberek, azt a legfőbb és legkiválóbb szónokokkal, Démoszthenésszel és Ciceróval is elvégezze valaki. *Biztos haszon és kellemes foglalatosság, ha mindazt a*

[56] Demetrius Phalereus, görög államférfi, kiváló szónok: Theophrastus tanítványa és Menandrosz barátja. Kr. e. 317–307 között Athén helytartója volt. Történeti, bölcseleti, retorikai értekezései nagyobb részben elvesztek, retorikai műveit Cicero és Quintilianus is sokra becsülte. Longinus Cassius, görög filozófus, rétor. Történeti, bölcseleti, grammatikai művek szerzője, retorikájának egy része Aszpinész retorikájában maradt ránk. Valószínű, hogy az 1599-ben Párizsban, Ambrosius Drouart kiadásában megjelent „*Antiqui rhetores Latini ... ex bibliotheca Francisci Pithoei*" c. kötetről van szó.

mesterségbeli tudást, amit a mi Cicerónk a görögtől kölcsönzött, szinte egyetlen szempillantással lehetne felmérni és szembeállítani egymással, és megítélni, hogy alkalmasint az egyik mit mondott tömörebben, a másik mit mondott részletezőbben, mit mondott Cicero magasztosabban és díszesebben, a másik mit egyszerűbben és természetesebben, ez vagy az mit erősebben, bátrabban, jobban vagy kevésbé jól. Mert ha helyesen akarjuk megítélni – Lipsius mondja ugyancsak a mondott könyv 3. fejezetében –, a mi Cicerónk ékesszólása, bármekkora is, Démoszthenésztől származik, és bár az imitatióban jelölte ki a feladatát, nemcsak a szakavatottságban és a beszéd felépítésében egyeznek meg gyakran, hanem sokszor a szavaik és mondataik is egybeesnek."[57]

5. A jelenkori szónokok közül elsősorban azokat kell olvasni, akik a közepes stílust használják, ilyen Erasmusnak jó néhány beszéde, ilyenek *Muretus* szónoklatai, majd azokét, akik a fennkölt stílusban írtak, ebben Ramus és *Perpinianus* beszédei emelkednek ki.[58]

6. Továbbá úgy a régi, mint a jelenkori szónokoknál arra kell ügyelni, hogy figyelmet fordítsunk arra, kik írtak inkább asiaticus és atticus, kik pedig inkább laconicus beszédeket.

7. Cicerónak asiaticus és atticus beszédei is vannak, ezekben terjengősebb az inventio, gyakoribb az amplificatio, több az alakzat és hosszabbak a periodusok.

8. A régieknél laconicus beszédeket leginkább a történetíróknál kell keresni, Liviusnál, Sallustiusnál és másoknál. De a panegyricus beszédek is többnyire laconicusok. Plinius *Panegyricus*a is, más szerzőké is az, és a mondott kötet 8. kiadásában vannak összegyűjtve.[59] Ennek a kötetnek az elolvasását, ahogy minden laconicus beszéd olvasását is, ajánlom azoknak, akik a közügyeknek akarnak élni és abban akarnak forgolódni, sőt azoknak a szenátori, katonai és követi beszédeknek az olvasása is, amelyeket Liviusból, Sallustiusból és másokból gyűjtött össze Melchior Iunius, kétségkívül igen hasznos azok számára, akik az ékesszólásra törekszenek.[60]

---

[57] Az idézett kötet: Lipsius, Justus, *Variarum lectionum libri*, Antverpiae, 1569, második kiadása ugyanott: 1585.

[58] Muretus (Muret), Marc-Antoine (1526–1585), francia humanista. Tudományos munkásságának súlypontja Tacitus műveinek kommentálása volt, amelyet elmélyült retorikai vizsgálat kísért. A *brevitas*t, *obscuritas*t és az *asperitas*t tekintette a három legfontosabb tacitusi erénynek, jellemzőnek. E sajátosságokat J. Lipsius is nagyra becsülte és Muretusszal együtt az „Atticus" retorikai stílus meghatározójának tartotta. Vö.: Jürgen von Stackelberg, *Tacitus in der Romania. Studien zur literarischen Rezeption des Tacitus in Italien und Frankreich*, Tübingen, 1960, valamint M. W. Croll, *Muret and History of „Attic" Prose*, in *Style, Rhetoric and Rhytm*, Princeton University Press, 1966. Perpinianus (Perpinan, Perpinien), Johannes (Jean) (1530–1566), francia jezsuita humanista filológus, tudós. Retorikai művei: *De Rhetorica discendi, De arte Rhetorica liber et artis metricae compendium*, valamint az *Orationes duodeviginti*. Keckermann itt valószínűleg ez utóbbit emlegeti.

[59] C. C. Plinius Secundus (61–kb. 114), római prózaíró, rétor. Nagy terjedelmű műve a *Panegyricus Traiani (Traianus császár dicsőítése)* c. szónoklat, amelyet consuli beiktatása alkalmából tartott a senatusban és Traianus császár dicsőítése.

[60] Junius, Melchior, *Epistolae ex historicis*, Montebelgardi, 1595 c. kiadványáról lehet szó. Hasonló funkciójú M. Junius politikai retorikát részletesen tárgyaló műve: *Politicarum quaestionum in eloquentiae studiosorum gratiam stylum exercere cupientium*, Pars I–III. Argentorati, MDCII.

9. A jelenkori asiaticus és atticus szónokok között van Muretus, *Maioragius.*[61] Ramus beszédei a laconismushoz közelítenek. Egyik-másik kiadott beszédében Lipsius tömörebbnek tűnik annál, mintsem hogy az ékesszólást tanulóknak az ő követését nyomatékosabban ajánlhatnám. Mégis lehet olvasni ezeket is. De elsősorban azokat a beszédeket ajánlhatnám, amelyeket Buchananus rendre beiktatott a maga *Skót történet*ébe, valamint *Cominaeus*t, *Guiccardinus*t és más hasonló történetírókat, akiktől válogatott beszédeket fognak találni Iuniusnak a mondott kötetében.[62] Ezeket hármas haszon miatt kell igen szorgalmasan olvasni, azaz a történeti és a politikai haszna miatt, végül amiatt, amit itt hangsúlyozunk: a férfias és előkelő ékesszólás miatt.

10. Így megkaptuk, milyen szerzőket kell olvasni: az következik, hogy megmutassuk, hogy milyen sorrendben és hogyan kell őket olvasni. Ami a sorrendet illeti, előre kell venni az asiaticusokat és atticusokat, mind a régieket, mind az újkoriakat, úgy, hogy az ifjúkoruk elején fordítsanak gondot arra, hogy végigolvassák ezeket, míg 23-24 éves korukra a tehetségük ki nem alakul.

11. Ezután a nevezetesebb régi és új laconicusokat kell szorgalmasan végigolvasni azoknak elsősorban, akik a politikai életben törekszenek ékesszólásra. Ezek nemcsak szónoki hasznot fognak nyerni, hanem egy csapásra a másik kettőt is, amiről már beszéltem.

12. El kell már mondani, hogy milyen úton s módon kell olvasni. Különösen azok számára, akik a közügyekre készülnek, azt a tanácsot adom, hogy először a beszédek feldolgozásának azt a módszerét értsék meg, amit ennek a rendszernek a vége felé fogunk adni.

13. Majd a mi szabályaink szerint Ciceronak legfeljebb két vagy három asiaticus beszédét dolgozzák fel azok, akik az ékesszólásra törekszenek, és ha esetleg valamelyik hely homályos, Freigiust, aki a beszédeket magyarázta, vagy Manutiust, vagy Ramust hívják segítségül azokban a kommentárokban, amelyeket Cicero beszédeiről írtak.[63]

---

[61] Maioragius (Majoragio), Marcus Antonius (Marcantonio), (1514–1555), olasz humanista filozófus, rétor. Polemizált a ciceróniánizmusról, annak túlzó képviselői közül különösen Mario *Nizoli*val vitázott. Két műve tartalmaz mintaszónoklatokat is: *Antiparadoxa in Ciceronis paradoxa*, és *Commentaria in partitiones oratorias Ciceronis.*

[62] Buchananus (Buchanan, Bucananus), George, (1506–1582), kiemelkedő protestáns skót humanista tudós, neolatin költő, drámaíró. *Rerum Scoticarum historia. De iure regni apud Scotos* c. művének valamelyik kiadásáról beszél Keckermann, amely erősen érvényesíti a retorizált történetírás szempontjait. Vö.: Macmillan D. G., *George Buchanan – A Biography*, London, 1906. Cominaeus, Philippus (Comines, Philippe de), (1446–1509), francia humanista történetíró, a latin nyelven írott és többször kiadott (de németül és franciául is többször megjelent) XI. Lajosról és VIII. Károlyról készült történeti munkáját említi Keckermann: *De rebus gestis Ludovici… undecimi… et Caroli, Burgundiae ducis commentarii.* Guiccardini, Francesco (1484–1540), firenzei olasz humanista történetíró, aki a történetírás és retorika egyenrangú jelentőségét hangoztatta. Keckermann (latinul és olaszul is megjelent) *Historiarum sui temporis libri viginti*, vagy *Hypomneses politicae recens ex Italico Latinae factae. Quibus subjunctae Sententiae selectiores ex Historia Italica ejusdem autoris descriptae* c. műveinek valamelyik kiadására gondolhatott.

[63] Freigius, Johann Thomas, (1543–1583), német protestáns humanista filológus, rétor, jogtudós Cicero-kommentátor. Ramus dialektikájának, retorikájának követője, antiarisztote-

14. Miután a három szónoklatot így feldolgozták, a többit magyarázva ne ilyen módon folytassák, hanem egyet-egyet szaporán és gyorsan olvassanak végig, mégpedig vagy magukban, vagy mások társaságában egy erre kijelölt társuk felolvasását hallgassák meg. A szónoki közhelyek közé, amit kicsivel később fogunk magyarázni, ne minden dolgot jegyezzenek fel, hanem csak azt a néhányat, amiről a mi retorikánk speciális szabályai alapján úgy ítélik, hogy valamikor hasznos lesz a közügyek során; ha nem nagyon hosszú, szóról szóra, ha pedig hosszabb, csak az oldalszámot kell megjelölni, hogy utána folyamatosan rendelkezésre álljon. Így, ha közepes is a szorgalmunk, hat hét alatt Cicero összes beszédét haszonnal tudjuk végigolvasni.

15. Ugyanilyen módon kell előrehaladni a laconicus beszédekben úgy, hogy természetesen először Livius vagy Sallustius egyik-másik beszédét, vagy valamelyik panegyricust, Pliniusét vagy másét, dolgozzuk fel alaposan retorikánknak a laconismusról szóló általános és speciális szabályai szerint. Ezután a többi laconicus beszédet olvassuk végig úgy, hogy ne mélyedjünk el alapos elemzésükben; de hasznosabb, ha csak egyesével, és amiről úgy látjuk, hogy még hasznunkra lehet, azt jegyezzük fel a közhelyek közé. És így mind azokat a laconicus beszédeket, melyekről azt mondtuk, hogy ebben a jeles kötetben vannak összegyűjtve, mind azokat, amelyek e köteten kívül találhatók meg, 60 vagy 70 nap alatt úgy végigtanulmányozhatjuk, hogy ez az olvasás egész életünkben hasznunkra lesz, és nem lesz szükség arra, hogy valaha is megismételjük.

Úgy vélem, valamivel több időt kell szánnunk a laconicus beszédekre, egyrészt azért, mert a közügyekben jobban hasznunkra vannak, másrészt mert valamivel nehezebbek, végül mert egy füst alatt tanulmányozhatjuk az etikai, a politikai vagy a történeti témákat és a dolgok neve alatt feljegyezhetjük a közhelyek közé azokat a kifejezéseket, amelyek legkifejezőbben és legválasztékosabban a laconicus beszédfajtában fordulnak elő. Ezzel szemben az asiaticus beszédekben sok hétköznapi kifejezést találunk, ezeket átugorhatjuk, és ezek tárgyai sem annyira emelkedettek.

16. Tehát a lakonikus beszédek olvasására csak azután kell rátérni, hogy végeztünk az asiaticus beszédek olvasásával, még az ifjúkorban, de már annak az érettebb szakaszában.

Ennyit az olvasásról, következik a hallás. Erről ezek a szabályok:

1. Mivel a hallás jobban megérinti és megindítja a lelket, mint a látás, az ékesszólásra való felkészüléshez is többet segít, amit hallunk, mint amit olvasunk.

2. Ennélfogva, aki szeretne valamit elérni, az leginkább ennek az észlelési módnak a segítségére fog támaszkodni, és gondot fordít arra, hogy ékesszóló embereket hallgasson.

3. Hasonlóan azoknak is, akik egyházi szónokok akarnak lenni, ékesszóló hitszónokokat kell folyton folyvást feszült figyelemmel hallgatniuk, ahogyan azok is, akik a

---

liánus. Hivatkozott műve: *Cicero M. T., Orationes omnes*, Vol. I–III. Ed., comment. Freigius, J. T., Francofurti, 1592 és *Ciceronianus: in quo ex Ciceronis monumentis ratio instituendi locos communes demonstrata et eloquentia cum philosophia coniuncta descripta est*, Basileae, 1575. Manutius, Paulus Cicero-kommentárja: M. T. Cicero, *Opera, Manucciorum commentariis illustratus*, Tom. I–X. Comment. Marius Victorinus, Aldus et Paulus Manutius, Venetiis, 1583.

közügyekben akarnak forgolódni, arra fordítsanak gondot, hogy tanácsnokok, szenátorok, követek, hadvezérek szónoklatait hallgassák, és azokat feszült figyelemmel kövessék, közhelyeiket gondolják át újra, ha erre méltónak ítélik azokat.[64]

Kevesen hiszik el, hogy mennyire segít a hallás az ékesszólás kifejlesztésében és tökéletesítésében. Pedig az az igazság, hogy sokkal nagyobb ereje van, mint az olvasásnak. Ugyanis a hallott dolgok mélyebben behatolnak a lélekbe, tovább megmaradnak, és nagyobb mértékben ösztökélik a lelket, hogy valami hasonló dologgal próbálkozzék. Ezért van az, hogy sokkal sikeresebben adjuk elő és utánozzuk azt, amit hallottunk, mint azt, amit olvastunk. Így tehát a peregrinációnk legfőbb célkitűzései között szükségképpen szerepelnie kell annak, hogy közügyekről és más témákról különböző ékesszóló férfiakat meghallgassunk, beszédbeli ügyességüket és mesterségbeli fogásaikat megjegyezzük, és alkalomadtán versenyre keljünk velük. A politika iránt érdeklődőknek kell mindenekelőtt gondot fordítaniuk arra, hogy bejussanak a fejedelmi udvarokba, törvényszékekre és különböző hivatalos helyekre, és ott meghallgassák a szenátorok, követek és akárki más nyilvánosan előadott politikai beszédeit. És ha olyat hallanak, ami megtetszik, és amit a saját gyakorlatukban egyszer majd fölhasználhatnak, ha nem bíznak az emlékezetükben, azt a jegyzetfüzetükbe azonnal jegyezzék fel, és később a füzetükből írják át a közhelyek közé. Cicero ezt megfontolta. Ezért Róma legkiemelkedőbb szónoka tíz évig folyamatosan hallgatta azokat, akik közügyekben és bírósági ügyekben beszédeket tartottak, és ez igen nagy hasznára volt.

Megfontolta ezt Augustinus is, amikor *A keresztény tanításról* írt művének 4. könyvében ezt mondja: „Ha valaki éles és tüzes tehetséggel rendelkezik, könnyebben szegődik melléje az ékesszólás ékesen szólók hallgatása, mint az ékesszólás szabályainak követése által. Kicsit később: Még azok is, akik e szabályokat megtanulták, és kiadósan vagy ékesen szólanak is, nem tudnak valamennyien beszéd közben figyelni ezekre, hogy szerintük beszéljenek, hacsak nem éppen e szabályokat kell fejtegetniük. Sőt, azt hiszem, alig akad közöttük valaki, aki e kettőt egyszerre megvalósíthatja: jól beszéljen, és ugyanakkor a cél elérésére fontolásba vegye beszéd közben az ékesszólás szabályait is. És mégis az ékesen szólók beszédeiben vagy megnyilatkozásaiban úgy találjuk, hogy teljesedésbe mennek az ékesszólás szabályai, melyekről nem gondolkoztak sem ékesszólásuk előtt, sem közben. Aztán hozzáteszi: Vajon nem tapasztaljuk-e példákban is ezt a lehetőséget? Hiszen tudjuk, hogy nagyon sokan vannak, akik a szónoklás szabályai nélkül is ékesen szólnak; viszont egy olyan szónokot sem ismerünk, aki a legkiválóbbak olvasása és hallgatása nélkül kiváló lett volna."

4. *Mivel pedig a retorika semmiképp sincs hozzákötve egy meghatározott nyelvhez, és a mesterség minden nyelven közös, még ha az iskolában leginkább a latin nyelvből vesszük is a példákat, ezért minden nyelven kell beszédeket hallgatni: olaszul, franciául, németül, lengyelül, bárhol is élj, vagy bárhová utazz el végül.* A mesterségbeli fogásokat pedig azokon a

[64] Keckermann itt ugyan „egyházi szónokok"-ról beszél, azonban egész munkájában érvényesül az a szemlélet, amely a retorikát egyetemlegesnek tekinti, legfeljebb részterületei vannak, de törvényszerűségei érvényesek valamennyire.

nyelveken kell feljegyezni a közhelyek közé, amelyiken hallottad, ha azt a nyelvet annyira szereted és megbecsülöd. De ha kevésbé törődsz a nyelvvel, fordítsd vagy az anyanyelvedre, vagy latinra azt a szónoki fogást, amit hallottál, és úgy jegyezd fel a közhelyek közé.

Nagy tévedés volna, ha valaki azt gondolná, hogy a retorika a latinul beszélés művészete, amikor az a franciául, olaszul, németül, lengyelül és bármilyen más nyelven való beszélés művészete is. Semmi módon nincs a retorika a latin nyelvhez kötve, még kevésbé a göröghöz, és nem csak azért tanuljuk a retorikát, hogy latinul beszéljünk, hanem hogy az anyanyelvünkön is ékesszólóak lehessünk. Mármost mivel a rétoroknak az iskolákban csak latin és görög példákat tanítanak – így van, elmondom, mert ez a helyzet – a tanítók valamilyen hibája folytán, akik vagy nem tudtak más nyelveken, vagy mert ők maguk is csak görög vagy a latin nyelven tanulták a retorikát, valamiképp ezt ehhez a két nyelvhez kötötték. Mi ez ellen tesszük le a voksunkat, ezért szónoki közhelyeket keresve mindenféle nyelvű művészi szónoklatot és levelet jegyzetelünk ki. *Ugyanis ezeket a fogásokat, ha már tudjuk egy nyelven alkalmazni, könnyen lehet más nyelvre fordítani és imitatióval utánozni, ha a szavak és kifejezések nagy mértékben különböznek is.*

5. Nemcsak a politikusok politikai beszédeit kell minden nyelven megfigyelni és hallgatni, hanem az etikai és a családi ügyekkel kapcsolatos beszédeket is, és mindenfajta mást is, amit a Speciális Retorika I. könyvében előszámláltunk; nem csak a férfiak beszédét, de a nőkét is, akiket a természet ahogyan testi szépséggel, úgy a szóbeli megszólalás bájával is jelesül megajándékozott. Összegezve: bárki is lesz az, aki beszélni fog, ha valami páratlan műfogás bármilyen nyelven is előjön a beszédben, azt jegyezd fel! Ennyit az ékesszólás kialakításának első két segítőjéről, mármint az olvasásról és a hallásról.

Következik a harmadik segítő, azaz a hallgatók és az olvasók kiválasztása, és ezért a közhelyek kijelölése és elrendezése (annotatio, digestio). Az ékesszólásnak ezekről a közhelyeiről a következő szabályokat, és a szabályokkal együtt az elnevezéseket tanítjuk.

1. Mivel sokan azokat a dolgokat, amiket ismernek és jól értenek, nem tudják megfelelőképpen előadni, és mivel nagy gondot kell fordítani mind a változatosságra és a bőségre, mind a választékosságra, és mivel igen nagy szükség van jó emlékezőtehetségre a szónokláshoz és az ékesszóláshoz, mely csak keveseknek adatik meg, és mivel a nagy emberek elméjét is elnyomja a nagy szándékoknak a súlya, és végül, mivel erősen el vannak foglalva azok, akik a közügyekben forgolódnak, és ezeknek az embereknek mégis gyakran kell egy-egy alkalomhoz kapcsolódva vagy írniuk, vagy beszédet tartaniuk, igen nagy szükség van az ékesszólás közhelyeire, olyanokra tudniillik, amelyek közé fel vannak jegyezve azok a dolgok, amelyek a beszéd gyors és hatásos megformálásához segítséget jelenthetnek.

2. Ki kell tehát dolgozni a locusokat mindenkinek, aki sikeresen akar a közügyekben forgolódni, de módszeresen kell kidolgozni. Ugyanis, mivel nagy a bősége mindannak, ami a témához tartozik, azért ebből az igen nagy bőségből zavar származnék, sőt a velünk született emlékezőtehetségnek is ártana, és azt összezavarná, ha nem járulna hozzá a módszernek a világossága.

3. Nem tudom, hogy maguk a betűrendes mutatók nem okozhatnak-e több kárt,

mint nyereséget és hasznot az ékesszólás tanulmányozása során, mivel a módszernek ez a világossága nem származhat az ábécéből.[65]

4. A legjobb lesz tehát először elsajátítani az ékesszólás mesterségének a módszerét, majd e módszer szerint feljegyezni a közhelyeket. Ezek között meg kell jelölni azokat, amelyekhez a szónoklatban haszonnal fordulhatunk.

Egyesek az ékesszólás semmilyen közhelyét nem rendezik el maguknak, mások megpróbálják ezeket elrendezni, de úgy, hogy vagy a betűrendet követik, vagy valami mást, ami mégis idegen az ékesszólás módszerétől és rendszerétől, így ezek semmit sem tudnak megfelelően kidolgozni. *Johann Sturm*, mivel látta, hogy mennyire fontos a közhelyek elrendezése, nagymértékben felbuzdulva azon dolgozott, hogy az ékesszólás bizonyos helyeit elrendezze, amiben valamiképp mindenkit megelőzött, miként azok a könyvei bizonyítják, amelyeket a beszédgyakorlatról és a latin nyelv elemzéséről írt.[66] Igazából mégis sok olyan dolog van, amiket ezekből a sturmi helyekből méltán hiányolunk. Először is, sok dolog zavaros, sok pedig tökéletlen és hiányos. A speciális retorikának a szokásos témáit vagy teljesen mellőzi, vagy pedig ezekből néhányat beerőszakol az általános retorikába.[67] Sőt olyan témákat is felvesz teljesen indokolatlanul, amik nem tartoznak a közhelyekhez, és amiket semmilyen szokás nem indokol, mint amikor minden szóképet *(tropus)* és alakzatot *(figura)* felvesz, sőt a közhelyek közé akarja számítani a metaphorák, metonymiák, allegoriák és később a szóalakzatok *(figurae dictionis)* példáit, mint az anaphorát, epistrophét és hasonlókat. Ezek nem annyira a közhelyekhez, mint inkább magának a mesterségnek a tudnivalóihoz tartoznak. Ugyanis visszás dolog a retorika mesterségének minden példaanyagát a közhelyek közé iktatni, amint kicsivel később ki fogjuk fejteni.

5. Szorgalmasan kell arra figyelni, hogy milyen témák, és milyen sorrendben legyenek kijelölve az ékesszólás közhelyei között.

6. Tehát először is, nem szükséges fölvenni a nyelvtani elnevezéseket, amelyek az egyszerű szókincset érintik, míg helyes szavakról van szó, hasonlóképpen a sajátos latin vagy más nyelvi kifejezésekre vonatkozókat sem.

Sokan minden különös és ritka latin szót és kifejezést a szónoki közhelyek közé sorolnak, ami hibás, mivel a szavak, amíg egyszerűek és helyes latinságúak, nemkü-

---

[65] Keckermann itt az alfabetikus fölépítésű *florilegiumokra, cornucopiaekra, promptuariumokra, thesaurusokra, Gradus ad Parnassum*okra gondolhat, amelyek rendkívül elterjedtek voltak, az iskolai oktatás segédkönyvként használta azokat a retorika oktatásában.

[66] A hivatkozott mű: Joannis Sturmij *Lingvae Latinae resolvendae ratio. Tradita in Celebri Reipublicae Argentoratensis Academia: Anno septuagesimo tertio. Et nunc primum in lucem edita: studio Ioannis Lobarti Borußi: Iuris utriusque Licentiati.* Argentorati, Excudebat Nicolaus Vvyriot, M.D.LXXXI. Vö. jelen kötetünk Sturm-fejezetével, ahol e mű részletének magyar fordítása olvasható.

[67] Keckermann látásmódja lényegesen eltér Sturm szemléletétől, sokkal pragmatikusabb; a retorika felhasználásának gyakorlatiasabb formáit javasolja és valósítja meg maga is. Sturm retorikai szemlélete sokkal jobban érvényesíti az ideologikus-teoretikus szempontokat és elzárkózik a Keckermann-nál megfigyelhető praktikizmustól, pontosabban: aki teoretikus igénnyel ugyan, de kiterjeszti a retorika funkcióját és kompetenciáját a gyakorlati élet sok területére. Ennek a témakörei, fölosztása valóban a *Rhetoricae Specialis Liber I. In quo Rhetorica prima specialis* c. nagy fejezetben rajzolódik ki.

lönben a kifejezések, amíg nyilvánvalóan latinul vannak, minden kétséget kizáróan nem az ékesszólásra, hanem a nyelvtanra tartoznak, és használhatja azokat a logikával foglalkozó is, amennyiben valóban a logikát követi, nem csak szónok. Tehát ezeket a szavakat és ezeket a kifejezéseket a szavak és a szótagok rendje szerint kell csoportosítani, ahogy a szótárakban van, vagy pedig a jelentett dolgok rendje szerint kell felosztani. Ugyanis a szavak nem csak a dolgok jelei, amiket semmilyen más módon nem lehet elrendezni, mint a betűrend szerint. Lehet más módszer is. Olyan eljárást kell alkalmazni, ami ahhoz a dologhoz való viszonyból következik, amit jelölnek, és amiknek a jelei és képmásai. Ezt megfontolva az egyszerű szavaknak, és az összekapcsolt szavaknak – a kifejezéseknek – az elnevezéseit visszavezettem arra a dolgokkal kapcsolatos eljárásra, ami megtalálható magában a gyakorlati filozófiában. Úgy hiszem, hogy a politika iránt érdeklődők haszonnal fogják követni ezt a tanítást, hogy ha az egyszerű szavak vagy kifejezések köréből meg akarnak jegyezni valamit, ami nyilvánvalóan nem tartozik a retorikára vagy az ékesszólásra, vagy ami nem műfogás vagy szónoki formula, azt a gyakorlati dolgokhoz jegyezzék fel, amiről már volt szó, amint bővebben kifejtettem a gyakorlati közhelyek előzetes tudnivalói között.

7. Tehát azokat és csak azokat a műfogásokat és szónoki formulákat kell följegyezni a közhelyek közé, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak az ékesszólás gyakorlatához. Mert a szónoki tanítások legáltalánosabb példáit – mint a metaphorák, allegóriák, hyperbolák, anaphorák és hasonlók – vagy nem kell feljegyezni, ugyanis ki írná ki mindezeket a szónokokból, s vajon milyen haszna lenne, vagy ha ezek közül valami kiemelkedik, fel lehet jegyezni szónoki tanítások közé, például a metaphoráról, az allegoriáról, az anaphoráról való ismeretek mellé.

8. A szónoki közhelyeket pedig két csoportba kell osztani. Ezek közül az első fogja tartalmazni a tökéletes beszédhez tartozó közhelyeket, a másik csoport azoké a közhelyeké lesz, amelyek a családi beszélgetésre és levelezésre tartoznak.

9. Az első csoportot, mely a tökéletes beszédhez tartozik, szintén két részre kell osztani, ezek közül az egyik az általános, a másik a speciális.

10. Az első csoport általános részében minden szónoki fogást fel kell jegyezni, sőt minden általános szónoki formulát is.

11. Ezek az általános eszközök és formulák, még ha elsősorban a tökéletes szónoki beszédhez tartoznak is, mivel közülük sok felhasználható a családi beszélgetésekben és levelekben is, mégis könnyen elkülöníthetők. Ezért azokat a könnyen felismerhető fogásokat és formulákat, amelyek kizárólag a tökéletes szónoklathoz tartoznak és végül azokat, melyek hovatartozása kétséges, el lehet különíteni azoktól az általános formuláktól, amelyeket a szerzők könyveiben olvasunk, mégpedig azoktól, amelyek inkább tartoznak a tökéletes szónoki beszédhez.

12. A retorikai előírások példáit, különösen az olyan szóképekét, amelyek nem tartalmaznak valamilyen szónoki formulát, ha nagyon kiválóak, és valamikor majd teljes egészükben fel akarjuk használni őket, feljegyezhetjük a szónoki formulák közé. Hivatkozzunk vagy az oldalszámra, vagy néhány szóval jegyezzük le tartalmukat, hacsak nem akarjuk azokat a rendszeres retorika margójára írni. Az azonban a legritkább esetben forduljon elő, hogy magukat a példákat akarjuk bemásolni az általános retorikába; azokról a példákról beszélek, amelyekben nincs szónoki formula, mert azokat

a példákat kell teljes terjedelmükben bemásolni, amelyek valamilyen formulát tartalmaznak.

13. Leggyakrabban a speciális retorika témái közé kerülnek azok a ritka formulák és példák, amelyeket meg kell jegyezni, mert ez az alapvető különbség az általános és speciális retorika rovatai között. Így igen könnyen lehet tanulmányozni a közhelyeket részint a szónoki szabályok és azok használata, részint a közhelyek kigyűjtésének az előrehaladása miatt azon ismeretek révén, amit a szerzők utánzásából merítünk, azaz az utánzás és a díszítés beszédünkben való felhasználása révén.

14. Továbbá az egyes csoportokat is lehet osztályokra bontani, amint majd később nyilvánvaló lesz, az egyes osztályokban a témák sorrendje és összefüggései sokfélék lehetnek, de az idő haladtával az itt előadandókra fogunk emlékezni, mivel az egészet eme rendszerünk előírásai határozzák meg. Mégpedig úgy, hogy a szónoki közhelyek között a témák sorrendje, módszere és elrendezése teljes mértékben ugyanaz lesz, mint amelyik elrendezés és módszer mind az általános, mind a speciális retorika szabályait jellemzi.

15. Bárki könnyen rájön a maga szónoki gyakorlatából, hogy hány lapot kell szánni az egyes témáknak. Általánosságban mégis azt tanácsolom, hogy kevesebb teret kell hagyni az általános retorika témáinak és sokkal többet a speciális retorikáénak, mivel ez esetben *a beszédek egész szakaszait (mondatait) fogjuk a különböző nyelveken vagy hallgatni, vagy remek könyvekben olvasni.*

16. Továbbá mind az általános, mind a speciális locusok feljegyzésére szolgáló oldalakat két részre kell osztani, tudniillik úgy, hogy az egyik oldalra legyenek felírva az asiaticus, a másikra a laconicus kifejezések, mivel az asiaticus formulák és példák sokban különböznek a laconicusoktól. De közben az ékesszólás gyakorlata mégis megkívánja, hogy mindkettőt egyszerre birtokoljuk, mivel nem mindig kell – és nem mindenkinek – laconicus stílusban szólnunk, vagy írnunk.

Fordította: *Restás Attila*

HAZAI KIADÁSOK, SZERZŐK

PÉCSELI KIRÁLY IMRE

Bevezetés a retorikába két könyvben

Arisztotelész a retorikájában Nagy Sándornak ezt mondta: Ahogyan a hadvezér a hadseregét felügyeli, úgy kormányozza az ékesszólás a bölcsességgel együtt az emberi életet.[1]

Az igen tekintélyes, nemes, igen serény és tudós uraknak, bíró, hadnagy és szenátor uraknak, és az igen tiszteletre méltó és híres férfiaknak, Dobronkai F. Miklós püspök Úrnak és Bölcskei István kiváló lelkésztársamnak és minden egyes nemes lakosnak Komárom szabad királyi városában!

A kegyességgel, bölcsességgel, tudással és tapasztalattal, vitézi tudománnyal és más virtusok fényes díszeivel igen jeleskedő férfiaknak mint patrónusaimnak, kiknek alázatos és állandó tisztelettel tartozom, örökkévaló üdvösséget kívánok a Krisztusban és az Ő egyedüli üdvözítésében.

Annaeus Seneca, ez az isteni szellemű és tehetségű látnok – Ó, igen tekintélyes, nemes és tudós férfiak, nekem nagyra becsült Pártfogóim – nagyon választékos és súlyos szavakkal tárja elénk *A jótéteményekről* című könyvében értekezve más hasonlók közepette ezt a buzdítást: „A kedvesen fogadott jótéteménynek az emlékezetbe örökre bevésve kell megmaradnia."[2] Lám, ez az intés igen méltó arra, hogy hasonlóképpen az emlékezet örök kincsei közé kerüljön. A Filozófus e bölcs mondásának tüzén gyújtotta meg amaz isteni Bernardus a kegyes atyai intés szövétnekét, így szólván: „Tanuld meg, hogy a hálaadásban se tunya, se késedelmes ne légy, tanulj meg minden ajándékért hálát adni."[3]

---

[1] A fordítás a TREN G. 2136 jelzetű, *Isagoges Rhetoricae Libri Duo: Quorum prior de Inventione & dispositione: posterior vero de Elocutione agit. In Usum Scholarum Hungariae, ex Aristotele, Ciceronе, Quintiliano, & aliis quibusdam vetustis ac novis autoribus breviter adornati, & perspicuis ac familiaribus exemplis ita passim illustrati, ac contineant, cum utilem ipsorum praeceptorum explicationem, tum facilem eorundem usum sive praxim, Tyronibus Eloquentiae primo & apprime necessariam. Opera & studio EMERICI REGII PECZELII Ungari* című kötete alapján készült. (Tertia editio, prioribus longe auctior & emendatior. Sumptibus Wolfgangi Endteri Bibliopolae Noribergensis. M. DC. XXXIX.; RMK III 1551.)

[2] L. Annaeus, Seneca, (Kr. e. 4–Kr. u. 65), római filozófus és tragédiaköltő. Írói-közéleti pályafutását népszerű szónokként kezdte, császárok-császárnők kegyeltje, majd kegyvesztettje, Nero öngyilkosságra kényszerítette. A gyakorlati etika kérdései állnak filozófiai művei középpontjában a sztoicizmus elveit követve. *A jótéteményekről* c. műve a belső tökéletesedés módjait kutatja a lelkiismeret alapján.

[3] Clairvaux-i Szent Bernát, (1091–1153), a ciszterci misztika kiemelkedő képviselője. A belső átélés bizonyosságát előnyben részesíti a skolasztika intellektualizmusával szemben.

E két buzdítás, melyeken oly gyakran gondolkozom, és a ti irántam való ajándékaitokra való emlékezés, melyeket újra és újra, szívből jövően felidézek, nagyon is erősen sarkallnak és késztetnek engem arra, hogy ne vonakodjam az érdemeitekhez méltó köszönetnyilvánítást bizakodóan kifejezni, és magamat teljes egészében mindenki előtt nyilvánosan lekötelezni a korábbiaknál láthatóbb jeggyel – ó, nagyszerű és engem a legnagyobb figyelemmel megtisztelő pártfogóim – az irántatok való örök hálaadásra. Azonban amint erre egymagamban vállalkozom, és a nem színleg kedveskedő lélek érzésének kötelességeit szándékozom elvégezni, nyomban őszintén és mélyen átérzem, hogy egyrészt a beszédemre, másrészt az írásomra háruló szolgálattételt felülmúlja, sőt gátolja az előlegezett érdemeknek az a nagysága, melyek – és ezt tisztán értem és hálásan tanúsítom – nemcsak elhalmoznak, hanem szinte elborítanak. Ugyanis a ti bőkezűségtek más javadalmairól – igen tekintélyes férfiak –, melyekkel azon egész idő alatt elhalmoztatok, amíg nálatok tanítottam, nem is teszek említést.[4] Íme eszembe ötlik ez a három év is, melynek csaknem a végjátékához érek, melynek során a ti jóindulatotok a mindig bőven áradó költségek arany szellőjével tanulmányaimnak dagadó vitorláit, és serényen igyekvő erőfeszítéseit jóságosan és állandóan támogatta e híres és régi hercegség akadémiáján.[5]

Éppen ennek a nagyszerű és kegyes cselekedetnek és szívességnek a tanulmányaimat illető jószándékából és a Magasságos Istennek, a mi jó Atyánknak önzetlen előrelátása szerint történt – és ezért jogosan és méltán szabad neki a részemről hálát adni –, hogy ez itt oly nagy és hosszan tartó gabonahiány miatt és a más dolgokban is elszenvedett szerencsétlen nélkülözés folytán, melyet a hosszan tartó, véres háború kockázatai, vagy az átkos polgárháborús időszak zúdított erre az országra, a kegyes Múzsáknak ezen a székhelyén lakhattam, amely egyben a mi korunk oly nagy és oly igaz hitű theológusainak is a székhelye. Egyrészt a tanárok és a lelki nevelők iránti kegyesség, másrészt a jótevőim iránti hála késztet arra, hogy e tiszteletre és szeretetre méltó férfiakat megnevezzem, a Tiszteletreméltó és Nevezetes férfiú, Pareus Dávid úr, a szentírási tudomány professzor primariusa és ezen „alma universitas" legtekintélyesebb rectora, a nevezetes Quirinus Reuterus, a theologia kiváló doctora és a filozófia ragyogó collégiumának praeceptor primariusa, a nem kevésbé tiszteletre méltó férfiú, Bartholomaeus Coppenius, a theologia doctora és a közhelyek tudományának kiváló rendes professzora.[6]

Életcélunk eléréséhez, Isten ismeretéhez nem a világi tudomány, hanem a szeretet vezet el bennünket, amelynek alapja az önismeret. Teoretikusan kidolgozta a passiomisztika jellemzőit.

[4] Pécseli Király Imre 1606–1609 között a komáromi iskolában volt rektor. Innen indult a komáromi városi és egyházi elöljárók támogatásával a heidelbergi egyetemre.

[5] 1609. május 30-án iratkozott be az egyetemre, itteni beilleszkedését sokban segítette Szenci Molnár Albert. 1611–12-ben Marburgban és Oppenheimben tartózkodik Szenci környezetében, részt vesz kiadványai szerkesztésében, amint Szenci az ő retorikájának is egyik meghatározó szorgalmazója, ösztönzője, ajánló verset is ír hozzá.

[6] David Pareus (1548–1622), német református teológus. A heidelbergi egyetemen tanult, majd 1583 után végleges professzori állást kapott itt. A Collegium Sapientiae igazgatója, 1599 után többször az egyetem rektora. Kiterjedt exegetikai és polemikai munkásságot folytatott,

Az örök emlékezetű és a számomra mindig a legnagyobb tiszteletet érdemlő praeceptorok munkája és fáradozása által erre a theosophia tudományában folytatott tanulmányokra, melyek közösségem és saját magam számára egyaránt fontosak, 1609 elején hazám földjéről Németországba utaztam, hogy tanulmányaimmal egyházközösségem javát szolgáljam, és a „res publica litteraria" jövőjét előmozdítsam. Ó, a Jehova Atyának isteni gondviselése, amely kegyesen és jóságosan figyel az én üdvömre. És a ti jóságotok, az égiekhez méltó geniuszaim! Ó, boldog időszak! A ti jóságos támogatásotok engedte és juttatta osztályrészemül, hogy erre a híres akadémiára, a kivételes és rendkívüli erényeknek, magának az orthodoxiának, tehát az igaz hitnek és a tiszta vallásosságnak a dajkájához jöjjek, nála lakjak és a tudományok szüretének fürtjeit, melyek a méznél és cukornál is édesebbek, mintegy ellenméregként magamhoz vegyem, hogy általa a háborgó életnek keserű és siralmas idegenségében való lakozásomat kedvesebbé tegyem más népek közül jött más kiváló növendéktársammal együtt. Ezért nem feledem, nem feledem és hálásan, teli torokból éneklem, hogy ezek az érdemek isteni és örök emlékezetre méltó nemes érzületből eredtek, sőt – ahogy mondják –, méltók arra, hogy nagy szegekkel kifüggesszék, és méltók arra is, hogy a Hálaadásnak és Emlékezetnek valamiféle magas Phároszába helyezzék.[7] Az ezekre való emlékezés – tekintetes férfiak –, őszinte és örvendező lélekkel megvallom, örökre lekötelezett engem.

Úgy látom azonban, hogy azokhoz képest, amelyekért először neked, ó, kegyelmes Isten, aki minden jóság ki nem apadó forrása vagy, és aztán nektek, akik tanulmányaim pártfogói vagytok, igen nagy tisztelettel és megbecsüléssel tartozom, csak kevéssé tökéletes módon adok hálát: Esedezve kérlek titeket, ne akarjátok ezt az én szándékomnak tulajdonítani, mivel a tiszteletet – amint reménylem –, az égi kegyelem lelke gyújtotta lángra, és e tanulmányi pálya helyes kimérése feletti hálaérzet szívből jövő vágya hevíti. Hanem tulajdonítsátok inkább az erő és a képesség hiányának és gyatraságának, mely először Ádámban és aztán egyetemesen mindnyájunk lelkében megjelent, hogy aztán végül is egészen a sajátom legyen. Azonban lehet, hogy ebben a ti jótéteményetekben akkora nagyság és akkora nagyszerűség van – kiváló hazai pártfogóim –, hogy arra tekintve mintha súlyos teher nyomna, saját erőmből felemelkedni gyenge vagyok, és arra sem vagyok képes, hogy méltó módon elindulva a ti szentélyetek oltárára a szellemnek, a ragaszkodásnak és az igaz szolgálatnak az

---

legismertebb műve az irénizmust propagáló *Irenicum sive de unione et synodo evangelicorum concilianda liber votivus*, 1614. A heidelbergi és általában a németországi református magyar peregrinációra, konfesszionális és kulturális sajátosságaira két nemzedéken át döntő befolyást gyakorolt. Bartholomaeus Coppenius (Koppen, 1565–1617), református teológus, Pareus professzortársa. Ókori nyelveket és hebraisztikát tanult Baselben. Heidelbergben teológiát, exegézist tanít, latin nyelvű zsoltárparafrázisokat, retorikát írt. Quirinus, Reuterus (1558–1613), református teológus. Heidelbergben tanult. 1580-tól Breslauban Dudith András fiainak nevelője. 1598-tól Pareus Heidelbergbe hívja. Itt ószövetségi exegeta, magyarázza a Heidelbergi Kátét, polemizál az ubiquitariusokkal.

[7] Pharosz, az ókori világ hét csodájának egyike az alexandriai világítótorony, itt tkp. jelzőfény, iránymutató értelemben szerepel.

áldozatát most illően odavigyem, odahelyezzem és megszenteljem. Azonban ne ítéltessék és ne tűnjék az én lelkem olyannak, mintha minden reményét elvesztve, megsemmisülve egyenesen belerohanna abba a veszedelmes bűnbe és bajba, amely avégett lett, hogy az együgyű embereket utálatossággal szennyezze be, amelynél gyalázatosabbat a föld soha nem termett, amely mint valami szárasztó és fertőztető szél még a hálának és a jótékonyságnak előbugyogó forrását is azonnal kiszikkasztani szokta.

És íme, midőn az isteni jósághoz térek vissza, előhozom és néktek ajánlom az én hálámnak valamiféle kezeseként és engedelmes ragaszkodásom világos és kézzelfogható jeleként a retorika művészetének, a szívre ható szónoki képességnek ezt az „Isagoges"-ét, bevezetését, melyet fontosabb tanulmányaim közepette – ahogyan mondják –, „maradék óráccskáimban" ezen az Akadémián a még tapasztalatlanok számára összeállítottam azokból a szerzőkből, akiket képzetteknek és elismertnek ítéltem, és akikhez hozzájutottam. E munkát különös gonddal annak az iskolának a tudományaihoz és szokásaihoz igazítottam, amelynek igazgatására, jól tudom, engem jelöltetek.[8]

Ezt a könyvet – ó, tekintélyes férfiak – mint tehetségem első zsengéjét helyezem a ti jóindulatú oltalmatokba. Ezt ajánlom és szentelem a ti szeretetteljes védelmező és atyai gondoskodásotoknak. Ezt a tudós ifjak áldott csapata számára kívánom barátként és testvérként ajánlani az irántuk való szeretetnek és a keresztyéni jóságnak jeleként.

Ezt a könyvecskét, tekintetes pártfogóim, melyet mint hajtást egy babérfáról, mely a kiváló rétorok igen kellemes kertjében sarjadt, virrasztó tanulmányaim késével metszettem le, szorgalmas munkával oltottam be, és most először frissen kinőve a fényre, a Tetszés és a Jótékonyság ítélőszéke előtt éppen a ti házatoknak növendékkertjében kellemesebb és termékenyebb földbe mélyen letűzöm és plántálom – kérem és óhajtom tőletek, hogy ezt derűs arccal és atyai tekintettel szemléljétek és óvjátok. Szeretném, hogy ha ezt a Bölcsességeteknek és Gondoskodásotoknak áradó patakjával bőven öntözve táplálnátok és gondoznátok. Hogy azon az én hálámnak és tudós szellememnek olyan eleven zöldje úgy kezdjen díszleni, hogy babérként s olajfaként együtt viruljon a legfensőbb isteni akarat szellőjével illatozva, hasznára, nyereségére és ékességére maguknak a helikoni ifjaknak, akik a haza és a „res publica litteraria" reményei.[9]

Mivelhogy egyáltalán nem tartom méltatlan helyzetnek azt, hogy akit ti a jótétemények aranyos kötelékével állandóan lekötelezve tartottatok, ha szellemének van valami gyümölcse, azt a ti és a tieitek hasznára akarjátok és óhajtjátok fordítani. Nem kétlem ugyanis, hogy a babérnak ez az oltóágacskája önmagában kicsiny és talán reménységre is csekély és vékonyka, és ezért – tekintélyes férfiak –, úgy tűnik, hogy első megjelenésre nem is érdemes arra, hogy értékeljétek. Mindazonáltal lelkemet

[8] 1612-ben Péceli a virágzó komáromi iskola rektora lett, amit ekkoriban a felső-dunamelléki superintendentiában főiskolává akartak fejleszteni. 1615–1620 között ugyanitt az egyik prédikátori hivatalt tölti be.

[9] A *helikoni ifjak (Aoniae pubes)*: Aonia (Beotia), görög tartomány neve, a múzsák otthona; itt nyilván a kultúrára, művészetekre törekvőkről beszél Péceli.

hevíti és perzseli az a vágy, hogy hálámat kifejezzem, és hogy a köz javának szolgálatára az emelkedettebb tudományokat megismertessem. Csak egyedül ez lehet az én szíves ajándékom értékmérője. És ha ezt a hevülő lelket a méltányosabb ítélkezés súlya szerint mérik meg, úgy vélem, nem meggondolatlanul ítélkeznek majd művem felett, elfogadván annak érdeméül, hogy nyilvánvalóan az ország javára született meg, és így elnyerheti a tetszés könnyű szellőjét.

Ezért én is bátran megígérhetem nektek, tekintélyes férfiak, hogy ez a művecském a hálát érdemlő rokonszenv és szeretet kicsiny mércéjének is könnyen meg fog felelni. Mert annyira kedves volt Artaxerxész, a perzsák királya számára – akinek példája mindenki előtt ismert és kedvelt –, egy idegen földművestől vagy más alattvalójától kapott víz, melyet az megtisztelő ajándéknak és a lelki hála jelének szánt, hogy ezért a király aranyedényekkel és ezer Darius-tallérral fizetett.[10] Az Ótestamentumban is, akik csak kecskeszőrt tudtak felajánlani az Úr Szent Sátrának felépítéséhez, mert aranyat és ezüstöt nem vihettek, ezt az adományukat is jó szívvel fogadták.

Miért kételkednék abban, hogy ti, kegyességgel és emberséggel ragyogó tekintélyes férfiak, oltalmazni fogjátok ezt a csekély és jelentéktelen kis munkámat, melyet kegyes ragaszkodással az Úr házának, tehát az Egyháznak az épülésére, melyben nem kis része van az iskolának – ajánlok, szánok, és köszönetképpen szentelek?

Hogy ez a kívánságom szerint teljesüljön, lelkemet a tudományok iránti új lelkesedésnek kell eltöltenie: ehhez új és elegendő erőre van szükségem, hogy majd ebből törekedjem Isten vezetésével, életem pártfogójával nagyobb vállalkozásaimon munkálkodnom. Ám a jelenvaló zsenge fácskáról, kicsiny munkámról és ennek az eljövendő hasznából és gyümölcséből még nincs semmim, amit ígérhetnék, csak a régi vatesek ajkáról vett szavakat:

„Omnium rerum principia parva sunt – mondja Cicero – sed suis progressibus usa augentur" (Minden dolog kezdete kicsiny, de előrehaladtával gyarapodik.)

Vagy ahogyan Ovidius fogalmazza meg:

Tempus ut extensis tumeat facit uva racemis,
Vixque merum capiant grana, quod intos habent.
Tempus et in canas semen producit aristas,
Et ne sint tristi poma sapore facit.

Tristia, 4. 6. 9.

(Az idő műveli, hogy bő gerezdektől duzzadjon fürt és hogy a színbor, amely bennük van, túlcsorduljon belőlük. Az idő nevel a vetésből fehérlő kalászt, és hogy ne legyen a gyümölcs keserű, ő teszi ízessé.)

Vagy hasonlóképpen:

[10] I. Artaxerxész, perzsa király (Kr. e. V. század). Az elbeszélt történet Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok* c. művének *Artaxerxész* c. fejezetében szerepel. Magyarul, Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*, ford. Máthé Elek, Magyar Helikon, 1978 II. Bibliotheca Classica sorozat, 991.

Nulla suo res est si sit data tempore vilis
apta ferunt magnam tempora rebus opem.

(Semmi sem értéktelen, még ha a maga idejében annak tartják is, alkalmas idők hatalmassá teszik.)

Ennek kapcsán én magam is ezt mondom és óhajtom.

Surculus iste suo fructus producet amoenos
Tempore, quod faxis Ter venerande Deus.

(Ez az ág kellemes gyümölcsöket terem majd a maga idejében, és ezt véghezviszed majd, háromszorosan imádandó Isten.)

Beszédem végső kikötőjébe kényszerül sietni. És én szent fogadással ígérem nektek, tekintélyes pártfogóim, hogy a ti jótéteményeteknek emlékét örök jóindulattal tisztelni fogom, nemcsak addig, míg az isteni akarat a lelkemet a szolgálatnak e törékeny házában tartja, hanem akkor is, midőn e gyászos és csalárd életből elszólíttatom a mennyei paradicsomba, a ti érdemetek emlékjele örökké élő és eleven lesz a számomra.

Köszönetmondásomban pedig – tekintélyes férfiak – ismét megígérem, arra fogok törekedni, hogy semmi ne legyen előbbrevaló a számomra sem a szorgalomnál, mellyel az ifjakat a jámbor tudományokra tanítom, sem a hálás lélek jóakaratánál, mellyel a ti erényeitek dicséretét éneklem meg értő módon, sem pedig ama hűséges igyekezetnél, mely egyéb kötelességeim mellett is Krisztus országának javára figyel. Azonközben az igen kiváló és igen hatalmas Istenhez, a mi legkegyelmesebb Atyánkhoz járulok szívem legmélyéről jövő könyörgésekkel, hogy a Te Országodnak és Egyházadnak ezt a jól felszerelt hajóját, melyet eddig e zivataros élet számtalan vihara tépett, mely azonban isteni gondviselésednek és bölcsességednek kettős horgonyával igen régóta állandó, ép és sértetlen maradt, amely bővelkedik igéd tiszta táplálékában és a művelt irodalom édességében – kegyesen tekintsd meg és őrizd meg! AMEN.

Heidelberg. A Kegyelem 1611. évében, november hónapban.

A Tekintetes Uraknak

tudós híve és neveltje

Pécseli Király Imre

ALAPISMERETEK

A retorika olyan művészet, mely képes a szabatos beszéddel való meggyőzésre. A szabatos beszéd azt jelenti, hogy okosan és ékesen szólunk a hallgatókhoz, a meggyőzés pedig azt, hogy elhiggyék, amit akarunk. A cél tehát a szavahihetőség, a szónoklat ennek csak eszköze.

A retorika olyan művészet, mely megtanít a helyesen és ékesen való beszéd útjára és módjára. Magyarázatképpen: metaforikusan avagy átvitt értelemben fűztük a mondatba az „út" szót, mely a módszert jelzi. Ugyanis, amiképpen az út vagy a rövid ösvény nem kerülget sok kitérővel, hanem egyenesen a kitűzött cél felé vezet, úgy a retorika methodusa is megmutatja, hogyan kell a lehető legrövidebben helyesen és módszeresen előrejutni a szónoklattan útján.

A görög ξέω vagy ἐίρω szavakból kapta nevét a retorika, mindkettő azt jelenti, hogy beszél, árad; azért, mert ez a művészet megtanít a jó és szükséges dolgokról a folyóhoz hasonló áradó bőséggel beszélni. Ezért a ξῆσις beszédet jelent.

A „rhetorica" szót kétféleképpen szoktuk használni: Először a gondolkodásnak olyan szellemi állapotaként, melyet a tanulás és a gyakorlás révén szereztünk meg, másrészt a bölcsen és érthetően, az áradó gazdagsággal megszólaló és világos, tárgyában és szavaiban összehangzó megszólalás tehetsége és ereje szerint. Ezért nevezik a szónokot: „ξήτωρ"-nak, azaz ékesszólónak, aki Fabius szerint „jó és beszédhez értő ember".[11] „Jó ember" tudniillik az erényeit tekintve, mert minden becsületes és jogos dolgot ismer, „beszédhez értő", mivelhogy sok dologban szerzett tudást.

Másrészt a retorikát a szónoklattani módszerek rendezett összefoglalásának is tekintik, és ezért „rhetor"-nak nevezik azt, aki a beszéd művészetét módszeresen megtanítja.

Mi itt csak az elsőként említett szellemi állapot megszerzéséhez szándékozunk ismereteket átadni az ebben még járatlanoknak, hiszen éppen ennek, mint a helyesen megtanítandó ismeretek legfontosabbikának a meghatározását már korábban előrebocsátottuk: A retorika tehát nem kézműves, hanem szellemi mesterség, ugyanis „ποιητική", azaz alkotó és létrehozó művészeti ág. A retorika megalkotja tehát a beszédet magát és jelenti ennek megcselekvését, kivitelét is.

E művészet megtanulásában közvetve két dolog hat – épp úgy, mint más tudományban: a természet és a gondos foglalatosság. A természetből ered a vonzalom, a velünk született hajlam, az alkalmasság és a lelkesedés az ékesszólás iránt. A retorika tanulmányozása mindenekelőtt ezt kívánja meg. Ezért mondja Crassus is *A szónokról* című Cicero-műben: „Úgy vélem, hogy a természet és a természetes hajlam adja a legnagyobb képességet a beszédhez."[12]

---

[11] Ui. Marcus Fabius Quintilianus, Pécseli a következőkben többször is nevezi így, rövidített névalakkal.

[12] Cicero *De oratore* c. műve Antonius és Crassus párbeszédeként fogalmazza meg a legfontosabb retorikai elméleti ismereteket. L. Crassus, Licinius, (Kr. e. 140–91), saját korának kiemelkedő szónoka. Görög mintaképeket követett, kiváló jogi műveltséggel rendelkezett. Cicero nagyra becsülte, sok művében szerepelteti, mint a tökéletes retorikai elmélet és gyakorlat képviselőjét.

A természet ajándékai lehetnek lelkiek vagy testiek. Lelki ajándékok a képzelőerő, ítélőképesség; a jó emlékezet, mely megragadja és megőrzi a dolgokat; a nemes lélek és a szívjóság. A testiek közül legfontosabb a hangszín kellemessége, az arányos testalkat és a tagok szépsége és ékessége. A természetnek ezek az ajándékai,mint a retorika művészetének alapelemei, nagyon fontos dolgok a majdani szónok számára, még ha ezekben nem is tűnik ki, de legalább közepes mértékben birtokolja azokat. Ezekhez járul a tökéletesség érdekében a mesterségére irányuló szorgalom, mely által finomul a természet, miként a termékeny föld is a földműves szorgalma és gondossága által sokkal bőségesebb gyümölcsöket hoz, mint amennyire saját adottságai erre képessé tennék.

A retorikával való foglalatosság egyrészt az elméletre, másrészt a gyakorlásra vonatkozik.

Az elmélet alkotja meg a rendszert, a másik pedig a beszéd gyakorlatára figyel, melynek nagy része utánzás. E művészet tanulmányozása az ismeretek módszeres összefoglalását jelenti, s ezt a tárgy és a cél határozza meg.

E tudománynak vagy ismeretnek van egy elsődleges és egy másodlagos tárgya. Az elsődleges maga az emberi akarat és indulat, mivel a szónok különösen a szívre figyel, hogy azt gyönyörködtesse, megindítsa és különféle érzelmekre késztesse. A másodlagos tárgy a hallgató értelme. E tekintetben kevesebb dolga van a szónoknak, – elegendő a számára az, hogy közérthetően és közvetlen hangnemben tanítsa és oktassa a hallgatóit.

Továbbhaladva, a beszédnek lehet végső és közbenső célja. A végső cél is kétféle: elsődleges és kevésbé fontos. Ez utóbbi a világos tanítást jelenti, mely sokkal inkább a logika, mint a retorika művészetével érvényesül. Az elsődleges cél pedig a beszéddel való gyönyörködtetés és megindítás, vagy meggyőzés, mert a szónok mindent ennek érdekében tesz.

Nem egyszerűen csak a meggyőzés, hanem a jóról és igazról való meggyőzés a cél. Lásd még: Cicero: De inventione, A szónokról 2. könyvét. Quintilianus Institutiójának 6. könyv 2. fejezetét – Platón Phaidrosát.

Arisztotelész *Retorikájának* I. könyve 2. fejezetében azt mondja, hogy a retorika legfőbb célja a meggyőzés, melynek része a meggyőzést szolgáló ismeretek átadása. Mert úgy mondják, hogy a tanítás nem annyira fontos feladata a retorikának. A szónok ugyanis ne tanítson a beszédben, legfeljebb csak annyira, mint szónokhoz, és ne mint a logika tudósához illik. Inkább a megindítás, gyönyörködtetés és a meggyőzés az, amit a retorika tudományában leginkább keresnek, ezért tartják tökéletesnek és dicséretesnek az effajta jártasságot. Erre céloz Augustinus *A keresztény tanításról* című művének 4. könyvében, a 17. fejezetben: „Aki beszédével meggyőzésre törekszik – ami helyén való –, annak nem szabad e három dolog egyikét sem elvetnie, azt ugyanis, hogy tanítson, gyönyörködtessen, megindítson, és így figyelmesen, szívesen és engedelmesen fogják hallgatni, és ha így lesz, méltán tartják ékesszólónak." Hasonlókat mond a 11. fejezetben, ahol még ezeket fűzi hozzá: „A tanítás szükségszerű, a gyönyörködtetés kellemes, a megindítás maga a győzelem." Ha azonban alkalmanként nem éri el ezt a célt a szónok, ennek oka nem a művészetéből ered, hanem a sok akadályozó tényezőből, melyek közül a legfontosabb, ahogy Arisztotelész mondja a μοχθηρία τῶν ἀκροατῶν, azaz a hallgató nehezítése. Ez a művészet ugyanis alkalmas arra, sőt avégett jött létre, hogy elvégezze azt, ami a feladata. Tekintsd meg ehhez Quintilianus 2. könyvének 18. fejezetét és Keckermann *Rhetoricáját*!

Ezekhez kapcsolódik a retorika közbenső célja: a beszéd kigondolása, leírása és előadása a megfelelő hanghordozással és taglejtésekkel. Ennek végső célja az, hogy a beszéd meggyőzzön. Tehát minden szónoklatot úgy kell elkészíteni, hogy erre a célra törekedjen, miként az orvosnak is úgy kell elrendelnie a kezelést, hogy az egészséget, mivel ez a fő célja, megőrizze vagy helyreállítsa.

A retorika részei az inventio, dispositio, elocutio, a memoria és a pronunciatio. Az *inventio* – ahogy Cicero meghatározza – azoknak a valódi vagy valószerű, azaz szükségszerű vagy feltételezett dolgoknak a kigondolása, amelyek az ügyet (causa), a joghelyzetet (status) vagy a bizonyítási eljárást (quaestio probabilis) meghatározzák. Ennek célja az, hogy hihetőek legyenek mindazok, melyekről a szónok a meggyőzés szándékával szól. – Másképpen: az inventio az elmondásra szánt dolgok alkalmas kigondolása. A *dispositio* a dolgoknak az a rendje, elrendezése, amely megmutatja, hogy mit milyen szöveghelyeken kell elhelyezni. Az *elocutio* a megfelelő szavaknak és mondatoknak az inventio szerinti alkalmazása. Azok az alkalmas szavak, melyek érthetőek és világosak, és leginkább illenek ahhoz, amiről szó van.

A *memoria* a szándéknak, a dolgok és szavak rendjének hatásos megjegyzése. Azaz: a memória a dolgok és a szavak megőrzése.

A *pronunciatio* a hanghordozás, az arckifejezés és a taglejtések összehangolása, hogy a beszéd kellemes és méltóságteljes legyen.

Cicero *A szónokról* című művében így határozza meg ezt a felosztást: „A szónok minden tehetsége és ereje öt részre oszlik. Először ugyanis ki kell találnia, hogy miről szóljon, aztán a kigondolt mondanivalót nemcsak rendben, hanem jelentősége és megítélése szerint kell elrendeznie és elosztania, majd mindezeket fel kell öltöztetnie és díszítenie az ékesszólás eszközeivel, majd az emlékezetnek kell megőriznie és végül pedig megnyerően és méltósággal kell előadni."

Ugyancsak Cicero a pronunciatiót, tehát az előadást az elocutio, tehát a megformálás kísérőjének nevezte. Egyfajta természetes kapcsolat van ugyanis e kettő között, hiszen soha semmit nem közölhetsz megfelelően, ha nem adod jól elő. Quintilianus *Institutió*ja 3. könyvének 3. fejezetében írja, hogy minden szónoki beszéd – ahogy a legtöbb igen kiváló szerző hagyományozza – öt részből áll: inventióból, dispositióból stb. Némelyek ezeket a szónok feladataiként értelmezik, de más szempontból, minthogy a szónok tevékenysége során nyilvánulnak meg, ez inkább módszer, mely az inventiónak, dispositiónak és a többinek a szabályain alapszik. Ezek közül az első kettő, tehát az inventio és a dispositio a beszéd tárgyával kapcsolatos, az elocutio pedig a beszéd szavaival. Ezért különösen figyelünk minden szónoki beszédben arra, hogy aki beszél, milyen dolgokról szól, milyen helyzetben és milyen sorrendben és végül milyen szavakat használ. Mindezeket a szónokok általában három fogalommal nevezik meg: inventio, dispositio és elocutio. Ezért ebben a háromban összegződik a retorika tudománya. Arisztotelész ezeket így nevezi: πίστις, τάξις καί λέξις.

Ezekről fogunk tehát Isten segítségével biztos ismereteket közreadni. A másik kettőt, a memoriát és pronuntiatiót a megtanulható ismereteknél sokkal jobban segíti egyrészt a természeti adottság, másrészt a gyakorlás vagy az utánzás.

Tanácsot adhatna mindezekben Arisztotelész *Retorikájának* 3. könyve, Cicero *A szónokról* I. fejezete és Fabius 11. könyvének 2. fejezete.

AZ OKTATÓ BESZÉD
(GENUS DIDASCALICUM)

I. Most az ügyek fajtáinak tárgyalása következik, közülük elsőként az oktató beszédről lesz szó. Ez azon tárgyak kifejtésének dialektikus módszere, amelyekre meg akarjuk tanítani az embereket. E beszédfajtát leginkább az iskolákban használják, vagy a tudósok, a dolgok megismerését taglalva, vagy tudományos vitáikban azoknak a kérdéseknek a megoldására, kifejtésére, melyek valamilyen tanításból vagy a dolgok természetének és lényegének a szemléléséből erednek. *E beszédnem leginkább a quaestio infinitával, tehát a határozatlan beszédtárggyal foglalkozik, illetve bármilyen más tétellel, melyről elméleti módon lehet értekezni.*

A quaestio infinitát a görögök thesisnek, a rómaiak positiónak vagy általános kérdésnek (quaestio universalis) *is nevezik*, mivel sem személynek, sem helynek, sem más hasonlónak az említése nem szerepel benne.

A quaestio finitat, tehát a határozott kérdést vagy beszédtárgyat pedig hypothesisnek, azaz speciális kérdésnek (quaestio specialis) *nevezik.*

Lehet, hogy ezt a módszert a dialektikától kapja a szónok, a kifejezés eszközeit és ékeit azonban a rétorok műhelyéből választja ki, és ezért neki nem kell annyira szűkszavúan, szinte lecsupaszítva szólnia, mint a dialektikában, különösen az egyházi beszédben; hanem áradóbban, ékesebben és kötetlenebbül és erőteljesebben is szólhat. Ezért a tanítás e fajtájának méltán van helye a retorikában.

II. Az anyag – tehát a témakör, tárgykör –, melyet e beszédfajta felölel, vagy amelyet oktat, lehet egyszerű és összetett vagy összekapcsolt (thema simplex aut compositum sive conciunctum).

III. Az egyszerű téma egy szóval fejezhető ki, mint például a barátság, ékesszólás stb. Másként egyszerű kérdésnek (quaestio simplex) is mondják. Például: Ki az Isten? Mi az egyház? stb. Néha több szó is kifejezhet egy fogalmat, mint amikor azt kérdezzük: Mit jelent erőt erővel visszaverni? Itt csupán egyetlen dolgot jelöl a kérdés, és erre így kérdezhetünk: Mit jelent a védelem?

IV. Az összekapcsolt vagy az összetett téma (coniunctum sive compositum thema) olyan kijelentés, mely alanyon és állítmányon alapszik, mint például: A lélek halhatatlan.

Hívják ezt quaestio coniunctának is, azaz összekapcsolt kérdésnek, midőn ezt kérdezik: Vajon halhatatlan-e a lélek? Vajon az ékesszólás megszelídítette-e az emberek vad szokásait, és létrehozta-e a polgári közösségeket? Összekapcsoltnak nevezzük a kapcsolatról, mivel két egyszerű kérdés eggyé olvad és összekapcsolódik. Ezért az összekapcsolt kérdések önálló kijelentéseket tartalmaznak.

V. A beszéd minden részét e beszédmódban is lehet használni, mint például az exordiumot, narratiót, propositiót.

VI. Exordiuma a tanításra és a vitára szánt dolgokra hívja fel a figyelmet, és az idő, hely és a szokás határozza meg. Az ilyen exordiumoknak magukból a dolgokból kell kiindulniuk.

VII. A propositio a dolognak, tehát a beszéd tárgyának a dialektika locusai szerinti (ex locis dialecticis), lényeget kiemelő bemutatása, melyet később arányos rendben kell kifejteni.

VIII. A confirmatiót és a confutatiót akkor használják, ha valamilyen körülményben akár a tanítás, akár a magyarázat vagy vita során kétség támad.

IX. A peroratio összefoglalóan tekinti át és zárja le a beszédet, többnyire valamilyen ajánlással, mely a tanítás megértésére és a megszerzett ismeretek megőrzésére vonatkozik.

X. Különbség van azonban a tractatio, az egyszerű és az összetett téma tekintetében. Az egyszerű téma esetében ugyanis általában nyugodt hangú és vita nélküli fejtegetésre kerül sor, míg az összetettben a tételt megerősítő vagy az ellenvetéseket cáfoló érvelésre.

AZ EGYSZERŰ TÉMÁRÓL

XI. Az egyszerű témát többnyire a dialektikából kölcsönzött locusokkal (toposzok) tárgyaljuk – tehát a definitióval, a divisióval és enumeratióval (meghatározás, felosztás, felsorolás), melyek a beszéd tárgyának, a dolognak részeire, okaira, következményeire, a vele rokon és ellentétes fogalmakra vonatkoznak. Ezeket a locusokat az alábbi tíz kérdés mutatja be:

1. Mit jelent a szó?
2. Létezik-e a dolog?
3. Mi a dolog?
4. Melyek a dolog részei?
5. Miféle jellegzetességei vannak?
6. Melyek az indítóokok? Ezek vonatkozhatnak a dolog keletkezésére (efficiens), tartalmára (materialis) és megjelenésére (formalis).
7. Mi a következmény és melyek a feladatai?
8. Mi van a dolognak alárendelve, és mi az, amihez a dolog van rendelve?
9. Melyek a témával rokon vagy ehhez hasonló fogalmak? Ezek példái.
10. Melyek a dologgal ellentétes fogalmak – ezek példái.

Legyen példa ezekre a barátság fogalma Cicero *Laelius vagy a barátságról* című műve alapján.

Mit jelent a szó? A barátság (amicitia) szó a szeretni (amare) vagy a szeretet (amor) szavakból ered. Ez a legfontosabb a jóindulat megszerzéséhez. Először a természeti dolgok közti συμπάθεια-ként érthető, amiképpen azt szokták mondani, hogy a szőlőnek a szilfa, a mirtusznak az olaj a „barátja" – minthogy ezekkel illenek össze. Másrészt értelmezik e fogalmat annak a szeretetteljes érzelemnek az értelmében is, mely az állatok közt, vagy éppen az ember és az állatok között születik, és ezért szokták azt mondani, hogy a ló vagy a kutya az ember legjobb barátja. És végül használják e szót a kölcsönös szeretet jelentésében is, mely a polgárok közösségében virágzik, mi is így értelmezzük.

Létezik-e a dolog?

Nyilvánvaló, hogy van barátság, de minden korban csak három-négy kapcsolatot tartanak igazi barátságnak.

Mi a dolog? A barátság minden isteni és emberi dolognak az összhangja, melyet a legnagyobb jóakarat és szeretet tart össze.

Melyek a részei?

A szeretetteljes baráti kapcsolat csupán néhány ember vagy két személy között szövődik.

Melyek a jellemzői?

A barátság vagy köznapi, felszínes, tehát tökéletlen lehet, vagy igaz és tökéletes, melyet egyedül az erényekre való törekvés hoz létre.

Melyek az okai?

A köznapi barátságot csak az abból származó haszon vagy vidámság miatt ápolják. Az igazi azonban a jellemből fakad, mivel ezt az erény teremti meg, illetve az életkornak, a tehetségnek, érdeklődésnek stb. a hasonlósága és azonossága. Innen ered az, amit Jeromos ír a Paulinushoz szóló levelében: „Igaz és krisztusi kötelékkel összefűzött barátságot nem a vagyonból származó haszon vagy a testi jelenlét, nem a ravasz és hízelgő szolgalelkűség teremt meg, hanem az istenfélelem és a Szentírás buzgó tanulmányozása."

Mi a következmény?

Sem a vízzel, sem a tűzzel vagy a levegővel nem élünk többször, mint a barátsággal, mely a kedvező dolgokat ragyogóbbá teszi, a kedvezőtleneket pedig könnyebbé, mivel megosztja azokat, hiszen mások is részt vállalnak abban. Mert ha nem veszed számításba a természetes jóakarat kötelékét, egyetlen város sem maradhatna fenn, a szántóföld műveletlen lenne. Ezért írja Isidorus *A legfőbb jóról* szóló művének 3. könyvében: „A barátság a kedvező dolgokat még kellemesebbé teszi, és a kellemetleneket, mivel megosztja, enyhíti és könnyebbé teszi."[13]

Melyek a témával rokon dolgok?

A barátságban hűség, egyszerűség, jóakarat, emberség, rokonlelkűség, tapintat és tisztelet van.

Melyek az ezzel ellentétes dolgok?

A barátság ellentéte a gyűlölet, a bizalmatlanság és hiszékenység, a gyanakvás, képmutatás, hízelgés, a gőg, rosszkedv, az árulás és ezekhez hasonlók. Ebből származik Augustinus megállapítása: A barátságot leginkább a gyanakvás mérgezi meg. Cicero is bölcs szavakat ír a barátságról: Azért nem lehetnek barátai a jók a gonoszoknak és a gonoszok a jóknak, mert oly távol állnak egymástól, mint amennyire különbözik a jellemük és a szándékuk.

Három szabályt kell ezzel kapcsolatban betartani:

1. Kerülni kell azt, hogy ezeket a locusokat rigorózusan és mindig ebben a sorrendben használják fel. Nem alkalmas ugyanis bármelyik anyag erre a kérdésre: Melyek a dolog részei vagy jellegzetességei? vagy erre: Létezik-e a dolog? Gyakran az is elegendő a szónoklatban, ha a legfontosabb locusok, mint a meghatározás (definitio), az ügy (causa) és a következmény (effectus) segítségével fejtik ki az egyszerű témát. Ebben a tevékenységben előrelátásra van szükség, hogy észrevétlenül mellőzzük

[13] Valószínűleg Isidorus Hispalensis (Sevillai, Szent Izidor, 560–636), sokoldalú életművet alkotó, polihisztor hispániai egyházatya.

azokat a locusokat, amelyre a dolog (res) vagy a beszéd anyaga (materia), tehát a beszédtárgy a maga természetéből adódóan nem vonatkozhat.

Mert ahogyan nem alkalmazható bármely betegségre bármelyik gyógyfű válogatás nélkül, úgy ezek közül a locusok közül sem lehet bármelyiket érvényesíteni bármelyik beszédtárgyban. Mert némelyik gazdagabb és mélyebb, és ez a módszeres elrendezés több kérdését kívánja, mint amelyik sekélyebb.

2. Nem mindig a pontos meghatározáshoz (definitio) kell folyamodni, mert azt az egyszerű hallgatók nehezen értik meg, ezért az ékesszólásban járatosabbak a szemléltető leírást alkalmazzák, mivel ez valóságos és érzékelhető dolgokat tartalmaz.

3. Alkalmaznunk kell a kiváló szerzők választékos és tartalmas mondásait is, ezek nyújtják a témánk számára az indítóokot (causa), a következményt és a többi hasonlót. Segítségünkre vannak e téren a florilegiumok (közmondásgyűjtemények) közhelyei. Ezeket azonban körültekintően kell használni, nem összekeverve mindenféle szentenciát, hanem kiválogatva a hatásosakat, és azokból is csak keveset és a témához kell alkalmazni úgy, hogy megfelelő rendben illeszkedjenek a beszédhez. A legfontosabb az, hogy olyan tanítások fűződjenek e mondásokhoz, amelyekről szó van a beszédben és ezeket a böles mondásokat érthetően kell előadni.

AZ ÖSSZETETT TÉMÁRÓL

I. Az összetett témát csaknem ugyanazokkal a locusokkal lehet kifejteni, mint az egyszerű témát, azaz a definícióval, a téma részeinek, indítóokainak és következményeinek, a témához hasonló vagy azzal ellentétes dolgoknak a feltárásával, illetve mindazokkal, melyeket az érvelés megerősítésében vagy az ellenvetések cáfolatában használni szoktak. Az összetett témában, melyet korábban megmagyaráztunk, és a téma tételmondatának mondatrészeiben – az alanyban és az állítmányban – megjelenő dolgokat külön-külön az elméleti kérdések segítségével kell elrendezni és tárgyalni. Ezeknek a részleteknek a meghatározása, felosztása, indítóokai és következményei és a részekre tagolása teremti meg az argumentumokat akár a bizonyításhoz, akár a cáfolathoz. Ezeknek egymással való összevetése és szembeállítása nagyobb teret enged a beszédnek.

A tanító beszédben az összetett témának, illetve a tételmondatnak a tárgyalási módjára a *Logica* 3. könyvének egész tanítása érvényes, mely az argumentumok forrásairól és a helytelen argumentumok megcáfolásának és elhárításának módjáról szól.[14]

II. Alkalmazhatók az érveléshez külső források is, mint például tanúságtétel, tekintély, példák. Mindezek bárkit könnyen meggyőznek.

Példa: Vajon lehet-e a keresztyén embernek háborút viselni?

Megerősítés

1. *Érvelés a fogalom meghatározásából:*

Minden védekezés, mely a jogtalan és kegyetlen erőszak ellen folyik, a természetjog és a népek joga (ius naturale, ius gentium) alapján megengedett. Törvényes

Lásd Aeneas Sylviusnak Konstantinápoly elestéről írott epistoláját.

[14] A hivatkozásból nem derül ki egyértelműen, hogy itt kinek a művére gondolt Pécseli.

háborúnak számít az a védekezés, melyet az isteni végzésből elrendelt világi hatalom vállal magára, amiképpen Constantinus megvédte az ártatlanul szenvedőket Licinius hatalmaskodásától. A törvényes háború tehát a keresztyének számára is megengedett.[15]

2. *Érvelés a meghatározás részeiből:*

Minden törvényes büntetés végrehajtásával a világi hatalom van felruházva, amiként Mózes V. könyvének 19. részében a 19. vers tartalmazza: „Tisztítsd ki közüled a gonoszt" és a Római levél (13:14.): „Mert nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgája" etc. Néhány háború jogos büntetés végrehajtása, melyet az isteni akarat rendel el, és ezért ez a vallásos emberek számára is megengedhető.

3. *Érvelés a fajtából:*

Minden közösséget érintő (politicus) rendelkezést elfogadnak a keresztyének, ahogyan ez a Róm 13-ban a felső hatalmasságról szóló helyen nyilvánvalóan bizonyítva van. És mivel a háború is ilyen rendelkezés, a Róm 13:14 vers alapján a háborút a vallásos emberek is elfogadják.

4. *Érvelés az indítóok és a cél alapján:*

Mindenkinek kötelessége az állam védelme, hogy ott az Istennek igaz ismerete elterjedhessen. A jogos háborúnak leginkább az a fő célja, hogy Isten igaz ismerete az emberek között ki ne hunyjon.

5. *Érvelés a bizonyságtételek alapján:*

143. zsoltár: „Áldott az én Istenem, aki a kezemet tanítja a háborúra és ujjaimat a hadakozásra."[16] Bírák Könyve 20. rész: A seregek Ura parancsolja meg, hogy győzzék le Gilea lakóit. Ő parancsolja, hogy Izrael háborúban foglalja el Kánaánt.

6. *Érvelés példák alapján:*

A kegyes férfiaknak minden példáját, amely az Istennek tetszik és igazodik az ő zsinórmértékéhez, követnie kell kinek-kinek lehetősége és hivatása szerint. Sok helyen lehet olvasni kegyes katonák példáit: Lukács 3., Máté 8., Apostolok cselekedetei 10.[17] Hasonlóképpen lehet példa Ábrahám, Dávid, Josaphát, Kyrosz.[18] Tehát más kegyes ember számára is a maga elhivatása szerint lehetséges igazságos háborút viselni.

---

[15] Nagy Constantinus római császárnak 312 után a társcsászára, aki 322-től újabb keresztényüldözést indított a birodalom keleti részeiben; Constantinus azonban a keresztények védelmére kelt és 324-ben legyőzte Liciniust.

[16] Péceli tévesen adja meg a zsoltárhivatkozást, vagy sajtóhiba történt, hiszen a 144. zsoltárban találjuk a fenti mondatot (a Vizsolyi Biblia szavaival): „Aldott légyen az WR az én kősziklám, ki tanittya az én kezeimet hadakozásra, és az én vijaimat az vijadalra."

[17] Az idézett újszövetségi helyek: Luk 3:14, Mt 8:5–13 (a kapernaumi százados szolgájának meggyógyítása), ApCs 10:1–39. (A cézáreai Kornélius százados története.)

[18] Dávid, Júda, majd Izrael királya. Eredetileg pásztor. Saul Dávidot szolgálatába fogadta, aki legyőzi a filiszteusok legjobb harcosát: Góliátot. Ezt követően Saul kegyeltje lesz, aki később féltékeny lesz rá és többször is meg akarta öletni, Dávidnak menekülnie kellett. Ostrommal elfoglalta és birodalmi fővárossá tette Jeruzsálemet. Megkívánta Úriás feleségét, Betsabét, férjét halálba küldte, majd feleségül vette. Kénytelen volt háborúkat vívni a trónjára törőkkel. Ő rendelte el az istentiszteleteken a rendszeres éneklést, Jézus előképe.

Másik példa:

Cicerónak a *Tusculanumi beszélgetések* I. része alapján: Vajon rossz-e a halál?[19]

1. *Az indítóokból így lehet bizonyítani:*

Semmit sem kell rossznak gondolnunk, amit akár a halhatatlan istenek, akár a természet, mindannyiunk szülője hozott létre. A halál az Isten és a természet által van, tehát nem lehet rossz.

2. *A hozzákapcsolódó fogalmakra alapozott bizonyítás:*

A lélek vagy elvész a halálban, és így nem érez már többet sem a rosszból, sem a jóból, vagy örökkévaló és égi helyére emelkedik, elhagyván a testet és az Istennel örökkön él. Bármelyiket tételezzük is fel, be fogjuk látni, hogy semmi rossz nincsen a halálban.

3. *A célból vett érvelés:*

Egyetlen orvosság sem rossz. A halál minden baj orvossága és minden dolog végső határa. – A halál tehát nem rossz.

Megjegyzés

Ezek a minták és példák, melyek az egyszerű és az összetett témákhoz kapcsolódnak, itt nagyon leegyszerűsítve szerepelnek. Ha előadásra kerülnek majd, a kidolgozás megfelelő színes ruházatával kell majd felékesíteni őket.

XIII.
A TANÁCSKOZÓ BESZÉD
(GENUS DELIBERATIVUM)

I. A tanácskozó beszéddel rábeszélünk vagy lebeszélünk, buzdítunk vagy a tervétől eltéríteni igyekezünk valakit. Azért nevezik így, mert benne leginkább a megfontolás, a mérlegelés érvényesül. Nevezik még ajánló, javasló beszédnek is (suasorium) a lényege miatt. A görögök συμβουλευτικὸν-nak (rábeszélő, tanácsadó) is nevezik a tanácsadás és a tanácskérés miatt. Nevezik azonban ἐκκλησιαστικὸν-nek (népgyűlési), mivel a népgyűlésen használatos, és δημηγορικὸν-nak, mivel a nép előtt hangzik el.

A régiek szokása hívta ezt életre a demokráciában, mely Görögország-szerte virágzott, és a néppel tárgyalták meg mindazt, amit a rómaiak a senatusban szoktak.

II. Két fő része a rábeszélés (suasio) és a lebeszélés (dissuasio). Ezekre vezetik vissza a buzdítást, a szándéktól való eltérítést, kérést, intést, könyörgést, az ajánlást, a vigasztalást (hortatio, dehortatio, petitio, admonitio, precatio, commendatio, consolatio).

A rábeszélés (suasio) olyan beszéd, melynek célja a megfontolás, és azt mutatja meg, hogy a tárgyalt ügyben mit kell tenni. A lebeszélés (dissuasio) viszont olyan

[19] Pécseli itt Dresser fentebb látható eljárását követi, aki a genus didascalicum tárgyalása során ugyancsak beszél Cicero *Tusculanumi beszélgetések* c. művéről s azt az oktató beszédhez sorolja ugyanezen érvekkel.

beszéd, amellyel a hallgatókra akkor akarunk hatni, amikor azok az ellenfél érvelését mérlegelik.

Arisztotelész a *Retorika* I. könyve 3. fejezetében írja, hogy a tanácskozó beszéd célja az, hogy a hasznos dolgokat a rábeszélésben, a károsakat pedig a lebeszélésben adja elő.

Azért tekintjük e beszédfajta két részének a rábeszélést és a lebeszélést, mert ezekkel foglalkozunk legtöbbet, és azok a szónoklatok is, amelyekről itt szó van, tanácsadó beszédnek, „suasoriá"-nak minősülnek. Noha nem ismeretlen előttünk az, hogy a meggyőzés maga (suasio) is az ékesszólás egészének a célja – ezzel ért egyet Scaliger is a *De re poetica* I. könyvének 1. fejezetében –, mégsem ok nélkül nevezik e beszédfajtát „suasoriá"-nak, azaz „rábeszélő" szónoklatnak a rétoriskolákban: a meggyőzés szót egyszer tágabb, másszor szűkebb értelemben használják.[20] Amikor a retorika céljának tekintik, az előző, tágabb jelentésre támaszkodnak, és így minden beszéd célja a meggyőzés, a bizalom felkeltése.

A szónak szűkebb értelmével élve azonban ez csak a tanácskozó beszéd sajátja, sőt maga Scaliger is, amikor idáig jut a *De re poetica* III. könyvének 126. fejezetében határozottan meggyőző jellegűnek tartja az általunk tárgyalt beszédfajtát, és így tesz a legkiválóbb rétor, Quintilianus is műve III. könyvének 10. fejezetében.

III. E beszédfajta anyagát tehát – Arisztotelész ezt „subjectum"-nak hívja – olyan dolgok képezik, melyek még nem zárultak le, melyek még jövőbelick, és így válhatnak a mérlegelés tárgyává, melyekben állást kell foglalni, hogy a dolog létezik, hasznos, lehetséges vagy szükségszerű stb.

IV. Az anyagot ugyanazok a beszédrészek tárgyalják, mint a törvényszékiét, tehát az exordium, narratio, propositio, confirmatio, confutatio és peroratio. A tractatio rész azonban vagy suasio, vagy dissuasio, tehát meggyőzés vagy lebeszélés.

V. Ennél a beszédfajtánál gyakran vagy egyáltalán nincsen bevezetés, vagy ha van is, csak rövid. Ez kapcsolódhat közvetlenül vagy közvetetten a tárgyhoz, ahogyan ennek más beszédfajtánál is érvényesülnie kell a rájuk érvényes általános szabályok szerint.

Egyáltalán nincsen szükség bevezetésre akkor, ha a dolog, amiről dönteni kell, már ismert azok számára, akiknek a felvilágosításán fáradoznánk, másrészt maga a hallgatóság is annyira érdeklődik a szónoka iránt, akitől tanácsot vár, hogy magától is kész a figyelemre. Így a szónoknak nem kell kérnie a bírák figyelmét, mint a törvényszéki beszédben, hanem inkább buzdítania és kezdeményeznie kell. Némelykor azonban szükséges a bevezetés.

Először: mikor akadályozza valami a szónokot, és ezért neki azt el kell hárítania, meg kell cáfolnia, hogy nagyobb jóindulattal és figyelmesebben hallgassák. Így teszi

[20] Julius Caesar Scaliger (Giulio Cesare Scaligero, 1484–1558), olasz humanista tudós. 1524-től Franciaországban élt. 1529-ben írott *Oratió*jában megtámadta Erasmusnak az olasz humanisták túlzó antik imádatát kigúnyoló *Ciceronianus* c. művét. Leghíresebb műve a *Poetices libri septem* (1561), amely rendkívüli hatást gyakorolt korára. Ez tulajdonképpen poétika és retorika, műfajelmélet és műfajtörténet keveréke. Műfaji meghatározásai, jellemzései sokáig hatottak. Péceli itt pontatlanul idézi Scaliger művének címét.

Cicero a *Pro lege Manilia* c. beszédében: „Noha nekem a ti veletek való gyakori találkozás mindig nagyon kedves."

Másodszor: ha az ellenfelei vádaskodásának akar elévágni, ahogyan Cicero teszi a 7. *Philippica*ban: „Már most azt találják ki (Antonius támogatói), hogy Antonius válaszai is (mintha azok is a békére lennének tekintettel) ugyanazokat a dolgokat védelmeznék."

Harmadszor: ha a hallgatóság nem tartja olyannak a tárgyat, amilyennek azt a szónok bemutatni akarja.

És végül negyedszer: azért kell valamilyen bevezetéssel élni, hogy megőrizzük a szépségét a beszédnek, nehogy úgy tűnjön, hogy már a szónoklat elején valami hiányzik, hiszen az ilyen töredezett beszéd nem tud tetszést kelteni. Quintilianus, 3. könyv 8. fejezet.

VI. A tárgyhoz közvetlenül kapcsolódó bevezetést vagy a személy tisztsége kapcsán, vagy az ügy szükségszerűsége, haszna vagy a veszély nagysága miatt alkalmazzuk, vagy egy feladat, államügy rövid kifejtésekor, továbbá más dolgokból kiindulva. A tárgyhoz közvetve kapcsolódó bevezetést – melyet a jóindulat megszerzésének szándéka formált – akkor alkalmazzuk, ha úgy ítéljük meg, hogy közönségünket a véleményünkről nehezen tudjuk meggyőzni.

A „Pro lege Maniliana" szónoklatból bővebben és világosabban megérthetik az ékesszólásban jártasak, hogy miképpen kell alkalmazni a meggyőzésben és a lebeszélésben az érveket

VII. Ritka e beszédfajtában a tényállás elbeszélése, a narratio, mivel az a múltra vonatkozik vagy a jelenre, a meggyőzés pedig a jövőre irányul. A magánjellegű tanácskozás nem igényli különösebben a narratiót. A népgyűlés szónokainak azonban szükségük van erre, mivel a narratióban fejtik ki, mi az, ami már megtörtént, mi az, amit már elvégeztek. A tanácskozás és a mérlegelés ebből indul ki, és erre épül a szónok szándékának hatásos bizonyítása. Az ilyenfajta narratiót nem annyira közvetlenül a bevezetésből kell levezetni, hanem sokkal inkább a bizonyítás részeihez kell kapcsolni. Ez azonban ott is általában rövid és egyszerű, nem veszi sorra az összes körülményt vagy a bővítés lehetőségeit. Cicero például a *Pro lege Manilia* narratiójában azt közli, hogy egy igen hatalmas királlyal viselnek háborút, és ebből adódik a kérdés: Kit válasszanak fővezérül?[21]

A vigasztaló beszédekben a narratiót teljes egészében el kell hagyni, hogy ne szakadjon fel a fájdalom, hanem inkább elnyugodjon. Nyilvánvaló tehát, hogy a narratio inkább a törvényszéki beszéd sajátja, mint a bemutatóé vagy a tanácskozóé.

VIII. A propositio a tanácskozó beszédben általában bővített, vagy a bővítés eszközeivel adjuk elő. Ez az, amire a narratióhoz kapcsolódva mindig szükség van. A propositiót egyetlen témában sem lehet mellőzni. Például amikor a békéről akarunk meggyőzni némelyeket, akkor azt tűzzük ki célul, midőn a nyilvánosság elé lépünk, hogy a békéről, mint az emberi közösség megőrzőjéről és életének megédesítőjéről elmélkedünk majd. Ahogyan Cicero teszi a *Pro lege Manilia*ban: „És azt tartom a magam számára méltán a legörvendetesebbnek, hogy e szokatlan helyzetben egy ilyen

[21] C. Manilius Crispus, Kr. e. 66-ban római néptribunus. Senatusi törvényjavaslata alapján bízták Pompeiusra a Mithridatész elleni háború megszervezését és fővezérségét. Ennek elfogadtatása érdekében mondta el nevezetes és sikeres beszédét Cicero, *Pro lege Manilia* címmel. A szóban forgó hatalmas király itt természetesen Mithridátész.

úgy kínálkozott, mely mindenkit érdekel: Cn. Pompeius kiváló és kivételes erényiről kell ugyanis szólnom."

IX. A meggyőzésben vagy a buzdításban a bizonyításnak három locusát alkalmazzuk, a tisztességest, hasznost, a lehetségest (honestum, utile, possibile).

X. Tiszteletre méltónak azt tartják, ami saját ereje és természete folytán dicséretre méltó és saját maga miatt kell törekedni rá. Ide tartozik a méltányos, ékes, dicső, nagy és törvényes. A tisztességről szóló kijelentések, amelyek leginkább a tanácskozás során hatásosak, a természetből, az isteni és emberi törvényekből és az erények leírásából veszik tárgyukat. A törvények és az erények pedig a dialektika locusaihoz kapcsolódnak, például az indítóokokra mint ösztönökre, mivel ezek késztetik cselekvésre az emberi akaratot, ezekből származik a ragyogó hírnév, a dicséret, a dicsőség. Például: van-e dicsőségesebb annál, mint harcolni nem csupán házi tűzhelyeink, hanem oltáraink védelmében is? Van-e nemesebb és dicséretre méltóbb, mint vérünket ontani annak dicsőségéért, aki nem tartotta méltatlannak saját vérét ontani a mi bűneinkért?

Hasonlóképpen a tisztességes locusából veszi az argumentumot Cicero a *Pro lege Manilia*ban a Mithridatész elleni háború mellett érvelve: „Vigyázzatok, nehogy amennyire az őseitektől igen szép volt, hogy rátok egy ilyen hatalmas birodalmat hagytak, annyira gyalázatotokra váljék, hogy azt, amit kaptatok, megőrizni és megtartani nem tudjátok." Ábrahám is így győzi meg a testvérét, Lótot az elválásról, mivel így élhet mindkettőjük családja békességben. (Gen 13:8,9.)[22]

XI. Hasznos az, amit nem önmaga miatt tartanak követendőnek, mint a tiszteletre méltót, hanem valamilyen haszon és nyereség érdekében. E témába tartozik ugyanis annak az ügynek a célja és következménye, amiről a tanácskozás folyik. Ide tartozik a biztonságos, a kellemes és a szükségszerű.

A szükségszerűség egyrészt természetes vagy végérvényes, másrészt külső körülményektől függő

Biztonságos az, ami önmagunk és hozzátartozóink épségének megőrzésén alapszik. Ezzel győzi meg Ábrahám a feleségét, hogy Egyiptomban az ő testvérének mondja magát. Érveit a biztonság locusából meríti: „Hogy jól legyen dolgom miattad..." (Gen. 12:13.)[23]

Kellemes az, ami valamiféle tiszta gyönyörűséggel örvendezteti meg a lelket, a testet vagy mindkettőt: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok..." (Máté 11:28.).

Szükségszerű az, amit meg kell tennünk. Ez vagy feltétlen, vagy külső körülményektől függő. Az előző csak egyféleképpen mehet végbe és ezért nem lehet a tanácskozás témája. Például: Szükségszerű egyszer meghalnia annak, aki megszületett. A szükségszerűség pedig a becsület, a sérthetetlenség és az érdek érveivel is érvé-

[22] A hivatkozott hely szövege a Vizsolyi alapján: „Monda azért Abraham a Lotnac: Kérlec hogy ne légyen versengés én közöttem és te közötted, az én pásztorim között és az te pásztorid között, mert atyafiac vagyunk. Anagy mind az egész föld nintsen é te előtted? Kérlec vállyál el tőlem, ha bal kézre menendesz, én Iob kezre megyec, ha Iob kezre menendesz, én bal kézre megyec."

[23] A hivatkozott hely: „Mondgyad azért kérlec hog én Húgom vagy, hogy te érőtted iól légyen az én dolgom, és az én lelkem éllyen te érőtted."

nyesül. Például: A háború Antoniusszal szükségszerű, mivel a béke övele már nem maradhat meg az állam szabadságának megsértése nélkül. Így a szükségszerűség a mérlegelés tárgya lesz, és hevesebb vitára késztet.

Cicero és Fabius is a szükségszerűséget visszavezeti az érdekre, mivelhogy a szükségesség kényszerű érdek, mely nélkül épek és szabadok nem lehetünk, ahogyan Cicero a *Manilia*ban írja: „Olyanfajta háború ez, amely a lelketeket a legnagyobb mértékben kell, hogy buzdítsa, hevítse, ebben a háborúban a római nép dicsőségéről és a szövetségesek jólétéről van szó, és a római nép adójövedelmei és a római polgárok javai forognak kockán. Nemcsak jellege miatt szükségszerű a háború, hanem a veszélyek nagysága miatt is."

Így győzi meg Didót is a nővére a házasságról:

> Kinek a földjét szálltad meg, tán nem jut eszedbe?
> Itt getuloknak a falvai. Győznek mindig a hadban,
> vad numidák körben, sőt ellenséged a part is,
> szárazságtól elhagyatott, és ezt a vidéket
> barcacusok lakják. Vagy említsem, fenyeget még
> testvéred Tyrusból?
>
> (*Aen. IV. 39–44.* – Kartal Zsuzsa fordítása)

XII. A lehetséges dolog olyan, hogy azt mi is képesek vagyunk elvégezni, ahogyan a *Pro lege Manilia*ban találjuk: „Mithridatészt le tudta győzni Sulla, Musena, Lucullus, tehát sokkal inkább képes lesz erre Pompeius, aki mindegyiket felülmúlta vitézségével."

XIII. A lehetséges két típusa a könnyen végrehajtható és a nehezen végrehajtható.

XIV. A könnyen végrehajtható az, amit nagy munka, fáradság és költség nélkül, rövid idő alatt elvégezhetünk, mivel olyan organikus okok és időbeli körülmények eredménye, amelyek nem igényelnek nagy erőfeszítést. Ezért győzi le az éber Philipposz király az óvatlan és a felelőtlenség mély álmába merült athéniakat.[24]

XV. A nehezen kivitelezhető az, ami nagy munka, fáradság és költség árán hosszú idő alatt végezhető el, *amiképpen nekünk, magyarok számára is Pannoniánkban Budának – ó, milyen régóta nyögi a török zsarnokságát! – visszafoglalása.*

XVI. Főként ezekből a locusokból – mint a tiszteletre méltó, hasznos és lehetséges – veszik többnyire az argumentumokat a rábeszélésben. Ezekhez veszik még hozzá a példákat, a hasonlatokat és az ellentéteket, melyekkel világossá teszik és kibővítik a szónoklatot.

XVII. A cáfolat locusai a lebeszélésben vagy a szándéktól való eltérítésben (desuasio, dehortatio) ellentétesek azokkal, melyeket a bizonyítás során tárgyaltunk, tehát a becstelen vagy az utálatos, a nem hasznos, előnytelen. Ide tartozik a „nem szükségszerű" és a dicstelen, rút és a kellemetlen.

---

[24] II. Philipposz (Kr. e. 359–336), macedón király. Nagy Sándor apja, aki megszerezte a görög városállamok feletti politikai, majd katonai hegemóniát.

A szándéktól eltérítő beszéd (dissuasio) szónokának a feladata az, hogy ezeknek az ellentétes locusoknak az alapján megcáfolja mindazt, amelyeket a vele ellenkező véleményen lévő szónok a rábeszélésben felvetett, és amiket az felnagyított, neki gyengítenie kell, amikről az meggyőzött, azoktól pedig eltántorítani.

Ahogyan a rábeszélésben a hasznosság és a végrehajtás lehetősége lett bebizonyítva, úgy a lebeszélésben a hasznosság érveit kell megcáfolni és meggyengíteni, a végrehajtás lehetetlenségével és nehézségeivel kell érvelni, kellemetlenségeit, fáradalmait, költségeit és kiadásait kell tárgyalni. Nyilvánvalóvá kell tenni, hogy az, amiről szó van, rút és ártalmas, nehéz, sőt inkább lehetetlen és kellemetlen. Ezeket a tanulónak jó alaposan a fejébe kell vésnie, hogy tudja, miképpen kell akár *a családi levelezésben* is az effajta argumentumokat tárgyalni.

PÉLDA A RÁBESZÉLŐ SZÓNOKLATRA, MELY CICERO KÖVETÉSÉRŐL GYŐZ MEG

Bevezetés (exordium)

Csodálkozhatna talán valaki azon – hallgatóim, miért van az, hogy midőn a tudományok művelői közül mindenki heves vágyakozással lángol az ékesszólásért, és úgy véli, hogy ezt, ami igen szép és hasznos, fel kell karolni, mégis oly kevesen vannak, akik el is érnék, amit akarnak. De ha ezt az ügyet a maga súlyával és jelentőségével

Ellenvetés (adversativa)

vizsgáljátok meg, már nem csodálkoztok. Sokan vélik könnyen elérhetőnek az ékesszólást, és arról ábrándoznak, hogy tétlenségben, szinte álmodva juthatnak hozzá. Habár néhányan helyesen vélik úgy, hogy az ékesszólásnál semmi sem nehezebb, de éppen e nehézségtől megriadva fel is hagynak minden reményével annak, hogy e művészetben örömüket leljék. Nem keveset találsz, aki tehetségével sokra képes, és minden igyekezetét az ékesszólás megtanulására fordítja, nem ismerve azonban, miképpen lehet azt eredményesen megszerezni, munkájának csak kevés jutalmát nyeri el.

Átmenet a részletezéshez (transitio)

Sok minden kell az ékesszólás elsajátításához s közöttük nem utolsó helyen áll, hogy azok utánzására szenteljük erőnket, akik minden kétséget kizáróan elérték, hogy a beszéd képességében kiválóak legyenek.

Elrendezés (dispositio)

Éppen ezért, amidőn nekem a nyilvánosság elé kell lépnem, azt választhattam fejtegetéseim témájául, hogy azokat, akiket az ékesszólásban igen törekvőknek tartok, a legszebb szavú szónokoknak, különösen Cicerónak a követésére buzdítsam.

A jóindulat kérése (petitio benevolentiae)

Mert amiről szólok, annyira hasznos, hogy az én kérésem nélkül is meg kell hallgatnotok, már csak tanulmányaitok érdekében is, hiszen ahogy a számomra, úgy a ti számotokra sem lehet ennél fontosabb semmi, buzdítalak tehát titeket, hogy jó szívvel és jóindulattal hallgassatok meg.

Bizonyítás két részben. Először azt bizonyítjuk, hogy az utánzás szükséges és hasznos

Legelőször is úgy gondolom, senki sincs, aki ne vallaná, hogy *majdnem minden dologban a legtöbbre az utánzással jutunk.* Ha valaki kétségbe vonná, az elé Platón példáját állíthatom, aki egykor úgy tanította a közönségét az állam kormányzására, hogy azok példájának követésére szánják teljesen magukat, akik az állam szolgálatának áldozták életüket. Megemlíthetném Plutarkhoszt is, aki azt akarta, hogy az erényre

és dicsőségre sóvárgó ifjak a borostyán példáját kövessék, mely körülölelve az erős fát, azzal együtt növekszik.[25]

S ha valaki rosszindulatúan még ez után sem adna hitelt beszédemnek, annak azt mondhatom, tekintsen a festőkre, szobrászokra, asztalosokra, vargákra és szabókra, akik megtanítják arra, hogy az ő mesterségükben még a kézműves emberek számára is milyen nagy jelentősége van az utánzásnak. Van-e annyira elbizakodott ember, aki midőn látja, hogy az egyszerűbb és könnyebb dolgokban, melyek nem kívánnak nagy szorgalmat és éles elmét, milyen nagy szerepe van az utánzásnak, természetellenes módon azt gondolná, hogy a legnehezebb mesterségben, az ékesszólásban ne lenne szükség az utánzásra?

A hasznosságból eredő érv

Szeretném, ha ti is belátnátok, hogy nagyon hasznos és szükséges is az, hogy írótársainkat és beszédünk szövedékét a legkiválóbb és legékesebb szavú szónokok példájával megerősítsük. Legjobb mód ez arra, hogy szert tegyünk az ékesszólás tudományára, ez a hozzá vezető királyi út, melyet Démoszthenész és Cicero tett járhatóvá számunkra, melyet Iszokratész és Arisztotelész ajánlott az ékesszólásban még tapasztalatlanoknak.

Bizonyítás a példa alapján

Azok tehát, akik úgy vélik, hogy mások utánzása nélkül is valami dicséretreméltót fognak írásművükben létrehozni, úgy tűnik, megfeledkeznek arról, hogy az utánzás mennyire előnyös a számukra, és nem fontolják meg Cicero szavait: „Iszokratészben a kellemességet, Lüsziaszban az emelkedettséget, Hyperidészben az elmeélt, Aiszkhinészben a hangzást, Démoszthenészben a beszéd erejét, és hatásosságát kerestem, Crassusban és Antoniusban is figyeltem némely dologra."

Az ellenfél érveinek előlegezése (occupatio)

Úgy tűnik azonban, hogy nem sokban különbözik a tolvajtól az, aki másokat utánoz, és azok zsinórmértékét követi az írásban. Nincs így; *nem lop az, aki másokat utánoz, hiszen tanult módon, óvatosan, mértékkel és nem szolgaian fordítja a maga hasznára mindazt, amit mások találtak fel.* Vajon illendő-e Cicerót magát lopással gyanúsítani, Vergiliust ugyanígy vádolni és más igen híres férfiakat, hiszen nyilvánvalóbb annál, hogy bizonyítanom kellene, hogy mindegyikünknek volt valamilyen mintája, akit követett?

A bizonyítás második része, melyben arról van csak szó, hogy Cicerót kövessük

Mégis, ki a legalkalmasabb a szónokok minket körülvevő bőségéből arra, hogy utánzásra példaként válasszuk? Nehéz kérdés ez, melyre a legbölcsebbeknek is nehézséget okozna válaszolni.

Én azoknak a véleményét fogadom el, akik szerint mindenkinél inkább Cicerót kell kiválasztani, mivel forma és szellem tekintetében őhozzá igazodik minden írásmód és beszédmód. *Ő ugyanis szinte valamiféle isteni előrelátás folytán* – ahogyan ezt Quintilianus is tanúsítja – *azért született meg, hogy az ő életművében mutatkozzon meg az ékesszólás minden ereje.*

Érvek, melyek a célul kitűzött állítást bizonyítják

Dicsérhetik ugyan némelyek Szókratészt, magasztalhatják Démoszthenészt és sok mást is ajánlhatnak, Ciceróban viszont megvan mindaz, amit a tökéletes szónok eszményképében keresünk. Áttetszően tiszta vizű folyók ezek, azonban a költő szerint is: Dulcius ex ipso fonte bibuntur aquae. (Kellemesebb az a víz, melyet magából a

[25] Plutarkhosz (Kr. u. 50–120), görög történetíró, erkölcsfilozófus. Itt valószínűleg *Erkölcsi értekezések* c. művére utal Pécseli.

forrásból iszunk). Az ékesszólás forrása Cicero. Ő a legalaposabb a téma feltalálásában, a legjártasabb annak elrendezésében, legbölcsebb, egyszersmind a legmagasztosabb szavú az elrendezett téma elmondásában. Sok minden megvan benne, amit javunkra fordíthatunk, mivel éppen ő és éppen ezen tulajdonságok miatt vált méltóvá arra, hogy oly sok szónok közül őt nevezzük az ékesszólás atyjának.

Akarod tudni, miképpen kell az igen jelentős tárgyban magasztosan, a jelentéktelenben szerényen, a közepesen fontos témában pedig mértéktartóan szólni? Cicero nyomdokait követheted, ő megtanít majd, hogyan kell oktatnod, gyönyörködtetned és megindítanod hallgatóid lelkét.

Bizonyítás a példa alapján

Tudta ezt az atyáink emlékezete szerint *Muretus* és *Sturmius* is, akik az itáliai hangya, az attikai méh szorgalmával szentelték magukat egészen Cicero utánzásának, és így szereztek olyan elismerést maguknak, hogy nevük dicsősége megmarad mindaddig, amíg a latin irodalom virágzik.[26]

Ezeket a példákat figyelembe véve, tudományokkal ismerkedő ifjak, engedjétek át szíveteket és figyelmeteket Cicero utánzására. Nyilvánvalóan meggyőznek titeket efelől a legkiválóbb rétornak szavai, melyek nagyon igazak és nagyon ideillők: Megfontolandó, hogy többre jut az ékesszólás tanulmányozásában az, akinek Cicero tetszik.

Kutassátok figyelmesen Cicero szónoklatának szépségét, melynek tartalma több, mint amennyit a címe ígér. Ne azokhoz legyetek hasonlók, akik csak annyiban tartják magukat Cicero követőinek, ha e szavakkal képesek megszólítani hallgatóikat: „Noha a ti látásotok az én számomra igen kellemes és e hely is igen alkalmas", és ha a körmondatot sikerül befejezniük, odaírják a particulát: „videatur".

Ostobák ezek, és méltók a gúnyolódásra.

A tényeg összefoglalása

Aki jól akarja követni Cicerót, mint mesterét, az nem alkalomszerűen és felületesen olvassa és hallgatja őt, hanem gondos figyelemmel szemléli beszédeiben a tárgyalás változatos szépségét, az elrendezés okosságát és a kifejezés kellemességét. Ha ti is ezt teszitek, fáradságotoknak nagy lesz a jutalma, és eléritek, hogy azok közé kerüljetek majd, akiket a szónoki tehetségükért minden tudós szeret és tisztel. Befejeztem.

EGY MÁSIK PÉLDA A KÉRELMEZŐ BESZÉDRE

A veszedelemben levő Magyarországnak III. Zsigmond lengyel királyhoz szóló beszéde, melyben a magyar előkelők arra kérik, hogy a lengyelek szövetséget kössenek velük és segítségükre legyenek a török ellen.[27]

---

[26] Muretus (Muret), Marc-Antoine (1526–1585), francia humanista. Tudományos munkásságának súlypontja Tacitus műveinek kommentálása volt, amelyet elmélyült retorikai vizsgálat kísért. A *brevitast*, *obscuritast* és az *asperitast* tekintette a három legfontosabb tacitusi erénynek, jellemzőnek. Johann Sturm, a rá vonatkozó jegyzeteket lásd korábban.

[27] Pécseli itt láthatóan szorosan követi a XVI. századi wittenbergi retorikai hagyományokat, amikor a retorikában fontos szerepet juttat *a török elleni küzdelem kifejezésének*. Az „opera antiturcica" szabályai szerint jár el éppúgy, mint a kötetünkben szereplő szerzők közül tette azt Melanchthon és Dresser.

Felséges király, s e híres királyság nemessége! Bárcsak olyan állapotban lenne nemzetünk, hogy ne tartanánk szükségesnek védelemért esedezve hozzátok fordulni. *Bevezetés*

Mivel ez a barbár és vad szkíta nemzet oly nagy romlásba döntötte magyar hazánkat – bizony, így fizetünk vétkeinkért[28] –, most már attól kell tartanunk, hogy Magyarországnak az a maradéka, melytől Isten jótéteménye a török dühösségét megtartóztatta, rövidesen végső pusztulásra jut, ha csak a keresztyén világ közös ereje nem segít rajtunk. Bocsásd meg nekünk, igen jó király, hogy segítségért jövünk, és hallgasd meg részletesen, amit népünk nevében eléd terjesztünk!

Három dolgot kérnek tőled, ó felséges király, és lengyel szövetségeseinktől, barátainktól és szomszédainktól Magyarország rendjei leginkább a ti kegyességetekben, barátságotokban és jóindulatotokban bízva. *Három elemből álló főtétel*

Az első az, hogy állítsatok fel minél előbb néhány segédcsapatot a ti költségetekből a veszélybe jutott Magyarország megsegítésére.

A második, ha a ti országotokból és a szomszédos tartományokból saját költségünkön hívunk katonákat zászlóink alá, azoknak jóindulattal engedjetek szabad utat Magyarország felé.

A harmadik az, hogy az új és örök szerződést velünk megkötvén és megszentelvén, fegyveres szövetségeteket a mi csapatainkkal, bármennyire kicsinyek vagy gyengék legyenek is, megtartsátok.

Nincs szükség hízelgő szavak szövésére ahhoz, hogy meggyőzzünk erről téged, igen jó király, és titeket, kiváló előkelőségek. Gondoljátok csak meg, hazánknak és mi magunknak szerencsétlen állapotát; képzeljétek el azt a veszélyt, amely a mi pusztulásunk miatt Lengyelországot fenyegeti! Fontoljátok meg, mekkora haszna van ennek a szent szövetkezésnek és mennyire szükségszerű, mekkora az ereje a barbár ellenségnek, mely minket, keresztyéneket fenyeget, és mekkora a Krisztus felséges neve elleni gyűlölete! *Bizonyítás*

Az érvek általános témái, melyeket a bizonyításban felhasználunk vagy felnagyítunk

Keresztyének vagyunk, egyedül a megváltó Krisztusra hagyatkozunk a szent keresztségben veletek együtt. Szövetségeseitek vagyunk, szomszédaitok és barátaitok. Idézzétek csak emlékezetetekbe a korábban egymásnak küldött katonai segítséget és a magyarok és lengyelek közt megkötött igen szent szövetséget![29]

Legalább az a rokoni kapcsolat indítson meg titeket, mely szent és isteni végzésből elrendelve jött létre közted, ó, felséges király és a mi fejedelmünk között, és ebből nemcsak a fejedelmeknek, hanem az országoknak és azok részeinek is a kap- *A méltó és igazságos dolgokból vett érvek*

[28] A XVI. századból jól ismert protestáns argumentum jelenik meg a magyarság bűnösségéről, amely miatt Isten bünteti a nemzetet.

[29] *Keresztények, szomszédok, szövetségesek* – ezek a gondolatok a XVI. századi lengyel–magyar humanista latin nyelvű politikai irodalomban, publicisztikában, diplomáciai iratokban kulcsfogalomként jelentek meg, itt is ezek folytatódnak. Vö.: HOPP Lajos, *Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Humanizmus és reformáció 19, Balassi Kiadó, Budapest, 1992, valamint IMRE Mihály, *„Magyarország panasza"– A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995. 37–46, 156–160.

A hasznosságból vett érvek, amelyek olyan dolgokon alapulnak, amelyek ha végbemennek, ártalmasak, ha viszont nem, akkor kívánatosak

csolata ered. Ki ne tudná közületek, hogy ez a hatalmas ellenség, miután szkíta uralma alá hajtotta Magyarországot, milyen könnyen elkóborolt átkos félholdja alatt Európa minden sarkába? Kétségtelen, miután végleg elesett Magyarország, a keresztyén világ megmaradt részein nem lesz egy nép, egy ország sem, amely ennek az oly hatalmas és oly kegyetlen ellenségnek az erejét visszatartaná.

A két ország különbségéből vett érvek

Megvan ugyan a híres lengyel királyságban a vitézség, midőn fegyverben áll, és a bátorság az ellenség támadásához, megvan a háborúra való képessége, nagy gazdagsága – azonban a természet nem védi oly nagyon, mint Magyarországot. Épp ezért, ha Magyarországról lengyel földre találna bemenni az ellenség, minden földeteken, minden városotokban, melyek fából épültek, senkitől nem akadályozva, tomboló dühvel özönlene szét. Ahogyan a ragadozó madár is, melyet kalitkába zártak, mihelyt szabadon engedik és repülhet, zsákmányt szerez. Különösen fontos tehát, hogy Magyarországra gondotok legyen. Magyarországnak, mondom, mielőbb segítenetek kell, és ott elzárni az ellenség útját, ha magatokat és vagyonotokat biztonságban akarjátok tudni. Vajon nem hasznosabb-e tehát már velünk együtt fegyvert fognotok, mint hogy később kétségbeejtő bánat vegyen erőt váratlanul rajtatok, mivel nem vigyáztatok országotok és javaitok megmaradására? Vagy bízzatok csak az ellenség vészt hozó hízelgésében, ármányos fegyvernyugvásában, míg hatalma teljében lévő országotoknak a barátság látszatával nyugalmas békét ígér!

Ne nyissátok meg fületeket oly könnyen az istentelen és vészt hozó ellenség szavának, aki azt hiszi, bármit megtehet még a keresztyének ellen is!

Szemléltető példa, amely a hasonlóságon alapul

Megkíméli olykor a farkas a bárányt, de csak azért, mert még nincs kész alkalma arra, hogy zsákmányul ragadja. Siralmasan panaszolja a töröknek ezt a hitszegését Magyarországnak oly sok szép vára, panaszolja Horvátország, Szlavónia nagy része, panaszolják az igen jól megerősített helyek, melyeket a fegyvernyugvás, a szövetség és béke leple alatt hitszegő módon foglaltak el.

Kérlek titeket, bánkódjatok a keresztyén világ pusztulásán, melyet e vad szörnyeteg idéz elő. Hárítsák el a ti fegyvereitek e nagy veszedelmet! A ti segítségetekért könyörögnek a bölcsőben síró csecsemők; s a keresztyének vére, melyet e rettenetes zsarnok a földre kiontott, bosszúért kiált. Segítséget kérnek az özvegyek, a szüzek, akiket a felbőszült szörnyeteg rettenetes kéjekre hurcol.

A harmadik érv

Mert, ha nem késztet titeket a fegyver megragadására sem a kegyességre való törekvés, melyet a legszentebbnek és legfontosabbnak kell tartanotok, sem a hűségben való vetélkedés, sem a baráti kapcsolat – mozdítsa meg lelketeket legalább a dicsőség, a szövetség ebben az igen szent háborúban, és végül a kényszer, melynek minden böles ember engedelmeskedik.

Az összevetésen alapuló nagyítás

Ugyan mi tette Kázmért, Ulászlót, Lengyelországnak e két, igen dicsőséges sarját a földkerekség egészén oly sok nép között ennyire híressé, mint vitézségük? Van-e ismét szebb és dicsőségben kiválóbb ennél a fegyveres szövetségnél, melyben az örökkévaló Király megbízatása szerint a szent és sérthetetlen vallásért, a keresztyén hitért harcolnak? Jézus Krisztus, ama drága pelikán, a kereszt oltárán a vérét ontotta a ti békétekért és örök boldogságotokért. Ti pedig Krisztus és az ő dicsősége védelmezőinek segítésétől és szövetségétől vonakodtok?

De minek is szaporítom a szót, midőn már az igen becses és igen szép kötelesség is, mellyel fel lettetek ékesítve, önmagában véve is mozgósít titeket e hatalmas el-

lenség ellen, s a kényszer még a vonakodókat is ide vonzza. Szeretném, hogy inkább most fontoljátok meg, mintsem aztán magából a tényből közvetlenül megtapasztalnátok azt, hogy Magyarország elpusztulása után milyen sors vár Lengyelországra. Megriad a lélek mindannak a gondolatától is, hogy mi fog végérvényesen bekövetkezni, hacsak nem szálltok szembe idejében ezzel a tűzvésszel. A férfiakat a törökök egészen biztosan rabszolgasorba vetik, feleségeiteket, leányaitokkal együtt megbecstelenítik, és – hogy szavaimat ne szaporítsam – országotokat teljesen elpusztítják.[30] Későn voltak bölcsek ebben a dologban a frígek: nem hitték a görögök sem, hogy ez lesz a sorsuk, sem a macedónok, sem a dalmátok, sem más népek, amelyek most a mohamedánok igáját nyögik.

Összefoglalás

Ne halogassátok tehát a döntést, felséges király, és ti, nevezetes előkelőségek, hanem fegyveretekkel segítsetek minket, mert ha megteszitek, hazánkat korábbi ragyogásában visszaállíthatjátok, a magyar nemzetet magatoknak örökre lekötelezetté, a sors és az élet minden veszedelmében szövetségesetekké teszitek. Végül pedig nemzetetek olyan hírnevet szerez, amely halhatatlan lesz minden keresztyén nép között.

Befejeztem.

XIV.
A BEMUTATÓ BESZÉD
(GENUS DEMONSTRATIVUM)

I. A tanácskozó beszéd után a bemutató beszéd tárgyalása következik. Ez a dicséret és a gáncsolás, elmarasztalás módját mutatja meg. Azért hívják így, mert a beszéd tárgyát a dicséretben vagy a gáncsolásban mintegy a szemünk elé tárva mutatja be. Görögül ἐπιδεικτικόν.

Az ἐπίδειξις ugyanis – (amely a szofisták jellegzetes szava, míg a bölcseké az ἀπόδειξις) – a dicséretnek és a gáncsolásnak részletes és gazdagon díszített kifejtése. Az ékesszólás oktató mesterei is beszédük hatásosságát, jeles mondásaikat, nyelvi ékességeiket e beszédfajtában mutatják be. Ez a dicsekvéshez hasonlít, ezért Quintilianus is a III. könyv 4. fejezetében ezt a beszédfajtát dicsekvésnek nevezi.

Más néven ἐγκωμιαστικόν-nak, latinul laudativumnak, dicsérő beszédnek is hívják, mivel ennek a beszédfajtának lényegesebb része a dicséret, hiszen erényesebb dolog dicsérni, mint gáncsolni. Ezért mondja Cicero az effajta beszédet exornatiónak, felékesítésnek, mivel igaz dicsérettel a derék embereket felékesíti. Szolón tanúbizonysága szerint ennek gyakorlata az indusoknál a gyászbeszédben volt a legfényesebb. A görögöknél elsőként Periklész dicsérte fenségesen gyászbeszédben azokat, akik a peloponnészoszi háborúban estek el a hazáért. Ezt a szokást a rómaiak is követték, miként azok a híres szónoklatok bizonyítják, melyeket ebben a beszédnemben tartottak.

[30] Vö. IMRE, 1995. Az *Opera antiturcica* fejezetből *A „lelkek felgyújtásá"-nak retorikai eszközei* c. alfejezet, 98–116.

II. Ennek a beszédfajtának *két fő része a dicséret (laus) és a gáncsolás (vituperatio)*, melyek egymásnak ellentmondó dolgokból állnak. E témák illenek, tartoznak hozzájuk: köszönetmondás, hálaadás, mint Ciceróé visszatérése után, vagy a jó cselekedetek és gaztettek megemlítése, történelmi események előadása, a szelíd hangú panasz, kesergés, gyászdal (epicedium), nászének (epithalamium), az elbeszélő levél, tréfás levél, az ajánló és az udvarló levél. Továbbá személyeknek, országoknak, városoknak, falvaknak, mesterségeknek, hegyeknek, forrásoknak, folyóknak, kerteknek, természeti jelenségeknek, évszakoknak, utazásoknak, lakomáknak és bármi másnak a leírása akár a dicséret, akár a gáncsolás szándékával.

III. A dicséret olyan jó szándékú beszéd, mely felsorolja valakinek az erényeit és tetteit, a gáncsolás viszont a valakiben vagy valamiben meglévő vétkeket és hibákat részletezi. Ennek célja a gyalázat, amannak a tisztelet. A közönség számára az érzelemnek és a szenvedélynek a felkeltése jelenti a művészi élvezetet. Nagyon is indokoltan akarta tehát Cicero, hogy ezt a fajtát ékesnek nevezzék, mivel ez inkább megengedi a szóvirágok élénk díszeit, mint a többi stílus.

Két szabály:

1. A dicséret és a gáncsolás legyen az időhöz, helyhez és a személyekhez szabva, nem szükséges ugyanis mindent, mindenki előtt és minden helyzetben bizonyítani. Arisztotelész is elfogadja ezt a szabályt, mint kitűnik a jogtudós Jacobus Omphalius művéből, a *Nomológiá*ból.[31] Arra int, hogy alaposan végig kell gondolni, hogy milyen helyzethez milyen dicséret vagy gáncsolás illik, melyek a gyakorolt erkölcsök, milyenek az ország bevett szokásai, és milyen a hallgatóság lelkiállapota. Mert ami az egyik helyen tiszteletre méltó és elismert értéknek számít, az másutt mások számára viszont gyűlöletet kelthet és vétek is lehet.

Két példa ezekre: Az idős kornak mindig nagy tisztelete volt Rómában, a Kaszpi-tenger partján viszont a hatvanéves embereket igen távoli pusztaságokba hurcolják, ahol az éhségtől és szomjúságtól meghalnak. A zenészeket Athénban igen nagy becsben tartották, míg Spártában, mivel inkább elgyengítették a lelkeket, mintsem a vitézségre ösztönözték, a városon kívülre száműzték őket.

2. Egy személynek, tettnek vagy bármi dolognak a dicsérete vagy gáncsolása ne legyen hűvös, száraz hangvételű, de ne legyen durva, gőgös, hízelgő vagy gyűlölettel átitatott sem. A szabály magyarázata a következő. Aki hűvös hangon dicsér, az úgy tűnik, hogy vagy nem talált semmit, ami csodálatra méltó, vagy nyíltan sért, vagy irigyli más dicséretét és dicsőségét. Aki pedig durván és gyűlölködve gúnyol, tettével elveszti hitelét, vagy annak gyanújába esik, hogy amit előad, azt ellenséges szándékkal teszi stb.

IV. A téma, amelyről akár a dicsőítő, akár a gáncsoló beszédben szó van, háromféle lehet:

---

[31] Jacobus, Omphalius (1500–1567), német jogtudós, humanista. Franciaországban tanult, hazatérve udvari és főpapi szolgálatban állt. Jogtudományi és retorikai művek szerzője. *Nomologia* c. munkája először 1536-ban jelent meg Párizsban. Gyakran kiadott retorikai összefoglalása: *De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus… Adiectis ad finem eiusdem autoris epistolis aliquot familiaribus, hucusque nondum editis*. 1572-es kölni kiadása a KLTE Egyetemi Könyvtárában 752. 799 jelzet alatt található.

Személyek – mint például a császár, a király, Nagy Sándor vagy Káin és Ákháb.

Tettek, cselekedetek, mint Scaevoláé, Ezekielé, Achabé.

Dolgok, melyek vagy anyagiak, vagy szellemiek, mint az igazság, béke, művészet, az állam stb.

Nemcsak az erény és a bűn lehet a dicséret vagy gáncsolás tárgya, hanem amik összefüggenek ezekkel, tehát a személy, a tettek és más dolgok. Mégis csak akkor meggyőző az ember dicsérete, ha valóban az erény dicső pályájára lépett, és az erény irányítja az életét, ilyenkor dicsérettel kell magasztalnunk; amikor pedig nem fordul el a bűntől, hanem inkább az emberhez méltatlan vétkek ösvényét tapossa és követi, meg kell rónunk.

A személyekről

V. A személyek dicséretében a beszéd részei közül használjuk a bevezetést, az előrebocsátást, az elbeszélést és a befejezést (exordium, propositio, narratio, peroratio).

VI. A bevezetés csaknem olyan itt is, mint az ügyek más fajtájánál. Nyilván úgy alkalmazzák, hogy a hallgatóság jóindulatát, figyelmét és érdeklődését felkeltse, a már elmondottak szerint. Meg kell azonban említeni, hogy a bevezetés a műfaj előírásaitól némileg eltérőbb, „ἀτεχνώτερος" (m. ki nem dolgozott), mint a tanácsadó vagy a törvényszéki beszédben, melyek nagyobb hozzáértést igényelnek. A bemutató beszéd esetében viszont a szónok a bevezetést saját belátása szerint, vagy a téma lényegéhez kapcsolódva, vagy a témától idegen tárggyal, messzebbről kezdve alkalmazza, de mégis megfelelő módon, ahogyan azt a nászénekeknél és a gyászdaloknál megfigyelhetjük.

Arisztotelész: Rhetorika 3. könyve 11. fejezet

A bevezetés kiindulhat az érzelmekből, mint például a panasz, az óhajtás, vagy annak a személynek a méltóságából, akit dicsérni szándékozunk. Kiindulhat a hálaadásból, az öröm kifejezéséből, vagy a köznek rendezett díszes felvonulásból, a tiszteletadásból, a rokonszenvből és más hasonlókból.

Példák a bevezetésre:

Grégorasz 10. könyve: Az idősebb Andronicus halálára

„Ennek a sorscsapásnak a nagysága hallgatásra kényszerít minket, mintha mi is meghaltunk volna: nem tudunk beszélni, hallani, gondolkozni, napunk éltető sugara kihunyt, a föld elborít. Mégis, mivel az égen, a földön, a tengeren megesett jelenségek azt mutatják, hogy e sorscsapás az egész világot sújtja, nem illik hozzánk, hogy ekkora veszteséget hallgatással titkoljunk."

Plinius Caecilius a *Panegyricus*ában:

„Jól és bölcsen rendelték el a mi őseink, hogy tennivalóikat, így a szónoki beszédet is könyörgéssel kezdjék, stb. Annál is inkább illő és kegyes, Jupiter Optimus Maximus, aki korábban megalapítottad, most pedig megtartod a birodalmunkat, tehozzád könyörögnöm, hogy olyan szónoklat teljesüljön a számomra, mely a consulhoz, a senatorhoz és a princepshez méltó."[32]

[32] Caius Caecilius Plinius Secundus (Kr. u. 61–114), római rétor, levélíró. *Panegyricus Traiani* c. szónoklatát a consuli méltóságába való beiktatásakor tartotta a senatusban.

Iszokratész Euagoraszhoz:

„Nincs kétség afelől, hogy atyádra nézve bocsés és magasztos ez a temetés, de a legkedvesebb lesz számára a szónoki beszéd, mely a dicséretét tartalmazza. Így fogom őt dicsőíteni, bármi nehéz feladat legyen is."[33]

Cicerónak *Marcus Marcellus érdekében* mondott beszéde így kezdődik:

„Hosszú hallgatásomnak, ó, atyák és összeírottak, amelyhez az utóbbi időben tartottam magam, a mai nap véget vetett. Caesar kegyes szelídségéről hallgatni nem vagyok képes etc."[34]

A szónok az ellenfél érveire hivatkozva (prolepsis, occupatio) adja meg az okát, hogy miért szólalt meg, midőn eddig hallgatott.[35]

VII. A bevezetést (exordium) a főtétel előrebocsátásának (propositio) kell követnie. Ez mutatja meg, hogy mit szándékozunk dicsérni vagy gáncsolni. Ha ez összetett, akkor a részletezést (partitio) alkalmazzuk, és megjelöljük, hány dologról szándékozunk szólni.

VIII. Az elbeszélés (narratio), melyet a bizonyítás alkalmával használunk, tartalmazhatja az élettörténetet, lehet a jellem leírása, vagy azokról való megemlékezés – a nagyítás eszközeivel –, akikre a dicséret vonatkozik.

IX. Az elbeszélésben kétféle rend figyelhető meg: egy művészi elrendezésű és a természet rendje szerinti.

X. Művészi elrendezésű az elbeszélés, midőn az időrendet mellőzve mindent a fő részek szerint tárgyalunk, és a témát meghatározott fogalmi osztályok szerint – a lélek, a test és a sors javai – rendezzük.

Ilyen lesz a sorrend, ha P. Crassus Mucianus dicséretére ezt az öt tételt vagy fő érdemet idézzük fel, hogy igen gazdag, nemes ember, hogy kiváló szónok, jogtudós és főpap, tehát legfőbb érdemei ebben az öt dologban mutatkoztak meg –, így hagyományozták ezt Agellius I. könyvének 13. fejezete szerint a római történetírók.[36]

XI. A természet szerinti sorrendben az események időrendje megmarad. Általában ezt részesítik előnyben a korábbi módszerrel szemben. (Quintilianus 3. könyv, 7. fejezet.)

XII. Ez a sorrend három időszakaszra oszlik. Az első az, amely megelőzte a hős születését, a második az az idő, amelyben élt, a harmadik, amely a halálát követi.

---

[33] Iszokratész (Kr. e. 436–338), görög filozófus, rétor; a makedónbarát irányzat szószólója, a gorgiászi retorikus prózai eszmény folytatója. Euagorasz küproszi király volt, az ő emlékére írta a magasztaló szónoklat megújító retorikai művét: az ősök magasztalásával kezdődik és a halottat mitologikus érvekkel istenítő formával fejezi be.

[34] M. Marcellus, Claudius, római államférfi. A Caesar-ellenes irányvonal egyik fő képviselője. Kr. e 54-ben praetor, 51-ben consul. A pharszaloszi csata után önkéntes száműzetésbe vonult. Hazatérése érdekében 46-ban mondta el Cicero támogató (itt idézett) beszédét.

[35] Prolepsis, a hallgatóság lehetséges ellenvetéseit megelőzve azok előre való megcáfolása; occupatio *(prolepszisz, prokatalepszisz, praeoccupatio)*, a szónok az ellenfél várható érveit maga előlegezi és mondja ki, majd válaszol is rájuk, így hárítja el azokat.

[36] P. Lic. Crassus Mucianus, P. Mucius Scaevola egyik fia, pontifex maximus. Kr. e. 131-ben consul. Aristonicusszal szemben csatát vesztett, fogságba esvén őrei megölték. Jeles szónok és kiváló jogász volt, tagja annak a görögös műveltségű körnek, amely a Scipiók házában csoportosult.

XIII. Az elsőben figyelmesen megvizsgáljuk hazáját, szüleit vagy őseit. Szép dolog, ha valaki azok nemességéhez méltónak bizonyult, vagy ismeretlen nevüket ragyogóvá tette. Viszont rút az, ha hozzájuk méltatlanná vált.

XIV. A szülőföld szempontjából kétféleképpen magasztalunk: Egyrészt, ha híres, akkor dicséretére válik. Például Thuküdidész Athénban született, és ez a város adta neki az életet és a tudást stb. – Másrészt, ha valaki ismeretlen és érdemekkel nem ékes földről származik, akkor arról szólunk, hogy az ismeretlenség homályát és az érdemek hiányát erényeinek fényével, családja dicsőségével ragyogóvá és nevezetessé tette.

Megjegyzés

Ha viszont olyan valakiről van szó, akinek hazája gyalázattól szenved, ne is említsük meg, hol jött a világra.

Így tett Ausonius is Severus Pertinaxszal szemben, midőn így szólt: „Eredete pun, de aki az erénye alapján ítéli meg, nem akad fenn származása helyén, mivel szelleme nagy volt."[37]

Ehhez kapcsolódva nem csekély mértékben segíti a jó és kegyes emberek, személyek magasztalását, ha a hazájában vagy lakhelyén sokáig élt dicséretesen igen dicstelen emberek között. Ezt nyíltan említsük meg, ahogyan Nagy Szent Gergely mondja erkölcstani művében boldog Jóbról:

„Fel lett ajánlva Istennek, az a hely is, ahol Jób lakott, hogy az Ő dicséretére szolgáljon, mivel jó emberként a gonoszok között élt. Így nem is annyira az a dicsérni való, ha valaki a jó emberek között marad jó, mint inkább az, ha a rosszak között tud jó lenni. Így súlyosabb vétek jók között rossznak lenni, és igen nagy dicsőség rosszak közt jónak megmaradni."[38]

XV. A szülők és ősök kapcsán is kétféle módon alkalmazzuk a dicséretet. Egyrészt, ha a nemzetsége ragyogó hírnevű, dicsérjük születésének fényes ragyogását, őscinek dicső tetteit, akiknek erénye a legtöbbet segít a jóindulat elnyeréséhez. Másrészt ha teljesen ismeretlen a nemzetsége, akkor Minutius Felix mondását kell alkalmazni: „A sors úgy hozza, hogy mindnyájan egyformának születünk, és az erényeink tesznek különbséget közöttünk."[39] Vagy Szolónét Ausoniusnál: „Sokkal szebb nemessé válni, mint nemesnek születni." Hasonlóképpen Martialist (8. szatíra):

---

[37] Ausonius, Decimus Magnus (Kr. u. 310–392), római tudós rétor, költő. Valentinianus császár udvari orvosa, ügyvéd, majd Gratianus császár nevelője. Szónoklatai mellett költői műveket írt (epigramma, ekloga, epistola, idyllium).

[38] Gregorius Magnus, vagyis Nagy Szent Gergely (540 körül–604), római pápa, a negyedik nyugati egyházatya. 590-től pápa, az egyházi állam és az egyházszervezet megszilárdítója, a hódító pogány népek között jelentős missziós sikereket ért el. Kiterjedt irodalmi levelezése maradt fenn, katekhétikai, liturgiai művek szerzője; az ószövetségi Jób könyvéhez írt kommentárokat.

[39] M. Felix Minutius, valószínű afrikai származású keresztény apologéta, római ügyvéd Kr. u. 180 körül. *Octavius* c. dialógusa nagy retorikai tudással, filozófiai és esztétikai műveltséggel védelmezi a kereszténységet támadóival szemben.

„Legyen akár Therszitész is az apád, csak te magad légy Aeacideszhez hasonló és Vulcanus készítette fegyvereket ragadj, mintsem Akhilleusz legyen atyád, de te Therszitészhez hasonlíts!"[40]

Megjegyzés

Ha a nemzetség rossz hírű, tehát akár a szülőknek vagy az ősöknek a vétkétől lett szennyes, tanácsosabb ezt hallgatással mellőzni.

XVI. Továbbá azokra a jósjelekre és előjelekre is időt kell fordítani – ha vannak ilyenek –, melyek a személy születését megelőzték.

Így midőn Asztüagész álmában azt látta, hogy leányának ágyékából szőlő eredt, mely indáival egész Ázsiát beárnyékolta, a jósok azt felelték neki, hogy ebben az álomban unokájának, Kürosznak nagysága lett megjövendölve. – Kiváló példát találunk erre Keresztelő Szent Jánosnál is.

XVII. Ennyit azokról, amik az életet megelőzik. Magának az élet idejének tárgyalásában figyelemmel kell lenni a személy nemére, nevére, születésének körülményeire, lelkének és testének természetére vagy adottságaira, szerencséjére és vagyonára, neveltetésére és taníttatására is.

XVIII. Az asszonyoknál dicsérjük alakjukat, tisztaságukat, szerénységüket, azt, hogy ők a háznép megőrzői, jártasságukat családjuk, házuk dolgaiban, okosságukat a gyermekeik nevelésében, férjük szeretésében. Ha vannak más gondolkodásbeli erényeik is, mint például a nyelvek ismerete, a tudományban, az erkölcsiekben való tapasztalat, vagy férfihoz illő okosság, nagylelkűség és türelem – legyenek példaképei mindenkinek. E tulajdonságokat részletesen ki kell fejteni olyan férfiakkal való összehasonlításban, akiknek ilyen erényeik nincsenek, vagy más asszonyokkal. Azokra a dolgokra is figyelni kell a nők dicséreténél, melyeket a férfiakról már megtárgyaltunk.

XX. Először a névről kell megemlékeznünk mind a két nemet illetően, ugyanis ez gyakran kivételes dologra figyelmeztet minket.

Cicero szerint Theophrasztosz a beszéd isteni tökéletességéről nyerte nevét, Verresről pedig azt találta ki, hogy nevét lopásai és felszított kéjvágya miatt egyrészt a begyűjtésről (a verrendum) kapta, mivel mindent begyűjtött (verrat), azaz ellopott, másrészt a vadkanról (verres, vagy a kasztrált disznóról).[41]

---

[40] „Sit tibi malo pater Thersites, dummodo tu sis
Aeacidae similis, Vulcaniaque arma capessas
Quam te Thersitae similem producat Achilles."
Therszitész az *Iliász* II. énekében szereplő ellenszenves és rút görög harcos. Pimaszul kigúnyolja Agamemnónt, mohónak, bajkeverőnek és ragadozónak nevezi. Megtorlásul jogarával veri meg Odüsszeusz. (211–269) Aeacides, vagyis Aeacus, Aegina királyának leszármazottai. Aeacus: Jupiter és Aegina fia, Peleus apja, Akhilleusz nagyapja. Utalás arra, hogy Akhilleusz csatában elveszített fegyverzete helyett Héphaisztosz (Vulcanus) újat készített számára.

[41] Theophrasztosz, Kr. e. 370 körül Arisztotelész kortársa, görög filozófus. Arisztotelész tanítványaként annak természettudományos rendszerét igyekezett kiépíteni, fejleszteni. A botanika megalapítója, foglalkozott a metafizika és fizika történetével, valamit etikával.

XXI. Figyelni kell aztán arra is, hogy ki milyen módon, milyen időben született, és tárgyalni kell azt is, ha ezt jósjelek világítják meg. Például Joannis Pico Mirandula herceg születésekor anyja feje fölött lángkör jelent meg, majd kialudt. Ebből a tökéletes alakból többen az értelem tökéletességére következtettek, és arra, hogy a láng a lélek égő erejét és az ékesszólásra való égi tehetségét jelezte, hogy pedig gyorsan kihunyt, életének rövid, de nem dicstelen mivoltát. Lásd még Jákob patriarcha születését a Genesis 25:26. versében.[42]

XXII. Figyelnünk kell azután a természet adta, azaz testi-lelki javakra, és különösen a sorstól származó ajándékokra.

A természeti tulajdonság vagy a lélek kiváló tulajdonságai nem mások, mint a személyiség kiválósága, az ítélőképesség okossága, a jó emlékezet, a tanultság, tudás és bölcsesség, igazságosság, nagylelkűség, nyájasság, romlatlanság, kegyesség, műveltség, könyörületesség, mértékletesség, a gyermekek, a szülők, rokonok iránti szeretet és más erények.

Ezeket és a hozzájuk hasonló erényeket állítsuk csatasorba, hogy hatásuk világosan kitűnjön, ennek érdekében soroljuk fel a személy tetteit.

A test javai és kiváló tulajdonságai ezek: az alkat, a megjelenés, a szilárd egészség, a testi erő, a nemes külsőhöz méltó termet, élénkség és serénység, minden életszakaszban megnyilvánuló életerő, szorgalom a birkózásban, futásban, lovaglásban és más hasonló testgyakorlásban.

A sors javai a következők: a becsületes módon megszerzett gazdagság, a tisztségek, a méltóság és dicsőség, tekintély, hatalom, kedvesség és barátság, gyermekek, rokonok, a boldog házasság, szabadság és más efféle dolgok.

Megjegyzések

1. A természetnek e három ajándékából csupán a lelkieket illeti meg igaz, valódi és minden időben megmaradó emlékezet, tisztán továbbélő dicséret. E javak nélkül ugyanis senki nem méltó az őszinte magasztalásra, mivel annak az erényre kell épülnie.

2. Midőn mindezeket a dicséret szándékával kifejtjük, akkor vagy az életkornak, vagy a viselt dolgoknak a sorrendjét követjük. Leginkább azt vizsgáljuk, hogyan élt gyermekként, majd felserdülve ifjúként, férfiként, majd megöregedve, milyen volt hazája iránt, szülei, testvérei és rokonai iránt, milyen barátai, társai és polgártársai és az idegenek iránt. Végül pedig az erényeket részletezzük: Így meg kell majd említenünk, milyen őszinteséget, jóindulatot, állhatatosságot tanúsított gazdagsága teljében, milyen lelki szilárdságot a kedvezőtlen körülmények közepette, mennyire volt igazságos, bölcs és türelmes hivatását gyakorolva.

3. Óvakodnunk kell attól, hogy túlságosan eltérjünk az események időrendjétől.

[42] A hivatkozott locus: „Az melly először születée, vala posgás és mindenestül szőrös mint egy Lasnac, és neuezée azt Esaunac. Az után születée annak attyafia, és az, az ő kezéuel tartya vala az Esaunac sarkát, azért neuezée azt Iácobnac."

4. A testi és a sors által nyújtott javakban ne azt dicsérjük vagy gáncsoljuk, hogy azok megvannak-e valakiben, hanem azt inkább, hogy helyesen vagy helytelenül él azokkal. (Cicero *A szónokról* 2. könyv – Quintilianus 3. könyv, 7. fejezet.)

Cicero szavai is erre vonatkoznak:

„A származás, a testalkat, az erő, a vagyon és a gazdagság is más egyebek, melyeket a sors ad akár külső körülményként, akár a test számára, önmagukban nem méltók az igaz dicséretre, mivel úgy tartják, ez egyedül az erényt illeti. Mégis mivel maga az erény ezeknek a dolgoknak a kihasználásában igen fontosnak látszik, ezért kell a magasztaló beszédekben foglalkozni a természetnek és a sorsnak ezekkel az adományaival. A magasztalásban a legfőbb dicséret nem az, hogy valakit a hatalom elkapatott vagy gazdagsága kevéllyé tett; az sem, hogy másoknál inkább élvezte a szerencse bőségét. Úgy jelenjen meg, hogy a gazdagság és a bőség nem a gőgre és az élvezetre, hanem a jóságra és a mértékletességre adott lehetőséget és okot."

XXIII. Ez után következik a korai életszakasz neveltetése. Mert ki-ki amiképpen nevelkedett, úgy illeti őt a dicséret vagy az elmarasztalás. E részben a gyermek hajlamára, tehetségére, tanulékonyságára, a szülői gondoskodásra kell figyelni: ahol ezt dicsérhetjük, ott elmondhatjuk: jól és tisztességben nevelkedett.

Például Pindarosz a *4. Püthói ódá*ban Jászónt dicsérve így idézi annak szavait:

> Mesterem: isteni Kheirón.
> Barlangjából, jó Khariklia, s a vén
> Philüré mellől jövök én, hol a Kentaur
> szent leányai neveltek.
> S íme betöltve husz évemet, undok szót se szóltam
> és sohasem cselekedtem
> helytelenül náluk én.[43]
>
> (Jánosy István ford.)

A neveltetést illetően Didó királynő rútul feddi Aeneast:

> Nem volt istennő az anyád, sem Dardanus ősöd
> esküszegő, de fölmeredő sziklák fia vagy te
> Kaukazus nemzett, Hyrcania tigrise táplált.
>
> (*Aen. IV. 365.*, Kartal Zsuzsa ford.)

XXIV. A tanulás életszakasza mindjárt ezek után következik. Ebben az alábbiakra kell figyelni:

1. Milyen tanítók és vezetők segítségével haladt előre az, akit dicsérünk.

2. Ezek a mesterek milyen tanulmányokkal nevelték és oktatták. Milyen erkölcsöket sajátított el, milyen művészetekben leli az örömét. Nagyon fontos az, hogy valakit kik és hogyan tanítottak. Itt az erényre, a jó és üdvös bölcsességre való törek-

[43] Kheirón anyja Philüra, felesége Kharikló (Khariklcia); leányai Okürrhoé és Hippé.

vést dicsérik. Ide tartozik a másokkal való érintkezés és viszony. Ugyanis mindenki csaknem olyan lesz, mint az, akivel érintkezik vagy társul.

XXV. Ez után az élet minőségének, körülményeinek, a tetteknek (ezek különféle kimenetelűek lehetnek) az előadása következik, aztán a sors, a jól végzett cselekedetek és ezekhez hasonlók bemutatása kerül sorra, melyek a személy meghatározott életszakaszára vonatkoznak. Ezekhez kapcsolódva meg kell említeni, ki mit tett, mit mondott magánemberként vagy a közéletben, polgárként vagy katonaként, s ezeknek mi volt a jutalma. Itt a magán- és közéletben végbevitt kiváló, igazságos, bölcs, bátor és megfontolt tetteket magasztalják. Épp így a szilárd hitben való meggyőződés, és az ettől vezérelt tettek is méltók az utánzásra.

A cselekedetek bemutatásának kiváló példája Cicero beszédében, a *Pro lege Manilianá*ban Pompeius dicsérete, illetve Iszokratész gyászbeszéde.

Itt ezekre a szabályokra kell figyelni:

1. A személyt azon életmód alapján kell magasztalni, melyet folytat, és minél kiválóbb abban, annál inkább méltó a dicséretre. Ha az egyház szolgája, akkor kedvessé teszi az igaz kegyességre való törekvés, lángoló imája, életének feddhetetlen tisztasága, a szorgalom és tudásvágy a tanulásban, siker és ügyesség a tanításban, az igazság szeretete, igyekezete az üdvözítő tanítás oltalmazásában és az eretnekség elutasításában, állhatatossága az igazi hit megvallásában.

Ha olyant szándékozunk dicsérni, aki hivatalból tölt be méltóságot, így szólunk: Méltán jutott el a tisztelet legmagasabb fokára ez a mi emberünk, de az erényére is, mivel úgy végezte szolgálatát, hogy nagyobb tisztelet szálljon általa hivatalára, melynek élén állt, mint tisztéből őreá. Szerényen viselte méltóságát, az nem tette őt sem önteltté, sem kegyetlenné stb.

2. Ezekben a magasztalásokban gondos figyelemmel kell lenni arra, hogy a dicséretet kinek-kinek a személyéhez, életkorához, körülményeihez kell alkalmazni vagy kapcsolni. Így Homérosz Nesztóra is azt mondja, hogy ő már öreg, és nem a test, hanem a lélek erejével akar harcolni stb.[44]

3. Először az ifjú korban, majd a megállapodott életszakaszban, illetve az egész életutat tekintetbe véve kell megvizsgálni, hogy az, akiről szó van, vallásos, istenfélő vagy istentisztelő volt-e, vagy ezek ellenkezője jellemző rá.

4. A szónoknak világosan meg kell ismernie annak a jellemző tulajdonságait, akiről szól, és ezeket inkább ki kell emelnie, mint amelyek másokkal közösek.

Ahogyan Arisztotelész mondja a *Retorika* 2. könyvében: „Miképpen dicsérjük majd az athénieket, ha nem tudunk a szalamiszi tengeri csatáról vagy a marathoni ütközetről, és hogy mit tettek a Hérakleidák érdekében."[45] Másrészt Akhilleusz sem azért méltó a dicséretre, mert ember, mert félisteni az eredete, vagy mert Trójánál harcolt,

---

[44] Nesztór, Pülosz mondabeli királya, az *Iliász*ban és az *Odüsszeiá*ban is jelentős szereplő. Ő volt a legöregebb a Trója alatt harcoló görög seregben.

[45] Hérakleidák, Héraklész fiának: Hüllusznak testvérei és utódai (Kleodeusz, Arisztomakhosz, Arisztodémosz stb.) Mitikus küzdelmek után egy részük a Peloponnészoszra, más részük pedig Eurüsztheusz üldözése elől Athénba menekül Thészeuszhoz, aki megvédelmezi őket.

hiszen ezek Diomedészben és másokban is megvannak, hanem azért, mert megölte Hektórt, a legvitézebb trójait és Küknószt, Neptunusz fiát.[46]

XXVI. Ennyit arról, amit az élet idejéről összegyűjtöttek. Most az következik, ami az ember halálát követi. Itt a következőkre kell figyelni: a halál módja, a temetési szertartás, a halál utáni tiszteletadás: hírnév, irodalmi művek, tanítások stb. Különösen fontos a veszteség, a panasz, a fájdalmas gyász megemlítése, illetve a jó emberek véleménye, és más, ami a halál után történik.

Cicero a *IV. Philippica*ban a Mutinánál elesettekről ezt írja: „Ó, boldog halál, amellyel a természetnek tartoztatok, de a hazának fizettetek vele. Gyalázatos, ha menekülés közben haltok meg, ám a győzelemben dicsőséges. Hiszen a legbátrabbakat maga Mars választja ki mintegy zálogul magának az ütközetből. Ami tehát veletek történt, igen dicső, ó, katonák, akik míg éltetek, a legvitézebbek voltatok, most lettetek azonban igazán szentek."

Laelius Scipio dicséretét úgy fejti ki, hogy az ő halálát az egész római nép siratja. „Hogy mennyire kedves volt a polgárok számára, az nyilvánvaló a gyász keserűségéből."[47]

Ide illik ez a Vergilius-idézet:

> És pásztor hűs forráshoz nem vitt e napokban
> egy se füvön legelő marhát, Ó Daphnis: az állat
> vágyat a vízre nem érzett, sem lehajolni a réten.
>
> (*IV. ecloga 24–26.*, Lakatos István ford.)

Megjegyzés

A panaszt vigasztalásnak kell követnie, mely a témáját egyrészt az elhunyt boldog állapotáról, másrészt hátrahagyott rokonairól, például gyermekeiről veszi. Így vigasztal Ambrosius Theodosius sírjánál: „Igen jeles császár távozott el közülünk, de nem egészen. Hátrahagyta ugyanis fiait, akikben fel kell őt ismernünk, akikben őt látjuk, őt tudhatjuk magunk között."[48]

---

[46] Küknósz, több mitológiai történetben szereplő (különböző mitikus hősöktől származó) mondai hős neve, mindegyik esetben hattyúvá változtatták. Itt Poszeidón és Calyce fia. A trójaiak Koloné nevű városában uralkodott. A Trója ellen támadó görögök partraszállását igyekezett meggátolni. Akhilleusz sisakszíjával megfojtotta, Poszeidón hattyúvá (κύκνος) változtatta.

[47] C. Laelius, Sapiens, az ifjabb Scipio szellemi-politikai körének kiemelkedő tagja. Jelen volt Karthágó ostrománál, Kr. e. 140-ben consul. Népszerű és hatásos szónok volt.

[48] Ambrosius, Aurelius (Szt. Ambrus, 340–397), 374-től milánói püspök, a nyugati kereszténység egyik egyházatyája. Megkeresztelkedése után rendkívül aktív egyházszervezői tevékenységet végez, fő ellenfelei az ariánusok. A római retorikai kultúra magas szintű ismerője, alkalmazója; számos polemikus mű szerzője, a latin nyelvű himnuszköltészet művelője és meghonosítója. I. (Nagy) Theodosius, római császár (379–395). A birodalom egyik utolsó eredményes megerősítője, szoros kapcsolatban volt Ambrussal; a keresztény egyház hatékony támogatója a római vallással szemben

Figyelmeztetés

Nincs szükség mindig arra, hogy a korábban tárgyalt locusok közül mindegyiket részletesen megvizsgáljuk a beszédben, hanem elegendő, ha csak a legkitűnőbbeket követjük, és ezekből választjuk ki a virágokat a magasztalás és a dicséret koszorújához.

XXVII. Ennyit szóltunk a személy dicséretében alkalmazott elbeszélésről (narratióról). *A bizonyításra ebben a beszédfajtában nincs szükség, mivel nem szól olyasmiről, ami vita tárgya lehet vagy kétséges lenne, hogy bizonyítással kéne foglalkozni, hanem csak olyan dolgok szerepelnek ebben, melyek biztosak vagy annak látszanak*, melyeket felékesítenek és részleteznek, és amelyek a hallgatóknak csodálatosak vagy követésre méltók.

XXVIII. *A cáfolat (confutatio) is ritka.* Ha mégis feltűnik valami a magasztalás során, ami méltó a cáfolatra, azt vagy utasítsuk vissza, vagy hozzunk fel valami mentséget, vagy hárítsuk el, vagy alkalmazzuk egy másik témára. Például midőn Dávidot szándékozzuk dicsérni mint prófétát, akkor illendő a gyilkossággal súlyosbított házasságtörést mentegetni. Hasonlóképpen, ha valaki dicséri Caesart, mentegetnie kell, hogy a hazája ellenségeivel kezdett háborút, mivel ellenségei ingerelték fel őt stb.

XXIX. A személyek magasztalásában a befejezés (peroratio) rövid legyen, és ezekből a részekből álljon: Részletezés emelje ki annak erényeit és tetteit, akit dicsértünk. Buzdítás ösztönözzön hasonlók követésére és felülmúlására.

Megfigyelések

1. Összefoglalásra itt ritkán van szükség, és csak akkor, ha a dicséret több dologra kiterjedt.

2. Éljünk eközben az imádsággal is, melyben azért a személyért könyörgünk, akit dicsértünk, és az országáért, melynek nagy java származik abból, ha ilyen jó emberek lakják.

3. *A befejezés (peroratio) a gyászbeszédben (ahogyan a temetési beszédben is) vigasztalja meg és indítsa könyörületre a hallgatóságot.*[49]

[49] Pécseli *a temetési oratiót a genus demonstrativum részeként értelmezi, legalábbis részben odasorolja.* A halotti prédikáció szerkesztésében tehát érvényesíteni kell a retorikai genusok sajátosságait, vagyis a homiletikai szempont nem, vagy alig különíthető el a retorikaitól. A prédikációirodalom vizsgálatánál teljesen megalapozott a genusok szempontrendszerének követése és fölismerése, amint megírásuknál pedig azok alkalmazása.

PÉLDA VALAMILYEN DOLOG, EZ ESETBEN A VILÁGI TISZTSÉGVISELŐK DICSÉRETÉRE, HÁROM ALAPPILLÉRRE ÉPÍTVE: A MÉLTÓSÁGRA, A SZÜKSÉGSZERŰSÉGRE ÉS A HASZNOSSÁGRA

A narratio bevezetése. A főtétel első része

A Sátán, aki mindenkor ellensége az erénynek és a jó rendnek, arra indítja az elvakult embereket, hogy durván szidalmazzák az állam tisztségviselőit és rendjét.

Ki ne ismerné közületek, hallgatóim, Róma püspökének elbizakodottságát, aki hatalmas méltóságára oly nagy fondorlattal jutott, hogy az emberek erre a veszedelmes véleményre ragadtatják magukat: nyilván senki sem kormányozhat, senki nem viselheti a koronát, senki nem uralkodhat őszinte meggyőződéssel – kizárólag csak a pápai hatalom által.

A főtétel harmadik része – ellenvetés

Már nem is említem az anabaptisták esztelenségét, akik arra törekednek, hogy a keresztyének ne is vessék alá magukat a világi hatalomnak. Minket azonban másra tanít a természet és Isten igéje: világosan látjuk, hogy az a lélek, melynek sugallatára az elvakult emberek ezzel a παράδοξον-nal (ellentmondó tétellel) dicsekednek, nem tanult mást, mint hazugságot, és nem is oktatja másra tanítványait, mint szörnyű tévelygésre és borzasztó bűnre.[50] Noha úgy vélem, hogy ellenfeleink nem képesek olyan könnyen bizonyítani mondanivalójukat, amiként beszélnek róla, nosza, mégis vállaljuk fel ezt a bár hálátlan, de hasznos munkát, és bizonyítsuk be, hogy nincs semmi szentebb és hasznosabb a világi tisztségviselő kötelességénél!

A főtétel negyedik része

A főtétel részletezése

Beszédünket három részre osztottuk. Az első a világi hatalom méltóságát nem földiektől, valamiféle Szolóntól eredezteti, hanem égiektől, magától Istentől. A második rámutat arra, hogy polgári életünkben nem lehet semmi szükségesebb a világi hatalomnál, semmi, amit nehezebben nélkülözhettek Romulus népének legalsóbb rendű halandói sem. Az utolsó részben nyilvánvalóvá tesszük, hogy Isten oly sok jót és hasznosat helyezett el ebben az igen tiszteletreméltó rendben, hogy aki ezt nem képes megérteni, az nem is gondolkodik helyesen.

A bizonyítás első része, mely az érvét a tiszteletreméltóságból, illetve a létrehozás és megtartás témájából veszi

Először is tehát, hogy mekkora tekintélye van a világi hatalomnak, az abból is kiderül, hogy Isten maga rendelte azt el a Genesis 9. részében. Maga az Isten oly nagy tiszteletre tartotta méltónak a világi tisztséget viselők rendjét, hogy a saját magasztos nevében királyokká és fejedelmekké tette és isteneknek nevezte őket: „Én azt mondtam, hogy ti istenek vagytok."

A méltóságviselőket maga Isten nevezi „isteneknek"

Luther, aki alaposan mérlegelte minden ige súlyát, ezt írja: „Ezt mondja az örök és mindenható Isten: Én, és nem az emberek, nem ti, fejedelmek, hanem én határoztam, hogy képmásomat a földön a világi hatalom viselje. Az én igém és nem a ti bölcsességetek vagy hatalmatok teszi sérthetetlenné és őrzi meg szentnek az állam rendjét." Pál is igen komolyan értekezik e fontos tisztség intézményéről a Római levél 13. részében. Erre vonatkozik az is, hogy Krisztus megfizette Tiberius császár adóját – Máté evangéliumának 17. része –, és az is, hogy midőn megkérdezték Őt a templomot megillető két drachmáról, azt válaszolta, hogy a császárnak meg kell adni azt,

[50] A református szerző két irányba is elhatárolja magát. A katolicizmust a pápai hierarchia világi hatalmi (és konfesszionális) aspirációi miatt utasítja el, a radikális reformáció anabaptista ágától pedig a világi hatalom negligálása miatt fordul el.

amivel neki tartoznak. Hogy milyen fontos a tisztségviselők méltósága, azt az is bizonyítja, hogy végül is mindazokat, akik istentelenül ezen rend ellen támadtak, Isten megbüntette.

Végigforgathatod a népek történetét, átlapozhatod a szent és világi históriákat, és miután végigolvastad azokat, így sóhajtasz fel: Hűséges Isten! Milyen szerencsétlen, milyen tragikus volt azoknak a halála, akik magukat a világi hatalom elleni lázadásra adták! Nem szólok arról, hogy a bölcsebb elméjű pogányok is a természet jóvoltából megértették, hogy a hatalom Istentől való, és az ő akaratának vagy tiltásának eszközeként kormányozzák a királyok és fejdelmek a földet, és irányítják üdvös törvényekkel – az igazságszeretőknek jutalmat osztva, az ártalmas gonoszokra méltó büntetést róva.

A harmadik érv a példákból véve

Nyilvánvalóan nem hagyta volna Dávid, hogy királlyá kenjék, és Sámuel próféta sem kente volna őt fel, és Jósias sem viselte volna tisztségét, ha nem járna együtt a jogarral a kegyesség, a bíborral a szentség és a királyi ragyogással az Isten félelme.[51] Mi az oka annak, hogy a szent szerzetesek is – tartok tőle, hogy gúnyolódásnak tűnik, midőn szentnek nevezem őket – tehát ők is miért vélik úgy, hogy éppen akkor nem törődik a boldog élettel a király, ha jogarát félretévén bíborpalástját levetvén, esküvel lemondva királyi címéről, a világnak búcsút mondani kényszerül, és a kolostor árnyékába rejtőzik, ferences csuhát ölt.

Összehasonlításra épülő nagyítás. Áttérés a második részre

Hogy milyen nagy a világi hatalom méltósága, abból, amit elmondtam, egyértelműen kiderült. Most azt akarom világossá tenni, milyen nagy szükség van erre a polgári életben. Bölcsen el kell ugyanis fogadnunk, hogy ha az ember megmaradt volna természetes romlatlanságában, a társadalmi szabályok feleslegesek, sőt gyűlöletesek lettek volna. Hiszen mi szükség is lett volna törvényekre és bírákra, ha mindenki önmagától tette volna azt, ami helyes?

Ám a dolgok annyira összekuszálódtak, hogy igenesak kellettek az elöljárók és a közügyek irányítói, akik a törvények szigorával tartják féken az emberi gonoszságot. Ezért méltán mondhatjuk: nem gondolkodik értelmesen az, aki ezt a feltételezést nemhogy tagadni, de még csak kétségbe vonni is meri. Nyilvánvaló, hogy a törvények és a büntetések szigorával kell korlátozni az emberek beesvágyát, hogy az mintegy az értelem pályáján vezetve ne kóboroljon el laza gyeplővel mindenféle hiábavalóság felé.

Gondoljátok csak meg, mennyire szomorúak lennének az emberi lét kilátásai a világi hatalom megszűnésével. Senki nem lehetne biztonságban házának falai közt, nem művelhetné nyugodtan a földjét, és ki-ki annyi vagyont birtokolna, amennyit

[51] Sámuel, Izráel bírája és prófétája. A bírák sorában az utolsó, a próféták sorában az első. Édesanyjának, Annának Istennek tett fogadalmából születik, Éli pap nevelte föl Silóban. Vezetésével a filisztcusokat visszaverték. Ő kente Sault Izráel királyává, majd amikor az méltatlanná vált erre, Dávidot. Saul üldözése elől Dávidnak menedéket ad. (1Sám 8, 10, 19) Józsiás, Júda királya (Kr. e. 640–609). Gyermekként került Júda trónjára. Lassította és gyengítette az asszíriai befolyást, tulajdonképpen a régi dávidi királyságot kívánta helyreállítani. A kultusz megtisztításán fáradozott, elrendelte a templom kijavítását. A megtalált törvénykönyvet (tkp. a Deuteronomium – Mózes 5. könyve) kihirdette a népnek, s annak elveit követelte megtartani.

erővel és rablással szerezni képes. Nem lehetnének szent gyülekezetek, és egy napig sem állhatnának a tudományok iskolái, sem a kegyesség műhelyei, ha senki nem lenne, aki megjutalmazná a jó embereket, a gonoszokra és a bűnösökre pedig kiróná megérdemelt büntetésüket.

Kitérés

Nem dicsérhetem tehát sem Démoszthenészt, sem Aiszkhinészt. Egyikük – mint hírlik – azt mondta, ha két utat kínálnának fel neki, egyiket a halálra, a másikat arra, hogy az állam vezetését vállalja, ő azon indulna el, mely a halálba visz. A másik pedig azt mondta: annak örvend, hogy mint egy dühös ebtől, megmenekült az államtól.

Mi a világi méltóság haszna?

Noha ezekre a szavakra indította őket a kötelességekkel járó bajlódás, a veszélyek nagysága, melyek a tisztséget állandóan kísérik, mégis a világi hatalomra igen nagy szükség van, és ez minden másnál fontosabb, mivel enélkül, a törvények és a jog nélkül az emberek nem élhetnek békében. A béke megsemmisülésével együtt vajon nem dől-e gyászos romokba az igazság, becsület és a kegyesség? Úgy vélem tehát, nem lehet senki sem annyira ellensége az igazságnak, hogy el ne ismerné: az emberek között nélkülözhetetlen az állam rendje.

A hasznosságból vett negyedik érv

A tisztségviselők szükségszerűsége aztán önmaga célszerűségét is megvilágítja. Kétségtelen, hogy a világi hatalom szükségszerűségéből sok és sokféle kellemetlenségek következik, hiszen a hatalmat emberek gyakorolják – mégis ezekre a kényelmetlen dolgokra annyira szükség van, hogy nélkülük a közösség egésze még egy kis ideig sem tud –, nemhogy virágozni, de még csak fennmaradni sem. Ebből nyilvánvalóan megérthetitek mindnyájan, hogy ebbe az intézménybe milyen nagy jóságát helyezte az Isten, hogy megőrizze az emberek közösségét. Ezt azonban már részletesen megtárgyaltuk. Az viszont az intézmény céljából válik egészen nyilvánvalóvá, miért rendelte el maga az Isten saját szavával a világi hatalmat.

Először is azért, hogy a világi hatalom legyen az egyház védelmezője a földön, és ügyeljen arra, hogy Isten igéjét tisztán tanítsák, figyelmesen hallgassák, és az Ő törvényei szerint folyjon az élet, hogy megbüntesse Isten káromlását, nyilvánvaló megvetését.

Ezért aztán a világi hatalom rendjét szentelte fel Isten arra, hogy a polgárok közösségét megőrizze, és az emberek között az igazságot sértetlenül érvényesítse, a jogokat egyenlően ossza mindenkinek. Ne panaszolhassa senki, hogy igazságot fogalmaztak meg ebben a versben:

> Kedvez a hollóknak, s a galambot sújtja a törvény,
> – a darazsak kirepülnek, a legyek fennakadnak a hálón.
> (Juvenalis *2. szatírája, 63. sor.*, Muraközy Gyula ford.)

Ó, halhatatlan Isten! Mennyire hasznosak a tisztségviselők hivatásának ezek a vonatkozásai – ki tudná ezt megfelelően elmondani? Mire való a legértékesebb igazgyöngy, mire az összes arany és ezüst, mire az egész világ összehordott kincse ahhoz az egyetlen jótéteményhez képest, hogy Isten igéjének, szentségének tisztasága virágzik közöttünk, s enélkül lelkünk nem üdvözülhetne? Ezt a világi hatalomnak kell tulajdonítanunk, hacsak nem akarunk hálátlanok lenni.

De szóljak-e a tisztségviselők hivatásának másik részéről? Milyen nagy dolog az, hogy a világi hatalom tekintélye megjutalmazza a jókat, kiérdemelt büntetést ró a

vétkesekre, hogy gondoskodik arról, hogy az alattvalók békében és az ellenség támadásától biztonságban éljenek. Ezért akarta Alfonz király, hogy a fejedelem jelképe a pelikán legyen. A természet kutatói szerint ugyanis ez a madár a csőrével véresre sebzi testét, hogy fiait táplálja. Így a világi tisztségek viselőinek, a királyoknak, fejedelmeknek is alattvalóik boldogulásáért kell élniük, hogy legyenek, amik lenni akarnak, és amik kell is, hogy legyenek: népük pásztorai és hazájuk atyái.

Ezért akarta a soha eléggé nem dicsérhető hős, ama Fülöp hesseni herceg inkább magát kiszolgáltatni a hispániaiak indulatainak, minthogy nagyon kedves hazáját és alattvalóit polgárháborúba sodorja.[52] Ó, bárcsak ennek a fejedelemnek a példáját követné az összes uralkodó! Sajnos azonban, azok nevét, akik őt utánozzák, csupán egy kicsiny gyűrűbe véshetik be.

Összefoglalás

Mivel tehát ilyen nagy a méltósága, szükségszerűsége és haszna a közrendnek, méltán vetik alá magukat a legnagyobb szeretettel a keresztyének, és őszinte meggyőződéssel elfordulnak azoktól az őrültségektől, melyek Isten legszentebb intézményét nem szégyenkeznek tisztátalan szavakkal megingatni.

AZ „ISAGOGES RHETORICAE" II. KÖNYVE A KIFEJEZÉSRŐL SZÓLÓ RÉSZ I. FEJEZETE A VÁLASZTÉKOSSÁG

I. A retorika első két alkotórészének tárgyalása után most e művészet harmadik és rá leginkább jellemző elméről, a *kifejezésről (elocutio)* lesz szó.

A feltalálás (inventio) és az elrendezés (dispositio) más területhez is kapcsolódik, és nem annyira a mesterség szabályainak elsajátítása, mint inkább tehetség és bölcsesség kell hozzá. A kifejezést azonban legnagyobbrészt a szabályokból lehet megtanulni; az oktatásban is igen kedvelt téma, és a szónoklattan mestereire annyira jellemző, hogy ez tesz közöttük különbséget. Éppen e tekintetben igyekeznek túltenni egymáson. Például Quintilianus 8. könyvének bevezetése.

II. A kifejezés a megfelelő szavaknak és mondatoknak a feltalálás szerinti összerakása. A szónoklat felékesítésének módja. Elnevezése a kifejez szóból (eloquendum) ered, melynek első és általánosabb jelentése: valamit valamilyen módon elmondani. Szorosabb értelemben azonban: valamit rendszeresetten és ékesen elmondani. Így a kifejezés főleg a beszéd előadásmódjára utal. Aztán átvitt értelemben, azon tanításként is értelmezték általánosan – és ez vált megszokottá –, amely az ékesszólás művészetét tanulókat képessé és alkalmassá teszi mondanivalójuk kifejezésére.

---

[52] A fejezet gondolatmenetét formálhatta a pfalzi-hesseni környezet, amelyben hosszabban időzött a szerző. Itt módja volt megismerni azt az államelméleti irodalmat, amely a világi hatalom, a mérsékelt abszolutizmus jelentőségét hangoztatta. Ebből sarjadt Szepsi Korotz György *Basilikon dóron (Királyi ajándék, Oppenheim, 1612)* c. műve is, szerzője 1611–12-ben ugyancsak Heidelbergben tanult; Pécseli látásmódja nagyon rokon ennek szemléletével. A fejezet mindenesetre azt bizonyítja, hogy Pécseli az állam számára hasznos és üdvös magistrátus, főember, fejedelem társadalmi, egyházi szerepét még a retorika szempontjából is tárgyalandónak tekintette.

III. A kifejezés lehet *általános* vagy *különös*.

IV. Az *általános* közösen vagy általánosan tárgyalja azokat az eszközöket, melyek a beszédet felékesítik, és nem szűkíti le ezek elméletét meghatározott témára.

V. Az általános ismét részekre oszlik: a *választékosságra, az elrendezésre és a méltóságra* (elegantia, compositio, dignitas). Ez a három eredményezi, hogy latinosan, világosan és ékesen, tehát a beszéd tárgyához illően és megfelelően szóljunk, miként Crassus is megerősíti ezt. Szigorú megállapítása ugyanarra vonatkozik, amit mi is a fentebbi szabályban az *Ad Herennium (A Herenniusnak ajánlott Rétorika)* alapján megfogalmaztunk. A választékosság a latinosan és világosan – az elrendezés pedig az arányosan és összefüggően való szólást jelenti. És végül a méltóságot ez a szó jelöli: „ékesen" (ornate). Ez a három alkotja a tökéletes szónoki kifejezést.

VI. A *választékosság* eredményezi azt, hogy egy szóról azt érezzük, hogy a megfelelő helyen a megfelelő értelemben használják. A választékosság tehát, ami a szónoklat épületének mintegy az alapja, főleg a grammatikusokra tartozik. Ők ügyelnek arra, hogy latinos és világos vagy szabatos legyen a beszéd. Enélkül nem lehetséges semmilyen felékesítés. Ezt fogalmazza meg Arisztotelész is a *Rétorika* 3. könyvében: a legfontosabb és a legelső a kifejezésben a hibátlan szólás.

Ahogy a feltalálás sok tanítása a logikából származik, úgy a kifejezésnek ez a része a grammatikából vett át sok mindent. A nyelvi tisztaság megőrzése ugyanis legfőképpen a szónok feladata. Cicero is ezért toldja be az erre vonatkozó előírásokat *A szónokról* című műve 3. könyvének részeibe.

VII. A választékosság magába foglalja a *tiszta latinosságot* és a *világos kifejtést*.

VIII. A latinosság őrzi meg a beszéd tisztaságát, és tartja távol minden hibától. Ügyel a beszéd romlatlanságára, melynek mércéje Róma nyelve. A latinosság ellen vét az idegenszerűség (barbarismus), az idegenszerű szóhasználat (barbaralexis) és a nyelvtani hiba (soloecismus).

Az *idegenszerűség* valamely szó hibás használata a beszédben vagy az írásban. Ez négyféleképpen érvényesül: a betoldásban (adiectio), valamely alkotóelem elhagyásában (detractio), megváltoztatásában (immutatio) és felcserélésében (transpositio) akár betűkre vagy szótagokra vonatkozva vagy a hangzásban a hosszúság, a hangsúly, a hehezet tekintetében.

Az *idegenszerű szóhasználat* az idegen és műveletlen beszédet jelenti; például a „compenso" helyett „recompenso" -t, a „frumentum" helyett „bladus"-t használ.

A *nyelvtani hiba* helytelen beszéd, vagy a latin szórend elleni vétség.

IX. A világos kifejtés áttekinthetővé és könnyen követhetővé teszi a beszédet. Más szavakkal: ezeknek eredményeként lesz érthető, amiről szólunk. A beszéd három dolog alapján lesz világos és könnyen érthető. Először: olyan szavakat használjunk, amelyek a mindennapi beszédben és gyakorlatban elterjedtek, és a követendő példák is biztosítják hitelüket és tekintélyüket. Másodszor: olyan szavakat válasszunk, amelyek mondandónknak a leginkább megfelelnek, azaz a legegyszerűbb nyelvtani szabályok szerint összekapcsolva azt a dolgot fejezik ki, amiről beszélünk. Harmadszor: kerüljük azokat a hibákat, amelyekben az elmondottakkal ellenkező dolgok jelennek meg, mint például az acyrologia amphibolia stb.

Az *acyrologia* azt jelenti, hogy a szót nem saját – tehát elsődleges – jelentésében használják. Például a „timere" jelentésében a „sperare"-t.

Az *amphibolia* kétértelművé és homályossá teszi a jelentést.

A *bracchylogia* a szükségesnél rövidebbé és túlságosan szűkre szabottá teszi a beszédet. Ennek ellentéte a *macrologia*, melytől a kelleténél hosszabb lesz az előadás. Például Liviusnak ebben a mondatában: „Retro domum, unde venerant, abierunt." (Hazatértek, vissza oda, ahonnan elindultak.) Az a fajta rövidség méltó a dicséretre, amikor érthetően fogalmazva, kevés szóval többet mondunk. Például Ovidius: „Nunc seges est, ubi Troia fuit." (*Heroides 1. 53)* (Most vetések vannak ott, ahol Trója állt.)

Az *ellypsis* azt jelenti, hogy a mondat teljes szerkezetéből valamilyen fontos szó hiányzik. Például Terentiusnál: „Ubi ad Dianae veneris, ito ad dextram." (*Adelphoe 538.)* (Amint Dianához érkezel, menj a jobb oldalra!) Itt Diana templomáról van szó. Vagy: Recta ad me venit (Egyenesen jött hozzám), itt pedig az úttal kell kiegészíteni (via).

A *hyperbaton* a szavak sorrendjének a felcserélése, összekeverése.

Synchisis a szavak rendjének teljes felforgatásából származó keveredés. Erre példa Vergiliusnál:

> Tres Notus abreptas in saxa latentia torquet
> saxa vocant Itali mediis quae in fluctibus aras
>
> (Hármat fordít el Notus, el van rejtve a szikla,
> – szikla a víznek tükre alatt, italus neve oltár)
> (*Aeneis I. 108–109.*, Kartal Zsuzsa ford.)

Szabályos szórendje: Notus torquet tres (naves) abreptas in saxa, quae saxa latentia in mediis fluctibus Itali vocant aras (Notus három hajót elragadván, felfordítja őket egy, a tenger közepén rejtőző sziklánál, melyet az italusok oltárnak neveznek). Hasonlóképpen Horatius:

> Namque pila lippis inimicum et ludere crudis.
> (merthogy a labdázást nem bírja ki a rossz-szemű, -gyomrú.)
> (*Szatírák 1. 5. 49.*, Bede Anna ford.)

A szabályos szórend: Ludere pila inimicum est lippis et crudis. (Nem szép dolog vaksikkal és ügyetlenekkel labdázásban versenyezni.) Ide kapcsolódik ez a közismert versike: „Sunt oculos clari, qui cernis sidera tamquam". A szórend ez: Qui cernis oculos, sunt clari tamquam sidera (A szemét nézed, oly ragyogóak azok, mint a csillagok).

IV. FEJEZET
A SYNECDOCHE

I. A metonímia után a synecdochét tárgyaljuk. Ebben a rész az egészet vagy az egész a részt jelöli, azt kell érteni alatta. Más szavakkal: kevesebbet vagy többet mondunk annál, amit ki akarunk fejezni. Többnyire összefoglaló jellegű közlés in-

kább, mint fogalmat jelölő. Az elnevezés a görög σύν-ből ered, ami „valamivel együtt, egyszerre" jelentésű és az ἐκδέχομαι-ból áll, ami azt jelenti, „megért, felfog". Innen ered – pontosan az *Ad Herennium* szerzőjétől – a synecdoche latin neve: comprehensio, hiszen megértjük akár a részt az egészből, vagy fordítva. Másképpen intellectiónak is szokták nevezni, mivel – ahogy Cicero írja *A szónokról* című művében –, a kifejezéseknek e fajtájánál nem azt kell érteni, amit mondanak, hanem amit gondolnak.

II. Van az egésznek és van a résznek synecdochéja.

III. Az egész synecdochéjában az egész a részt jelöli, azt kell érteni alatta. Például: „Ingens a vertice pontus" (*Aen.* I. 114. – Felülről hatalmas tenger csap a hajóra). Itt a tenger (pontus) helyett hullámot kell érteni.

IV. Az egész synecdochéja általánosra (universalis), lényegesre (essentialis) és összefoglalóra (integralis) oszlik.

V. Az általános synecdochénak is két része van: az egyikben a nem, a másikban a faj van megnevezve.

VI. A nemre utaló (synecdoché generis) esetében a nem körébe tartozó szó vagy név az alá tartozó fajt jelenti. Például Cicerónál: „Consulem in hoc animali invenire non poturam." (A consult ebben a lényben nem fedezhettem fel.) A lényt az ember helyett mondta.

Az *Iliász* 8. énekében: Holnap megismeri majd a maga erényét, ha várja a lándzsát, melyet ráhajítottam. Itt az erény a bátorság helyett áll. Hasonlót találunk Cicerónak *Marcellus érdekében* mondott beszédében: „In armis militum virtus plurimum iuvet." (A katonák fegyverein leginkább az erény tetszik.)

VII. A fajra utaló synecdoche esetében a faj nevét alkalmazzuk és egy meghatározott személyre utalunk. Például: „Arma virumque cano..." (*Aeneis* – Fegyvert s férfiút éneklek – Kartal Zsuzsa ford.), ahol is a férfi Aeneas. Vagy: „Talia flammato secum Dea corde volutans..." (*Aen.* I. 50. – Így forrt egyre az isteni nő, töprengve magában. – Lakatos István ford.) Az istennő Junót jelenti. Így szoktak Pál helyett „apostolt", Arisztotelész helyett „filozófust", Cicero helyett „szónokot" mondani. Általában ez az antonomasia második fajtája.

VIII. Az egész synecdochéjának „lényeges" fajtájában az egészet mint lényegest nevezzük meg, és annak egy részét értjük. Például: „Elvitték az én Uramat és nem tudom hová" (János 20:13.). Magdaléna itt Úrnak mondja az Úr Jézus testét. „Messziről látta Ábrahámot, és az ölében Lázárt." (Lukács 16:23)

Hasonlót találunk az *Aeneis* 6. énekében:

> Így érkeztek a partra, midőn méltatlan elejtve
> künn a fövenyen Misenust veszik észre heverni.
> (VI/162–163., Lakatos István ford.)

Misenus neve a holtteste értelmében szerepel. „Amíg visszatérsz a földbe, mert por vagy és porrá leszel." (1Móz 3:19) „Ábrahám eltemette feleségét." (1Móz 23:19) „Eltemették Ábrahámot és feleségét, Sárát." (1Móz 25:10) „Jákobot fiai elvitték Kánaán földjére és eltemették." (1Móz 50:13)

IX. Az egész synecdochéjának összefoglaló fajtájában a szó, amely az egészet mint önállót nevezi meg, a szintén önálló részt jelöli.

Vergiliusnál: „Alii fontemque ignemque ferebant" (*Aen.* XII. 119–120. ... egyik hoz forrásvizet és más hozza a fáklyát. – Kartal Zsuzsa ford.) Itt a fons (forrás) szót alkalmazza annak része helyett.

„Ingens a vertice pontes in puppim ferit" (Hatalmas tenger sújt le felülről a hajóra). Itt a tenger a hullám értelmében szerepel – és ez a tenger része. Cicero is azt írja epistolájában: „A földkerekség háborútól lángol a hatalom felosztása miatt", pedig a Római Birodalomról van szó.

1. Erre vonatkoznak azok a példák is, melyekben az önálló egészről van szó, amely egy szintén önálló részét jelenti – ahogyan ezt már korábban kifejtettük. Pl. az *Aeneis*ben:

„Accessi viridemque ab humo convellere *silvam* conatus" (*Aen.* III. 24, 25. – Fölmentem, hogy a földből tépkedjem ki az erdőt." – Kartal Zsuzsa ford.). A „silva" erdő szó a fa helyett szerepel. A 8. eclogában „Nunc formosissimus annus", a most igen szép „év" helyett a tavaszt kell érteni.

2. Máskor több dolog helyett egy, a többes szám helyett az egyes szám értendő. Például: Atrox calamitas pectora maerose pulsabat. (Sötét bánat rázkódtatta gyásszal a keblét.) Mivel a gond miatt mélyen a tüdőből sóhajt fel, a „pectora" többes száma azt jelenti: kebléből és tüdejéből. Hasonlóképpen: Mi egy kissé rászedtük a népet, és úgy tűnik, hogy szónokok vagyunk. Itt is a többes szám – szónokok – helyett egyes szám értendő. Ugyanígy: Sepultus est in urbibus Gilead. (Eltemették Gilead városaiban – valójában csak egy városról van szó.) Így szól magáról, mint egy személyről többes számban Megváltónk is János evangéliuma 3:11 szerint: „Amit tudunk, azt mondjuk, amit látunk, arról teszünk bizonyságot".

3. Amikor nemzetség nevét használják, de nyilvánvalóan egyetlen személyt értenek alatta. Például Péleidész Akhilleuszt, Priamidész Hektórt, Sztagiritész Arisztotelészt jelenti.[53] Hasonló eset, amikor a személyneveket többes számba teszik, és Catókról, Scipiókról, Fabiusokról beszélnek. Általában ez az antonomasia harmadik fajtája.

X. A rész synecdochéja esetében mindenütt és minden alkalommal a dolog részét jelentő szó az egészre utal. Például az I. *Catilinaria*ban: „...semmiképpen nem lehetek biztonságban veled e falak között" (VIII. 19.).[54] Itt a falak a házat jelentik. Ugyanezt találjuk ebben a szállóigében is: „Nam tua res agitur paries cum proximus ardet." („Majd akkor intézik az ügyedet, amikor már a közfal is ég).

XI. A rész synecdochéjának egyik típusa az alanyi (subiectiva), amely az egész synecdochéja általános részéhez (synecdoche totius universalis) kapcsolódik. Másik típusa szintén a lényegi (essentialis) és az összefoglaló (integralis).

XII. A rész synecdochéjának alanyi típusa a faj nevét a nem meghatározására, az egyedi nevet a faj meghatározására használja. Például „Haragosabb az Adriánál" (Horatius *Carm.* III/9.), azaz általában a tengernél. – Az *Aeneis*ben: „Nimborum in patriam

[53] Ez a görög nyelvben használatos patronim képző (Laertidész = Laertész fia, Odüsszeusz), bár a Sztagirita elnevezés Arisztotelész esetében nem innen, hanem a szülőváros nevéből (Sztageira) magyarázható.

[54] Cicero Catilina ellen mondott törvényszéki beszédéről van szó. (Kr. e. 62.)

loca freta furentibus Austris" (Fellegek országába, az őrjöngő szelekébe megy. I. 51. – Kartal Zsuzsa ford.). Itt az Auster helyett általában a szél értendő. „Chaoniam pingui glandem mutavit Arista." (A khaóniai makkot dús kalásszá változtatta.) A khaóniai makk általában a makk helyett szerepel. Így a kenyér szót mindenféle élelem jelentésében használják, ahogyan a Mózes I. könyve 3:19-ben szerepel: „Orcád verítékével egyed a te kenyeredet", vagy a 146. zsoltárban: „És kenyeret ad az éhezőknek." „Az egész nép nem evett a kenyérből. " (Sámuel 1:14) Így szerepel az Úri Imádságban is: „A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk." Épp így jelenti Achates a hűséget. Kroiszosz a gazdagságot, Irosz a szegénységet.[55]

Figyelmeztetés: Ide tartozhat az a tropus is, melyet általában *antonomasiá*nak, latinul pronominatiónak, névcserének neveznek, mivel valamilyen tulajdonság helyett a személyt nevezi meg. Így Cato áll a tekintélyes és böles helyett, Curius a takarékos ember helyett. Verrest mondanak a tolvaj, Ariszteidészt a becsületes ember helyett.

XIII. A rész synecdochéjának „lényeges" típusában a rész lényegi fogalmat jelölve az egészet mint szintén lényegit nevezi meg.

Például Mózes I. könyve 46. részében: „Valamennyi lélek Jákóbbal, akik az ő ágyékából eredtek, a fiainak feleségeit nem számítva, hatszázan Egyiptomba jöttek." Vagy Ezékiel a 18:20: „A lélek, mivel vétkezett, meghal bűnei miatt." Vagy az Apostolok Cselekedeteiből 2:41: „És azon a napon az Egyházhoz csatlakozott mintegy háromezer lélek." – Hasonló a Mózes I. könyve 6:12: „Minden test megrontotta volna az ő útát." Vagy Jóel próféta 2:28: „Kiárasztom lelkemet minden testre." „És megtalálja minden test az Istennek szabadítását." (Lukács 3:6) „A törvénynek cselekedetiből egy test sem igazul meg őelőtte." (Róm 3:20) Ezekben a példákban mind a lélek, mind a test az egész ember helyett szerepel.

XIV. A rész synecdochéjának összefoglaló típusában a rész önálló fogalmat jelölve az egészet mint szintén önálló fogalmat nevezi meg.

Például: „Talibus incusat gressumque ad moenia tendit." („Így vádolta, de közben azért nekivág a falaknak." *Aen.* I. 410., Kartal Zsuzsa ford.) – tehát a város felé indul. „Talia vociferans gemitu tectum omne replevit." („Ily szavakat szól, sóhajtása betölti a házat." *Aen.* II. 679. – Kartal Zsuzsa ford.) „Huc cursum Iliacas, vento tenuisse carinas." („...az égiek és Júnó kegye fújta/ Íliumok hadi-bárkáit fövenyünkre szelével."Vergilius *Aen.* IV. 45–46., Lakatos István ford.)

VIII.
A TROPUSRÓL

I. A tropusban a legtöbb szó jelentése megváltozik. Nemcsak egy szóé, mint korábban láttuk, hanem az egész mondaté.

II. A fajtái: allegória, paroemia vagy másképpen adagium (közmondás), aenigma (homályos értelmű allegória vagy talány), irónia, melynek fajtái a sarcasmus, asteismus,

[55] Achates, Vergilius *Aeneis*ében Aeneas hűséges kísérője, harcostársa. *Aeneis* I. 188, VI. 158.

diasismus, charientismus, mycterismus, antiphrasis és a mimesis, melyekhez még általában a periphrasis és a hyperbole társul.

III. Az allegória olyan tropus, mellyel rejtetten mást jelölünk, mint ami a szavak jelentése. Például „Farkasra bízzátok a bárányt" vagy „Hosszú nádparipán lovagolni". Az allegóriához kapcsolódik Máté evangéliumának 7. része: „Ne vesd a disznóknak a gyöngyöt!" – ami azt jelenti: Ne szolgáltasd ki az Evangéliumot az Epikurosz kondájából való disznóknak.

Αλληγορία-nak nevezik az ἄλλο μὲν ἀγορεύω-ból, ami azt jelenti: mást mond, mint amit jelöl. Pál apostol is használja a szót a Galata-levél 4:24-ben, ahol azt mondja, hogy Ábrahám két felesége ἀλληγορικῶς tehát „allegorikusan" jelképezi az Ó- és Újtestámentumot. Így a Máté evangéliumában a 21. részben a terméketlen fügefa, melynek csak lombja van, a képmutató emberre utal. A levelek ugyanis az álszent vallásosság felszínes megnyilvánulásait jelentik, a gyümölcsök pedig az igaz hit és szeretet gyümölcsei, amelyeket a képmutató nem birtokol. Egy másik példa Vergiliustól: „Et iam tempus equum spumantia solvere colla" („Párolgó paripáinkról hát oldjuk a kantárt!" *Georgica* II. 542., Lakatos István ford.) [Tkp. Ideje már lekantározni a habos nyakú lovakat, tehát befejezni az éneket.] Vagy „Mali corvi malum ovum" (Ártalmas holló ártalmas tojása), „Lupus in fabula" (Farkast emlegetnek, megjelenik).

IV. Az allegória lehet világos vagy homályos.

V. A világos allegóriában könnyen érthetővé válik a mondanivaló: „Venditili vino non opus est hedera" (A jó bornak nem kell cégér).

VI. A homályos allegória nehezebben érthető, rejtettebb. Ilyen a paroemia (közmondás) és az aenigma (talány).

VII. A paroemia olyan szállóigévé vált mondás, mely átvitt értelmű szavakból, tropusokból van összeállítva. A latinok adagiumnak vagy proverbiumnak nevezik. Például „Lupum auribus teneo" (Farkas van a fülemben, azaz: Nagyon meg vagyok akadva valamin). „Spartam nactus es, hanc orna!" (másképpen: Hic Rhodos, hic salta!) „Vendere fumum" (Füstöt árul, azaz: Üres szóval hiteget). „Flamma fumo proxima" (Ahol füst van, ég is valami, azaz: Nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél). „Adversus stimulum ne calcitres!" (Ne rugódozz az ösztöke ellen! azaz: Viseld türelemmel a sorsodat!)[56]

VIII. Az aenigma (talány, rejtvény) olyan kétértelmű és talányos beszéd, melyet azért találtak ki nagy furfangosan, hogy valamit homályba burkolva elrejtsenek, és meg kelljen fejteni, mi az. Szent Jeromos szerint – Ezékiel könyvének 19. részéhez

[56] Péceli nyilván jól ismerte a rendkívül kiterjedt, kortárs német paroemiológiai irodalmat, amely a retorikában értelmezte a paroemiák szerepét. A magyar kortársak közül ösztönzést kaphatott erre az ugyancsak Heidelbergben hosszú ideig működő Szenci Molnár Alberttől, akinek szótárkiadásai bőséges paroemiológiai anyagot tartalmaznak. Péceli itt felsorolt példái valamelyik korabeli gyűjteményből valószínűleg visszakereshetők lennének, hiszen Baranyai Decsi magyar nyelvű anyagot tartalmazó munkája (*Adagiorum Chiliades*, 1598) ekkor már nyomtatásban is hozzáférhető.

kapcsolódva – az aenigma olyan homályos beszédtárgy, mely mást jelent a szavak szintjén, és más a mélyebb értelme. – Mint például ezek:

> Mater me genuit, eadem mox gignitur ex me.
> (Az anyám szült engem, de ugyanő majd tőlem fog megszületni.)
>
> Mater me peperit, genui prior ipse sed illam
> Filius eiusdem, quis fuit atque pater.
>
> (Az anyám szült engem, de korábban én hoztam létre őt az ő fiaként,
> de ki volt az apánk? – *A fordító megjegyzése:* az aenigma valószínűleg
> a tojásról szól.)

Vergilius 3. eclogájában ilyen aenigmát találunk:

> Dic quibus in terris (et eris mihi magnus Apollo)
> tris pateat caeli spatium non amplius ulnas.
>
> (Mondd, s az a hely hol van (ha tudod, te legyél nagy Apollóm),
> honnan nézve az ég nem több, három könyök éppen?
>
> (104–105.)

A megoldása: gödörben vagy érchányában, hiszen így folytatódik:

> Dic quibus in terris inscripti nomina regum
> nascantur flores, et Phyllida solus habeto.
>
> (Mondd, s az a hely hol van [ha tudod, Phillist te ölelgesd],
> merre királyi nevek díszítik a sarjú virágot?)
>
> (106–107., Lakatos István ford.)

A megoldás: Az ég ott látszik három könyöknyinek, ahol a királyok nevével teleírt virágok „nőnek" – tehát ott, ahol pénzt vernek, mert azon van általában a királyok neve.

IX. Az irónia olyan tropus, melyben amit bírálunk, azt látszólag a szavainkkal elismerjük. Nyilvánvaló, hogy az irónia mint tropus, nemcsak a kifejezés módjára, hanem egész mondatokra vagy a beszéd egészére is érvényes. Mivel sok olyan szöveg van, melyben ez a fajta tropus fordul elő, megállapításunk hitelét a példák bizonyítsák: Krisztus mondja Márk evangéliumának 7. részében a 9. versben: „Az Isten parancsolatját szépen félreteszitek azért, hogy a magatok rendelését megtartsátok." Cicero pedig Clodius elleni beszédében: „A te feddhetetlenséged igazolt téged, hidd el nekem, tisztességed megmentett és előéleted megőrzött."

X. Az irónia részben az előadás módjából válik érthetővé, másrészt a körülményekből, vagy abból, hogy az elmondottak hogyan kapcsolódnak ahhoz, amiről szó van.

XI. Az irónia fajtái az asteismus, diasyrmus, charientismus, mycterismus, sarcasmus, mimesis és az antiphrasis.

XII. Az asteismus művelt és finom élcű tréfa, melynek célzásai távoliak, mint Vergiliusnál:

> Quis Bavium non odit, amet tua carmina, Maevi
>
> (Kit nem bántasz te se, Maevius, az bújjék Baviusba...)
> (*III. ecl.* 90. sor, Lakatos István ford.)[57]

Ez azt jelenti, hogy aki Baviust, ezt a rossz költőt szereti, az Maeviust is kedvelheti, aki még nála is gyengébb.

> Atque, idem iungat vulpes et mulgeat hircos
>
> (... s kecskebakot fejvén, fogjon rókákat igába!)
> (*III. ecl.* 91., Lakatos István ford.)

Ez pedig azt jelenti, hogy cselekedjen esztelenül. Asteismus az is, ahogyan Cicero kedélyesen szól veje alacsony termetéről: „Ki kötötte vejemet a kardjához?"

XIII. A diasyrmussal egy személynek vagy egy dolognak a jelentőségét kicsinyítjük.[58] Elevatio ez, gúnyos kicsinyítés, mindannak tréfás cáfolata, amit az ellenfél mond. Ilyen teljes egészében a *Murena érdekében* mondott Cicero-beszédnek a polgári jogról szóló helye, ami Sulpitius ellen irányul. Ezt a tropust a διασύρω (leránt, kigúnyol) igéről nevezték el ebben a jelentésben: ravaszul gyengíti, kisebbíti az ellenfél érveit.

XIV. A charientismus akkor érvényesül, midőn udvarias szavakkal enyhítik a durva mondanivalót: (Davus), midőn azért könyörög, hogy megmenekülhessen a szárazmalomból, így szól: „Jó szót, könyörgök!" – ez azt jelenti: Kedvezőbb előjelekkel szólj! Akkor alkalmazzuk ezt a tropust, midőn valaki haragját akarjuk enyhíteni.

XV. Mycterismus (leplezett, de kiérezhető gúny) akkor használatos, mikor valaki fintorgatja valamin az orrát, ugyanis a μυκτήρ az orr szót jelöli (illetve arra utal). Ez a csúfolódás egy gesztusban, az orr ráncolásában nyilvánul meg. A Máté evangéliuma 27:29-ben a „zsidók királya" is ilyen csúfolódás.

XVI. A sarcasmus ellenséges indulatú sértés, kellemetlen csúfolódás. Az *Aeneis* 12. énekében szól így Turnus:

> En agros et quam bello Troiane petisti,
> Hesperiam (id est, Italiam) metire iacens.

---

[57] Tkp. Aki nem utálja Baviust, annak, Maevius, legyenek kedvesek a te verseid. Maevius és Bavius tehetségtelen fűzfapoéták, Vergilius kortársai, költői ellenfelei.

[58] Szenci Molnár Albert szótáraiban „Diasyrmos" elnevezéssel találjuk ugyanezt a fogalmat.

(Itt van a föld, mire vágytál, trójai, ebben a hadban
mérte ki Hesperiát holttested...)

(359–36., Kartal Zsuzsa ford.)

Ilyen sarcasmus nyilatkozik meg a zsidók szavaiban Máté evangéliuma 27. részében: „Másokat megtartott, magát nem tudta megtartani", vagy a másik: „Ha Isten fia, szálljon le a keresztről." Hasonló sarcasmus van a 42. zsoltárban: „Hol van a te Istened?" és a 3. zsoltárban: „Nincs számára segítség Istennél." Semei is ilyen szarkasztikusan szól, amikor a menekülő Dávidot gyalázza: „Eredj, eredj te vérszopó és istentelen ember!" (Sámuel II. 16:7). Rufinianus χλευασμὸς-nak (gúnyolódás, kötekedés) mondja, Keckermann pedig subsannatiónak (gúnyolódás).

XVII. A mimesis azt jelenti, hogy valakinek a cselekedeteit vagy a szavait játékosan utánozzuk. Hasonlít a mycterismushoz, ahogyan például a Kolossébeliekhez írott levél 2:21-ben szól Pál: „Ne fogd meg, meg se kóstold, még csak ne is illesd!" Hasonlóképpen a 2. zsoltár 3. versében: „Szaggassuk le az ő bilincseiket és dobjuk le magunkról köteleiket." Horatius epistolájában így jelenik meg:

O cives, cives, querenda pecunia primum est;
virtus post nummos.

(Polgár, ó polgár! Gyűjts pénzt legelőször is, aztán
jöjjön majd az erény.)

(*Epist.* I. lib. 1., 53–54., Horváth István Károly ford.)

XVIII. Végül az antiphrasis (szépítve elbeszélés) az, amikor az ellenkezőjét gondoljuk annak, amit kimondunk. Például ilyen antiphrasis érvényesül abban, amit Krisztus mond a tanítványainak: „Aludjatok immár és nyugodjatok" (Márk 14:41), és amit Júdásnak mond: „Amit meg akarsz tenni, tedd meg hamar" (János 13:27). Cicero így alkalmazza ezt a *Cluentius védelmében* mondott beszédben: „Verres, városi praetor tiszteletre méltó és gondos ember."

XIX. Az irónia tárgyalása után következnek azok, melyeket általában a tropusokhoz sorolnak: a periphrasis (körülírás) és a hyperbolé (túlzás).

XX. A *periphrasis* egy dolgot több szóval jár körül. A latinban circuitiónak, circumlocatiónak nevezik, mivel egy egyszerű dolgot több szóval ír körül. Például Plautusnál: „Di faciant ut bibatis, quod vos nunquam transeat!" (Adnák az istenek, hogy olyat igyatok, amely sohasem megy át rajtatok!) Ez a méreg körülírása, amit a kerítő kíván ivócimboráinak.[59]

Vergilius így írja körül a lelket az *Aeneis* II. énekében:

Par levibus ventis volucrique simillima somno

[59] Pécseli pontatlanul idéz Plautus *Persa* című komédiájából, a helyes szöveg: „Di faciant ut id bibatis quod vos numquam transeat." 823.

(Mint lehelet – lágy szél, mint felszakadó rövid álom.")
(794., Lakatos István ford.)

Így Juliust körülírással „a római hatalom megalapítójának", az ékesszólást „a bölcsen, ékesen és bőségesen való szólás képességének", Homéroszt pedig „a trójai háború írójának" mondjuk.

Megjegyzés: A mondanivaló ilyen körülírása elengedhetetlen, valahányszor éktelent és utálatost kell elfedni. Például Sallustiusnál: „ad requisita naturae" (természeti szükség). Néha azonban csak ékítésre törekszünk vele, ahogyan Cicero teszi a *Marcellus érdekében* mondott beszédében a dicsőség körülírásával: „Akár a polgártársaink érdekében, akár hazánkért, akár az egész emberi nemért szerzett sok és nagy érdemnek ragyogó és mindenfele elismert híre" (8. cap.).

XXI. A *hyperbola* olyan beszéd, mely az igazságot annak érdekében túlozza el, hogy valaminek a jelentőségét növelje vagy csökkentse. Másképpen: amikor a beszéd a tárgy értékének növelésében vagy csökkentésében túllépi a hihetőség határait. A *Rhetorica ad Herennium* exsuperationak, Cicero *A szónokról* című művében superlationak, Fabius pedig superiectiónak nevezi. Vergilius a 7. eclogában így alkalmazza:

Candidior cygnis, hedera formosior alba

(Repkény nem ragyog úgy, nem oly édes a hyblai mézfű,
mint Galatea, a Nereus-lány, ez a hószinü hattyú...)
(37–38., Lakatos István ford.)

Az *Aeneis*ben Polyphemusról ezt írja: „...Az óriás csillagokig kimagaslik" (III/619. Kartal Zsuzsa ford.) – Plautus az „*Amphitrió*"-ban: „Non lac lacti magis est simile, quam ille similis est mei". (Tej a tejhez úgy nem, mint az hasonlít énrám.)

Ilyen példák még: a teknősnél is lassúbb, vaksibb a vakondnál, fehérebb a hónál. „...pici ... s törpébbnek látszik az apró / pygmaeus nőnél, ha magas saru nincsen a lábán". (Juvenalis *6. szatíra* 504., 506., Muraközy Gyula ford.)

Megjegyzés: Ez a két alakzat alkalmasabb a beszéd megemelésére és bővítésére, mint a tropusok. Ezért helyesebb az alakzatok tanában, mint a tropusokéban tárgyalni. Ezzel azonban a tropológiáról eleget szóltunk.

AZ ALAKZATOKRÓL

I. A tropusok (szóképek) után a figurák, vagy az alakzatok tárgyalása következik. Ezek nem változtatják meg a szavak jelentését, mint a tropusok, hanem ilyen vagy olyan összekapcsolásukat jelentik, és lendületet és szenvedélyt adnak a beszédnek.

A schema (alakzat) szó első jelentése viselet, a test külső felékítése. A retorika oktatói ezt az alapjelentést elvontan, metaforikusan a beszéd díszes viseletének, külsejének értelmében használják.

Másrészt a schema egy igének is a származéka – a σχέω-é, melynek jelentése birtokolok, megtartok (habeo, teneo) praeteritum passivuma ἔσχημαι. Ebből van a σχῆμα,

ami tehát semmi más, mint a beszéd külső megjelenése, elrendezése, mely az előadó szándéka és akarata szerint alakul. Mert ahogyan másképpen viselkedik az, aki kérdez, kételkedik, felkiált vagy csodálkozik, úgy a szónoklatban is, amely ezeket a különféle tartalmakat fejezi ki, megvan a beszéd ezeknek megfelelő alakja, mintegy külső megjelenése és változatai.

II. A schema vagy figura – tehát az alakzat – mesterségesen megváltoztatott beszédmód, mintegy a beszéd külső megjelenése.

III. *Egyik fajtája a beszédalakzat, másik a gondolatalakzat. Előbbit a szavak felcserélése megszünteti és kioltja, a másik tartósan megmarad még a szavak sorrendjének megváltoztatása vagy a szavak cseréje esetén is.*

IV. A beszédalakzat a szónoklat formájának alakítása és annak külső megjelenése, ami a szavakon, a szavak helyzetén alapul. Ezért mondhatjuk erre, hogy valamiféle szokatlan külső öltözete vagy ábrázata a szónoklatnak, mely szemébe ötlik a hallgatóságnak.

Ismert, hogy az alakzatok egyrészt grammatikai alakzatok, amelyeket részben az ortographia és a prosodia, részben a syntaxis tárgyal; ilyen alakzat például a prothesis, aphaeresis, syncope stb. Hasonló a zeugma, syllepsis, synthesis stb., melyeket nyilvánvaló, hogy a grammatikusok tanítanak.

Az alakzatok másrészt retorikai alakzatok, számunkra ezek a legfontosabbak. És hogy ne tűnjek olyannak, mint aki belekaszál a más vetésébe, meghagyom a grammatikusoknak azt, ami az övék – legalábbis az alakzatokat illetően, és ezekből csak a rétorok által használtakat szándékozom megfelelő rendben most előadni.

V. *A retorikai szóalakzatok tehát ezek: repetitio, anaphora, epiphora, complexio és más egyebek, melyek ebben az egész fejezetben szóba kerülnek.*

VI. A repetitio (szóismétlés) ugyanannak a szónak az ismétlése egyfajta különös szónoki hatás érdekében.

Rutilius ἐπιβολή-nak nevezi.[60] Cicero első Catilina-beszédében így jelenik meg: „Hát terád sem a Palatium éjszakai őrzése, sem a város éber virrasztása, sem a nép rettegése, sem minden derék összesereglése, sem a senatusi ülés helyének megerősítése, sem a senatorok arca és tekintete, semmi nincs hatással?" (Borzsák István ford.)

Vergilius *Georgicá*jának IV. könyvében:

> Te dulcis conjunx, Te solo in littore secum,
> Te veniente die, Te decedente canebat.
>
> (S ó, téged sző, szép hitves, téged csak a dalba,
> Téged hajnalidőn, téged part-esti magányban.)
>
> (465–466., Lakatos István ford.)

[60] Rutilius, P. Rufus, Laelius és Scipio barátja. Részt vett a Jugurtha elleni háborúban (109), 105: consul. Élete végét Mytilénében és Smyrnában tudományos munkával töltötte. Kiváló szónoki tehetségét dicséri Cicero. (Brut. 22, 85, 113.) Foglalkozott jogtudománnyal, önéletrajzi műve (*De vita sua*) és görögül írott római történeti munkája népszerű volt.

VII. 1. Az *anaphora* vagy relatio ugyanannak a szónak a megismétlése egy-egy szakasz (membrum vagy versus) elején. Például az I. Korintusi levél 13. részének 4. verse: „A szeretet hosszútűrő, kegyes, a szeretet nem irigykedik, a szeretet…" és a 11. vers: „Mikor gyermek voltam, úgy szóltam, mint gyermek, úgy gondolkodtam, mint gyermek, úgy értettem, mint gyermek." Hasonlóképpen: Sem az öregeket, sem az asszonyokat, sem a gyerekeket nem kímélték. Vagy egy másik példa: Scipio elpusztította Numantiát, Scipio megsemmisítette Carthagót, Scipio békét szerzett. Vagy Mantuanus:

Cura viris levibus rerum solet esse novarum
Cura viris gravibus rerum solet esse suarum.

(A gond a könnyelmű ember számára szokatlan,
a gond a szilárd jelleműnek szinte sajátja.)[61]

Az anaphorára Janus Pannoniusnál is találunk példát, aki a velencei Jacobus Antonius Marcellushoz szóló panegyricusában írja:

Ferrum celat equos, ferrum sessoribus ipsis
Est tegimen, ferrum totos sarcitur in artus.

(Vasvért fed minden lovat, és éppúgy a lovast is
vas burkolja tetőtől talpig, tagjait óvja.)

(Kerényi Grácia ford.)[62]

VIII. 2. *Epiphora vagy conversio* ugyanannak a szónak a megismétlése a szakaszok (comma vagy versus) végén. Például: „Ex quo tempore concordia de civitate sublata est; libertas sublata est: fides sublata est; amicitia sublata est: Respublica sublata est." (Attól az időtől fogva az egyetértés a polgárok közösségéből elveszett, a hűség elveszett, a barátság is elveszett: a köztársaság is elveszett.)

Vergilius a X. ecloga végén:

Surgamus, solet esse gravis cantantibus umbra,
iuniperi gravis umbra, nocent et frugibus umbra.

(Most pedig induljunk, a dalosra veszélyes az árnyék,
még a fenyőké is, de ily árny a gyümölcsre se hasznos.)

(75–76., Lakatos István ford.)

---

[61] Baptista Mantuanus (1447–1516), olasz neolatin költő. *Parthenicae* címmel eposzt írt Máriáról, majd női hagiográfiai témákat dolgozott fel verses epikai műveiben, később Ovidius heroidáit krisztianizálta.

[62] A műfordítás itt sem képes mindenben visszaadni az eredetit. Az idézet ugyanakkor – ha szerényen is – dokumentálja Janus Pannonius költészetének folyamatos utóéletét.

Ugyanilyen példa:

> Quid sapientis opus? non velle et posse nocere:
> Quid stulti proprium? non posse et velle nocere.
>
> (Mi a bölcs dolga? Az, hogy ne akarjon és ne is tudjon ártani.
> Mi az ostoba sajátja? Az, hogy akar és tud is ártani.)

Másképpen ἐπιστροφή-nak és ἀντιστροφή-nak is nevezik

IX. 3. A *complexio vagy* συμπλοκὴ, illetve κοινότης ugyanazokat a szavakat ismétli meg a szakaszok (membrum) elején és végén. Azért nevezik complexiónak – összefűzésnek –, mert az anaphora és az epiphora kapcsolódik össze benne. „Akit a senatus elítélt, akit a római nép elítélt, akit a közvélemény elítélt, azt ti a szavazataitokkal felmentitek?" Ugyanilyen: „Kik azok, akik oly gyakran szerződést szegtek? A karthagóiak. Kik azok, akik kegyetlen háborút viseltek Itália ellen? Kik azok, akik Itáliát elsúfították? A karthagóiak. Kik azok, akik a maguk számára megbocsátást kérnek? A karthagóiak."

X. 4. *Epanalepsis* vagy resumptio, amikor ugyanaz a szó kezdi és zárja le a szakaszt (versus, periodus vagy comma). Mint például:

> Crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit
>
> (Nő a pénz szeretete, amennyire maga a vagyon is nő.)
> (Juvenalis 14. szatíra)

Cicerónál így jelenik meg a *Marcellus érdekében* mondott beszédében: „Vidimus tuam victoriam proeliorum exitu terminatam, gladium vagina vacuum in urbe nen vidimus." „Láttuk a te győzelmedet a lezárult csaták elcsitulásával és a város határán belül kivont kardot nem láttunk." (Boronkai Iván ford.) Vagy az *Aeneis* 1. énekében: „Multa super Priamo rogitans, super Hectore multa." (750.) (Sokat kérdezgetve Priamus felől és Hector felől is sokat.)[63] Ugyanilyen:

> Ante etiam sceptrum Dictaei regis et ante
>
> (Míg hatalomba nem ült egykor Dicté fejedelme.)[64]
> (Vergilius, *Georgica II. 536.*, Lakatos István ford.)

Ezt az alakzatot Cicero conduplicatiónak (megkettőzés) nevezi, másként κύκλος-nak, körnek is hívják.

Másképpen παλιλογία-nak is nevezik

XI. 5. Az *anadiplosis* vagy reduplicatio során a megelőző szakasz (sententia vagy versus) utolsó szava megismétlődik a következő elején. Például Cicerónál: „Ez még-is él. Él? Sőt még a senatusba is eljár." *(In Catilinam I.)* Vergilius is az *Aeneis*ben:

---

[63] Az ismeretes magyar műfordítások itt nem alkalmazzák az epanalepsist, ezért a szöveg a fejezet fordítójának magyarításában szerepel.

[64] Dicte (Dikté): Kréta egyik része, királya Minósz volt.

...sequitur pulcherrimus Astur,
Astur aequo fidens.

(Ez után jön az oly kecses Astur,
Astur ... lovára kevély hős.)
(X. 180–181., Lakatos István ford.)

És ugyanígy:

Addit se sociam timidisque superuenit Aegle.
Aegle Naiadum pulcherrima, iamque uidenti.

(Szítja szivét a szorongóknak társnőjük is, Aegle,
Aegle, a legcsinosabb náias...)
(Vergilius, VI. ecl. 20–21., Lakatos István ford.)

XII. 6. *Epizeuxis* vagy *geminatio* vagy subiunctio ugyanannak a szónak egymás utáni megismétlése, amely a beszélőnek valamilyen indulatát fejezi ki. Például Máté evangéliumában (23:37). „Jeruzsálem, Jeruzsálem, ki megölöd a prófétákat és megkövezed azokat...", vagy az Apostolok cselekedeteiben (9:4): „Saul, Saul, mit kergetsz engem", vagy az Apocalipsisben (8): „Lehullott, lehullott a nagy Babilon." Cicero a *Milo védelmében* mondott beszédében: „Megöltem, megöltem, nem Spurius Maeliust, hanem azt, akinek gonosz paráznaságát felfedezték." (27. cap.), a Verres elleni 7. beszédében: „Crux, crux, inquam, infelici et misero." (Kereszt, kereszt – mondom – a szerencsétlennek és nyomorultnak); a *Caecina érdekében* mondott beszédében: „Enyém, enyém az a védőbeszéd..."[65] Vergilius V. eclogájában:

Deus, deus ille, Menalca.

(halld te, Menalcas, isten lett, igen, isten az ifjú)
(64., Lakatos István ford.)

És az *Aeneis* IV. énekében:

sic, sic iuvat ire sub umbras

(Így, így lesz jó az árnyak közé mennem.)
(660., Kartal Zsuzsa ford.)

Az alakzatot díszítésre, határozott állításra és bővítésre lehet használni.

XIII. 7. *Epanodos vagy regressio:* Ugyanannak a szónak akár a szövegrész elején és közepén, akár a szöveg közepén és végén való megismétlése. Az epanadosban ugyan-

[65] Verrina VII: *De suppliciis*, 62. caput, az eredeti szövegben pontosan: „infelici et aerumnoso".

azokra a szavakra térünk vissza, azokat fordított sorrendben olvasva. Például Cicero *Plancius érdekében* mondott beszédében: „Gratiam qui refert, habet: et qui habet, in eo, quod habet, refert." (Aki köszönetet mond, az el is nyeri azt, és aki elnyeri, afelől, amije van, ismét köszönetet mond.) Ugyanezt az alakzatot Julius Ausonius így alkalmazza: „Videlicet beatum esse, non qui habet, sed qui non cupit, quae non habet." (Nyilvánvaló, hogy nem az a boldog ember, aki birtokolja, hanem az, aki nem is óhajtja azt, ami nem az övé.)

Ugyanígy Vergilius a VIII. eclogában:

Crudelis tu quoque mater,
Crudelis mater magis, an puer improbus ille?
Improbus ille puer, crudelis tu quoque mater.

(... Ily orv anya, szörnyű,
Ám gonoszabb-e az elvetemült gyerek ily vad anyánál?
Elvetemült fiú vagy! te pedig, bomlott anya, szörnyű)
(48–50., Lakatos István ford.)

Innen merítve írja Sedulius Éváról:

Noxia tu coniux magis, an draco perfidus ille?
Perfidus ille draco, sed tu quoque noxia coniunx.

(Te vagy-e a bűnösebb, asszony vagy a kígyó csalfább?
Csalfa a kígyó is, de te is vétkes vagy, asszony.)

Így ír Vida is: „Nec sine Sole suo lux, nec sine luce sua Sol..." (Sem a maga Napja nélkül nem lehet meg a fény, sem a fénye nélkül a Nap.)[66]

Másképpen πλοκή, a πλέκω igéből, ami azt jelenti: köt, összekapcsol. Hívják még σύνδεσμosnak is

XIV. 8. *Antanaclasis* vagy *copulatio* az ismétléssel rokon szerkezet. Ugyanaz a szó vagy név kétszer egymás után említve mást jelent.

Tehát ugyanaz a szó ismét megemlítve, ismételve az előző helyzetében személyt, másodszor viszont annak valamilyen minőségét, tulajdonságát jelenti, mint amikor ezt mondom: „Pál volt Ananias előtt Pál" –, tehát állhatatos, mivel ez jellemző Pál apostolra. Ebben tér el az ismétléstől, mivel abban a megismételt szavak jelentése ugyanaz marad, ennek az alakzatnak az esetében viszont a megismételt szó jelentése megváltozik újabb előfordulásakor. Mint például Vergilius VII. eclogájában:

Ex illo Corydon, Corydon est tempore nobis.

(S már ez a név: Corydon, egy nékem azóta a dallal.)
(70., Lakatos István ford.)

[66] Az idézet szerzője valószínűleg Girolamo Vida (1485–1566). Legismertebb és nagy hatást gyakorló esztétikai-retorikai-poétikai műve a horatiusi elveket követő *De arte poetica* (1527) c. tanköltemény.

Tehát Vergilius, a kiváló poéta és ez van kifejezve Corydon nevével. Sallustius is alkalmazza: „Memmius volt azon a napon Memmius" – tehát önmagához méltó. Vagy: „Consul volt abban a zűrzavarban a consul", tehát bátor és megfontolt férfi, amilyennek a consulnak lennie kell.

Ezt az alakzatot Cornificius a traductio (átvitel) fogalma alá rendeli, például: „Amari jucundum est, si curetur, ne quid insit amari." (Jó, ha szeretnek minket, ha ügyelünk is arra, nehogy ebben valami keserűség legyen.)

XV. 9. *Climax, gradatio* – ugyanannak a szónak az ismétlése kapcsolja össze az előtte levőt az utána következő résszel. Ahogy Vergilius az *Aeneis* IX. énekében:

> Aemathiona Liger, Chorinaeum sternit Asilas
> Ortygium Caeneus, victorem Caenea Turnus.
>
> (Aemathiont döfi át Liger és Asilas Corynaeust,
> Ortygiust Caeneus, Canaest, aki győz, maga Turnus.)
> (571, 573., Kartal Zsuzsa ford.)

Vagy Ovidiusnál: „Viderat hanc visamque cupit, potiturque cupita." (Meglátta őt, és amint meglátta, óhajtotta, és akit óhajtott, meg is szerezte.)[67] Hasonlóan: „Nam quae reliqua spes libertatis manet: si illis et quod libet, licet et quod licet, possunt, et quod possunt: audent, et quod audent, faciunt, et quod faciunt, vobis molestum non est." („Mert mi marad a szabadság reményéből, ha mindaz szabad nekik, ami tetszik, és ami tetszik, hatalmukban áll, és ami hatalmukban áll, merészelik, és amit merészelnek, megteszik, és amit megtesznek, az nem kellemetlen a számotokra?")[68] Más példa: „Africano industria virtutem, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit." (Africanus számára a szorgalom szerzett erényt, az erény dicsőséget, a dicsőség követőket.")[69]

XVI. 10. *Tautologia* ugyanannak a szónak az ismételgetése, hanyagul és az ízlésre nem ügyelve. Plautusnál:

> Qui cavet, ne decipiatur, vix cavet, cum etiam cavet
> Etiam cum cavisse ratus est, saepe is cautor captus est.
> (*Captivi [A foglyok]* 256.)

(Aki óvakodik, nehogy rászedjék, nem eléggé óvatos még akkor sem, mikor óvakodik, s mikor úgy véltc, hogy óvatos volt. Gyakran az óvatost is rászedik.)

---

[67] Pécseli itt pontatlanul idézi Ovidiust, az idézet a *Fasti*ból pontosan így hangzik: „Mars videt hanc visamque cupit potiturque cupita." (Mars meglátja, belészeret, és – a szerelem megejti.) (*Fasti 3. 21.* Gaál László ford.)

[68] Cornificius, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika.* Kiad., fordította, Adamik Tamás, Akadémiai Kiadó, 1987. IV. 34. XXV. 236–239.

[69] Uo. 238–239. Az utalás valószínűleg P. Cornelius Scipio Aemilianusra (Kr. e 185–129) vonatkozik, aki 146-ban bevette és elpusztította Karthágót. Sikeres hadjárataiban szerzett mellékneve volt az „Africanus" (afrikai).

Ugyanígy Terentiusnál: „Ecquid de illo, quod dudum tecum egi, egisti, Syre?" (Ugyan mit arról, amit régen veled együtt tettem, tettél, Syrusom?)

Cicero *A szónokról*: „Fecitque hoc, quod ne adolescens quidem feceram, ut de his rebus disputarem." (Azt tette, amit én még ifjú koromban sem tettem, hogy ezekről a dolgokról vitatkozzam.)

μεταζυγή-nak is nevezik

XVII. 11. *Polyptoton* vagy traductio (esethalmozás), amikor ugyanaz a szó különböző esetekben ismétlődik. Itt a casus nem grammatikai, hanem logikai jelentésében értendő, például: „Divitias sine divitum esse, tu vero virtutem praefer divitiis! Nam si voles divitias cum virtute comparare vix satis idonaea tibi videbuntur divitiae, quae virtutis pedissequae sunt." (Hadd legyen csak a gazdagság a gazdagoké, neked az erény legyen előbbre való a gazdagságnál! Mert ha a gazdagságot az erénnyel akarod összevetni, aligha tűnik majd a számodra méltónak a gazdagság, mivel az szolgálója csak az erénynek.) Plautusnál: „Optime optimus optimam operam dabas, datam pulchre locas." (*Amphitruo*, 278.) (Kiváló lévén kiválóan kiváló munkát végeztél, s amivel fáradoztál, szépen helyezed el.) Hasonló példa:

> Vive diu, sed vive Deo: nam vivere mundo
> Mortis opus: viva est vivere vita Deo!
>
> (Sokáig élj, de az Istennek élj, mert a világnak való élés olyan cselekedet, mely a halálé, az életet adó élet Istennek élni!)

Hasonló Pico Mirandola verse is:

> Namque tua est nostris maior clementia culpis,
> Et dare non dignis res mage digna Deo est,
> Quamquam sat digni, si quos dignatur amare
> Qui quos non dignos invenit, ille facit.

(Mert a te kegyességed nagyobb a mi bűneinknél, és ezt a méltatlanoknak adni még inkább méltó az Isten előtt. Noha elegendő méltóság, ha némelyeket méltatnak a szeretetre. Ő azokkal teszi, akiket erre méltatlannak talál.) Ennyit írtunk a szóismétlésről és annak fajtáiról (az arab számok jelzik a repetitio alfajait).

XVIII. *Asyndetonról* – latinul *articulus* – akkor beszélünk, mikor sok szó vagy szószerkezet – akár lezárt szószerkezet is – kötőszó nélkül kapcsolódik össze; például: Veni, vidi, vici. (Jöttem, láttam, győztem.) Vagy: Abiit, excessit, evasit, erupit. (Elment, eltávozott, kiszabadult, kirohant.)

Az *Aeneis* IX. énekében:

> Ferte citi ferrum, date tela, scandite muros
>
> (Kardot a kézbe, a dárdákat! Felhágni a falra!)
>
> (37., Kartal Zsuzsa ford.)

Más néven dialyton vagy dissolutio.

XIX. *Polysyndeton* (kötőszóhalmozás) ezzel ellentétes alakzat, mely a beszédet sok kötőszóval fűzi össze. Vergiliusnál:

> ...tectumque laremque armaque Amyclaeumque
> canem...;
>
> (...szentjei, háza
> krétai tegze, kutyája Amyclaeből meg a kardja.)
> (*Georgica 345.*, Lakatos István ford.)[70]

Vagy Cicero: „Nam et res Caesarem quotidie et dies et opinio hominum ut mihi videtur, etiam sua natura mitiorem facit." (*Epistulae ad Familiares*, 6. 12. 2. 3.) (Mert Caesart a tapasztalás és az idő is és az emberek vélekedése, ahogy én megítélem, de saját természete is napról napra szelídebbé teszi.)

XX. A *homoeoptotonban* (azaz hasonló esetben lévők) ugyanabban az esetben végződnek akár a szavak, akár a mondatok, ez a beszéd más részeiben más-más esettel érvényesül. Pl. Cicerónál: „Domus obsessa, ab inimicis bona adempta possessio direpta, filii vita infesta, saepe ferro atque insidiis appetita." (*Pro S. Roscio Amerino* 30. 2.) (A házát elfoglalták, javait elrabolták, birtokát széthordták, gyermekei életét fenyegették, gyakran fegyverrel és ármánnyal támadták.) Hasonló: „Hominem laudas egentem virtute, abundantem felicitate." (Olyan embert dicsérsz, aki szűkölködik az erényben, bővelkedik a szerencsében.)

XXI. A *homoeoteleutonban* (hasonlóan végződők) a beszéd, a mondatok hasonlóan zárulnak. Ez a beszéd más részeiben is érvényesül, olyankor is, amikor nincs esetrag. Például: Vivis invidiose, delinquis studiose, loqueris odiose. (Irigykedve élsz, buzgón vétkezel, gyűlölködve beszélsz.) Cicerónál: „Qui armati senatum obsederint, magistratibus vim attulerint, rem publicam oppugnaverint." (*Pro Caelio* 1. 8.) (Akik fegyverrel szállták meg a szenátust, a tisztségviselők ellen erőszakot alkalmaztak, és az államra támadtak.)[71] Ugyanígy: „Turpiter audes facere, nequiter studes dicere, etc." („Törekszel gonoszul cselekedni, igyekszel haszontalanul szónokolni stb.")[72]

XXII. *A paronomasia* azaz *agnominatio* során a betűknek egy kis változtatásával vagy a szavak valamilyen hasonlóságával a jelentést az ellenkezőjére fordítjuk. Ennek négy módja van:

1. *Betűk hozzáadásával*, például Terentiusnál: „Si quid adversi evenerit, tibi erunt parata verba, huic homini verbera." (*Heauton Timorumenos*, 356.) (Ha valami rosszul sül el, neked szidás jár, ennek az embernek pedig verés.) Cicerónál az epistolákból (*Ad fam.* 7. 24): „Isthaec ipsa non solum rata, sed etiam grata mihi erunt." (Éppen ezek a dolgok nemcsak bizonyosak, hanem kedvesek is lesznek nekem.)[73]

---

[70] A műfordítás itt nem adja vissza a latinban érvényesülő kötőszóhalmozást, hiszen az eredetiben a „que" hozzátapad a szavakhoz; ennek a magyar fordítása – egyebek között már a metrum kötöttsége miatt is – lehetetlen.

[71] A magyar fordítás itt sem adhatja vissza a latin eredetiben érvényesülő jelenséget az alapvető gramatikai-nyelvi különbség miatt.

[72] Cornificius, 1987. 4. 28. 20. 231.

[73] A rata-grata szavak jelentésváltozata (szójátéka) magyarul visszaadhatatlan.

2. *Betűk megváltoztatásával:* példa a 22. zsoltár: „In Te patres nostri confisi, et non sunt confusi."[74] (Mert Tebenned bíztak a mi atyáink és nem vesztek el.) Más példa: Arator est non orator. (Paraszt, nem szónok.) Haec facta non ficta. (Ez tény, nem képzelgés.)

3. *Betűk kihagyásával*; például Cicero a *Murena érdekében* mondott beszédben: „Tu (Sulpiti) actionem instituis, ille (Murena) aciem instruit." (Te, Sulpitius, pert indítasz, ő – Murena – hadakozik.) Augustinusnál: „Maior est Dei misericordia, quam omnium hominum miseria." (Nagyobb az Isten könyörületessége, mint az emberek nyomorúsága.)

4. *Betűk áthelyezésével:* Nolo esse laudator, ne videar vel iudicer adulator. (Nem akarom dicsérni, nehogy hízelgőnek lássanak vagy ítéljenek.) Haec non est credulitas, sed crudelitas. (Ez már nem hiszékenység, hanem kegyetlenség.)

XXIII. *A parigmenonban* (derivátum) egymásból származó szavak kapcsolódnak. Például: Is demum miser est, cuius miseriam nobilitas nobilitat. (Nem igazán szegény az, akinek a szegénységét nemessége megnemesíti.) Ugyanígy Ovidiusnál:

> Tu quoque Pieridum studio studiose teneris
> Ingenioque faves ingeniose meo.
>
> (*Epistulae ex Ponto*, 2. 5. 63.)

(Arra törekszem tudatosan, hogy téged is a múzsák közül valónak tartsanak, segítsd hát szellemeddel szellemesen az enyémet!)

XXIV. Az *eclipsis* (ellipsis) egy, a mondat egésze szempontjából szükséges szó elhagyását jelenti – nem nélkülözve persze a művelt nyelvi szokást. Tehát amikor hiányzik valami a mondatból. Például: Pyliae et Atticae salutem (ti. dicere = Pyliát és Atticát üdvözlöm.) Haec ad te mea manu (ti. feci = Ezeket saját kezűleg készítettem neked.)

XXV. Az *aposiopesis* vagy reticentia (elhallgatás) során a mondatnak valamelyik részét az érzelmi felindulás miatt elhagyjuk. Például Cicero: „Tantumne patientiam Dii boni? tantam modo rationem, tantam in iniuria tranquillitatem et modestiam". (*Philippicae*, 10. 7. 9.) (Ó, jóságos istenek, ilyen nagy türelmet éppen most, ily nagy megfontoltságot, a jogtalanság közepette ilyen nagy nyugalmat és önmérsékletet.) Ez maradt ki: Ugyan kinek adtak... Vergilius: „Quos ego, sed praestat motos componere fluctos". (*Aeneis*, 1. 135.) („Majd adok én! ...de előbbrevaló nyugtatnom a tengert." Lakatos István ford.) – kiegészítendő a „büntetés" szóval. Ugyanígy Terentius *Az androszi lány*ban: „Quid ais? omnium, etc." (Mit mondasz? – tehát minden lehetséges dolog közül mit.) És a *Herélt*ben: „Aut tu illa tangas? omnium, etc." (És te ezzel nyúlsz hozzám? – tehát minden lehetséges dolog közül ezzel.

[74] A magyar fordításban kifejezhetetlen szójáték. Azt sem sikerült kideríteni, hogy Péceli itt milyen protestáns latin nyelvű zsoltárparafrázist használhatott fel. (Bőven volt belőlük német környezetében.) Confido=erősen bízik, hisz; confundo=megzavar(odik), elvész. A további példák jelentős része sem adható vissza magyar fordításban, de ezek mindegyikét már nem regisztráljuk, az talán kommentárunk nélkül is értelmezhető.

XV.
A KÖRÜLMÉNYEK ÉS A JELLEMZŐ VONÁSOK LOCUSAIBÓL EREDŐ GONDOLATALAKZATOK

I. Végigtekintettük azokat a gondolatalakzatokat, melyek az okok locusaiból származnak, most azok következnek, melyek a körülményekéből és a jellemző vonásokból. Kilenc típusuk van: topographia, chronographia, prosopographia, hypotyposis, pathopoeia, ratiocinatio, digressio, transitio, parenthesis.

II. A *topographia* a helyszínek valószerű és világos leírása. Ennek ellentéte a *topothesia*, mely kitalált és nem valóságos helyszínek leírását jelenti.

Az előbbire példa Cicero VI. *Verrináj*a, melyben Segestát írja le: „Segesta igen régi város Szicíliában, ó bírák, és azt tartják róla, hogy Aeneas alapította." A topothesiára példa Vergiliusnál az *Aeneis* I. énekében: „Elhagyott hely volt, szigetet képző kiszögellés". (I. 159. Kartal Zsuzsa ford.) Példa még erre az alvilágiaknak és Cacus lakhelyének leírása az *Aeneis* VI. és VIII. énekében, illetve Ovidius *Metamorphoses*ának 11. könyvében az álom lakhelye és az 1. könyvben a Nap palotája.

III. A *chronographia* az időbeli körülmények leírása, melyet különösen gyakran alkalmaznak a költők díszítés és gyönyörködtetés végett. Például az *Aeneis* IV. énekében:

> Éjszaka volt. Álomba merült el minden a földön
> fáradt testek, az erdők, tengerek is lepihentek.
> (522–523., Kartal Zsuzsa ford.)

Hasonló a *Metamorphoses* 8. énekében az éjszaka leírása vagy a tavaszé a 3. eclogában:

> Most zsendülnek a messzi mezők, most mind a gyümölcsfák
> zöldbe az erdő most szökken, soha szebb napot ennél.
> (56–57., Lakatos István ford.),

illetve a *Georgica* 2. énekében (II. 323–324.):

> Fákon a lomb a tavasznak örül, tavasz-égnek az erdő,
> duzzad a föld, nemző magot esd méhébe tavasszal.
> (Lakatos István ford.)

IV. A *prosopographia* akár valóságos, akár kitalált személynek a leírása, ahogyan például Vergilius írja le az *Aeneis* 3. énekében Polyphemust:

> Nincs szörnyebb, otrombább rém, oly nagy, vak azonban,
> Hántolt szálfafenyőt tart hát kitapintani léptét.
> (658–659., Lakatos István ford.)

Cicero a visszatérése utáni köszönőbeszédében (*Post reditum*) így írja le Rabiust: „Borral és szégyenletes restséggel eltelt, olajtól csöpögő hajú, fésült frizurájú férfi,

dühös tekintetű, felfújt képű és a részegségtől tompa a hangja." Thuküdidész művének első könyvében így ábrázolja Themisztoklészt: „Themisztoklész másoknál sokkal inkább méltó volt a csodálatra, mivel éles elméjű volt, nem várt jóslatra, nem is fontolgatott sokáig, hanem a sürgős ügyekben kiválóan döntött." Plutarkhosz, Cornelius Nepos és Suetonius is hasonlóképpen írta le a híres embereket.

A kitalált személyek leírásához vegyük példának az Irigységét Ovidius *Metamorphoses*ának 2. könyvében.

> Sápadozik rút képe, soványra van aszva a teste
> két szeme kancsin néz, fogait rőt rozsda rutítja.
> (775–776., Devecseri Gábor ford.)

Apellész az őt sértő rágalmat (Calumnia) egy festménnyel torolta meg: Az ülő Hiszékenységet, akit nagyon hosszú fülekkel ábrázol, két női alak, a Tudatlanság és a Gyanakvás állja körül. Eléjük siet valahonnan a Rágalom dühösen és haragosan, bal kezében egy hevesen égő fáklya, jobbjával a hajánál fogva egy ifjút hurcol, aki kezét az égiek felé tárja, és a halhatatlan istenekhez esdekel. Előtte az Irigység, egy sápadt és szikár alak megy, mögötte pedig a Csalárdság, az Álnokság és a Megbánás. A Fukarság a négy bűnnek – a Kicsinyességnek, a Durvaságnak, az Istentelenségnek, Erkölcstelenségnek a kerekein halad. Ezt kissé messzebb, igába kötve a Zsugoriság és a Ragadozás húzza, kettejüket kocsisként a Szerzésvágy hajtja. A Fukarság ugyanis ennek az egynek a szolgálatával is megelégszik, mivel nem képes mindet összefogni.[75]

V. *A hypotyposis*szal úgy ábrázoljuk szavakkal a dolgokat, hogy azok szinte a szemünk előtt láthatóvá válnak. Például Cicero a 6. *Verrina*ban így mutatja be az elfoglalt város képét: „Gondoljátok el, milyen csődület keletkezett a városban, milyen kiáltozás, s aztán milyen siránkozása az asszonyoknak! Bárki is, aki mindezt látta, azt mondhatta, hogy behozták a trójai falovat és elfoglalták a várost. Viszik védőtok nélkül a vázákat, másokat az asszonyok kezéből csavarnak ki, sokak ajtaját feltörik, leszakítják a zárakat." (Valójában *Ad Verrem 2. 4. 52. 5.*)[76] És a Milo-beszédben is választékosan írja le Milónak és Clodiusnak is az úti felszerelését, az előbbit kocsin ülve úti köpenyben a felesége oldalán, a másikat, Clodiust lóháton, miközben válogatott embereivel villájából kirohanva egy magas helyről rátör Milóra (*Pro Milone*, 10. cap.). Vergilius a *Georgica* IV. énekében így írja le a méhek megújulását, amik egy megölt bikából születnek újjá:

---

[75] Apellész, lásd a Melanchthon-fejezet *(Az ékesszólásról)* vonatkozó jegyzeteit. Apellész itt bemutatott alkotását részletesen leírja Lukianos, *De calumnia non lusciose credenda* c. művében. (Magyarul: Szilágyi János György, *A görög művészet* világa, Bp. 1962. II. 174–175.) Ennek alapján festette hasonló tárgyú képét Sandro Botticelli, ugyanezt feldolgozta A. Mantegna és A. Dürer is. Péceli valamilyen forrást használhatott, oly érzékletes leírást ad. Margójegyzetében (258.) A. Scultetus 46. zsoltármagyarázatára és Clairvaux-i Szent Bernát Énekek éneke kommentárjának 39. prédikációjára utal szövegpárhuzamként Péceli.

[76] Az 52. caput *De signis* címmel ismeretes.

Ámde ha váratlan mégis minden rajod elhull
s ifjú családot a törzsből nincs fiasítani módod stb.
(281–282., Lakatos István ford.)

Így írja le láttató módon Ovidius az özönvizet a *Metamorphoses* I. könyvében és a vihart a 2. könyvben.

VI. *A pathopoeiával* hevesebben és mélyebben fejezzük ki a szenvedélyeket. Hevesebb érzelmek kifejezése, amely vagy a szánalom, vagy a gyűlölet felkeltésére szolgál. Függ a körülményektől, a beszélő nemétől, időtől és helytől, a személyektől és az életkortól. Például Vergilius ilyen pathopoeiával él Euryalus anyjának a fia halálán kesergő panaszában:

Így látlak hát Euryalus, te az én bizodalmam,
vigasz a vénségemben, mért hagytál egyedül, mondd,
ó te kegyetlen?
(*Aeneis 9.* 481–482., Kartal Zsuzsa ford.)

Gyakrabban találunk rá példát a tragédiákban.

VII. *A ratiocinatióval* a dolgot a jellemző vonásokból vagy a körülményekből eredő következtetéssel bővítjük. Például: hogy milyen nagy kegyesség, milyen nagy szeretet volt Dávidban fia, Absolon iránt, aki egyébként istentelen módon ellene lázadt, és az apja halálán fáradozott, ezt megérthetjük abból is, hogy milyen nagy fájdalommal és keserűséggel siratta halálát, és hogy mennyire sóvárgott utána.[77] – Hasonló példa: Azért, hogy Isten egyszülött fia minket, embereket a Sátánnak és a pokolnak rettenetes zsarnokságától és fogságától megmentsen, és hogy Istenhez eljuthassunk, felöltötte a mi testünket, mely erőtlensége folytán oly sok igazságtalan sérelmet szenvedett, és kereszthalált halt. Ebből megérthetjük, milyen utálatos és rettenetes a bűn, milyen hitvány dolog a Sátán szolgaságában és hatalmában lenni, milyen félelmetes az Isten haragja, és milyen kimondhatatlanul nagy az Atya Istennek irántunk való szeretete, mivel ilyen csodálatos módon akart minket megőrizni és megváltani. Hasonló példa Lukács 7:37, 38 alapján: Abból, hogy a bűnös asszony hívatlanul berohant a farizeus előkelők lakomájára, és szemük láttára a Megváltó Krisztushoz futott, és az Ő lábát megkente, könnyeivel öntözte és hajával törölte meg, arra következtethetünk, hogy milyen erős volt bűnbánata és milyen nagy volt benne a bűnei miatt érzett fájdalom és keserűség, amely legyőzte minden szégyenérzetét és félelmét.[78] Hasonlóképpen Ovidius *Metamorphoses*ának 3. könyvében (768. s.) abból lehet megérteni, hogy mekkora volt Polyphemus, hogy nem fésűvel, hanem boronával fésülködött. Vagy Vergiliusnál az *Aeneis* 3. énekében:

[77] Absolon történetét az Ószövetségben, Sámuel II. könyvében olvashatjuk. Absolon húgát, Thámárt Amnon megszeplősíti, amiért bosszúból Absolon megöletteti, majd Dávid megtorlása elől Gessurba menekült. Visszatérése után apjától elragadja a hatalmat, aki elmenekül Jeruzsálemből; Dávid haddal támad Absolon ellen, fia életét szeretné megkímélni, de ennek ellenére emberei megölik. Apja fájdalommal meggyászolja. (II. Sám 13–18.)

[78] Ugyanez olvasható Mt 26:7–13, Ján 12: 3–8.

Szálfa fenyő a kezében a botja, csak az vezetője. És
... míg ment be a víz közepébe
Óriás oldala meg sem nedvesedett a haboktól.
(660., 664–665., Kartal Zsuzsa ford.)

VIII. A *digressio* során a tárgyalás egy másik, az ügy céljával összefüggő dologra tér át, és az elbeszélés menetét megszakítja. Másképpen excursusnak, egressiónak vagy expatiandi genusnak (a kitérés módja) is hívják. Például Cicero *Deiotarus király védelmében* mondott beszédében így szól: „De mielőtt magáról a vádról szólok, hadd szóljak néhány szót a vádlók reményéről, akik, noha sem szellemiekben, sem tapasztalatban, sem az ügyben való jártasság tekintetében nem látszanak erősnek, mégsem minden remény és meggondolás nélkül jöttek el erre a tárgyalásra."

Megjegyzések

1. A kitérés (digressio) események előadásából, helyszínek, tájak, személyek leírásából vegye tárgyát; meríthet témát a fabulákból, elbeszélésekből és a közhelyekből.

2. Három dolgot kell kerülni: Ne legyen messze a kitűzött témától. Ne tűnjön a beszéd tárgyától egészen távolinak és idegennek. Ne ügyetlenül térjen vissza a beszédtárgyhoz, hogy ne zilálja szét magát a beszédet.

3. A visszatérést a beszédtárgyhoz ἐπάνοδος-nak hívják. Például: Most visszatérek előző beszédtárgyamhoz, és visszaidézem kötelességemet és feladatomat. Cicero az *Archias költő védelmében* mondott beszédében az irodalom dicséretére tér ki, a *Roscius érdekében* írottban az apagyilkosokra, Vergilius pedig a *Georgica* Orpheus-történetében Octavianus Caesar dicséretére.

IX. *A transitió*ban azt idézzük fel röviden, hogy miről szóltunk, és ezután miről szándékozunk még szólni. Görögül ezt μετάβασις-nak vagy μετάστασις-nak nevezik. Fabius „interfatio"-nak (közbeszólás) hívja. Cicero így alkalmazza: „Mivel a háború fajtájáról szóltam már, hadd szóljak most egy keveset annak nagyságáról." (*De lege Manil.* 8.)

Vergilius *Georgica*jában:

Ennyit a föld bevetéséről meg a csillagos égről.
Már ezután Bacchus, téged zengelek
(II. 1–2., Lakatos István ford.)

X. *Parenthesis*ről van szó akkor, amikor magyarázatképpen olyasmit vetünk közbe, amit a beszéd szerkezetének sérelme nélkül akár el is hagyhatnánk. Pl. Ovidiusnál:

Finem qui quaeris amoris
(Cedit amor rebus) res age, tutus eris.
(*Remedia Amoris* 144.)

(Te, aki a végét kívánod a szerelemnek – [enged a tennivalóknak a szerelem] –, intézd ügyeidet és védve leszel tőle.)

Ide tartozik az ἐπεμβολή is, ami a membrumoknak (mellékmondat) vagy commáknak (legalább kéttagú szószerkezet) betoldása a megkezdett körmondat alanya és állítmánya közé.

Megjegyzés

A parenthesis ritkán forduljon elő, és legyen rövid, mert ha sűrűn és terjedelmesen alkalmazzuk, homályossá teszi és összezavarja a beszédet!

XVIII.
AZ ELLENTÉT LOCUSAIBÓL EREDŐ GONDOLATALAKZATOK

I. A nem (genus) fogalmából eredő gondolatalakzatok után az ellentétből eredő (contrarium) alakzatok következnek: 1. a contentio vagy ἀντίθεσις, 2. a commutatio, 3. az inversio, 4. a rejectio, 5. a correctio, 6. az occupatio, 7. a concessio, 8. a paradiastole, 9. az anthypophora és 10. a communicatio.

II. *A contentiót* (szembeállítás) alkalmazzuk, amikor ellentét révén bővítünk szavakat vagy mondatokat, vagy így világítunk meg valamit. Vagy: amikor az ellentétekre alapozva bővítjük a beszédet. Görögül: ἀντίθεσις.

Fabius a IX. könyv 3. fejezetében contrapositumnak nevezi. Érvényesülhet egyes szavak esetében – „menekülésben csúf, a győzelemben dicső a halál", vagy „Az olcsó népszerűség nem igazi, hanem hamis dicsőség" –, és érvényesülhet mondatokban vagy egész beszédekben. Ahogy Ciceróné is az *Archias költő védelmében* mondott beszédben: „Itt van egy nagy tekintélyű és köztiszteletben álló és feltétlenül megbízható férfiú, M. Lucullus, aki kijelenti, hogy ezt nemcsak véli, hanem tudja, nemcsak hallotta, hanem látta, nemcsak jelen volt, hanem cselekvőleg is részt vett benne". (Trencsényi Waldapfel Imre fordítása). Ugyanez a II. Catilinariában: „Ki tűrhetné el azonban, hogy a gyáva emberek csellel törjenek rá a bátor férfiakra, vagy a roppant ostobák a legokosabbakra és a részegek a színjózanokra, az álomszuszékok a virrasztókra". (Havas László fordítása.)

Ehhez az alakzathoz kapcsolódnak: Pellitur e medio sapientia, vi geritur res. (Félreállni kényszerül a bölcsesség és az erőszak intézi az ügyeket.) Inimicis te placabilem, amicis exercabilem praebes. (Ellenségeid iránt engedékenynek, barátaiddal szemben gyűlölködőnek mutatkozol.)

Megjegyzés: Az elmondottak érvényesek arra a contentióra is, amely az egész beszédben vagy a mondatokban jelenik meg.

III. *Commutatió*ról van szó, mikor egy szakasz fordított szórenddel ismétlődik meg. Ezt görögül ἀντιμεταβοπή-nak vagy μετάθεσις-nek nevezik. Cicero ezt mondja: „Az önkényben szolgaság és a szolgaságban önkény szokott lenni." Ugyanezt a törvény-

ről: „A hivatali hatalom beszélő törvény, és a törvény néma hivatali hatalom." Hasonlóan idézi Themisztoklészt a Deiotarus király érdekében mondott beszédében: „Jobban kedvelem a férfias jellemet, még ha nincs is gazdagsága, mint a gazdagságot, mely híján van a férfias jellemnek."

Ide tartoznak még ezek a példák: „Azért kell enned, hogy élj, és nem azért élned, hogy egyél." Vagy: „Rabolsz, hogy ölj, ölsz, hogy rabolj."

IV. Az *inversio* során az ellenünk irányuló érveket a magunk javára fordítjuk. Görögül ez ἀντιστροφὴ (megcserélés, áthelyezés, cáfolat, valamely állítás felcserélése az ellentétével). Hermogenész βίαιον-nak (erőszakos, erős, kényszerített) nevezi. Másik neve retorsio (kitekerés, kifordítás). Például: Midőn egy keresztyént Ciprus püspöke vendégül látott, és az böjti napon nem akart húst enni, és erre azt hozta fel okul, hogy ő keresztyén. Spiridion püspök így fordította az ellenkezőjére az érvelést: „Éppen azért kell húst enned, mert keresztyén vagy, és hogy ne ragaszkodj esztelen vakbuzgósággal a napok és ételek közti különbségtevés megtartásához." Más példa: Suidas írja Leo császár történetében: Egy alkalommal a császárt egyik tanácsosa vissza akarta tartani azon jótéteménytől, melyet a hasznos tudományok művelői iránt akart gyakorolni, és azt hozta fel ürügyként, hogy üres a kincstár, és nem jut a katonák zsoldjára. A császár ezzel az inverzióval élt: „Sőt inkább azt óhajtanám, hogy olyan legyen az állam helyzete, hogy egyáltalán ne legyen szükség katonákra, hanem csak tudós litterátorokra."[79]

„Ó, nemes erkölczü s kegies természetű és igaz értelmű feiedelem mondasa! kinel illy kedves volt az szépetteő és valóságoskeppen megh nömössétő deaki bölczeséghnek tanulasa es giarapodása, de olly ritka ma ez, mint az fekete hattjú auagy fejér holló." [Pécseli ezt a néhány sort magyarul írta és iktatta be munkájába! I. M.]

Megjegyzés: Ez nemcsak gondolatalakzat, hanem az érvelésnek egyik formája, melyet korábban a status coniecturalist tárgyaló fejezetben érintettünk.

V. *A rejectio* (áthárítás) azt jelenti, hogy egy ellenünk felhozott érvet kigúnyolva elkerülünk, vagy mint méltatlant és időszerűtlent elhárítjuk. A görögöknél ἀποδίοξις a neve, ehhez közel áll a *praecisio*. Cicerónál: „Azonban ezeket te magad is bárgyúságnak tartod, figyeljünk tehát arra, amit elkezdtünk." Hasonló: Mit használ, ha erről a dologról szólok? Máskor majd alkalmasabb lehetőség lesz a szólásra.

Megfigyelés

Valóban akkor alkalmazzuk a reiectiót, ha esetleg egy ellenünk intézett súlyos, vagy jelentéktelen érv elől kívánunk kitérni, melynek más módon való szorgalmas tárgyalása akadályozhatja ügyünket.

VI. *A correctió*val helyesbítjük azt, amit mondtunk, és egy inkább odaillőre cseréljük. Cicero a *Milo érdekében* mondott beszédében írja: „Hogy miféle törvényeket... – ha ugyan törvényeknek és nem inkább a városra vetett tűzcsóváknak nevezhetnénk." (Boronkai Iván ford.) Erről már az 5. fejezetben volt szó.

[79] Szuidasz, görög lexikográfus, történetíró, Kr. u. a X. században élt.

VII. *Az occupatio vagy előre megfelelés*, midőn mi válaszolunk az ellenfél várható, ki nem mondott ellenvetésére. Tehát azt jelenti, hogy ami ellenünk irányulhat, azt mi magunk előzzük meg, és már azelőtt megcáfoljuk, hogy elhangozhatna. A görögöknél πρόληψις és προκατάληψις a neve. Cicero az *Archias költő védelmében* mondott beszédében: „S nehogy csodálkozzék esetleg valaki ezen a kijelentésünkön, mivelhogy a szellemek valami más képessége van ebben az emberben, és nem a szónoki beszéd elmélete vagy gyakorlata." (Trencsényi-Waldapfel Imre ford.) Vergiliusnál pedig így: „Nec vos arguerim, Teucri, etc." (*Aeneis*, XI. 164.) („Ám titeket, teucrok, nem vádollak stb." Lakatos István ford.)

VIII. *A concessio* (megengedés) során valamit elfogadunk az ellenfél érveléséből, majd aztán olyasmit adunk elő, ami vagy fontosabb, mint a korábban elfogadott érvek, vagy teljesen cáfolja azokat. Például Cicero a *Flaccus védelmében* mondott beszédében: „A görögöknek engedem át az irodalmat, nekik juttatom a sok művészeti ágat, nem vitatom beszédük szépségét, elméjük élességét, szavaik bőségét, és nincs ellenemre az sem, ha bármi mást is maguknak tulajdonítanak, azonban a tanúságtétel szentségét és hitelességét ez a nép sohasem tisztelte." De erről a gondolatalakzatról láss többet a II. fejezet előtt!

IX. *Paradiastole:* midőn egy állítást úgy engedünk meg, hogy annak jelentését valamilyen rokon fogaloméval cseréljük föl. Például: „Nem bátor, hanem vakmerő, nem bölcs, hanem furfangos, nem takarékos, hanem fösvény."

X. Az *anthypophora* vagy *oppositio* használatakor a miénkkel ellentétes véleményt előre felvetjük, hogy azt majd megválaszoljuk. Cicero: „Megölted-e Clodiust, Milo? Igen, egy alattomos és bűnös polgárt." Szintén Cicero mondja: „Bajos ugyan a hadviselés, de bővelkedik becsületben és kegyességben." (*Orationum Deperditarum Fragmenta*, 16. 10. 1.) Egy másik példa: Amara est radix studiorum, sed fructus producit dulcissimos. (Keserű a tudás gyökere, de igen édes gyümölcsöt terem.)

XI. *A communicatio* azt jelenti, hogy ugyanaz a jelző ellentétes fogalmakra vonatkozik, azaz két egymással ellentétes dolgot kapcsol össze. Például: Annyira van kárára a fösvénynek az, amije van, mint az, amije nincs. Vagy Platón: „Mindkettő egyformán jó: a mértéktartó szabadság és a mérsékelt szolgaság, és mindkettő igen rossz: a mértéktelen szabadság, a nem mérsékelt szolgaság."

De tanításomnak és összefoglalásomnak a szándékát követve, az alakzatokról vagy a figurákról, amelyek a szónoklatban leginkább használatosak, s amelyeknek a tanulók számára a retorikai írók érdemeinek megismerésében meghitt ismerősökké kell válniuk – immár eleget szóltam.

XIX.
ELOCUTIO SPECIALIS VAGY A HÁROM BESZÉDNEM

Eddig az elocutio generalissal, a beszéd kidolgozásának általános szabályaival foglalkoztunk. Hátravan még az elocutio specialis, amely egyenként szól azokról a dolgokról, melyek a szónoki beszédet felékesítik, és az ezekről szóló tanítást meghatározott anyaghoz kötik.

Amiképpen az életben, úgy a szónoklatban is igen örvendetes, sőt szükséges, hogy arra figyeljenek, ami illő és ékes. Ugyanis a sokféle dologhoz, ügyhöz, személyhez, időhöz nem alkalmazható egyetlen beszédnem. Ezért mondja Gellius: „Igazodni kell ugyanis a személyekhez és magukhoz az ügyekhez is, és ezek sokfélesége szerint a beszédnek is változatosnak kell lennie, hogy a kicsiny dolgokat egyszerűen, a jelentőseket méltósággal, a középszerűeket pedig sem nem nagyon színtelenül, sem nem túlzott emelkedettséggel adjuk elő. És noha bármilyen dologban vagy ügyben lehet úgy eljárni, hogy az tetsszen, ez szaktudás és tehetség dolga. Tudni azonban, hogy milyen helyzethez és körülményhez mi illik, az már kivételes bölcsességre vall."[80] És éppen ez az, amiről az ékesszólás atyja, Tullius oly sok mindent gondosan elmond művében, a *Szónok*ban, arra tanítva, hogy megfelelő módon szólni annyi, mint a beszédben az illendőségre ügyelni, mivel nyilvánvaló, hogy a beszédnek a dolgokhoz és a személyekhez kell alkalmazkodnia és azoknak megfelelnie; végül is ennek révén csillogh at a szónok ékesszólása.

II. Az elocutio specialis tehát arra a három beszédnemre figyel, melyet a görögök a szónoki beszéd ideájának vagy karakterének, azaz eszméjének tartanak.

III. A beszédnem itt a szónoklatnak olyan megfogalmazása, amely a mondanivaló tárgyához, az időhöz, helyhez, a személyekhez és más körülményekhez illik. Másképpen: a tárgy jelentőségéhez alkalmazkodva a köznapi témákat keresetlen egyszerűséggel, a fenségeseket ünnepélyes komolysággal, a közbülsőket pedig mértéktartóan mondhatjuk el.

IV. A három legfontosabb beszédnem tehát az *egyszerű* (humile), a *fennkölt* (grande) és a *középfajú* (mediocre).

A beszédnemek és kifejezési módok különbözőségének oka nem más, mint az, hogy a különféle dolgoknak más-más sajátságaik vannak, és mindegyikük eltérő beszédmódot kíván és igényel magának a témák különbözősége szerint.

Ezen beszédnemek mindegyikében elsősorban három dologra kell figyelnie a szónoknak – a szavakra, a mondatokra és az alakzatokra, ugyanis mindegyik nemnek megvannak a maga sajátos díszítőeszközei mind a szavak, mind a mondatok szintjén, továbbá a hozzá illő alakzatok vagy figurák, ahogyan azt hamarosan bemutatjuk.

V. *Az egyszerű beszédnem* (humile genus) tiszta és világos beszédre szorítkozik, és a alakzatokat és a mondatok díszítőelemeit is ritkábban alkalmazza. Célja tanítás. Nem sokban tér el a közvetlen hangú beszédmódtól, sőt még a tanításban a filozófusok vitáiban is alkalmazták. Nevezik még szabatosnak (tenus), ékítetlennek (attenuatum), nyugodtnak (summissum) és hívják még tiszta (tersum) és finom (limatum) beszédnemnek is – illetve *atticai*nak (Atticum). Ez a beszédnem megtalálható Plautusnál, Terentiusnál és Cicero néhány levelében (*ad familiares, ad Atticum, Brutum, Quintium fratrem*) és néhány beszédében is, mint a *Pro P. Quintio, Roscio, Pro Caecinna.*

Ennek szabályai a következők:

[80] Aulus Gellius, (kb. Kr. u. 130–180) *Attikai éjszakák (Noctes Atticae)* c. műve csaknem 300 görög-római szerzőt említ, idéz. Egyebek mellett retorikai fejtegetéseket is tartalmaz, szívesen használ régies szavakat, tudatosan törekszik a nyelvi archaizálásra, ezek retorikai, grammatikai fölhasználását javasolja.

1. A *szavak* ebben a beszédnemben legyenek egyszerűek és *elsődleges jelentésben használatosak*, és igazodjanak a köznapi beszédmódhoz, de mégse nélkülözzék a kellemet!

2. A *mondatok* legyenek célratörők, és különböztessék meg világosan a dolgokat, de ne legyenek eközben magasztos hangvételűek!

3. Ügyelni kell arra, hogy ne legyen szegényes, homályos, száraz és erőtlen ez a beszédmód, melyet általában szikárnak tartanak, és jogosan, ha ezt a példát tekintjük:

„Az pedig belépett a fürdőbe, aztán így szólt ehhez: ez a te szolgád megvert engem. Aztán ezt mondta ez annak: Utána fogok nézni. Majd az lármát csapott, és sokak jelenlétében egyre hangosabban kiabált."

4. Ezenkívül ez a beszédmód olyan *alakzatokat* tartalmazzon, melyek nem fönségesek és emelkedettek, hanem visszafogottak és egyszerűek, mint például a definitio, distributio, occupatio, praecisio, ratiocinatio, praeteritio, transitio, reticentia, aporia és hasonlók.

Minta vagy példa az egyszerű beszédmódra:

„Mert ez éppen megérkezett a fürdőbe. Miután benedvesítették, kezdték dörzsölni a testét, majd amint hozzálátott, hogy a kádba ereszkedjen, akkor amaz hirtelen így kötött belé: »Hé, fiú! A szolgáid nemrég megvertek engem, szolgáltass nekem elégtételt!« Ez, akit még a korát sem ismerve nyersen szólítottak meg, elpirult, amaz pedig belefogott, hogy világosabban más egyébről is beszéljen. Ez végre-valahára így szólt: »Engedd meg, hogy utánanézzek.« Amaz viszont akkor olyan hangon kezdett kiabálni, amely bárkit könnyen pirulásra késztet; annyira oreátlanul, olyan durván, hogy az még arra sem alkalmas szerintem, hogy szelídítve közöljem, hanem inkább a komédia színpadára vagy más efféle helyekre való. Az ifjú is felgerjedt, nem is csoda, hiszen eddig csak a nevelője perlekedését hallhatta, és nem volt hozzászokva az ilyen durva szidalmakhoz. Amaz mindenesetre észrevette, hogy a fiesúr szégyenpírja eltűnt, aki, mivel úgy vélte: semmit sem veszíthet már a becsületéből, ezért aztán mindent megtehet jó hírének kára nélkül."

VI. *A fennkölt beszédmód* a közvetlen hangú társalgásnál magasabb rendű, emelkedettebb. Hosszú körmondatokat tartalmaz, gyakrabban használja a díszítéseket, a bővítés eszközeit. Célja az érzelmi megindítás. Alkalmasabb az érzelmek felkeltésére. Tehát magasztos és fenséges szavakból és mondatokból nagy nyelvi gazdagsággal összefűzött terjedelmes és ékes szerkezetek alkotják. Másképpen emelkedettnek (sublime) vagy ünnepélyesnek (grave) is nevezik. Ilyen beszédmód van Cicerónál a *Philippicák*ban, a földtörvényről szóló beszédekben, a *Catilinariák*ban, a Milo-beszédben és a Rabirius-beszédben, a Verrinákban és a Piso-vádbeszédben és más beszédekben.

Ennek szabályai:

1. A *szavak* ebben a beszédnemben legyenek igen ünnepélyesek, díszesek, és szerepelhetnek mind *elsődleges, mind másodlagos jelentésükben*.

2. A *mondatok* is ünnepélyesek és fönségesek, és az Istenről, vallásról, erényekről és más dolgokról, jókról vagy rosszakról kell szólniuk.

3. Az *alakzatoknak* méltóságot és komolyságot kell sugározniuk, és e beszédmódnak megfelelően alkalmasnak kell lenniük a bővítésre, díszítésre. Az itt használandó

alakzatok a következők: descriptio (leírás), interrogatio (szónoki kérdés), repetitio (szóismétlés), comparatio (összehasonlítás), dialogismus (a szónok hangos gondolkodása), incrementum (fokozás), climax (fokozás), distributio (szétválasztó kérdés), expolitio (a beszéd felékesítése).

4. Ügyelni kell arra, hogy ez a beszédnem ne legyen se dagályos, se cikornyás vagy keresett fellengzősséggel felnagyítva. A szokatlan szavakat is kerülni kell.

Minta és példa a fennkölt beszédmódra

„Mert lesz-e közöttetek bárki is, ó bírák, aki méltó büntetést találhatna az ellen, aki azt tervelte ki, hogy hazáját kiszolgáltatja az ellenségnek? Miféle gaztett mérhető e bűnhöz? Miféle büntetést találhatunk, amely méltó ehhez a gaztetthez? Azok ellen, akik tisztességes asszonyokat sértettek meg, családanyákat becstelenítettek meg, vagy valakit megvertek, vagy végül is megöltek, őseink a legszigorúbb büntetést alkalmazták. Erre az igen durva és istentelen gaztettre azonban egyetlenegy büntetést sem hagyományoztak. Más bűnesetekben is csak néhányakat, csak keveseket érintett a jogsértés, és az is ettől eltérő vétekből eredt.

E bűn részesei mindnyájan közös akarattal a legszörnyűbb csapást tervelték ki polgártársaik ellen. Ó, vad lelkek! Kegyetlen gondolatok, emberi mivoltukból kivetkezett emberek! Ugyan mire vetemedtek? El tudták-e egyáltalán képzelni, miként rombolja le az ellenség a város falait, miként szórja szét őseink csontjait, és miként zúdul ujjongva a városra és a város polgáraira? Hogyan rabolja ki az istenek templomait, hogyan mészárolja le az előkelőségeket, másokat rabszolgaságba hurcol, híres és nevezetes családanyákat kiszolgáltat ártó vágyainak, és végül hogyan pusztítja el a legszörnyűbb tűzvésszel magát a várost? Ki nem gondol arra, hogy ő maga is elveszett volna mindabban, amit ezek akartak, ha szent hazájának szerencsétlen hamvait látná?

A helyzet méltatlanságát szavakkal követni nem vagyok képes, bírák, de ezt nyugodtan viselem, mert ti ilyet már nem kértek tőlem. Lelketek ugyanis, mely az államot oly nagyon szereti, titeket könnyen megtanít arra, hogy inkább ti hajítsátok ki e városból – hogy fejjel előre bukjon ki innen – azt, aki mindnyájunk szerencséjét akarja kiszolgáltatni az ellenségnek, mintsem hogy az akarjon titeket ocsmány és ellenséges uralommal elnyomni."

VII. *A középfajú* (mediocre) *beszédmód* – egy kissé marad csak el a fennkölt mögött. Sűrűn használja az alakzatokat, de a díszítése szegényebb és kevésbé feltűnő. Célja a gyönyörködtetés. Másképpen „arányos"-nak is nevezik (acquabile). Megtalálható Cicero beszédei közt az *Archias költő védelmében* és a *M. Marcellus érdekében* mondott beszédekben, a *Manilius törvényjavaslata érdekében* mondott beszédeiben, a *Post reditum*ban és a *Cornelius Balbus érdekében* mondott beszédében, illetve a filozófiai írásaiban.

Ennek szabályai a következők:

1. A középfajú beszédmódban kellemes és válogatott *szavakat* használunk, melyek vagy elsődleges jelentésükben szerepelnek, vagy pedig attól nem túl merészen elvonatkoztatva, átvitt értelemben is.

2. A *mondatok* szellemesek és érthetőek legyenek, tartalmuk igazodjon az emberi véleményekhez, szokásokhoz, és alkalmazásukban a legfőbb elv a tetszetős elrendezés legyen!

3. Kerülni kell azt, hogy ez a beszédmód eközben következetlen legyen és tagolás és vezérfonal nélkül a két véglet közt csapongjon, azaz túl magasra se emelkedjen, megvetve az egyszerű *alakzatokat*, de kerülve a túlzót és a dagályost, a földön se csússzon!

4. Az *alakzatokat* úgy kell alkalmazni, hogy kellemesek és gyönyörködtetőek legyenek a hallgatóknak. A következő alakzatokat kell használni: a repetitiót, a traductiót, commutatiót, gradatiót, ratiocinatiót, communicatiót. Szerepeljen benne sententia, hasonlat, correctio, közbevetett kérdés és hasonlók.

Minta vagy példa a középfajú beszédmódra

„Látjátok, ó bírák, kikkel viselünk háborút: a szövetségeseinkkel, akik értünk szoktak harcolni, és birodalmunkat velünk együtt szokták vitézségükkel és igyekezetükkel megvédeni. Ezek egyrészt jól ismerték saját hatalmukat és lekötelezettjeiknek lehetőségeit, másrészt a rokonság és a mindenre kiterjedő szövetség révén azt is, hogy minden dolgában mit tudhatott és miként vélekedhetett a római nép.

Ezek, midőn azt latolgatták, hogy velünk hadat viselnek, kérlek titeket, mi volt az, amiben bízva belekezdtek a hadviselésbe, noha megértették, hogy sokkal nagyobb feladat hárul reájuk, noha úgy látták, nekik sem számos katonájuk, sem alkalmas vezéreik, sem közpénzeik nincsenek, és végül semmijük nincs, ami a háború viseléséhez kell? Még akkor is, ha a szomszédokkal határháborút vívtak, ha úgy vélték, hogy az egész csatározást egy ütközetben döntik el, nagyobb hadikészülettel ellátva és felkészültebben érkeztek meg a csatába, mint most, mikor csekély erővel abból a világhatalomból próbálnak részesülni, melynek népek, királyok, nemzetek engedelmeskednek akár erőtől, akár akarattól kényszerítve, mivel legyőzték őket a római nép fegyverei vagy meggyőzte nagyvonalúsága.

Megkérdezhetné valaki: Fregella városa miért nem kísérletezett az önállósággal? Annál is kevésbé állt rá erre, mivel látta, hogy a többi város hogyan pártolt el. Azok ugyanis tudatlanok voltak dolgaikat illetően. Nem voltak képesek minden egyes jelenvalóra a múltból eligazító példát keresni.

Fregella viszont a többiek meggondolatlanságából a saját érdekeire és sorsára tudott előre tekinteni: Semmitől nem ösztönözve, semmi reménytől nem támogatva ragadjon fegyvert? Ki hihetné, hogy valaki is oly nagy esztelenségbe fogjon, hogy a római nép hatalma ellen merjen támadni, midőn semmi képessége nincs ehhez? Tehát bármi esett is meg, az szükségszerűen következett be. Mi más is lehetne tehát, mint az, amiről szólok?"

MEGJEGYZÉSEK

1. Mivel e három beszédmódot nem tudjuk úgy alkalmazni, hogy csak az egyiket vagy csak a másikat használjuk, így ezeket közben váltogatni kell úgy, hogy lehetőleg ne ütközzön ki az, hogy a beszéd nem tartalmazza mind a hármat. Ezért aki járatos akar lenni az ékesszólásban, serényen ügyeljen arra, hogy a beszédben okosan és a szónoki mesterség szabályainak megfelelően, a témákhoz igazítva keverje a beszédmódokat úgy, hogy az egyszerű dolgokról világosan és érthetően, a fennkölt és a középfajú tárgyról az idő és a hely megkövetelte méltósággal szóljon.

2. Továbbá ezeknek a beszédmódoknak a megismerése kettős előnnyel jár. Az első: Ebből a kiváló auctorok erényeit jobban megszemlélhetjük, műveik olvasása pedig a tudásunkat gyarapítja. A második: Világosan kiderül ebből, hogy kinek-kinek a természete melyik beszédnemre alkalmasabb. Így azok, akik természetüknél fogva dagályosak és terjengősek, az atticai stílus auctorait olvasva mérséklik magukat; azok viszont, akiknek előadásmódja száraz és színtelen, az áradó szavú írók olvasásából némi ízt és erőt meríthetnek.

A Hatalmas és Jóságos Istennek jóvoltából és segítségével ezt a munkámat végre bevégeztem. *Elvégezni ugyanő fogja, aki az ékesszólásnak, azaz a bölcs beszéd tudományának valódi és ki nem apadó kútfeje, hogy ez a mi tanításunk a retorikáról váljék az Ő legszentebb Nevének dicséretére, a Keresztyén Anyaszentegyház épülésére és mindenkinek, aki az ékesszólás tudományának elsajátítására törekszik, épülésére és hasznára.*

Ámen

Fordította: *Mikó Gyula*

GEORGIUS BECKHER

Orator Extemporaneus

I. RÉSZ: A FELTALÁLÁSRÓL, A FELOSZTÁSRÓL ÉS AZ ÉKESSZÓLÁSRÓL

I. FEJEZET: A FELTALÁLÁSRÓL

VII. KÉRDÉS: MI AZ ACUMEN, ÉS VAJON KELL-E AZT A SZÓNOKNAK HASZNÁLNI?

A mi korunk undorodik az egyszerűségtől, és a kifejezésmódban valami olyan pompás dolgot igényel, hogy azt többnyire nem hallja meg a képzetlen szónok, aki nem ismeri azt, hogy miként kell acumenek által a beszédet elevenné tenni. Beszéljünk tehát az elmeélről, elmésségekről (acutus vagy acumen), hogy alkalmazkodjunk a közízléshez.[1]

I. válasz: Miként az acumen anyagi vonatkozásban azt jelenti, hogy azonos alapból kiinduló két vonal vagy két oldal egy pontban találkozik és egyesül, úgy metaforikus értelemben az acumen az alanynak és az állítmánynak a beszédben létrejött összhangzása vagy az egymástól különböző dolgok összekapcsolódása. Mások röviden így határozzák meg: Az acumen összehangzó disszonancia vagy disszonáló összehangzás. Vagyis akkor beszélünk elmésen, amikor a mondat alanya és állítmánya egyik részről illik egymáshoz, másik részről pedig nem illik össze. Példát találunk erre Martialisnál (I./13.): „Ha a hűség azt mondja: a seb, amit kaptam, nem fáj, de amit te kaptál, Paetus, az nekem fáj."[2]

Itt láthatod, hogy az alany és az állítmány bizonyos módon összehangzik és ellent is mond egymásnak. Ugyanis azt mondja, hogy a saját sebe nem fáj, a másiké pedig fáj neki. Ellentmond, mivel természetellenes, hogy nekem fájjon a másik sebe. Összehangzik viszont az, hogy mivel a barátom kapott sebet, fájdalmat és együttérzést kelt bennem az ő sebe.

Háromféle acumen (elmésség) van: természetellenes *(contra Naturam)*, természetnek megfelelő *(praeter Naturam)*, és természet szerinti *(juxta Naturam)*.

---

[1] A fordítás alapjául szolgáló kiadványok: *Orator Extemporaneus seu artis Oratoriae breviarium bipartitum, Cujus Prior pars praecepta continet generalia, Posterior praxin ostendit in triplici dicendi genere praesertim Demonstrativo Nec non supellectilem Oratoriam, Sententias, Historias, Apophtegmata, Hieroglyphica suppeditat,* auctore R. P. MICHAELE RADAU Societatis JESU S. Theologiae Doctore ejusdemque Professore, nunc A rapina Georgii Beckheri Elbingensis vindicatum. A multis mendis correctum, Per ADAMUM MOTKOWSKY gratum discipulum admodum R. Patris. Amstelodami, Apud JACOBUM à MEURS, 1655. Hódmezővásárhelyen a Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában (Rövidítése a továbbiakban: BGRG) az FO 661-es jelzet alatt található példányt használtuk. A másik kiadvány azonos címmel jelent meg: Lipsiae, Apud Michaelis Guntheri, Typis Io. ZACH. NISI, 1687. Lelőhelye ugyancsak a BGRG könyvtára, a példány jelzete: EO 588.

[2] Martialis, lásd korábban.

A természetellenes acumen az, amikor két különböző, ellentmondásos, ellentétes és valamiképp szembenálló dolog összeillik, vagy röviden: mikor az alanyt és az állítmányt össze nem illő módon helyezzük egymás mellé. Például: „Az elemeknek többé már nem hiszünk, mivel azelőtt a tűztől melegedett meg minden, most pedig maga a tűz hozza a fagyot."

Ugyanis természetellenes, hogy a tűz által jöjjön a fagy, és mégis, mivel sokan a szüzességet hévvel védelmezik, és a vágy tüzét elnyomják, jól mondja a költő, hogy a fagy a tűzből jön.

Természetnek megfelelő az az acumen, amely ugyan nem ellenkezik a dolog természetével, mégsem szokásos használni, miként Martialis: „A nép olyan dolgokat élvez, amiket azelőtt az urak." Nem természetes és nem szokásos, hogy amit az úr élvez, azt a nép vegye át, mégsem mond ellent a természet törvényének. Ezért nevezik természetnek megfelelőnek.

A természet melletti acumen az, ami illik a dolog természetéhez. Martialis így ír: „Az uralkodó életvitelét a költséges dolgok közé számítsd." Mintha azt mondaná, hogy az uralkodónak a polgárhoz illő életet az elfogadott dolgok közé kellene számítania. Ez a természetes állapottal megegyező, mivel az uralkodó felügyel a polgárok életére.

Az acumennek az a természete, hogy az alanyról nyilatkozik az állítmány, vagy a természet ellen, vagy annak megfelelően, vagy aszerint. A legtökéletesebb acumenek azonban azok, amelyek természetellenes dolgokat tartalmaznak, mivel nagy csodálkozást keltenek. Azonban nem támadhat csodálkozás, csak ha egy kifejezésben benne van, mint mondottam, két egymással valamiképp szembenálló dolog összeütközése.

II. válasz: a szónoknak kell acumeneket használni. Ugyanis Cicero is a híres szónokokkal kapcsolatban sokakat dicsér, akik e dologban jeleskedtek, és elmarasztalja azokat, akik egyáltalán nem használnak acument. Ő maga is gyakran használt acumeneket. A politikusoknak, akiknek államügyekben kell véleményt nyilvánítani, mégis úgy tűnik, hogy a tehetségnek eme játéka nem célszerű, ha állandóvá válik. Ugyanis ezektől az emberektől világos és komoly beszédet várnak, nem pedig játszadozást a szavakkal. Azért mégse mellőzze teljességgel ezeket, csak őrizkedjen a homályos dolgoktól, a túlzásoktól, mesterkéltségtől, a könnyelmű, illetve a csípős kijelentésektől. Ugyanis ha homályos a beszéde, ki érti meg; ha túloz, homályosságot hoz magával; ha mesterkélt, megvetést, ha könnyelmű, nevetést és végül, ha csípős, haragot szül.

MI ANNAK A MÓDJA, HOGY ÖSSZEKAPCSOLJUK AZ EGYMÁSNAK ELLENTMONDÓ ALANYT ÉS ÁLLÍTMÁNYT?

I. Első módszer: az alanyhoz illeszteni egy hozzá nem illő jelzőt. Így tesz Martialis:

> Ki tagadná, hogy az istenek gondoskodnak rólad,
> mivelhogy ártalmatlan szerencsétlenség ért.

Hermészt is ekképpen nevezik a „rosszak közül a legjobb"-nak, avagy a „legjobb rossz"-nak.[3]

II. Második módszer: ha az alanyhoz más, hozzá nem illő főnevet kapcsolunk. Ezt mondja a költő: „Hadigépnek látszott; fal és sánc volt valójában."

III. Harmadik módszer: ha egy nem elsődleges jelentésében használt szót vagy jelző, vagy főnév, vagy ige formájában tesszük hozzá. A jelzőbe foglalt oda nem illő szóra példa: „Semmiféle kezdet sem volt peres ügyekben a szokottnál bölcsebb."

Így szól a költő acumene Hildegunddal kapcsolatban, akit lopás miatt hurcoltak el, de nem lehetett kalodába zárni: „A gonosz parancsoknak ellenáll a kötél, melynek megparancsolták, hogy ártatlant fojtson meg, és még ha nem is kímélné meg az ártatlan nyakat, akkor a kötél hinné magáról azt, hogy bűnös. Így kapott e perben a lány bíráinál igazságosabb kötelet." A főnév a nem elsődleges jelentésében használt szó (catachresis), ha pl. az alamizsnát az adakozó kéz kegyes esőjének, vagy a jámbor szűkölködőkre hulló aranyesőnek nevezed. Az ige a nem elsődleges jelentésében használt szó, ha azt mondod, hogy az ellenség háború iránti vágyát és szükségét a víz gyújtotta fel. Ez azt jelenti: bátrabban harcoltak, mivel víz közelében volt a csata, ahonnan nincs remény a menekülésre.

IV. A negyedik módszer, ugyanaz az állítmány ugyanazzal az alannyal kapcsolatban eltérő értelemben egyszer megerősít, másszor tagad. Ekképp szól a költő Szent Brigittáról, aki tönkretette szépségét, hogy tisztességét megőrizze.[4]

„És akkor hitte magáról, hogy szép, miután már nem volt többé annyira szép."

E sokféle szabályt ki-ki a saját tehetsége szerint alkalmazza!

VIII. KÉRDÉS: HOL KELL ACUMENEKET KERESNI?

Először is a dialektika locusai (definíció, részek, felsorolás stb.) az acumenek bőséges forrásául szolgálnak. Ugyanis szinte egyik téma sem annyira meddő, hogy belőle ne tudnál acument meríteni, ha a szóban forgó tárgyat körbejárod.

„Mit teszünk, ha a befagyott patakvízből nem ihatunk? A halál a szemekből fog majd vizet meríteni." Itt tudatja velünk, hogy a gyászos víz nem más, mint a könny. Így szól egy rész Magdolnával kapcsolatban, aki Krisztusnak, mint orvosának lábaihoz menekült: „Ó, kérlek titeket, távozzatok el tőlem, mondta a vele szemben időző tömegnek. Talán a betegségemet akarjátok megtudni? Szeretek."

Hosszú lenne végigmenni minden egyes locuson példákkal. Mégis tudd meg, hogy a többi között leginkább az olyan locus gyümölcsöző, ahol az acumen forrása a végső

[3] Hermész: görög isten, Zeusz és Maia gyermeke. Az istenek hírnöke, a tolvajok, útonállók és az ékesszólás képességének istene.

[4] Az idézet szerzőjét nem sikerült felkutatni. Szent Brigitta (1302–1373), svéd nemzeti szent. Férje halála után Rómába költözött, karitatív tevékenységet folytatott, a pápaság Rómába való visszatérését, egyházi reformokat kezdeményezett. Svédországba visszatérve női szerzetesrendet és kolostort alapított. A magyar középkori irodalomban is népszerű volt, különösen imádságait használták föl.

ok, a hatás, a hozzáillő, vagy azzal ellentétes, ellentmondásos dolog. Itt ugyanis könnyen megtaláljuk, ha az alannyal valami összehangzó, vagy hozzá nem illő.

A második forrás a paradoxon, vagyis valami szokatlan kifejezés. Amilyen pl. egy feliraton: „Az érkező követek arcára kiült a döbbent ámulat a város ősi emlékművei és szobrai láttán." Azaz csodálkozást keltett. Paradoxonra vezethetők vissza azok a tréfákból kiválasztott locusok, melyek szintén acumeneket adnak, elsőként egy metafora: ha azt mondanád, hogy egy ló megcsonkított ajkaival nevet. A második a paranomasia. Pl. egy alvilágba került festőről így szól a költő:

„Bárki is vagy, tapaszd a füled a jajgató festővászonhoz. Önmagának kiáltja: jaj! De vigyázz magadra."

A harmadik lehetőség a név etimológiája. Így ír a költő Szent Margitról:

„Szegény akart lenni, de mivel ő maga gyöngyöket birtokol, hiszem, hogy hiába fogják szegénynek tartani."[5] Egy másik, a megvakult Szent Luciával kapcsolatban: „Te, bár elvesztetted szemeidet, mivel Lucia vagy, soha nem fog neked hiányozni a fény."[6]

A negyedik lehetőség a szellemes és ritkán elhangzó beszéd. Példát találsz erre Martialisnál egy tolvajjal kapcsolatban (XII/29).

A harmadik forrás az erkölcsi intés.

A negyedik forrás a kétértelműség, mikor egy szót úgy választunk ki, hogy kétféle értelmet adjon, miként a költő ír a korbácsról, melyet Krisztus vére pirosított meg:

Az ostor nyomban piros lett az Úr hátán.

Hasonlóan a költő:

Vis dici devotus, et es Chrysamblice totos,
Improba te coniux devovet usque die.

Azt akarod, hogy alázatosnak nevezzenek, ám gonosz feleséged téged mindig, minden nap elátkoz.[7]

Hasonlóképpen:

---

[5] Az idézet szerzőjét és a mű címét nem sikerült azonosítani. Árpádházi Szent Margit (1242–1270), IV. Béla királyunk lánya, egyike a legismertebb magyar női szenteknek. Az idézet utalás a Margit-legenda azon mozzanatára, amelyről egy ferences barát tudósította a királylány szülei: a Margit ruhájában lévő férgek, tetűk mind igazgyönggyé változtak. Másrészt szójáték is érvényesül az igazgyöngy és a személynév latin elnevezésének azonosságából következően (ford. megj. margarita=gyöngy).

[6] Szent Lúcia, ókeresztény mártír, a Diocletianus-féle keresztényüldözések idején végezték ki Siracusában (megh. 304 körül). Állhatatos keresztény elvei miatt halálra kínozták. A középkorban a legkedveltebb szentek közé tartozott, a vakok és szembetegek oltalmazója, közbenjárója (ford. megj. Lucia=fényes).

[7] F. m. devotus=alázatos; devoveo=elátkoz.

O mihi praeteritos referat si Iuppiter annos
Horbe voves; Iove vix est opus Horbe tibi
Nupta tibi est uxor quae ut primum rixa coorta est
Praeteritos annos et tua facta refert.

Ó, ha Iuppiter visszahozná számomra az elmúlt éveket.
Fogadkozol az istenség előtt, Horbus.
Neked, Horbus, aligha van szükséged Iuppiterre.
Nőül vetted a feleségedet, aki mihelyt vita támadt köztetek,
az elmúlt éveket és tetteidet sorra elbeszélte.[8]

Az ötödik forrás a retorikai szóképekből és alakzatokból áll (leginkább a metafora, az allegória, a katakrezis, a metonímia, a megszemélyesítés, az esemény megfordítása, a kérdés, a felelet, az óhaj stb.). Az acumeneknek ezeket a forrásait, mint szokásos dolgokat egykor áthagyományozták az utókorra, és bár jók ezek, nekem mégsem tűnnek elég világosnak és átláthatónak. Ezért a „második Horatius", P. Matthia Sarbievus a Szarmata királyok dalnokainak éleiről írt munkájából ismerd meg és irigység nélkül használd az acumenek feltalálásának szinte ugyanezen módszereit, melyeket mégis világosabban sikerült kifejteniük, amikor egybegyűjtötték őket.[9]

NÉHÁNY GYAKORLAT AZ ACUMENEK FELTALÁLÁSÁRA

Az első módszer, amikor a tárgyhoz bizonyos nagyságot (tömeget, fenségességet, tekintélyt, méltóságot, roppant nagyságot) kapcsolunk alkalmas módon, mégis kétféle, általában a valóságos és erkölcsi tartalom közötti jelentéssel. Így beszél szellemesen az erkölcsfilozófus:

„Scaevola fegyvertelenül és megcsonkítva vetett véget a háborúnak, és a csonka, égett kezével két királyt is legyőzött" (Seneca, epist. 66.).[10]

Igen szép acumen Attiliusszal kapcsolatban:

„Ugyanis Attilius Regulus, midőn a punok ellen harcolt Afrikában, a senatusnak megírta, hogy felfogadott szolgálója eltávozott, és a birtoka elhagyatott lett. Regulus távollétében tehát a senatus vette gondozás alá a birtokot."[11]

---

[8] F. m. refero = visszahoz, elbeszél.

[9] P. Matthias Sarbiev(i)us (Maciej Sorbiewski), (1595–1640), latinul író lengyel jezsuita költő, Horatiust imitálja. Vilnában tanult, királyi udvari prédikátor. Latin nyelvű verseskötetei: *Epoden*, *Epigrammata*. Retorikus prózai és történetírói művei: *Orationes*, *De diis gentium*. Sarbievus itt emlegetett munkájára nem sikerült rábukkannunk. A név előtt álló P. itt is a „Pater reverendissime" (tisztelendő atyám) – a szerzetesnek kijáró megszólítás rövidítése.

[10] Mucius Scaevola, római ifjú. Az etruszkokkal folytatott háború idején Kr. e. 508-ban az ellenséges táborba ment, hogy Porsenna királyt megölje. Miután elfogták és kivégezni készültek, elszántsága jeléül karját tűzbe tartotta.

[11] Attilius Regulus, a római történelem több consula és hadvezére.

Így ír róla Seneca:

„Tanti fuit sevum non habere; ut colonus ejus, populus Romanus esset."

„Oly nagysággal bírt az a férfiú, akit szolgája elhagyott, hogy a római nép lett a colonusa."[12]

Pompeius Magnus halálával kapcsolatban így szól a költő acumene:

„Féltette a katona Magnus testét és nem távozott volna el onnan, mivel a világ hanyatlott a vezér teteme fölé" (Lucanus).[13]

A második módszer ezzel ellentétes. Nagy dologhoz kicsiséget társítunk, vagy értékes dologhoz értéktelenséget, mégis kétféle, a valóságos és neki értékben megfelelő közti jelentéssel. Így ír Seneca:

„Értem, hogy ott az asztalok és a senatori értékbecslés által meghatározott értékű fa annál értékesebb, minél több bogot csavart rá a terméketlenség."[14]

Így szól a mondás Domitianusról, aki naponta legyeket csapkodott:

„A legyek ellensége volt, de az ellenségeinek csak egy légy."[15]

A harmadik módszer, midőn az acumen magába foglalja a tény okát vagy biztosan tartalmazza – bár kétféle értelemben –, hogy ellenkező kimenetel esetén mi valósul meg.

Ezt mondja a szent férfiú (Augustinus):

„Uram, ha betöltesz valakit, felemeled, és mivel én nem töltekeztem Veled, ezért saját súlyom húz le engem."

Nem könnyű acumen, midőn a valóságos és igazi ok helyett valamiféle valóságos kimenetelű erkölcsi okot neveznek meg.

A negyedik módszer valamiféle kétértelmű szón vagy mondaton alapul, úgy, hogy valamit valóban jelöl, valamit pedig szándékozik jelölni. Így midőn Iulius Montanus felolvasta versét, a napfelkeltét írta le, utána pedig a halálról beszélt.[16] Ekkor valaki a tanulók közül felkerekedett, hogy távozzon. Mikor megkérdezték ennek okát, ezt válaszolta:

„Numquid diutius illa audire potui quam ab ortu solis usque ad occasum?"

„Napkeltétől napnyugtáig? Ugyan miért hallgatnám ezt a verset ilyen hosszan?"[17]

---

[12] Az idézet helye: Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil Dial 12. *(De consolatione)* 12. 5. 3–12. 5. 7. A szemelvényesen idézett mondat teljes alakja így hangzik: „Atilius Regulus, cum Poenos in Africa funderet, ad senatum scripsit mercennarium suum discessisse et ab eo desertum esse rus, quod senatui publice curari dum abesset Regulus placuit: fuitne tanti seruum non habere ut colonus eius populus Romanus esset?"

[13] Cn. Pompeius Magnus (Kr. e. 106–48), római államférfi. Többször tölti be a legmagasabb állami tisztségeket: consul, dictator. J. Caesar és Crassus mellett az I. triumvirátus tagja, a pharszaloszi csata után ölték meg.

[14] Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil *(De Beneficiis)* 7. 9. 2. 8. 7. A pontos szöveg: „Video istic mensas et aestimatum lignum senatorio censu, eo pretiosius, quo illud in plures nodos arboris infelicitas torsit."

[15] Domitianus, Titus Flavius (81–96), római császár, zsidó- és keresztényüldözéséről nevezetes. Az itt szereplő, legyekre vonatkozó anekdota Suetonius császár-életrajzából származik.

[16] Montanus, Julius, Tiberius császár idejében élt római elégiaköltő. Fő műve: *De ortu Solis*.

[17] (F. m. ortus=születés, felkelés; occasus=halál, lemenetel.)

Seneca *Thyestes* c. drámájában így beszélt a kegyetlen Atreus testvéréhez, az elővigyázatlan Thyesteshez, akinek a fiait adta oda étkül: „Hic esse natos crede in amplexu patris, hic sunt eruntque: nulla pars prolis tuae tibi subtrahetur." „Hidd, hogy fiaid itt vannak atyai ölelésedben, itt vannak, itt is lesznek, sarjaid közül senkit sem ragadnak el tőled."[18]

Ilyen a költő acumene :

„Ha egy ostoba esetleg megsért ármánykodásával, ne törődj vele és minden sebedet begyógyítod."[19]

Hasonlóképpen egy fiúszajhák után járó és iszákos ember ellen írt acumen:

„Et liberis et Libero assuete liberaliter.

Dici Magister Artium potes Aule liberalium."

„Szabad emberhez illő módon szokjatok hozzá a fiúkhoz és a borhoz. Aulus téged a szabad művészetek tudósának neveznek."[20]

Ugyanúgy az iszákos asztrológus ellen:

„Non tu polorum regeris influentiis sed poculorum."

„Nem az égi dolgok hatása vezet téged, hanem az, amit a poharakba töltenek."[21]

Hasonlóképpen Glaucia a tolvaj ellen:

„Omnes quae sua sunt quaerunt: vitiumque putatur

Ergo non quaerit Glaucia quae sua sunt."

„Mindenki megdolgozik azért, ami a sajátja: ezt hibának tartják. Ezért nem kívánja Glaucia azt, ami az övé."[22]

Ugyanígy egy orvos ellen:

„Nem engedi, hogy a szerencsétlenek hosszan szenvedjenek. Hamar megment a haláltól. Jóakaratú ember."[23]

Az ötödik módszer, amikor élőlény tulajdonságát élettelenhez társítjuk, úgy, hogy a teljes jelentést valami olyan cselekvés alkotja, amelyet másnak tulajdonítunk, mint amiről szó van. Így beszél Plinius egy emberről, aki győzelem után szántott.

„Örül a föld a babérral koszorúzott ekének és a gabona bősége miatt büszke lesz arra, hogy hadvezérek győztes kezei művelik."[24]

---

[18] Atreusz, Thüesztész. Atreusz, Agamemnón és Menelaosz apja, Thüesztész bátyja, aki véres családi bosszú során bátyjának a saját leöldösött, összevagdosott fiait tálalta föl eledelül (f. m. subtraho=ételt megtagadni vkitől, elragadni vkitől).

[19] F. m. curo = törődik vmivel, ápol, gyógyít.

[20] F. m. liberi = fiúk, Liber = bor, Artes liberales = szabad művészetek.

[21] F. m. influentia = ital, befolyás.

[22] C. Serv. Glaucia, római patrícius, Kr. e. 100-ban praetor, egy ideig Marius kegyence. F. m. quaero = keres, kíván.

[23] F. m. absolvo = felold vmivel, s megment vmitől.

[24] A pontos idézet így hangzik a *Naturalis Historia*ból: Gaius Plinius Secundus PlinSen Nat 18. 19. 1. 18–20. 2. „...quaenam ergo tantae ubertatis causa erat? ipsorum tunc manibus imperatorum colebantur agri, ut fas est credere, gaudente terra vomere laureato et triumphali aratore, sive illi eadem cura semina tractabant, qua bella, eademque diligentia arva disponebant, qua castra, sive honestis manibus omnia laetius proveniunt, quoniam et curiosius fiunt. serentem invenerunt dati honores Serranum, unde ei et cognomen."

Krisztus szavaival kapcsolatban pedig:

„Én vagyok az igazi világosság – mondja –, tehát kelj fel, te lomha, maga az úr jött el hozzád és álmodból ébreszt téged. Kelj fel és járj."[25]

Szellemesen beszél még az is, aki természet alkotta dolgokat mesterséges dolgokként ábrázol. Így szól egy ember orra ellen írt vers:

„Ha a te orrodat napra állítanánk, úgy, hogy közben a szád is tátva van, bizony jól mutatná a fogaidon, hogy hány óra van."

A hatodik módszer, amikor azt, ami valós személyekhez illik, alkalmas módon nem létező személyeknek tulajdonítjuk. Ilyen módon ír Plautus az *Asinaria* c. drámájában:

„Mindig van szeme a kezemnek, csak azt hiszi, amit lát."[26]

A legtöbbször akkor arat tetszést a módszer, amikor ugyanazon kifejezésben egyesítenek egy hamis és egy valós személyt. Azt mondja Augustus Caesar, hogy neki két elkényeztetett lánya van, akiket el kell viselnie: az egyik Iulia, a másik az állam.

MÉG EGY SZABÁLY AZ ACUMEN FELTALÁLÁSÁRA, MELYET ITT KELL MEGEMLÍTENI

Jó módszer az acumen alkotására, ha a tárgyat a retorikai locusokkal összehasonlítod. Három ilyen összehasonlítás létezhet.

Az első, ha a tárgyat összevetjük egymás után az egyes locusokkal, meggondolván azt, hogy mi a meghatározása (definíciója) a tárgynak, amelyről beszélünk, továbbá, hogy milyen részei vannak, milyen nembe sorolható be, mik a hozzá kapcsolt dolgok stb. Így könnyen neveti ki a római ékesszólás fejedelme (Cicero) Vatinius consulságát szellemesen azáltal, hogy a consulságot részekre osztja:

„Nagy csodajel történt Vatinius évében, mivel az ő consulsága alatt se tél, se tavasz, se ősz, se nyár nem volt."[27]

A második összehasonlítás, ha a tárgy egyik locusát ugyanannak a tárgynak egy másik, tőle különböző locusával hasonlítjuk össze, pl. a definíciót a hozzá kapcsolt dolgokkal, vagy a hatást az okokkal. Ilyen módon Valerius Maximus az anyagi és a formai (azaz a lelki és testi) ok összehasonlításával csalogat elő acument Lucretiával kapcsolatban. „A római erkölcsösség fejedelme Lucretia, akinek férfias lelkülete a vakszerencse gonosz tévedéséből asszonyi testet kapott osztályrészül."[28]

---

[25] Bibliai szövegrészletekből szerkesztett mondat. Fölismerhető részletei: „Én vagyok az igazi világosság". János 8:12. „Kelj fel, te lomha." Példabeszédek 6,26. „Kelj fel és járj!" – több újszövetségi hellyel azonos: Mt 9:5, Mk 5:41, Lk 5:23, Lk 16:20, Jn 11, 12, ApCs 3:6.

[26] *Asinaria (Szamárvásár):* „202 semper oculatae manus sunt nostrae, credunt quod vident."

[27] P. Vatinius, római patrícius. Kr. e. 63-ban quaestor, 59-ben tribunus, J. Caesar buzgó támogatója. Clodius szövetségeseként Cicero ellenfele is volt, aki szónoklatában hevesen bírálta. 55-ben praetor, 47-ben consul, de Caesar dictatorsága miatt alig birtokol tényleges hatalmat.

[28] Valerius Maximus, római történetíró. Kr. u. 32-ben írta *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* c. művét, amely nevezetes események, személyek életének retorikus feldolgozása

A harmadik összehasonlítás, ha a tárgynak egy bizonyos rendbe tartozó locusait összevetjük az ugyanabba a rendbe tartozó más retorikai locusokkal, mint pl. a definíciót a definícióval, az okot az okkal stb. „Mucius Scaevola a királyt, akit fegyveres kézzel nem volt képes elűzni, megégett kézzel űzte el."[29] Itt az acumen az oknak okkal való összehasonlításából ered, azaz a fegyveres és a megégett kéz összevetéséből.

AZ ELMÉSSÉG FELTALÁLÁSÁNAK MÓDJA A RETORIKAI LOCUSOKBAN

MEGHATÁROZÁS *(DEFINITIO)*

Elmések azok a meghatározások, amelyek ellentétes dolgok felhasználásával keletkeznek: így írták le a formáját: *magányos birodalom; kedves zsarnok: édes rossz: édes kár.*

A RÉSZEK FELSOROLÁSA *(PARTIUM ENUMAERATIO)*

Elmés ez elsőként akkor, amikor azt mutatjuk meg, hogy a rész nagyobb az egésznél. Így Cicero, amikor meglátta öccsének, Quintus Ciceronak hatalmas körvonalakkal megfestett mellképét és maga Cicero kisebb volt, így szólt: „Öcsém félben nagyobb, mint én egészben." Másodszor: Amikor egy dolgot valamely mértékhez viszonyított belső összefüggésében szemlélnek, hogy a nagyságot vagy kicsinységet kifejezzék. Így beszélt Cicero Dolabelláról: „Valaki a kardhoz kötötte vőmet."[30] Martialisnál ez a következő (I. 7. epigr. 52.) „Most Róma, mi egykor egy nagy kunyhó volt."

Harmadszor: Amikor valamely nagy dolgot valamely saját részébe zártan mutatnak meg. Így amaz Paul Melissus a venétusok földjéről:

> Quid pugnas Europam, Asiam, Lydiamque, Neamque:
> Quatuor hac una cernis in urbe plagas.

---

volt, szónoki iskoláknak akart művével példatárat alkotni: legfontosabb forrásai a legjobb római történetírók voltak. Lucretia, Tarquinius Collatinus neje, akin Tarquinius Superbus fia erőszakot tett. Szégyenét családja előtt feltárta és megölte magát. Livius és Ovidius elbeszélése, költői feldolgozása óta a női szemérem és hitvesi hűség mintájaként idézik.

[29] Vö. a 10. jegyzet.

[30] P. Cornelius Dolabella, Cicero veje, Tullia leányának alacsony termetű férje.

Mit harcolsz Európáért, Ázsiáért, Lydiáért, Neáért:
E négy vidéket egy városban láthatod.[31]

S Krisztus megtestesüléséről azt írja Bauhusius:

Vah! punctus ambit circulum.

Óh! a meggyötört végigjárja a körforgást, a szenvedés útját?

És Martialis (I. 8. epig. 46.):

Pars maxillarum tonsa est tibi, pars tibi rasa est
Pars vulsa est: unum quis putet esse caput.

Arcod egy része borotvált, egy része megnyírt
s egy része szőrtelen: ki gondolná, hogy egy fej.

Hasonlóképp a részeges Appiusra:

In niveis Appi jam regnat Bruma capillis,
Inque oculis semper vino flammantibus aestas
Baccifer autumnus pingit nasumque genasque,
Cumque bibit florum dulce illi ad tempora Ver est,
Sic potans totum in vultu gerit Appius annum.

Appius fehérlő fürtjein már a tél uralkodik,
Bortól lángoló szemeiben a nyár,
Orcáját és orrát a bogyótermő ősz festi,
S amikor a virágok édes nedvét issza, annak idejéhez
a tavasz illik,
Így iddogálva Appius orcáján hordja az egész évet.

ELLENTÉTEN ALAPULÓ DOLGOK
(CONTRARIA)

Az elmésségeknek igen jó szolgálatot tesz az ellentétes dolgok locusa, amikor ugyanazt a dolgot teljes egészében megerősítjük és tagadjuk, mégis teljes igazsággal bírnak a különbözőképp értett szavak.

[31] Venetusok földje, eredetileg mitológiai trójai törzs, amely az Adriai-tenger északi part-vidékére vándorolt s a mai Velence környékén letelepedett, magát a várost is megalapítva. Paul-Schede Melissus (1539–1602), a német késő reneszánsz kiemelkedő neolatin költője.

Így ír a rossz princepsről a történetíró Tacitus: „Minden megvan abban a princepsben, kivéve a princeps." Egy másik – Curtius Rufus – így szól: „Haemanus, kielégítik vágyamat, a semmit sem birtoklónak ugyanis nem hiányzik semmi." És a filozófus Seneca: „Non persuadebis, etiamsi persuaseris." „Nem fogsz meggyőzni, hacsak meg nem győzöl." S Cicero: „Nunquam sum otiosus, quam cum sum otiosus." „Sohasem vagyok oly nyugodt, mint amikor nyugodt vagyok."

MEGFOSZTÁSON ALAPULÓ DOLGOK
(PRIVANTIA)

Elmésségek, amikor a formát a megfosztásról nevezik el, vagy amikor a forma valamely sajátját a forma tagadására fordítják: így P. Mimus: „A jótett része, ha gyorsan tagadod meg, amit kérek." És az a mondás: „Szegény a felhalmozott aranytól." S így az a mondás a hasznavehetetlenül fecsegőről: „Se nem hallgatsz, se nem beszélsz, mert úgy fecsegsz, hogy senki nem ért téged."

ELLENTMONDÁSON ALAPULÓ DOLGOK
(REPUGNANTIA)

Elmés, amikor egy dolgot egy másikról mondunk ki: például: Istennek engedelmeskedni szabadság. És másutt: Szerencsétlennek ítéllek téged, ki sosem voltál szerencsétlen. Így Honorius császár menyegzőjéről: „Hasonlóképp szeretünk a kedvesség miatt s hasonlóképp félünk is tőle. Maga a mi félelmünk szeret téged."[32] Így, ha azt mondod, hogy a gazdag azért szegény, mert nem ő birtokolja az aranyat, hanem az arany őt.

S így a poéta is:

> Miért képes szemeivel sokra a süket s fülével miért a vak:
> Az szemeivel hall, s füleivel lát amaz.

S egy másik így ír a sántáról és a vakról:

> A sántát a vak vállaival, a sánta pedig
> úttalan utakon irányítja a vakot.
> Ez szemeit, az lábait nyújtja segítségül.
> E két egyetértőt mily jól egyesíti a szeretet,
> Más-más ember, mégis egy ember.

[32] Honorius, Flavius (384–423), a Nyugatrómai Császárság uralkodója. Gyámjának és hadvezérének, Stilichónak a leányát vette feleségül.

Ilyen az az arab mondás is: „Az emberek között halló legyen a süket, látó a vak s beszélő a néma."

VISZONYÍTÁSON ALAPULÓ DOLGOK *(RELATA)*

Ezekből elsőként akkor születik elmésség, amikor az elszenvedőnek tulajdonítjuk a cselekvést, s a cselekvőnek az elszenvedést. Például: Az adakozás révén részesült jótéteményben az, ki méltónak adott. Másodszor: amikor egy és ugyanazon személy cselekedete magára és másra is vonatkozik. Például Ciceránál (*Philippica 2. in Anton.*): „Tam autem eras excors, ut tota in oratione tua tecum pugnares ipse, ut non tanta quanta tecum tibi esset contentio." „Annyira meggondolatlan voltál továbbá, hogy egész szónoklatodban önmagad ellen hadakoztál, [...] hogy nem is velem, hanem saját magaddal vitatkoztál."[33]

OKOK *(CAUSAE)*

Az anyagi és alaki ok elmésséget fog eredményezni, ha úgy mutatod be az egyik dolgot, hogy a másikkal egyező és ugyanakkor meg nem egyező. Például a költő Vergilius a méhekről:

> Ingentis animos angusto in corpore versant.
>
> – Nagy lélek lakozik kicsi keblükben – vetekednek,...
> (*Georgica IV.83.* Lakatos István ford.)

És: „Magna sub exiguo regnabat corpore virtus." (Statius, *Thebais 1. 417.*) „Nagy erény uralkodott a kicsiny testben."

És: „Rufus rétor szobra ez, s mivel kőből készült, valódi. Miért mondod? Ő mindig kőszívű volt."

Akkor fog elmésséget eredményezni az előidéző és eszközbeli ok, ha meg nem egyező dolgokat előidézőnek állít: Így ír Seneca valakiről, akit szekéren vittek büntetni, és fejét a küllők közé dugva törte össze: Azt mondja: Ugyanazon szekér által menekült meg a büntetéstől, amely a büntetésre szállította.

Így a költő:

> A látásból születik tehát, Firmicus, nem vak.
> A szemekből születik a szerelem, mikor életre kel.

---

[33] A Cicero-idézet itt kihagyással szerepel, a kimaradt rész: „...ut non modo non cohaerentia inter se diceres, sed maxime disiuncta, atque contracta?" A folytatás helyesen: „ut non tanta mecum, quanta tecum tibi esset contentio?"

Az a cél-ok elmés, amely a saját magából eredő cselekvésből lesz különböző és egyező.

Így Martialis:

> Cur in theatrum, Cato severe, venisti?
> An ideo tantum veneras, ut exires?[34]
>
> (Ep 1. pr. 21–22.)

> Miért jöttél oly komoran a színházba, Cato,
> csak azért jöttél-e, hogy távozhass?[35]

ELŐIDÉZETT DOLGOK
(EFFECTA)

Elmésséget eredményez, amikor közvetlenül a dolog mellett egészen ellentétes dolgok vannak s mégis igazak: így beszéltek a szkíták követei Nagy Sándor színe előtt: Megfutamodásunk győzelem, még ha legyőztek is, győzni fogunk.

MEGELŐZŐ ÉS KÖVETKEZŐ DOLGOK
(ANTECENDENTIA ET CONSEQUENTIA)

Szellemdús dolgot eredményeznek, amikor egymás közt felcserélődnek a dolgok, azaz, amikor azokról mondjuk, hogy előbb állnak, amelyeknek következniük kellene és fordítva. Így ír ama nagy Heinsius az anyja méhében lévő halott gyermekről, akit anyjával együtt temettek el: „Így volt sír s lakóhely is számodra édesanyád, és előbb temettek el, minthogy megszülethettél volna." Egy prelátusról, aki mindent vikáriusa által intézett, így tréfálkozott valaki:

Az éji órán vikárius által kelsz fel,
A nappali órákban a vikárius által énekelsz,
És a rád bízott lelkeket a vikárius által legelteted.
A lelkeket a vikárius által szabadítod ki a kötelékekből,
A mennyet is a vikáriuson keresztül fogod meglátogatni.

Továbbá: Elöl-hátul minden hajszáladat elvesztve, ami neked még hátravan, hogy elveszítsd, Calvus, az a fejed.[36]

Elmésség az is: „Tantum a se discordavit fortuna, ut cui defuerat ad victoriam terra deesset sepulchrum." „Annyira különbözött a szerencse, hogy akinek a győzelemhez hiányzott a föld, annak nem volt sírja sem (hiányzott a sír is)."

---

[34] Beckher idézete itt pontatlan, a javított alakot közöljük.

[35] Az idézetből nem derül ki, hogy Martialis a népes Cato-nemzetség melyik tagjáról beszél.

[36] A Liciniusok népes nemzetségéből több Calvus nevű származott, itt eldönthetetlen, kire történik hivatkozás.

HASONLÍTÁSON ALAPULÓ DOLGOK
(COMPARATA)

Háromféleképpen eredményeznek elmésséget.

Elsőként: amikor azok a dolgok, amelyek nagyobbak, kisebbek lesznek. Például Senecánál: „A testvér és a rokonok végső óráját elhanyagolják, és összefutnak, összesereglenek egy öszvér halálakor."[37]

Másodszor: Amikor azok a dolgok, amelyek kisebbek vagy nagyobbak, egyenlőek lesznek. Például: Hasonlít a semmire nem vágyó szegény a mindent birtokló principeshez.[38] Harmadszor, amikor azok a dolgok, amelyek kisebbek, nagyobbak lesznek. Például: *Nagyobb jótettet visz véghez az, aki hálásan fogad el, mint aki szívesen adott.*

És ezek voltak a módok, amelyeket a fentebb említett Tisztelendő Atya [Michael Radau] összegyűjtött, amelyeket egyformán fontolj meg. Végül azonban figyelmeztetlek, hogy ne ragaszkodj túlságosan szigorúan ezekhez a locusokhoz, amikor elmésséget keresel: olykor ugyanis a természetes lelemény gyorsabban nyújtja azt, mint a szabatosságra törekvő szorgalom, és a mesterséges kutatással csak késleltetjük a lélek magától is éles eszű lendületét, leleményét.[39]

IX. KÉRDÉS

Hogyan kell a szónoknak az elmés dolgokat a szónoklatban elhelyeznie? Hogy az elmésség tanának teljességét megkapjad, nem restellek írásomba beilleszteni valamennyit a szónoki beszéd elmés megírásának tíz szabályából, melyeket a kiváltképp tehetséges P. Thomas Fabritius foglalt össze egykor.[40]

ELSŐ SZABÁLY

Hogy elmés legyen a szónoklat, úgy tárgyaljunk valamely mondást vagy tettet, hogy az alkalomból kiindulva szellemdúsan kapcsolódva hozzá állítsunk szembe vele valamit akár az okok, akár az előidézett dolgok közül.

---

[37] Az idézet pontosan: Lucius Annaeus Seneca iunior Sen Phil Nat 3.18.6.4. 3–5. „Fratrum propinquorumque extrema hora deseritur; ad mortem mulli concurritur."

[38] A római köztársaság korában általában ez a hivatala szerint legidősebb patríciust, vagy a legkiválóbb tisztségviselőket illette meg, a császárság korában a császár elnevezéséhez tartozott, e címből lett a császári uralom elnevezése.

[39] Az *Orator Extemporaneus* néhol dialogikus szerkezetű, de ez nem érvényesül következetesen. Az itteni rész megszólítása (Tisztelendő Atyám - Reverendissime Pater) ennek a jele, de ez bizonyítja egyben a munka jezsuita forrásait is.

[40] A P. rövidítés itt is a „Pater reverendissime". Fabritius, Thomas, †1627. Lengyel katolikus lelkész, egyházi író, rétor. 1590: a danzigi Catharinen-Schule rektora, majd ugyanitt pap. 1597: danzigi diakónus, majd 1617-től a Péter-Pál-templom papja. Egyháztörténeti műve: *De traditionibus humanis ecclesiae romanae.* Az idézetből nem derül ki egyértelműen, hogy melyik művére gondolhat itt Beckher.

Példát erre Seneca ad: „Nagy Sándor, a sok király és nép legyőzője a saját haragja alatt lerogyott, ugyanis arra vágyott, hogy mindent inkább a hatalmában tartson, mint szenvedélyét és nem tudta, hogy a legnagyobb hatalom: önmagán uralkodni."[41]

És ugyancsak Seneca: „Darius és az indiaiak után Nagy Sándor szegény, keresi, hogy mit tegyen sajátjává, átkutatja az ismeretlen tengereket. Ami elég a természetnek, az nem elég az embernek. Akad olyan ember, aki törekszik még valamire, miután mindene megvan."[42]

És másutt Seneca: „Szókratész ugyanolyan arckifejezéssel vonult börtönbe, ahogy annak idején a harminc zsarnokot egymaga megfegyelmezte; s le is törölte a helyről a megbélyegzést, a szégyenbélyeget, mert senki sem tarthatta börtönnek azt, ahol Szókratész tartózkodott."[43] És ugyancsak Seneca: „Illő, hogy a király hasznos legyen, ha egymaga van is, de ártania csak akkor szabad, ha többen látják."[44]

Innen a régi mondás: Az a villám, amelyet egyedül Iuppiter küld, engesztelhető: az veszélyes, amelyet megfontolt s amit más istenek támogatásával bocsátott le, amikor valamire mindenesetre le kell sújtani, még Iuppiternek sem elég a saját elhatározása.

---

[41] Beckher itt pontatlanul, összevontan idézi Senecát, a pontos szöveg: Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil Ep 113. 29. 1. 11–3. 31. 1. „Alexander Persas quidem et Hyrcanos et Indos et quidquid gentium usque in oceanum extendit oriens vastabat fuga batque, sed ipse modo occiso amico, modo amisso, iacebat in tenebris, alias scelus, alias desiderium suum maerens, victor tot regum atque populorum irae tristitiaeque succumbens; id enim egerat ut omnia potius haberet in potestate quam adfectus. O quam magnis homines tenentur erroribus qui ius dominandi trans maria cupiunt permittere felicissimosque se iudicant si multas [pro] milite provincias obtinent et novas veteribus adiungunt, ignari quod sit illud ingens parque dis 113. 31. regnum: imperare sibi maximum imperium est."

[42] Darius (Dareiosz), több perzsa uralkodó neve. III. Dareiosz (Kr. e. 336–330) uralkodása alatt hanyatlik le a perzsa birodalom. Nagy Sándor döntő vereséget mért rá, a gaugamelai csata vesztese. Alexandrosz (Nagy Sándor, 356–323), macedón származású görög hódító hadvezér. II. Philipposz macedóniai király és Olimpiasz fia, a görög világbirodalom megalapítója. Beckher itt ugyancsak kihagyásokkal, összevontan közölte Seneca szövegét, a hivatkozott hely pontosan: Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil Ep 119. 7–119. 8. „Post Darium et Indos pauper est Alexander. Mentior? Quaerit quod suum faciat, scrutatur maria ignota, in oceanum classes novas mittit et ipsa, ut ita dicam, mundi claustra perrumpit. Quod naturae satis est homini non est. Inventus est qui concupisceret aliquid post omnia: tanta est caecitas mentium: et tanta initiorum suorum unicuique, cum processit, oblivio."

[43] Szókratész, athéni filozófus, a harminc zsarnok bukását követő politikai vetélkedések során elítélték és méregpoharat itattak vele. (Kr. e . 399) A hivatkozott Seneca-idézet: Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil Dial 12. 13. 4. 4.: „Socrates tamen eodem illo uultu quo triginta tyrannos solus aliquando in ordinem redegerat carcerem intrauit, ignominiam ipsi loco detracturus; neque enim poterat carcer uideri in quo Socrates erat."

[44] A hivatkozott hely: Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil Nat 2. 43. 1. 4–5. „Quia Iouem, id est regem, prodesse etiam solum oportet, nocere non nisi cum pluribus uisum est."

MÁSODIK SZABÁLY

Hogy szellemes legyen a szónoklat, elmés cél-okokat helyezzünk el benne valamely tett vagy mondás alkalmából. Például Seneca *A haragról* c. művének 3. könyvében: „Caligula azt kívánta, hogy a római népnek egy tarkója legyen, hogy saját – a túlságosan sok hely s idő által megosztott – bűneit egybe terelje."[45]

És Khrüszosztomusz 8. Sermo: „Adj földet a szegénynek, hogy elnyerd az eget, adj pénzt, hogy királyságot nyerj, adj a szegénynek, hogy adj magadnak, adj, mert amit csak a szegénynek fogsz adni, az a tiéd lesz, bármi, amit nem adsz majd a szegénynek, másé lesz."

És ugyanaz a 176. beszédben: A nagy Szent Pál elesett az úton, zsidóként esett el, hogy kereszténynként keljen fel.[46]

És Ambrosius 52. Sermójában: „Homályba borult a nap, hogy a sok bűntől megtagadja a fény szolgálatát s nem ragyogtatta a világ fényét azoknak, akik kioltották az üdvözülés fényét."[47]

HARMADIK SZABÁLY

Hogy szellemes legyen a szónoklat, rövid és szellemes meghatározásokkal lássuk el.

Például Khrüszosztomusz *Homilia 3. 21.*: „Az olcsó, szűkös és egyszerű asztal a jó egészség anyja."[48]

És: Azt, aki meghal, nem követi a gazdagság, legyen tehát tarisznyád a tudás s legyen kenyered az életed. És: A jóravaló barmok élvezete fog minket körül, hogy gyötörjön.

---

[45] C. Caesar Caligula (Kr. u. 37–41), hírhedett zsarnok római császár. Az idézet pontosan: Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil Dial 5. 19. 2. 4. 5. 6: „...qui optabat ut populus Romanus unam ceruicem haberet, ut scelera sua tot locis ac temporibus diducta in unum ictum et unum diem cogeret."

[46] Az ismert újszövetségi történet így mondja el Pál apostol megtérését: Az Apostolok Cselekedetei szerint a tarsusi Saul áldz üldözője és pusztítója volt Jézus tanítványainak. Damaszkuszba igyekezett kísérőivel, amikor az Úr vakító fényözönben, szózattal kijelentette magát néki, felelősségre vonta, aki Krisztus ellenségéből hitvallóvá, farizeusból apostollá vált. Az ApCsel három fejezete is elmondja a nevezetes eseményt: 9:1–19, 22:6–17, 26:12–19.

[47] Utalás Jézus kereszthalálának eseményeire (Máté, 27:45–56, Márk, 15: 33–41, Lukács, 23:44–49, János, 19:28–30.). A szenvedéstörténet kísérő jelensége a természet gyásza, a három órán át tartó sötétség, a Vizsolyi Biblia szavaival: „Vala pedig úgy mint hat órakor, és setétség lőn az egész tartományban mind kilencz órákorig. Es meg homályosodéc az nap, és az Templumnac kárpittya középen ketté hasada." (Lk, 23:44–45.) Károlyi marginálliája ugyanitt: „Az egek is meg homalyosodnac a Christuson esett nagy meltatlansegert."

[48] Valószínű, hogy az itt – és szerte a kötetben – idézett proverbiumok, adagiumok, sententiak a korszak rendkívül kiterjedt gyűjteményeiből-antológiáiból származnak, azonosításuk így reménytelen, de talán szükségtelen is.

És másutt Seneca Epist. 96.: „Mindaz, ami után sóhajtozunk, az élet adománya, mindezek a hosszú életben úgy vannak, mint egy hosszú úton a por, a sár és az eső."

NEGYEDIK SZABÁLY

Hogy a szónoki beszéd elmés legyen, valamely igazság kapcsán helyezzünk bele akár hasonlatokat, akár példákat, akár rejtvényeket (Hieroglyphica) vagy más, gondolatokban gazdag igazságokat.

Például Seneca Epist. 4.: „Ne bízz ebben a szélcsendben, a tenger egy pillanat alatt felkavarodik, változik, és ugyanazon a napon elnyeli a hajókat, ahol vidáman suhantak". Gondold meg, hogy útonálló és ellenség is kardot foghat torkodhoz.

És másutt ugyancsak Seneca Epist. 56.: „Enyhébbek a szem előtt levő bűnök; a betegségek is akkor hajlanak az egészség felé, amikor kitörnek." És: Miután megjelentek a tanultak, eltűnnek a jók s vitázni tanítanak minket, nem élni.

És Seneca másutt: „Nem ismerik fel a jót, csak ha elveszítették, a napnak nincs szemlélője, csupán ha eltűnik; annyira természetes, hogy az újat inkább csodáljuk, mint a nagyot."[49]

ÖTÖDIK SZABÁLY

Hogy a szónoki beszéd elmés legyen, a hasonló dolgokat gazdagon helyezzük el benne.

Például Senecánál Phil Ep 33: „Egy fa magában nem ébreszt csodálatot, ahol az egész erdő ugyanolyan magasra nő."[50] És másutt Senecánál: „Kicsi a törpe, álljon bár hegyen. Az óriási szobor megőrzi nagyságát egy gödörben is."[51]

Így Plutarkhosz Pompeius-életrajzában: „Többen vannak, akik a felkelő napot tisztelik, mint akik a lenyugvót."

És: A meglehetősen ódon borban gyönyörködtet még maga a keserűség is.

És: A borostyán megtalálja, hogy hová kösse magát.

És: Nem gyűlölöd a méhet fullánkja miatt, sőt haszna miatt kedvezel neki s óvod.

S így: Vedd el kenyeremet, de ne viselkedj „Bartholomaeus" módjára.

HATODIK SZABÁLY

Hogy a szónoklat elmés legyen, úgy helyezzük el a hasonló dolgot, hogy a protasis és apodosis (előtag és utótag) ki legyen fejezve, a hasonlító adverbium viszont ne.

---

[49] Az idézet iunior Seneca Phil Nat 7. könyvéből való, különböző részleteket szerkeszt Beckher egy mondattá.

[50] Phil Ep 33.

[51] Phil Ep 76.

Például Senecánál: „Sem a viharban henyélő kormányos, sem a tanító, aki oktat, de tétlen, nincs hasznomra."[52]

Hasonlóképp: A léleknek szolgál az egész test s az állam a királynak.

Így Ferdinánd császár Reusnerusnál: A derék férfi s a jó bor származását ne kutasd.[53]

HETEDIK SZABÁLY

Hogy elmés legyen a beszéd, úgy helyezzük el a hasonló dolgot, hogy az apodosis (utótag) módján álljon ott.

Például: Nem elég vagyonnal erősnek lenni, hacsak nem járul hozzá bátorság; mert a szarvasoknak is hiába vannak hatalmas agancsaik, ha hiányzik a bátorság. És Senecánál: „Nem kaptunk rövid életet, de azzá tesszük, nem szűkölködünk abban, hanem pazarlók vagyunk: miként a bővelkedő kincsek, mihelyt rossz gazdához kerülnek, tüstént elfecsérlik őket; azonban legyen csak mérsékelt, ha jó őrre bízzák, növekszik."[54]

NYOLCADIK SZABÁLY

Hogy elmés legyen a beszéd, helyezzünk el benne egy igazságot, melyben – akárcsak a termékeny magban – több igazság rejtőzzön.

Például: Ne mondja azt az ember: nincs a kezemnek, amit a szegénynek adjon, a kezét magát adja a szegénynek; és többet ér magát a kezet adni a szegénynek, mint pénzt.

És Senecánál: Az erénynek ez a jó tulajdonsága, hogy nem tekinti a családfát, Platónt nem mint nemest fogadta be, hanem azzá tette.

---

[52] Seneca szövegéből szerkesztett idézet, a forrás így hangzik: Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil Ep 108. 37–38. „Non magis mihi potest quisquam talis prodesse praeceptor quam gubernator in tempestate nauseabundus. Tenendum rapiente fluctu gubernaculum, luctandum cum ipso mari, eripienda sunt vento vela: quid me potest adiuvare rector navigii attonitus et vomitans? Quanto maiore putas vitam tempestate iactari quam ullam ratem? Non est loquendum sed gubernandum."

[53] Reusner, az idézetből nem deríthető ki egyértelműen, hogy a XVI. század II. felében tevékenykedő humanista protestáns tudós filológus-történész-költő Reusner család Nicolaus, vagy Elias nevű tagjáról van itt szó.

[54] A pontos idézet: Lucius Annaeus Seneca iunior SenPhil Dial 10.1. „…non accipimus breuem uitam sed facimus nec inopes eius sed prodigi sumus. Sicut amplae et regiae opes, ubi ad malum dominum peruenerunt, momento dissipantur, at quamuis modicae, si bono custodi traditae sunt, usu ere scunt, ita aetas nostra bene disponenti multum patet."

KILENCEDIK SZABÁLY

Hogy a szónoklat elmés legyen, helyezzünk el benne valamely nagy dolgot, amely – miként az ellentmondás – szokatlan, váratlan legyen, és ez a kifejezés módjából, vagy a dolgok társításából, sőt leginkább az ellentétek által jöjjön létre.

Így például: „Amikor a vétkes földdé lesz, az ég ellen küzd; amikor széna lesz, a tűzzel vív harcot; amikor sár lesz, ellenszegül annak, aki őt alkotta." (Chrysostomus)

Hasonlóképp (Ugyanaz Krisztus kereszthaláláról):

„Úgy történt, hogy a világ teremtője úgy halt meg, hogy a világ tanúja volt annak, a világból e világ ura hamarabb született büntetés, mint dicsőség által, az ég békéjét az álnokság csókja árulja el, a mindent uralma alatt tartót tartják fogva, megkötözik mindennek a kötelékét, összetartóját, vezetik a mindent maga felé vonzót, s a hamis vádolja az igazságot, törvény elé állítják azt, akit minden támogat. Átadják a zsidók a pogányoknak s a pogányok visszaadják őt a zsidóknak, s így a kegyetlenség kegyessége köt üzletet és a szentséget a kegyetlenség vásárára vezetik, korbácsolják az enyhet adót, elítéltetik a kegyelem, csúfot űznek a fenségből, kinevetik az erényt, leköpködik az esővizek adományozóját, vasszögekkel felszegezik az ég teremtőjét, a méz adományozóját epével etetik, aki a forrásokkal itat minket, azt ecettel itatják."[55]

TIZEDIK SZABÁLY

Hogy a beszéd elmés legyen, gyakran idézzünk úgy, hogy az alany és az állítmány csengjen össze, de mondjon is ellent egymásnak, vagy valami feszültség jöjjön létre köztük; mivel ugyanis minden elmésség azért lesz kedves, mert csodálkozást és tetszést szül; tudniillik a tetszést a megegyező dolog, a csodálkozást a meg nem egyező dolog fogja adni. Az egymásnak ellentmondó dolgok egysége pedig a tropusokból, figurákból s leginkább a metaforákból, metonímiából, antonomáziából, allegóriából stb. születik. Ennyit az elmésségről s ugyanakkor a feltalálásról is. [...]

III. FEJEZET
AZ ELJEGYZÉSI BESZÉDEKRŐL

Olyan nagy a bőség oly beszédekben, melyekkel századunkban a házasságkötés fényét emelik, hogy azokat katalógusba gyűjteni igen nagy fáradság lenne. Az a szándékom, hogy *ezeknek négy fajtájáról szóljak*, úgymint eljegyzési, esketési, lakodalmi és az ajándékok átadásakor elhangzó beszédekről, ugyanis ezek a gyakoribb fajták, vagy a többi is ezekre vezethető vissza.

---

[55] Khrüszosztomusz (Chrysostomus), Joannes, Aranyszájú, (347–407) egyházatya. 398-ban meghívták Konstantinápolyba, nevezetes egyházi szónok, majd konstantinápolyi pátriárka. Később innen száműzték; beszédei, levelei ismertek.

Eljegyzési beszédeknek azokat mondják, melyekkel a lányt a szülőktől kikérik, vagy a legény barátai, vagy néha maga a legény: és a lány szülei vagy gyámjai felelnek vagy beleegyezőleg, vagy tagadólag, vagy halasztást javasolva.

I. kérdés: Miképpen legyen megszerkesztve az a beszéd, melyben a szülőktől vagy gyámoktól megkérik a leány kezét a legény barátai.

Aki lányt akar kérni szülőktől vagy rokonoktól vagy gyámoktól, annak *először* egy vagy több *érvet* kell találnia, melyekkel elmondja: a legény elhatározta, hogy kívánja ezt a házasságot. *Másodsorban* a talált *érveket* az előbb mondott tíz szempont szerint kell elrendezni. Ezekre a pontokra különösen figyeljen, először olyan érveket találjon, amelyekkel a lány apja vagy a rokonai jóindulatát könnyen megnyerheti és a házasságra rábírhatja őket. Másrészt dicsérje a lány és szüleinek családját és erényes tetteit. *Harmadrészt* fejtse ki, ki a legény, milyen kiváló származás, tulajdonságok, tehetség, érdemek miatt jelentős ember; rövidebben, ha ismert az illető, hosszabban, ha ismeretlen. *Negyedrészt* magyarázza el, milyen vonzalom és vágyakozás indítja erre a házasságkötésre, az a vonzalom mennyire nagy, mennyire tiszteletreméltó, mennyire tartós. *Ötödrészt*, ha nem akarja, hogy a dolog késedelmet szenvedjen, kérjen azonnali és végleges választ: ha ellenben a dolog megfontolását tartja jónak, mondja, hogy a legény bizonyítékot akar adni szándékáról és elhatározásáról. Emlékeztetni szoktak ilyenkor a legény jellemére és birtokaira, de általában ezt a pontot szűkebb körben tárgyalják.

Figyeljen arra, ha egyes érvek másokkal ellentétesek, s azokat az érvelésben nem lehet előadni, a befejezésbe kerüljenek. Az ilyen beszédecskéket könnyen elkészítheted, ha a már említett tíz módra figyelsz. Én, mintha kézen fogva vezetnélek, adok néhány példát a dialektika szerint elrendezve; alkalmazd ezeket a szónoklattannak megfelelően.

Első példa

A kiválóság az ember lelkének tükre: olyan mágnes, mely másoknak nemcsak tekintetét, hanem szívét és elhatározását is maga felé vonzza. A te házadban, N. N. van ilyen kiválóság. *Tehát* vonzza N. N. úr tekintetét és elhatározását. A *következtetés nagyobb tagját* díszítsd valamilyen *okfejtéssel* vagy hasonlattal. A *kisebbet* erősítsd annak a családnak a dicséretével, akihez a kérést intézed. A *konklúzióban* kérd, hogy helyeselje annak szándékát, aki feléjük vonzódik. Ha valamilyen érzelem vagy tisztség is felbukkan, ugyanide építsd be.

Második példa

Mindenki gyógyírt keres sebére: a nyíllal sebzett szarvas Dikté-hegyi gyógyfűhöz siet, ahogy természete tanítja; a fecske fecskefüvet keres, hogy látását élesítse.[56] A tiszteletreméltó N. N. urat a Te házad iránti szerelem sebezte meg s leginkább leányod kiválósága, akit szeme fényének és ragyogásának nevez. Gyógyírt keres tehát szíve sebére. A szerelemben azonban az gyógyít, aki sebet ejtett. Házadban Tőled kér segítséget, Tekintetes Úr, támogasd Őt jó szívvel.

Harmadik példa

A tűz és a szerelem abban hasonlít egymásra, hogy egy ideig parázson izzik, majd lángra kell, hogy lobbanjon. Régóta szeretet volt N. szívében Irántad és házad iránt. Őseid híre, famíliád nemessége, a Te kiválóságod és leányod erénye lobbantotta lángra. Eddig lappangott, de most íme, segítségünkkel napvilágra került. Arra kér, hogy házadban segítségeddel további gyújtóanyagra lelhessen.

Negyedik példa

Nem jártak messze a valóságtól azok, akik Amornak lantot adtak és második Orpheusznak nevezték; s nem azért, mert az erdőket és sziklákat a városokba és emberi közösségbe hívogatja, mint az, hanem mert lágy, egybehangzó dallammal a szíveket és lelkeket szép szerelemmel fűzi össze.[57] Ez az Amor játszott a tekintetes N. úrnak, méghozzá lágy hangzással N. N., a Te kiválóságodról, őseidéről, különösen nagyatyádról, M. ősatyádról, testvéredről stb. Tehát eme lágy hangzástól legyőzve akarja összekapcsolni háza érdemeit házadéval, ősei jeles tetteit őseidével; sőt rajtunk keresztül arra kér, hogy engedd szívét szíved alá rendelni.

Ötödik példa

Oly szép, hogy a jó hírnév az ember közismertségét jelenti, hogy a nemes lelkű emberek minden gondjuk közt ezt tartják a legfontosabbnak és vágyaik netovábbjának számít. Ezért akart az a bizonyos római is kristályból való házat, üvegből való, átlátszó falakat, hogy mintegy színpadon, mindenki szeme előtt éljen. De mi szükség

[56] Dikté, vagy Dikton, a legmagasabb krétai hegység neve.

[57] Amor, a szerelem görög istene. Aphrodité és Árész (vagy Hermész-Aphrodité, Zeusz-Aphrodité) gyermeke. Orpheusz, mitikus görög költő, az istenek rokona. A mesebeli thraxok törzséből származott, akik Dionüszosz és a Múzsák tisztelői voltak. Apja Oeagrus, anyja Calliope, felesége a nimfák egyike: Eurüdiké. Dalával a vad természetet és az embereket megszelídítette.

kristályra? A Haza és az Egyház érdekében véghezvitt jeles tettek a legragyogóbb tükrök, melyek miatt nemes családod, N. régóta közismert. A tekintetes N. úr, mikor mindezt megfontolta, arra a következtetésre jutott, hogy mindeme érdemekből részesülni szeretne, ezért rajtunk keresztül kér, hogy e szerencsében részesíteni szíveskedj.

Hatodik példa

Barátot és biztos társat találni sok fáradság és gond közepette igen nehéz. Mert bölcsen kell keresni és találni alig lehet ezer közül egyet. Ezért régi bölcsek a barátot kereső emberre táblát akartak akasztani, melyre szívet festettek volna szemek, lámpások és csillagok közé, ezzel a felirattal: *„nézd meg, kinek"*, mintha figyelmeztettek volna, barátot keresni nem más, mint szívünk átadására készülni. De ehhez *százszemű Argosz* kellene, s *Diogenésznek* nem egy, hanem ezer lámpását kellene meggyújtani, sőt égi fényt kellene kérni, hogy sorsunk által vezérelve, jó szerencsével téged megtaláljunk.[58] Nem véletlenszerűen, hanem hosszas megfontolással jutott arra N. urunk, mielőtt bennünket Hozzád elküldött N. úr, hogy ezt a sokat érő ajándékot, a SZÍVÉT házadban elhelyezhesse, s értékes kincset, örök barátot találhasson. Meggyőzte őt családod kiválósága, a Te kiválóságod. Mi is azt kérjük, fogadd el kérését.

VII. FEJEZET
GYÁSZBESZÉDEK

A gyászbeszédeknek két fajtája használatos. Az egyiket a vendégek intézik az elhunyt barátaihoz, a másikat az elhunyt barátai a vendégekhez. A két dologról külön kérdésekben kell szólni, majd a *sírok epitáfiumait és a zászlófeliratokat* kell tárgyalni.

I. kérdés: Milyen legyen a vendégeknek az elhunyt barátaihoz intézett gyászbeszéde?

Három dolgot tartalmazzon az ilyen beszéd: fejezze ki az elhalálozottért érzett fájdalmat, dicsérje az elhunytat és vigasztalja az elhunyt barátait. Mindez az alábbiak szerint lesz a legjobb.

Először: bevezetésképp valamilyen fejtegetés arról, hogy a halál bizonyosan eljön, vagy hogy a halál ideje bizonytalan, vagy a halál sokféleségéről, vagy hatalmáról. Le-

[58] Argosz (Argus), mitológiai alak, Inachusnak és Agenornak a fia. Ovidius szerint Héra rá bízta a tehénné változott Io őrizetét. Szemek sokasága volt a testén (Ovidius szerint 100). Hermész feladata volt, hogy fogja el a tehenet s miután kődobálással megölte Argoszt, szemeivel Héra a páva farkát díszítette föl. Diogenész (404–323), görög filozófus. A cynicus irányzat megalapítója; egy anekdota szerint Athénben fényes nappal lámpással kereste a bölcs és igaz embereket.

het szólni az élet rövidségéről vagy a szerencse forgandóságáról, vagy az embereket fenyegető veszélyek sokféleségéről. El lehet mondani, mekkora a fájdalom a halál miatt, vagy lehet kívánni kedvezőbb alkalmat, hogy az elhunyt iránti érzelmeidet vagy hűségedet megmutathasd. Lehet arról beszélni, vasból van annak a szíve, aki ilyen halott miatt nem sír. Lehet vázolni a halott tekintélyét és hatalmát, s ehhez kapcsolódva a panaszkodásban, gyászos megindultságban kifakadni. A barátokat is lehet dicsérni az állhatatos barátságért.

Másodsorban lehet dicsérni a halottat elődei nagyszerűsége, őseinek cselekedetei miatt, valamint hazája, egyháza és mások érdekében végzett érdemes tetteiért.

Harmadsorban vigasztalni a barátokat, felsorolni olyan okokat, melyekkel enyhíteni lehet a fájdalmat. Ezek a leggyakoribb okok: Isten akarata, a halál mindenkire érvényes szükségszerűsége, a helyesen élt élet, a haza és az egyház érdekében szerzett érdemek, az eljövendő kor emlékezete, az utódok boldogulása, azoknak a példája, akik türelemmel viselték hozzátartozóik halálát, bölcs mondások, a barátok állhatatossága.

Jegyezd meg, hogy ilyen érzelmeknek kell uralkodniuk ebben a beszédben: szeretet, fájdalom, megindultság, s más erősebb érzések; sőt ezért van nagy szerepük az *első érvek* között, a *bevezetés* lehet váratlan vagy más különleges erőre alapozott. *Másrészt* gyakran alkalmazható felkiáltás, az érvelést lezáró, tömören megfogalmazott gondolat (epiphonéma), leírások, az adott közönségtől való elfordulás (aposztrophé). *Harmadrészt* gyakorta lehet kitérés az élet változékonyságáról, a remény csalfaságáról, a barátok, a haza, az egyház ellenséges indulatairól, amikor a magára hagyott ember elbukik. *Negyedszer* előfordulhat *aposztrophé* az elhunyt barátaihoz, dicsérve, hogy ilyen kiváló férfi volt közöttük; vagy a vendégekhez, figyelmeztetve őket a halálfélelemre, az erre való emlékezésre, vagy a halotthoz, örvendezve az örök hazának és tettei miatt utódainál megmaradó jó hírének; vagy a családhoz, a házhoz, a valláshoz, a templomhoz, a zarándokokhoz, fiaihoz, feleségéhez, hogy sírjanak, mert jótevőjüket veszítették el. Lehet búcsút mondani a halottnak minden egyes vendég vagy barát nevében, vagy az ő nevében a vendégeknek és a barátoknak, vagy megidézhetjük magát a halottat, amint búcsúzik.

Példa

Szerencsétlenség az ember életében, hogy – habár tudja, meg fog halni az örökkévalóság törvénye szerint – mégsem tudja távozásának elrendelt idejét. Erre a nagy szörnyűségre némi vigasz lehetne mégis, ha legalább előre lehetne látni, ha már biztos kitéréssel elkerülni nem lehet, hogy mikor csap le a halál kiszámíthatatlan erejével.

De jaj, kegyetlen sors, nevüknél sokkal könyörtelenebb *Párkák!*[59] Rejtve van az

[59] Párkák (tkp. Moera, μοῖρα), görög mitológiai lények, Zeusznak és Thémisznek lányai. Az *Iliász* utolsó énekeiben bukkannak föl, akik az emberek életének fonalát szövik. Nő alakban ábrázolják őket: Klothó (szövő) megfonja a halandók életének fonalát, Lakhészisz (sorsot osztó) tovább sodorja, Atroposz (elkerülhetetlen) pedig ollójával elvágja azt.

utolsó nap, hogy mindegyikre jól odafigyeljünk: s mintha nem lenne elég, hogy az élet vékony fonalát gyűlölt kezével eltépi, minden hátralevő időnket félelemmel árasztja el. Gyakran szállunk az elvégzendő feladatok tengerére szélvésztől legkevésbé sem félve, jókedvűen és épségben örülünk életveszélyes viharok után, s nem tudjuk, *a szélcsend is rejteget csapdákat*, ha a szél elcsöndesül, zátonyok és szirtek jöhetnek, s ezek a kikötőben is hajótörést okozhatnak. *Ahogy a szerencse, úgy életünk is üvegből van, amikor legjobban csillog, akkor a legtörékenyebb.* Mindezt nem azért mondom, mintha azt gondolnám, N. urat, akinek csontjait most temetjük szomorúan, a halál nem várt nyila találta el, s olyanoknak közösségében élt volna, akikkel minden megtörténik, de semmi sem jól végződik, mert véletlenszerűnek tartják az eseményeket, s egyszer csak azt mondják tudatlanul és hebehurgyán: *nem gondoltam volna.*

Ő mindig gondolt a halálra, mindenkor várta a halált: mindig az erkölcsi kiválóság éltette, mindig kész volt az örökkévalóságra; nem lusta katona módjára élt, akinek túl nehéz volt a málha, s csak akkor készülődött az indulásra, amikor már a csatasorban kellett volna állnia, hanem mindig *lelkiismeretét* tartotta szem előtt. Az életből eltávozni akart, s nem azt akarta, kivezessék abból, mert tudta, *az akarót vezeti a sors, a nem akarót vonszolja.*[60] Én itt a mi szerencsétlenségünk miatt kesergek, az állam vesztesége miatt sírok, amiért ilyen embert veszített el váratlanul. Ha – mintha mi sem történt volna – ki lehetne váltani az életét, nem lenne köztünk senki, aki ne adna át neki néhányat a saját éveiből. Bizony Ő volt a mi *Atlaszunk* és hazánk öröme, aki, ha nem akarta volna a mi gyászunkat, sohasem kellett volna megszületnie, ha országunk örök dicsőségét és érdekét akarta volna, nem kellett volna meghalnia.[61] Bizony nagy volt Ő vagyoni helyzete miatt és ősei képmásaival büszkélkedhetett. Ismerte családja ragyogó hírét, s hazánkban több volt, mint utazó és vendég, sőt abban méltán a legnagyobbnak mondható, hogy ősei jeles tetteit túlszárnyalva önmaga volt maga számára a mérték, s akármekkora vagyonán is túltett lélekben és érdemekben. Ezért természetéből fakadó tehetsége miatt úgy tűnik, nem ő származott őseitől, hanem ősei születtek Tőle dicsőségre és hírnévre.

Fiatalságát, gyorsan elszálló éveit dicsérik azok, akiknek a tudományok megtanítására van megbízatásuk, mi úgy emlékszünk, ártatlanságát anyatejjel szívta magába, később megszilárdította, s gyakran bizonytalanságban voltunk, nem egyezik-e benne alaptermészete és a kiválóság. *Ulixes*éhez hasonló igyekezettel járt be országokat, ami hazánk viharai közepette igen szükséges. De romlatlanul ment és romlatlanul jött meg, ami, ó jaj! de ritka. Úgy fogadta hazatérve hazája, mint a legkedvesebb gyermekéért aggódó anya; s az állam szolgálatára készen előbb N. hivatalt, majd az állam N. hivatalát viselte. Tehetségéhez megfelelő teret nyerve minden elvégezhetőt elvégzett. Még ifjúként igen nagy tekintélye és az ügyek intézésénél csodálatraméltó szorgalma volt: ehhez jött még megnyerő szívélyessége, szívélyességéhez embersége, emberségéhez figyelme. Így minden rendű ember saját ügyei *asylum*ának tartotta,

[60] Az ismeretes latin sententia az alapja: „Volentes ducuntur, nolentes trahuntur a fato."

[61] Atlasz, a görög mitológiában a titánok egyike. Vállain tartja az eget és a földet egymástól elválasztó oszlopokat. A világ végére helyezték, így a Hesperidák kertje őrzőjének is tekintették.

füleihez juttatták kéréseiket.[62] Egyetlen alacsony sorú embertől sem hallottuk, hogy ne találta volna szívélyessége miatt magával egyenrangúnak őt, akit érdemekben leggazdagabbnak gondolt.

Azt mondta, csak a magánemberekre jellemző, hogy *maguknak és övéiknek élnek, ő a nyilvánosság elé van állítva, gyertyaként kell másoknak világítania, önmagának elégnie.* Mit mondjunk arról, hogyan diadalmaskodott mindig fölényes okossága vidékünk közéletében? Mi, mint Napnál kisebb csillagok fogadhattuk meg tanácsait, és azok, akik korban előtte jártak, véleményét mégis szívesen követték. Kinek az ékesszólása beszélhetné el magának és hazájának másoknál szerzett el nem múló jó hírét? Többet kell itt gondolkodásra fordítani, mint az elbeszélésnek engedni, amennyiben sokat mondhatunk Rólad, N. N., de senki sem eleget.

Ha mégis hallod gyászos panaszunkat, hálát ad és fog adni Neked hazád kitüntető tanácsaidért, a senatorok okosságodért, mi híredért és dicsőségedért, Neked egyszersmind mint híres család mondunk köszönetet, hogy ilyen nagy dicsőséget értél el, amit mindannyian követhetünk és csodálni tartozunk. Tartsd vissza hulló könnyeinket és engedd az örök isteni akarat beteljesedését. *Arra a bizonyosságra születtünk, hogy meghalunk;* hogy gyorsabban-e vagy lassabban, arra tartozik, akinek akarata az egész mindenséget alkotta. N. úr fiatalként élt, de öregen halt meg, ha nem életkorát nézzük, ami emberre jellemző, hanem jótetteit és kiválóságát szemléljük, ami héroszokhoz illik. Habár, miért azt mondom: élt? miért azt: meghalt? Még él és élni fog: nem a változékonyságnak ebben a halandó testében és a veszélyeknek a színházában, hanem mindenki szívében és lelkében. Halandóságát letette, életét nem levetette, hanem felcserélte. Szólottam.

II. kérdés: Milyen legyen az a beszéd, melyben köszönetet mondanak az elhunyt nevében a vendégeknek?

Nagyrészt az előzőhöz hasonlónak kell lennie ennek a beszédnek, mégis inkább így szokás szerkeszteni: *Először*, van egy rövid elmélkedés a halálról, vagy az embert érő szerencsétlenségekről, vagy az egyik napról másikra való életről; vagy előkészítés nélkül következik az elhunyt miatti fájdalom leírása, vagy valamilyen más módon az előző kérdésnél mondottak szerint. *Másodsorban* kerül sor az elhunyt dicséretére. *Harmadsorban* következzék a köszönet a vendégeknek, akik a gyászszertartásnál jelen akartak lenni, akár személyesen, akár követek útján, és ígéret a szolgálat viszonzására más szerencsésebb kötelesség és alkalomadtán. *Negyedikként* meghívás a halotti torra. Jegyezd meg, hogy *a legtöbb helyen a mágnások körében követek küldése szokásos*, hogy azok beszéljenek az ő nevükben; tehát nekik a köszönetnyilvánításnál az előkelőségek rangja miatt előbb kell válaszolni.

---

[62] Asylum, menedékhely; az ókorban különböző istenek templomai szolgáltak menedékhelyként, amelynek kivételes jogait tiszteletben kellett tartani. A hagyomány szerint Romulus magát Rómát is asylum nyitásával tette népesebbé.

Tömören fogalmazta meg az ember mulandóságát, aki két rövid szóval fejezte be sírfeliratát és *élő halálnak* nevezte *az ember életét*. Nem a halálra készülve, hanem haldokolva élünk, váltakozásaikkal élet és halál, napok és évek kiegyenlítik egymást. Romlás és örökös rohanás életünk ideje. A csecsemőkor gyermekkorba, a gyermekkor az ifjúkorba, az ifjúkor a felnőttébe, a felnőtté az öregkorba hanyatlik, s így az emberi dolgokról szóló összes történet a pusztulásé. Bárcsak szilárdan, a rendje szerint haladna ez a sor, s az utolsó nap, mely az összeset megsemmisíti, csak öregkorban jönne el: de a vak halál nem ismer különbséget, és rabló módjára elragadja azt, ami útjába kerül, megtámadja az öregeket és a fiatalokat csak azon a jogcímen, hogy halandók. Íme friss példa szemeink előtt N. úr, ha az ő nagyszerű tetteit és kiválóságát nézzük, nem fiatalon hunyt el, ha éveit és terveit, ó jaj, nagyon is fiatalon!

Mert ahogy a hírnévhez eleget, úgy eleget élt a halhatatlansághoz is, nekünk azonban nem eleget, nem eleget hazájának, nem eleget a jó emberek óhaja szerint, akik látták, amint oly sok halhatatlan dolgot tesz, alig akarták elhinni, hogy halandó. Túláradó tehetséggel született, és égi adományokban gazdagon, mert hiszen az őt alkotó Természet mindent megadott neki. *Egyénisége, kiválósága, szerencséje összhangot alkotott, a legnemesebbet, hősök dicsőségét.*

Ki nem vette észre benne Ariszteidész igazságosságát?[63] Vagy nem csodálta Lükurgosz okosságát?[64] Vagy Nagy Sándor nagylelkűségét? Julius Caesar szerencséjét? Vagy nem látta, tisztelte, csodálta ellenségeivel, Catóval, Pompeiussal szemben megmutatkozó rettenthetetlen jellemét? Nem volt nála senki kevésbé megvesztegethető, senki alkalmasabb ügyek intézésére, szívességtevésben emberségesebb, mások szolgálatára készségesebb. *Úgy tartotta, nem magának, hanem hazájának született*, ezért ami *Themisztoklész és Miltiadész* számára a győzelmi emlékjel volt, az volt Neki az állam szeretete.[65] Virrasztott vagy aludt, mindig a haza gondja-baja járta át elméjét; s azt mondta, a köznyugalmat saját nyugtalanságával kell rendben tartani. Hallott valaki szájából olyan szót, mellyel a vallást, a mennyei hatalmakat, hírnevét bemocskolta? Tehetsége számára semmi sem volt elérhetetlen, nem volt átjárhatatlan; a vallás iránti szeretete miatt a legkitűnőbb tulajdonsága, hogy azt, ami nem vall kegyességre, *nem tudta akarni, mert nem volt köteles akarni.*

Sok dolog van tehát, ami a család és a haza gyászát enyhítheti. N. N. szerint a fájdalomra az a legnagyobb vigasz, hogy N. a köztársaság terhét hordva halt meg. Habár az a nyugalom és beletörődés, mellyel az utolsó napot bevégezte, mekkora és

[63] Ariszteidész, athéni államférfi. A perzsa háborúk korában Athént szárazföldi hatalommá kívánta szervezni. Megvesztegethetetlen jelleme miatt a nép „igazságos" melléknévvel tüntette ki, Kr. e. 489/88-ban mégis száműzték.

[64] Lükurgosz, legendás spártai király, törvényhozó.

[65] Themisztoklész, athéni államférfi. Ariszteidész ellenfele, aki a laureioni ezüstbányák jövedelméből Athént hajóhaddal szerelte föl, amely később eredményesen harcolt a hódító perzsákkal. Miltiadész, athéni hadvezér. Kr. e. 490-ben Marathónnál legyőzte a szárazföldi perzsa hadsereget.

milyen? A halhatatlan Isten amennyire nyugodtan, olyan lágyan mondja: úgy látszott, halálában élt leginkább az, aki életében mindig arra gondolt, meg kell halnia: miképpen annak az élete a halállal legkevésbé sem merülhet feledésbe, akinek éppen a halál az örök élet.

De most már köszönetet mondunk nektek, vendég urak, mert az elhunyt iránti mély barátságból és a kereszténvi kegyességből származó kötelességből nagy számban összegyűltetek, hogy ezt a hazánknak és nekünk is gyászos napot még fájdalmatok árán is enyhítsétek: valódi barátok, valódi szomszédok, az utolsó percig a szeretetben legállhatatosabbak. Adják az égi hatalmak, hogy ezt a szomorú, temetésen való találkozást vidámabb együttléttel viszonozhassuk: erre buzgón készülve ajánljuk szívünket és lelkünket. Most pedig, hogy a közös fájdalmat társas együttlét enyhíthesse és szüntethesse, *a szomorú kötelesség utáni szomorú torra hívjuk* N. N. urakat.

XIII. FEJEZET
TISZTVISELŐK ÉS HIVATALNOKOK VÁLASZTÁSA

Sok helyen szokás, hogy bizonyos tisztviselőket, vagyis *konzulokat, bírákat, titkárokat* stb. szavazással, közkívánatra választanak. S mindehhez beszédek szükségesek. Ezért tehát

I. kérdés: Hogyan szerkesszünk ilyen beszédet?

Először általában értekezünk a szóban forgó tisztséggel járó tekintélyről, hatalomról, s mindarról, ami a tisztséghez tartozik, s ezt részletezzük. *Másodsorban* dicsérni kell azt, akit véleményeddel ajánlasz, érdemei, erkölcse, kiválósága s minden egyéb miatt, amitől annak a tisztségnek a betöltésére alkalmas. *Harmadsorban* a beszéd vagy ismételt ajánlással, vagy kéréssel fejeződik be, hogy e tisztség viselése az ő feladata legyen: vagy mások róla alkotott hasonló véleményének ismertetésével; vagy annak az előrevetítésével, hogy a közjónak mennyire használ majd az ő megválasztása, vagy annak bemutatásával, hogy mit vár mindenki az ő kiválóságától.

Példa

Ha nehéz egy ember tetteit tévedhetetlenül megítélni, még nehezebb olyanról dönteni, akire emberek sorsáról szóló ítéleteket és végzéseket kell bízni. Egyes ítéletek is veszélyessé válnak, a bírói tevékenységben azonban az összes, mintha csapatot alkotnának, egyetlen veszélyt idézhetnek elő. Véleményt kell tehát alkotni egy ember tehetségéről vagy életéről, de most egyszerre minden ember anyagi javairól és sértetlenségéről is; és egyetlen tisztség alkalmas vagy alkalmatlan személyre való átruházásánál dönteni kell minden jó ember indulata és a gonoszok számításai között is, hogy igen nagy baj vagy megfelelő jó lesz-e az eredmény? *Kétségkívül bírót választunk*, azaz az *igazság főpapját*, hogy elkülönítse az igazat és a hamisat, az ártatlant megvédje

az erőszaktól, elhárítsa a jogsértést, hogy élő jóshelyként mindannyiunk sorsát megmutassa, hogy életünkről és javainkról döntsön. Ezért mindazok, akiknek ügyei ehhez a bírói emelvényhez kerülnek majd, akiknek tekintélyéről, tisztességéről, hírnevéről döntenek majd, könyörögve állnak döntésünk előtt, és azt kérik tőlünk, hogy az ő javaikat és a tiéteket ne olyanra bízzátok, akinek *bírói székében aranyat akar aratni, aki veszélybe került emberek javait lekaszálva kapzsiságának és pénzvágyának hombárját törekszik megtölteni.* Olyat kell választani, akinek helyzete és méltányos eljárása nyilvánvaló, akinek zárva van pénztárcája a közjavak előtt. Ahogy a költő mondja: „*A rosszul választott bírónak kinyílik a pénztárcája.*"

Olyat kell választani, aki tudja, hogy *a bírói tisztség a szerencsétlenül járt emberek asyluma;* s messzemenően kerüli, hogy pletykák terjedjenek róla, *a bíráskodás nem más, mint közmegbecsülés.* Azt, hogy *N. úr* ilyen, nem én mondom, hanem kiválósága, tudása és becsületes természete mutatja. Ti *N. N. úr* mindennapi megnyilvánulásai, tetteiből fakadó érdemei, eme érdeméhez társuló tekintélye alapján ítéljetek. Meg lehet itt említeni a filozófus tanítását: *hivatalviselésre nem a gazdagabb, hanem a tisztább ember kell.* Említhető ugyanattól, mi a biztosíték az erkölcsös ember felől: *úgy kell forgatni a törvényeket, nehogy a bírók elítéljék magukat, amikor másokat felmentenek.* Remélem, ha támogatjátok véleményemet, olyan szerencsében lesz részünk, melyet az egész haza és minden jó polgár kíván.

XV. FEJEZET
KÖVETSÉGEK

Hazánkban és azon kívül is követségjárást vállalunk. Külföldre szövetségkötés, hadüzenet, fejedelmekkel való baráti kapcsolatok, segítségkérés stb. miatt, itthon a nemesek küldenek *rendi gyűlésbe* vagy a király az *előkelők gyűlésébe*, valahányszor közeledik a nagy *Gyűlés*.

I. kérdés: Hogyan szerkesszünk ilyen beszédet?

Először a bevezetés, ez lehet valamilyen fejtegetés: akár annak dicsérete, akihez küldik a követséget, akár azé, aki küldi; akár mindkét ország egymás iránti kölcsönös jóindulatáé; akár bármilyen más körülmény vagy dolog, amelyből könnyen át lehet térni a kitűzött tárgyra. *Másodsorban* a követi üzenet pontjainak kifejtése. *Harmadsorban* a követi üzenet minden egyes részének előadása és megerősítése a megfelelő argumentumok segítségével. *Negyedikként* befejezésül vagy buzdítás arra, amire az üzenet irányul; vagy kérve, hogy azt fogadják el; vagy rábízva vagy követelve, vagy bármi hasonló lehet a tárgy jellege szerint és ahogy a helyzet megkívánja.

Ha a fejedelmet kell dicsérni, aki küldött minket, arról a jártas szónok könnyen gondoskodik: hiszen abban a dologban, melyben követek vagyunk, a tekintély, az igazság és a szükséges érv megvan.

Jegyezd meg, hogy az *igencsak virágzó Lengyel Királyságban* az a szokás járja, hogy a királytól a Nemesek Gyűléseibe küldött követek *először* a király nevében a megje-

lenteket köszöntik, és kinyilvánítják a király jóindulatát és háláját, *azután* bemutatják a hitlevelet, amit ők *meghízásnak* mondanak, *végül* pedig, a követi üzenet pontjait fejtik ki beszédjükben, bevezetést és kitérést előre bocsátva akár az állam jó kormányzásáról, akár a királynak az államért végzett fáradozásairól.[66]

A követségbeli beszédek igen szép példái találhatók *Waffenbergnek* IV. Ulászló lengyel király viselt dolgairól írt könyvében. De gyakorlati példákat találhatsz itt-ott történetíróknál is; kiemelkedik *A szkíták követsége Nagy Sándornál. Curtius* könyvének 7. fejezetében.[67]

Olyan sokféle és változatos a követi beszédek tárgya, hogy nem lehet egyes eseteket azok tanításához felhasználni, elsajátításuk tehát itt kiegészítést kíván.

Fordította: *Szalai Zsuzsanna, Czár Csaba János* és *Czeglédi Sándor*

[66] Ez a részlet is mutatja a szerző lengyel származását, ottani ügyekben való jártasságát.

[67] Q. Curtius Rufus, római történetíró; a legterjedelmesebb ókori Nagy Sándor-életrajz *(Historiarum Alexandri Magni libri decem)* szerzője. Stílusában Liviust utánozza, az ezüstkori latinság színvonalas képviselője.

BUZINKAI MIHÁLY

RUDIMENTA RHETORICÆ,

IN USUM

ILLUSTRIS

SCHOLÆ

DEBRECZINENSIS

ſuccinctè tradita.

DEBRECZINI.

A retorika kézikönyve

ELSŐ KÖNYV

ELSŐ RÉSZ
A SZÓKÉPEK *(TROPUSOK)*

I. FEJEZET
A RETORIKA MEGHATÁROZÁSA ÉS FELOSZTÁSA

I. A retorika az ékesszólás mestersége. (ars)

II. A retorika neve a görög ξέω, beszélni jelentésű igéből származik, ebből ered a ξῆμα, ξῆσις, ξῆτὸν főnév és a ξῆτῶν határozószó is, továbbá a ξήτωρ, ebből pedig a ξητορικὴ, azaz τέχνη, a retorika mestersége.

III. Nem fogadható el tehát azoknak a véleménye, akik a retorika főnevet a ἔιρω, mondani jelentésű igéből eredeztetik, ugyanis abból a dicséret következne. Mivel pedig ἔιρω-nak nincs múlt ideje, azt a ἐρξέω alakjai helyettesítik, s ebből analogikusan ἐρέτωρ, nem pedig ξήτωρ lenne. Azok (véleménye sem fogadható el), akik a ξέω, folyni jelentésű igéből eredeztetik, úgy magyarázva, hogy segítségével folyóként halad előre a beszéd. Ebből az igéből ugyanis ξουτωρ és ξουτορικὴ lenne, amint azt egyéb igenevek is mutatják, mint pl. ξευμα, ξευσις, ξουσες.

IV. *Mesterségnek* (ars) nevezik a retorikát, ugyanis jellemzője az ékes beszéd józan gondolkodásmóddal történő gyakorlati alkalmazása, és megfogalmazza a helyes, retorikus tárgyalásmód általános szabályait.

V. Az *ékesszólás* mestersége, ugyanis ennek révén elérhetjük, hogy a lélek érzéseit másképpen fejezzük ki, mint azt a köznyelv szabályai megkövetelnék, s mégis kellemesebben hangozzék, mint ha köznyelvi formával élnénk. *Az egyhangúság az unalom anyja, a változatosság pedig gyönyörködtet.*

VI. Abból pedig, hogy *az ékes beszéd* mestersége, következik, hogy ismeri a beszéd felékesítésének módszereit, tudatos magyarázatot ad arra, hogy valamit miképpen kell alakítani; ezt segítik elő a retorikának mélyen az emlékezetbe vésett szabályai.

VII. Mivel pedig *felékesített előadás* (ornata dictio), ami a retorika tárgya, ez a beszéd *felékesítésétől* (exornatio) válik tökéletessé, valamint a felékesített beszéd illő és szép *megjelenítésétől* (enunciatio); tehát két része van a retorikának: a *megfogalmazás és az előadás* (elocutio et dictio).

II. FEJEZET
A SZÓKÉPRŐL ÁLTALÁBAN ÉS FŐ JELLEMZŐIRŐL

I. A *megfogalmazás* a beszéd felékesítését jelenti.

II. Mivel pedig a beszéd felékesítése részben egyes szavakból, részben több, összefüggő szóból áll, ezért a megfogalmazás két részből áll: a *szókép* és az *alakzat*. Közülük

az előbbi a szó köznapi jelentését, az utóbbi pedig a beszéd jellegét változtatja meg, tudniillik nyelvi egyszerűségét ékesíti fel különböző fordulatok virágocskáival.

III. A *szókép* tehát olyan megfogalmazás, amelynek során a szó köznapi jelentése megváltozik. Vagy: amelynek során egy konkrét jelentésű szó elvont jelentést ölt magára.

IV. Hogy ez a szókép igazi meghatározása, azt jelentése megbízhatóan igazolja. A Τρόπος ugyanis a Τρέπω, fordít jelentésű igéből ered, olyan értelemben, hogy az ige „megfordulását" jelzi. Bárki számára, ha legalább általánosságban elgondolkodik róla, nyilvánvalóvá válik ez a szóképekre vonatkozó (alábbi) példák segítségével. Metonimikus kifejezés, hogy *Ceres és Bacchus* nélkül fázik *Venus*, ahol *Ceres*t, a gabona istennőjét maga a *gabona*, *Bacchus*t, a bor feltalálóját a *bor*, s végül *Venus*t, a *szerelem* szó helyett mondják, eredeti jelentésüket megváltoztatva. Az Üdvözítő *ironikusan* szólt tanítványaihoz így (Máté 26): „*Aludjatok* már és *nyugodjatok*", ahelyett, hogy (azt mondta volna): *keljetek fel és virrasszatok*.[1] *Metaforikusan* beszél Jób könyve (38:7.) arról, hogy a föld teremtésének idején a *hajnali csillagok* énekeltek, vagyis az *angyalok*ról van szó. *Synecdoché*val mondja a Teremtés könyve (6:12.), hogy minden *test* rossz útra tért, 'minden ember' helyett. Júdás az ártatlan *vért* árulta el, 'Krisztus' helyett. (Máté 27: 4.)

V. A *szóképek elsődleges hatóoka* (causa efficiens principalis) a feltalálójuk és alkalmazójuk. A *másodlagos* (minus principalis) pedig a szükségszerűség. 1. Mivel minden egyes nyelvre jellemző, hogy számos dologra önálló szó hiányzik, ezért kifejezésükhöz szókapcsolatot alkalmaznak. Ezért mondják azt, hogy a venyigék *drágakövekkel bimbóznak;* a vetések *szomjaznak* stb. 2. Mivel az átvitt értelmű kifejezések gyakran hatásosabbak, mint az eredeti szó: így a haragtól *izzik*; a vágytól *lobog*; tévedésbe *esik* kifejezés hatásosabb, mint a *haragszik*, *vágyódik*, *téved*. 3. Mivel a gusztustalan kifejezéseket, a szójelentés módosításával vagy megváltoztatásával illedelmesebben lehet

[1] A Buzinkai-művek (RMK II. 908 és 937) fordítása a Bethlen Gábor Református Gimnázium (Hódmezővásárhely) HO. 344 jelzetű kolligátuma alapján készült: *Institutionum Rhetoricarum Libri Duo. Ex probatis quibusdam Authoribus, potiori ex parte excerpti: Methodo nova illustrati, et ad usum Paedagogii Patachiensis accommodati, per MICHAELEM BUZINKAI Scholae S. Patachinae Rectorem, et Paedagogii ejusdem Paedagogiarcham*. Patakini, Typ Celsiss. Prin. Excudit Johannes Rosnyai M.DC.LVIII. 8r., illetve: *Institutiones Oratoriae. Ex optimis Authoribus collectae: Methodo accurata donatae; usibusque Paedagogii Patakiensis consecratae. A MICHAELE BUZINKAI, Rectore Scholae Illustris Patakinae: ejusdemque; Paedagogii Paedagogarcha*. S. Patakini, Impensis Generosi Domini Georgii Udvarhelyi, excudit Johannes Rosnyai. MDC.LIX. A lapalji jegyzetek olykor a fordítótól, legtöbbször a szerkesztőtől származnak. A hivatkozott bibliai hely pontosan: Máté 26:45. A Buzinkai-szövegek számos bibliai idézetet tartalmaznak, ezeknek csak egy részében indokolt a pontos citátumot visszakeresni; ebben az esetben a Vizsolyi Biblia alapján tesszük meg ezt. A rövidebb, apróbb idézetek esetében eltekintünk ettől s ott a fordító magyarítása szerepel a szövegben, esetleg a legújabb református fordítást idézzük. Ugyanígy jártunk el a görög–latin antik idézetek esetében: a terjedelmesebb, összefüggőbb citátumoknál fölkutattuk és a szövegben szerepeltetjük – amennyiben magyar műfordításuk létezik. A rövidebb, töredékesebb idézetek esetében ezt nem tartottuk szükségesnek.

kifejezni, például: *eltakarja a lábát (sic!)* a könnyít a gyomrán helyett: vagy *kiüríti a hólyagját* a vizel helyett.

VI. A szóképek anyagát a kategorémák, vagyis az önálló jelentésű szavak, leggyakrabban a *névszók* és az *igék* képzik.[2] A szünkategorémák, vagyis a járulékos jelentésű, azaz a jelentést pontosabbá tevő szavak pedig leggyakrabban a *határozószók*, továbbá a *névmások*.

VII. A szókép megjelenhet: 1. *Egyszerű szavakban*, ugyanúgy az *alanyban* – pl. *A fényűzés* uralkodik a városban, a 'fényűző emberek' értelemben –, mint az *állítmányban*, *pl.:* A mezők *mosolyognak*, a föld a *világ*, a kenyér *Krisztus teste*. *A segédige* (copula) a mondatban általában véve nem lehet szókép. Ezt nem támasztják alá az Alsted: *Retorikájában* a 7. könyv 3. fejezetében 3. szabályként említett példák sem.[3] Ezekben ugyanis a létige nem *a harmadik szinten áll* (ahogyan mondják), s nem is *segédige*ként szerepel; hanem a második szinten, s ὑπαρκτικῶς-ként, s így az alany létét vagy nemlétét jelzi. Hogy ez utóbbi értelemben vett létige lehet szókép, és ellentmondáson alapuló iróniát fejezhet ki, azt elismerem.

VIII. (A szókép megjelenhet:) 2. *Szókapcsolatokban*, egyrészt *egyszerűen:* pl. a hét *kövér tehén* és hét *teli kalász* a hét bő termésű esztendő. A hét *sovány tehén* és a hét *déli széltől kiszáradt kalász* a hét szűk esztendő. 2. Másrészt *kifejezésekben*, pl.: *Számolja a hullámokat* 'henyél'; *Szitával meri a vizet* 'feleslegesen fáradozik' értelemben. *Léket üt a hajóra, amelyen utazik* 'veszélybe sodorja az államot'; *Kormánypálcát tart* 'uralkodik' értelemben. 3. *Teljes mondatokban*, pl: *A költők napja* versekbe foglalta: *Mi teszi boldoggá a vetéseket?* Africanus a földdel tette egyenlővé a *várost* 'Scipio elpusztította Karthágót' értelemben.

IX. A szókép *formája* az átalakítás, melynek során a szót nem az eredeti értelmében használják, hanem átvitt értelmet adnak neki.

X. (A szókép) *célja*, hogy a szavak eredeti jelentésének megváltoztatása révén felékesítse a beszédet, és pótolja azt, amit a megfelelő szavak hiánya okoz.

XI. A szóképek okai azok a legfőbb jellemzők, amelyeknek minden szóképben mindig meg kell lenniük, ezek: a *tisztesség* (verecundia) és az *illendőség* (aptitudo).

XII. A szóképben meglévő *tisztesség* azt jelenti, hogy tiszteletre méltó, nem pedig mocskos dolgokból indul ki; a tisztességes fül ugyanis elítéli a mocskosságot.

XIII. A szókép *illendő* mivoltának hat feltétele van: 1. Legyen *szellemes* (acutus) és *ötletes* (ingeniosus), mint pl.: A böles lelkc mindig a *láthatár feletti Nap*. 2. *Jó hangzású* (concinnus), ahogyan Augustus mondta: Elégedettek vagyunk ezzel a *Catóval*, vagyis e böles férfiúval. 3. *Lágy* és *hajlékony*, pl.: *Teológus* 'János evangélista', *hal* 'Lucius'

---

[2] A kategorémák Arisztotelész elméletéből származnak. Eszerint a megismerés során az egyetemesség legvégső határait képezik a dolgok legfelsőbb nemei, melyeknek a legegyetemesebb, más fogalom alá nem rendelhető törzsfogalmak, a kategóriák felelnek meg. A kategóriák logikailag az állíthatóság legfőbb módjai, azok a határozmányok, melyek a létezőkről állíthatók, ezek valamelyike alá esnek. Arisztotelész szerint tíz kategória van: állag, mennyiség, minőség, viszony, hely, idő, helyzet, birtoklás, cselekvés, elszenvedés. Minden ítélet eleme az alany és az állítmány.

[3] Alsted, Johann Heinrich, (1588–1638) német író, enciklopédista. Herbornból érkezett a gyulafehérvári főiskolára, itt teológiát, filozófiát és nyelveket tanított.

értelemben. 4. *Közelről, nem távolról* vett, mint pl.: Ha az *angyalok* nyelvén szólok, de nincs bennem szeretet, akkor semmit sem érek. 5. *Áttekinthető*, hogy könnyen meg lehessen érteni, pl.: Aelius Pertinaxot közkeletű néven a *szerencse labdájának* nevezték, mert számtalan csapás érte. 6. *Kellemes*, ezért a megfelelő helyen és időben kell alkalmazni.

XIV. A szókép tehát nem lehet *bárdolatlan, rossz hangzású, erőltetett, távolról vett, homályos és kellemetlen;* ilyenek még egyrészt az *általában megszokottól* nagyon eltérők, pl.: *szíve közepéig* szeretett barát; az ember a hét szabad művészet *lámpása*; másrészt a csak költőknél használatosak, pl.: Phoebus már kiemelte *fejét* az *áradó hullámokból* stb.

III. FEJEZET
A SZÓKÉP KÜLÖNÖS JELLEMZŐIRŐL

I. Vannak a szóképnek általános jellemzői; különösek pedig azok, amelyek megjelenhetnek ugyan a szóképben, de nem szükségszerűen. Ezek: a *catachresis*, a *hyperbolé* és az *allegória*.

II. A *catachresis*, magyarul *visszaélés* a szó jelentésének szabadosabb és a megszokottól távolabbra vivő megváltoztatása; vagy: a szókép durvább és alkalmatlanabb létrehozása. Jóllehet ennek alapján általános értelemben minden szóképet *catachresis*nek lehetne nevezni, mivel egyik sem az eredeti jelentését fejezi ki, mégis különösképpen azt a durvább visszaélést jelzi, amelyre többnyire nincs szükség a szóképekben. Példák:

> Ezt *tárom elétek*, hogy *megegyétek* és nevessetek.
> Ha lehet, csak ezt a fájdalmat *remélem*.
> Hegy nagyságú lovat *építettek*, Pallas isteni mesterségével.

Az 'elétek tárom' az *adom*, a 'remélem' a *félek*, az 'építettek' – ami eredetileg 'épületet emel' értelmű – a *készítettek* helyett áll.

III. A catachresist fel lehet ismerni részint a *szó eredetéről*, részint a *dolog természetéről*. A szó eredetéről pl. Cicero: *Manilius törvényjavaslata érdekében* (c. beszédében): „Ezután hatalmas hajóhadat *épített* és szerelt fel." Caesarnál: *A gall háború* III. könyvében: „Eközben hadihajók *épültek* a Loire-on." A dolog természetéből lehet felismerni a catachresist, amikor ragyogást tulajdonítanak a hangnak, mint pl. Cicerónál az *Öregségről* (c. művében): „Valahogyan az öregek *hangjában* többnyire fény *ragyog fel.*"

IV. A catachresist vagy *kényszerből*, vagy *gyönyörködtetés* céljából alkalmazzák. Utóbbi fajtája szinte kizárólag a költőknél található meg, az előbbi megengedett a szónokoknak is. Ilyenről van szó, amikor azt mondjuk, hogy *arany* vagy *ezüst csésze*, ugyanis a csészét eredetileg *puszpángból* készítették, ahogyan azt a szó eredete is mutatja.[4] A másik fajtára példa Horatius: *Ódák* IV. 4.

[4] A „pixis"-t a „buxus"-ból eredezteti.

Eurus
lovagol a szicíliai habokon.

(...s az Eurus
dúlva Szicila tengerárján.)

(Grigássy Éva ford.)

V. A catachresist, hogy ne legyen túl durva, lágyítani és enyhíteni kell az alábbiak szerint. I. Hasonlítást kifejező módosítószókat és egyéb nyelvi fordulatokat kell alkalmazni, mint pl.: *mintha, csaknem, szinte, mintegy, akár, csaknem, valahogyan.* Továbbá: *Hogy úgy mondjam; hogy a szerző szavaival éljek; Szabadjon e szót használnom; Szabadjon így szólnom; Tisztesség ne essék szólván; Ahogyan mondja.* II. Világos jelentésű szavakat kell kapcsolni a catachresishez, mint pl.: *Plinius éjjel-nappal tanulmányainak szentelte magát*, fecsérelte idejét. Ugyanígy, ha durva kifejezésnek tűnik az esküvőt fáklyának (taedas) nevezni, nevezhető *menyegzői* fáklyának. III. A catachresishez magyarázatot kell csatolni, mint ahogyan egykoron gyakran mondogatták az olasz kardinálisok, hogy ők a *németek bűneit eszik*, mivel *többnyire abból a pénzből éltek, amit a németek bűnbocsánatért adtak nekik.* IV. Meg kell mutatni, hogy a tárgy *méltatlansága* vagy *méltósága* igényli az efféle durvaságot, pl.: *János evangélista annyira tiszta volt*, hogy méltán nevezték szűznek. *Az ellenség annyira elpusztított mindent*, hogy nem romokat, hanem a házak tetemeit látjuk.

VI. A *hyperbolé*, (superlatio) latinul *túlzás* az, amikor a szót az eredeti jelentésétől szokatlanul és vakmerően eltérő módon használják a tárgy felnagyítása vagy kicsinyítése céljából. Vagy ahogyan Vossius mondja *A szónoklattan felosztása* c. művében (4. könyv 9. fejezet 13. bekezdés): „Olyan szókép, amely hihetetlen módon nagyít vagy kicsinyít." Két fajtája van: a *hozzáadás* (auxesis) és a *kisebbítés* (meiosis).

VII. Az *auxeszisz*, (auctio) latinul *felnagyítás* az igazságot eltúlozza, hogy a tárgyat felnagyítsa, pl.: Nem csupán az emberek, hanem az egész *vidék* összegyűlt. (Cicero) Még a *falak is ujjongtak*, Caesar, köszönetet mondva neked. Továbbá: *fehérebb* a hattyúnál, a fehér repkénynél is *csinosabb.*

VIII. A felnagyító hyperbolát a legjelentősebb téma és a heves érzelmek kifejezésére alkalmazzák, mint pl. Homérosz: *Amikor Akhilleusz megharagudott Agamemnónra, az engesztelő ajándékokat visszautasította, és azt mondta, hogy azzal sem lehetne megbékíteni, ha a tenger mélyén és a föld gyomrában rejtőző összes kincset neki adnák; amikor pedig a követek azt ígérték neki, hogy a király lányát hozzáadják feleségül, visszautasította, azt állítva, hogy akkor sem venné el, ha alakja vetekedne Venuséval, szorgalma és tudása pedig Pallaséval.*[5]

IX. A *meioszisz*, (extenuatio) latinul *kisebbítés*, az igazságot eltúlozza, hogy a tárgyat kicsinyítse és csökkentse, pl.: *Féreg* vagyok, nem ember. (Ésaiás 41:14.) Ábrahám így szólt az Úrhoz: „Íme, beszélek Uramhoz én, aki *por* vagyok és *hamu.* Az ember az árnyék *álma.*"

[5] Az idézet az *Iliász* I–II. énekének cselekményére utal, amikor Akhilleusz sértett haragjában visszavonul a haretól, hiába akarta engesztelni békekövetekkel és ajándékokkal Agamemnón.

X. A kisebbítéshez kapcsolódik a *tagadás* (litotes), a mértékletesség céljából alkalmazott kisebbítés, ami apophaszisszal, vagyis tagadással valósul meg, pl.: *Úgy gondoljátok, hogy azt egy kiváló, legkevésbé sem ostoba ember találta ki.* (Cic. *Deiot. érdekében*) Ilyen még a *kicsinyítés* (hypocrismus), amikor alacsonyabb rendű kifejezést alkalmaznak, pl.: *Mit késlekedik ez az ember, ez az agyagból és sárból gyúrt élvhajhász.* (Cic. *Piso ellen*) Más fajtája az *alázatosság* (tapinosis).

XI. A kisebbítést azért alkalmazzuk, hogy: 1. elbizakodottságunkat eltitkolva szerénykedve önmagunk jelentőségét látszólag csökkentsük, mint pl. Laelius Cicer: *Barátságról* c. művében: *De ki vagyok én? Mire vagyok képes? A görög tudósok szokása az…* 2. Ellenfeleink vagy témájuk iránt megvetést váltsunk ki, pl.: *Ez olyan jelentéktelen dolog, hogy még egy kezdő grammatikatanuló is megértené.* 3. Segítségével bebizonyítsuk valamely dolog nehéz mivoltát úgy, hogy kisebbnek tüntetjük fel.

XII. A hyperbolé, akár felnagyító, akár kisebbítő, nagyban hozzájárul a *nyomatékosítás*hoz (emphasis), ami a szóképnek nem különálló jellemzője, hanem részint a felnagyításhoz, részint a kisebbítéshez tartozik. Így nyomatékosabb, ha azt mondod a költővel, hogy: *Nincs* hit és jámborság azokban az emberekben, akik katonáskodásra vágynak – mint ha azt mondanád, hogy *ritkán* van hit. Továbbá (ha azt mondod, hogy:) A *sohasem* szilárd hűség, mint azt, hogy *ritkán* szilárd a hűség. Nyomatékosabban mondod Iuvenalisszal, hogy:

> Mindig kölcsönösen civódás, per van az ágyban,
> hol feleség nyugszik (ritkán van eset, hogy alusznak).
> (*Iuv. Sat. VI. 268–269.* – Muraközy Gyula ford.)

– mint ha a *mindig* helyett azt mondanád: *nagyon gyakran*. Ez az ok, amiért felnagyításra és a kisebbítésre használjuk; nem megtévesztés céljából, hanem azért, hogy a teljesen hihetetlen révén a szinte hihetetlent fel lehessen fogni.

XIII. Bár a hyperbolék a tárgyban található igazságot felnagyítják vagy kisebbítik, mégsem lehet hazugságnak nevezni őket, mivel: 1. Nem a τὸ ῥητὸν-t és a szavak elsődleges jelentését kell bennük figyelembe venni, hanem a διάνοια-t, vagyis az értelmét. 2. Céljuk nem a megtévesztés, és nem is a hamis beszéd. 3. Nem a torz beszéd- és gondolkodásmód jellemzi őket, ami előfeltétele a hazugságnak. Ügyelni kell azonban arra, hogy a hyperbolé alkalmazásában ne legyünk mértéktelenek; a hízelgők leginkább ezt tévesztik szem elől.

XIV. A hyperbolé változatosan fejeződhet ki, e változatosság ötféle módon történhet. 1. Főnevet alkalmaznak a nekik megfelelő felsőfokú melléknév helyett, pl.: Maga a *műveltség, okosság, jámborság*. 2. Felsőfok helyett ismert tulajdonsággal rendelkező főnév áll, pl.: Maga a *nektár, méz, epe*. Annyira elveszett, hogy még maga az *üdv* sem tudná üdvözíteni. 3. Felsőfokú vagy alapfokú melléknévhez kapcsolódik valami, ami a jelentését kiterjeszti vagy szűkíti, pl.: A *lehető* legrosszabb nő. A *leginkább* őrült vén. 4. Felsőfok helyett középfok áll, és ablativusban a neki megfelelő vagy egyéb névszó áll, pl.: Magánál *az ostobaságnál is ostobább. Édesebb a méznél. Könnyebb a pihetollnál. Félénkebb a nyúlnál. Bujább a verébnél.* 5. Saját ellentétét alkalmazzuk, pl.: Nem *bőbeszédű* ember, maga a *bőbeszédűség;* Nem *vétkes*, hanem maga a *vétek*.

XV. A túlzást ugyanúgy lehet enyhíteni, mint a visszaélést, ezért csupán példákat sorolok fel. 1. *Szinte* egy szekér hazugságot halmozott az ellenfelére. 2. Az ellenfelem szinte ostor nekem. szinte *azt mondhatnám*, maga az ördög. 3. *Az a bizonyos pazarló Maevius*, atyai vagyonának örvénye és elfecsérlője. Továbbá: Apagyilkos helyett lehet mondani királygyilkost. 4. Városaink betegek, *mivel minden előkelőt megrontott a pénz*. 5. Nehezteltek, amiért megneveztem a bűnt? Úgy tűnik, *nem vagytok teljesen tisztában azzal*, milyen szörnyű dologról van szó.

XVI. Az *allegória* a szókép folytatása és megismétlése ugyanazon mondaton belül, pl.: *Ceres* és *Bacchus* nélkül fázik *Venus*. *A consul az ellenséget* kizavarta a városból. Máté 3:12 *Szórólapátját* tartja kezében, és megtisztítja *szérűjét*: és begyűjti *a gabonát a csűrjébe*, a *polyvát* azonban kiolthatatlan tűzön elégeti.

XVII. Vannak, akik nem értenek egyet azzal a meghatározással, hogy *az allegória azonos fajtájú, azonos tárgyon alapuló szóképeknek egy mondaton belüli* ismétlése. Előfordul ugyanis egy mondaton belül különböző fajtájú szóképeknek az ismétlődése, mint ahogyan azt az allegória alábbi, különböző típusú példái bemutatják.

XVIII. Az allegória lehet *egyszerű* (uniformis) vagy *összetett* (multiformis). *Egyszerű* akkor, amikor ugyanazon fajtájú szókép folytatódik egy mondaton belül, pl.: A rossz *fát*, amely nem hoz *jó termést*, *kivágják* és tűzre vetik. Az *összetett* (allegória) különböző fajtájú szóképeknek a folytatódása egy mondaton belül, pl.: (Cicero, *Ligarius érdekében*) „Mert mit vitt véghez, Tubero, a te kivont *kardod* a csatasorban Pharsalosnál? Kinek az *oldalába* döfött *hegye?* Mit *éreztek a fegyvereid?* Milyen volt az elméd, szemed, kezed, lelked *szenvedélye*? Mire vágytál, mit kívántál?"[6]

XIX. Az allegória lehet *tiszta* (pura) vagy *kevert* (mixta). *Tiszta* az, amelyik leginkább csak szóképekből áll, pl.: Plautusnál: Ha a *szél felfelé fúj, a vitorla a mélység felé fordul*. *Kevert* az, amelyikhez eredeti jelentésű szavak kapcsolódnak, pl.: Horatius: *Levelek* I. könyv, 1.:

> Senki sem oly *vad*, hogy ne csillapodna le,
> ha a *műveltségre* hegyezi fülét.
> (...egy sem oly elvetemült, hogy csillapítóra ne leljen,
> csak hallgasson a művelt észdiktálta tanácsra.
> (Horváth István Károly ford.)

XX. Az allegória lehet még *nyilvánvaló* (apertior) vagy *homályos* (occultior). *Nyilvánvaló* az, amelyet könnyen meg lehet érteni, pl.: A *consul az ellenséget* kizavarta a *városból*. *Homályos* az, amit nehezebb megérteni, s ennek a szónokok négy fajtáját nevezik meg.

XXI. 1. A *mesék* (apologi) olyan elbeszélések, amelyekben az állatok és a tárgyak éreznek, beszélnek, emberi vágyaik, szokásaik vannak. Ennek híres példája (Bírák 9:8–15.) a *királyt választó fák*.[7] Ilyen a *farkasokról* szóló mese is, amelyben örök békét

---

[6] Vö.: a Melanchthon-fejezet jegyzetével!

[7] Bír 9:8 „Egyszer elmenvén elmentek a fák, hogy királyt válasszanak magoknak, és mondának az olajfának: Uralkodjál felettünk! De az olajfa így felelt nékik: Elhagyjam az én kövér-

kötnének a *bárányokkal* azzal a feltétellel, hogy szolgáltassák ki nekik a kutyákat. Ide tartoznak még a *költői mesék* (fabulae poeticae), és az ő mitológiájuk, más néven elbeszélésük is.

XXII. 2. A *talány* (aenigma) az, amikor valami homályos hasonlóság alapján mást fejeznek ki burkoltan, mint amit a szavak jelentenek, pl. Ausonius:

„Cadmos *fekete lányairól*, Melo *fehér lapjáról*, a *sötét tintahal* jeleiről és *gnidosi csomókról* beszél."[8]

E szavakkal jelölte a költő a *betűket*, amelyeket Cadmos hazájában Föníciában találtak fel; a nílusi *papiruszt* (korábban ugyanis a Nílust Melónak hívták); a *tintát*, amit a *tintahal* nedvéből készítettek; és az *írónádat*, amelyet a gnidosziak állítottak elő.

Ilyesféle a következő példa is:

A víz erős *reteszét fakulcs* nyitja ki.

A *vadász* fogságba esik, ám a *vadállat* a hálóból kiszabadul.

A víz erős reteszе a *Vörös-tenger*; a *fakulcs* Mózes botja; a vadász a *fáraó*; a vadállat *Izrael*.

XXIII. 3. A *közmondás* vagy *paroemia* olyan mondás, amely elterjedt a nép körében, pl.: Holló a hollónak nem vájja ki a szemét.[9] Farkas van a fülében.[10] Egy vödör mésszel két falat is bemeszel. Kecskére a káposztát.[11]

XXIV. A *példabeszédek* olyan nagyobb szabású allegóriák, amelyek élőlényeken vagy élettelen tárgyakon alapulnak. Ilyenek azok az elbeszélések, amelyekből sokat találhatunk az evangéliumokban.

IV. FEJEZET
A HATÓ, ANYAGI, FORMAI ÉS CÉLOKKAL KAPCSOLATOS METONÍMIÁRÓL

I. Beszéltünk a szóképekről általában, általános és különös jellemzőikről; most a *fajtái* (species) következnek. A szóképnek négy fajtája van: a *metonímia*, az *irónia*, a

ségemet, amellyel tisztelnek Istent és embereket, és elmenjek, hogy ingadozzam a fák felett? Akkor a fügefának szólottak a fák: Jer el te, és uralkodjál rajtunk! De a fügefa is azt mondta nékik: Elhagyjam-é édességemet és jó gyümölcseimet, és elmenjek, hogy ingadozzam a fák felett? Azután a szőlőtőnek mondák a fák: Jer el te, uralkodjál rajtunk. Azonban a szőlőtő is azt mondta nékik: Elhagyjam-é mustomat, a mely istenеket és embereket vidámít, és elmenjek, hogy ingadozzam a fák felett? Mondának végre a fák mindnyájan a galagonyabokornak: Jer el te, uralkodjál mi rajtunk. És monda a galagonyabokor a fáknak: Ha igazán királlyá kentek engem magatok felett, jöjjetek el, nyugodjatok az én árnyékomban: de hogyha nem, jöjjön tűz ki a galagonyabokorból, és égesse meg a Libanonnak czédrusait."

[8] Ausonius, Decimus Magnus (kb. 310–395), római költő, Gratianus császár nevelője. Az antik irodalmi hagyományok keresztény szemléletű folytatója volt, főként a verses epikát művelte.

[9] Szó szerint: A kutya nem eszik kutyahúst.

[10] Jelentése: Nagyon megakadt valamivel.

[11] Szó szerint: Farkasra bízza a bárányt.

metafora, a *synecdoché*, se több, se kevesebb. Mert minden jelentésátvitelnek csak az alábbi módjai lehetnek: vagy *okból okozat*, vagy *lényegiből járulékos*, vagy *különbözőből különböző*, vagy *hasonlítottból hasonlító*, vagy *egészből rész* lesz, és fordítva. Az egyszerű szó jelentése csak egyszerűvé alakulhat, s ennek négy fajtája van.

II. Tehát szükségtelenül megsokszorozzák a szóképek számát azok, akik az antonomasiát, metalepsist, onomatopoeiát, epithetont, tapinosist, emphasist, periphrasist, hyperbatont, aenigmát, proverbiumot, apologust, parabolát, sarcasmust, antiphrasist, mycterismust, charientismust, asteismust, accismust a szókép különböző fajtáinak gondolják. Mert az *antonomasia*, ami a köznévnek tulajdonnévként, vagy tulajdonnévnek köznévként való alkalmazása, részben a *synechdoché fajához*, részben *fajtájához* tartozik. A *metalepsis* pedig, amelyben az okozatot nevezik meg ok helyett, vagy az okot az okozat helyett, a *metonímiához* tartozik. Az *onomatopoeiá*ban, ami új név kitalálását jelenti, egyáltalán nincs meg az eredeti jelentés megváltoztatása, ezért nem is szókép. Az *epitheton*, ami egy melléknév főnévhez való kapcsolása díszítés céljából, nem mindig szóképi, hanem saját jelentésű. Ha szókép, akkor vagy *metonimikus*, mint pl.: *rút* szegénység; vagy *metaforikus*, mint pl.: *ősz* tenger, *féktelen* vágyakozás. A *tapinosis* a meiosishoz, az *emphasis* a hyperbolához tartozik. A *periphrasis*, amikor semmit sem változtat meg, a mondatban másodlagos alakzat; amikor pedig megváltoztat, a változtatás különböző módja szerint különböző szóalakzatokhoz tartozik. A *hyperbaton* nyelvtani alakzat, amikor a beszédben nagyon távoli kitérő fordul elő. Az *aenigma*, *proverbium*, *apologus*ok és *parabolá*k az allegóriához tartoznak. Az *antiphrasis* helye az iróniánál van, mint a *sarcasmus*nak, *mycterismus*nak és (a fenti felsorolás) ezt követő többi elemének is.

III. Ezeket előrebocsátva, a logikus és legtermészetesebb sorrendet követve először a *metonímiát* tárgyaljuk, ugyanis *egymással összefüggő elemekből származik, ami a logikában is a legfontosabb.*

IV. A *metonímia*, magyarul *névátvitel* (transnominatio) egymással összefüggő dolgokból származó szókép. Vagy másképpen: (olyan szókép), amelyben az *ok* helyett az *okozatot*, a *lényegi* helyett a *járulékost*, az *előzmény* helyett a *következményt* alkalmazzák.

V. Mivel pedig a metonímia egymással összefüggő dolgokból származik, ami lehet *teljeskörű* vagy *bizonyos mértékű*, ezért a metonímia is részint *teljeskörű* összefüggésen alapul, mint pl. az *ok* és *okozat*, részint pedig *bizonyos mértékű* összefüggésen, mint pl. a *lényegi* és a *járulékos*.

VI. Az *ok metonímiája* az, amikor egy főnevet, ami elsődlegesen okot jelöl, okozat megjelölésére alkalmaznak. Mivel pedig egyes okok egy dolgot *elkezdenek*, mint pl. a *ható* és az *anyagi ok*; mások pedig *befejeznek*, mint pl. a *formai ok* és a *cél ok*, ebből következően az *ok metonímiája* is négyféle lehet: *ható*, *anyagi*, *formai* és *cél*.

VII. A *hatóok* metonímiájáról van szó, amikor egy hatóokot kifejező szót használnak a szorosan értelmezett okozat helyett. Ennek hét fajtája van. 1. Amikor *létrehozó* és *fenntartó* okot neveznek meg, de *létrehozott* és *fenntartott* okozatot értenek alatta, mint pl.: „Örvendezni fog *Jákob* és *Izrael*" (Zsoltárok 4:5.) – Jákob és Izrael *utódai* helyett.

VIII. 2. Amikor valaminek a *feltalálóját* említik, de a *feltalált* dolgot értik alatta, mint pl. *Bacchus* a *bor* helyett, *Ceres* a *gabona* helyett, *Mars* a *háború* helyett, *Vulcanus* a *tűz* helyett.

IX. 3. Amikor az *írót* nevezik meg az *írás* helyett, mint pl. „Megvan nekik *Mózes* és a *próféták*, és hallgatják őket", azaz Mózes és a próféták *írásait.*

Szűk bőrben szorong a nagy *Livius*,
akit nem fogad be egészében a könyvtáram.[12]

Liviust áll itt Livius *írásai* helyett.

X. 4. Amikor az *érzékelés* és *felismerés* szavait alkalmazzák ezek következményei helyett, mint pl. János 10:27. „Bárányaim *hallgatnak* szavamra", vagyis elhiszik, vagy engedelmeskednek. Zsoltárok 1:6. „*Ismeri* Jehova az igazak útját", vagyis helyesli.

XI. 5. Amikor emberi *érzelmeket*, továbbá *érzékelést* és *helyváltoztatást* az Istennek tulajdonítanak, és ezen érzelmek *hatását* értik alatta, mint pl.: Mikeás 7:9. „Az Úr *haragját* hordozom", vagyis a büntetést; Teremtés 6:6. „*Szégyellte* Jehova, hogy embert teremtett a földre, és *szomorkodott* lelkében." A szégyen és a szomorúság jelzi a *teremtmény megváltozását.*

XII. 6. Amikor olyan *eszközt* neveznek meg, amellyel valamit létrehoznak, vagy létre szoktak hozni, és az eszközzel létrehozott *dolgot* értik alatta, mint pl. Lentulus felismerte *kezét*, vagyis az írását. Térjünk ki az emberek *szeme* elől, ha már a *nyelvük* elől nem tudunk.

XIII. 7. Amikor *felszólító ok*ot (causa impulsiva) alkalmaznak, és azt a cselekvést értik alatta, ami ezen ok miatt következik be, mint pl.: *Könyörülj* rajtam, Uram, vagyis szabadíts meg engem a nyomorúságomtól. Az ok metonímiájához tartozik, amikor valamely *minőséget* mint *erényt* vagy *hibát* alkalmaznak az okozatuk helyett, mint pl.: A fejedelmeknek az a feladata, hogy megakadályozzák a *könnyelműséget*, azaz a zavargást, ami a könnyelműségből ered. Máté 6:2. „Amikor *alamizsnálkodsz*, ne kürtöltess magad előtt." Az alamizsna a könyörületességből adott ajándékokat jelenti.

XIV. Az *anyag* metonímiája az, amikor egy anyagot jelentő szót alkalmaznak, és azt a dolgot értik alatta, ami belőle készült vagy *természetes*, vagy *mesterséges* úton, mint pl. Habakuk 3:7. „Remegnek Midián földjének *állatbőrei*", azaz az állatbőrökből készült sátrak. Zsoltárok 45:10. „Jobbodon a királynő áll Ophir *aranyában*", azaz aranyozott ruhában és aranyékszerekkel. Vergilius: *Aeneis* 4. (547.)

Ne késlekedj, hogy kiérdemeld, *vassal* űzd el a fájdalmat
Quin morere, ut merita es, ferroque averte dolorem.
(Nem, végy tőrt, azt érdemelsz, pusztulj a halálba!)
(Lakatos István ford.)

Vasat mond, és kardot ért alatta.
Eclogák 1.

Erdei múzsáról dalolsz vékony *nádszálon*,
vagyis *sípon*, ami zabszálból készült.

[12] Tkp.: ...aki olyan nagy, hogy be sem fogadja...

(...erdei múzsádat leheled lágyhangú sipodba,...)
(Lakatos István ford.)

XV. A *forma* metonímiájában formát kifejező szót alkalmaznak a megformált helyett. Két fajtája van. 1. Amikor *elvont* áll a *kézzelfogható* helyett, mint pl. *emberség* ember. *igazság* igaz. *mesterség* mesterember helyett. A *tisztes művészet* koldulással keresi meg kenyerét. 2. Amikor a lényegi dolog formáját használják maga a lényeg helyett, mint pl. ApCsel. 2:41. „Körülbelül háromezer *lélek* csatlakozott az egyházhoz aznap", vagyis értelmes lélekkel rendelkező emberek.

XVI. A *cél* metonímiájában a célt kifejező ok áll az elért cél helyett. Ez a metonímia nem túl gyakori, a legjelesebb példái az alábbiak: *Eucharistia* áll szent vacsora, *példa* büntetés, *megpróbáltatás* és *gyötrelem* kereszt helyett, amit az Úr az övéire helyez. Vergilius: *Aeneis 1.* „*Tiszteletet* áldozott", vagyis áldozatot mutatott be tiszteletének jeléül. Továbbá ugyanott: „*A tiszteletet* az oltárra helyezte", vagyis az áldozati állatot.

V. FEJEZET
A HATÁSSAL, (MEGMUNKÁLT) ANYAGGAL, A MEGFORMÁLTTAL ÉS AZ (ELÉRT) CÉLLAL KAPCSOLATOS METONÍMIÁRÓL

I. Az előzőek voltak az ok metonímiái; az *okozat* metonímiáiról akkor beszélünk, amikor az okozatot alkalmazzák, és az okot értik rajta. Ezek: a hatás, a (megmunkált) anyag, a megformált és az (elért) cél metonímiái.

II. A *hatás* metonímiájában hatást kifejező szót alkalmaznak, és a hatóokot értik alatta. Hat típusa van. 1. A hatás *meglétét* (substantiva) jelző szavak állnak az okok helyett, mint pl.: Amikor Augustus a szuszogó Vergilius és a gyulladt szemű Horatius között, ezt mondta. *Sóhajok* és *könnyek* között ülök. A fazékban *halál* van. Az isteni erő eltávolította a *pusztulást*, azaz Clodiust. Íme, Sion, eljön a te *üdvöd*, azaz Krisztus.

III. 2. A hatás *meglétét* jelző szavakhoz hozzákapcsolják a kiváltó okot, mint pl.: *Isten* a mi *üdvünk*. A test *okossága* a *halál*. *Krisztus* a mi *békénk*.

IV. 3. *Melléknevet* alkalmaznak *cselekvést kifejező szó* helyett úgy, hogy hozzákapcsolják a (hatás) meglétét jelző szót, mint pl. *Boldog* Evangélium, *Szomorú* törvény, *Sápadt* halál, *Élő* remény. Cicero azért nevezte az A betűt szerencsésnek, a C-t pedig gyászosnak, mivel az előző a *felmentés* jelentésű (latin) szó (absolutio) kezdőbetűje, az utóbbi pedig az *elítélésé* (condemnatio). Ezeket akkor írták a szavazótáblára, amikor az adott bűnügyben világos volt a tényállás. 4. Bizonyos *igék* esetében is hasonló jelenségről van szó, mint pl. Ciceránál: „Nap mint nap köszönetet *mondok* neked" ahelyett, hogy: Biztos vagyok abban, hogy segíteni fogsz.

V. 5. Amikor *jó cselekedetekről* beszélnek, amelyek a hitből következnek, és magát a hitet értik alatta, mint pl.: ApCsel 2:21. „Mindenki, aki *segítségül hívja* az Úr nevét, üdvözül", azaz, akinek olyan a hite, hogy ez alapján hívja segítségül az Urat, üdvözül.

Ábrahám atyánk vajon nem a jó cselekedetei miatt igazult meg? azaz, Hite miatt, ami jó cselekdetekben nyilvánult meg.[13]

VI. 6. Isten igéje szolgáinak, továbbá a szentségeknek, olyan hatást tulajdonítanak, amire kizárólag Isten képes. János 20:23. „Ha közülük valakinek *megbocsátjátok* bűneit, akkor bűnbocsánatot nyernek." A bűnbocsánat itt a bűnbocsánat *hirdetését* (annunciare) jelenti.

VII. A *(megmunkált) anyag* metaforájában a (megmunkált) anyagot jelentő szó áll az anyagot jelentő helyett, mint pl.: *bort* szüretelni a szőlőt szüretelni helyett; *köpenyt, kabátot, cipőt* vásárolni, a vásznat vásárolni helyett. Vergilius ezért mond *virágfüzért* virág helyett, *Eklogák 10.*

> Virágfüzért gyűjt nekem Phyllis, énekel Amyntas.
> (...hol fonná a füzért Phyllis, dudorászna Amyntas.)
>
> (Lakatos István ford.)

VIII. A *megformált* metonímiájában a megformáltat jelentő szó áll a formát jelentő helyett, mint pl.: Az *igazat* és *méltányosat* dicsérik az igazság és a méltányosság helyett. Az Isten *bölcs*, azaz maga a bölcsesség. Az *ember* megért valamit, azaz az ember értelme.

VI. FEJEZET
A LÉNYEG METONÍMIÁJÁRÓL

I. Az előzőekben a teljes körű összefüggésen alapuló metonímiáról volt szó; a bizonyos mértékű összefüggésen alapuló lehet a *lényegi* és a *járulékos* metonímiája. A *lényegi* metonímiája az, amikor a lényeget kifejező szót alkalmazzák a járulékos helyett. Tizenkét típusa van.

II. 1. Valaminek a *tartalmazóját* (continens) nevezi meg a *tartalom* (contentum) helyett, mint pl.: Kiöntötte a *vizesedényt* a csatornába, azaz a vizet. A *vegyítőedénytől* bátor beszéd, vagyis a bortól. A *föld* megromlott. *Szicíliát* leigázták. 2. *Tulajdonos* a *tulajdon* helyett., mint pl.: „már a szomszéd *Ucalegon* lángol."[14] Felfalni és megenni *valakit*, vagyis a javait és vagyonát. 3. A *fővezér a hadsereg* helyett: *Saul* levágott ezret. *Marius* hatalmas csapatokat győzött le.

III. 4. Az *ügyvédet* vagy a *patrónust* nevezi meg az *ügyfél* helyett, mint pl. Cicero: *Caecina érdekében* (c. beszédében): „Azt mondtad: te visszaadtad. Tagadom, hogy *én* a praetor rendeletére visszakaptam." 5. A komédiák és tragédiák *szerepei* a *szereplők* helyett, mint pl.: Íme, bejön *Médea* vagy *Agamemnón*. 6. Magát a *dolgot* nevezi meg a *festmény* vagy *szobor* helyett, mint pl. Cicero: *A kötelességekről* 3.: „Nincs olyan festő, aki ki tudná egészíteni *Venusnak* azt a részét, amelyet Apelles félbehagyott." Elégették a *Tizenkét apostolt.*

---

[13] A *jó cselekedetek* protestáns teológiai értelmezéséről lásd a Melanchthon- és Dresser-fejezet jegyzeteit.

[14] Vergilius *Aeneis*-ének ismert szállóigéje: „...iam proximus ardet Ucalegon."

IV. 7. A *megszámlált dolgot* nevezi meg a *szám* helyett, mint pl.: Írj *ezer* napot. Adj hozzá *száz* aranyat. *Harminc* tanulmányt fogok írni. 8. A *jelöltet* nevezi meg a *jel* helyett, mint pl.: A hold *esik*, *fúj*, *derűs* a sápadt, vöröslő és fehér helyett. Népem *vétkét* eszik, azaz az áldozati állatokat. Az Eucharistia *kenyere* Krisztus teste. A *H (hang)* tulajdonképpen kilégzés. 9. A bizonyos *időben* megtörtént *dolgot* nevezi meg az *idő* helyett, mint pl. Az Isten a *fényt* elnevezte napnak, azaz időnek.

V. 10. A *helyet* nevezi meg a *cselekvés* helyett, ami ott szokott végbemenni., mint pl.: Kérlek, ne gondolkodj mindig a *forumról*, *a törvényszéki padsorról*, *szónoki emelvényről és a curiáról*. A közügyekre utal, amelyeket a fórumon szoktak intézni. Máté 16:18. „A pokol *kapui* nem vesznek erőt az egyházon", vagyis az ott kigondolt tervek. 11. Egy *összefüggés lényegét* (subiectum inhaesionis) nevezi meg, és egy *járulékos összefüggést* (adiunctum inhaerens) kell érteni alatta, mint pl.: Máté 5:29. „Ha a jobb *szemed* megbotránkoztat téged, vájd ki és dobd el magadtól." 12. Egy *lényegi akadály* áll az *akadályozott járulékos* (adiunctum occupatum) helyett, mint pl.: Fegyverek között hallgatnak a *törvények*, vagyis a bírák, akik a törvénykezéssel foglalkoznak.

VII. FEJEZET
A JÁRULÉKOS METONÍMIÁJÁRÓL

I. A *járulékos* metonímiájában a járulékos (dolgot) kifejező szót alkalmazzák a lényeget kifejező helyett. Tizenegy típusa van.

II. Valaminek a *tartalmát* nevezik meg a *tartalmazó* helyett, mint pl.: Nyissuk ki a *termést*, vagyis a termést raktározó helyiségeket. Lépj be Urad *örömébe*, vagyis az öröm helyére.

III. 2. Bizonyos *tulajdonságok* és *járulékos dolgok* állnak azon dolgok és személyek helyett, amelyekhez kapcsolódnak, mint pl.: Jehova szereti az igazságosságot, vagyis az igaz embereket. Elpusztítom hasuk *vágyait*, vagyis a vágyva vágyott gyermekeket. Ki kell emelni azt az esetet, amikor erényeket és bűnöket neveznek meg azon emberek helyett, akikre ezek jellemzőek. Cicero: „Az *oktalanság*, *álom*, *tudatlanság*, *erőszakosság*, *őrültség* olyanfajta dolgok, amelyekből gyakran kihallatszik az igazság." Amelyekből, vagyis azon emberektől, akik gyermekdedek, álmatagok stb.

IV. 3. A *jel* áll a *jelölt* helyett, mint pl.: Nem távozik el a *jogar* Júdától, míg el nem jön Silo; a jogar a hatalmat jelöli.[15] Zsoltárok 2. *Csókoljátok meg* Isten fiát, vagyis adjátok meg a hódolat jelét.[16] Sem a nép által adott *vesszőnyalábok*, sem a *bíbor* nem befolyásolta.[17]

---

[15] Silo, Efraim hegységben lévő város (Bír 21:19). Az izraeli törzsek kiemelkedő kultuszhelye, ahol évente ünnepeket tartottak, itt helyezték el a kijelentés sátrát. (Józs 18:1, Bír 18:31, 1Sám 1:3) Józsué itt jelölte ki a hét törzs területét.

[16] Psal 2. Osculamini filium Dei... A Vizsolyi Biblia fordításában: „Czókolgassátoc az Fiat, hogy meg ne haragodgyec..." Ugyanez Szenci Molnár Albert átköltésében: „Czokollyátoc ez néktec küldött fiat..."

[17] A vesszőnyaláb (Fasces) közepén elhelyezett bárd a legfőbb római állami tisztségviselők hatalmi jelképe volt, amelyet a lictorok hordoztak előttük ünnepeken, vagy bármely nyilvános

V. 4. Az *öltözék* áll a *személy* helyett, aki azt viseli, mint pl.: Tibullusnál: „Törődj inkább a *togával*", ahol a toga alatt egy gazdag kéjnőt ért. Rómában ugyanis a családanyák hosszú ruhát, a kéjnők pedig togát viseltek. Másik példa: *Toga* és *togát viselők* – a rómaiak; *köpeny* és *köpenyt viselők* – a görögök; a *hadi köpeny* a katonákat jelenti.

VI. 5. Az *elnevezés* áll a *dolog* helyett, mintegy a *jelkép* és az *ismertetőjel* a *jelölt dolog* helyett, mint pl.: Védjen meg téged Jákob Istenének *neve*. Hinni Isten egyszülött fiának *nevében*. Jézus *nevére* minden térd meghajlik.

VII. 6. *Jelkép* áll, és azt értik alatta, amit jelképez, mint pl. Máté 11:14. „Ő (Keresztelő Szent János) *Illés*, aki el fog jönni." János 19:36. „Ne törjék össze csontját *neki, a báránynak*." Bárányt mond Krisztus helyett, akinek bárány az előképe.[18]

VIII. 7. Az *időt* nevezik meg azon *dolog* helyett, ami abban az időben létezik vagy végbemegy, mint pl.: Gonosz *kor* áll, azon gonosz emberek helyett, akik abban a korban élnek. Imádkozott Jézus, hogy ha lehetséges, távozzék el tőle az az *óra*, vagyis a szenvedés.[19] „A király elbeszélte a bölcseknek és tudósoknak az időket", vagyis azokat a dolgokat, amik abban az időben történni szoktak. Eszter 1.

IX. 8. Egy *akadályozott járulékost* neveznek meg, és az *akadályozó lényegit* értik alatta, mint pl.: Ki hiszi el, amit tőlem *hall*? – 'ha a beszédemet meghallgatja' helyett. *Szerelmemet* keresztre feszítették – Krisztust (kell érteni alatta). Ellopták a *szívemet*. *Lelkemet* rabolták el. Jákób atyja *félelmére* esküdött, vagyis Jehovára.

X. 9. Egy *járulékos előzmény* áll a *következmény* helyett, mint pl. A *vakok* látnak, a *bénák* járnak és a *süketek* hallanak, vagyis, akik vakok, bénák, süketek voltak. Jézus Bethániában a *leprás* Simon házában volt, vagyis az egykori leprás (házában).[20]

XI. 10. Egy *kapcsolt járulékos* (dolgot) alkalmaznak, és *azt* kell alatta érteni, *amihez* kapcsolódik, mint pl.: *Eltakarta* a lábát, vagyis könnyített a gyomrán.

XII. 11. Egy *járulékos következmény* áll az *előzmény helyett*, mint pl.: *eltemették* a meghalt helyett.

---

szereplésük alkalmából. A bíborszínű toga a consulokat illette meg, később uralkodói, főpapi, pápai hatalmi jelkép.

[18] „Non confringetur ei, nempe agno, os." Nem sikerült földeríteni, hogy Buzinkai milyen latin nyelvű Szentírást használt; bár az is meglehet, valahonnan fejből idézte a szöveget és fordította vissza latinra. Ugyanis mind a Vizsolyi, mind Szenci kiadásai (1608, 1612) erősen eltérnek ettől a latin változattól. Luthertől viszont nagyon közel áll hozzá.

[19] Újszövetségi hely: Márk 14:35.

[20] Leprás Simon, akit Jézus gyógyított meg rettenetes betegségéből. Nem sokkal az elfogatása előtt Jézust tanítványaival együtt vendégül látta, házában egy asszony drága kenetet öntött Jézus fejére. Mt 26:6kk, Mk 14:3 kk.

VIII. FEJEZET
AZ IRÓNIÁRÓL

I. Az előzőekben összefüggéseken alapuló szóképekről volt szó; az irónia *eltéréseken* alapul. Az *irónia* olyan szókép, amelyben egy eltérő dolgot alkalmaznak egy másik eltérő dolog helyett.

II. Nem értek egyet azoknak a meghatározásával, akik szerint az irónia olyan szókép, amely *ellenkező* dolgokon alapul (a contrario ad contrarium). Ugyanis nem csupán ellentétes dolgokból származik az irónia, mint pl. *ellentétből, összefüggéstelenségből, ellentmondásból és megfosztásból*, hanem *különbözőségből* és *eltérésből*, amint azt példák segítségével bemutatom.

III. Az iróniával kapcsolatban meg kell vizsgálnunk *járulékos jegyeiket* (adiuncta signa), amelyek segítségével megértjük, és a *fajtáit*, amelyek segítségével rendszerezzük.

IV. Az iróniát megérthetjük a *tárgybeli eltérés* alapján, amikor maga a beszéd tárgya jelzi, hogy mást mondunk és mást gondolunk, mint pl.: ha Szophoklésszel a rossz jóst *tiszteletreméltó* jósnak nevezzük; vagy Ciceróval a hitvány fővezért *kiválónak*. Vagy a *hanglejtés* (jelzi az iróniát), mint pl.: Hej *kiváló* férfiú, *bölcsen* vigyáztál. Itt még taglejtéssel is jelezni kell az iróniát. Vagy a *tárgybeli eltérés* és a *hanglejtés* együttesen jelzik, amikor a tárgy és a hanglejtés egymásnak ellentmond, mint pl.: *Ragyogó* dicsőséget és *hatalmas zsákmányt* szereztetek, jóllehet dicsőségről és zsákmányról szó sincs.

V. Ami a *fajtáit* illeti, az irónia alapja vagy a *különbözőség*, vagy a szembenállás. A *különbözőségen* alapuló iróniáról akkor van szó, amikor két különböző dolog közül az egyiket alkalmazzák a másik helyett, mint pl.: Odüsszeusz *csinos* volt, nem pedig *ékesszóló*. Sulla Mithridatészt *legyőzve* tért haza, nem pedig a *győzelem jeleit* hozta magával. Ligarius tette pedig *bűn* volt, nem pedig *tévedés*.[21] Ezekben a példákban két különböző dolog közül az egyiket alkalmazzák a másik helyett.

VI. A szembenálláson alapuló irónia esetében a kiindulópont vagy az *eltérés*, vagy az *ellentét*. *Eltérésen* alapul az irónia akkor, amikor két eltérő dolog közül az egyiket alkalmazzák a másik helyett, mint pl., ha Euclidót *takarékosnak* mondod *fösvény* helyett, továbbá ha *bőkezűt* mondasz *tékozló*, *bátort vakmerő* helyett.

VII. Kifejezőbb az irónia, ha *(egymással) ellenkező* dolgokat egyfelől úgy alkalmaznak, mintha azok *(egymást) erősítenék*: ilyen az *összefüggéstelenség* és az *ellentét*; másfelől úgy, mintha azok egymást *megcáfolnák*: ilyen az *ellentmondás* és a *megfosztás*.

VIII. Az *összefüggéstelenségen* alapuló irónia az, amikor két dolgot, mint egy összefüggés két tagját alkalmazzák, mint pl.: Ha egy makacs szolgához így szól a hős: Te vagy az *úr*, és én *szolgaként alárendelem magam neked*. Továbbá az *asszony* a férj *irányítója*; valamint: A *tanárnak* kell tisztelnie a *tanulókat*.

IX. Az *ellentéten* alapuló irónia az, amikor az ellentét egyik tagját alkalmazzák, és a másikat értik alatta, mint pl.: Hej *kiváló* férfiú, *bölcsen* vigyáztál, ahelyett, hogy: hej gonosz ember, rosszul gondoskodtál. Ebben nyilvánul meg tanárod iránti *engedelmességed*: A szépművészetek *szeretetében* és a *szorgalomban*.

---

[21] Ligariusra vonatkozóan: vö. a Melanchthon-fejezet *(Rhetorica)* vonatkozó jegyzetével.

X. Az *ellentmondáson* alapuló irónia az, amikor egy ellentmondás két tagja közül az egyiket alkalmazzák és a másikat értik alatta. Ennek két típusa van. 1. *Állítás* áll a *tagadás* helyett, mint pl.: A római nép *szenátora*, a lovagrend *dísze* (Cicero), a 'nem szenátora', és 'szégyene' helyett. Gen. 3. Ádám olyan, mint egy közülünk, ahelyett, hogy : nem olyan.[22] 2. *Tagadás* áll az *állítás* helyett; az iróniának ezt a típusát *tagadásnak* (apophasis) nevezik, mivel valamiről azt állítjuk, hogy nem tesszük meg vagy nem mondjuk, jóllehet éppenhogy megtesszük, vagy mondjuk, mint pl. Cicero: „*Nem védem* Apolloniust, barátomat és vendégbarátomat" – 'védem' helyett.[23] „*Nem beszélek* ennek az embernek a derekasságáról, erényességéről, gondosságáról" – 'beszélek' helyett. Ide tartozik még a *szójáték* (antiphrasis), ami ellentétes jelentésű, de hasonló hangzású szavakon alapul, mint pl.: A *párkák*, akik legkevésbé sem *kíméletesek*. *Háború*, ami egyáltalán *nem szép*.[24]

XI. A *megfosztáson* alapuló irónia az, amikor valaminek a *birtoklását* alkalmazzák attól való *megfosztottsága* helyett, vagy *megfosztottságát birtoklása* helyett. Ennek két típusa van. 1. Amikor *állítás* áll *tagadás* helyett, mint pl.: Ha tőletek függne, tudnák az istenek – 'nem tudnák' helyett. *Tagadás* áll *állítás* helyett; ide tartozik a a *mellőzés* (paralcipsis, praeteritio), amikor azt színleljük, hogy valamit mellőzünk vagy elhallgatunk, amit valójában nagyon is hangsúlyozunk. Kifejezésmódja: *nem említem, mellőzöm, hallgatok róla, elhallgatom, nem említem, elmellőzöm.* Példák: „*Aludjatok* csak és *pihenjetek.*" Máté 26:45. 'virrasszatok' és 'keljetek fel' helyett. „Hallottátok bírák; én azonban most mindezeket *nem említem és elhagyom*" (Cicero) 'felemlegetem' és 'előterjesztem' helyett. Néha a mellőzést kérdés fejezi ki, mint pl.: Miért *említeném meg* a gyalázatos gyilkosságokat? miért a tyrannosz gaztetteit?

XII. Az irónia *járulékos* hatása szerint lehet *bántóbb* (acerbior) vagy *enyhébb* (mitior). Az utóbbihoz tartozik a *választékosság* (asteismus), az *udvariasság* (charientismus), az *utánzás* (mimesis), az *elhárítás* (accismus); az előbbihez pedig a *gúny* (sarcasmus), a *fintor* (myeterismus) és a *kicsúfolás* (χλουασμὸς).

XIII. A *választékosság* kifinomult és szellemes kinevettetés. Ezt alkalmazta a makedón Philipposz, amikor hadseregét elküldte, hogy uralma alá hajtsa a perzsákat. *Azt írta, hogy tudomására jutott, miszerint a perzsák ellen lázadás tört ki, és ő azért küldi hozzájuk katonáit, mert tudja, hogy egy derék embernek illik másokat megsegíteni szorult helyzetükben.*

XIV. Az *udvariasság* az indulatos ellenfél lecsillapítása szelíd szavakkal. Vagy ahogyan Vossius (*Szónoklattan* 4. könyv, 10. fejezet) határozza meg: „durva és erőszakos beszéd enyhítése kedves és szelíd szavakkal", mint pl.: Kérlek, *szebb szavakat* (használj). Az istenek (fordítsák) *jóra*. *Választékosabban* beszélj.[25]

---

[22] „Gen 3. Adam *est* sicut unus ex nobis, pro non est." A Vizsolyi fordításában: „Imé az ember ollyanná lett, mint mi közzülünc egy…"

[23] A hivatkozásból ugyan nem derül ki egyértelműen, csak valószínűsíthetjük: Apollonius, Meneeles tanítványa, rétor, 81-ben Cicero is hallgatta és nagyra becsülte. Rómában és Rhodosz szigetén működött, J. Caesart is tanította retorikára, több műve elveszett.

[24] A szójáték alapja a 'Párkák' és a 'kímél' (latinul: parco), valamint a 'háború' (latinul: bellum) és a 'szép' (bellum mn.) hasonló hangzása.

[25] G. J. Vossius (1577–1649) holland szerző, *Commentariorum Rhetoricarum sive Oratoriarum Institutionum libri sex* c. összegező műve először 1606-ban jelenik meg. Magyarországon is igen

XV. Az *utánzás* az, amikor mások kifejezéseit használjuk kifigurázva azokat, mint pl. Zsoltárok 22:9. „Bízott Jehovában, hát *szabadítsa meg* őt, *mentse meg őt*, hiszen *kedvét lelte* benne."[26] (Pál apostol a) Kolossébeliekhez 2:25. „Ne *érintsd*, ne *kóstold*, ne *törődj vele*." Itt az apostol az emberi hagyományt utánozva bizonyos ételekről beszél.[27] Ugyanígy Ésaiás 14. Itt ragyogóan utánoz egy beszédet, amikor a királyok a babiloni királyt fogadják a pokolban.

XVI. Az *elhárítás* egy nagyon vágyott dolog látszólagos visszautasítása. Elnevezését (accismus) egy Acco nevű ostoba asszonyról kapta, aki rendszerint visszautasította azt, amire vágyott. Példák: Nem akarok körtét, mert keserű. Vagy ha valaki azt mondja a visszautasított Amasiusszal: *Nem is akarok* én szüzet; van még Xanthippé vagy Thais.[28]

XVII. A *bántóbb* iróniához az alábbiak tartoznak. A *gúny* olyan, ellenséges szándékú kifigurázás, amely valakit, aki súlyos veszedelemben forog, ellentét felhasználásával megbánt. Vagy ahogyan Vossius meghatározza (*Szónoklattan* 4. könyv, 10. fejezet): „Ellenséges szándékú kifigurázása valakinek, aki meghalt, vagy éppen haldoklik." Máté 27:29, 42. „Üdv néked, zsidók királya." Ugyanígy az *Aeneis*ben (12. ének) Turnus gúnyosan szólítja meg Eumedest, akit már legyőzött és földre terített:

> Járd csak be így, leterítve a *földeket* és Hesperiát,
> amire már a trójai háborúban is törekedtél; ez a *jutalma* azoknak,
> s így *alapítanak* várost, akik fegyverrel merészelnek rám rontani.
>
> (Melyre hadat hoztál, íme Hesperiát, e mezőket,
> Mérd fel, trójai, fekve: falat pedig így rak, e díjat
> Kapja, ki szablyát vonva velem viadalra mer állni.
>
> (Lakatos István ford.)

---

elterjedt volt az egész században, 1696-ban Tótfalusi Kis Miklós is kinyomtatta egy kivonatát. A mű a retorikai szinkretizmus magas színvonalú alkotása, Keckermann mellett Vossius a XVII. század egyik legismertebb és leghasználtabb szerzője; számos magyar könyvtárban maradtak fönn példányai.

[26] A Vizsolyi Bibliában eltérő számozással 22:8: „Bizott az WRban, Babaditsa meg őtet, mentse meg őtet, mert ő néki ió akaróia."

[27] Pál apostolnak a Kolossébeliekhez írott leveléből vett idézet a Vizsolyi Biblia szövege alapján: „Annac okaért ha meg haluan az Christussal, meg szabadúltatoc ez világnac betüitől, miért terhelitec magatokat Ceremoniáckal, mintha ez világban élőc vólnátoc. *Ne egyed, ingyen meg se kóstóld, ingyen se illesd?*" (2:20–21.) Károlyi marginálija is egyértelművé teszi, hogy ez a hamis kultuszok ellen szól, amelyektől épp úgy meg kell szabadulni, mint ahogy a körülmetélkedés is érvénytelenné vált. Az a régi élet, amelyen ezek uralkodtak: nincs többé, meghaltak Krisztus eljövetelével és megváltásával. Mi értelme lenne szolgálni nekik tovább, azt képzelve, hogy az általuk igényelt aszkézis – melynek kifejezői az ilyen tilalmak: ne fogd meg, meg ne kóstold, nem eheted! – az igaz életszentség lenne.

[28] Xanthippé a hagyomány szerint Szókratész házsártos felesége volt; Thais pedig a kéjnők körében gyakori név.

XVIII. A *fintor* is ellenséges szándékú kifigurázás, amit az orr felhúzásával jeleznek; ez azonban nem okoz veszedelmet annak, akit kinevetnek. Terentiusnál: *„Azt hiszem, valami újfajta vallásosság szállt most meg téged."*

XIX. A *kicsúfolással* (subsannatio) szemére vetünk valakinek valamit, hogy vallomást csikarjunk ki belőle, mint pl.: Azt mondhatja most az istentelen, hol van a te Istened.

XX. Az irónia *alkalmazásáról* a következőket kell megjegyeznünk. 1. Szókratész módjára kell alkalmazni, vagyis kedvesen és szellemesen; Szókratész ugyanis az iróniát szellemesen és emberségesen alkalmazta, ezért nevezték őt εἴρωνnak, azaz *tettetőnek*. 2. Az iróniát leginkább a tréfában kell alkalmazni, olykor azonban a vitában és a cáfolatban is. 3. Az iróniát néha már a bevezetésben is alkalmazzák, amivel az ügy biztos kimenetelére utalnak. Erre jó példa található Cicero *Ligarius érdekében* tartott beszédében.

IX. FEJEZET
A METAFORÁRÓL

I. Az előzőekben az eltéréseken alapuló szóképekről volt szó; a metafora *összehasonlításból* ered. A metafora ugyanis olyan szókép, amelyben két összehasonlított dolog egyike szerepel a másik helyett.

II. Néhányan a metafora fogalmi körét leszűkítik azzal, hogy csupán *hasonlóságon* (similia) alapulóként határozzák meg. Valójában azonban elismerik, vagy legalábbis elismerhetnék, hogy a metafora az *egyenlőségen* (paria) is alapulhat, jóllehet ismertebbek és gyakoribbak a hasonlóságon alapulók. Tehát kétfajta metafora van, a *mennyiség* metaforája, amely *egyenlőségen* alapul, és a *minőség* metaforája, amely a *hasonlóságon* alapul.

III. Az *egyenlőségen* alapuló metafora az, amikor azonos számú dolog áll egy másik azonos számú helyett, mint pl.: Teremtés 13:16. Ábrahám utódai a *föld pora*, vagyis olyan sokan vannak. Teremtés 22:17. Ábrahám utódai a *tenger homokja és az ég csillagai*. Máté 12:1–8. A tanítványoknak, akik szombaton kalászokat téptek, az *éhsége Dávidé* volt, vagyis nagy és mardosó, miként Dávidé.[29] Nabal *barom*, vagyis olyan ostoba, mint egy barom.[30] Ovidius gyötrelmei a tengerpart *kagylói* és az *ég csillagai*.

---

[29] A hivatkozott hely: „Abban az időben a vetéseken át haladt Jézus szombatnapon; tanítványai pedig megéheztek, és kezdték a kalászokat tépni és enni. Látván pedig ezt a farizeusok, mondának néki: Ímé a te tanítványaid azt cselekszik, amit nem szabad szombatnapon cselekedni. Ő pedig monda nékik: Nem olvastátok-é, mit cselekedett Dávid, mikor megéhezett vala ő és akik vele valának? Hogyan ment be az Isten házába, és ette meg a szentelt kenyereket, amelyeket nem vala szabad megennie néki, sem azoknak, akik ő vele valának, hanem csak a papoknak? Vagy nem olvastátok-é a törvényben, hogy szombatnapon megtörik a papok a szombatot a templomban és nem vétkeznek? Mondom pedig néktek, hogy a templomnál nagyobb van itt. Ha pedig tudnátok, mi ez: Irgalmasságot akarok és nem áldozatot, nem kárhoztattátok volna az ártatlanokat. Mert a szombatnak is Ura az embernek Fia."

[30] Nábál, Káléb nemzetségéből származó ószövetségi gazdag ember, a júdai hegyvidéken lakott. (1Sám 25:3) Amikor Dávid Júda pusztájában bujdosott, embereivel önfeláldozóan és

IV. Nem szabad a felsorolt és hasonló példákat *túlzásként* (hyperbolé) meghatározni, és ezen a címen kizárni belőlük a *metaforát*. Megengedem ugyan az efféle értelmezést is, de mivel a *hyperbolé* nem egyik *fajtája* a szóképnek, hanem a szóképek egyik különös jellemzője, azt állítom, hogy az efféle hyperbolé valójában metafora.

V. A *hasonlóságon* alapuló metafora az, amikor két hasonló dolog közül az egyiket alkalmazzák a másik helyett. S bár a világmindenségben semmi sincs, amiből hasonlóság alapján ne eredhetne metafora, mégis azok a legfontosabb metaforák, amelyek *Istennel* és a *természettel kapcsolatos* dolgokból származnak.

VI. A metaforák alapját az Istennel kapcsolatos dolgok képezik: 1. Maga *Isten* és *tulajdonságai*, mint pl. *isteni* erény, 'ragyogó' helyett. 2 Korinthusiakhoz 4:3–4. „Az *Isten* a világon elvakította az istentelenek lelkét." Cicero: *A szónok* (c. művében): „Az érvek elrendezésében számomra te *Istennek* tűnsz." Ugyanígy Vergilius Augustust Istennek nevezi *(Eklogák 1.)*:

> O Meliboeus, *Isten* adta nekünk ezt a nyugalmat.
>
> (O, Meliboee Deus nobis haec otia fecit...
> Ó, Meliboeus, egy isten adott nekem ily nyugodalmat...
> (Lakatos István ford.)

2. Jó és rossz *angyalok*, mint pl. Apokalipszis 2:1. „Az efezusi egyház *angyalának* írd meg", vagyis az efezusi tanácsnak. János 6:70. A Megváltó ezt mondja az iskarióti Júdásról: „Egyikőtök *ördög*."

VII. A *természettel kapcsolatos dolgok* sorában az első az *ég*, annak *jellemzői* és *alkotórészei*, mint pl. Teremtés 11:4. „Építsünk magunknak várost és tornyot, amelynek teteje az *égig* ér." 2. A *Nap*, a *Hold* és a *csillagok*, valamint ezek *tulajdonságai* és *alkotórészei*, mint pl. Malakiás 3:20.: „Nektek pedig, akik félitek nevemet, felkel az igazság *napja*." Apokalipszis 2:28.: „Annak, aki győz, nekiadom a *hajnalcsillagot*". A hajnalcsillagot, vagyis *saját magamat*. Apokalipszis 22:16.[31]

VIII. 3. Az elemek, amelyeken metaforák alapulnak. *Tűz*, mint pl. Jehova *tűzzel* emészt el. A dicsőségvágy *tüzel* mindannyiunkat törekvéseinkben. A természet *kicsiny lángokat* helyezett belénk. A gabona iránti *tüzes vágy*. *Lángra lobbanni* a haragtól. *Levegő*, mint pl. fenyegetést *lehelni*. *Felhős* idő, 'szerencsétlenség' értelemben. *Szeles* ember. 'könnyelmű' helyett. *Szélcsendes* élet. *Víz*, mint pl. „Az Úr az én pásztorom, *csörgedező vízhez* vezet engem."[32] Az ékesszólás arany *folyója*. A beszéd *bugyborékolása*.

---

segítőkészen védelmezte Nábál nyájait. (1Sám 25:18, 37) Amikor Dávid szorult volna segítségre, Nábál ostobán és önző módon elutasította, csak felesége: Abigail könyörgésére (később Dávid felesége) menekült meg Dávid bosszújától.

[31] Jel 22:16: Én, Jézus küldöttem az én angyalomat, hogy ezekről bizonyságot tegyen néktek a gyülekezetekben. Én vagyok Dávidnak ama gyökere és ága: ama fényes és hajnali csillag.

[32] Az idézet a 23. zsoltár 1–2. verse, Szenci Molnár Albert fordításában: „Az Úr énnékem őriző pásztorom, / Azért semmiben meg nem fogyatkozom. / Gyönyörű szép mezőn engem éltet / És szép kies folyóvízre legeltet."

Egy *cseppnyi* jó tanács. Egy *csepp* tény, *tengernyi* szó. *Föld*, mint pl. A mag jó *földbe* kerül, azaz tisztességes és jó lélekbe. *Földi* gondolatokkal foglalkozni. A *föld* gyermeke, azaz, aki a mennyei dolgokkal nem törődik.

IX. 4. *Természeti, időjárási jelenségek* (meteora), *jellemzőik* és *alkotórészeik*, csoportosítva: 1. *Tűzzel* kapcsolatosak, mint pl. *Füst* árad orrából, emésztő tűz a szájából: izzó parázs származik tőle. Ostoba *villám*. „A két Scipio, a háború *villámai*." Vergilius: *Aeneis* 6. 2. *Levegővel* kapcsolatosak, mint pl. Hóseás 8:7. „Mivel *szelet* vetettek, *vihart* aratnak." Efezusiakhoz 4:14. „Ne legyünk többé ingatag gyermekek, akiket a tanítás *szele* sodor magával." 3. *Vízzel* kapcsolatosak, mint pl. Péter 2. levele 2:17.: „A hamis tanítók *víz* nélküli források, széltől űzött *fellegek*." Zsidókhoz 12:1. „Mivel a tanúk ily nagy *fellege* vesz körül bennünket." Akkora csoport, mintha sűrű *felhő* lenne.

X. 5. *Kövek*, akár *egyszerűek*, akár *értékesek*, mint pl. Eltávolítom *kőből való* szíveteket, és húsból való szívet adok nektek. Azt mondanád, *kőből* van. *Gyémánt* kötelék. Márk 12:10. „A *kő*, amit félredobtak az építők, az lett a szegletkő."

XI. 6. *Fémek*, pl. *arany*, *ezüst*, *bronz*, *vas*, *ón*, *ólom* és *kibányászott érvek*, mint pl. Apokalipszis 3:18. „Azt tanácsolom neked, hogy vegyél tőlem tűzben kipróbált *aranyat*", vagyis bölcsességet és jámborságot. *Aranykor*. *Vasból* való szív. 1 Korinthusiakhoz 13:1. „Szóljak bár az emberek vagy az angyalok nyelvén, ha szeretet nincs bennem, olyan vagyok, mint a zengő *érc* vagy pengő *cimbalom*."[33]

XII. 7. *Növények*, mint pl. *fűvek*, *cserjék*, *fák*, ezek *részei*, *tulajdonságai* és *hatásaik*, mint pl. Ésaiás 40:6. „Minden test *fű*." Zsoltárok 51:9. „Hints meg engem *izsóppal*, hogy megtisztuljak." János 15:5. „Én vagyok a *szőlőtő*, ti pedig a *szőlővesszők*." A tudomány *gyökere* keserű, *gyümölcse* azonban édes.[34]

XIII. 6. Az *élőlények*, azok *részei* és *tulajdonságai* általában; különösen pedig az *állatok*, mint pl. János 1:29. „Íme Isten *báránya*, aki elveszi a világ bűneit." Apokalipszis 5:5. „Íme győzött az *oroszlán* Júda törzséből." 1 Sámuel 24:13. „Miért üldözöl engem, egy döglött *kutyát*, egy *bolhát*", vagyis egy kitaszított embert. Ez egyébként túlzó kisebbítés (meiosis hyperbolica). Az *ösztövér az ösztövért* vakarja, vagyis a bűnös emberek segítik egymást.

XIV. 9. Az *ember*, *részei*, *tulajdonságai* és etikai, társadalmi, gazdasági, egyházi, tudományos, kétkezi vagyis mesterségbeli *tevékenysége*, mint pl. Efezus 4:22–23. „Vessétek le a *régi embert*, és öltsétek magatokra az *új embert*." Máté 5. „Boldogok, akik *sírnak*, mert *nevetni fognak*."[35] János 10:7. „Én vagyok az *ajtó* a juhok számára." Cicero: *A szónok* 2. „Nekem ott nem *vetnek*, nem is *aratnak*." Plautus „Keserves dolog, ha jótéteményeidért gonoszságot *aratsz*." Vergilius: *Aeneis* 2. „Kettős szikla mered az égre *fenyegetően*."

---

[33] A Vizsolyi fordításában: „Ha embereknec vagy Angyaloknac nyelvueken ßólnék is, ßeretet ha nintsen én bennem, ollyanná löttem mint a zengő ertz, és az pengő Cymbalom."

[34] A Szókratésztől származtatott sententia Buzinkai kortársai közül Apáczai Csere Jánosnál többször is előfordul: latinul és magyarul is, utóbbi a *Magyar Logikácská*ban: „Az tudomány gyükere keserű, gyümölcse penig gyönyörűséges."

[35] Buzinkai itt pontatlanul idézi a Bibliát, ugyanis a latin eredetinek egészében megfelelő szöveg (Beati estis, qui nunc fletis: quia ridebitis.) a Lukács 6:21-ben található: „Boldogok ti, kik most sírtok: mert nevetni fogtok."

XV. Másfajta metaforák, amelyeket általában négy típusba sorolnak. 1. *Élőlényekről* vett és *élőlényekre* vonatkoztatott (metaforák), mint pl. A birodalom *kormányrúdját* birtokolni, vagyis az államot irányítani. Ezékhiel 34. „Legeltetem juhaim", 'vezetem a népet' helyett. 2. *Élőlényekről* vett és *élettelen dolgokra* vonatkoztatott (metaforák), mint pl. A megbecsülés *táplálja* a művészetet. *Vajúdnak* a hegyek. Habakuk 3:17. „*Hazudik* az olajfa termése", vagyis hamis reményt kelt. 3. *Élettelen dolgokról* vett és *élőlényekre* vonatkoztatott (metaforák), mint pl. *Hasadékokkal* teli ember. Az ember *virág*. Krisztus *szőlőtő*. 4. *Élettelen dolgokról* vett és *élettelen dolgokra* vonatkoztatott (metaforák), mint pl. Cicero: „A jámborság minden erény *alapja*."

XVI. A metaforák az *összefüggés* szerint lehetnek 1. *Világosak* (apertae), mint pl. A köztársaság *fénye*. A város *ragálya*. 2. *Visszafogottak* (moderatae), mint pl. *Felfejteni a szövetet*, vagyis elemzést végezni. 3. *Ridegek és vadak*, mint pl. *emberszörny*. 4. *Durvák*, mint pl. Hóval *teleköpdösött* hegyek.

XVII. Vannak *egyszerű* és *összetett* metaforák. Az *egyszerűnek* két tagja van, mint pl. Heródes *róka*. Krisztus *bárány*. Az *összetettnek* négy (tagja van), mint pl. Amilyen a *fej* a többi *testrészhez* viszonyítva, olyan az *uralkodó* az *államhoz* viszonyítva. Itt kettős hasonlóságról van szó, ugyanis hasonló a *fej* és az *uralkodó*, valamint a *testrészek* és az *állam*.

XVIII. Végül a metafora lehet *kétirányú* (reciproca) és *egyirányú* (non reciproca). A *kétirányú* kölcsönösen vonatkozhat mindkét tagjára, pl. lehet *kocsihajtót* mondani a *kormányzó* helyett és viszont. Hasonló a helyzet a *mély* és a *magas* esetében, ugyanis mindkettő egyaránt lehet a tenger és az ég jelzője.[36] Az *egyirányú* nem vonatkozhat (a metafora) mindkét tagjára. A hegy *csúcsára* lehet azt mondani, hogy a teteje, de az ember fejének *tetejére* nem lehet azt mondani, hogy a csúcsa.

XIX. Azokat tartják nagyon találó és leginkább alkalmazható metaforáknak, amelyekkel az élettelen dolgoknak cselekvést és akaratot tulajdonítanak. Vergilius *Aeneis*ének VIII. énekében pl. Az Araxes (folyó) *haragszik* a hídra. Ugyanígy Cicerónál (*Ligarius érdekében*): „Mert mit *vitt véghez*, Tubero, a te kivont kardod a csatasorban Pharsalosnál? Kinek az oldalába *döfött* hegye? Mit *éreztek* a fegyvereid?"

XX. Minden metaforának *tisztességesnek* (verecundae), *hasonlóságon*, *közelségen (alapulónak)* (similes, propinquae) és *mértéktartónak* (adaequatae) kell lennie. Hibás metaforák tehát azok, amelyeket *rút* vagy *mocskos* dolgokról vesznek, mint pl.: A Glaucus ház *szara*. Az államot *kiherélte* Camillus halála. 2. Amelyekben *nincs hasonlóság*. Cicero így ítélte el ezt az Ennius helyet: „*Az ég hatalmas bolthajtása*." Bizonyára azért, mert a bolthajtás egyrészt nem hatalmas, másrészt nem teljes kör, s talán mert az oldalai egyenesek. 3. Amelyekben a *hasonlóság* túlságosan *keresett*, mint pl.: az atyai vagyon *zátonyai*, a javak *Charybdise*. Az előbbi helyett, talán helyesebb lett volna *szirtet*, az utóbbi helyett pedig *örvényt* mondani. 4. Amelyek erősen *túloznak*, mint pl. Ha egy gyerekről azt mondják, hogy *vasakarattal* tanul, ugyanis nem illik életkorához. (Hasonlóképpen hiba), ha a jelölt dolognál sokkal jelentéktelenebbet alkalmaznak.

[36] A latinban az *altus* és a *profundus* magasat és mélyet egyaránt jelent.

XXI. Nem könnyű elszakadni a beszédet indító metaforától; hiba ugyanis, ha *forrással* kezdjük, és *tűzvésszel* fejezzük be. S jóllehet nincs olyan szókép, ami a metaforánál jobban megvilágítaná a beszéd értelmét, mégsem szabad túl gyakran használni. Mértéktartó használata gyönyörködtet, ha azonban nyakra-főre alkalmazzák, unalmassá válik.

A szónoklattan kézikönyve

I. FEJEZET
A SZÓNOKLATTAN MEGHATÁROZÁSÁRÓL ÉS A SZÓNOKLAT TÁRGYÁRÓL

A szónoklattan olyan gyakorlati ismeret, amely különböző tudományok segítségével hozzásegít ahhoz, hogy egy beszédet szabadon megtartsunk.

II. A szónoklattan részben a beszéd *megformálásával*, részben pedig a *megformált beszéddel* foglalkozik. A megformáláshoz *tárgy* és *szavak* szükségesek, ezekkel foglalkozik a *feltalálás* (inventio) és az *elrendezés* (dispositio). A megformált beszédhez pedig *emlékezet* (memoria) és *előadás* (promulgatio) szükséges.

III. A szónoki feltalálás a logikai feltalálás gyakorlata, aminek segítségével a szónoklathoz szükséges dolgokat meghatározott rend szerint meg lehet keresni, és saját szabályai alapján elő lehet tárni. Ez pedig a *szónoklat tárgyának és érveinek* (feltalálása).

IV. A szónoklat tárgya minden, amiről a szónoknak beszélnie kell. Vagy: amiről szónoklatot kell tartani. Más elnevezéssel *kérdésnek* (quaestio) mondják.

V. A kérdés *formáját* tekintve vagy *egyszerű*, vagy *összetett*. Egyszerű, ha egyetlen fogalomról kell feltenni azt a kérdést, hogy *mi az*, mint pl. az *erény, ég, Nap*. *Összetett* az a kérdés, amelyről állítani vagy tagadni lehet valamit, azaz erősíteni vagy gyengíteni lehet. Vagy: amelyről meg lehet kérdezni, hogy: *Vajon van?*, mint pl. *Vajon erény-e a középszerűség?*

VI. Ha ezek a kérdések olyasmire vonatkoznak, ami számos dologban közös, *egyetemesnek*, ha pedig olyasmire, ami különleges, *egyedinek* nevezzük őket. Így *egyetemes* kérdés az *erény* és a bátorság. *Az erény gyakorlása a legfőbb jó*. Egyedi (kérdés): *Salamon bátorsága, Dávid küzdelme Góliáttal; és: Vajon az ő küzdelme dicső volt-e?*

VII. Ha a (kérdést) a *filozófiából, fizikából* és *matematikából* vesszük, akkor *elméletinek* (theoreticae) nevezzük. Pl. filozófiából származó elméleti tárgy: *Jelképek stb. Vajon a megismerő erő jelképez-e valamit.* Fizikából: *Az égbolt stb. Vajon kerek-e?* Matematikából: *Vonal, szögek stb. Vajon a hegyesszög és a tompaszög meghatározható-e két egyenessel?*

VIII. Ha pedig a (kérdést) az etikából, politikából, közgazdaságból, jogtudományból és teológiából vesszük, akkor *gyakorlatinak* (practicae) nevezzük. Pl. etikai kérdés: *A kedvesség, udvariasság, barátság azonos helyzetű emberek között szilárdan fennáll.* Politikai: *Uralkodóválasztás stb. Vajon a választás előbbrevaló-e, mint az örökösödés?* Gazdasági, háztartási: *Házastársi kapcsolat stb. Vajon gazdasági okokból felbontható-e?* Jogi: *Gondnok, felügyelő stb. A gondnok vagy felügyelő nem élheti fel, és nem dézsmálhatja meg azok javait, akik gondnoksága alá tartoznak. Szent tárgyakat nem lehet elidegeníteni.*[37]

IX. Ha lényegi dolgot tartalmaz a kérdés, akkor *lényeginek*, ha pedig esetlegeset, akkor *esetlegesnek* nevezzük. Pl. lényegi tárgy az *ég, levegő, víz, föld stb. Vajon az eső a*

[37] A mondat elől valószínűleg kimaradt: Teológiai: *Szent tárgyak stb.*

felhőkből jön? Esetleges pedig a *jámborság, alaptermészet.* Pl.: *Vajon az (ember) alaptermészete határozza meg foglalatosságát? Vajon a jámborság minden erény alapja?*

X. Az *anyag* vonatkozásában a kérdés vagy valamely tudomány vagy mesterség egy *területéről*, vagy valamely tudomány vagy mesterség egy *tételéből* ered. Ez utóbbi esetben a kérdés *határolt*, más néven *hypothesis*, az előbbi esetben pedig *határtalan*, vagy más néven *thesis*.

XI. *Határtalan kérdésről* vagy thesisről akkor van szó, amikor egy ügyet általánosságban és meghatározatlanul, mindenféle körülmény előadása nélkül terjesztenek elő. Ezt olykor *egyetlen* tudomány, olykor pedig *több* tudomány szempontjából vizsgálják. Pl. *Erény stb. Vajon ennek gyakorlása a legfőbb jó?* Ekkor csupán az etika szempontjából vizsgáljuk. Ellenben ha a tárgy például az *ég*, akkor lehet tárgyalni a fizika, a matematika és a teológia szempontjából. Így ezt a kérdést: *Vajon az érzelmek jó dolgok?* az előzmény, vagyis az alany szempontjából a fizikának kell vizsgálnia; a következmény, vagyis az állítmány szempontjából pedig az etikának.

XII. *Határolt* kérdésről, vagyis hypothesisről akkor van szó, amikor az ügyet bizonyos körülményekkel együtt tárgyalják. Ez végbemehet *egy* vagy *több* tudomány szempontját figyelembe véve. Pl. *Scipio erkölcsi tisztaságát* egyedül az etikának; azt, hogy: *Vajon Pompeiust kellett kinevezni az ázsiai háború vezetésére?* egyedül a politikának kell (vizsgálnia). Ha viszont Salamon életéről kell beszélni, azt részben az etika szempontjából kell tárgyalni, amikor a *bátorságáról*; részben a politika szempontjából, amikor *hadtudományi ismereteiről*; részben a teológia szempontjából, amikor *hitéről* és a Szentlélek egyéb adományairól esik szó.

XIII. Tehát hogy valaki alaposan végig tudja tárgyalni a témát, amit kiválasztott, fel kell tárnia, hogy melyik tudományhoz tartozik. Ha ugyanis ezt nem teszi meg, értelmetlenül fog fecsegni. Ugyanis nem lehet jól tárgyalni a politikai témát etikai, etikait politikai, fizikait teológiai szempontból és fordítva. Ha a tárgy összetett, gondosan meg kell vizsgálni a két egymástól legtávolabb álló dolog, vagyis az alany és az állítmány természetét: vajon mindkettő egyazon tudományhoz tartozik-e, vagy különbözőkhöz. Ily módon minden egyes dolognak a helyét megtalálva, összefüggően lehet beszélni.

XIV. A szónoklat tárgyával kapcsolatban meg kell vizsgálni annak *feltalálását, kiválasztását* és a *levezetését*.

XV. A *feltalálás* segítségével folyik a kutatás. Erre nézve hasznos 1. Általánosságban megismerni minden természettudományt, szépművészetet és alkalmazott tudományt. 2. Az ember három élethelyzetét: a gazdaságit, politikait, ami az iskolázottsággal áll kapcsolatban, és az egyházit, továbbá még azokat a foglalatosságokat, amelyek e helyzetekben adódnak. 3. A körülmények, a hely, az idő és a személyek feltérképezése is hasznos, hogy hol, mikor kinek, kiknek a jelenlétében és kinek a színe előtt kell beszélni.

XVI. A *kiválasztás* során az adódó tárgyak közül kiválasztjuk azt az egyet, ami 1. valós vagy valószínű, 2. népszerű és világos, 3. tiszteletreméltó, tekintélyes, hasznos és megfelelő körülményekkel rendelkezik.

XVII. A *levezetés* a tárgynak biztos nyugvópontra történő juttatása. Ez lehet *logikai*, amellyel a tárgyat bizonyos kérdéstípusba soroljuk; vagy *szónoki*, amellyel bizonyos ügytípusba soroljuk.

II. FEJEZET
A SZÓNOKI ÉRVEK ÖNÁLLÓ FORRÁSAIRÓL

Az előzőekben a témáról volt szó, most a szónoki érvek következnek, amelyek elősegítik a téma kifejtését. Meg kell vizsgálnunk *feltalálásukat* és *fajtáikat.*

II. A *feltalálás* azoknak a dolgoknak a felkutatása a feltalálás forrásainak segítségével, amelyek alkalmasak a meggyőzésre. A *feltalálás forrásai* olyanok, mintha azoknak az érveknek a lakhelyei vagy otthonai lennének, amelyek segítségével és irányításával könnyebben kieszelhetőek az érvek. Lehetnek *általánosak* és *különösek.*

III. *Általánosak* azok, amelyek minden ügytípusban használhatók. Ezek lehetnek *fogalmiak* vagy *valóságosak.* A fogalmiak azok, amelyeket a logika tárgyal, az érveket öt csoportba sorolva. Ezek alapulhatnak *összefüggésen, eltérésen, összehasonlításon, eredeten, tanúbizonyságon.*

IV. *Valóságosak* azok, amelyek a reális tudományokból származnak; tíz típusuk van: *jámbor és igazságos, tiszteletreméltó, hasznos, kellemes, szükségszerű, lehetséges, könnyű, jövőbeli, megtörtént, nagy* és ezek ellentétei, az *istentelen, megvetésre méltó, haszontalan, kellemetlen* stb.

V. *Jámbor*: Mindaz, 1. ami összhangban áll Isten rendelésével, a keresztény vallással és hittel, 2. tetszik Istennek, 3. amit Isten vagy a természet parancsa előír, 4. ami megfelel az igazságosságnak és az igazságnak, 5. amit a jó szokás hosszú idő alatt igazolt. Ami ezekkel ellentétes, az *istentelen.*

VI. *Tiszteletreméltó:* 1. Amit előírnak Isten törvényei, a józan ész vagy tekintélyes férfiak. 2. Az erény és az erényt előidéző és létrehozó parancsolat. 3. Ami a bűnt tönkreteszi. 4. Az erény eredménye és jelei, mint pl. a híres tettek, a koszorúk, címek, győzelmi jelvények. 5. A dicsőséget és megbecsülést előidéző dolgok. 6. Ami nem sérti a szabad ember szeméremérzetét. Ami ezekkel ellentétes az *megvetésre méltó és rút.*

VII. *Hasznos:* 1. Ami az embernek boldogságot, vagy a boldogsággal kapcsolatos jó dolgot nyújt. 2. A nyomorúságot vagy annak okát enyhíti vagy megszünteti. 3. Valami jó elnyerése és rossz eltávolítása. 4. A jelentősebb jó választása a kevésbé jelentőssel szemben. 5. A kisebb rossz választása a nagyobbal szemben. 6. Aminek ellentéte ártalmas. 7. Amit gyűlölnek ellenségeink. 8. Annak ellentéte, amit ellenségeink szeretnek és gyönyörűséget okoz nekik. 9. Végül: ami mértékletes. Ami ezekkel ellentétes, az *haszontalan.*

VIII. *Kellemes:* 1. Ami valamilyen jót és tiszteletreméltót idéz elő, vagy növel. 2. Kellemetlenséget szüntet meg vagy csökkent. 3. Megszabadítja a lelket a gondoktól, megnyugvást ad, és enyhíti a szenvedést. 4. Tiszteletet, megbecsülést, szeretetet és csodálatot idéz elő. 6. Kielégíti vágyainkat. 7. Előzi az egyhangúságot, változatosságot hoz magával. Ami ezekkel ellentétes, az *kellemetlen.* Kellemes továbbá még az is, ami 1. tárgyának természetével összhangban áll, 2. annak jellemzői és szokása szerint, 3. önmagától, nem külső kényszer hatására történik. Ha valami másképpen következik be, nem lehet kellemes.

IX. *Szükségszerű:* 1. Ami nélkül nem lehet jó valami, és nem is lehet azt elérni. 2. Ami nélkül nem lehet a rosszat megszüntetni vagy elkerülni. 3. Aminek nem lehet

ellenállni, és amit sem megváltoztatni, sem enyhíteni nem lehet. Ha valami másképp történik, az nem szükségszerű.

X. Hogy mi a *lehetséges*, azt az alábbi szabályok határozzák meg. 1. Ha két ellentétes vagy hasonló közül egyik is, másik is bekövetkezhet. 2. Ha valami, ami a természet és a leszármazás rendje szerint későbbi, vagy nehéz, bekövetkezhet, akkor a korábbi vagy könnyű is bekövetkezhet. 3. Ami felé valami természetes szeretet vonz bennünket, továbbá ami véghezvitelének előfeltételei megvannak bennünk, valamint amit bölcs férfiak javasolnak vagy elleneznek, az bekövetkezhet. 4. Ha valaminek egy része, fajtája vagy vele összefüggő dolog bekövetkezhet, akkor az egész, a neméhez tartozó és más vele összefüggő is bekövetkezhet. 5. Ha valami végbemehet alacsonyabb rendű, alantasabb vagy ostobább okokból, az sokkal inkább végbemehet magasabb rendű, magasztosabb és bölcsebb okokból.

XI. *Könnyű:* amit fáradság nélkül, vagy csak csekély fáradsággal rövid idő alatt be lehet fejezni. Ami ezzel ellentétes, az *nehéz*.

XII. *Jövőbeli:* Amire valakinek lehetősége vagy szándéka van, és amire vágy, harag és remélt előny ösztönzi. 2. Ha azok a dolgok, amelyek a természet rendje szerint megelőzik a dolgot, és a kiváltó ok már bekövetkezett, akkor valószínű, hogy a dolog is *be fog következni*.

XIII. Hogy mi a *megtörtént*, azt az alábbi szabályok határozzák meg. 1. Ha valami, aminek a természet rendje szerint nem, vagy csak később kellene bekövetkeznie, már bekövetkezett; az is, ha valami, aminek a természet rendje szerint be kell következnie, mégpedig korábban, már bekövetkezett. 2. Ha valakinek szándéka és lehetősége van valaminek véghezvitelére, nem akadályozza semmi, továbbá harag és vágy hevíti, kétségtelenül véghezviszi azt. 3. Ha a természet rendje szerinti előzmények már bekövetkeztek az adott dolog érdekében, ebből az következik, hogy a dolog már végbe is ment. 4. Ha a természet rendje szerint később bekövetkezendők az adott dolog érdekében már végbementek, ebből az következik, hogy az adott dolog miatti előzmények már végbementek.

XIV. Hogy mit kell *nagynak* vagy *kicsinek* tartani, azt az alábbiak magyarázzák meg. 1. A több jó előbbre való a kevésnél, a kisebb rossz a nagyobbnál. 2. Előbbre valók azok a dolgok, amelyekre önmaguk miatt törekszenek, mint amelyekre más miatt; (előbbre valók) a veleszületettek a felvetteknél; a teljesség a hiányosságnál; a saját a másénál; a ritka a közönségesnél; a vágyott dolog annál, amiről könnyedén le tudunk mondani; a befejezett az elkezdettnél; a művészi a hitványnál; az ok a hatásnál. 3. Azok a dolgok, amelyek önmagukban is megállnak, jobbak, mint amikhez másra is szükség van; továbbá a hatalmunkban lévők, a más hatalmában lévőknél; a szilárdak a bizonytalanoknál. 4. Előbbre valók azok a dolgok, amelyeket többen támogatnak, mint amelyeket kevesebben; amelyeket kiváló emberek dicsérnek, mint amelyeket a tömeg.

XV. Természetüknél fogva nagynak tűnnek az égi és isteni dolgok, valamint azok, amelyeknek okai nem világosak, és amelyek a földön csodálatosnak számítanak. 6. A gyakorlat miatt nagyok azok, amelyekről azt tartják, hogy nagy mértékben használnak vagy ártanak az embereknek. 7. Minden feladat, amit az emberi kapcsolatok és a közösség megvédése érdekében kell végrehajtani, fontosabb annál a hatásnál, amit a megismerés és a tudás kifejt. 8. A közösségben vannak fokozatok, amelyek megmu-

tatják, hogy mi a fontosabb, mint pl. a legfontosabb Isten, második a haza, harmadik a szülők; ezt követi a többi dolog.

XVI. A *feltalálás különös forrásai* azok, amelyeket a szónoki érvelés egyedi fajtái, vagy egyedi ügyek esetében kell felhasználni. Előbb a szónoki érvelés különös forrásairól és azok feltalálásáról, majd az ügytípusokról és a különös érvelés alkalmazásáról esik szó.

III. FEJEZET
A TANÍTÓ ÉRVEKRŐL ÉS EZEK FELTALÁLÁSÁRÓL

A szónoki érvek a különösség szempontjából háromfélék lehetnek: *tanítók* (docentia), *gyönyörködtetők* (delectantia) és *megindítók* (moventia). Mások ezeket logikainak, etikainak és szenvedélyesnek (pathetica) nevezik.

II. A *tanító* érvek a hallgató értelmébe plántálják a szóban forgó tárggyal kapcsolatos ismereteket. Ezek vagy *lényegiek* (essentialia) (mások substantialianak mondják), vagy *esetlegesek* (accidentalia) más néven *járulékosak* (accessoria). *Lényegiek* azok, amelyekben az ügy legfontosabb mozzanatai nyilvánulnak meg; ilyenek a *kifejtő* (explicantia) és *bizonyító* (probantia) érvek.

III. *Kifejtőek* azok az érvek, amelyek többnyire egy egyszerű téma természetét mutatják be. Hozzátettük, hogy *többnyire*, mivel nem csupán egyszerű téma esetében alkalmazhatók a kifejtő érvek, hanem összetett esetén is, valahányszor valami nem teljesen világos.

IV. Egyszerű téma tárgyalása esetén néhányan nyolcféle kifejtő érvet sorolnak fel – megítélésem szerint nem elég körültekintően. Ugyanis nincs olyan logikai érv – amint azt az érv általános meghatározása is mutatja –, amely ne saját tárgyát ismertetné meg, mutatná be és fejtené ki. Tehát ezek a feltalálás logikai forrásának bármely eleméből eredhetnek, ha nem is minden esetben, de legalábbis bizonyos téma tárgyalásakor.

V. A *bizonyító* érvek azok, amelyek többnyire az összetett téma megítélését mutatják be. Néhányak szerint ezek *más ügyekből, hatásokból, kapcsolatokból, ellentétekből, egyezésekből és tanúságtételből* származnak. Mivel azonban a logika ismerői szerint minden érv bizonyít – kivéve a különbözőséget és hasonlóságot, ami szerintük csak szemléltet –, a (bizonyító érvek) – az említett megszorítással – mindenből eredhetnek. Két fajtájuk van: az *igazoló* (confirmantia) és a *cáfoló* (refutantia). Az előző valaminek az igaz mivoltára mutat rá; az utóbbi valaminek a hamis mivoltáról győz meg.

VI. *Esetleges* vagy *járulékos érvek azok*, amelyek segítségével a beszédet kiterjesztik (amplificatur), hogy világosabb, méltóságteljesebb és megindítóbb legyen. Egy szóval *kiterjesztőnek* nevezik, és ezek azok az érvek, amelyek a kifejtőkhöz és bizonyítókhoz járulva, gazdaggá és nagyszerűvé teszik a beszédet.

VII. A *kiterjesztő* érvek vagy *kitágítóak* (dilatantia), vagy *halmozóak* (exaggerantia), vagy *kicsinyítőek* (extenuantia). Az előzőek azok, amelyek segítségével a kifejtő vagy bizonyító érvet levezetik, (hatókörét) kitágítják. Az utóbbiak azok, amelyek az ügyet nagyobb szabásúnak mutatják, és bemutatják, hogy mily nagy, mily súlyos, mily veszélyes dologról van szó.

VIII. A kitágító és halmozó érvek eredhetnek: 1. *Korábbi ügyekből*, amikor régebbi ügyeket idézünk fel. 2. *Hatásokból, összefüggésekből és következményekből;* ha ezekből sokat sorolnak fel, úgy bekövetkezhet, hogy szinte győzedelmeskedik a beszéd. 3. Az *alanyból*, ha a helyet és a tárgyat élénk színekkel festjük le. 4. Az *ellentétek* nagyban hozzájárulnak a (beszéd) gazdagságához, ha egymással ellentétes ügyek, hatások, alanyok, járulékos elemek, típusok és részek állnak szemben egymással. 5. Az *összehasonlítás* is erősíti a beszédet, amikor a fajt hasonlítjuk össze a nemmel; vagy amikor szinte lépésenként haladva jutunk el a végcélig; vagy amikor az ügyet szinte lefestve mutatjuk be; vagy amikor különbözőségekre mutatunk rá; végül pedig amikor egymással hasonlítjuk össze az ügyeket, hatásokat, alanyokat, járulékos elemeket stb.

IX. 6. Az *eredettel* lehet érvelni, amikor azt, amit összefoglalóan el lehet mondani, részekre bontják; vagy amikor több részt összefoglalóan, együttesen tárgyalnak; amikor a határtalan kérdést határolttá, a határoltat határtalanná, vagy közhellyé alakítják át; végül amikor valamit nagyszerűen írnak le. 7. A *tanúságtétel* erősíti a beszédet akkor, amikor híres közmondásokat, szólásokat, szállóigéket alkalmaznak, tudniillik híres férfiak szellemes, rövid mondásait.

X. A *kicsinyítő* érvek azok, amelyek az ügyet kisebbítik. Ezt elősegítik a *másfajta, a nagyobb és a kisebb* dolgok; az utóbbit tagadással, az előbbit *iróniával* lehet kifejezni. 2. *Különbözőségek*. 3. Amikor azt mutatják be, hogy valami már gyakran megtörtént, nem újdonság, segítőtársak voltak stb.

IV. FEJEZET
A GYÖNYÖRKÖDTETŐ ÉRVEKRŐL ÉS FELTALÁLÁSUKRÓL

A gyönyörködtető érvek a hallgatók lelkületének megnyerésére irányulnak. Részben a dologról, részben a személyről lehet őket eredeztetni.

II. A *személyről* háromféle módon: azokról, akik beszélnek, akik előtt beszélnek és akik ellen beszélnek, azaz a *szónok, a hallgató és az ellenfél* személyéről.

III. Amikor a szónok személyéről veszik a gyönyörködtető érvet, az alábbiakra kell ügyelni: 1. A szónok mindenekelőtt saját törekvésének az okait, megfontolásait tárja elő; ne engedje meg, hogy kedvezőtlenül vélekedjenek róla, meggondolatlansággal, vagy feecsegéssel, erkölcstelenséggel, kötözködéssel, vagy üres pereskedéssel gyanúsíthassák. Mutassa meg, hogy amit tesz, figyelmeztetés, vagy buzdítás céljából teszi, hazaszeretetből, vagy jogos bosszúvágyból, barátai kérésére, vagy hivatali kötelességből.

IV. 2. A hallgatóság ismerje fel a szónokban azokat az erényeket, amelyek az embereket kedvessé és szeretetre méltóvá teszik. A szónokban tehát meg kell lennie a jámborságnak, igazságosságnak, méltányosságnak, kedvességnek, a béke és egyetértés vágyának, feddhetetlenségnek, ártatlanságnak, bőkezűségnek és jóindulatnak, mértékletességnek, körültekintésnek, figyelemnek és mértéktartásnak.

V. 3. A szónoknak, amikor önmagát dicséri és erényeit emlegeti, el kell kerülnie, hogy ez zavaró legyen és kiváltsa a hallgatóság ellenszenvét. Ezt elérheti: az ügy felvázolásával, mértéktartást ígéretével, habozással, bocsánatkéréssel, körülírással,

szándékának és törekvésének megvallásával, elmellőzéssel és elvetéssel, végül azzal, hogy köszönetet mond Istennek mindazon adományaiért, amivel őt elhalmozta.

VI. Ha a *hallgatók* személyéről veszik a gyönyörködtető érveket, a következőkre kell ügyelni: 1. Szükség van azon dolgok eltérítésére, kiigazítására és enyhítésére, amelyek vagy a téma vagy a kifejtés szempontjából zavart okozhatnak a hallgatóságban. Ez abban az esetben következhet be, amikor a tárgy kellemetlen, gyűlöletes, utálatos, veszedelmes, meghökkentő, hallatlan, hihetetlen, közönséges; mások vagy éppen mi magunk is tárgyaltuk már korábban; rút vagy teljesen idegen a tisztességtől; az ügy céljával, a hely és az idő szempontjával össze nem illő; valamint kissé terjengős és kevéssé finom a tárgyalása.

VII. 2. Előírás szerint a hallgatóságot kedvesnek kell nevezni, és meg kell dicsérni, a bírákat név szerint is, és beszélni kell erényeikről, *bölcsességükről, igazságosságukról, megbízhatóságukról, feddhetetlenségükről, állhatatosságukról, alaposságukról, bátorságukról, s végül kegyességükről.* Mérsékelni kell azonban a dicséretet, nehogy a hízelgés gyanújába essünk. 3. A szónok alkalmazkodjon a hallgatóság szokásaihoz, vegye figyelembe *vérmérsékletüket, korukat, érzelmeiket, szemléletüket, nemüket, anyagi helyzetüket, az országot, a vidéket, a nemzetet, az államformát.*

VIII. A jóindulat elnyerésében nagy szerepe van az *ellenfél* személyének. Vele szemben gyűlöletet, megvetést és utálatot kell kelteni, (hangsúlyozva) istentelenségét, igazságtalanságát, erkölcstelenségét, vakmerőségét, kegyetlenségét, kapzsiságát, gőgösségét, modortalanságát, könnyelműségét, hazudozását, cselvetéseit, ártalmasságát stb.

IX. 2. A hallgatóság jóindulatának megnyerésében nagy szerepe van a mértékletességnek és szelídségnek, ami mások rossz színben való feltüntetésére alkalmas. Fel lehet erre használni a bizonyítékokat, az utalást a törvényekre és az állam szokásaira; a jogos felháborodást; (ilyen) a félelem és fájdalom bemutatása; elhatárolódás a haragtól és az indulattól; idézés; mértékletesség és rövidség megígérése; fogadalomtétel, áhítozás, előrebocsátott dicséret, párbeszéd; a szeretet és igyekezet kinyilvánítása; a megbánás bizonyos jelei; a nevek mellőzése; a hallgatóság előtérbe helyezése; könyörgés.

X. A tárgyalt *ügyből* vett gyönyörködtető érveknek három fajtája van; a téma ugyanis lehet kedves, gyűlöletes és vegyes.

V. FEJEZET
A MEGINDÍTÓ ÉRVEKRŐL ÁLTALÁBAN

A *megindító* érvek a hallgatóság lelkének és érzelmeinek megindítására irányulnak, tudniillik, hogy valamit helyeseljenek vagy ellenezzenek.

I. A megindító érvekkel kapcsolatban az alábbi általános szabályokat kell szem előtt tartani: 1. A szónoknak arra kell törekednie, hogy a pozitív érzelmeket keltsen, a károsakat pedig megszüntesse; így ugyanis a hallgatóság valóban a jóra fog vágyni, és az ártalmasat ítéli el. 2. Azt az érzelmet, amit fel akar kelteni, először önmagában kell előidéznie. 3. *Azon dolgok képét, amelyekről beszélni akar, idézze fel lelkében, mintha*

festmény lenne a szeme előtt. 4. *Szinte költözzön bele a másik személybe, ebben a vonatkozásban utánozza a gyakorlott színészeket.*

II. 5. Az érveket és véleményeket alaposan gondolja át; ha ezt teszi, eléri, hogy nem lesz szüksége színlelésre. 6. Részletesen mérje fel a hallgatóság összetételét és nagyságát, továbbá azt, hogy miképpen vélekednek jelleméről, feladatáról és megbízhatóságáról; ez ugyanis nagyon fontos a megindítás szempontjából. 7. Alkalmazzon retorikai figurákat, elsősorban hatásos közmondásokat, továbbá olyan eszközöket, amelyek segítségével az érzelmek fellegvára bevehető. Utánozza ebben Démosztheneszt, akit Cicero szerint azért tartanak a legkiválóbb szónoknak, mert gyakran használta a közmondásokat.

Fordította: *Lázár István Dávid*

Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig

I. WITTENBERG – MELANCHTHON ISKOLÁJA

1.

1518. augusztus 29-én tartotta Wittenbergben – négy nappal a városba való érkezése után – Philipp Melanchthon beköszöntő székfoglalóját az egyetemi ifjúságnak „*De corrigendis adolescentiae studiis*" (Az ifjúság képzésének megjavításáról) címmel. Szavait az összegyűlt publikum soraiban Luther is hallgatta, értekezése rövidesen nyomtatásban is megjelent. A huszonegy és fél éves ifjú professzor nem protokolláris laudatiót mondott, hanem a humanizmus és reformáció összefonódásának az egész életműre meghatározó távlatos programját vázolta föl. Mostani értekezése szorosan támaszkodott az előző évben még Tübingenben elmondott, majd nyomtatásban is megjelent „*De artibus liberalibus oratio*" (A szabad művészetekről) című munkájára; a két írás voltaképpen egyazon gondolatmenet összeillő részeit tartalmazza.[1]

A tübingeni beszéd tükrözi Melanchthon ekkori erős platonikus-neoplatonikus érdeklődését és értékszemléletét, leggyakrabban idézett szerzője Szókratész és Platón. Testi létezésének tisztátalanságából, alantas ösztöneinek szorításából, tétova érzelmeinek, önzésének, gyönyörkereső vágyainak hínárjából a filozófia emelheti ki az embert. Az előttünk lévő évszázadok barbárságától is általa szabadulhatunk meg, a bölcsesség szépsége és ragyogása még a százkarú óriásokon és a vad küklópszokon is úrrá lehet. A szabad művészetek által, azok elsajátításával, megismerésével juthatunk el a filozófiához. Aki ezen az úton végigment s eljutott a filozófiához, abban már megszólal az isteni hang: a „fóné daimonion". Melanchthon fölidézi a mítoszt, miszerint Mercurius a teknősbéka teknőjéből héthúrú lantot készített, ez hagyományozódott később különböző népek kultúrájába s ez a mitikus magyarázata a hét szabad művészet megszületésének. Ez az a hét művészet, amelyben a természetről való minden tudásunk kifejezhető, vagyis a tudás foglalata: *septem artes liberales*. E tudás egyik csoportja a nyelvi kifejezésre, a nyelvileg kifejezhető világra, az oratióra vonatkozik, másik csoportja pedig a tárgyi valóság dolgaira: „Ea est in oratione partim, partim in rebus." Az oratio első része a grammatica, amelyik a legfontosabb alapelemeket tartalmazza. Ezt követi a dialektika, amelyhez Arisztotelész adhat nagy segítséget. A dialektika a tudati fogalmak és a tárgyi világ értelmezését, leírását végzi, amelyhez kialakította a maga műveleteit, eljárásait. A dialektika talán minden művé-

[1] A következőkben minden – szó szerinti és tartalmi – latin nyelvű idézetet (amennyiben más fordító nincs megjelölve) saját fordításunkban adunk.

szettudomány anyjának nevezhető, ahogyan összegyűjti az Oceanus atya a világ gazdagságát, ugyanúgy összegezi a művészetek-tudományok körét a dialektika.[2]

A nyelvileg kifejezhető világ szintézisét a retorika végzi. E három művészet közös összhangja éppoly gyönyörködtető, mint hajdan a héthúrú lant három húrjának harmonikus együtthangzása, játéka. A grammatika múzsája Polihymnia, Euterpé a dialektikáé, Melpomené pedig a retorikáé. A quadrivium tudományai a tárgyi valóság dolgaira irányulnak, az arithmetica múzsája Terpsichore, a geometriáé Thalia, a musicaé Erato, az astronomiáé Urania. A további két múzsa Klio és Kalliopé, Klio a történetírás pártfogolója, Kalliopé pedig a költészeté. A művészetek azonban egy metafizikai világrendben kapnak értelmet, illeszkednek a teremtő Isten (istenségek) és az ember közé. Olyan *neoplatonikus ascensio* bontakozik ki az értekezés zárlatában, amely szinkretikus fordulattal azonban visszatalál a kereszténység rendszerébe; voltaképpen az antik-humanista és keresztény paradigmarendszer – még csak részben kidolgozott – integrációját tartja kívánatosnak. A művészetek által – amelyek eszközök és mintegy valaminemű előkészületei azon istenségek nagy, nemző bölcsességének, amelyekkel az emberek értelme teremtetett – befogadhatjuk az Isten égből származó hatalmát, megérthetjük akaratát.[3] A hét szabad művészet itt még részben megőrzi mitologikus, neoplatonista származástudatát, azonban a kijelentés megértésének elsőrendű eszközévé is válhat. Aki az egyik művészetet (tudományt) teljesen meg akarja érteni, az a másikat nem nélkülözheti; így áll össze a diszciplínák elválaszthatatlan rendszere, amelyeknek hatékony együttese – az orbis doctrinarum – szükséges a legtöbbet szintetizáló tudomány, a teológia működtetéséhez: „Ecclesiae opus est toto illo doctrinarum orbe."[4]

A wittenbergi beköszöntő nagyon éles időbeli cezúrát hangsúlyoz, saját jelenét a múzsák által újjáéledő széptudományok korának tekinti: „bonas literas ac renascentes Musas."[5] A hajdani tudományoknak mára már csak szétfoszló árnyéka maradt, ezeket

[2] A „*De artibus liberalibus oratio*" szövege megjelent a Corpus Reformatorum című kiadvány *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia* sorozatának XI. kötetében Carol G. BRETSCHNEIDER kiadásában, Halis Saxonum, 1843. (Rövidítése a továbbiakban: CR) 8.: „Huic accedit proxima Dialectica, subtilis disserendi ratio, nam id indicat nomen literaturae comes, complexa quicquid hoc omne, quo se aliqua vis effert ingenii... sola mihi omnium mater artium haberi videtur. Neque enim ille mercium pater Oceanus tantum opum, tantum divitiarum orbi convehit universo, quantum artium una cyclopediae. Dialectica."

[3] Uo. 13.: „De artibus hactenus, quae organa sunt, et quasi quaedam praeludia magnae illius Diis genitae sapientiae, quibus instructae mentes hominum, Dei numen coelis demissum excipere queant."

[4] A hivatkozott mondat: CR, XI. i. m. 281.

[5] CR, XI. 15. Az egész íráson végigvonul a tudományok, művészetek újjászületését s annak jelentőségét hangoztató tudat. Ez a jelenség Melanchthon életművének nagy részében igen erősen jelen van és kapcsolódik a reneszánsz azon meggyőződéséhez, miszerint saját korát a megújuló tudományokkal újból – csak az ókorihoz fogható – „aranykornak" lehet tekinteni, tehát ez a tudományok-művészetek újbóli beteljesedése. Ez lépten-nyomon megjelenik a wittenbergi kör neolatin költőinek műveiben, a korszaktudatban, önértékelésükben és az egymásról kialakított megnyilatkozásaikban. Megfigyelhető ez J. Stigelius, G. Sabinus,

kell előhívni, láthatóvá tenni. Aki ezekre vállalkozik, az herculesi, theseusi munkát vállal magára. A Római Birodalom elpusztítása után nyolcszáz esztendeig senyvedtek-tengődtek a széptudományok, kihűlt ez alatt a hosszú idő alatt Gallia, Itália. Nagy Károly udvarában sikerrel újították föl a római hagyományokat, az igazi, antik tradíciókat őrző kultúrának azonban továbbra is csak kis szigetei maradtak a barbárság sötét tengerében. A skolasztika változatlanul elfeledkezett az egyházatyákról, a görög filozófiáról és műveltségről. Mindez megingatta a keresztény egyház szertartásait, erkölcseit, tudományosságát, amely már-már romokban látszott összeomlani. Romjaiból építhetjük újjá egyházunkat, keresztény kultúránkat, ha meg tudjuk újítani műveltségünket. Ennek eszköze a hét szabad művészet föltámasztása, céljainkhoz igazítása. Elsőként a triviumra, vagyis grammatikára, dialektikára, retorikára kerüljön sor.[6] Ezeket vissza kell vezetni a legjobb görög–latin forrásokhoz, filozófusokhoz, auktorokhoz. Mikor a teológiai tudomány részben héber, görög vagy latin nyelvű, így ezekből a forrásokból iszunk, ahol megnyílik számunkra a szavak jelentése és ragyogása. A széptudományok megint csak *üdvközvetítő szerepet* kapnak, jelentőségüket ez adja. Amikor lelkünkkel a forrásokhoz járultunk (cum animos ad fontes contulerimus), Krisztust kezdjük megismerni, az ő igazi megbízatása nékünk megvilágosodik és üd-

---

L. Secundus, G. Fabricius, E. Hessus, T. Maurer esetében egyaránt. A jelenségre vonatkozóan vö.: A. BUCK, *Die Rezeption der Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance*, különösen a *Die Dichtung című* fejezetből a *Die Mythologie* című alfejezet, valamint a *Die „Querelle des Anciens et des Moderns" in der Renaissance című* fejezet, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1976., 192–228, 228–237. Másfelől viszont az 1520-as évektől meghatározó Melanchthon és az egész wittenbergi környezet számára a reformáció ideológiájának következményeként a nagyon eleven, kettős antikrisztológián (római pápa és a török császár) nyugvó apokaliptikus gondolatkör, amely éppen a legerősebb ellentétben az előzővel: az utolsó ítélet váradalmában él. Vagyis Melanchthon temporális tudatában saját jelenét kettős előjellel látja el, az antik-humanista paradigmarendszer értéktudata szerint az a tudományosság és művészetek újjászülető beteljesedésének korszaka; a reformátor megítélése szerint pedig a bűneiben, szenvedéseiben végítéletre méltó és jutó világ eschatologikus időszaka (a kettős – testi és lelki – Antikrisztus komor víziójával), amelynek azonban része a katartikus hitbéli és erkölcsi megújulást szomjazó vágy és az erre sarkalló elszánás, zajlik a dánieli jóslat beteljesedése a három világkorszakkal és a tengerből kiemelkedő négy bestiát jelentő négy monarchiával. A „Bona littera, Bona ars" jelzős szerkezetet (és változatait) a továbbiakban a *„széptudomány"* kifejezéssel fordítjuk: ez a régebben használatos – a tudományos gyakorlatban is kedvelt – szó valamelyest áthidalja az ars magyarítási nehézségeit, mivel az egyaránt jelent Melanchthon fogalomrendszerében – még elkülönítetlenül – művészetet és tudományt, amint maga a retorika is ezt a kettős jelleget mutatja. Vö. a Melanchthon-fejezet 35. jegyzetével!

[6] „Logicum vim omnem ac discrimina sermonis tractat, et cum per ipsum in illa superiora sit iter, primum formandae pueritiae rudimentum est, literas docet, proprietatem sermonis aut regulis adstringit, aut collatis autorum figuris, indicat quid observes, id quod fere Grammatica praestat. Deinde cum paulo progressus fueris, iudicium animis comparat, quo metas rerum, ortus, fines, ductum, sic agnoscas, ut sicubi quid inciderit exacte tractandum, omnia quae ad institutum pertinent, quasi in numerato habeas, et artis adminiculis ita sensus auditorum capis, ut dissentire temere non queant. Hae partes illius sunt, quam Dialecticam, alii Rhetoricam vocant: Nominibus enim variant authores, quum ars eadem sit. " I. m.: 18–19.

vözült, isteni bölcsességének illata szétárad bennünk.[7] *Egyik kezünkben Homérosz, a másikban Pál apostol*; mindkettő forrásunk. Szabad így nézni őket, mert a görög nyelv tudósai ugyanúgy láthatják bennük a nyelv sajátosságát, amely ugyanakkor elengedhetetlen a szent misztérium megértéséhez.[8] Melanchthon úgy újítja meg a hét szabad művészet műveltségi rendszerét, hogy az illeszthető legyen reformátori programjához, antik-humanista kultúrájához egyaránt. A tübingeni és wittenbergi értekezés mutatta, hogy ebben kiemelt szerepet kap a trivium, abban is meghatározó a retorika kulturális, tudományelméleti pozíciójának értelmezése. Ezért törekszik oly gyorsan minél teljesebben közzé tenni idevágó nézeteit, 1519-ben már meg is jelenteti *De Rhetorica Libri tres* című munkáját, amely a XVI. század egyik legmeghatározóbb retorikai alapműveként ismeretes.

Grammatikát görögül már 1518-ban szerkeszt, jóval terjedelmesebb változatát 1520-ban adja ki. Sok kiadást megért testes *Grammatica Latiná*ja 1525-ben jelenik meg. A grammatika négy részre tagolódik: Ortographia, Prosodia, Etymologia, Syntaxis. A grammatika tudományának önmagában is van jelentősége, de része a retorika verbális szintetizáló tudományos rendszerének, tehát nem csupán az elemi iskolai képzés első lépcsője: hiszen csak ezen biztosan állva és birtokolva juthatunk el a legtöbbhöz: az üdvforrást jelentő Szentírás helyes értelmezéséhez. Az *Epistola Dedicatoria* haraggal és gunyorosan ítéli el azokat az egyházi személyeket, akik nem kellően járatosak a trivium tudományaiban, hiszen mi más is lehetne a dicsekvő egyházi doktor szilárd grammatikai tudás nélkül, mint „fecsegő szószátyár"?[9] Ugyanis mennyire érdeke a keresztény egyháznak helyesen tanítani a gyermekeknek a grammatikát? Az égi tudományoknak a tisztaságát e nélkül nem lehet megőrizni, hiszen bármely vitatott állítás mérlegeléséhez, megítéléséhez, magyarázatához erre van szükség. Azok nem is érthetik és szerethetik valójában a szent tudományokat, akik nem ismerik és értik a beszéd és nyelv sajátosságait, nemeit. Mindazok, akik nem tanulták meg helyesen a grammatikát, minden ez után következő tudományt csak otrombán elronthatnak. Éppen elég súlyos bűnt követtek el korábban a világ ellen a *tudatlan szerzetesek*, akik

---

[7] „Ibi se splendor verborum ac proprietas aperiet, et patescet velut intra meridiana cubilia verus ille ac genuinus literae sensus...Facessent iam tot frigidae glossulae, concordantiae, discordantiae, et si quae sunt aliae ingenii remorae. Atque cum animos ad fontes contulerimus, Christum sapere incipiemus, mandatum eius lucidum nobis fiet, et nectare illo beato divinae sapientiae perfundemur." 23.

[8] „Homerum habemus in manibus, habemus et Pauli Epistolam ad Titum. Hic spectare vobis licebit, quantum sermonis proprietas, ad intelligenda sacrorum mysteria, conferat: quid item intersit inter interpretes Graece doctos, et indoctos". 25.

[9] MELANCHTHONIS Philippi, *Grammatica ex admodum necessariis notis M. Johannis Fabri*. Witebergae, 1620. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) G. 1822 jelzetű példányát használtuk. (Rövidítése a továbbiakban: TREND) Br: „Quantum enim refert Ecclesiae Christi, recte institui pueros in Grammatici? cum doctrinae coelestis puritas conservari sine litteris non possit, et cum multae controversiae maximarum rerum ex phrasi judicandae sint, et cum ad explicationem opus sit habere in promtu ac numerato proprii sermonis copiam. Quid erit in Ecclesia Doctor sine Grammatica aliud, nisi aut κῶφον πρόσωπόν, aut impudentissimus rabula?"

megrontották, meghamisították a grammatikát és a szavak valódi értelme helyett hazug jelentésüket terjesztették el a nép között („corrupta lingua Monachorum").[10] A szörnyű és vad küklópszok barbárságához, műveletlenségéhez hasonlóan *(„audacia Cyclopica")*, törvények és a kultúra szabályozottsága nélkül élnének az emberek, ha nem nemesítenék közösségeiket a széptudományok, közöttük a grammatika. Hogyan is lehetnének azok a széptudományok, a kultúra őrei, akik maguk restség vagy műveletlenség miatt nem ismerik az egyházi és a világi tudományosság, a polgári műveltség ezen ékességeit? Ha felismerik ezt azok, akik a polgárok vezetői, az igazi vallási tanok visszaállításában, a rettentő tévelygések és a hamis bálványimádó eszelősség elhárításában segítenek műveltségükkel és a széptudományokkal. Ahogyan a sötétségben sohogysem tudjuk elkülöníteni a színeket, ugyanígy grammatika nélkül semmi módon nem ítélhetünk a beszéd művészetéről, de a további széptudományokról sem. Mily sok gyalázatos tévelygést vehetünk számba – csupán a grammatikában való járatlanságból származóan –, amelyek az élet helyes irányítására és az egyházra súlyos pusztulást hoztak? *Így ez* (u.i. a grammatika) *úgyszólván mintegy dajkája a vallásoknak, törvényeknek, történetírásnak, elbeszélésnek és a többi széptudománynak.*[11] Számos más írásában visszatér erre a gondolatmenetre, amint levelezésében is gyakran találkozhatunk vele. A szerző felkérésére először írt Jacobus Micyllus *Grammatica* című művéhez (1538), amely Melanchthon elveit szorosan követi és alkalmazza; a *Praefatio* afféle epistolaként sűrítve hangoztatja fölismeréseit, véleményét. Mi más lehet az egyházi doktor grammatika nélkül, mint ostoba személy (κῶφον πρόπωπόν), vagy a legszemérmetlenebb szájaskodó? Ugyanis nem szerethetik a Szentírás-tudományt azok, akik nem ismerik a beszéd tudományának nemeit. Mert milyen doktor lesz az egyházban az, aki se nem szereti, se nem érti és megmagyarázni sem tudja a mennyei tudományt?[12] 1520-ban elkészül vaskos dialektikája: *Compendiaria Dialectices ratio* címmel, amelyet több változata követ majd, vagyis mihamarább megalkotja a trivium összetartozó – értelmezése szerinti – elemeit.[13]

---

[10] Uo.: „Satis graves poenas olim dedit orbis contemtae Grammatices, cum Monachi non germanas sententias, sed adulterinas scholis et populo proponebant." Másutt is, sokszor erősen elmarasztalja Melanchthon a középkori szerzetesi latinitást, amely eltávolodott az antikvitás hagyományaitól.

[11] Uo.: Bv.: „Si agnoscant hi, qui praesunt civitatibus, se in restitutione religionis ac depulsione horribilium errorum et εἰδωλομανίας, adjutos esse literis et eruditione... B_2: Ut in tenebris colores discerni nequaquam possunt: ita sine Grammatica judicari de sermone in caeteris artibus nullo modo potest. Quam multa possent turpia errata, quae magnam ruinam in Ecclesia et gubernatione vitae traxerunt, tantum ex insciția Grammatices orta recenseri?... Z_3 r: Haec religionum, legum, historiarum et multarum artium quasi nutricula quaedam est."

[12] CR, VI. 1839. Halis Saxonum. Epistolarum Lib. VIII. 1118–1121. „...quid erit in Ecclesia Doctor, sine Grammatica aliud, nisi aut κῶφον πρόπωπόν, aut impudentissimus rabula? Ac ne amare quidem sacras literas possunt, qui genus sermonis non intelligunt... Qualis autem ille erit in Ecclesia Doctor, qui nec amat, nec intelligit, nec enarrare doctrinam coelestem potest?"

[13] HARTFELDER, Karl, *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae*, Monumenta Germaniae Paedagogica, Band VII. Berlin, 1889. A. Hofmann & Comp. 577–620.

2.

Wilhelm Maurer a fiatal Melanchthonról írott monográfiájának azt az alcímet adta, hogy a „*humanizmus és a reformáció között*".[14] Az előbbit, a humanizmus szerepét ugyan a német kutatás már régen nyomatékkal hangsúlyozza, a magyar szakmai közvélemény azonban még máig sem számolt eléggé ezzel a komponenssel. Inkább azzal a sematikus vélekedéssel lehet találkozni a hazai tudományosságban, hogy a reformáció valamely belterjes teológiai rezervátumban élt, illetve reneszánsz-humanista kapcsolatait eléggé felszínesen, árnyalatlanul és szegényesen tartjuk számon. (Ez egyebek mellett azzal a veszéllyel is jár, hogy ez a látásmód rávetül – amint erre már sor is került – a hazai reformációkutatás szemléletére is!) Melanchthonnak rendkívül széles körű ismeretei voltak a kortárs és a közelmúlt humanista-reneszánsz műveltségéről. Ismerte és kapcsolatban volt a hazai kortársakkal, másfelől pedig tájékozott volt az itáliai, de a francia humanizmus kulturális eredményeiben is. Egyik meghatározó mintaképe volt *Johann Reuchlin*, akinek olaszos kapcsolatai, műveltsége számos vonatkozásban jól dokumentálható.[15] Ő közvetítette Melanchthonnak *Pico della Mirandola*, *Marsilio Ficino* ismertségét, neoplatonizmusát, ugyanakkor azonban végig idegenkedett Melanchthon a körükben rajongva tisztelt asztrológiától és zsidó kabbalisztikától. Ez azonban nem zavarja majd abban, hogy *Retorikájának* már az első kiadásához hozzáilleszti Pico della Mirandolának egy retorikai imitatiórol írott levelét, amelyet a legtöbb XVI. századi kiadás átvesz. A Ficinótól eredő Beatitudo fogalmát *Retorikájában* is megtaláljuk a locusok között: „Beatitudo est finis humanae naturae."[16] A német humanizmus képviselői közül retorikai műveltségét erősen befolyásolja *Rudolf Agricola*, akinek *De inventione dialectica* című művét 1516-ban kapta ajándékba *Oekolampadiustól*.[17] Német földön ez volt az első olyan elméleti és gyakorlati retorikai munka, amely visszavezette a kortársak retorikai tudatát az ókori szerzőkhöz és csatlakoztatta a korabeli itáliai elméleti megfontolásokhoz, másrészt érvényesítette az arisztoteliánizmus tanításait a prédikámentumok rendszeréről és szerepéről. Agricola 1485 karácsonyán olyan prédikációt mondott (majd jelent meg nyomtatásban), amely Jézus életét az oratio elvei szerint mutatta be, a genus demonstrativum szabályait alkalmazva szabályos laudatio volt, de vituperatív elemeket is tartalmazott. Agricola tudatosan törekedett arra, hogy a hagyományos homiletikai szempontokat összekapcsolja az antik-humanista retorikai hagyománnyal.[18]

A kiemelkedő kortársak közül fontos említenünk Melanchthonnak *Johann Sturm*hoz fűződő kapcsolatát. 1534-től szoros levelező kapcsolatban van a fiatalabb pályatárssal,

---

[14] MAURER, Wilhelm, *Der junge Melanchthon, zwischen Humanismus und Reformation*, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1967. Band 1 Der Humanist.

[15] MAURER, i. m.

[16] Uo. különösen a „*Melanchthons philosopischer Ausgangspunkt*" című fejezet: 84–99.

[17] HARTFELDER, 1889. 52.

[18] Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai*, in *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Historia Litteraria 2. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1996. 143–159.

aki ekkor éppen Párizsban tartózkodik. Sturm franciaországi időzése során részint a protestantizmus lelkes propagátora, részint az itteni humanista körökkel tart fönn szoros kapcsolatot, közöttük van *Etienne Dolet (Stephanus Doletus)*, *Jean Dorat*, itt ismerkedik meg a később Strassburgba is látogató lelkes olasz ciceróniánussal, *Mario Nizolival*. Sturm 1534-ben Párizsba hívja Melanchthont, hogy I. Ferenc francia király támogatását is kieszközölve a reformáció itteni pozícióit erősítenék. Kettejük retorikához fűződő elvei sokban azonosak, annak eszmei és tudományelméleti helyét hasonlóan ítélték meg.[19]

A később Wittenbergben, Melanchthon körül szerveződő egyetemi értelmiségi kör folyamatos és intenzív érdeklődést mutat az itáliai reneszánsz iránt. Ebben nem tartja vissza a reformáció folyamatában egyébként markánsan jelentkező, teológiailag közismert Róma-ellenesség sem. A konfesszionális oppozíciót képesek elválasztani kulturális szimpátiáiktól.[20] Jól jellemzi ezt, hogy Georg Sabinus, Melanchthon tehetséges költő-veje, a wittenbergi költői kör egyik kedvence, fájdalmas allegorikus heroidában siratja el az 1527-ben – V. Károly zsoldosai által – kifosztott és fölgyújtott Dea Romát: *Roma a Caesare Carolo V. capta*. Cicero umbrája jön föl az árnyak birodalmából és az ő társaságában látogatja sorra a költő a pusztulás tragikus helyszíneit, amelyek egyben az ókori vagy korabeli Róma becses emlékei, emlékhelyei is. A vers élményszerűségét növeli szerzőjének nemrégiben történt itáliai utazása, kiterjedt olasz kapcsolatokkal rendelkezett; így *Pietro Bembo* is szellemi környezetébe tartozott, irodalmi és misszilis levelezésük tanúsítja ezt.[21] A X. Leó pápa titkáraként is dolgozó

---

[19] HARTFELDER, i. m. 149., SOHM, Walter, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straßburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530–1581, Ein Beitrag zur Geschichte deutscher Renaissance*, München und Berlin, 1912., különösen a *„Die Eloquenz"* (35–46) és a *„Melanchthon und die Eloquenz"* (46–55) és az *„Entwicklung Sturms in Löwen und Paris"* című fejezetek, valamint WESSELER, Matthias, *Die Einheit von Wort und Sache, Der Entwurf einer rhetorischen Philosophie bei Marius Nizolius*, Humanistische Bibliothek, Reihe I: Abhandlungen Band 15., München, 1974. München, Wilhelm Fink Verlag.

[20] Vö.: SCHEIBLE, Heinz, *Melanchthon zwischen Luther und Erasmus*, in, *Renaissance – Reformation Gegensätze und Gemeinsamkeit*, Vorträge herausgegeben von August BUCK, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1984. 155–181., MÜLLER, Jan-Dirk, *Zum Verhältnis von Renaissance und Reformation in der deutschen Literatur des 16. Jahrhunderts*, uo. 227–255.

[21] A vers az allegorikus heroida formai szabályai szerint épül föl; erősen antikizálva hatalmas történelmi és mitológiai apparátust vonultat föl Róma egykori nagyságának, dicsőségének bemutatására. Az egész mű az *olim-nunc* ellentétpárok fölhasználásával születik meg, a múlt és jelen több ütemben való összevetése szervezi a vers menetét. Kétféleképpen mutatja be mostani nyomorúságát: mint *város* lángoló, fölgyújtott, kifosztott épületeit, tereit, uteáit, menekülő lakosait, mint *királynői allegorikus figura* testi szenvedéseit, hajdan csillogó ruhája összeszaggatva, haja megtépve, vérrel és mocsokkal beszennyezve. Már a földre zuhant és várja vagy a megsemmisítő pusztulást, vagy a megújító kegyelmet és méltányos segítséget. Szövege megjelent: G. Sabinus, *Poemata et numero librorum et aliis additis aucta, emendatus denuo edita*, Lipsiae, 1563. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának (rövidítése a továbbiakban: DEK) 752.775 jelzetű kötetét használtuk, 126–142. Róla: DÖRRIE, Heinrich, *Der heroische Brief* (Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung) Berlin,1968. 441, 455.

kiváló humanista: Pietro Bembo Melanchthon és alkotói környezetének szorgalmas és termékeny levelező partnere. A ciceróniánus Jacopo Sadoleto Melanchthon grammatikájának, dialektikájának és retorikájának egyik leggyakrabban citált olasz szerzője Angelo Politiano mellett.[22]

Reuchlin 1504-ben adja ki *Liber congestorum de arte praedicandi* című művét, amely bővebb indoklás és kifejtés nélkül engedi és javasolja a prédikátoroknak az ókori retorikából ismert három genus (iudiciale, deliberativum, demonstrativum) használatát. Reuchlin egyértelműen itáliai humanista elveket érvényesít és ültet át német gyakorlatba.[23] 1512-ben jelenteti meg a hét bűnbánati zsoltárhoz írott kommentárját *(In Septem Psalmos)*, amelynek prológusában megismétli és továbbfejleszti a retorika szerepéről vallott elveit, egyben figyelmeztet a tropologikus-anagógiás szövegértelmezés kockázataira.[24]

Amikor tehát Melanchthon 1519-ben kiadja retorikájának első, még vékonyka változatát, már mérlegelnie kellett, áttekinteni és értékelni a külföldi és hazai tapasztalatokat s ezekkel szembesítve megteremteni saját munkáját. Ez a folyamat a későbbi kiadások esetében is megszakítás nélkül zajlik, hiszen Melanchthon életében legalább harminchat alkalommal jelenik meg retorikájának valamely (sokszor lényegesen bővített, átdolgozott) változata. A külföldi tapasztalatok közül leghangsúlyosabb az itáliai volt, ezzel valamilyen mértékben kellett számolnia. A XVI. század 2. évtizedére már közel száz éve zajlik Itáliában a retorika diadalmenete, de még Melanchthon számos olasz kortársa is folytatója ennek a folyamatnak. Coluccio Salutati és Leonardo Bruni a XV. században még a retorika és a filozófia harmóniájának, egyeztetésének módját kereste, azonos jelentőségűnek tekintették mindkettőt. Lorenzo Valla már a retorikát emelte a legegyetemesebb tudománynak a filozófia helyett, lehetetlen igaz filozófia a retorikával való harmónia nélkül. Valla következetesen elutasította Arisztotelészt.[25] E retorikai rendszerek gyakran fonódtak össze különböző neoplatonikus irányzatokkal, amelyek nyitottak voltak esetleg az epikureizmus irányába, vagy a retorikában megjelenő képességet az ember deifikációs lehetőségként értelmezték, vagyis a retorika metafizikai igényű intellektuális rendszerek instrumentumává emelkedett. *Sperone Speroni* szerint a retorika által a *„Deus optimus maximushoz leszünk hasonlók"*, a retorika a lélek számára az az étek, amely nem világi tudomány, hanem valami isteni dolog, „amely megfelel lényegének: amellyel Isten nagy aszta-

[22] Vö. KEMPER, Hans-Georg, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit, Band 1 Epochen- und Gattungsprobleme. Reformationszeit*, 1987. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, különösen a „Humanismus und Reformation" című fejezet, 61–147.

[23] KECSKEMÉTI Gábor, 1996. i. m. 148.

[24] Vö.: G. R. EVANS, The *Ars Praedicandi* of Johannes Reuchlin, *Rhetorica*, The International Society for the History of Rhetoric, Volume 3. Number 2 (Spring, 1985) 99–105.

[25] GERL, Hanna-Barbara, *Rhetorik als Philosophie – Lorenzo Valla*, Humanistische Bibliothek, Reihe I: Abhandlungen Band 13., München, 1974. Wilhelm Fink Verlag. E folyamat bemutatásában kiemelkedően fontos a hazai szakirodalomból a KOLTAY-KASTNER Jenő szerkesztésében megjelent *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* című kötet BÁN Imre tanulmányaival, jegyzetanyagával. Bp., 1970. Akadémiai Kiadó.

lánál fogunk élni a paradicsomban."[26] *Marsilio Ficino* úgy látja, hogy a rétor is alkotása által művész-tudós istenné válhat, maga is Isten a földön, *„Deus in terris"*.[27]

Minden emberi alkotó tehetség fölszabadul a tudományokban és művészetekben, hiszen követjük a legjobbakat, akiket az ókor kultúrája teremtett, a római és görög műveltséget. Azonban bármily elragadtatással látják J. Stigeliusban, G. Sabinusban Ovidius saját századukban újra életre kelt mását, Lotichius Secundusban az új Tibullust és Catullust, Georgius Fabriciust Horatius párjának vélik, J. és Georg Maior Vergiliushoz, vagy netán Homéroszhoz fogható; mégis: e századnak az ókorhoz hasonlítható értéke a művészi és tudományos tehetségek rajzása, bámulatos alkotásaik mellett abban áll, hogy elhozta Isten kegyelméből az *igazi hit kiáradását is:* így a kortársak *e kettős értékeszmény* megvalósulásának/megvalósításának boldog részesei lehetnek.[28] A művészetek és a tudományok értékprincípiuma azonban önmagában nem elegendő az ember tökéletességre jutásához, amint arra pedig kísérletet tettek a reneszánsz embert megistenítő deifikációs próbálkozásai, csak akkor lelhetjük meg üdvösségünket, ha hiszünk az Istentől ajándékba kapott kegyelemben. Tudás és esztétikum csak az erköles és hit szintézisében lehet igazi kulturális erő, válhat maga is üdvértékké, amint a hit igazságai és értékinstanciái sem férhetők hozzá és nem értelmezhetők a tudás és esztétikum történelmi hagyományai, tapasztalati, jelenben születő eredmé-

---

[26] SPERONI, Sperone, *Beszélgetés a retorikáról,* in KOLTAY-KASTNER, 1970. 197–198.

[27] KOLTAY-KASTNER, 1970. 390–407.

[28] A kortársak jellemző véleményét fogalmazza meg – a Melanchthonnal szoros kapcsolatot tartó, a wittenbergi neolatin költői kör neves alkotójának – T. Maurer verseskötetének előszava: „Tanta est Dei beneficio nostra aetate omnium artium lux, tam copiosus excellentium ingeniorum in omnibus honestis disciplinis proventus, ut *hoc nostrum saeculum vel cum politissima antiquitatis vetustate compariri queat*...Taceo alios non minus laudandos viros et iuvenes, qui hoc in studio suam industriam, solertiam, facilitatem, elegantiam, artem et exercitationem feliciter declarant, ut multi etiam in privatis scholis pueri reperiantur, qui possent cum superioris aetatis, in qua studia honestatis primum efflorescere coeperunt, aliquibus poetis certis certare. Tanta igitur est nostro saeculo politioris eruditionis et praesertim Poetices excellentia, ut merito quis pudore suffundatur, et eruditissimas nostrorum hominum aures formidet, qui aliquid eiusmodi in lucem emittere studet. Haec autem quamvis luce meridiana clariora sunt: Tamen quod Horatius suo eruditissimo saeculo conqueritur, scribimus indocti doctique poemata passim, id nostro quoque tempore verissimum esse, nemo est qui ignorat. Nam in tanta omnium artium luce multi ubique reperiuntur, qui etiam poetica tractant, sed non perinde omnes ea felicitate, qua iam dicti et his annumerandi, si qui sunt, qui etiam sua labra Caballino fonte copiose rigarunt. *Excellens enim et Heroicum donum est poetica, e sedibus aethereis veniens,*ut ille ait, nec cuilibet carmina cudenti tribuendum... Ut enim reliquas artes et disciplinas, praeteream, quae *una cum vera religione* (Deo optimo maximo sit laus in saecula) in tantum creverunt, ut vix adjici posse aliquid videatur: poetica certe tam ingeniosa, erudita et sublimis, in omnibus denique verborum sententiarumque luminibus, concinnaque compositione veteri illi par, rebus quoque praestantior, nostro tempore ab excellentissimis ingeniis exercetur, *ut merito omnibus eruditissimis saeculis hoc aevum aequiparari possit.*" MAURERI Thomae Tribulensis *Poematum liberTertius.*Witebergae,1565. Epistola Dedicatoria, A2/r-v. (DEK: 752. 381).

nyei nélkül. A reneszánsz nagy értékdilemmái a reformációban kapnak radikálisan új értelmezést.

A filozófia mellett a retorika vált a reneszánsz nagy tudományelméleti univerzalizáló rendszereinek egyikévé. Az is látható volt, hogy a retorika ezen értelmezése Itáliában alig integrálható a hagyományos keresztény tudományszerkezetbe, értékrendbe; legfeljebb valamilyen erősen szinkretikus modellbe illeszthető eredményesen.[29] Melanchthon fölismerte az itáliai reneszánsz ezen fejleményeit, de egészében azokat el nem fogadhatta, hiszen részbeni elutasításának következnie kellett a reformáció elveihez való csatlakozásából. Az olasz reneszánsz retorikai gondolkodásából nem fogadhatta el annak önálló metafizikai igényű aspirációit, nem fosztotta meg azonban annak univerzalizáló ambícióitól, instrumentum jellegétől, csakhogy radikálisan másutt jelölte ki e kompetencia területét, határait, feladatait. *Az így korlátozott retorika azonban a legtöbbet kapta, amit csak a hitújítástól kaphatott, az isteni kinyilatkoztatás univerzalizáló instrumentuma lehetett*, aminek segítségével az ember emelkedhet az istenismeret lépcsőin; a retorika az írásmagyarázat meghatározó eszközévé vált, egyenrangúvá a másik nagy univerzalizáló rendszerrel, a teológiával. Ez a fölismerés és elhatározás fejeződik ki már a wittenbergi beköszöntő beszéd megállapításában is, hogy egyik kezünkben Homérosz, a másikban Pál apostol. Oly szorosan összefügg a kettő valóban, hogy az 1518-as tanév őszi félévében Melanchthon két előadást hirdetett meg: az egyik Homéroszról, a másik Pál apostolnak Titushoz írott levelét kommentálja. Ugyanez a szemlélet kap majd később még nagyobb nyomatékot Sturm sokszor idézhető mondatában is: „*Szemben állnak egymással Cicero és Krisztus, mindketten harcolnak – és mind a ketten győznek.*"[30]

3.

A retorika esetleges Szentírás-magyarázó funkciója nem ismeretlen már ekkor, hiszen találunk erre más példát is. 1551-ben jelenik meg Baselban Bartholomaeus Westhemer, *Troporum, schematum, idiomatumque communium liber, ex omnibus orthodoxis Ecclesiae patribus singulari industria tam collectus, quam in ordinem convenientissimum, hoc est Alphabeticum, dispositus*... című könyve. A pforzheimi szerző művének első kiadása az előszó tanúsága szerint már jóval korábban megjelent; a baseli javított utánnyomás, korábban előszó nélkül, megcsonkítva és szövegét rontva bocsátották ki.[31]

---

[29] Vö.: LINDHARDT, Jan, *Rhetor, poeta, historicus: Studien über rhetorische Erkentniss und Lebesanschauung im italianischen Renaissancehumanismus*, Leiden, 1979.

[30] SOHM, Walter, i. m. 51–52.

[31] Westhemerus könyvét a TREND gyűjteményében használtam, jelzete: F. 82a. Teljes címe: WESTHEMERUS, Bartholomaeus, *Troporum, schematum, idiomatumque communium liber, ex omnibus orthodoxis Ecclesiae patribus singulari industria tam collectus, quam in ordinem convenientissimum, hoc est Alphabeticum, dispositus: ut sine omni scrupulo studiosus rerum divinarum, veteris et novi Testamenti scripta, quae phrasim peculiarem et loquendi Modos hebraico more proprios*

Westhemer munkájának első változata ugyancsak Baselben már 1528-ban megjelent *Tropi insigniores veteris atque novi testamnenti* címmel, bővített-átdolgozott változatai hasonlóan Baselben 1530-ban és 1535-ben következtek *Collectanea communium troporum Sacrae Scripturae* címmel, a negyedik editio Strassburgban látott napvilágot. Az elmondottakból látható, hogy a XVI. század második negyedében igen elterjedt műről van szó, hiszen alig huszonöt év alatt öt kiadást ért meg. A szerző a bibliai exegézist műveli, teljes zsoltárkommentárt készít és a retorika szempontrendszere alapján *Phrases seu modi loquendi divinae scripturae* című 1536-ban Antwerpenben megjelent művében is vizsgálja a Szentírás nyelvi rendszerét.[32] Westhemer protestáns volt, munkáját VI. Eduárd angol királynak ajánlotta, akiben a protestantizmus újbóli megerősítőjét köszöntötte, akinek uralkodása alatt egyre jobban virágozhat és erősödhet az evangélium kevéssel korábban letiport igazsága.[33]

A szerző hangsúlyozza, hogy fáradságos munkával az igaz hit és a klasszikus irodalom-műveltség legjobb alkotóinak áttanulmányozásával teremtette meg művét, ebben elvetette a közönséges szerzetesi eljárásokat és ízlést, ezért bárhogyan is dühöng és tiltakozik és elutasítja a római Szentszék.[34] „Már hatszáz esztendeje legalább, amióta a Szentírás értelmének elhomályosulása minden egyházi tudományosságban szorgoskodó számára bekövetkezett és a rendkívüli nehézség megmutatkozik, kiváltképpen a Szentírásban meglévő szóképek és alakzatok szabályainak elhanyagolásából származnak a tévedések. Mert ugyan ki nem látja, hogy a leggyalázatosabban képzelgők saját korunk teológusai? Amennyiben valaki eddig nem tanulta meg betartani a szónoki beszédművészet szabályait, az éppúgy szerencsétlenül foglalkozik a világi szerzők műveivel, mint ahogyan még inkább a Szentírás tudományaival, mivel a Szentírásban trópusok és retorikai figurák, metaforák, perifrázisok találhatók. És hogy a Szentírás minden könyvét még jobban e retorikai módszer bővülő és gyarapodó eljárása szerint vizsgálhassunk, hozzáfogok, hogy keresztény hitünknek, üdvösségünknek legfőbb forrását legtöbb esetben a retorikai átvitt értelmű eljárások, szabályok szerint magyarázzuk. Különösen a leghomályosabb tropusoknak a lényegét, és az is-

---

habere, et nodos prius etiam Theologis summis incognitos, dissoluere queat. Basileae, M.D.LI. Per Joannem Hervagium. Az idézett szövegrész: „Editus ante multos annos fuit a me Troporum opus, sed sine dedicatione aliqua, rude adhuc exiguum et mancum." (2_r Epistola Dedicatoria).

[32] Exegetikai munkája: *Farrago Concordantium insignium Sanctae Bibliae*, Basileae, 1528. és *In omnes Psalmos Davidis Explicationes*, Basileae, 1566.

[33] 2_r-3_r: „...sic tua Regia Majestas constanti et inconcussa animo et timorem Dei et verbum Evangelii sacratissimum iam renascens atque reviviscens colat, atque revertur... Pergat igitur Majestas tua, in emendanda Christi ecclesia et purganda, eversis mensis numulariorum vendentium columbas: hoc est, quicquid inveneri verbo Dei manifeste adversum, hoc eijciat: ac summa moderatione citraque tumultum in pristinum nitorem splendorem restituat... magis ac magis vigeat floreatque veritas Evangelica, quae iam coepit sanctis initiis pullulascere."

[34] 2_r: „Adeo magno sudore et multis ad lucernas vigiliis ex probatissimis et orthodoxis et classicis scriptoribus, non trivialibus ac monastice factionis hominibus, quos nec Romana quantumvis saeviat sedes, improbare potest, bona fide excerptus est."

teni kinyilatkoztatást kell felfedni. Azután ugyanis az ember szája kezdte a beszédet a retorika módszereivel, alakzataival, mint csillagocskákkal, virágokkal és ragyogó színekkel felékesíteni és tarkítani; az isteni kegyesség is – amely mindenütt a szülőkhöz hasonlóan hozzánk gügyög, nyelvünkön szól – ide aláereszkedett, hogy ő maga hozzánk beszélve, közönséges, elterjedt beszédmódunkat és szónoki alakzatainkat használja."[35]

Westhemer szorgalmasan összegyűjti a Biblia sok-sok figuráját és trópusát. Láthatóan a hagyományos, az elocutióban ismert elnevezéseket használja, sok szöveghelyet citál, értelmezéseiben bőven idéz ókori auktoroktól is. A Szentírás szövegének értelmezésében azonban csak ott tartja megengedhetőnek és indokoltnak a tropusokra és figurákra alapozott értelmezést, ahol a szavak nyilvánvaló értelmi összefüggése, saját jelentése, jelentéstani környezete, grammatikai megalapozottsága ezt lehetővé teszi. A tropusok értelmének, jelentésének vizsgálata során igen hasznosnak tartja a vulgáris nyelvek bevonását, maga *a három szent nyelv mellett bőven hoz is német példákat.* Az elmondottak alapján indokoltnak látszik, hogy alaposabban megvizsgáljuk majd Westhemer művének esetleges szemléletformáló hatását Sylvester Újszövetség-fordításának nevezetes függelékére, amely a „tulajdon jegyzísben" és „nem tulajdon jegyzísben vett" igékre vonatkozik. Nagyon valószínűnek látszik e retorikai háttér mértékadó érvényesülése. Szerzőnk elutasítja az enthusiaszták és misztikusok sokszor túlzó, önkényes írásmagyarázatát, erőszakolt allegorizálását. A szerző azonban csak az elocutio körein belül marad, más retorikai jelenségről nem beszél, gyűjtését mindazok számára hasznosnak gondolja, akik szeretik a bibliai képes beszédet, ill. annak minél teljesebb megértését kívánják.[36]

Melanchthon már retorikája első kiadásánál „működtette" koncepciójának legfontosabb elemeit. Bemutatta a retorika szerepét az írásmagyarázat területén. Ekkoriban már folytatta szentíráskommentárjait Wittenbergben, Izsák áldozatáról szólva a történetet a genus deliberativum keretében tárgyalja, amelyben bőségesen érvénye-

---

[35] 3_v: „Usui, inquam, erit omnibus Ecclesiasticis viris, ut obscuritas omnis sacrosanctae Scripturae profligetur, difficultas explicetur, qua hactenus per sexcentos annos nostra socordia e nobis profecta: deinde ex Schematismorum et modorum negleeti divinorum errata est. Nam quam foedissime hallucinati sint recentiores Theologi, quis non videt? Et si quis adhuc non observare studuerit modos loquendi, is infeliciter in Autoribus cum profanis, tum maxime sacris, versabitur, quum Scriptura sacra suos ubique habere Tropos et loquutiones figuratas, metaphoras, periphrases inveniatur... Et quod maius est universos sacrosanctae Scripturae libros huius generi loquutionibus omnino scatere et abundare videmus, adeo ut praecipua atque potissima Christianae fidei capita salutisque nostrae, tranlsatis loquendi modis formulisque plerunque explicentur... Posteaquem enim humanum os coepit modis, figuris ac loqutionibus orationem velut stellulis, floribus aut pigmentis condire, et variegare; Divinam quoque benignitatem (quae ubique parentum instar nobiscum balbutit, lingua nostra loquitur) huc sese demisisse, ut ipsa nobiscum loquens idiotismis ac schematismis nostris uteretur."

[36] 2_r: „Verum in nullo scripturae loco admittendus est Tropus, nisi id urgeat circumstantia evidens, et absurditas rei, manifeste in aliquem fidei articulum peccans. Nam ubique imhaerendum est simplici, puraeq[ue] et genuinae significationi verbum, quam Grammatica et usus loquendi docet, atque intellectui offert."

sülnek a suasoricus (rábeszélő) és dissuasoricus (lebeszélő) elemek. Pál apostol leveleit 1518 óta folyamatosan magyarázta. Ezek folyamatában is föl lehet fedezni retorikai elveinek alakulását, azok ottani érvényesülését. Először a Titushoz írott levelet kommentálta, amelyet következetesen fölosztott a szónoki beszéd részeire és ahhoz igazodva haladt a gondolatmenet. A rómaiakhoz írott levél bevezetőjében Pál apostolt egyértelműen tudatos rétornak tekinti, akinek heroikus stílusa Démoszthenészhez vagy Ciceróhoz mérhető, a levelet pedig teljes egészében retorikai elvek alapján fölépítettnek ítéli. Az 1:7-et „Gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo…" (Kegyelem néktek és békesség Istentől, a mi Atyánktól, és az Úr Jézus Krisztustól…) exordiumnak tekinti, amelynek négy membruma (tagja) van.[37] A 10. fejezetben Pál a hit által történő megigazulást tartja az üdvösség egyedüli útjának. Az üdvösség közvetlen kapcsolatban áll az Úr nevének segítségül hívásával, de ennek szükségszerű előzményei vannak. A segítségül hívás feltétele a hit; ezé viszont az, hogy hallják azt, akiben hinni kell; ennek feltétele az, hogy legyen aki hirdeti az igét arról és annak a nevében, akire hallgatni kell; végül az igehirdetéshez küldetés kell – attól, akiről az egész fokozó-következtető láncolatban szó van: az Istentől. „Nincs különbség zsidó és görög között, mert mindenkinek ugyanaz az Ura, és ő bőkezű mindenkihez, aki segítségül hívja; amint meg van írva: „Aki segítségül hívja az Úr nevét, üdvözül." De hogyan hívják segítségül azt, akiben nem hisznek? Hogyan is higgyenek abban, akit nem hallottak? Hogyan hallják meg igehirdető nélkül? És hogyan hirdessék, ha nem küldettek el? Így van megírva: „Milyen kedves azoknak a jövetele, akik az evangéliumot hirdetik!" E gondolatmenet kifejtése során Melanchthon szerint Pál a dialektika és retorika eszközeit használja, kiváltképpen a gradatiót, amelynek során megnevezi a megigazulás módját, a hit okát. Tehát a hit hatóoka (causa efficiens) az ige, a szó, amellyel felindítja és megmozgatja Isten a szíveket a hit befogadására.[38] A 11. fejezet amplificatióra építi gondolatmenetét, amelyben enthymemát is alkalmaz, az amplificatióba antitetikus elemeket is beilleszt, végig argumentumok következnek, az egész fejezet retorikai remekmű is egyben.

---

[37] *Epistolae Pauli scriptae ad Romanos enarratio*. 1556. Vitebergae, Apud Veit Kreutzer, A TREND E 1370 jelzetű kötetét használtuk. LXXI$_v$: „Quatuor membris constat. Gratulor vobis cognitionem Evangelii, et opto, ut ea cognitio in vobis ereseat. Deinde sequitur Exordii propositio. Cupio vos coram docere. Cui attexit statim adversativam, sed hactenus detinuerunt me harum regionem Ecclesiae, ut ad vos proficisci non potuerim. Tertio sequitur ratio propositionis, cur illos coram docere cupiat."

[38] Uo. XCII$_v$: „Suo more annectit gradationem, qua declarat modum iustificationis, et fidei causam, seu quomodo fides concipiatur. Dialectici tradunt soriten versari in causis et effectibus. Est autem sorites gradationi affinis. Ideo Paulus, cum vellet ostendere fidei causam, instituit gradationem hoc modo.

Nemo invocat, nisi credat:
Nemo credit, nisi audiverit verbum:
Non potest audiri verbum, nisi praedicetur.
Non potest praedicari verbum, nisi mittantur a Deo qui praedicent.

…Est igitur causa efficiens fidei verbum, quo impellit et movet Deus corda ad credendum".

Ekkor már beszél „stylus Paulinus"-ról, amelynek megvannak a maga jól definiálható specifikumai. Több írásában visszatér Pál retorikai-rétori érdemeinek részletes bemutatásához és méltatásához. Pál leveleinek exegetikai magyarázójaként ez következetesen érvényesülő szempont, de több önálló értekezést is szentel e kérdéskör vizsgálatának. Már 1520-ban összefoglalta erre vonatkozó elveit a *De studio doctrinae Pauli – Adhortatio ad christianae doctrinae, per Paulum proditae, studium* című tanulmányában. Soha nem akarhatta azt Krisztus, hogy az ő megértésére és elfogadására törekedve hátat fordítsunk azoknak a szerzőknek, akik korábban műveikben az emberi erkölcsök, a társadalom igaz törvényeit, normáit fejtették ki. Vannak az életnek olyan szabályai, amelyeket isteni sugallattól vezettetve fölismertek, emberi nagyszerűségükkel leírtak, kifejeztek. Ilyenek voltak Homérosz és Hésziodosz művei, a filozófusok gondolatai, nemes városok polgárainak ránk maradt törvényei, amelyeknek az emlékezete és történelmük jótéteménye a mi korunkig hagyományozódott. Krisztus nem megtagadja ezen értékeket, hanem az Evangélium többletét adja azokhoz; ezt tudatosítja számunkra Pál apostol: mert mindkettőt ismeri, a széptudományok értékeit és hagyományait, s az isteni kinyilatkoztatás evangéliumi üzenetét.[39] A retorikai elveket azonban nagyon is tudatosan alkalmazza reformátori meggyőződésének bizonyítására, valójában a retorika hermeneutikai szerepet játszik.[40] Haragos iróniával írja postilláskötetében: *„Szamarak azok, akik azt hiszik, hogy a prófétai könyvek az ékesszólás erényének híján lennének; még ha a változatok vagy magyarázatok el is tértek egykor a grammatikától, mégis az eredeti forrásokban édes és rendkívüli erényekkel megáldott retorikai kiválóság van. Mert ne gondoljuk azt, hogy a Szentlélek gyönyörködne a barbár műveletlenségben, mivel sokak együgyű ítélete ez!"*[41]

A retorika mellett szükség volt a hitújítás kezdeti időszakában a mindennapi harcaikat folytató lelkészeknek konkrét homiletikai segítségre, amellyel az írásmagyarázatot végezhették, új szempontú prédikációt készíthettek. Ezeket az igényeket elégítik ki a *De officiis concionatoris* és a *Ratio brevis Sacrarum concionum tractandarum* című értekezések. (Az itteni megállapítások részben, vagy egészében aztán átkerültek a retorika különböző kiadásaiba, Szentírás-magyarázatokba.)

A *De officiis concionatoris* című írásának önálló fejezete foglalkozik a középkori eredetű és a reformáció által hevesen elutasított, burjánzóan allegorizáló írásmagyarázói eljárással: a vonatkozó rész címe *„De quatuor sensibus scripturae"* – vagyis Az írás négy értelméről. Megállapítása szerint egy és egyszerű az írás értelmezése, amely a grammatikai értelmezéshez, jelentéshez igazodhat csak. Amennyiben ez bizonyos, úgy a legjobban tud bennünket tanítani és lelkiismeretünket megerősíteni, ha valaki ehhez bármit is hozzáköltött, vagy hamisan kohol, az bizonytalanná válik és elveszítjük

[39] CR, XI. 1843. Halis Saxonum, 34–41. Ugyanesak ezt vizsgálja a *Dispositio orationis in epistola Pauli ad Romanos*, Witebergae, 1530. című művében.

[40] MAURER, Wilhelm, 1967. 210–214.

[41] CR, XXIV. Brunswigae 1856. *Scripta exegetica*, 735.: „Asini sunt, qui cogitant non esse eloquentiam in libris Propheticis: etiamsi versiones vel interpretes aliquando discedunt a Grammatica: tamen in fontibus est excellens eloquentia et suavitas. Non cogitemus Spiritum Sanctum delectari barbarie, sicuti sunt insulsa iudicia multorum."

lelkiismeretünk biztonságát. Kövessük tehát mindig a granatika és retorika által adott szabályokat (Sequamur igitur semper iuxta Grammaticae seu Rhetoricae praecepta [sic!]), a természetes és saját jelentést. Nagyon óvatosan és mértéktartással folyamodjunk a sensus spiritualis használatához, hiszen az allegorikus, tropologikus és anagógikus jelentések kritikátlan és mohó használata súlyos tévedésekhez vezethet, rosszabb esetben tudatos megtévesztés forrása lehet. Ilyet láthatunk azoknál a hamis magyarázóknál és képzelgőknél, akik azt tartják, hogy Ábrahám a római pápát jelentené a sensus spiritualis értelmezése szerint. (Sicut videmus hallucinatos esse, qui per Abrahamum significari Romanum Pontificem scripserunt.) Az itteni gondolatmenet aztán bekerül majd a retorika későbbi kiadásaiba önálló fejezetként *De quatuor sensibus sacrarum literarum* címmel. Itt még pontosabban fogalmaz, amikor megnevezi az írásértelmezés három legfontosabb elemét, a septem artes liberales első egységét, amit triviumnak neveztünk: „...iuxta praecepta Grammaticae, Dialecticae et Rhetoricae." Idézi Dionysius Areopagita klasszikus példáját a Jeruzsálem szó jelentésváltozásaira.[42] Melanchthon gondolkodásában tehát a Szentírás értelmezésében is van kompetenciája a retorikának, azzal is adekvát instrumentumrendszerként működik és működtethető. Az ókori-humanista retorikák éppúgy alkalmasak Cicero és Pindarosz szövegértésére-értelmezésére, mint Pál apostol leveleinek, vagy a Zsoltárok könyvének vizsgálatára.

Melanchthon mindent meg is tesz, hogy ezt az alkotói-befogadói tudatot minél elevenebbé, aktívabbá tegye és tudatosítsa széles körben. Teszi ezt a retorikakiadások primer közegében, de ugyanígy jár el számtalan auktorkiadása esetében. Soha nem mulasztja el bizonyítani, demonstrálni, hogy kétirányú szisztémáról van szó. Amikor kiadja Cicero *Topica*jához készített Scholiait, telezsúfolja azt is bibliai elemekkel Pál leveleiből és a Zsoltárok könyvéből származó példákkal.[43] A *Topica* segít az argumentumok föllelésében és a szónoklat amplificatiójában. Példának rögtön az első zsoltárt hozza, amelyiknek ez a propositiója: „Illi beati sunt, qui se gubernant ex verbo Dei." (Boldog ember az, aki nem jár gonoszok tanácsán, bűnösök útján meg nem áll, és csúfolódók székében nem ül; / Hanem az Úr törvényében van gyönyörűsége, és az ő törvényéről gondolkodik éjjel és nappal.) Már ebből a versből lehet látni, hogy az egész egy igazi szónoklat, amelyik megegyezik a propositióval. Részletesen kibontható rögtön a kezdetétől, az ellentétből, továbbá a hatásból. A vétkesek szétszóratnak, az igazak pedig úgy virágoznak, mint a pálma. A következőképpen van a zsoltár: „Ecce quam bonum. Concordia est bona res." (Ó, mily szép és mily gyönyörűséges, ha a testvérek egyetértésben élnek! 133:1) Hasonlóképpen kellemes alakzatokkal amplificatióval bővíti.

Pindarosz fordításához készült jegyzeteiben pedig bőséggel beszél e kiváló görög költő erényeiről, amelyek oly igen hasonlóak a bibliai Dávid király poétai kiválósá-

[42] MELANCHTHON, Philippus, *Elementorum rhetorices libri duo*, Wittenbergae, 1585. 92–105.

[43] *In Ciceronis Topica Philippi Melanthonis Scholia*, in Corpus Reformatorum, Volumen XVI. post C. G. Bretschneiderum edidit E. BINDSEIL, 807–810.

gaihoz.[44] 1538-ban jelenteti meg Nürnbergben Eoban Hessus, a korszak népszerű és tehetséges latin költője, a reformáció kedvence, latin nyelvű zsoltárátköltését. A disztichonos parafrázis igazi humanista teljesítmény, a szerző láthatóan az ókori irodalmi mintákat akarta imitálni. Meg is tett mindent ennek érdekében, kiváltképpen retorikai teljesítményére volt büszke. A kötethez az egyik terjedelmes ajánlást Melanchthon írta, aki éppen ezért dicséri a szerzőt, mondván: végre nem kell szégyenkeznünk, mert Dávid zsoltárai méltóak a múzsákhoz és Apollónhoz s ezt annak a retorikai apparátusnak köszönhetik, amelyet Hessus ingeniuma adott nékik.[45]

Már a retorika első kiadásában a hagyományos három szónoki beszédnem mellett (iudiciale, deliberativum, demonstrativum) megjelenik egy negyedik genus, a didaszkalikon, vagy didascalicum. Szerepeltetését Melanchthon azzal indokolja, hogy mostanában szükség van erre a negyedik nemre, mivel az aktuális igényeket elégíti ki. Főként az egyházban és a vallásos életben, iskolában használatos, mivel a hitre és a jó erkölcsökre való buzdítást fejezi ki. Itt nem annyira a rábeszélő szónoklatokra, hanem inkább a vallási tanításokat megismertető prédikációkra van szükség: „...ubi non tantum suasoriae conciones habendae sunt, sed multo saepius homines Dialecticorum more, de dogmatibus Religionis docendi sunt, ut ea perfecte cognoscere possint."[46] Ez a genus eléggé közel áll a demonstrativumhoz, hisz számos esetben kínálja a Biblia is a dicséret, dicsőítés lehetőségét, örömét. Pál apostol rómaiakhoz írott levelében több helyütt is megjelöli az egyes fejezetek retorikai genusát, besorolja azokat a hagyományos beszédnemekbe, de a didascalicumot is érvényesülni látja sok helyen. A 12. fejezetben megállapítása szerint a törvényszéki beszéd (genus iudiciale) jellemzői érvényesülnek. Jelen van ez a zsoltárok könyvében, hiszen közöttük találunk számos olyat, amelyik panegyricus. A zsoltárokra írott postilláiban

---

[44] Uo.: *Philippi Melanthonis interpretatio Olympiorum Pindari*, 187–190. A Dávid–Pindarosz hasonlósághoz Angelo Politiano megállapítását is idézi.

[45] HESSUS, Eobanus, *Psalterium Davidis* című műve 1538-ban jelent meg Nürnbergben. Ennek 1564-es lipcsei kiadását használtam a KLTE Könyvtárában, jelzete: 751. 747/1. Erről vö. IMRE Mihály, *„Magyarország panasza" – A Querela hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 5. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995., különösen az „Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája" című fejezet: 54–63. A hivatkozott versrészlet:

> Nam sunt hic numeri Musis et Apolline digni,
> Et quos Christiadum numina cuncta probent.
> Et quos Christiadae dicant *sine crimine* cuncti,
> Et quos sacrigenae semper in ore ferant.
>
> Itt muzsákhoz, Apollóhoz méltóak a versek,
> S még a keresztények Istene is helyesel.
> És ezeket bűn nélkül vésheti észbe keresztény,
> S mondhatják imaként szentek utódai is.
>
> (Csonka Ferenc ford.)

[46] MELANCHTHON, Philippus, 1585. i. m.

mindig érvényesíti a retorikai szempontot, legtöbbször önálló fejezetbe foglalva *Eloquentia in Psalmis* címmel. A zsoltárokban minden retorikai genus megjelenik valamilyen mértékben, van ahol egy dominanciája érvényesül, sokszor a kevert nem (genus mixtum) a meghatározó.[47] A 68. psalmus különösen nehezen értelmezhető, ezért fokozottan érvényesíteni kell ennek során a grammatika, dialektika, retorika ismereteit. *Hiszen az Egyház maga az isteni beszéd grammatikája, köteles befogadni és megérteni Istentől a beszéd tudományát és megőrizni annak a sajátosságait. (Ecclesia est Grammatica sermonis divini: Debet accipere sermonem a Deo, et retinere eius proprietatem.)* Itt különösen a tropusok és figurák játszanak nagy szerepet az értelmezésben. Ehhez a kortárs latin és német nyelvű költői feldolgozásokat is segítségül lehet hívni; így nagyon tanulságos E. Hessus latin parafrázisa és J. Stigelius német nyelvű átirata és szövegértelmezése.[48] A genus didascalicum ugyanakkor rokonságot tart a deliberativumból a consolatióval, a vigasztalással és a könyörgéssel is. A didascalicum használata önmagában még nem jelenti, hogy a prédikációból elvész a művészi alakító szándék és eszköztár, vagyis bekövetkezne a „dissimulatio artis". Ugyancsak itt célszerű számon tartani azt a retorikai feladatot, amellyel könyörögnünk kell az irgalomért, vagy *buzdítani, rábeszélni az együttérző keresztényeket a török elleni harcra.*

Melanchthon retorikáinak ez folyamatosan jelenlévő vonulata, de átszivárog innen a német protestáns retorikák többségébe. A Türkengefahr mélyen beágyazódott a protestantizmus teológiai gondolkodásába a kettős antikrisztológiával, apokaliptikájával. *Melanchthon volt az, aki a török veszedelmet retorikai tárgyként legitimálta.* Az európai és magyarországi antiturcica irodalomban természetesen már a XV. században is számos olyan munka született, amelyek a humanista retorika elveit követték. Aeneas Sylvius Piccolominitól hosszú lehetne a sor, amelyben helyet kapnak a magyarországi humanista képzettségű diplomaták, mint Macedóniai László, Hieronymus Balbus, Vitéz János, Vetési László és mások. Melanchthon azonban annyiban jelent fordulatot, hogy az elméleti praeceptum irodalomban legitimálja és tekinti fontosnak a török veszedelem tárgyalását, retorikai értelmezését.[49] Ennek kapcsán a retorika nagy részei közül (inventio, dispositio, elocutio) szinte mindegyikben jelen van valamilyen szinten, bár leggyakrabban az inventiók tanában bukkan föl. A tárgy kijelöléséről (propositio) szólva hangoztatja, hogy a keresztény fejedelmek számára nincs

[47] CR, XXIV. Brunswigae, 1856. 136–137.: „Quaero igitur ad quod genus causarum pertineant Psalmi? Omnes Psalmi aut sunt generis suasorii ut consolationes, et adhortationes: aut generis didascalici, vel demonstrativi, quia demonstrativum genus oritur ex didascalico. Si volumus paulo altius ordiri, ita possumus discernere Psalmos secundum materias diversas. Alii sunt legales, alii Evangelici. Nam ut Ecclesiae doctrina universa in duas partes distribuitur, in legem et Evangelium, sic et Psalmi ad haec summa genera referri possunt." 726–738: *Enarratio Psalmi 16.*

[48] Uo. 846–858. Melanchthon itt a reformáció kettős antikrisztológiája szerinti szövegértelmezés lehetőségét is fölveti: Isten két leghatalmasabb ellensége a – lélekkel és hazug tanokkal – kereszténységpusztító pápa és a karddal öldöklő törökök.

[49] Vö. IMRE Mihály, 1995. i. m., különösen *„A »lelkek felgyújtásának« retorikai eszközei"* című fejezet, 107–116.

méltóbb, szükségesebb és üdvösebb, Istennek jobban tetsző háború, mint amelyet a török ellen indíthatnak.[50] E javasolt feladat erkölcsi szempontból kifogástalanul erényes (honestum), hasznos (utile), szükséges (necessarium) és lehetséges (possibile). A szükségességet nem könnyű belátni és elfogadni, még a tanult emberek számára is szükséges irodalmi, történelmi példákkal érvelni, elfogadtatni azt. A tanulatlanoknál pedig még nagyobb erőfeszítést kíván a szónoktól: náluk nem apellálhatunk műveltségükre, nékik be kell mutatni a török pusztításának szörnyűségeit.[51] A genus deliberativum esetében általában használatos a sok exemplum, a törökről szólván is ajánlatos sűrűn folyamodni hozzá: a német történelem uralkodóinak példáit kell fölsorolni, akik bátran szálltak szembe az országukat fenyegető barbár ellenséggel. A loci communes tárgyalásakor is szó esik a törökökről. Hivatkozik kegyetlenségükre, amellyel emberre, az egész kereszténységre, Istenre támadnak.

A német fejedelmeknek, különösen a császárnak, egyébként is kiemeltebb a feladatuk, felelősségük. Amennyiben hatalomban, tekintélyben más király előtt áll, éppúgy kötelességben is több hárul rá. Választott exemplumunk olyan legyen, hogy minél nagyobb érzelmi hatást váltson ki, hogy felgyújtsa a lelkeket a török elleni küzdelemre. Mutassa be a legyőzöttek mérhetetlen és változatos szenvedéseit, ahol anyák és csecsemők, aggastyánok és ártatlan szüzek gyötrődnek fegyverektől és aljas kéjvágytól; azonban az életben maradók is csak újabb rettenetre számíthatnak, emberhez méltóbb harcban ellenük meghalni, mintsem a várható körülmények között élni. „...in nostro exemplo exaggeranda sunt ea, quae *inflammant animos contra Turcas*..."[52] Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy Melanchthon retorikájában különösen az inventiók tana erősen kötődik saját korának konfesszionális, ideológiai, történelmi fejleményeihez, értéktudatához. Mondhatni, hogy a jelen erősen benyomul ebbe a világba. E törekvésében számos német protestáns retorika követni fogja, elegendő,

---

[50] Már *Dialectica* című művében a *De propositione* című fejezetben is beszél az olyan propositióról, amelynek a török elleni harcra való biztatás a feladata s amelyet a keresztény fejedelmeknek kell elsősorban megfogadniuk: „Caeterum in Rhetoricis materiis suasoriis propositiones sunt imperativo modo, ut Reges depellite Turcicum latrocinium a gentibus Christiani nominis. Sed dialectici loquuntur, de asseuerationibus, ut dixi, ut hae suasoriae reuersae sunt conclusiones tales. Honestum et necassarium est, depelli Turcas." 110.

[51] MELANCHTHON, 1585. i. m.: 199–200.: „Haec necessitas, quia non intelligitur ab indoctis, quae cum est manifesta, exaggeranda erit oratione, ut contra Turcas, amplificanda est eorum crudelitas, dicendum quantam carnificinam in victos exerceant, qum turpis et misera servitus impendeat his, qui non sunt interfecti. Facultas autem posita est in circumstantiis, in comparatione virium, temporum, locorum."

[52] Uo.: „...videlicet, Turcicae gentis impietas atque crudelitas, quod religionem delere conentur, quod crudelissimi sint in victora, quod infantes a complexu matrum abstractos mactare soleant, quod nulla aetatis aut sexus discrimina observent, quod miseras puellas, pueros, mulieres abstrahant ad foedissimas libidines, quod postea miserrima servitus perpetienda sit his, qui sub Turcis vivunt, ubi religio Christi deleta sit, ubi nullae sint honestae leges, ubi turpissima exempla quotidie versentur ob oculos, ubi liceat cuilibet gregario militi ad stuprum abripere optimi cuiusque uxorem ac liberos. *Quanto satis est semel sortiter in acie mori, quam tali conditione vivere.*"

ha csupán J. Camerarius vagy Matthaeus Dresserus munkáira gondolunk.[53] Ez az aktualizálás még a szónoki beszéd három stílusneméről szóló részben is megjelenik. Meglepő módon a grandis, mediocris és humilis érzékeltetésére képzőművészeti példát hoz. Eszerint A. Dürer művészetében érvényesül a grandis fokozat: „Durerus enim pingebat omnia grandiora, et frequentissimis lineis variata." Lucas Cranach festményein a humilis stílust figyeli meg. „Lucae picturae graciles sunt, quae etsi blandae sunt, tamen quantum distent a Dureri operibus, collatio ostendit." Végül a mediocrist látja megvalósulni Matthias Grünewald esetében: „Matthias quasi mediocritatem servabat."[54]

Az egész reneszánsz korának művészetelméleti, esztétikai gondolkodásában meghatározó szerepet játszott az imitatio fogalma. Természetesen minden retorika foglalkozott ennek jelentéseivel, hiszen igen heves viták is parázslottak föl körülötte. Hogy csak két kiemelkedő Melanchthon kortársat említsünk, központi jelentőségű ez Erasmus idevágó írásaiban, de még inkább Johann Sturm elméleti-retorikai munkásságában. A korszak szerzői azonban – szinte kivétel nélkül – a retorikához tartozónak tekintik az imitatio valamilyen szintű, mértékű működését, Sturm esetében szinte ide helyeződnek át a súlypontok. Van olyan műve, amelyben a periódusok imitatiójának történetét, fejleményeit tekinti át hatalmas könyvében. A reneszánsz imitatio-elméletnek egyik sajátos fejezete a cicerónianizmus-anticicerónianizmus terjedelmes vitája. Itáliában izzott fel, de végigfutott az Alpoktól északra eső reneszánsz műveltségű országokban is valamilyen mértékben. Német földön is sokan részt vettek a polémiában, Melanchthonnak is természetesen alapos tájékozottsága volt a szemben álló véleményekről. Retorikáiban húszoldalnyi fejezet foglalkozik a kérdéskörrel *De imitatione* címmel. Ebben a fejezetben nem érvényesül a szerzőnek a Szentírásra irányuló alaptörekvése, hiszen az itt nem működtethető. Központi probléma természetesen Cicero imitatiója, amelyet azonban inkább pragmatikusan kezel, mintsem elvi kérdésként, a lehetséges ideológiai konzekvenciákat, esetőségeket nem vizsgálja. Ez az alapállás azonban érthető is, hiszen a retorikának megvan a maga funkciója Melanchthon rendszerében s ebben nem juthat szóhoz a cicerónianizmus egy túlzó formája sem. A kortársak között dúló heves vitákról pedig pontos információja volt, hiszen éppen Erasmus *Ciceronianus* c. nevezetes vitairatában láthatta a cicerónianizmust olyan ádáz ideológiai ellenfélnek, amely a keresztény civilizáció „vissza-pogányosításának" veszedelmét kockáztatja. Erről maga Erasmus értesíti Melanchthont az 1536. június 6-án hozzá intézett levelében: „Nem kételkedem, hogy ezt a szervezkedést [ui. a cicerónianusokat, I. M.] a Sátán indította, aki inkább akarja, hogy valamennyien cicerónianusok legyenek, mint keresztények." (Bán Imre ford.) Melanchthon persze azt is tudhatta, hogy másutt Erasmus *a cicerónianizmust olyan szektának tekintette, amely szemében a protestánsokéhoz hasonlóan veszedelmes.*[55] Amikor tehát állást foglal a cicerónianizmusról, kényes egyensúlyra kell törekednie. El kell

[53] Vö.: IMRE, 1995. 113–116.

[54] MELANCHTHON, 1585. i. m. 155.

[55] BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája*, in Költők, eszmék, korszakok. Szerk.: Bitskey István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Csokonai Könyvtár 11. Debrecen, 1997. 38.

hárítania a *ciceróniánizmus* nem kívánatos, ténylegesen „paganisatió"-s veszedelmeit, másrészt integrálnia kell azt a protestantizmus kulturális modelljébe, ez ugyanis meghatározó mértékben garantálja és demonstrálja az ókori és ennek a reneszánszban megújított kultúrának a kontinuitását. Többször hivatkozik egyetértően Angelo Polizianóra, azonban nem annak gyilkosan kemény anticiceróniánus kifakadását idézi, amelyben az olasz szerző az elvakult Cicero-követőket csak simiae Ciceronisnak (Cicero majmai) mondja, hanem a kiegyenlítő, egyensúlyt kereső Polizianóra utal.[56]

4.

A német reformáció retorikai irodalmának jelentős része Melanchthon elveit veszi át és teszi még elterjedtebbé, vagy folytatja a század utolsó harmadában. Úgy horizontálisan, mint vertikálisan rendkívül kiterjedt ez a retorikai irodalom. Legfelső rétegébe a humanista képzettségű, egyházi-világi egyetemi elit tartozik, azonban alsó szférája is meglepően szorosan illeszkedik ehhez a műveltségi spektrumhoz. A retorikai műveltség a kultúra pragmatikus részeire is kiterjed szabályozó normarendszerével, a hétköznapi írásbeliséget és nyelvhasználatot is bevonják ebbe a kulturális kánonba. 1551-ben jelenteti meg Justinus Göbler vaskos kötetét, amelyben ügyvédek, városi, egyházi írnokok, birodalmi és városi tisztségviselők, hivatalnokok, tisztartók, intézők, politikusok és diplomaták számára ad kézikönyvet, aminek alapján megszerkeszthetik, megírhatják beszédeiket, végrendeleteiket, beadványaikat, perbeszédeiket, elmondhatják mindezt szóban: *Rhetoric und Teutsch Notariat, Wes jeden Notarien, Schreibern, Procuratorn, Aduocaten, Gerichts, Rats und Ampts Personen oder Verwaltern In Reden und Schreiben... Schrifftlich und Mündtlich zuwersehen und gebrauchen von nöten.*[57] Az előszó hosszasan érvel amellett, hogy a retorikai műveltséget németül is el kell sajátítani és alkalmazni, mert az írásbeliség és szóbeliség itt tárgyalt „műfajai" sem művelhetők anélkül, és amire alkalmas a latin nyelv, arra a német is az. Érveihez bőven idéz Cicerót és Erasmust s a közölt „mintaműfajoknál" föltünteti a retorikai eszköztárat (dispositio, argumentatio, tropusok, figurák). A retorikai teoretikus praeceptum műfajoknak ezzel talán a legalsó szféráját érintettük.

A hazai kutatás kissé talán túlbecsülte és elnagyoltan értékelte, félreértelmezte Andreas Hyperius retorikai tevékenységét. Hyperius *De formandis concionibus sacris, seu de interpretatione scripturarum populari, Libri II.* című műve tartalmazza idevágó elveit.[58] Szemléletét erős konzervativizmus és ellentmondásosság jellemzi. Határo-

[56] Uo. a „De imitatione" című fejezet: 135–155. A német kutatás legújabb eredményeit foglalja össze Joachim KNAPE, *Philipp Melanchthons »Rhetorik«*, Rhetorik-Forschungen, Band 6, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1993.

[57] Frankfurt am Main, 1551. CLIIII Seite. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek Ga 4 jelzetű kötetét használtuk. A metszetekkel telezsúfolt folio nagyságú kötetnek sok kiadása volt.

[58] Hyperius művének 1553-as marburgi kiadású, Yg 97.8° Helmst. jelzetű kötetét a Herzog August Bibliothekban tanulmányoztuk Wolfenbüttelben.

zottan elkülöníteni igyekszik egymástól a prédikációt és a szónoki beszédet, ezt terminológiája is tükrözi: következetesen concióról és oratióról beszél, amelyek eltérő fogalmakat is jelölnek. Minden prédikációnak rövidnek kell lennie, világosan kifejtettnek és érthetőnek; legelőször arra van szükség, hogy a nép idegenkedés nélkül, örvendezve, buzgalommal illeszkedjék a szent gyülekezetbe és a hallottakat a legkönnyebben emlékezetével megjegyezhesse.[59] Fogalomhasználata is ellentmondásos: a prédikáció részeiként a hagyományos retorikai felosztást találjuk: inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronunciatio. E részeket azonban igen aránytalanul vizsgálja, vagy vonja be őket a prédikáció tanrendszerébe: legrövidebben – szinte csak az érintés szintjén – az elocutióról beszél, de a dispositio sem kap jelentőséget. Van ahol megemlíti, hogy el lehet különíteni a törvényszéki, határozati és bemutató beszédet. Másutt ingerülten tiltakozik ellene, hogy a retorikai genusok meghatároznák a prédikációt: *„Én úgy látom, tévesen gyötrik és nem is jelentéktelen jogtalanságot, erőszakot okoznak a Teológiának – minden tudományok fejedelmének –, akik megpróbálják az ügyeknek azt a három nemét (Deliberativum, Demonstrativum, Iudicilae) a világi fórumokról az istenfélő és jámbor egyházba behozni azért, hogy a prédikátoroknak követendő célul tűzzék ki azt. Annál jogosabb a prédikációk azon nemeit felismernünk, amelyeket és ahányat a Szentírásban az Apostol megkülönböztetve elválasztott."*[60]

Hyperius itt éppen ellenkező irányú folyamatot javasol, mint amelyet Melanchthonnál megfigyelhettünk: a prédikációt elszigetelni kívánja a világi – ókori és reneszánsz – retorikai hagyománytól, legalábbis erősen korlátozni ennek érvényesülését. Melanchthon koncepciója – tág antropológiai kontextusban – e két komponens kulturális integrálásán nyugszik, Pál apostol démoszthenészi és cicerói erényeket egyaránt birtokolt. Hyperius nem is használja az ókortól ismerős genusokat, hanem más osztályozást találunk nála, jól mutatják ezt a fejezetcímek: *De genere doctrinali, De genere redargutivo, De genere institutivo, De genere correctorio, De genere consolatorio, De genere mixto concionum.* Forrásait is fölsorolja és folyamatosan hivatkozik is rájuk az anyag tárgyalása során: Pál apostol, Órigenész, Khrüszosztomosz (Aranyszájú Szent János), Nagy Szent Vazul, Nagy Szent Gergely, Szent Ágoston, Beda Venerabilis és clairvaux-i Szent Bernát. Meg sem említi, egyetlenegyszer sem hivatkozik sem Ciceróra vagy Quintilianusra, netán valamely reneszánsz retorika szerzőjére. A megjelölt forrásokat is szelektíven használja, hiszen van közöttük olyan szerző, aki sokkal inkább az antik retorika örököséneK is tekintette a keresztény homiletikai elveket, mint azt Hyperius műve sugallja. A negyedik fejezetben ugyan arról beszél, hogy vannak párhuzamok a prédikáció és a szónoki beszéd között *(Quod multa sunt Concionatori cum Oratore communia, ac de concionatoris officio)*, valójában végig az eltéréseket sorakoz-

[59] HYPERIUS, 1553. 21.: „Concio omnis esse debet brevis...Primum necessarium est, ut populus sine taedio et alacriter ad sacros coetus conveniat, atque audita memoriae commendet facilius."

[60] Uo. 76.: „Frustra mihi videntur se torquere, atque iniuriam etiam non leuem inferre Theologiae, omnium disciplinarum principi, qui conantur tria illa genera causarum (Demonstrativum, Deliberativum, Iudiciale) e prophano foro in sacram et religiosam Ecclesiam inducere, atque concionatoribus proponere sequenda. Quanto iustius illa agnoscemus genera concionum, quae, et quot in sacris literis ab Apostolo distingui cernimus."

tatja föl, amelyek miatt a retorika fölhasználását sokszorosan aggályosnak ítéli és csak nagy megszorításokkal tartja lehetségesnek. Összegezve elmondhatjuk, hogy Hyperius munkája a német reformáció retorikai irodalmában a legkonzervatívabb szárnyhoz tartozott, hiszen *szinte tudomást sem vesz a reneszánsz (vagy a klasszikus ókor) retorikai eredményeiről*, ezért aztán Melanchthon mellett olyan humanista műveltségű reformátorként emlegetni, aki a középkori örökség és az antik szónoklattanok elemeiből igényes ötvözetet hozott létre, túlzó és elfogadhatatlan állítás; szoros összetartozásukat sugalló együttes említésük – vélt párhuzamok alapján – pedig teljesen alaptalan.[61]

Annál inkább könnyen és bőségesen találhatunk viszont valóban Melanchthon-követőket ebben a retorikai praeceptum irodalomban mind latinul, mind németül. Lipcsében és Magdeburgban volt evangélikus lelkész Erasmus Sarcerius (1501–1559), akinek terjedelmes életműve a melanchthoni irányzat terjesztője. Főleg az újszövetségi exegézist művelte, könyvről könyvre haladt, Pál leveleit pedig kivétel nélkül részletesen magyarázta. Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levelét különösen nagy retorikai készülettel vizsgálta, ahol éppúgy érvényesítette Cicerót és Quintilianust, mint Erasmust és Melanchthont, vagy a körmondatokról értekező Démétriosz Phalérioszt.[62] Elméleti munkáiban exegetikai tevékenységét alapozta meg, ezért írt több kiadást megért dialektikát és először 1537-ben Marburgban megjelent retorikát: *Rhetorica plena ac referta exemplis quae succinctarum declamationum loco esse possunt.*[63] Felosztásában és szerkezetében Melanchthonhoz közel áll a mű, hasonlóan négy genust ismer, negyedik a didascalicum. Inventio, dispositio, elocutio sorrendjében halad, amelyek azonban nem elkülönülten jelennek meg egyházi, vagy világi tartalmú szövegekben, hanem a retorika egyetemlegesen szabályozza ezeket, nem is különíti el az oratiót és a conciót. Egyedül a törvényszéki beszédről mondja, hogy a szónoki beszéd ezen genusa az egyházban nem használatos, a többi mind érvényesül. A genus deliberativum tárgyalásánál részletezi a suasio-dissuasio jellemzőit, amelynek során ő is hosszasan foglalkozik a török elleni küzdelem suasorikus (rábeszélő) jellemzőivel.[64]

Petrus Artopoeus *Evangelicae conciones dominicarum, tocius [sic!] anni, per Dialectica et Rhetorica artificia breuiter tractatae* című latin nyelvű műve 1537-ben jelenik meg

---

[61] Szakirodalmi adatokra hivatkozva ezt veszi át KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet A magyar nyelvű halotti beszéd a XVII. században,* Universitas Könyvkiadó Budapest, 1998. 163, 73, 92 és BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk" Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között,* Akadémiai Kiadó Universitas Kiadó, Bp. 1998. 189. Hozzánk hasonlóan a Hyperiust *Melanchthontól elválasztó különbségeket* hangsúlyozza a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik Bd. 3.*, Homiletik címszava is. (hrsg. von UEDING, Gert, Tübingen, 1996.) Hyperius jelentős – Melanchthonhoz fogható – magyarországi hatásáról beszélni (az elmondattokon túl) azért sem indokolt, mert a könyvlisták adatai szerint (még ha azok hiányosak is!) alig volt jelen a XVI–XVII. század olvasói közösségeiben, *anyaggyűjtésünk mindössze egyetlen példányát regisztrálta.* Vö.: kötetünk Függelékében a közölt könyvlistákról származó adatokkal.

[62] *In Epistolam ad Romanos, pia et erudita scholia, pro Rhetorica dispositione explicata,* 1541.

[63] Sarcerius műveit a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben tanulmányoztuk, retorikája jelzete: P 1284.80 Helmst. (1) Dialektikája először 1536-ban jelent meg *Dialectica multis ac variis exemplis illustrata* címmel.

[64] *Rhetorica...*, 1537. 123–129.

Wittenbergben.[65] Az evangéliumok vasárnapi prédikációk formájában való magyarázatát tartalmazza, amelynek során módszeresen érvényesíti a dialektika és retorika szövegértelmezői rendszerét. Megállapításai a retorikának, mint elméleti rendszernek az egészére támaszkodnak, amely magába foglalja az inventiók tanát, dispositiót és elocutiót is. Az egyes prédikációkat besorolja a retorikai genusokba úgy, hogy először a kiinduló textus elemzését adja: négy genust használ: iudicile, deliberativum, demonstrativum, didascalicum. Véleménye szerint a törvényszéki beszéd jelen van a Szentírás bizonyos fejezeteiben, Máté evangéliumának 23. fejezetét, Lukács 2. fejezetét például határozottan a genus iudicialéhoz sorolja. Utóbbinál a kevert nem szabályai dominálnak, mivel a bemutató beszéd jellemzői is érvényesülnek, amikor a tizenkét éves Jézus Jeruzsálemben marad s utána aggódó szülcinek elmondja maradásának okát, amivel bennünket is oktat, egyben a genus didascalicumhoz is sorolható így e fejezet.[66] Igen gazdagon használja a dialektika fogalomkészletét a retorika terminusai mellett.

Artopoeus kötetének második részében önálló címlappal szerepel Joannes Hepinius *De sacris concionibus formandis compendiaria formula* című rövid műve. Tömör áttekintést ad a négy genusról, amelyek alapján értelmezni kell és használatukkal írni a prédikációkat. A prédikációt egyértelműen olyan szónoki műnek tekinti, amely az ókor retorikai örökségére (Cicero, Quintilianus) a reformációban-reneszánszban megújított eredményekre (Erasmus, Melanchthon) s a Szentírás retorikai olvasatára van alapozva, ez képezi az írásmagyarázat alapját is. Megállapítása szerint ugyanis kétségtelenül maga a Szentlélek a kinyilatkoztatott Szentírás szerzője, ilyenformán egyedül és biztos értelmezője saját szavainak; szellemileg átjárja és megtanítja minden hűségesnek a lelkét saját szavainak ép és szabályos magyarázatával, amint a próféták jövendölései közvetlenül mind Isten tanításából származtak. Ez a tanítás azonban ezekben a századokban nincs megerősítve az evangéliumi csodatételekkel, hanem a nem szent, de más tudományok szorgalmas olvasásával, és tanulmányozásával. Ezeket ugyanis nem véletlenül adta Isten, hanem hogy segédeszközök legyenek. Ha ugyanis más tudományokkal ékesítik a szent dolgokat, azok semmiképpen sem lesznek rendezetlenek, ékítetlenek és semmiképpen sem zavarosak, sőt még szentek is. Ami pedig akár a tanítás és tanulás módjára vonatkozik, azt a dialektikából és a retorikából kell felkutatni. Senki sem fog ugyanis világosan, pontosan, helyesen és megfelelő rendben tanítani, ha csak nem követi a retorikát, mint Thészeusz Ariadné fonalát.[67]

---

[65] Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben: C 523a. 8 Helmst. (12)

[66] ARTOPOEUS, 1537. 64$_c$: „Evang. Lucae II. Evangelium est generis Demonstrativi facti, et habet admixtum genus iudiciale, ubi defendit se Christus coram parentibus, status legitimi. Et est generis Didascalici, ubi Christus nos docet."

[67] HEPINIUS, Joannes, 1537. 235$_f$: „Quemadmodum sine controversia, solus Dei spiritus proditae scripturae est autor, ita et solus sui uerbi est uerus ac fidus interpres; imbuens omnius fidelium animos, sana et recta uerbi sui cognitione, ut iuxta Prophetae uaticinium, omnes sint Theodidacti. Haec autem institutio non sit his seculis, Euangelio prodigijs confirmato miraculo, sed diligenti non modo sacrarum, sed aliarum quoque scientiarum lectione. Has siquidem non temere dedit Dominus, sed ut sint tum adminicula... Quod autem ad docendi aut discendi modum spectat, id ex dialecticis et rhetoricis est petendum... Nemo etenim clare, exacte, proprie, ac ordine docebit, nisi Rhetorica fuerit secutus uelut Thesei filum."

Hepinius hangsúlyozza, hogy a szónoki beszédnek három neme (genus) létezik, amelyek a szent prédikációban egyesülnek. A textus magyarázatának a retorikai elveken nyugvó szövegértésre kell támaszkodnia, mert csak ez szabadíthatja ki az évszázadok alatt rárakódott – ostoba tudatlanságból származó – hamis és (sokszor megtévesztő szándékkal) hazug magyarázatokból s ez oszlathatja el a bizonyos szöveghelyeknél valóban meglévő homályt. Minden művelt prédikáció, akár a hit tantételeire, akár az erkölcsök formálására vonatkozik, akár hypotyposis fölhasználásával történetet ad elő, a retorikai genusokat kell magába foglalnia. Három genus érvényesül: Didacticum, Demonstrativum és Deliberativum. Hepinius fesztelenül fölváltva használja a concio és oratio kifejezéseket. A prédikálni készülő előre lássa, hogy az oratio majd melyik genus lesz, továbbá ahhoz annak a genusnak a művészi eszközét készítse el. A törvényszéki beszédet ritkán használjuk a prédikációkban, megfelelően mégis folyamodhatunk hozzá, a törvényről és az Evangéliumról, ahol törvényekre kötelezzük az embereket, az Evangéliummal pedig visszavezetjük a kegyelemhez. Hasonlóképpen a vitákban és értekezésekben a szabad akaratról, a purgatóriumról, az eukharisztia szentségéről, vagy az anabaptistákról.[68]

A latin mellett nagy számban találkozunk anyanyelvű retorikai elméleti munkákkal is a német reformációban, amelyek e teoretikus gondolkodás anyanyelvűvé tételét szolgálták és segítették minél teljesebb érvényesülését a prédikációirodalomban. 1545-ben jelent meg Marburgban Chaspar Goldthurm Athesinus *Schemata Rhetorica, Teutsch.* című műve.[69] Előszavában panaszkodik az evangéliumi igazság megromlásáról az életben, amelynek egyik fő oka, hogy az utóbbi időben megátalkodott emberek miatt hamis és hazug, megrontott szavak keveredtek magába a Szentírásba és magyarázatába, amelyik pedig önmagában tiszta és érthető. Pedig a mindenható Isten megadta a Szentírás értelmezésének lehetőségét, ajándékát számunkra, megkaptuk a szabad művészetek közül a legfontosabbakat, *a grammatikát, dialektikát és retorikát*, amelyek mint értelmező eszköz és szerszám (als Instrument oder werkzeug) alkalmasak a legmagasabb isteni dolgok magyarázatára. A megrontott beszédet a romlatlan beszéddel kell helyreállítani, olyan szerzőket és műveket kell nékünk az Írás igazi tanulmányozásához, magyarázatához fölhasználni, akik maguk is garanciát jelentenek a romlatlanságra. Minél több olyan szerzőt kell olvasnunk és megismernünk, akiknek művei ezt tartalmazzák, közülük is legfontosabbak a cicerói hagyományt folytatók.[70] Az emberek elveszíteni látszanak a legfontosabb értékeket, ha-

[68] 240–242: „Omnis erudita Concio siue ad doctrinam fidei, siue ad formandos mores pertineat, siue historica sit, potest cogi in suum rhetoricum genus… Concionaturus praeuideat cuius generis oratio sit futura, deinde ad eam eius generis artificium exigat… Genere Iuditiali utimur in litibus et controuersiis. Non est huius in sacris concionibus creber usus, commode tamen eo utimur in concionibus, de lege et Euangelio, ubi per legem damnamus hominem, Euangelio autem restituimus in gratiam. Item, in controuersiis et disputationibus, de libero arbitrio, de purgatorio, de Sacramento Eucharistiae, de Anabaptismate."

[69] A kötetet Wolfenbüttelben, a Herzog August Bibliothekben tanulmányoztam, jelzete: P 1284.80 Helmst. (3)

[70] GOLDTHURM, 1545. Aiij$_{r}$: „Dieweil nun aber die verstockten menschen, sonderlich zu unseren elenden, usi gewißlich letzten zeiten, sich mit blossen, schlechten worten, oder auch mit dem text der heyligen Göttlichen schrifft, wölche an jr selbs klar und lauter ist, nit

csak nem térnek vissza hozzájuk, így kerül egymás mellé *a két legfontosabb civilizációs értékprincipiumként Krisztus és Cicero*. Ugyanaz a szemlélet jelenik meg, amelyet Melanchthonnál már regisztráltunk (egyik kezünkben Pál apostol, a másikban Homérosz) s amelyet majd Sturm is deklarál kicsit később: „Úgy ítéljük meg – sajnos – azonban e mostani utolsó, veszedelmes időkben, az emberek minél inkább és minél többen megátalkodottak és elvakultak lesznek..., *ahol bizony Krisztus, Pál vagy maga Cicero beszéltek és prédikáltak*."[71]

Goldthurm munkája csak röviden említi az inventiók tanát, gyorsan összefoglalja a dispositióra vonatkozó tudnivalókat, annál részletesebben taglalja azonban az elocutiót, műve valójában a figurák és tropusok tanának kifejtése. A *De Elocutione* című fejezet elején áttekinti a stílusnemeket, majd a soloecismus és barbarismus tulajdonságairól szól, hogyan kell ezektől megszabadulni a németül prédikálóknak és szónoki beszédet mondóknak. Három nagy fejezetre tagolva mintegy hatvan alakzat tüzetes vizsgálatát végzi el, amelynek során mindig érvényesíti az antik és biblikus paradigma párhuzamát és egyensúlyát. (Repetitio, epanalepsis, epizeuxis, anadiplosis, conversio, complexio, traductio, isocolon, erotema, apostrophe, synonimia, incrementum, antithesis, comparatio, correctio, ratiotinatio, diminutio, definitio, hypotyposis, pragmatographia, topothesia, gronographia, topographia, sententia, epiphonema, paradigma, digressio, licentia stb.) A *Pragmatographia* tárgyalásánál a művészi leírások szerepét hangoztatja: ilyet olvashatunk Vergilius *Aeneis*ében Trója pusztulásáról, vagy elmondhatjuk, hogyan ostromolták a törökök Bécset. A *Sententia* és *Paradigma* is fontos a retorikai beszédben vagy prédikációban; származhatnak világi íróktól, vagy a Szentírásból egyaránt, de szemléletesebbé, hihetőbbé, meggyőzőbbé teszik mondanivalónkat. Leszögezi, hogy a prédikátor és a szónok ugyanazon eszközrendszer használója, legfeljebb a nyomatékok változnak a fölhasználás függvényében, elnevezésében ezért teljesen ekvivalensen váltogatja a Prediger és az Orator kifejezéseket.

Melanchthon retorikai munkálkodásának egyik legnagyobb hatású követője az a Matthaeus Dresser (1536–1607, Drescher), aki kiterjedt magyar kapcsolatokkal rendelkezett és retorikai munkája igen népszerű volt Magyarországon is. Az erfurti egyetemen tanult, itt szerzett magisteri fokozatot, ugyanitt lett a görög nyelv, a retorika és a dialektika professzora. 1574-ben meghívták a jénai egyetem retorika tanszékére, de

---

leichtlich bewegen und zu rechtem Göttlichen und Christlichen leben lenden lassen. *So hat nu Gott der almechtig, andere freie Künst al Grammaticam, Dialecticam, Rhetoricam, eben als Instrument oder werkzeug, hohe Göttliche sachen zutractiren, und anderen solche mit nutz und frucht fürzubilden, reichlich an tag geben, und den menschen eröffnet.* ...auß Ciceronischer oder anderer underrichtung zu güten, zierlichen, und artigen gesprech geneygt seit, hierin kürtzlich onweitleuffige oder schweiffende reden, verfassen, und mit nötzlichen auß heyligen usi anderen schrifften exempeln eygentlich, oder so viel müglich, erklären völlen... Dann es sein hin und wider bei den Authoribus, vil mehr treffenliche, zierliche, form und weiß zureden, welche aber all ordenlich hierinn zuerzelen, und herauß nach notrufft zustreichen, diser zeit, wie jr zubedencken hat..."

[71] Av; *„Aber wir befinden, leyder, das zü unseren letzten geferlichen zeiten, die menschen ye lenger und mehr verstockt und verblendt werden, wo auch Christus, Paulus oder Cicero selbs redeten, und predigten..."*

valamiért mégsem foglalta el állását. Székfoglaló beszédét pedig elkészítette, önállóan, majd retorikájába beillesztve ki is nyomtatta.[72] 1575–1581 között a meisseni hercegi iskola rektora, amelynek emlékét retorikája is őrzi Melanchthon korábbi látogatásának fölidézésével. Hívják ugyan a wittenbergi egyetemre, ő mégis Lipcsében lesz a görög és latin nyelv, majd a történelem professzora.[73] Magasan képzett humanistaként polihisztor volt, aki seregnyi tudományban mozgott otthonosan és alkotott azokban jelentős műveket.

Retorikája ugyanazt a tudományelméleti pozíciót fogadja el, mint amelyet mesterénél láttunk. Továbbra is csorbítatlan a retorika Szentírás-értelmező funkciója és kiemelt feladata, ugyanúgy nélkülözhetetlen az igehirdetéshez, a prédikációs műfajokhoz, mint bármely antik szerző értelmezéséhez, vagy éppen aktuális retorikai feladat megoldásához. Dresser is hosszasan méltatja Pál apostol rétori erényeit, terjedelmes fejezetben mutatja be a Titushoz írott levelet, retorikai értelmezését adja. Behatóan vizsgálja Ézsaiás könyvének első fejezetét, amely kiterjed az inventióra, dispositióra és elocutióra egyaránt.[74] Éppen az a célja, hogy minél inkább eltüntesse a határvonalat a retorika és homiletika között, nem is tesz különbséget közöttük sehol sem; hiszen egyazon szövegértelmezői és szövegalkotói rendszer elemeiről van szó. Többször le is szögezi, hogy contio (prédikáció) és az oratio (szónoklat) között valójában nincs különbség, legfeljebb régebbről megmaradt elnevezésbeli eltérést jelent a két szó. Ennek megfelelően mindig működteti a kettős paradigmarendszert, vagyis az antik (görög–latin) mellett ugyanekkora súllyal szerepel a zsidó-keresztény komponens és fordítva, a két műveltség lényegi szerkezeti-funkcionális azonosságát igyekszik folytonosan dokumentálni. A genus didascalicumot ő is a hagyományos három retorikai beszédnem mellett negyedikként használja. Azonban az ókorra is visszavetíti ezt, szerinte ez már akkor is létezett, elegendő, ha Cicerónak a *Tusculumi beszélgetések* című művére gondolunk. Idézett példaanyaga is tükrözi szemléletét, állandó szimmetrikus párokban gondolkozik, a két paradigma egyensúlyának demonstrálása a célja. Az inventiók tanában beszél a házasságról és nászról a *De Epithalamis* című fejezetben. Először a hagyományos protestáns érveléssel dicséri a házasságot, hangoztatja annak bibliai indoklását, hiszen Jézus maga is mellette nyilatkozott. Utána Homéroszt dicséri, aki Odüsszeuszban a házastársi hűség hősét rajzolta meg, idézi az Odüsszeia részleteit, majd a 128. zsoltár retorikai elemzése következik, amelyik maga is megfelel az epithalamium műfaji szabályainak.[75] A törvényszéki beszéd tárgyalásánál Szophoklész *Antigoné*ja a példa, hiszen Antigoné és Kreón szembenállása, drámai összecsapása ehhez a beszédfajtához sorolható. A határozati beszéd (genus deliberati-

[72] A beszéd megjelent a retorika 776–791. lapjain *De Eloquentia* címmel, megjegyzi az utolsó sorokban, hogy ezt valójában jénai beköszöntő beszédnek szánta: „Scripta anno 74. mense Novembri, cum Ienam, in locum Iusti Lipsii, ad professionem eloquentiae et historiarum vocatus essem."

[73] Német szakirodalom alapján foglalja össze életrajzát és jellemzi tevékenységét SZABÓ András, *A magyar késő humanizmus történetéhez* című tanulmányában, in *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szeged 1990. 215–233.

[74] *Epistola Apostoli Pauli ad Titum*, 813–825. *Primum Caput Esaiae*, 803–811.

[75] *De Epithalamis*, 318–322.

vum) esetében a rábeszélésnél (suasio) tárgyalja a könyörgést, imádságot; ennek két változata a petitio és a precatio. A vigasztalás (consolatio) bemutatásánál elkülöníti a filozófiai és teológiai vigasztalást; a filozófiai közé sorolja Boethiust, Szókratészt, a teológiai vigasztalásnak pedig része a 42. psalmus retorikai vizsgálata. Dresser a melanchthoni rendszert szerkezetében háborítatlanul hagyja, extenzitásában azonban kiterjeszti, óriási példaanyaggal dúsítja föl. A bemutató beszédnél (genus demonstrativum) a dicséret (laudatio) nagyon részletes, fajok és alfajok sokasága jelenik meg; a bőség szemléltetésére talán elegendő annyit megemlíteni, hogy a személyek dicséretének (laudatio personarum) *százhuszonnégy lehetőségét sorolja föl.*

Terjedelmes művében *huszonhat zsoltár részletes retorikai vizsgálatát találhatjuk.* A 6. vizsgálatánál beszél ösztönző okból (a causa impulsiva), azaz Isten könyörületességéből vett második érvről. A harmadik érv a végső okból (a finali causa) következik, a hálaérzésből: Hogy megmenekülvén téged dicsőítselek. Megjelenik itt a tényleges ok feldíszítése élénken szemléltető előadásmód (hypotyposis) segítségével, a valódi fájdalom és zavarodottság jeleiként említve a sóhajtozást, könnyeket és a sorvasztó szomorúságot. A 13. zsoltárban az ösztönző ok (causa impulsiva): menekülésünk Istenben van, azaz az ő irgalmában, következmény: Dávid szívében boldogság van és hála. A 25. zsoltár főtétele: a bűnök megbocsátásának, a Szentlélek adományának, a veszélyek közt élő ember védelmének és az egész Egyház megmenekülésének a kérése. Ezt a kérést a zsoltár egy ösztönző és egy tényleges indok kíséretében fejti ki (per causas impulsivam et objectivam). Ugyanis Isten megígért jóságával, irgalmával és igazságával szembeállítja a bűnt, a vétket, a törvényszegést, sanyargatást és ínséget. Majd a végső okot is említi. A 42. zsoltárban a főtételt olyan szarvast idéző hasonlat (Propositio figurata) adja, amelyben az a hosszú futástól elsigázottan nagyon erősen sóvárog víz után.[76] Ehhez a hozzákapcsolás (accomodatio): Így vágyom legnyomasztóbb szorongásaim közepette irgalmadra és segítségedre. Megelőző ok (causa προκαταρκτική) avagy siralmas állapotáról és nyomorúságáról szóló panasz, amelyet a levertsége fölött marón gúnyolódó ellenségei váltottak ki. Heves könyörgés és panasz fokozott hangsúlyt nyerő kifejezése következik (emphasis), amely bámulatosan kifejezi a háborgó lélek minden indulatát. A kérés végoka (causa finalis), tudniillik visszatérés a templomba, és Isten imádása.

A zsoltárok retorikai vizsgálata valójában folytatja és kiteljesíti Melanchthon látásmódját, amellyel gyakran élt retorikájának részmozzanataiban, de bőven folyamodott hozzá latin nyelvű zsoltárpostilláiban is. Dressernek ez az eljárása mélységesen rokon Eoban Hessus korábban ismertetett – és Melanchthon által olyannyira helyeselt és

[76] Dresser latin eredetije: *„Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum: ita desiderat anima mea ad te, Deus.* Propositio figurata similitudine cervi, qui longo cursu fatigatus auidissime aquam expetit." Dresser itt kissé következetlen, hiszen a magyarázó szövegben olyanról beszél, azt értelmezi, ami nem szerepel a zsoltár latin szövegében. A magyarázatban a hajszolt, hosszú futástól elgyötört, vízre sóvárgó szarvasról beszél, míg maga a szöveg nem ily zaklatott, veszélytől való szabadulást mutat, inkább csendes, bensőséges vágyakozás, biztonságkeresés. Megjegyezzük, hogy a XVI. századi protestáns zsoltárköltői hagyomány mindkét értelmezői változatot használja (Lobwasser, Melissus, Buchanan); Balassinál az űzöttebb, Szenci Molnárnál a csendes vágyakozás hangja az uralkodó.

ünnepelt – törekvésével, hiszen Hessus lectiónak szánt zsoltárátköltéseinek autentikus szövegértelmezői módszere a retorika. A reformáció irodalmában rendkívül elterjedt ez a módszer, számos szerző művét idézhetnénk, csak néhányat mutatunk be közülük: ezek nagy része retorikai szempontokat követő latin nyelvű zsoltárátköltés.

Már 1532-ben elkészül, majd 1535-ben jelenik meg Hagenauban két kiadásban is *Melanchthon* szerkesztésében az *In Psalmos aliquot Davidicos, enarrationes. Quibus additi sunt Psalmi carminibus redditi* című kiadvány. A kötet latin zsoltárfordításokat, átköltéseket tartalmaz. Szerzői: maga Melanchthon, Hermannus Novae Aquilae, Eobanus Hessus, Iacobus Micyllus, Vincentius Opsopoeus, Petrus Phernotrophius, Lazarus Spengler. Az antológia negyvenhat zsoltárátdolgozást tartalmaz: többségük formája disztichon vagy hexameter, de tizennyolc az ókori költészet strófikus formáit követi. Több esetben közöl egy zsoltárt két-három formai átdolgozásban. Az elsőnek, huszonkettediknek, száztizenegyediknek megtaláljuk disztichonos, szapphikus, alkaioszi feldolgozását is, a legtöbb esetben pedig marginálisként retorikai elemzést is végeznek a szerzők.[77] 1561-ben jelenik meg Jénában Joannes Stigelius *Paraphrasis in Psalmum XC.* című kötete, amely a 90. zsoltár mellett az 56. átköltését is tartalmazza. Az első vers tizenhat lapos disztichon, szónoklattá formálva, feltüntetve sűrűn a margón a retorikai fogalmak nevét. Az 56. alcíme szerint is a retorika figurái szerint tárgyaltatik, hogy az allegóriát helyesen lehessen alkalmazni az egyház fordításához.[78] 1565-ben Strassburgban jelenik meg Georg Maior *Psalmi Davidis iuxta translationem veterem recogniti. Argumentis et Annotationibus* című zsoltárátköltése, amelyhez J. Sturm írta az ajánlást. A psalmusok verses latin átiratát közli, a margón aprólékos retorikai magyarázatokat olvashatunk.[79] Hasonló Adam Siberus több kiadványa is, amelyek a zsoltárok verses parafrázisai: van amelyik csak válogatás, de mind a százötven átköltésére is vállalkozik a szerző.[80] Vagyis a német reformáció által alakított irodalmi folyamatokban van létjogosultsága a retorika által legitimált – autonóm szövegversként is értelmezett – zsoltárinterpretációnak, hiszen megtaláljuk ugyanezt a törekvést olyan protestáns neolatin költőknél, mint Lotichius Secundus, Georg Sabinus, Victorinus Strigelius, Iacobus Micyllus, C. L. Egenolphus, Nicolaus Selneccer, Paul Schede Melissus, de legalább ennyire a skót Georgius Buchanan nevezetes parafrázisaiban.[81]

---

[77] A kötetet Wolfenbüttelben, a Herzog August Bibliothekben használtam, jelzete: A 187.80 Helmst. (3)

[78] A kötetet Wolfenbüttelben, a Herzog August Bibliothekben tanulmányoztam, jelzete: K 64.4° Helmst. (16). 12.: „ Haec pars Psalmi ita tractatur figurata oratorie, ut allagoria recte ad conversionem Ecclesiae accommodari possit."

[79] Wolfenbüttelben a Herzog August Bibliothek BibelS 607. jelzetű kötetét használtam.

[80] SIBERI Adami, *In Davidis Isaei Prophetae… commentariolum scholasticum*, Lipsiae, 1572. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben használt példány jelzete: Ab 315 8° (1.2). SIBERUS, Adam, *Poematum Sacrarum Libri XVI.*, Basileae, 1556. A wolfenbütteli kötet jelzete: 125. 2 Poet.

[81] A német zsoltárköltészet egészét monografikus alapossággal vizsgálja: BACH Inka–GALLE Helmut, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert Untersuchung zur Geschichte einer lyrischen Gattung*, Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1989. című műve. Különösen a *Metrische und gereimte Paraphrasen von der Reformation bis zum Ende der Barockzeit* (79–

Dresser eljárása tehát valójában egy – a német reformáció irodalmában közel fél évszázada – létező, sokak által művelt és méltányolt módszert *a retorika értelmezői nyelvéhez, fogalomkészletéhez igazodva tudatosít*, azt teoretikus általánosság szintjére emelve; ha úgy tetszik: *a zsoltárköltészet számos – ekkor legitim – recepciós változatának egyik kanonizációs eljárását végzi.* Ez azért is figyelmet érdemlő, mert ez a recepciós változat eléggé messzire távolodik a reformáció által talán leginkább preferált – a liturgikus-konfesszionális igényből táplálkozó s ezen recepciós modell által kanonizált gyülekezeti énekvers kánonjától. Ugyanakkor azt is le kell szögeznünk és látnunk, hogy e két recepciós modell és kánon egyaránt legitimást élvez a német reformáció kultúrájában, közöttük pedig átmenetek, változatok sokasága burjánzik, amelyek egymással kapcsolatba lépnek, interferálnak. Figyelnünk erre azért is érdemes, mert új olvasási, szövegértelmezői szempontokat kaphatunk és érvényesíthetünk a magyar zsoltárköltészetre vonatkozóan. Leginkább *Szenci Molnár Albert* jöhet itt számításba, hiszen az ő *Psalterium*ában érvényesül – kellő mélységében valójában még máig föltáratlanul – a humanista-metrikus költészet és a retorika recepciójának szerepe, németországi tartózkodásának évtizedekkel mérhető időszakában ő érintkezett legbehatóbban és legtartósabban a magyar zsoltárköltők közül ezzel az olvasási-befogadói tapasztalattal.

II. JOHANN STURM ÉS A STRASSBURGIAK

A németországi retorikai iskolák közül a wittenbergi mellett legjelentősebb a strassburgi volt. *Johann Sturm* (1507–1589) majd fél évszázadot átfogó munkássága rendkívül eredményes volt részint kiteljesedő, részint iskolateremtő működése, kiváló, eszményeit továbbfejlesztő seregnyi tanítványa révén. Sturm kulturális koncepciója a keresztény humanizmus egyik legmerészebb változata német földön, az olasz reneszánsz scientista és esztétikai-művészetfilozófiai utópiáinak sokban követője. Ennek középpontjában is a karizmatikus képességű ember, az Orator áll, akinek valami egyetemes, mégis rendkívüli képesség áll rendelkezésére: a retorika. Isten a világot elrendezte, minden dolog örök összefüggésben áll, így szükséges, hogy a *szavak* (verbum), amelyek a *dolgok* (res) kifejezői és jelölői, és a beszédnek minden része szoros összhangban legyenek. Az univerzumot mint műalkotást fogja fel, a homo litteratust pedig mint artifexet. A *natura* az a res egyenkénti és összekapcsolódó elemeiből álló, annak rendezett, isteni megfontolással szerkesztett összefüggése, vagyis *copia rerum*. Mi felosztjuk a természeti világot saját céljaink szerint, de ennek során követnünk kell magának a természetnek a rendjét, vagyis Isten teremtő művét. A természetet pedig senki sem követheti, ha nem ismeri a tudományos gondolkodás fogalmi rendszerét, módszereit. A *dialektika az az egyetemes instrumentum*, amely minden tudományra, tudományágra, sőt azok alapjaira is alkalmazható. Sturm meghatá-

147) című fejezet. E zsoltárköltészet egészének illeszkedését vizsgálja a német költői hagyományokhoz kapcsolódva: CONRADY, Karl Otto. *Lateinische Dichtungstradition und deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts*, 1962. H. Bouvier u. Co. Verlag Bonn.

rozásában: „...dialectica instrumentum est quod ad omnes artes atque disciplinas, earumque etiam primordia applicabile est."

A res és a copia rerum megismerésében a dialektika módszertana, eljárásai segíthetik az embert. Csak így lehet a dolgokat megragadni, definiálni, jellemezni, a többitől eltérő minőségeiket leírni, kapcsolataikat, összefüggéseiket értelmezni, az egyedi létezőket nemekbe (genus) sorolni. Arisztotelész nyomán ezeket a kategóriákat akkor még *praedicamentum*nak nevezték, logikai sorrendben egymást követve számuk tízre emelkedik. Közülük első maga a genus, amely meghatározó jelentőségű, hiszen minden dolog, mint a világ része, hozzá hasonló dolgokkal együtt egy bizonyos genusba sorolható. A többi kategória – mint praedicamentum – úgy értelmezhető, mint valamely létező dolognak, illetve a létezők egy-egy osztályának, genusának, valamiféle járulékos tulajdonsága, accidense. Sturm kárhoztatja is az előző korszakokat, amiért az a tudományokban és művészetekben nem érvényesítette eléggé a dialektika szempontjait, vagy teljesen elhanyagolta: „Est etiam illud incommodum in arte, quod a Dialecticis praeceptis est separata, quae ante nostra tempora ita foedata sunt, ut nunc vel barbara adhuc institutionem obscurentur, vel non satis in illis opere collocetur, vel omnino incognita iaceant."[82] *A res elszórt, különböző minőségű, tulajdonságú egységeiből rendeződik az esztétikai minőséget is jelentő, magasabb szervezettségű értékké: naturává.* Ahogyan az ars és a natura párhuzamba állítható, ugyanúgy vonatkozik azonos törvény a verbumra és a resre. A verbum elemeiből és struktúráiból (amelyeknek csak akkor van valódi jelentésük, ha tükrözik a res világát) – ebből szerveződik a copia verborum által az ars világa (amely meg kell hogy feleljen a natura lényegi jellemzőinek), hiszen mindkettőnek ugyanazon elvek szerint történő a felosztása: „...nam naturae et artium eadem est partitio."[83] Csak a retorika eszköztára szervezheti a verbumot (amely, mint a dialektika föltárta és bizonyította: mindig megfelel valamelyik resnek) arsszá, jóllehet a res-natura összefüggést főként a dialektika hivatott földeríteni, a naturának esztétikai jelentése is van. E szisztéma két legfontosabb intellektuális értelmezője és eszköze a retorika és a dialektika; a *megismerés és kifejezés közötti legszorosabb egység igényével lép föl.* Mivel a retorika az Orator speciális művészete, ő tudja, hogy csak a dolgok sokaságának számbavételével, értelmezésével, a copia rerum minél teljesebb ismeretében valósulhat meg az eszményi retorikai mű, amelyik maga is *copia verborum, ars.* A retorikához elvezető nyelvi képességek képzéssel alakíthatók, fokozhatók; ennek legfőbb terepe az iskolai oktatás a maga fokozataival, ahol a ciceróniánus, eszményi latinitás a mérték. Az ideális Orator uralkodik a tudományok, művészetek összességén; otthonos valamennyi világában: mindenekelőtt a filozófiában, dialektikában, geometriában, zenében, ismeri az irodalmat és a költőket, érti és értelmezi a természet dolgait, befolyásolja, tökéletesíti az emberek erkölcseit, közös-

[82] STURM, Johann, *De amissa dicendi ratione et quomodo es recuperanda fit*, Argentoratim 1544. Apud W. Rihelium, $5/_{v}$ – $6/_{r}$. A TREND G. 1085 jelzetű példányát használtuk.

[83] Uo. Sturmra általában: SOHM, Walter, 1912. A strassburgi retorikai képzésre, Sturmra általában: Szenci Molnár Albert Dictionarium Latinoungaricum, 1604. in Bibliotheca Hungarica Antiqua XXV. kötete, a hasonmás kiadás kísérőtanulmányát írta IMRE Mihály MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1990. 100 p. Klny. is.

ségi szokásait, viselkedését a politikában, de még a kézművesség, gazdálkodás ágazataiban is járatos. Enciklopédikus képességek univerzális elsajátítója és alkalmazója, fölhasználója, részben újak teremtője. Képességei már-már átcsapnak verbális omnipotenciába, *a deifikáció mértékét súrolva*.

A szónoki utánzásról című könyvében így fogalmazza meg ezt: „Ám azt hívom orátornak, aki nem a mindennapi csinosság után járogat, valamifajta választékosságot követve..., hanem azt, aki eléri, hogy szónoki mivoltában az emberek féljenek tőle, hogy rá bámulva nézzenek, őt csodálják, aki mellett kiáltásokban törjenek ki, *akit ne embernek, hanem emberfeletti férfiúnak ítéljenek ékesszólása és beszédének ereje miatt*. Ez az ékítmény olyasféle kell hogy legyen, magáról a szónokról úgy lássék, hogy mindazt, ami az életben létezik, vagy az élethez szükségszerűen kell, ami becsületes, megvizsgált, kikérdezett, olvasott, vitatott, tárgyalt és összevont, *mindezt birtokolja és kézben tartja*, hogy úgy véljék róla, legkiválóbb férfi, és az ügyek legbölcsebb védnöke. Mert az ékesszólás őrjöngés, ha nincs meg benne a jóság és a bölcsesség, hozzá dérék, előrelátóan okos, tapasztalt, hosszú tanulással kiképzett férfi kell, s ez valóban ilyen legyen, ne pedig csak annak lássék. Az ékítés ezzel a két kiválósággal, mint az ékesszólás fegyvereivel élhet a haza üdvös épen maradására, az állam nagyszerűségére, és valahányszor szükséges lesz, éljen is velük... Három előnyt hoz magával. Ezek közül egyik az édesszavúság, hogy a lehető legélvezetesebb legyen a beszéd, másik a hitel, hogy a lehető legnagyobb mértékben befolyásolja azok értelmét és hangulatát, akik hallották és majd ítélni fognak. A harmadik az előrelátó okosság, hogy a lehető legtöbb dologgal legyen felszerelve, hogy a művelt és olvasott emberek azt vegyék észre, hogy a filozófia valóságos forrásaiból áradt elő... *és a nép körében mintegy istenné teszi a szónokot*..."[84] (Németh Béla ford.)

E retorikai univerzum megtestesítője Sturm számára is – nem kizáró, de hegemón túlsúllyal – Cicero öröksége. Elméleti munkásságának és szövegkiadó-kommentáló

[84] STURMIUS, Ioannes, *De imitatione oratoria libri tres, cum scholis (sic!) eiusdem autoris, antea nunquam in lucem editi*, Argentorati, 1576. Bernhardus Iobinus. A DEK 752. 799/1. jelzetű példányát használtuk. Az idézett szöveg itt C2/$_v$–C3/$_r$: „Eum vero ornatum voco, non qui quotidianam sectetur mundiciem, et elegantiam quandam, ...sed eum qui efficit, ut oratorem homines extimescant, ad quem obstupescant, quem admirentur, ad quem exclament, *quem non hominem, sed divinum virum*, propter eloquentiam, et vim dicendi esse arbitrentur. Hic vero ornatus eiusmodi esse debet: ut ipse orator omnia quae in vita sunt, aut ad vitam necessaria, at atque honesta, investigata, interrogata, lecta, disceptata, agitata, atque contracta, habere atque tenere videatur: ut et vir optimus, et patronus causarum sapientissimus habeatur. Furor enim Eloquentia est: si probitate et sapientia careat: virum requirens bonum, prudentem, experientem, magnis doctrinis instructum, qui revera sit, non autem esse videatur: hisce duabus ornatus vivtutibus: ut armis eloquentiae ad salutem patriae, et civitatis amplitudinem, uti possit, et quoties necessarium sit utatur... tres secum adferens commoditates: quarum una est suavitas: ut quam maxime iucunda sit oratio: altera fidei, ut quam maxime in eorum sensus, animosque qui audiverint et iudicabunt, influat: Tertia prudentie, ut quam pluribus rebus sit instructa: ut ex ipsis fontibus Philosophiae defluxisse ab hominibus eruditis et literatis animadvertatur. Et quanquam ornatum eum esse diximus: *qui oratorem efficiat admirabilem, et quasi deum in populo*..."

tevékenységének egyaránt meghatározója. Sturm egy tudományelméleti alapokon nyugvó, filológiailag rendkívül kimunkált, összetett rendszert hozott létre. Ugyanakkor áttekintette és ismerte a korabeli nemzetközi tudományosság idevágó törekvéseit: a német mellett a franciát éppúgy, mint az itáliait. Képviselőik közül jó néhányuk műveinek kiadását – gyakran az ő bevezetőjével, ajánlásával – éppen Strassburgban szorgalmazta, kezdeményezte.

A cicerónianus szemlélet XVI. században sokszor kiadott, hatalmas nyelvi, retorikai enciklopédiája a 2000 lapot közelítő, némely kiadásában át is lépő műve: Marius Nizolius, vagyis Mario Nizoli *Thesaurus Ciceronianus* című munkája. Műve valóságos nyelvi, retorikai univerzumként értelmezi Cicero munkásságát, azt elképesztő mértékben „szétírja", a nyelvi-retorikai kommunikáció minden lehetséges szintjét és formációját, elemét fölkutatja és fölgyűjti. A szerző (1488–1567) fontos szerepet játszott a korszak itáliai cicerónianus nyelvfilozófiai-retorikai vitáiban, munkatársként részt vett Robertus Stephanus nevezetes *Thesaurus*...-ának munkálataiban. Cicero műveihez írott kommentárjainak *(Observationes in M. T. Ciceronem)*, – amely utóbb a *Thesaurus Ciceronianus* címet kapta – első kiadása 1535-ben jelent meg, később a XVIII. század végéig páratlan népszerűséggel, több mint hetvenszer látott napvilágot, számos nyelvfilozófiai, filozófiai, retorikaelméleti művet jelentetett meg.[85] *A filozófiát és a retorikát tekintette a tudományos megismerés két legfontosabb stúdiumának*, amelyek a legátfogóbb univerzális elvek igényeit teljesítik: bennük és általuk a világ tárgyi és fogalmi-verbális része szintézisbe hozható, vagyis a legegyetemesebb instrumentumot jelentik. Ciceróval együtt vallja, hogy elválaszthatatlan egymástól a filozófia és a retorika, azok nem két elváló képességet jelentenek, hanem egy és ugyanazon élőlényt, amelyik részben dolgokból és szavakból, mintegy testből és lélekből van egyesítve, a dolgoknak a bölcsesség képessége által összekapcsolva a filozófia, a szavaknak és a beszédnek a művészet tehetségével a retorika lett az elnevezése, ugyanis sem a filozófia a szavak támogatása nélkül, sem a retorika a dolgoknak, mintegy alapzata nélkül tökéletes nem lehet.[86] A Retorika mint lélek, a Filozófia mint test képe-

[85] Munkásságát átfogóan ismerteti és a korábbi kiterjedt szakirodalmat összegezi: WESSELER, Matthias, *Die Einheit von Wort und Sache – Der Entwurf einer rhetorischen Philosophie bei Marius Nizolius*, Humanistische Bibliothek, Hrsg. Ernesto GRASSI, 1974. Wilhelm Fink Verlag, München. 12–23.: Die Entwicklung des Philosophie-Rhetorik-Problems in den Schriften des Nizolius című fejezet.

[86] WESSELER idézi 154.: „Nunc tamen illud et veterum authoritate, et Ciceronis testimonio constare volumus, Philosophiam et Oratoriam non duas esse facultates separatas, sed unam eandemque ex rebus et verbis tanquam animantem quandam ex corpore et anima compositam, cui a sapientia rerum cum virtute coniuncta Philosophiae, ab artificio verborum et dicendi, Oratoriae nomen fuit impositum: nec enim Philosophia sine verborum adiumento, nec Oratoria sine rerum quasi fundamento perfecta esse potest." Másutt ugyanez részletesebben kifejtve: 182.: „Et ut jam ad generalem nostram artium et scientiarum divisionem veniam, hanc ipsam facultatem tam amplam tamque late patentem, ut omnes scientias, omnes artes et uno verbo, omnia quaecunque tradita sunt in literis et scriptis magnitudine sua compleetatur, prima divisione secamus in partes duas maximas. Quarum unam, quae ad res vere cognoscendas recteque agendas pertinet, veteres imitati Philosophiam et sapientiam nominamus, alteram

zik azt az eloldhatatlan egységet, amelyben minden tudományok és dolgok megjelennek, egy egységet, amelyik a beszédben fejeződik ki. *A beszéd lesz az alapja és tere a retorikai filozófiának.* Abban megjelenik a valóság, a természet, a tárgyak, dolgok és az egész világ felfedezése. A tudományoknak és művészeteknek ez az egysége tükrözi az emberi világ egységét és magának az embernek az egységét. A nyelvnek, mint a filozófiai tudomány alapjának a megértése, feltárja a retorika lényegi jelentőségét. Éppen ezért nincs külön nyelve a filozófusnak, dialektikával foglalkozónak, grammatikusnak vagy a rétornak, amelyek fölött a mindenkori szerző tetszése szerint rendelkezhet. Ez a retorikai filozófia az „isteni tudomány, a tudományok tudománya", amely minden más részt egyesít, mert egyetemes, amihez a többi részlet és résztudomány, mint a felső úrnőhöz és királynőhöz folyamodnak.[87] *Az olasz humanista a retorikai filozófiát a deifikáció lehetséges eszközének tekinti.* Nizolius gondolatmenete számos ponton rokonságot mutat J. Sturm elveivel, ez is bizonyítja a strassburgi mester tudományelméletének meghatározó itáliai forrásait.

A *Thesaurus Ciceronianus* 1563-as baseli kiadása tulajdonképpen Nizolius alapművének humanista bővítése, amelyben részt vett Caelius Secundus Curione szerkesztőként, továbbá Basilius Zanchius, Petrus Victorius, Paulus Manutius és Joachim Camerarius. 1548-as dátumú ajánlólevelében Curione méltatja a latin nyelv egyetemes tudományos és művészeti jellegét, amely országok sokaságában tette és teszi – *közöttük Pannoniában is* – virágzóvá a kultúrát, segítségével távoli népek egyazon nyelven szólaltathatják meg és hallgatják a múzsákat – Musae uno ore loquantur.[88] Nizolius

---

vero quae spectat ad verba et ad totam orationis compositionem, apellamus Oratoriam et eloquentiam... quemadmodum totus homo compositus est et corpore et anima, sic universum literarum studium constat ex philosophia et oratoria, sive sapientia et eloquentia, tamquam ex duabus maximis partibus suis. Quo fit, ut quemadmodum corpus et anima totius hominis sic philosophia et oratoria, sive sapientia et eloquentia totius studii literarii ex aequo dimidiae partes sint: Et rursus, ut quemadmodum corpus ab anima separatum semper est imperfectum, sic philosophia ab oratoria sive sapientia ab eloquentia separata nunquam perfecta esse possit."

[87] Uo.: 172.: „...una scientia generalis et universalis, quae tradat et doceat praedicata, ut ipsi dicunt, generalissima et universalissima... inter multas scientias particulares, esset una generalis et universalis, ad quam omnes particulares, cum de ipsarum, subiectis aut de maiori aliqua re dubitaretur, *quasi ad superiorem dominam et reginam confugerent*, et ab ea supplicter peterent, ut vellet probare et defendere subiecta sua, vel negata vel in dubium revocata." A nyelvnek, mint az ismeretelmélet forrásának és a retorikának a kapcsolatát tárgyalja a Die theoretische Grundlage der Einheit von Philosophie und Rhetorik bei M. Nizolius című fejezet Die erkentnissbezogene 'res' – 'verba' – Korrespondenz und der geschichtliche Charakter der neuen Erkentniss című alfejezete: 80–94, valamint a Die Prinzipien der rhetorischen Philosophie: die Einheit von Wort und Sache: 124–147.

[88] NIZOLIUS, *Sive Thesaurus Ciceronianus, omnia Ciceronis uerba, omnemque loquendi atque eloquendi varietatem complexus, nunc iterum, Caelij Secundi Curionis Herculeo labore atque industria, quarta parte auctior, ita ut plane alium, si cum alijs conferas, sis iudicaturus.* Basileae, Apud Ioannem Heruagium, 1563. Az OSZK Ant. 1463 jelzetű példányát használtuk. A KLTE Könyvtárában az 1613-as kiadású frankfurti kiadás van meg (DEK. 796. 919), amely újabb átdolgozást jelent. Szerkesztőként ott találjuk azt az olasz Squarcialupus Marcellust (Squarcialupo Marcello) is, aki menekült antitrinitáriusként 1580–85 között Erdélyben Báthory Kristóf udvari orvosa

isteni képességekkel felruházottan (a deifikáció látásmódja szerint) jelenik meg, aki megalkotta a latin nyelv egyetemességét, amit azonban nemcsak azért hagyományozott ránk, hogy használjuk, hanem azért is, hogy megműveljük. És ahogyan Platón *Timaiosz*ában a teremtő Istenség nem tétovázott a kisebb isteneknek továbbnemző és alkotó parányokat és az olyannyi alkotás közös formáit rendelkezésükre bocsátani, ugyanígy Nizolius, aki maga ebben a művében az első egyetemes alapokat megvetette, nékünk e munkának mintegy tovább szabadon hozzá illesztendő, egyedi formáit hagyományozta és átadta.[89]

Melchior Junius jelentőségét már Eckhardt Sándor is hangoztatta 1944-es tanulmányában, a sturmi hagyományok folytatását pedig Balázs János értekezése bizonyította meggyőzően.[90] A még kellően mai napig sem vizsgált strassburgi retorikai iskola hatásait pedig látványosan dokumentálják az ott tanuló magyarok nyomtatásban közzétett szónoklatai. Balassa Zsigmond (Bálint unokaöccse), Ungnád András (a néhai egri főkapitány unokatestvérének fia), Eperjesi János, Révay Péter szónoki művei korántsem csak érdektelen iskolai gyakorlatok, hanem a hazai igény és szemlélet ötvöződését fejezik ki a sturmianus hagyománnyal. Szinte törvényszerű, hogy a magyarokkal oly szoros kapcsolatban álló *Melchior Junius* retorikai iskolájában is megjelenik Magyarország helyzetének bemutatása *retorikai tárgyként*, különösen, ha magyarok mondják a szónoklatot. A strassburgi magyar tanítványok közül erre látunk példát *Balassa Zsigmond*, de különösen *Ungnád András* szónoklatában. Utóbbi 1598 februárjában tartja az újévi beszédet, amelynek tárgya Magyarország török ellenes küzdelme, így az „opera antiturcica" retorikai eszközeinek szinte mintaszerű tárházát vonultatja föl. Még mindig mértékadó a ciceróniánus eszmény, ennek bizonyítéka Révay Péter *Oratio… de Laudibus M. Tul. Ciceronis* című 1591-ben elmondott szónoklata,

---

és Báthory Zsigmond nevelője volt. A másik átdolgozó Iacobus Cellarius, aki fölhasználta a kiadáshoz más ismert ciceróniánusok töredékes, kiadatlan műveit, így Carolus Sigonius (Carlo Sigonio), Dionysius Lambinus (Denys Lambin) munkáit; vagyis – felekezeti különbség nélkül – ciceróniánus generációk tekintették alapműnek.

[89] NIZOLIUS, 1563. Epistola Nuncupatoria: „NIZOLIUS quasi Deus aliquis, linguae latinae tanquam universitatem quandam fabricatus est, quam postea hominibus non solum utendam, uerum etiam excolendam tradidit. Et ut deus ille in Platonis Timaeo, indiuidua et formas quasdam minoribus dijs gignenda efficiendaque tradere non dubitauit, et habere tanti operis, tantaeque molitionis socios: sic Nizolius, qui prima illa et uniuersa genera in hoc opere condidit, nobis haec tanquam formas quasdam singulares operi attexenda libenter tradidit ac reliquit." Az utalás Platón *Timaiosz* című dialógusára vonatkozik, ahol a teremtő Isten önmagát többszörözi meg, saját képességének részeit engedi át az utána következő isteni lényeknek, vagyis a teljesség elemei bennük részben szétosztatnak és így hozzáférhetők. Ehhez hasonlónak értelmezik Nizolius képességeit és követőinek kapcsolatát.

[90] ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban*, Budapest, 1944. (Értekezés a Nyelv- és Széptudományok Köréből XXVI, 5., Klny. is) A strassburgi szellemi hatások magyar recepciójának föltárására nagyon termékeny módszer lehetne az ott készült és nyomtatásban is megjelentetett disputációk alapos vizsgálata. Baranyai Deesi L. Hawenreuternél készített terjedelmes értekezése (RMK III 815, 864) igen érdekesnek látszik, de M. Bernegger diákjainak ott napvilágot látott munkái is figyelmet érdemelhetnek.

amelyet érdemes számon tartani hazai ciceróniánus hagyományaink között.[91] Ugyanakkor a strassburgi rétoriskola szemléletében is változást hoz a retorikai szinkretizmus térnyerése, amely új tudományelméleti összefüggésbe helyezi ezt a tudománytmővészetet: veszít korábbi Szentírás-értelmező súlyából és teológiai funkciójából, szerénvebb méretűvé válik filozófiai jelentősége; fokozódóan pragmatikus elvek jelennek meg, a retorikának egyre inkább „használója" a politikai-udvari és arisztokrata, majd polgári magán-reprezentáció. Jól tükrözi ezt Melchior Junius működése; aki külön kötetben dolgozza ki a politikai-diplomáciai igényeket kielégítő retorikai képzés sajátosságait, ahol minden tárgy kifejtése után gyakorlati példát mutat be.[92]

III. HEIDELBERGI RETORIKAI EKLEKTICIZMUS

Rendkívül termékeny, de rövid életű volt Bartholomaeus Keckermann (1572–1609), akinek tevékenysége a heidelbergi szellemi környezethez kötődik s utóbb danzigi korszaka is innen magyarázható. Huszonöt tudományos művet publikált, közöttük vaskos összefoglalások, monográfiák is vannak; ambíciói és adottságai alapján polihisztori életmű létrehozására törekedett, enciklopédikus hajlamok jellemezték. A kor átfogó tudományelméleti rendszerei közül vonzódott a filozófiához, logikához, politikához, etikához, történetíráshoz, ökonómiához s mindet művelte is valamilyen fokon. Enciklopédikus hajlamaiban olyan protestáns – részben heidelbergi működésű – tudósokhoz hasonlított, mint Joachim Camerarius, Victor Strigelius, Wilhelm Scribonius, Thomas Freigius, David Chytraeus vagy Rudolphus Goclenius. 1595–1602 között tanult, utóbb tanított a heidelbergi egyetemen, a Collegium Sapientiae tanáraként 1600-tól tartott logikai előadásokat is. Műveiben nem volt igazán szemléletújító, de magas színvonalon összegezte a kortárs tudományosság eredményeit, vagy tudománytörténeti összefoglalásokat alkotott. *Praecognitorum logicorum tractatus III.*

---

[91] Megjelent: *Orationum quae Argentinensi in Academia, exercitii gratia scriptae et recitatae ab illustri generos. Nobil. et aliis Ad tractandum vero propositae fuerunt a Melchiore Junio Witebergensi. Eloquentiae ibidem Professore, Secundus Tomus. Orationes ad Genus causae Demonstrativum pertinentes complectens...*, Argentorati, M.DC.XI. 780–798. Bp. Egyet. Kvt. Hf. 951. Révay Péter szónoklata ugyanezen mű Pars Secunda, M.D. XCIV-es kötetében jelent meg *Oratio Generosi D. Petri De Revva, Comitis Thurocziensis, de Laudibus M. Tul Ciceronis, recitata 6. Ibid. Ian 1591.* címmel: 210–230. A magyarországi ciceróniánizmus folyamatába tartozó és méltányolandó mű. BÓNIS György, *Révay Péter* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.) című kismonográfiája röviden említi ugyan Révay strassburgi tanulóéveit, retorikai tanulmányait, Melchior Junius szerepét, Cicero-előadását, azonban nem tér ki ennek retorikai-irodalomtörténeti jelentőségére (10–12). Cicero szellemi örökségét magyarul legutóbb az ΑΓΑΘΑ I. *Cicero öröksége Hereditas Ciceroniana*, Debrecen, 1995. Redigit Ladislaus HAVAS című kiváló kötet tanulmányai méltatták, amelyek Cicero születésének 2100. évfordulója alkalmából születtek. Különösen Adamik Tamás, Achim Heinrichs, Jürgen Leonhardt, Hajdú István, Tar Ibolya, Michel Dubuisson, Tegyei Imre értekezései tartalmaznak gazdag retorikatörténeti megállapításokat.

[92] JUNIUS, Melchior, *Politicarum quaestionum in eloquentiae studiosorum gratiam stylum exercere cupientem, Pars I–III.* Argentorati, M.DC.II. (Bp., Egyetemi Könyvtár Ca. 448. jelzetű példányát tanulmányoztuk.)

című munkája végigkíséri a logika történetét az ókortól saját koráig, hetvenöt logikai mű áttekintését végzi el benne. Logikai írásaiban Melanchthon a kiindulópont, de valójában Arisztotelész modernizált folytatója akkor is, amikor Ramus elveit tartózkodóan követi vagy éppen bírálja. 1600–1700 között Németországban 440 retorikai műnek mintegy 800 kiadása jelent meg. Keckermann elterjedtségét jól mutatja, hogy ugyanebben az időszakban Németországban három művének tizenegy kiadása jelent meg s ezzel a latin nyelvűek között a hatodik legnépszerűbb szerzőnek bizonyult.[93]

Még heidelbergi korszakának összegező műve a *Rhetoricae ecclesiasticae sive artis formandi et habendi conciones sacras libri II* (1600), amely ugyancsak szemléleti eklekticizmusának tükrözője. Megformálásában szerepet játszottak heidelbergi környezetének olyan személyiségei, mint Daniel Tossanus, C. Olevianus, Z. Ursinus, Wilhelm Zepper vagy Abraham Bucholcer. Keckermann olyan szabályrendszernek tekintette egyházi retorikai művét, amelyet speciális rétori feladatkörben működtethet használója, erre azonban csak akkor képes, ha maradéktalanul birtokolja a retorika teljes eszköztárát; mindezt lépten-nyomon hangoztatja is a szerző. Éppen ezért a legszorosabban összetartozónak tekintette azokat, az egyházi retorika speciális felhasználója az egyetemes retorikai szabályrendszerből vonja el a saját praeceptumának megfelelő eljárásokat: ennek szellemében fesztelenül váltogatja is a módszereket és a rá vonatkozó terminusokat: oratio-contio, retor-contionator. Ennek megfelelően igen széles forrásanyagra támaszkodik, amelynek része Arisztotelész, Démoszthenész, Cicero, Horatius, Ovidius, Quintilianus, az egyházatyák, majd Aquinói Szent Tamás, Szent Bernát és Szent Bonaventura, Erasmus, R. Agricola és Melanchthon, majd a már fölsorolt kortárs heidelbergiek. Konfesszionális-felekezeti polémiát csak alig vállal a katolikusokkal, ezért használhatja föl számos közülük való rétor elméleti műveit és prédikációit, amit nem hallgat el s elismerő szavakat is mond némelyikről. Meg is találjuk I. Zabarellát, Augustinus Valeriust, Ludovicus Granatensist (utóbbit dicsérően „monachus eloquens"-nek nevezi), Didacus Stellát, Jacobus Paresiust. Protestáns érveléssel elutasítja viszont a hagyományos katolikus Szentírás-magyarázó módszert, amelyben nagy szerepet játszott a sensus literalis mellett a sensus mysticus az allegorikus, tropologicus és anagogicus értelmezés túlzó használatával. Ezt kifogásolja R. Bellarmino *De verbo Dei* című művében is, ugyancsak elmarasztalja némely szerzetesrend túlzóan hatásvadászó és hosszadalmas prédikációs gyakorlatát.[94]

Sajátos funkciójából következően Keckermann egyházi retorikája *arányaiban eltér* a retorika egyetemes szabályrendszerétől, de annak *szerkezetét követi*. Az egyházi retorika inventióját meghatározza a Szentírás textusának föltétlen érvényesülése, hiszen az írásmagyarázat az egész rendszer meghatározó eleme. Ezért terjed majd százlap-

[93] A legújabb nemzetközi szakirodalom megállapításainak összegezésével készült a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik, Bd. 1.*, (hrsg. von UEDING, Gert, Tübingen, 1992., rövidítése a továbbiakban: *HWdR.*) című monumentális munka, Barock címszava: 1286–1289.

[94] KECSKEMÉTI 1998. 68. – szekundér szakirodalomra hivatkozva – komoly szerepet tulajdonít a vallási-felekezeti polémiák retorikai kifejezésében Keckermann-nak, bár nem jelöli meg, hogy a szerző melyik művére gondol. Ezzel szemben azonban sem az egyházi retorika, sem a *Systema...* nem vállal igazán (csak nagyon mérsékelten) felekezeti polémiát, Keckermann itteni említése aligha indokolt.

nyira a *De textuali inventione in genere* című fejezet, amely öt részre tagolja mondanivalóját: 1. praecognitio textus, 2. partitio et propositio, 3. explicatio verborum, 4. amplificatio, 5. applicatio. Ezért jut viszonylag szerény szerep a szónoki beszédnemek (genus) vizsgálatának, hiszen annak függvényében jelennek meg a prédikációban, ahogyan ezt a fölhasznált textus kívánja, lehetővé teszi. Megállapítása szerint a prédikációban célszerűen felhasznált textus a Szentírásban leginkább a genus deliberativumra és iuducialera vonatkozik, mivelhogy vagy buzdítás és lebeszélés, vagy feddés, vagy éppen vigasztalás. A bemutató, vagy dicsőítő beszéd neme (genus demonstrativum) csak ritkán fordul elő, a protestáns egyházakban nem nagyon használják, hacsak nem élnek vele a temetési prédikációkban.[95] Korábban nagyon tobzódtak e genus fölhasználásával, amikor a katolikusok a mártírok dicséretét írták le és istenek dicsőségeként eltúlozták. A dispositiónak 13 lap jut, a *De exornatione* című fejezet pedig csak nyolc oldalon mutatja be a fölhasználandó szóképeket és alakzatokat. A szóképek közül a metaforát dicséri legjobban; a következő alakzatok használatát javasolja: exclamatio, interrogatio, apostrophe, conpellatio, obsecratio, adiuratio, optatio, admiratio, prosopopoeia, sermocinatio, sustentatio. Megjegyzi, hogy vannak olyan alakzatok, amelyek az egyházi retorikában nem fordulnak elő oly gyakran, de javasolja az anaphora, epizeuxis és anadiplosis használatát.

Keckermann egyházi retorikájában mindvégig hangoztatja az *ars persuadendi (meggyőzés), docendi (tanítás)* és a *movendi (érzelmi megindítás)* művészetének szoros hármasságát. Kijelenti, hogy szüksége van az értelemre az olyan embereknek, akik az érzelmet megindításra használják. Az érzelmekkel való megindításban igen fontos szerepe lehet az amplificatiónak, amely hypotiposist, képszerűen megjelenítő ábrázolást képes teremteni, amely magával ragadja a hallgatót, *mintha színházban élné át így élményeit-érzelmeit.* Így még a legnehezebben fölfogható-átélhető nagyszerű tárgy-fogalom is jelenvalóvá tehető: a magnitudo és praesentia ellentmondása általa föloldható. Az egész művön végigpillantva azonban azt tapasztalhatjuk, hogy arányteremtő és arányhirdető megnyilatkozásai ellenére az érzelmi megindítás a másik két elem mellett sokszor válik meghatározóvá vagy éppen túlsúlyossá. Már az inventio tárgyalásának terjedelmes fejezetében kijelenti, hogy az inventio legyen ritka, előre nem látott, amelyik csodálkozást vált ki az érzelmek felindításában. Másutt azt mondja, hogy az inventiót a lelkek felindítására kell használni, *kiváltképpen a csodálatkeltés lehet ebben hatásos.* Külön fejezetben tárgyalja a lelkek megindítására alkalmas érzelmeket, ebből tizenhármat vizsgál aprólékosan. *(In quo Canones generales movendorum affectuum)* A bűnökre való ráébresztést, rádöbbentést is hatékonyabban szolgálja az amplificatióval megsokszorozott, hypotiposissal láttatott érzelmek megindító felhasználása; ugyanez az eljárás teheti hatékonyabbá a bűnbánat átélését, elmélyítését. A könyörület érzel-

[95] KECKERMANN, Bartholomaeus, *Rhetoricae Ecclesiasticae, Siue artis formandi et habendi conciones sacras, Libri duo.* Editio secunda emendatior, Hanoviae, 1604. 49.: „Textus practicus in sacra scriptura potissimum pertinet ad genus causae deliberatiuum et iudiciale; siquidem est vel adhortatio et dehortatio; vel obiurgatio aut correptio; uel denique consolatio. Genus demonstrativum vel laudatorium raro occurrit, et in Ecclesiis Evangelicis non admodum frequentatur, nisi forte parce in concionibus funebribus. Patres nonnulli valde in hoc genere luxuriant, quando encomia martyrum scripserunt, et Pontificii eum divorum laudes extollunt…"

me is kifejezhető és átélhető, ha megindító hypotiposisok amplificatiójával élünk, így akár magának Jézusnak a szenvedései is megjelenhetnek szemeink előtt, mintha ott állna (ac si ille ante oculos nostros staret). Isten felénk áradó szeretete és a mi rá irányuló szeretetünk (Amor Dei) sem fejezhető ki másképpen csak érzelmeink megindultságának nyelvén. E folyamat eredményeképpen a klasszikus prédikációs arány az érzelmekkel kiváltott lelki megindítás irányába billen, a diszkurzív logikára, explikatív írásértelmezésre alapított módszer elveszíti hegemón jelentőségét. Ezt azért is fontos leszögezni, mert a Keckermann egyházi retorikájában erőteljesen megjelenő praeceptum elvek *nem a protestáns ortodoxia számára adnak követhető mintát, hanem más irányú folyamatok szabályrendszerét kezdeményezik*, ahol a hitigazság megértésében-elfogadtatásában az affectus-motus nagyobb prioritást kap az explicatív-applicatív eljárásoknál.

Heidelbergi időszakában számos magyar ismerőse, barátja is akadt Keckermannnak. A legismertebb Szenci Molnár Alberthez fűződő baráti kapcsolata, *Dictionarium*-a 1604-es kiadásához még ajánló verset is írt, majd Molnár – balul végződött – lánykérésében igyekezett annak segítségére lenni. *Systema Logicae tribus libris* című művének előszavában azokról a magyar barátairól ír, akikkel szoros kapcsolatban állt s akik alapos műveltségükkel, tudásukkal őt is ösztönözték műve megírására. Politikaelméleti írásaiban – Justus Lipsiust is követve – az államformákról értekezett (a jó monarchiát tartotta ideálisnak), a polgári társadalom (politia civilis) és az egyház (politia ecclesiastica) kapcsolata foglalkoztatta, amelyben W. Zepper pfalzi gondolataihoz állt közel.

1608-ban jelenik meg *Systema Rhetoricae* című vaskos összegező munkája, amely Magyarországon hosszú ideig – közel fél évszázadig – nagy népszerűségnek örvendett. Keckermann retorikai főműve tükrözi azokat a sajátosságokat, amelyekről korábban beszéltünk: polihisztor-enciklopédikus hajlamai, műveltsége egész munkájára rányomja bélyegét. A tudományos ismeretek széles skáláját mozgósítja, másrészt ebből következően: a sok áttekintett, gondolatmenetébe bevont tudomány saját perspektíváját kapcsolja be a retorika megalkotásának szempontrendszerébe. Ezek a tudományok a retorika számára más és más kommunikációs funkciót jelölnek ki és hozzák azokat működésbe. *A retorika már elveszítette azt az univerzalizáló, egyetemes instrumentum jellegét, mint amellyel még a reformáció első generációja (vagy a XV–XVI. században az itáliai reneszánsz retorikai filozófiája) fölruházta.* A sok tudomány szempontrendszere nem is alkot organikusan értelmezett egészet, így a szerző enciklopédikus törekvése inkább heterogenitást, eklekticizmust eredményez. Keckermann műve talán éppen arra példa, hogy a retorika ekkoriban veszíti el tudományelméleti integratív szerepét s a mégis vállalt enciklopédikus jelleg földuzzasztott terjedelme, extenzitása az inkoherencia veszélyét növeli meg. Nem véletlen, hogy éppen a századforduló táján, a XVII. század első negyedében még találkozunk a Keckermannéhoz hasonló, enciklopédikus törekvésű retorikai művekkel, amelyek ugyancsak elveszítették vagy föladták a retorika korábbi tudományelméleti pozícióját, de még nem mondtak le a tudományok sokféleségének a retorika kommunikációs funkciójában való működtetéséről. Ez a célkitűzés pedig erős feszültségeket hoz létre, ennek jeleit láthatjuk G. J. Vossius vagy mások műveiben. Nyilván ezzel függ össze az is, hogy e fölhalmozott feszültségek következményeként a korszak retorikai irodalma fokozatosan föladja

ezt az enciklopédikus igényt s *bekövetkezik a retorikai praeceptum irodalom viharosan gyors földarabolódása.*[96] Újra önállósodnak az egyházi retorikák – holott a XVI. század éppen egyetemes, szétválaszthatatlan rendszerként kezelte a világit és egyházit – s nevezik magukat határozottan homiletikának.[97] A retorika addigi koherens, rendszeralkotó elemei darabokra töredeznek, így önállósul belőle az acumen, argutia egyre terjedelmesebbé öblösödő stúdiuma; J. Masenius az acument még inkább mikroszinteken értelmezi: önállóan vizsgálja jelentőségét az epigrammaköltészetben (különösen az ellenreformáció polemikus irodalmában), de kimerítően elemzi fölhasználási lehetőségeit a legkülönfélébb feliratokban, kiváltképpen az epigráfiában[98] A legújabb szakirodalmi álláspontok szerint pedig az argutia egyenesen az európai barokk középpontjában áll, olyannyira, hogy a barokk retorika kétségtelenül az argutiában fejlesztette ki legmagasabb szinten a művésziességet és a virtuozitást.[99] V. Thilo *Pathologia oratoriá*ja (1647) pedig csak a retorikai mű és az előadás érzelmi megindítást kiváltó effektusait (éthosz-páthosz) nagyítja ki monografikus méretű könyvében anélkül, hogy átfogó retorikai rendszert alkotna meg.[100]

---

[96] A *HWdR* első kötetében olvashatjuk a *Barock* címszót. Ez jól szemlélteti a zajló folyamatot és annak elemeit, különösen az *Allgemeinrhetoriken, Spezialrhetoriken, Praxisbezogene Rhetoriken* című részfejezetek.

[97] A heves felekezeti polémiát vállaló homiletikákra jó példa a protestánsok azon vállalkozása, amellyel meg akarnak mérkőzni az ellenreformáció oly kiemelkedő személyiségével, mint Roberto Bellarmino. Heidelbergben és több németalföldi egyetemen önálló stúdiumként tanítják Bellarmino cáfolatát. Ennek önálló retorikai-homiletikai munkát szentel J. Siberus, J. Bilstenius és Amandus Polanus; tanítványaik-respondenseik műveiből állítják majd össze a *Bellarminus Enervatus* című köteteiket. POLANUS, Amandus, *Logicae libri duo: iuxta Naturalis methodi leges conformati*, Basileae, 1599. Conrad Waldkirch című könyve tulajdonképpen a Bellarmino elleni polémia homiletikai-retorikai módszertanát teszi közzé. (A TREND N. 717/coll.2. jelzetű példányát használtuk, amely már a harmadik kiadás.)

[98] MASENIUS, Jacobus, *Ars nova argutiarum Eruditae et Honestae Recreationis, In duas partes divisa. Prima est Epigrammatum: altera Inscriptionum Argutarum*, Coloniae Agrippinae, 1687. 752. 984 jelzetű példányát a DEK gyűjteményében tanulmányoztuk, terjedelmes önálló fejezetben polemizál a reformáció álláspontjával, ironikus-szarkasztikus ciklusban „idézi meg" a reformáció legfontosabb személyiségeit. (*Ad Lutherum, De Luthero, Lutherus male natus, peius vixit: Insignis Lutheri arrogantia. De Luthero apostata, Echo sepulchralis G. Buchanani* etc.) Ugyancsak az argutia költői-retorikai fölhasználhatóságát vizsgálja a politikai költészetben és a legszélesebben értelmezett epigráfiában WEISIUS, Christianus, *De poesi hodiernorum politicorum sive de argutis inscriptionibus libri II.* Weissenfelsae, 1678. című terjedelmes munkájában, amelynek 753. 533 jelzetű példánya a DEK állományában található.

[99] *HWdR, Bd. 1.* i. m.: 1304: „Eine Sonderstellung nimmt die Metapher in der barocken *argutia*-Bewegung ein, die «im Zentrum des europäischen Barock» steht... Die barocke Rhetorik hat in der argutia zweifellos ihren höchsten Anspruch an Artifizialität und Virtuosität entwickelt."

[100] THILO, Valentinus, *Pathologia oratoria: seu affectuum movendorum ratio succinctis praeceptis proposita, classicis exemplis illustrata, accurata ideis expressa*, Regiomontani, 1647. című kötetét vizsgáltuk: 752. 607/coll. 2. jelzetű példányát a DEK őrzi. Meglátásunk szerint *ez a munka azonban nem a felekezeti polémia igényeiből nőtt ki*, mint ahogyan azt KECSKEMÉTI 1998 – szakirodalmi hivatkozás alapján – véli (68.), sőt ahhoz egyáltalán nem kapcsolódik.

Ezek a kommunikációs funkciók Keckermann-nál jól el is különíthetők: még jelen van az írásértelmező és prédikációszervező feladatkör, amelynek azonban polemikus éle eltűnt, sőt felekezeti specifikuma is eltűnőben, ennek visszaszorulásával akadálytalanul megjelenhetnek katolikus szerzők is munkájában. Külön fejezetben tárgyalja a jogi tárgyú retorikai művek sajátosságait, formuláit *(De formulis orationum Iuridicarum)*. Egy másik kommunikációs funkció a retorika iskolai fölhasználása, ebben azonban szintén szűkülést figyelhetünk meg, nem tárgyalja a genusok között a didascalicumot, ami pedig a melanchthoni retorikáknak a XVI. században legtöbbször része volt. Annál inkább bővíti azonban az új kommunikációs funkcióknak megfelelő retorikai feladatokat: ezek jelentős része a társadalmi magán- és közreprezentáció irányába mutatnak. Familiáris szinten a levélírás és epistolográfia felel meg ennek, a familiáris reprezentációban ehhez tartozik majd a lánykérés, jegyesség, esküvői, illetve a funerációs szónoki feladatkörök. Efölött helyezkednek el a – különböző hierarchikus szintű – közfeladatokat betöltő, elfoglaló személyek kommunikációs helyzetéből fakadó reprezentációs retorikai feladatok: amelybe éppúgy beletartozik a hadüzenet vagy békekötés, mint követek küldése és fogadása, ostromlott vár kapitulációja vagy a hadvezér csatamezőn, ütközet előtt elmondandó beszéde.

E szemlélet értékeli föl *a laconicus beszédet*, amely leginkább a politikai kommunikációs helyzethez illik, bár itt sajátos feszültség termelődik. E retorikai helyzet megkívánná részint a minél szorosabb normakövetést, hiszen nélküle alig remélhető a kommunikációs szándék teljesülése, másrészt viszont éppenhogy felerősödnek a laconicus stílusban a normakövetés fölbontására irányuló elemek. Ennek következménye az acumen fölértékelése, a laconicus stílusba illesztése: „*Nincsen hatásosabb művészi fogás a laconismusban, mint a kiszámíthatatlan művészi képzettársítások, amikor az egyik dologtól a másik dologig, az egyik argumentumtól a másik argumentumig előre nem látható módon és nyilvánvaló átmenet nélkül ugrunk.* Nem annyira a szavak, mint a dolgok kapcsolatát várjuk el, ezért már előbb legyen nyilvánvaló, hogy váltottunk, mint mielőtt hosszasan időznénk az új témánál, amikor már hosszabb ideje áttértünk egy másik dologra." Ezért is becsüli sokra és javasolja itt az ellipsis (tkp. elhallgatás: egy kevésbé fontos, a szövegösszefüggés alapján kikövetkeztethető, de a teljes szintaktikai szerkezetben nélkülözhetetlen szó elhagyása) használatát; a laconicus stílus legnagyobb kortárs képviselőjét Justus Lipsiusban látja és ünnepli.

Keckermann éppen a retorika kommunikációs funkcióinak bővítése következtében átlépi a latin nyelvűség határait és kiterjeszti az anyanyelvekre a szónoki beszéd kompetenciáját. „*Mivel pedig a retorika semmiképp sincs hozzákötve egy meghatározott nyelvhez, és a mesterség minden nyelven közös, még ha az iskolában leginkább a latin nyelvből vesszük is a példákat, ezért minden nyelven kell beszédeket hallgatni: olaszul, franciául, németül, lengyelül, bárhol is élj, vagy bárhová utazz el végül. Nagy tévedés volna, ha valaki azt gondolná, hogy a retorika a latinul beszélés művészete, amikor az a franciául, olaszul, németül, lengyelül és bármilyen más nyelven való beszélés művészete is. Semmi módon nincs a retorika a latin nyelvhez kötve, még kevésbé a göröghöz, és nem csak azért tanuljuk a retorikát, hogy latinul beszéljünk, hanem hogy az anyanyelvünkön is ékesszólóak lehessünk.*" Az anyanyelvű retorikai gyakorlat megszerzéséhez a német mintát érdemes követnünk, „Formular-Bücher"-ek használatát javasolja.

A *Systema* felépítése ugyan követi a retorikák hagyományos tárgyalási rendjét, azonban vannak benne szokatlan elemek is. Ilyen szokatlan eljárás az, hogy az *amplificatiót* az inventiók tanában tárgyalja és nem az elocutióban. Méghozzá sokszoros terjedelemben, mint ahogy a retorikai hagyomány azt szokta. Meglepő módon azzal kezdi okfejtését, hogy az amplificatio a szónoki mesterség legfontosabb kútfője (potissimum caput), feladata a delectare (gyönyörködtetni) és movere (megindítani) kiváltása. Az amplificatio az egész szónoki beszédet generáló szerepet kap, korábbi részfunkciójából önállósulni látszik. A beszédképzés minden hierarchikus szintjén megnő a jelentősége: azok a tropusok válnak fontossá, amelyek maguk is bővíthetők valamilyen formában: argumentum kiindulópontjai lehetnek, részekre bonthatók; hasonlóképpen viselkednek az alakzatok is. Az amplificatio jelen van a locusok, argumentumok használatában, sőt a szónoki beszéd öt hagyományos részében is érvényesül. Amennyiben valaki bizonyítani akarja, hogy Krisztust a leglángolóbb szeretettel kell szeretni, azzal érvel, hogy értünk, bűnösökért szenvedte el a legtöbbet. Ezt bővíti Krisztus szenvedésének a divisiója a testi és lelki szenvedésről a következőképpen: „Vajon ki az, aki nem a leglángolóbb szeretettel szereti őt, aki értünk *lelkileg* szenvedett, akit iszonyatos módon keresztre feszítettek, aki megtapasztalta az örök büntetést, aki kiállta az isteni haragnak az elviselhetetlen súlyát, aki *testileg* is szenvedett, elviselve esendőségét, a siránkozást, a könnyeket, a fáradalmakat, a virrasztást, az éhséget, a szomjúságot, a megvetést, a becsmérlést, a véres verejtéket, a bilincseket, a köpdösést, az ökölcsapásokat, a megvesszőzést, azt, hogy szentséges fejét töviskorona szaggatja, a kereszthordozást, azt, hogy kezét, lábát szegekkel verték át, azt, hogy minden idegszála, ízülete a fájdalomtól megfeszült és kifordult, a gúnyos megjegyzéseket, miközben haldokolt, végül kereszthalálát átkozódások közepette."

Az amplificatio ily módon megnövekedő súlya és jelentősége, valamint a laconicus stílus felsorolt jellemzői fontos szemléleti változás jelzői. Mindkét eljárás lényeges ponton akarja a klasszikus antik-reneszánsz *ciceróniánus* retorikai örökséget megbontani. Ennek meghatározó tulajdonsága volt *a perspicuitas és a concinnitas*, amely a retorika hagyományos szövegképző rendszereinek működését egyensúlyban tartotta. Az amplificatio túlsúlyossá válása a concinnitas (összhangzás, szimmetria) elvének érvényesülését veszélyezteti, a laconismus pedig a perspicuitas (gondolati és nyelvi érthetőség, világosság) ellen támad. (Ezekkel állítható párhuzamba az egyházi retorika korábban regisztrált sajátossága, amely oly nagy szerepet juttatott a szokatlannal, admirációval gerjesztett érzelmek fölindításának, kifejezésének az írásmagyarázatban és prédikációs elvekben.) Mindkét törekvés ismerős viszont a XVI. század végének, XVII. század elejének irodalmi jelenségeiből, hiszen mindkettő lényegi eleme annak az *anticiceróniánizmusnak*, amely körül heves vita dúlt és amely a manierizmus retorikai-poétikai eljárásainak lényeges része; valójában antiarisztoteliánus esztétikai hatásképző funkciót hordozó elemek erőteljes térnyerése zajlik.[101] Keckermann reto-

[101] E vitába ad betekintést az az antológia, amely Heidelbergben jelent meg 1618-ban és a polemizálók műveit összegyűjtötte. A kötet a TREND gyűjteményében található G. 1178 szám alatt. Az antológia címe: DES. ERASMI Roterod. *Dialogus, cui titulus, Ciceronianus, sive De optimo genere dicendi: Cui honorarij arbitri adjuncti Petr. Ramus, Joach. Camerarius, Joh. Sturmius de Imitat. Edente et notis illustrante Meliore Adamo Silesio.* A címben fölsoroltak mellett (Erasmus,

rikai rendszerének tehát vannak olyan hangsúlyos alkotóelemei, amelyek a századforduló irodalmi folyamataiban generálhatták *a manierizmus szövegképző eljárásait*, s ezekkel a magyar nyelvű irodalom folyamataiban, alkotásaiban is sokkal jobban számolnunk kell.

Rámista hatásnak tulajdoníthatjuk az *eufonikusságról írott fejezetet, amely hosszasan vizsgálja a hangszimbolika sajátosságait, fölhasználhatóságát.* Megjelölt forrása Platón *Kratülosz* című dialógusa, a humanista-reneszánsz retorikák gyakran hivatkoznak rá, a jelenséget számon tartják, bár különböző gyakorisággal és intenzitással használják föl; J. Sturm és P. Ramus erősen támaszkodik e platonikus hagyományra. E hangszimbolikai szemlélet Ramus műveiben is kellő nyomatékot kapott, többször visszatérő eleme retorikai munkáinak. Megállapítását idézhetjük a *Scholarum Oratoriarum...* című írásából: „A dallamosságnak a vitathatatlanul indokolt dicséretében a betűk hangzása foglalja el az első helyet. A hangnak e jeles tulajdonsága nélkül a szónoki beszéd egész felépítése vértelenül és holtan terül el." *Scholae Grammaticae* című műve alapvetően hangtan, amely nagy terjedelmű hangszimbolikai részeket tartalmaz. Ramus 1564-es párizsi kiadású *Libri duo de veris sonis literarum et syllabarum... című* művének első fejezete az előzőhöz hasonló: *In primum Grammaticae caput de sonis literarum.* Bőségesen tartalmaz az eufonikusságra vonatkozó részeket, ezt a jelenséget *„figura vocalis"*-nak nevezi, vagyis egyértelműen retorikai fogalommal jelöli. A latin mellett említgeti az európai „lingua vernaculá"-kat (vagyis vulgáris anyanyelveket), eltérő eufonikusságukat regisztrálva. Keckermann platonikus-rámista gondolatmenete azért is figyelmet érdemlő, mert a korszak magyar irodalmának kutatása eddig szinte egyáltalán nem számolt ezzel a lehetséges értelmezői szemponttal (sőt, inkább erélyesen elutasította: vö. Komlovszki Tibor erre irányuló javaslatát a Balassi-kutatásban), holott ez már a XVI. században is jelen volt.[102]

Keckermann Magyarországon is nagyon kedvelt szerző volt, retorikai munkája nagy számban maradt fönn, széles körben elterjedt és a század közepéig nagy hatást gyakorolt a hazai protestáns iskolarendszer retorika oktatására.[103] Szinkretikus látásmódja, eklektikus szemlélete talán magyarázza Magyarországon hosszú ideig tartó rendkívüli elterjedtségét. Gyors trónfosztásában pedig szerepet játszhatott mérsékelt antirámizmusa, amellyel magára vonta a puritánusok haragját.

Ramus, J. Camerarius, J. Sturm) még a kötetben szerepel Jacobus Omphalius egy művének részlete (*De elocutionis imitatione ac appparatu liber unus)*, a második részben pedig önálló címlappal találjuk: Julii Caesaris SCALIGERI. *Oratio pro M. Tullio Cicerone, contra Ciceronianum Eras. Roterod., notis Editioni nuperae Ciceroniai respondentibus, illustrata a Meliore Adamo Sil., Accesit Justi Lipsii oratio, Pro defendendo Cicerone in criminibus ipsi objectis.* A kötet láthatóan az elmúlt évszázad ciceróniánus vitáira vonatkozó legfontosabb iratait, szerzőit gyűjtötte egybe időrendben, amelynek végpontján a kortárs J. Lipsius értekezése áll. A kötet egyben azt is jól dokumentálja, hogy *a retorikai gondolkodásnak mennyire fontos eleme volt a ciceróniánizmushoz való viszony korszakról korszakra való meghatározása.*

[102] Ez kifejeződött Komlovszki Tibor kandidátusi disszertációjának védésén, majd Balassi-könyvének kritikai fogadtatásánál, amikor a hangszimbolikára vonatkozó megállapításokat utasította el Ötvös Péter.

[103] Vö. RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái* című tanulmánya: in *Irodalomtörténet*, 2000. (sajtó alatt).

IV. ORATOR EXTEMPORANEUS: RETORIKAI SZINKRETIZMUS, MAGÁN- ÉS KÖZREPREZENTÁCIÓ

1656-ban jelenik meg Nagyváradon az *Orator Extemporaneus* című munka.[104] Címlapja szerint ugyan Georgius Beckherus a szerző, azonban már saját korában heves viták dúltak a valódi szerzőség megállapítása körül. Ekkor már sok nyugat-európai kiadása volt e könyvnek, protestáns országokban is kiadták: megjelent Németországban, Hollandiában. A viták tisztázták, hogy a valódi szerző nem Georgius Beckher – akinek neve a váradi kiadás címlapján is szerepel –, hanem egy bizonyos Michael Radau (1617–1684) nevű lengyel jezsuita. Radau Braunsbergben, a híres jezsuita iskolában tanított retorikát 1641-ben, Beckher itt jutott hozzá retorikai jegyzeteihez és saját neve alatt kiadta azokat. A magyar kiadás az előszó elhagyásával és a szöveg, valamint példaanyag bizonyos átalakításával eltüntetni igyekezett a könyv jezsuita eredetét, bár maradtak ennek ellenére a szövegben erre utaló közvetlen és közvetett jelek.[105] Már Tarnai megállapította, hogy az *Orator Extemporaneus* (rövidítése a továbbiakban: OE) legfőbb forrása Cyprianus Soarius [Suarez] (1524–1593) *De arte rhetorica libri tres* című munkája, azonban lényeges módosításokat is tartalmaz az OE, olyan új szempontokat érvényesít, amelyek a forrásmunkában nem, vagy csak alig voltak jelen. Az is világosan látható, hogy a konfesszionális jelleg kevéssé határozta meg az OE szempontrendszerét, hiszen protestáns kultúrájú országok protestáns elkötelezettségű kiadói számos alkalommal megjelentették, amint azt az ugyancsak mélységesen protestáns értékelveket követő Szenci Kertész Ábrahám is tette. A protestáns kiadókat azonban már cseppet sem zavarták az egyértelműen hagiografikus példák, hiszen szerepel a kötetben többször is Szent Brigitta, Szent Lúcia, Árpád-házi Szent Margit, utóbbinak még csodatételéről is szó esik.

Az OE nyilván eleve olyan tudományelméleti kontextusban „értelmezte" önmagát, amelyben a retorika szempontjából konfesszionális kötöttségű elemeknek csökken a jelentősége. Így egyáltalán nem esik szó a retorika Szentírás-értelmező feladatáról, erre nem terjesztik ki annak kompetenciáját. A példaanyagban sem játszik fontos szerepet a bibliai réteg, föl-fölbukkan ugyan, de nem számottevő. Az OE lemond arról, hogy teljes retorikai rendszert alkosson. Az inventiók tanát tárgyalja, de ez is aránytalan, mert a genus demonstrativumnak jóval nagyobb teret szentel, mint a másik két beszédnemnek. Ez összefügg azzal, hogy az OE alapvetően más kommunikációs helyzetben értelmezi a retorika feladatát, túlnyomóvá lesz a reprezentációs feladatkör, ahogyan azt Kecskeméti Gábor is regisztrálta: „Az osztályozásból és célok meghatározásából olyan kommunikációs helyzetre lehet következtetni, amely mint egy család

---

[104] RMK II. 866: *Orator Extemporaneus; seu Artis Oratoriae Breviarium bipartitum;cujus pars prior praecepta continet generalia, posterior praxim in specie ostendit. Accessit nunc in finem JUSTI LIPSII Epistolca Institutio*, Varadini, Apud Abrahamum Szenciensem, 1656.

[105] A magyar szakirodalomban összefoglalóan TARNAI Andor tanulmánya értekezett idáig az *Orator Extemporaneus*ról, megállapításait messzemenően figyelembe vesszük és fölhasználjuk gondolatmenetünk alakításában: *A váradi Orator Extemporaneus*, in *Klaniczay-emlékkönyv* Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Balassi Kiadó, Bp. 1994. 365–378.

vagy érdekcsoport reprezentációjában fontos szerepet játszó – gyakran politikai jelentőségű – társadalmi esemény írható le. A szónoknak az intellektuális és lelki igényhez való alkalmazkodás mellett az *accommodatio* egy olyan változatára kell leginkább ügyelnie, amelyet a homiletikai elmélet nem ismer: beszédét az esemény egésze által képviselni kívánt családi vagy világi hatalmi ideológiához kell alkalmaznia."[106]

A magán- és közreprezentáció alkalmaihoz igazodnak az elvi megállapítások és mintaszónoklatok is. A magánszféra azonban érezhetően nemesi-arisztokrata jellegű, kisebb mértékben polgári, ennek reprezentációs igényeként találkozunk eljegyzési beszédekkel. Ezek lehetséges nagy számáról és fajtáik sokaságáról előre bocsátja a szerző: „*Olyan nagy a bőség oly beszédekben, melyekkel századunkban a házasságkötés fényét emelik, hogy azokat katalógusba gyűjteni igen nagy fáradság lenne.* Az a szándékom, hogy *ezeknek négy fajtájáról szóljak*, úgymint eljegyzési, esketési, lakodalmi és az ajándékok átadásakor elhangzó beszédekről, ugyanis ezek a gyakoribb fajták, vagy a többi is ezekre vezethető vissza." A magánreprezentációban hasonlóan kiterjedt a gyászbeszédek sokfélesége, amelyet be kell illeszteni az egész funeratiós szertartásrendbe, amelynek vannak – a verbális elemeken túl – vizuális, képi effektusai is. Erre gondolhatott Radau, amikor *sírok epitáfiumának és a gyász zászlófeliratainak lehetséges szövegeit is közreadja*, ezzel a szándékkal illeszkedik a képzőművészeti reprezentációhoz. (Gondoljunk például az olyan nagyszabású funerációs reprezentációra, mint amilyen volt Bethlen Gábor feleségének: Károlyi Zsuzsannának, vagy a négy Esterházy fiúnak a temetése a nagyvezekényi csata után, ahol nem hiányozhattak sem az epitáfiumok, sem a feliratos gyászlobogók a castrum doloris megépítésének és felvonulásának aktusából.) Amennyiben a kommunikációs helyzetben megjelenő személy főrangú, esetleg fejedelmi, királyi személy, magasabb szintű közfeladatot lát el, tisztséget tölt be: úgy máris a közreprezentáció szintjére emelkedik a beszédszituáció. A magas rangú hivatalnokok, köztisztviselők kiválasztása, beiktatása, követségek küldése, fogadtatása, hadüzenet, békekötés már mind-mind a közreprezentáció alkalmaihoz tartoznak, amelyek ugyancsak szerepet kell hogy kapjanak a retorika arzenáljában.

Az OE azonban azért is nevezetes, mert kiemelten nagy teret szentel az inventióban az *acumenek értelmezésének és fölhasználásuk szabályainak*. Ennek jelentőségéről már Tarnai Andor és Bán Imre is beszélt, legújabban pedig Bartók István írja le az acumen sajátosságait, a manierizmushoz-barokkhoz kapcsolódó jellemzőit.[107] Ehhez hasonló jellemzővel már Keckermann retorikájában is találkozhattunk, hiszen a laconicus stylus esetében fontos szerepe van a rejtőzködő énigmatikusságnak, a bonyolult értelmezhetőségnek, az ellentétek feszültségének, olykor a föloldhatatlan ellentmondásnak, amelyekről ezt olvashatjuk: „*Nincsen hatásosabb művészi fogás a laconismusban, mint a kiszámíthatatlan művészi képzettársítások, amikor az egyik dologtól a másik dologig, az egyik argumentumtól a másik argumentumig előre nem látható módon és nyilvánvaló átmenet nélkül cikázunk.*" Az OE *De acuminibus* című fejezete máris az egész kort meghatározó lényegi elemnek tekinti az acumenekhez kötött gondolkodást: „*A mi korunk undorodik az egyszerűségtől, és a kifejezésmódban valami olyan pompás dolgot igényel, hogy azt többnyire nem hallja meg a képzetlen szónok, aki nem ismeri azt, hogy miként*

[106] KECSKEMÉTI, 1998. 163.
[107] BARTÓK , 1998. 120–121.

kell acumenek által a beszédet elevenné tenni. Beszéljünk tehát az elmeélről, elmésségekről (acutus vagy acumen), hogy alkalmazkodjunk a közízléshez. Az acumen összehangzó disszonancia vagy disszonáló összehangzás". Az acumen csak látszólag korlátozódik a szóképek és alakzatok tanára, bár azokban is túlnyomó használatát javasolja. Megalkotásukban fontos szerepet kap a logika is, hiszen éppen a szokványos logikai eljárásoktól elszakadó magatartást kívánja általánosítani, nem véletlen válik oly kedveltté az ambiguitas és a paradoxon. Az acumennek érvényesülni kell szintaktikai szinten, azonban fontos szerep juthat neki az argumentációban, inventio és dispositio vonatkozásában: tehát a retorika szövegképző eljárásainak minden szintjén meghatározó helyzetbe kerül.

Noha az ókorban is ismerték, ekkor a metafora, paronomasia, homonimia, hiperbola, paradoxon kapcsán emlegették, önálló elméleti értelmezése nem volt. A középkorban a játékosság elemeként emlegették, Galfred von Vinosalvus szikrának, vagy a szónoki művészet tüzének nevezte (das Feuer der Redekunst), Raimundus Lullus *alchymia verborum*ként emlékezik meg róla. A reneszánszban a művelt beszéd ékességének, az udvari stílus jellemzőjének tekintik, így Castiglione is a *Cortegianó*ban, H. Cardanus, B. Cavalcanti, J. C. Scaliger is kedveli. A XVI. század végétől az ezüstkor római irodalmának szerzőinél keresnek előzményeket (Seneca, Martialis, Apuleius, Florus), a laconicus stílus gyakran hordozza az acument: argutia, argutezza, concetto elnevezéssel is találkozunk. Az ezoterikus nyelvhasználat retorikai eszköze, egyik elméletírója, a lengyel jezsuita M. K. Sarbiewski egy oxymoront tartalmazó maximában így határozta meg: „Concors discordia, discors concordia." Seregnyi elméletírója lesz a XVII. században, közöttük Gracián, E. Tesauro, Panigarola, Jacobus Masenius.[108] Az OE eljut a felekezeti indifferentizmus fázisába, amikor maga a retorika sem vállal konfesszionális tartalmú feladatot, így aztán fölhasználói is bármely felekezethez tartozhatnak, a retorika kommunikációs szituációja szekularizált meghatározottságúvá válik. Ezzel együtt a szónok antropológiai önértelmezése, szereptudata is lényegesen átalakul, az egykori *„Vir bonus et dicendi peritus"* intenció első fele értelmét veszti, sőt – éppen az acumen mutatta – értelmezhetetlenné válik. A rétor antropológiai önértelmezésének, szereptudatának ugyancsak látványos átalakulása zajlik ekkor, amelynek részletes bemutatásáról itt le kell mondanunk, csupán néhány jellemzőjét említjük. Augustinus még így értelmezte a keresztény rétor feladatát: „A Szentírás értelmezője és tanítója, az igaz hit védője, a tévedés ellenfele köteles egyfelől a jóra oktatni, másfelől a rosszról leszoktatni, beszédével meg kell nyernie az ellenkezőket, fel kell ráznia a hanyagokat, a tudatlanokkal pedig, akik nem tudják mi forog kockán, meg kell értetnie, hogy mit várhatnak."[109] Erre támaszkodva a Melanchthon és Sturm el-

---

[108] A *HWdR* első kötetében olvashatjuk az *Argutia-Bewegung* és az *Acutezza*, valamint a *Concetto* címszavakat (991–998, 88–100, 311–314), bár – meglepő módon – ennek tárgyalásánál az OE-ről nem ejtenek szót. E folyamat retorikai vetületét a magyar kutatásban máig is kiemelkedően gazdagon és árnyaltan vizsgálta nagy nemzetközi szakirodalmat fölhasználva, alapvetően XVI. századi olasz forrásokra koncentrálva: *A manierizmus*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette KLANICZAY Tibor, Bp., 1975.

[109] ADAMIK, Tamás, *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*, Seneca Kiadó, Budapest, 1998. 269.

veivel jellemezhető folyamat azonban nagyon messzire vezetett, amelynek *meghatározó eleme volt az etikai és intellektuális-konfesszionális értékprincípiumok legmagasabb rendű birtoklásának és határozott képviseletének meggyőződése a rétorban, valamint egy viszonylagos (olykor teljesebb) verbális omnipotencia – vele a nyelv birtoklásának – tudata és a rá való törekvés.*[110] M. Dresser még hosszas, *Prolegomena ad Rhetoricam* című értekezést illesztett műve elé, amelyben számba veszi azokat az okokat, amelyek bárkit is retorika írására, vagy tanulmányozására ösztönöznek. (Causae, quae nos impellere debent ad loquendi scribendique studium.) Ilyen okok: szükségesség, becsületesség, hasznosság, kellemesség. Gondolatmenete alapvetően Arisztotelész, Cicero és Augustinus antropológiai fölfogásának szintézisén, tudományelméleti értékszemléletén, érvrendszerén nyugszik. Mert a szónoki beszéd képessége nélkül minden tudomány és művészet haszontalan. Istennek a legnagyobb ékességgel adott isteni, méltó ajándéka az ékesszólás ereje, amely az emberek közösségét a szónoki képességre vezeti, a tudatlanokat tanítja, az erőtleneket és meggyötörteket vigasztalja, a kicsapongókat visszatartja, a szenvedélyeket és indulatokat korlátozza. Antik szerzők sokaságára hivatkozik mondandója bizonyítására: Homérosz, Cicero, Arisztotelész, Platón, Pindarosz, Menandrosz, Szophoklész, Démoszthenész, Aiszkhülosz, Euripidész műveit idézi. A retorika célja nem kevesebb, mint a gyószereké: megelőzni a betegséget, a gyógyítást végezni, az egészséget megvédeni, vagy visszaállítani. Dresser szerint is kapcsolni kell a szónoklathoz a ἦθος-t, azaz a feddhetetlen és tisztességes erkölcsöket, vagy a helyes életet és az üdvösséges cselekedeteket, ugyanis semmi sincs, amit annyira javasol a szónoklat számára, mint a szónok erkölcseit. Salamon Példabeszédei szerint is „Életnek forrása az igaz ember szája." (10:11) Az igazságok azok jogszerűek és szükségesek, azokat nagy lélekkel mondjuk ki és védelmezzük. Alkalmatlan az a szónoki hivatásra, aki az ember üdvösségére és megőrzésére adományozott rétori képességet, a jó romlására és pusztulására változtatja embertelenül. A szónoklat ugyanis a lélek kifejezője, nyíltan és ékesen kifejezve annak gondolatait és érzelmeit. Az érzelem, hogy komolyan és valóságosan úgy érezzünk, ahogyan beszélünk, és a mi szónoklatunkról látszódjék, hogy nem az ajkainkon, hanem gondolatunkban és lelkünkben legbelül születik meg.[111] Még a XVII. század elején J. G. Vossius is úgy véli, hogy

---

[110] E folyamat irányát jól szemlélteti és bizonyítja a HWR első kötetének „Barock" címszava, különösen az *Officia oratoris, partes rhetoricae* és a *Finis artis* című alfejezetek. (1300–1302)

[111] DRESSER, 1606. i. m. 8–9.: „Nam sine dicendi facultate omne studium, quod quidem in artibus discendis collocatur, inutile est... Divinum enim et honore summo dignum est donum Dei, *eloquendi vis,* quae coetus hominum tenere dicendo possit, imperitos docere, languentes et afflictos consolari, gestientes comprimere, et cupiditates iracundiasque restinguere... Huc respiciens Salomon, fontem vitae os pij oratoris apellavit, Proverb. 10... Ex quo intelligitur, orationem omnem sic esse instituendam, ut hunc finem assequatur: non minus, quam medici officium est, sic curationem instituere, ut sanitatem vel tueatur, vel restituat." 13–15.: „Cum oratione coniungi debet ἦθος, id est, mores honesti et inculpati, sive vita bene et laudabiliter acta... Affectus, ut serio et vere ita sentiamus, sicut loquimur: et oratio nostra non in labris, sed in mente et intimo pectoris sinu nata esse videatur. Est enim oratio animi index, plane et diserte cogitationes et sensa eius exprimens... Constantia, ut quae vera, iusta et necessaria sunt, animo magno dicamus et defendamus." 20.: „Inhumanum est, eloquentiam ad hominum salutem et conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque; convertere."

a szónok végső célja a jóról és rosszról való meggyőzés. Azaz ékes szónoklattal *rávenni, felindítani valamely jó megcselekedésére, vagy pedig üldözni és elkerülni a rosszat.* (Finis Oratoris ultimus est persuadere. Hoc est, diserta oratione aliquem impellere ad agendum, sive ad persequendum bonum, et fugiendum malum.)[112]

Már P. Ramus radikálisan módosította a rétor-retorika ezen antropológiai értelmezését, lecsökkentette az etikai-morális értékinstanciák érvényesülésének és érvényesítésének, képviseletének súlyát; a retorikát a tudományok rendszerében az egyik – bár meghatározó – építőelemnek tekintette, a rétor pedig tudományának szakismereteivel rendelkező „artifex" (Fachmann), akit csak tudománya gondolkodásmódja és módszerei alapján lehet meghatározni (est ex artis ratione definiendus). A retorika nem az művészet-tudomány, amely a lélek minden értékét, kiválóságát megmagyarázza, értelmezze (ars non est, quae omnes animi virtutes explicet).[113] A XVII. század derekára az erőteljes szűkülés, redukálódás jelenti a változás fő tartalmát, a normatív retorikák súlya jelentősen csökken, lassan háttérbe szorulnak. Ugyanakkor az olyan perspektivikusabb, átfogó esztétikai hatásfunkciót képző rendszerek sem érvényesülnek immár, mint korábban az imitatio, vagy a ciceróniánizmus, éppen hogy a retorikai nyelvnek minél inkább a normától való eltérését preferálta az OE.[114]

V. HAZAI SZERZŐK, KIADÁSOK

Pécseli Király Imre (1591 k.–1641 k.) az első olyan hazai szerzőnk, aki átfogó, az egész retorikára kiterjedő elméleti művet írt. Pápai, majd somorjai tanulmányokat folytat, utána pedig Komáromban lesz rektor. 1609 tavaszán a komáromiak támogatásával indul külföldi akadémiákra, útitársai voltak Kanizsai Pálfi János, Samarjai János, mindketten később a nyugat-magyarországi református értelmiség kiemelkedő képviselői lettek. Szenci Szíjgyártó Lukács ajánlja őket az ekkor már régebben Németországban tartózkodó Szenci Molnár Albert figyelmébe és pártfogásába. Subscribál a heidelbergi egyetemen, ahol nagy hatást gyakorol rá David Parcus, aki ekkor az egyetem legnagyobb formátumú professzora. Heidelbergi tanulmányai után Marburgban és Oppenheimben tartózkodik, ahová Szenci Molnár hívására érkezett. Ugyanitt bekapcsolódik a Szenci által szervezett magyar csoport munkájába, követője lesz a Parcus körül gyülekező irénikus mozgalomnak, 1612-ben részt vesz

---

[112] *HWdR, Bd.* I. i. m., különösen a *Barock* címszó *II. Aspekte barocker Rhetoriktheorie* fejezet *Officia oratoris* és a *Finis artis* alfejezetek, az idézet: 1300.

[113] RAMUS, Petrus, *Scholae Rhetoricae*, in *Scholae liberales artes*, Basileae, 1578. 254.

[114] Arra vonatkozóan azonban ninesenek megbízható eredményeink, hogy az OE milyen mértékben befolyásolta a kortársak hazai retorikai gyakorlatát. A reprezentációs igények kielégítésében bizonyára számolhatunk valamilyen hatásával, az acumenek esetében azonban jóval nehezebben tekinthető át a korszak irodalma és érvényesülésük is kisebb mértékűnek látszik. Az sem könnyen megválaszolható, hogy a puritanizmus irodalmi műveltsége hogyan integrálhatja ezen retorikai szemléletet, ahhoz mennyiben illeszthető s milyen tekintetben, hiszen Szenci Kertész váradi szellemi környezete – köztudottan – egyik központja volt a magyar puritanizmusnak.

Szenci Molnár oppenheimi bibliakiadásának munkálataiban.[115] Ugyanebben az évben jelenteti meg Oppenheimben legfontosabb művét, az *Isagoges Rhetoricae* című kézikönyvét. Hazatér, a komáromi iskola rektora lesz, részt vesz a korszak egyházpolitikai folyamataiban, igyekszik a heidelbergi szellemiség álláspontját érvényesíteni, mellette kátéval és iskolai kiadványaival segíti a református művelődés ügyét. 1620-tól a várost ért csapások elől Érsekújvárra húzódott s itt működött haláláig. Retorikájának három kiadása is megjelent, az utolsó 1639-ben, az egyik legelterjedtebb hazai retorikai munkának számított. Ajánlását 1611 novemberében Heidelbergben írta, üdvözlő verseket írtak hozzá a pfalzi német környezet retorikai műveltségének jeles személyiségei. Rudolphus Goclenius, a marburgi egyetem rektora, aki szoros kapcsolatban állt Szenci Molnárral, maga is tekintélyes retorikai mű szerzője: *Problemata Rhetorica* című terjedelmes összegezése 1596-ban jelent meg Frankfurtban.[116] Simon Stenius, a retorika és poétika professzora a heidelbergi egyetemen, mellette még görög nyelvet és történelmet is tanít. A filippizmus híve, konzulense és részese a neustadti Biblia kiadásának.

Péceli bonyolultan mesterkedő bevezetőjében írásművészetéből ad ízelítőt, amikor munkáját a legkiválóbb rétorok kertjében fakadt zsenge gallyacskának nevezi s ezt szervezi az egész gondolatmenetet építő ötletté, amely bonyolító rafinériájával a concetto és acumen erényeit, bravúrjait is megvillantja: „Ezt a könyvecskét, tekintetes pártfogóim, melyet mint hajtást egy babérfáról, mely a kiváló rétorok igen kellemes kertjében sarjadt, virrasztó tanulmányaim késével metszettem le, szorgalmas munkával oltottam be, és most először frissen kinőve a fényre, a Tetszés és a Jótékonyság ítélőszéke előtt éppen a ti házatoknak növendékkertjében kellemesebb és termékenyebb földbe mélyen letűzöm és plántálom – kérem és óhajtom tőletek, hogy ezt derűs arccal és atyai tekintettel szemléljétek és óvjátok. Szeretném, hogy ha ezt a Bölcsességeteknek és Gondoskodásotoknak áradó patakjával bőven öntözve táplálnátok és gondoznátok. Hogy azon az én hálámnak és tudós szellememnek olyan eleven zöldje úgy kezdjen díszleni, hogy babérként s olajfaként együtt viruljon a legfensőbb isteni akarat szellőjével illatozva, hasznára, nyereségére és ékességére maguknak a helikoni ifjaknak, akik a haza és a „res publica litteraria" reményei.[117]

Mivelhogy egyáltalán nem tartom méltatlan helyzetnek azt, hogy akit ti a jótétemények aranyos kötelékével állandóan lekötelezve tartottatok, ha szellemének van

---

[115] Életútját, elméletírói-költői tevékenységét a legteljesebben a *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 2.* Péceli Király Imre, Miskolczi Csulyak István, és Nyéki Vörös Mátyás versei Sajtó alá rendezte: JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. mutatja be: 250–281. A frissebb szakirodalomból HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Balassi Kiadó, Budapest, 1994. című munkája vizsgálja tevékenységét új szempontok alapján.

[116] Teljesen a melanchthoni örökség nyomában halad, a kettős paradigma határozza meg látásmódját. P 1239. 8° Helmst jelzetű kötetét Wolfenbüttelben, a Herzog August Bibliothekban tanulmányozhattam.

[117] A *helikoni ifjak (Aoniae pubes):* Aonia (Boeotia), görög tartomány neve, a múzsák otthona; itt nyilván a kultúrára, művészetekre törekvőkről beszél Péceli.

valami gyümölcse, azt a ti és a tieitek hasznára akarjátok és óhajtjátok fordítani. Nem kétlem ugyanis, hogy a babérnak ez az oltóágacskája önmagában kicsiny és talán reménységre is csekély és vékonyka, és ezért – tekintélyes férfiak –, úgy tűnik, hogy első megjelenésre nem is érdemes arra, hogy értékeljétek. Mindazonáltal lelkemet hevíti és perzseli az a vágy, hogy hálámat kifejezzem, és hogy a köz javának szolgálatára az emlékedettebb tudományokat megismertessem. Csak egyedül ez lehet az én szíves ajándékom értékmérője. És ha ezt a hevülő lelket a méltányosabb ítélkezés súlya szerint mérik meg, úgy vélem, nem meggondolatlanul ítélkeznek majd művem felett, elfogadván annak érdeméül, hogy nyilvánvalóan az ország javára született meg, és így elnyerheti a tetszés könnyű szellőjét."

Pécseli munkáját idáig legteljesebben Bán Imre mutatta be és méltányolta. Meglepő módon furcsállotta, hogy Pécseli a klasszikus három ókori beszédnem mellé egy negyediket is helyez: „...itt az a feltűnő, hogy Pécseli a három cicerói-quintilianusi beszédfajta (genus iudiciale, deliberativum, demonstrativum) elé egy negyediket tesz, a genus didascalicumot, s a tanító beszédet érti rajta."[118] Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy Pécseli itt Melanchthont és a wittenbergi hagyományokat követte szorosan. Forrásait többé-kevésbé következetesen meg is nevezi: a német reformáció retorikai iskolái közül kötődik a wittenbergihez, strassburgihoz, de a heidelbergi szerzőkre is hivatkozik. Megtaláljuk a névsorban Melanchthont, Dressert, J. Sturmot, Jacobus Omphaliust, B. Westhemert, a heidelbergiek közül legtöbbször emlegeti B. Keckermannt, A. Scultetust; ritkán fölbukkan még Muretus és J. C. Scaliger neve, bár ők ketten nem játszanak igazán fontos mintaadó szerepet. Az inventióról és dispositióról szóló részben azonban érzékelhető az elmozdulás: a genus didascalicumot ugyan a hitbéli dolgok tanítására valónak tartja, emellett alig beszél a retorika Szentírás-értelmező funkciójáról. Hosszasan méltatja a Cicero-követés jelentőségét, az oratio suasoriánál bemutat egy mintaszónoklatot, ahogyan a magyar követek esengtek a lengyel királynál török ellenes segítségért. Ez visszautal a wittenbergi hagyományra, amely oly fontos retorikai tárgynak tekintette a török elleni harcra buzdítást. A genus demonstrativum tárgyalásánál egy mintaszónoklatban dicséri a világi tisztségviselőket és szerepüket méltatja a művelt, törvények által szabályozott polgári társadalomban. Itt hevesen bírálja a pápaság túlzóan hierarchikus elveit, de ugyanígy elutasítja az anabaptisták törvényeket elvető anarchikus esztelenségét is. A mintaszerű művelt, törvények által szabályozott, vallás által erkölcsössé tett társadalom jellemzőit a hesseni-pfalzi viszonyokban jelöli meg Pécseli Király. A fejezet gondolatmenetét formálhatta a pfalzi-hesseni környezet, amelyben hosszabban időzött a szerző. Itt módja volt megismerni azt az államelméleti irodalmat, amely a világi hatalom, a mérsékelt abszolutizmus jelentőségét hangoztatta. Ebből sarjadt Szepsi Korotz György *Basilikon dóron (Királyi ajándék, Oppenheim, 1612.)* című műve is, szerzője 1611–12-ben ugyancsak Heidelbergben tanult; Pécseli látásmódja nagyon rokon ennek szemléletével. A fejezet mindenesetre azt bizonyítja, hogy Pécseli az állam számára hasznos és üd-

[118] BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp. 1971. Akadémiai Kiadó, Irodalomtörténeti Füzetek 72. 16–17.

vös magistrátus, főember, fejedelem társadalmi, egyházi szerepét még a retorika szempontjából is tárgyalandónak tekintette.

Az elocutio tárgyalásánál már újra maradéktalanul érvényesül az egyensúlyi állapot, hiszen példaanyagában meghatározó szerepet játszik a Szentírás, ahogy a görög–latin kultúra is. Az *Elocutio Specialis* című fejezetben a retorikai szinkretizmus jeleit érzékelhetjük, a politikai reprezentáció alkalmaihoz igazítja témáit: hadüzenet, békekötés. Pécseli *a temetési oratiót a genus demonstrativum részeként értelmezi, legalábbis részben odasorolja.* A halotti prédikáció szerkesztésében tehát érvényesíteni kell a retorikai genusok sajátosságait, vagyis a homiletikai szempont nem, vagy alig különíthető el a retorikaitól. A prédikációirodalom vizsgálatánál teljesen megalapozott a genusok szempontrendszerének követése és fölismerése, amint megírásuknál pedig azok alkalmazása. Pécseli valóban mindenki által használható kézikönyvet akart olvasói kezébe adni, ezért aztán még legkedvesebb mesterének, Keckermann-nak is szelektíven használja föl bizonyos eredményeit. Az amplificatio és a laconicus stílus túlzó használata, fölértékelése, Keckermann-nál a cicerói pertspicuitas elveitől való jelentős eltávolodást eredményezett, valójában új szövegszervezői eljárásoknak nyitott utat. Pécseli ennek lehetőségét nem tartotta kívánatosnak és nem is vette át, nem is érvényesítette ezen elveket saját munkájában.

Buzinkai Mihály (1620 k.–1683) retorikai munkássága a latin nyelven író hazai szerzők közül a talán a leginkább ismert, hiszen Bartók István kutatásai sokoldalúan vizsgálták életművét. Ennek fényében teljesen nyilvánvaló, hogy nagyon is színvonalas műveket alkotott és fontos szerepe van Magyarországon a szinkretikus retorikai gondolkodás megszilárdításában és Petrus Ramus retorikai-bölcseleti elveinek széles körű elterjesztésében. Buzinkai 1648-ban kezdte felsőbb tanulmányait Sárospatakon, 1650-től Comenius tanítványa. 1652-ben külföldre peregrinál, az utrechti egyetemen folytatja tanulmányait. 1656-tól Patakon a dialektika, homiletika és a retorika professzora, majd a teológiát oktatja. A kollégiummal együtt őt is elüldözik Patakról, menekülni kényszerül Erdélybe.[119]

Buzinkai retorikai munkássága a magyarországi rámizmus fontos fejezete, hiszen mind szorosabban vett retorikai munkáiban, mind pedig dialektikájában Ramus műveire támaszkodik. Az 1659-ben Sárospatakon megjelent *Institutionum dialecticarum libri duo…* című műve Ramus dialektikájának két könyvét követi. Buzinkai 1658-ban adja ki az *Institutionum rhetoricarum libri duo*, majd 1659-ben az *Institutiones oratoriae* című műveit, a kettő egymással szerves egységet alkot, a rámizmus elvei szerint együtt alkotják a retorika teljes rendszerét. A rámista tudományelméleti elgondolás alapján a retorika jelentős részét a dialektika tudományából kell származtatni. Az inventiók tana és a dispositió alkotják az *oratoriát*, amelyek valójában a rámista dialektika részeivé váltak. Bemutatja a szónoki beszéd nemeit, még ő is négy genusról beszél, de a didascalicumot nagyon lerövidítve tárgyalja. A bemutató beszéd (genus demonstrativum) fejezetében azonban látszik a gyakorlatias igényekhez közelítő szemlélet, a magán- és közreprezentáció beszédtípusait ismerteti. Természetesen helyet kap a

[119] BARTÓK, 1998. a *Buzinkai Mihály retorikai munkássága* című fejezet: 127–150. Gondolatmenetünk a továbbiakban főként erre támaszkodik.

menyegzői, házassági, halotti; ez utóbbinak több alfaját különíti el. Nem hiányozhat belőle az elhunyt dicsérete, érdemeinek számba vétele, a fájdalom és veszteség kifejezése, de hangot kell kapnia vigasztalásnak is. A fájdalom kifejezése azonban nem lehet esztelenül mértéktelen; úgy fejezzük azt ki, mint a hattyú párja elvesztésekor: szárnyait kiterjeszti a szélben, saját sorsát elsiratja, ahogy a fecske panaszos hangú énekkel saját szomorúságát kifejezi.[120] A hátramaradottak örökre lelkükben hordozzák majd az eltávozott kiválóságának emlékezetét. A vigasztalásnak azonban arra is kell figyelnie, hogy az ittmaradottak majd fokozatosan lelkük nyugalmát is megtalálhassák, ennek külön fejezetben vizsgálja a jellemzőit: *De Oratione Consolatoria*.

Külön beszédtípust javasol, amelyben a hosszabb tartózkodás után hazaindulókat (elutazókat) barátai, tanulótársai – esetleg tanárai – jókívánságokkal, fogadalmakkal búcsúztatják: ez a *propempticum*. Kifejezhetjük szomorúságunkat az elválás miatt, de örvendhetünk viszont annak, hogy barátunk végre visszatérhet övéihez. Dicsérhetjük ennek során azt a vendégszerető akadémiát, várost, amelyben együtt tanultunk, de a búcsúztatott szellemi értékeit is hozzuk szóba: szorgalmát és képességeit, amellyel tanulmányait oly eredményesen folytatta. Az *epibateriumm*al a hosszabb ideje már távollévő, hazatérő búcsúzik az ottmaradottaktól: barátoktól, tanároktól, iskolájától. Itt fontos az otthon, haza szellemi-erkölcsi értékeinek fölsorolása, amely visszahív bennünket; hálát kell adni az isteneknek, hogy egészségben megtartottak utazásunk során s dicsérni illő és kell azt a várost, akadémiát, ahol peregrinációnkat töltöttük. Az *apobaterium* az otthonról hosszabb útra készülők szónoklata, olyanoké, akik tanulmányaik folytatására, vagy távoli országokba követségre indulnak. Dicsérni kell azt a népet, várost, országot, amely bennünket útnak indít, helyzetét, gazdagságát, egészségét, a tőle kapott szellemi és anyagi jótéteményeket; végezetül imádkozni kell, hogy családunkat, gyermekeinket egészségben láthassuk viszont.[121] Buzinkai itt a humanista poétikákból jól ismert költői műfajok mintáit használja fel és működteti azokat retorikai tárgyként, valójában locus communisként az inventiók tanában.[122]

Az *Institutionum rhetoricarum libri duo* valójában a retorika megnevezéssel az elocutio és actio terjedelmes bemutatása. Az első könyv a szóképeket (tropus) és az alakzatokat (figura) tárgyalja. Eljárása a rámista logika szabályait követi, amely a logikai kategóriák alapján értelmezi és osztja föl a klasszikus retorikai fogalmakat, legtöbbször érvényesítve a dichotómia elveit. A rámista szemlélet a szóképeknek négy fajtáját különíti el: ez a metonímia, irónia, metafora és a synecdoche. A szóképek alapja a jelentésátvitel, márpedig ennek csak a logika által megszabott módjai lehetnek, ezért

---

[120] *Institutiones Oratoriae*, Cap. XVII. *De Oratione Natalitia ac Funebri*, 70–75. „Vel si maritus lugeat obitum uxoris, commode ordietur, a mutis animantibus, quae et ipsae, conjuge amissa, dolorem suum testantur. Ut quod Cygnus compare erepta, alas ad Zephyrum extendat, sortemque suam deploret: quod hirundo, querulo cantatu, tristitiam suam significet…"

[121] Uo. Cap. XIX. *De Oratione Apobateria, Epibateria, et Propemptica*, 81–85.

[122] A XVI–XVII. században számos költői változatát megtaláljuk a propempticonnak, apobateriumnak, epibateriumnak, hiszen peregrinusaink Wittenbergben, Strassburgban, Heidelbergben, vagy később Hollandiában sokszor voltak ilyenek szerzői, vagy éppen „hősei".

utasít el Buzinkai minden olyan osztályozást, amely nem ezen logikai elvek alapján történik: „A szóképnek négy fajtája van: a *metonímia*, az *irónia*, a *metafora*, a *synecdoché*, se több, se kevesebb. Mert minden jelentésátvitelnek csak az alábbi módjai lehetnek: vagy *okból okozat*, vagy *lényegiből járulékos*, vagy *különbözőből különböző*, vagy *hasonlítottból hasonlító*, vagy *egészből rész* lesz, és fordítva. Az egyszerű szó jelentése csak egyszerűvé alakulhat, s ennek négy fajtája van. Tehát szükségtelenül megsokszorozzák a szóképek számát azok, akik az *antonomasiát*, *metalepsist*, *onomatopoeiát*, *epithetont*, *tapinosist*, *emphasist*, *periphrasist*, *hyperbatont*, *aenigmát*, *proverbiumot*, *apologust*, *parabolát*, *sarcasmust*, *antiphrasist*, *mycterismust*, *charientismust*, *asteismust*, *accismust* a szókép különböző fajtáinak gondolják. Mert az *antonomasia*, ami a köznévnek tulajdonnévként, vagy tulajdonnévnek köznévként való alkalmazása, részben a *synechdoché fajához*, részben *fajtájához* tartozik. A *metalepsis* pedig, amelyben az okozatot nevezik meg ok helyett, vagy az okot az okozat helyett, a *metonímiához* tartozik. Az *onomatopoeiá*ban, ami új név kitalálását jelenti, egyáltalán nincs meg az eredeti jelentés megváltoztatása, ezért nem is szókép. Az *epitheton*, ami egy melléknév főnévhez való kapcsolása díszítés céljából, nem mindig szóképi, hanem saját jelentésű. Ha szókép, akkor vagy *metonimikus*, mint pl.: *rút* szegénység; vagy *metaforikus*, mint pl.: *ősz* tenger, *féktelen* vágyakozás. A *tapinosis* a meiosishoz, az *emphasis* a hyperboléhoz tartozik. A *periphrasis*, amikor semmit sem változtat meg, a mondatban másodlagos alakzat; amikor pedig megváltoztat, a változtatás különböző módja szerint különböző szóalakzatokhoz tartozik. A *hyperbaton* nyelvtani alakzat, amikor a beszédben nagyon távoli kitérő fordul elő. Az *aenigma*, *proverbium*, *apologus*ok és *parabolá*k az allegóriához tartoznak. Az *antiphrasis* helye az iróniánál van, mint a *sarcasmus*nak, *mycterismus*nak és [a fenti felsorolás] ezt követő többi elemének is."

Ennek a szemléletnek az újdonságát akkor látjuk, ha korábbi, más szemléletű szerzők mellé helyezzük. Dresser retorikájában a szóképeket két részre osztja: tropi dictionis et orationis; az előbbihez tartozik a metaphora, metalepsis, synecdoche, metonymia, antonomasia, antiphrasis, catachresis, onomatopoeia, phrasis, periphrasis, paraphrasis, emphasis.[123] A szűkebb értelemben retorikához tartozók pedig az allegória, aenigma, ironia, sarcasmus, mimészisz és a paroemia. Pécseli Király Imre ugyancsak elkülöníti a szóképeket aszerint, hogy vannak a beszédre általában jellemzőek és vannak a retorikához tartozók. A beszédre általában jellemző szóképek (Tropi dictionis sunt): metonymia, synecdoche, metaphora, ironia, metalepsis, antonomasia és az antiphrasis. Másodlagos tropusnak tekinti az onomatopoeiát, catachresist és hypalleget. A retorikai szóképek (Tropi orationis) a következők: allegoria, paroemia, adagium, aenigma, ironia, sarcasmus, asteismus, diasyrmus, charientismus, myeterismus, antiphrasis, mimeszisz, periphrasis, hyperbole. Buzinkai a metonímia tárgyalásánál is legfontosabbnak a logikából származó, egymással összefüggő elemeket tartja. A metonímiában érvényesülő logikai elvek: ok–okozat, lényegi–járulékos, előzmény–következmény; vagyis a metonímia olyan szókép, amelyben az ok helyett okozat, a lényegi helyett járulékos, az előzmény helyett a következmény áll. Ennek alapján halad a kifejtésben is: először az ok metonímiájának fajtáit tárgyalja, majd az okozat

[123] DRESSER, 565–568.

metonímiái következnek. Erről akkor beszélhetünk, amikor az okozatot alkalmazzák és az okot értik alatta. A lényegi metonímiájánál a lényeget kifejező szót alkalmazzák a járulékos helyett, mindegyik változatában érvényesül a dichotómia: tartalmazó–tartalom, tulajdonos–tulajdon, szerep–szereplő, jelölt–jel, megszámlált dolog-szám stb. A metafora az összehasonlításon alapul, ez azonban még nem elegendő teljes körű magyarázatához. Ugyanis a metafora az egyenlőségen is alapulhat. Ezért lehet kétfajta metaforáról beszélni: a mennyiség metaforája az egyenlőségen, a minőségé pedig a hasonlóságon alapul. Mind a mennyiség, mind a minőség a logika alapkategóriái közé tartozik, dichotóm ellentétpárba állítja őket Buzinkai.[124] Ugyancsak a dichotómia elvei érvényesülnek, amikor a következő négy metaforatípust különíti el: élőlényekről vett és élőlényekre vonatkoztatott, élőlényekről vett és élettelen dolgokra vonatkoztatott, élettelen dolgokról vett és élőlényekre vonatkoztatott, élettelen dolgokról vett és élettelen dolgokra vonatkoztatott.

Buzinkai az alakzatok tárgyalásánál foglalkozik az *euphonikusság kérdésével*, vagyis a hangszimbolikával: milyen jelentésük lehet az egymást követő hangoknak, hangcsoportoknak, hogyan térnek el egymástól a magán- és mássalhangzók. E hangszimbolikai szemlélet Ramus műveiben is kellő nyomatékot kapott, többször visszatérő eleme retorikáinak, grammatikáinak, amint azt Keckermann esetében már megfigyelhettük.[125]

Buzinkai kilenc lapnyi terjedelemben foglalja össze az euphonikusságra vonatkozó tudnivalókat. Először az elvi általánosságokat fogalmazza meg, majd külön ismerteti egyenként a magánhangzók, utána a mássalhangzók euphonikus sajátosságait, végül a szótagalkotásban játszott szerepét vizsgálja. A jelenséget a színházból vett példához hasonlítja: ahogyan a színészeket díszítik öltözetük és gesztusaik, taglejtéseik, ugyanúgy használják a rétorok a hangok retorikai alakzatait (Schematis et Figurae voces). Mert ahogyan a színészek, valamely szerep előadói azoknak a személyiségeknek és érzelmeknek a megtartására, amelyeket meg kell jeleníteniük, változatossággal, különböző alkatot öltenek magukra, változatos gesztusokat használnak; úgy van a szónoklat is, azokat a dolgokat, amelyekről éppen szó van, különbözőséggel, eltérő alakzatokkal éppen úgy színes öltözettel felöltöztetik és mintegy különböző gesztusokkal megelevenítik.[126] Ezt követően sorra veszi a magán- és mássalhangzókat, és

[124] Valójában ezek szerepelnek Arisztotelész praedicamentumai között is, Ramusnál dichotóm ellentétpárokba rendeződnek.

[125] Ramus *Scholae Grammaticae*. Parisiis, 1559. című műve a 17–69. lapon (In Cap. I. *De literis*) alapvetően hangtan, amely nagy terjedelmű hangszimbolikai részeket tartalmaz. 1564-es párizsi kiadású *Libri duo de veris sonis literarum et syllabarum…* című művének első fejezete az előzőhöz hasonló: *In primum Grammaticae caput de sonis literarum*. Mindkét kötet a TREND G. 1825 jelzetű kolligátumában található.

[126] *Institutionum Rhetoricarum Libri Duo*, 58–59.: „Schematis et Figurae voces, dicuntur proprie de histrinorum amictu, ac gestibus, e theatris igitur videntur traductae in Scholas Rhetorum. Nam, ut in illis histriones, sive actores scenici, pro personarum, quas sustinent; et affectuum, qui representari debent, varietate, varios induebant habitus, variosque agebant gestus: ita et oratio, pro rerum, de quibus agitur, diversitate, schematibus diversis, tanquam colorato amictu vestitur, ac quasi gestibus diversis animatur."

ismerteti mindegyik tulajdonságát, milyen érzelmeket társíthatunk azokhoz. Az indoklás és a fölsorolt példák erősen támaszkodnak a Sturm–Ramus–Keckermann hagyományra, azonban újra csak arra figyelmeztetnek bennünket: az euphonikusság a retorikai és poétikai hagyománynak olyan szerves részét alkotja, amellyel sokkal jobban kell számolnunk, mint azt eddig tettük.

FÜGGELÉK

JOHANN VON HELLENBACH
körmöcbányai magyar szónoklata

Magyarország dicsőítésére,
amely elhangzott a legfelsőbbek egyetértésével a hírneves
wittenbergi akadémia nagy előadótermében Szentháromság
vasárnapja utáni VIII. vasárnapon nyilvánosan
1656.

[...] Hogy mekkora szeretettel és tisztelettel tartozom a hazának, az abból is nyilvánvaló lehet, hogy azt a legősibb és legszentebb szülőnek nevezik. Az bizonyosan szülő, minden benne lakót táplál, művészetekkel, kincsekkel, tudományokkal felszerel, méltósággal ellát, minden polgárának kényelmet és ékességet ad.[1]

---

[1] A függelékbe kiválasztott szónoklat szerzője *Johann Hellenbach*. A felvidéki Körmöcbányán született szász eredetű, hungarus tudatú családból. Ősei a felvidéki arany-, ezüstbányák gazdag, művelt tisztviselői. Szerzőnk 1654–59-ben a wittenbergi egyetemen tanult, 1658-ban itt is disputált. Hazatérve Selmecbányán a bányai kamaránál számvevő tiszt, bányabirtokos, esküdt polgár. Itt szereplő latin nyelvű szónoklatát 1656-ban jelentette meg Wittenbergben (*Oratio pro Hungaria*, RMK III. 1974. Ismereteink szerint Magyarországon egyetlen példánya az Országos Széchényi Könyvtárban lelhető föl, jelen fordítás is annak alapján készült.) A szónoklat a bemutató vagy szemléltető beszédnemhez tartozik (genus demonstrativum), azon belül magasztaló dicséret (laudatio). Ismerve a korszak retorikatanításának eljárásait, valószínű, hogy a kitűzött témáról a laudatio mellett ugyanakkor egy gáncsoló elmarasztalás (vituperatio) is elhangzott. Elképzelhető, hogy ezt már egy másik hallgató mondhatta el.

Hasonló eljárást látunk a XVII. században elterjedt *consultatio* retorikai gyakorlatában. 1613-ban jelentette meg Tübingenben Thomas Lansius *Consultatio de principatu inter provincias Europae* c. szónoki gyűjteményét. A vaskos kötetben Európa akkori országairól mondanak a disputálók szónoklatokat; minden ország mellett és ellen hangzik el egy-egy oratio. Itt ugyan a tanácskozó beszéd (genus deliberativum) szerint akarják a hallgatóságot a szóban forgó ország elfogadására-elismerésére, vagy elutasító bírálatára ösztönözni s eszerint hangzik el rábeszélő és lebeszélő szónoklat (oratio suasoria és dissuasoria), mégis bőségesen élnek a szónokok ennek során a laudatio és vituperatio eszközeivel. Megtaláljuk a kötetben a Magyarországra vonatkozó terjedelmes szónoklatpárt is. Henricus Albertus *Pro Hungaria* címmel méltatja hosszasan az ország érdemeit (455–480), Ernestus Schafelizki pedig *Contra Hungariam* címmel igyekszik annak értékeit megkérdőjelezni (589–626). (Ez utóbbi már csak terjedelme, de szemlélete miatt is behatóbb vizsgálatot igényelne, hiszen bőségesen merít a magyarságkritika korábbi alkotásaiból, nyugat-európai megítélésünk elmozdulásának irányát is jelzi.) Az európai retorikai kultúrában ekkor már régóta jelen volt Magyarország „szónoki tárgyként". A Mohács előtti-körüli diplomata humanisták több szónoklata jelent meg latinul különböző európai országokban. A XVI. században, a tömeges protestáns peregrinációval a német egyetemi retorikai központok érdeklődési körében is állandósul Magyarország retorikai témája. Strassburgban *J. Sturm* utóda, *Melchior Junius* rétoriskolájában is találkozhatunk gyak-

Mindezek a szülő kötelességei és a legnagyobb szeretet szerzik. Ugyanis ki találtatna ebben a legnépesebb gyülekezetben, HALLGATÓIM, aki ne fordulna a legnagyobb szeretettel hazája iránt, kiváltképpen mivel ezen összes jótétemény tőle származik? S bár sokan vannak, akik kevésre becsülik a hazát, a legtöbb emberben mégis akkora a hazaszeretet, hogy a hazát a maguk életénél is fontosabbnak tartják, ami sok példával bizonyítható. Vajon mi késztette akár a Deciusokat, hogy a rómaiak megmentéséért magukat feláldozzák?[2] A hazaszeretet. Vagy a Horatiusokat, hogy érte, mint oltárért és házi tűzhelyért harcoljanak?[3] A hazaszeretet. Vagy Erektheusz lányait, hogy hazájuk megmentéséért és a polgárok életéért a halált válasszák?[4] A

---

ran magyar tárgyú mintaszónoklatokkal, különösen, ha ott tanuló magyarok mondják az oratiót; közülük sokat nyomtatásban is megjelentettek. A strassburgi magyar tanítványok közül erre látunk példát *Balassa Zsigmond* (Bálint unokaöccse), Eperjesi János, de különösen *Ungnád András* szónoklatában. Melchior Junius 1594-ben megjelent *Resolutio brevis orationum M. T. Ciceronis secundum causarum genera, Orationum partes, materias* című kötetében a retorikai dilatatio és amplificatio cicerói eljárásait tanulmányozza, s ennek során a *De ratione dilatandi confirmationes generis deliberativi: et quidem primo Suasionum* című fejezetében (316–329.) Magyarország laudatiója hangzik el és lelkesítően biztat a hős magyarok megsegítésére. Ennek során taglalja katonai kiválóságaikat, miszerint az már hosszú ideje a kereszténység védőbástyája. Külön bekezdésben emlékezik meg *Eger 1552-es ostromának női hőseiről, akiknek vitézségét az amazonokéval állítja párhuzamba.* 1599-ben Junius tanítványainak szónoklatai jelennek meg Strassburgban (*Orationum, quae Argentinensi in Academia, exercitii gratia scriptae et recitatae, ab Illustribus, Generosis, Nobilibus et aliis*, a Budapesti Egyetemi Könyvtár 11f. 951. jelzetű kötetét használtuk). A néhai egri főkapitány unokatestvérének a fia (Ungnád András) 1598 februárjában mondja az újévi beszédet, amelynek tárgya Magyarország török ellenes küzdelme, így az „opera antiturcica" retorikai eszközeinek szinte mintaszerű tárházát vonultatja föl (*Oratio de Novo anno*, 794–808.). Ebben kiemelt helyet kap a propugnaculum Christianitatis (a kereszténység védőbástyája) és a fertilitas Hungariae (Magyarország természeti gazdagsága) toposza. Ugyanebben a kötetben három szónoklattal szerepel Balassa Zsigmond, mindhárom erősen magyar vonatkozású és hasonlóan történelmi-politikai töltetű. Lansius említett 1613-as kötetében Henricus Albertus *Pro Hungaria*ja is ezt a hagyományt folytatja annyi különbséggel, hogy a katonai kiválóság mellé fölsorakoztatja a magyarság nevezetes – Európa-szerte tisztelt – szellemi értékeit is.

Hellenbach szónoklatát azért is választottuk ki, mivel követi a fentebb bemutatott, Európában jelen lévő – Magyarországot retorikai tárggyá tevő – szónoki hagyományt és műfajilag reprezentálja ezt a retorikai gyakorlatot. (Valószínű, szoros szövegkapcsolatok is kötik ezeket a műveket egymáshoz.)

[2] Deciusok, római hősök. A három P. Decius Mus, apa, fia és unokája, mindhárman életüket áldozták a hazáért. Az első a latinok elleni háborúban (Kr. e. 340) consulként álomlátástól ösztökélve önkéntes halálra szánta el magát, a második a sentinumi ütközetben (Kr. e. 295), a harmadik a Pürrhosz elleni háborúban harcolt.

[3] Horatiusok, hős római fivérek. Tullus Hostilius király uralkodása alatt a hagyomány szerint a három Horatius és a három Curiatius fivér párviadala döntötte el a Róma és Alba között vívott háborút. A küzdelemben a Horatiusok győzedelmeskedtek.

[4] Erektheusz (Erechteus), Athén királya. Poszeidon, fia megöléséért engesztelhetetlenül gyűlölte, azt kívánta, hogy négy leánya közül az egyik engesztelő áldozatul haljon meg. Atyjukért és Athénért mind a négy önkéntesen feláldozta önmagát.

hazaszeretet. Vagy Kodrusz királyt, aki szolgaruhában az ellenség sűrűjébe vetette magát, hogy elessen?[5] A hazaszeretet. Vagy Menaeceust, aki a jóslat elhangzása után saját vérét ontotta ki? A hazaszeretet. Vagy az asszonyokat, akik tömött sorokban a nyakukról lehúzott láncaikat hordták össze, hogy könnyebben folytatódjék a háború? A hazaszeretet. Vagy más bátor embereket, hogy kiváló tetteket hajtsanak végre? A hazaszeretet. Az a szeretet, mondom, amelyről azt gondolják, hogy a hazájuknak tartoznak vele. „Szép és magasztos halni ezért: haza!" (Illyés Gyula ford.) – mondja Horatius.[6] A hazáért elszenvedett halál dicső, s a szónokok szerint nemcsak dicsőnek, hanem boldognak is tűnik. A hazára irányuló bármilyen tisztelet nem áll ellentétben semmiféle kötelességgel; ez nyilvánvaló akár onnan, hogy a szeretetnek a tisztelettel mindig együtt kell járnia. Szt. Bernát azt mondja, hogy az a becsület, amely nem szeretetből fakad, nem megbecsülés, hanem hízelgés. Sőt maga Platón, aki igen művelt és tudós ember, minden derék polgárnak a hazaszeretetről ezeket kötötte a lelkére: „Anyánál és apánál és az összes többi rokonnál tiszteletreméltóbb a haza, és dicsőbb és szentebb: mind az isteneknél, mind a most élő embereknél."

S valóban, ki lenne annyira érzéketlen és kegyetlen, hogy saját szülőföldjét, amelyet teste először nyomott, amelyre lábaival állt, amelynek levegőjét szívta, ahol csecsemőként felsírt, gyermekként játszadozott, ifjúként edződött és nevelkedett, ahol rokonok, barátok, jó pajtások hosszú sora van és annyi örömre csábító dolog, amelyet más, idegen földön hiába keresel, mondom tehát, ki ne halmozná el a legnagyobb tisztelettel azt a földet, sőt ki ne helyezné előbbre minden emberi dolognál? Maga Cicero is úgy cselekedett – mert úgymond –, ha valami versengés vagy vetélkedés támad, hogy mi iránt tartozunk a legfőbb kötelességgel, a haza és a szülők legyenek az elsők, akik jótéteményeikkel leköteleztek minket. Ezért ő, aki a rómaiak között nem csak a Szónok, hanem a legkiválóbb filozófus is, azt vizsgálván, hogy kiknek tartozunk a legfőbb kötelességekkel, azt mondja, hogy azoknak, akiket hazának és a szülőnek nevezünk. A szülőknek azért, mivel minket Isten dicsőségére, szentül, az Egyház építésére kegyesen, az állam javára jól, mindenki számára derék például, nemesen nevelnek, tisztelet jár. Ha a szülőknek ennyivel tartozunk, vajon mit gondolunk a hazáról, amelyet Cicero már említett véleményében a szülők elé helyez, s amelynek jótéteményei – nem kevésbé, mint a szülőkéi – e legfőbb dicséretre méltók?

Felnevel minket (ti: a haza), befogad, mikor világra jövünk, s először nyújt szállást életünkben, s olyan dolgokat, amelyek ezekhez hasonlók. Mindezek a dolgok, ha nem arra tanítanak, hogy a haza előrébb való a szülőknél, bizonyos, hogy legalább egyenlőnek tartják azokkal. Platón, Görögország minden bizonnyal legkiválóbb bölcse, azt állította, hogy a haza előbbre való. Azt mondta: „Vajon bölcs vagy-e úgy, hogy ha rejtve marad előtted az, hogy a haza előbbre való az atyánál, az anyánál és minden ősnél?" Ez bizonyosan tiszteletre méltóbb és szentebb és előbbrevaló, akár az isteneknél, akár a józan ésszel bíró embereknél. A hazáról gondoskodni kell, s jobban

[5] Kodrusz, Athén utolsó királya, Melanthusz fia, hazafias önfeláldozásáról szóló monda ismeretes.

[6] „Dulce et decorum est pro patria mori!" Horatius, Carm 3. 2. 13.

kell tisztelni azt, neki engedelmeskedni – még ha szigorúbban is viselkedik –, szelídebben helyeselni, mint az atyának és ha valamit parancsol, vagy ellenzed, amennyire lehet, vagy megteszed, de bármit parancsol: el kell tűrni, a legnagyobb türelemmel. És amit parancsolt, akár azt, hogy megkorbácsoljanak, akár börtönbe vettet, akár csatába küld, hogy sebeket kapj és meghalj, teljességgel engedelmeskedned kell. Ugyanis így mondja a törvény, s nincs ellenkezés, nincs menekülés, nincs rendbontás, hanem háborúban, törvénykezésben, és teljességgel mindenben, ahol mindazokat, amiket az alkalom és a haza parancsol, meg kell tenni, vagy szavakkal kell megbékíteni, amennyire a haza engedi, hogy meggyőzzék. Isten ellen való dolog erőszakkal támadni akár atya, akár anya ellen, de mindezeknél sokkal inkább a haza ellen.

Ilyen és hasonló dolgokon megindulva, elhatároztam, HALLGATÓIM, hogy a legédesebb hazának, amely iránt természettől való és kimeríthetetlen szeretetet érzek, dicséreteket zengek. S úgy vélem, hogy ez nem történhet meg példa nélkül, mivel sok kiváló férfi becsüli hazáját nagyra. Ha tehát gall lennék, Galliát kedvelném, ezt az igen harcias nemzetet, ha svábföldi lennék, Svábföldet ünnepelném, annyi kiváló férfi szülőanyját, ha a Rajna mentén laknék, a Rajna csodálatos vidékét illetném méltó dicséretekkel. Ha meisseni, a termékeny és beszédes Misniát dicsérném. Ha westphaliai, akkor a tudós és művelt emberekben gazdag és termékeny Westphaliát. Ha valamely más provinciából lennék, akkor azt magasztalnám, ha szász, akkor a szászok földjét, az annyi válogatott hőst, annyi bátor katonát termő Szászországot emlegetném magasztalva. De mivel magyar vagyok, akkor az igen termékeny Magyarországot fogom magasztalni. Mielőtt belefognék a tárgyalásba, buzgón kérem tőletek azt, HALLGATÓIM, hogy szokásotok szerint jó szívvel, türelmesen és figyelmesen hallgassatok engem, mert igen figyelemreméltó dologról beszélek. Ezt, ha semmiféle dolog nem idegen tőletek, megnyeri legalább az életkorom és a tehetség szerénysége, amelyik önmagában nem ér fel ekkora vállalt teher elhordásával, csak ha a ti jószándékotok is megerősíti.

Belefogva a tárgyba, HALLGATÓIM, Magyarországnak annyira sok dicsérete kerül elő, nem tudom, hogy mit is említsek? Azt kell-e az első helyen említeni, hogy lakói Németország épségét a keresztények ocsmány ellensége ellen bátran harcolva védelmezik, vagy hogy fürdőik a lehető legtöbb betegségből kigyógyítanak, illetve savanyúvizei hatásosak az egészség megőrzésében, vagy a drágakövek értékes sokaságát-e, vagy az arany és ezüst kimeríthetetlen kincstárát; a gyönyörű helyeket, az enyhe levegőt, a termékeny földet, a sok háziállatot s a sok folyót?

Hallottuk, *Magyarország érdeme az, hogy eddig Németország a törökök támadásai ellenére áll;* úgy vélem, hogy ez előttetek jól ismert. Ha az egyik oldalról a velenceiek, a másik oldalról a magyarok nem állnának ellen a törököknek, s nem védenék vérükkel a németeknek és másoknak a vérét, nem sok hiányozna ahhoz, hogy egész Németország elpusztuljon vagy rabszolgává, avagy a szolgasághoz igen közel állóvá váljék. Méltán meg kell vizsgálnunk a magyaroknak eme különleges helyzetét. *Ők tudnak egyedül – az egyik oldalról [ti. a szárazföldön, míg a velenceiek a tengeren] – harcolni a törökkel és legyőzni őket, ők egyedül szabadítják meg csaknem az összes keresztény nemzetet a pogányok rémítő uralmától és a tűrhetetlen szolgaság legkegyetlenebb igájától*; a saját ellenségeik, e talán minden népet megvető emberek is magasztalják őket, s vitézeknek tartják. Magyarország ellen – mivel elhúzódott – már 200 éve viselnek háborút, s még

sem a Szávát, sem a Dunát nem tudták átlépni. Ez az a dolog, amelynek ez ideig a magyarok említésre méltó bátorsága késedelmet okozott. Ha ezeken túllépnének, vajon mi lehet nekik (ti: a törököknek) akadályul? Mi lehet legyőzhetetlen? Vajon hol, mely kapuk előtt áll meg a törökök őrülete? A magyarok neve mindenhol félelmet és rémületet kelt, mivel – Isten segedelmével – *ők a keresztények legyőzhetetlen pajzsa és bástyája*, sőt Isten segítőiként és védelmezőiként egész Európában érdemeket szereztek.[7]

Magyarország bővelkedik fürdőkben. A leglátogatottabbak Budán, Pesten, Galgócon, Esztergomban, Trencsénben, a bajmóci várnál, Stubnyánál, Felső-Ruszbachnál, Várad közelében és más helyeken vannak.[8] Mindezen fürdők, kiváltképp a stubnyai, a rüh, a vérbaj, a köszvény és sok más betegség ellen buzognak fel, s hatalmas pénzkiadás mellett külföldről is látogatják. Nagyon gyakoriak Magyarországon a savanyúvíz-források. Azokon kívül, amelyek Zólyom és Léva vára körül találhatók, mások hatalmas számban a Szepességben vannak, kettő Rauden és Tauben körül, egy Besztercebánya városa körül található, s hogy leírjam részletesen ezeknek a hatását, amit az orvosok és a gyógyulni vágyók is kipróbáltak, szívesen rájuk hagyom.[9] Értékes kőzetekben, kiváltképp vörös, fehér és fekete márványkőben annyira bővelkedik Magyarország, hogy egész várak alapjai is teljesen ebből vannak. Terem átlátszó drágaköveket, kristályokat, rubint, jáspist, adamantiszt, türkizt, s kiváltképp szardonixot, melyet opálnak neveznek.

Terem ott arany és ezüst, és mindenféle nemesfémeknek akkora bősége és értéke van, hogy – ha a bőségről beszélek – egyetlen helynek sincs gyönyörűbb és mindenféle éreben nagyobb drágasága, mint Magyarországnak. Ott színtiszta arany- és ezüströgöket ásnak ki, s másokat, melyekben tömör fém van. Sőt, vannak Magyarországon bizonyos folyók, amelyek nemcsak aranyszemcséket, hanem aranyrögöket is magukkal visznek, egyesek borsónyit, mások mogyorónyit, ismét mások gesztenyényit vagy diónyit, amiket azokon a helyeken, ahol a diesért folyóknak árterülete van, lehet megtalálni. Azt mondják, hogy ott az Ötvárosi egyházkerület püspöke (ahol a legtöbb aranya található) annyira gazdag volt, hogy saját pénzén el tudott tartani

---

[7] Az oratio egyik központi tétele a „Hungaria est propugnaculum Christianitatis" (Magyarország a kereszténység védőbástyája) toposz. Annak mindkét változatát fölhasználja Hellenbach, vagyis Germánia, illetve az egész kereszténység oltalmazója a magyarság. A toposz a magyar tárgyú antiturcica irodalom egyik legfontosabb retorikai eszköze. (Vö. IMRE Mihály, *„Magyarország panasza" – A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995. Csokonai Könyvtár 5. passim, különösen az „Opera antiturcica" és a „Propugnaculum Christianitatis" c. fejezetek (98–125., 143–174.).

[8] Felsőruszbach Szepes megyében lévő híres gyógyforrás.

[9] Ebben a részben a „Fertilitas Hungariae" (Magyarország természeti gazdagsága) toposzát használja Hellenbach, amihez bőségesen talált forrásokat. Bizonyára jól ismerte Georgius Wernerus, *De Admirandis Hungariae aquis hypomnemation* (1551) c. művét, amely éppen a Felvidéket bőségesen tárgyalja az itt felsorolt fürdőhelyekkel együtt. (Vö. IMRE, 1995. „Fertilitas Pannoniae/Hungariae" c. fejezete, 223–234.) A bőségtoposz megszerkesztésében a Lansius-kötetben szereplő Henricus Albertus-szónoklattal több ponton is szoros szövegegyezést mutat. Nagyon is elképzelhető, hogy Hellenbach ismerte és felhasználta ezt a kiadványt.

egy felszerelt hadsereget.[10] A többieknek – főleg a kibányászott sónak – a bősége többnyire ismert azok előtt, akik ezt a vidéket látogatják. Ez akkora tömegben fordul elő, hogy nemcsak Magyarországnak s a szomszédos területeknek elég, hanem még a lovaknak is ezt adnak. Egyetlen uncia annyit ér az ételek ízesítésében, mint amennyit két szász uncia is alig múlhat fölül. Az arany és az ezüst tekintélyéről felesleges beszélni. Mindenki helyesli ezt, akiknek birodalmi és magyar aranypénzeik vannak, ez utóbbiak bizonnyal elragadják a pálmát a többiek elől. A többi fémből, vasból, rézből, ólomból is igen sok van.

S hogy Magyarország a legtermékenyebb föld, nemcsak a legtöbb író tekintélye igazolja, hanem a termények gazdag bősége. Tanúk rá a szerzők, hogy itt akkora a föld termékenysége, hogy a gabona sehol sem nő dicséretesebben, sehol sem dúsabban: a szőlőskertek annyira kiválóak, hogy jó minőségüket egyik bor sem múlja felül – kivéve a hispániait, ha valami kivételt kell tenni –, ezért az igen távoli területekre: Boroszlóba, Danckába, Königsbergbe és máshová is elszállítják, s jó pénzért árulják. Olyannyira kivételes kertek vannak, hogy az idegen fák különféle fajai s *azok a nagy szilvák, amelyeket Wittenbergben die Ungerischen Pflaumennek (magyar szilvának) neveznek*, nagy számban találhatók itt. Oly buján tenyésző rétek vannak, hogy a fű magassága miatt egyik szekér nem látja az előtte menőt.

Ebből nyilvánvalóan az következik, hogy itt a legnagyobb a jószágok szaporodása, amit az ökrök és lovak nagy száma bizonyít. Hiteles szerzők azt mondják, hogy évente kb. nyolcvanezer ökröt hajtanak Bécsbe. A magyar lovak annyira nemesek, hogy úgy tudják alakítani lépéseiket, hogy természetesnek tűnjön, s tudják egész testüket mozgás közben formálni, mintegy úgy tűnnek, hogy tanultak, tudatosan lépkednek s testüket elegánsan mozgatják. Mivel mindezek jól ismertek, HALLGATÓIM, ezért tovább beszélnem mindezekről teljesen felesleges. Nem szükséges ilyen könnyű tárgyak mellett tovább időzni.

Elsősorban az emberek ereje és hadi ügyekben való tapasztalataik érdemelnek dicséretet. Kiváló magasztalással kell megtisztelni – mivel megérdemli – *Aurelianus Pannonius* császárt, aki oly nagy erejű volt, hogy a szarmata háborúban egyetlen nap alatt negyvennyolc, további napok elteltével kilencszázötven embert ölt meg. Ezért a gyermekek azt énekelték róla az utcán: ezret, ezret, ezret, ezret, ezret, ezret lefejezett, egy ember ezret, ezret, ezret, ezret lefejezett, él, aki ezret, ezret, ezret, ezret, ezret, ezret megölt.[11] Ha több példát is kívántok, HALLGATÓIM, vizsgáljátok meg

[10] Felső-Magyarország öt szabad királyi városának (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kisszeben) evangélikus superintendentia rangú, püspököket választó egyházmegyéje. 1563-tól püspökszentelési joggal rendelkezik, 1614-ben a szepesváraljai zsinat valóságos püspökség rangjára emelte.

[11] Aurelianus, L. Domitius (212–275), római császár. Az Alsó-Pannóniához tartozó Sirmiumban született, több sikeres hadjáratot is vezetett Pannóniába a jutungok, sarmaták, vandálok ellen. (Ezért is sorolja a szerző a pannóniai kiválóságok közé, nem tesz különbséget a római kori, késő antik és tényleges magyar történelem között, s a későbbiekben is így jár el.) Hellenbach itt elmondott története Aurelianus vitézségéről szinte szó szerinti megfeleléssel szerepel Henricus Albertus említett 1613-as laudatiójában, nyilván forrásként használhatta azt; azonban Aurelianus császárt a szerző összekeverte az ugyancsak sirmiumi születésű római császár: M. A. Probus tetteivel. (462–463.)

velem együtt *Hunyadit* (ui. Jánost, I. M.). Ő ugyanis meghallván a hírt, hogy nyolcvanezer törököt küldenek Magyarország ellen, a közös ellenséggel szemben huszonkétezer embert állított ki, s leterített ötvennégyezer törököt, miközben ő nyolcezer embert veszített el, s ezzel azt a nevet szerezte magának, hogy ő a törökök réme. Nézzétek meg a Sziszeknél lezajlott csatát; ötezer keresztény kezdett ott csatát húszezer törökkel, azokat részben szétszórták, részben megfutamodásra kényszerítették.[12] Ebben a pillanatban semmi különlegeset nem mondok Thúri Györgyről, Telekessi Imréről, Farkasich Péterről, Király Albertről, Tomasovich Márkról, Bornemissza Gergelyről, Horvatinovich Bertalanról és hasonlókról, akiknek nevét, hírét és dicső tetteit meg lehet találni a magyar történetírók műveiben.[13] Legvégül *azt a magyart kell különösen nagyra becsülni, aki Jajca ostrománál megragadta azt a törököt, aki a szultáni zászlót igyekezett kitűzni a toronyra, s a magasból magával rántotta úgy, hogy ezzel a haza szabadságát oltalmazta meg.*[14] S beszélnünk kell arról a férfiúról is, aki – miközben ostromolták, s minden segítségnek híjával volt – oly nagy bátorságot tanúsított, hogy a fegyvertárból előhozván a kardot, amelyről azt mondta, hogy a keményebb harcra ez alkalmas, és száz aranyat magához véve, háromszor kiáltva a Megváltó nevét a vár kapuján kicsiny csapatával rettenthetetlenül kitört és vérét az ellenség tengernyi vérével temette be.[15] Ennyit a férfiakról.

Most a magyar nők következnek, ők nem kevésbé, mint a férfiak, a hősök sorába sorolhatók. Amikor ugyanis 1552-ben Mahomet basa körülvette és megostromolta Egert, a nők akkora bátorságot tanúsítottak az ellenség visszaverésében kövekkel, forró vízzel, csepűlánggal, hogy úgy vélhetnéd, inkább oroszlánok és medvék vitték végbe ezt, mint asszonyok. Mikor egyiküknek férjét megölték, aki az oldalánál harcolt, annak holttestét nem akarta eltemetni addig, míg férje halálát meg nem bosszulta. A pajzsot és a fegyvereket megragadva a férjét felváltotta, csodálatos módon helytállt, s nem akart a helyéről elmozdulni, mígnem három törököt megölt; majd a testet felemelve a templomban a földnek adta. Egy másik asszonyról azt mondják, hogy fejére egy követ téve, az ellenség közepébe akarta dobni, de egy ágyúgolyó lefejezte, s feladatát nem tudta elvégezni.

---

[12] 1593 júniusában Haszán boszniai pasa Sziszek várának [Zágráb vm.] ostromához kezdett, a keresztény fölmentő seregektől rövidesen megsemmisítő vereséget szenvedett

[13] Thúri György, Farkasich Péter, Bornemissza Gergely a XVI. századi török elleni küzdelmek közismert és kiemelkedő hősei; Farkasich Zrínyi eposzában, a *Szigeti veszedelem*ben is szerepel.

[14] A zászlót kitűző törököt a mélységbe magával rántó magyar hős története Bonfini művéből ismert Dugovics Titusz néven és Nándorfehérvár ostrománál, itt Jajca bátor vitézeként jelenik meg. Henricus Albertus *Pro Hungariá*jában ugyanígy találkozunk a történettel.

[15] Zrínyi Miklós 1566-os önfeláldozását írja le – név nélkül – Hellenbach, leírása itt is szorosan követi Henricus Albertus munkáját. Hellenbach számára rendelkezésére állottak a bőséges wittenbergi hagyományok is, hiszen itt jelent meg a szigeti ostromot sokoldalúan bemutató, 1587-es kiadású *Zrínyi-album (De Sigetho Hungariae propugnaculo…)* is. Albertus majd kétoldalas leírása azért is figyelmet érdemlő, mivel a feltétlen ünneplés közben Zrínyi halálát győzelemnek értelmezi: *„O incomparabilem constantiam! O illustrem etiam in ipsa morte, de hostibus triumphum!"* (473–474.) Ez a látásmód is előkészítője lehet a szigeti hős eposzi rangúvá, méretűvé emelkedésének s eszerint jelen volt a külföldi közvéleményben is.

Amikor ezt a mellette álló lánya észrevette, felvette a követ, két törököt megölve, s kettőt megsebesítve bosszulta meg anyja halálát. Ennek a kitartásnak köszönhető, hogy az ostromzártól, amely 40 napig tartott, felszabadult a város.[16]

Számba kell venni továbbá azokat a művelt férfiakat, akik születésüket Magyarországnak köszönhetik, elsősorban Szent Jeromost, a kiváló férfiút, aki szentsége és műveltsége miatt tiszteletre méltó, s akit Isten – ahogyan Nigronius is említi – az isteni könyvekben való nagyobb elmélyülésre szánt, s a Szentírás legkiválóbb magyarázójának rendelt, a keresztények főtanítójának, az Egyház legtudósabb doktorának, akitől éltében, mint valami jósdától: az egész földkerekségről jöttek választ kérni, akinek halála után gyertyafénynél készült munkái, levelei, kommentárjai, védőbeszédei az utódok számára mint legragyogóbb fény világítottak, amint világítanak most is és világítani fognak mindörökké.[17] Ő az összes latin egyházatyát, úgy írásai mennyiségét, mint műveltségét tekintve – talán Augustinust kivéve – felülmúlta. Antiochiai áldozópap volt, de nem emelkedett a bíborosi méltóságra; később Betlehembe utazott, ahol a mi Megváltónk született, az a hely legyen otthona, kegyességének székhelye, tudós munkálkodásának dolgozószobája és végül nyugvóhelye. Ez az, amiért Erasmus Jeromos-életrajzában azt írja, hogy Krisztus e helyen született a világ számára és ugyanott Jeromos pedig az ég számára. Olyan emlékezőtehetsége volt Jeromosnak, hogy – Augustinus bizonyítja – a zsidók, görögök, káldeusok, perzsák, médek, arabok s csaknem minden nemzet írásos műveltségét és nyelvét ismerte. S akkora szorgalma volt, hogy szinte mindent, amit őelőtte a krisztusi tanokról írtak, elolvasott. Ezért Erasmus így ír róla: „Senki sem volt a földkerekségen Hieronymusnál latinosabb, műveltebb vagy szentebb." Ehhez kell hozzátenni Szt. Márton tours-i püspököt, az apostolokhoz hasonlító férfiút, aki a római hitért gyakran tűrt el börtönt és korbácsot, s egyszer száműzetésbe küldték az ariánusok.[18]

De meg kell emlékezni (Szegedi) Kis Istvánról is, aki a szentháromság-tagadó ariánus, muzulmán és más szektáktól fertőzött területeken, bár igen szerencsétlen volt, mégis elszántan harcolt a kereszténységért. *Vagy mit mondjak a ciceroi stílusa miatt legméltóbb csodálattal illetett Dudith Andrásról*, aki a tridenti zsinaton, ahol jelen volt, igen sok beszédet tartott, amelyek közül kettő, az egyik a két szín alatti áldozásról, a másik a papok házasságáról Németországban igen híres lett, hogy ne is említsem többi híres művét vagy görögből készült fordítását. De nem térek rá, HALLGATÓIM, Magyarország többi művelt férfiára sem, nehogy túlságosan kiterjedjen ez a beszéd.[19]

---

[16] Az egri nők hősiességének európai ismertségéről és retorikai feldolgozásairól fentebb szóltunk. Albertus írásában ez is összegező bőséggel szerepel két lapon, Hellenbach láthatóan használta is. (470–472.)

[17] Hellenbach Pannonia szellemi kiválóságairól is beszél s ezek sorában az első Hieronymus, az egyházatya. Itt is az egykori pannóniai születési hely (Stridon, Dalmácia és Pannónia határán) miatt sorolja ide Jeromost a szerző, éppúgy, mint Szent Márton esetében.

[18] Szent Márton tours-i püspök Colonia Claudia Savariában (Szombathely) született, innen került későbbi működési helyére, Galliába. Magyarországi tisztelete már az államalapítás után igen korai és kiterjedt. A hagyomány szerint azonban Pannonhalma közelében született, az itt épített monostort is Szent Márton tiszteletére emeltette Géza fejedelem.

[19] Szegedi Kis István (1505–1572), protestáns egyházi író. Bécsi, krakkói, wittenbergi egyetemi tanulmányok után a hazai helvét irányzatú protestáns egyház egyik meghatározó szerve-

Inkább úgy beszélek, hogy bizonyos rosszakaróknak és hálátlanoknak válaszoljak, akik úgy gondolják, hogy Németország teljes biztonságának a törökök támadásaival szembeni megszerzését és védelmezését mostanáig, mindenki másnak tulajdonítják, csak éppen Magyarországnak nem. Tudniillik ami a kert számára a kerítés, ami a város számára a fal, bizonyosan az Magyarország Németország számára. Ha a kerítést kiveszed, ha a falat ledöntöd, akadálytalanul ronthatnak be a kertbe és szabad lesz a bejárás a városba annak, aki meg akarja azt támadni. *Töröld el Magyarországot, ugyanez a sors vár Németországra, minden ki lesz téve a támadók dühének, féktelenségének és őrjöngésének, és nem lehet hirtelen találni senkit, hogy az a pogányok első támadásait feltartóztassa, s ne engedje tovább tombolni azok dühét.* Ámbár mi szükség van arra, hogy ilyen nagy gonddal tárgyaljuk ezt a kérdést? Mivel ez, amit előadtunk, olyan világos és egyértelmű, hogy mindenki látja, hacsak nem rossz a szeme, vagy bomlott az elméje, csak az nem érti, aki józan ítélőképességét nélkülözi, s csak az mocskolja és tagadja, akit irigységgel és gyűlölettel tölt el. Nem marad más hátra, csak az, hogy a legelvakultabb hálátlansággal vádoljam a másképp vélekedőket, sőt nyilvánvaló és rajtakapott bűnösöknek nyilvánítsam őket. Ami (ui. a hálátlanság) bizony olyasfajta dolog, hogy úgy tűnik, semmi sincs, ami ennyire rút, gyalázatos, és kárhoztatandó volna. Tudjátok, HALLGATÓIM, hogy a hálátlanság – hogy röviden szóljak róla –, oly mértékben elítélendő bűn, hogy a hálátlanról méltán énekel így a költő:

„Nem szült az anyaföld semmi rútabbat a hálátlannál!"

S valóban, nincs semmi, ami ennyire méltatlankodásra hívna, sőt, ami annyira nem tetszik Istennek, mint a hálátlanság. Ez maga a rossz dolgok kihívása, a jótétemények kimerítése, az érdemek megsemmisítése, a hála ellensége, az üdv ellensége s más hasonlók.

Hasonlóképpen az irigység is a legnagyobb bűn (hogy a Nazianzoszival szóljak), sőt minden bűnök okozója. Ez sötétítette el Lucifert elméjének felfuvalkodottsága miatt. Ő maga méltatlan és tűrhetetlen dolognak érezte, hogy őt isteninek s nem Istennek gondolják. Ez űzte ki Ádámot a gyönyörvágy s a női megcsalatás révén a paradicsomból. Ugyanis odáig jutott, hogy azt hitte, az Isten irigykedik rá, miközben távol tartja a tudás fájától. Ez vette rá Káint testvérének meggyilkolására, mivel az tisztább és Isten előtt kedvesebb volt, s az áldozást nem tudta nyugodt lélekkel elviselni. Ez borította el vízözönnel a világot, mely tisztátalanul és rend nélkül élt, s ez égette Sodoma lakóit tűzzel. Ez temette el Dáthánt és Abirámot, akik őrült módon Mózes ellen fordultak, és Mirjámot, aki Mózes ellen annyit zúgolódott, leprával emésztette el.[20] Ez mocskolta be a próféták vérével a földet, s a kötélre való Júdást kicsiny

---

ző egyénisége, tanainak első rendszerezője és kifejtője. Külföldön megjelenő műveivel az egyik legismertebb magyar tudományos személyiség az európai közvélemény előtt. Dudith András (1533–1589), nemzetközi hírű humanista tudós, filológus. Kiemelkedő európai egyetemeken tanult, majd itthon esanádi, pécsi püspök; később kilépett az egyházi szervezetből, független értelmiségi szabadgondolkodóként, polihisztor tudósként, a nemzetközi szellemi és politikai elit tagjaként szerzett európai hírnevet.

[20] Abirám és Dátán Rúben törzséből származó testvérek, akik fellázadtak Mózes ellen a pusztai vándorlás során. Azért lázadtak, mert még nem érkeztek el az isteni jövendölés szerinti ígéret földjére. Lázadásuk összefonódott a lévita Kórah lázadásával. Mózes megbékélésre

pénzzel megvesztegetve ez tette árulóvá; Heródest, a gyermekgyilkost, és Pilátust Krisztus hóhéraivá. Ez rostálta meg és szórta szét Izraelt, amely még most sem szabadult meg saját bűneitől. Ez szedte szét az Egyház dicső testét, s széthúzta különböző és ellentétes irányokba.

Összegezve: az irigység az emberek fő veszedelme, az ördög fegyvere, a lelkeket megtámadó halálos méreg, veszedelmes és hatalmas vadállat, az akarat betegsége; az öldöklés gyökere, felforgatja a keresztények gyülekezetét, elferdíti az igazságot, ócsárlást és irigykedő kisebbítést okoz, harcol a jóindulattal, megsültc a kapzsiság betegségét, és az összes eretnekséget, testvéri kezet fegyverez fel, s ezen a módon minden rossz dolog szülőanyja, méltatlan bármiféle kegyre és védelemre. Ezen hálátlan és gyűlölködő emberek után más ármánykodók állnak elő azt kiabálva, hogy a levegő hőmérséklete kedvezőtlen, sőt a magyar levegő a külföldieknek kiváltképp ellenséges. Ha ezt csak Magyarország bizonyos területeiről állítják, elismerem. Ezekből bizony nem lehet azt következtetni, hogy Magyarország egész levegője ilyen. Az érvelés nem a részletektől jut el az egyetemesig a filozófusok szerint. Ilyen elgondolással a földkerekség egyetlen területét sem lehetne kiválasztani, amelyet ne lehetne hibáztatni. Mily sok olyan írót ismerünk, akik ellenkezőjét vallják. Dicsérjük először is B. Michael Neandrust, az igen művelt férfiút, Abraham Orteliust, a kiváló geográfust, Petrus Ransanust, a kiváló történetírót és szónokot, a többit az idő miatt nem feladatom elősorolni.[21] Sőt éppen magának Magyarországnak a fekvése akadályozza ezt.

Németországban Magyarországot szemlélve: az kelet felé fekszik. Mindenki egyetért abban, hogy fekvése igen egészséges. Nem látom be, hogy ebben a dologban mit tudnának az ellenkezők felhozni. Ezen a helyen tovább is elbolyongnék, de nem élhetek vissza a jóindulatotokkal tovább, mint ahogyan ezt ti szívesen megengedtétek nekem, HALLGATÓIM, bevonom a zászlót és visszavonulót fújok. *Úgy vélem, hallottátok, hogy mekkora a magyarok fontossága más népek előtt Németország megvédésében, hogy mennyi művelt tudósuk, harcos férfiaik és asszonyaik vannak, hogy mekkora bőség van igavonó állatokból, termékeny földekből, hogy bővelkednek kertekben, szőlőültetvényekben és más dolgokban.* Úgy fogtok ítélni, hogy azok hibáztak, akik a Magyarországnak kijáró dicséretet kisebbítették.[22] *Helyesebben cselekszenek azok, akik Magyarországnak megad-*

szólította fel őket, de hajthatatlanok maradtak s kétséget támasztottak Isten ígéretei iránt, isteni büntetésül elnyelte őket a föld (4Móz 16: 1–34). Mirjám, Mózes és Áron nővére. A pusztai vándorlás alatt Áronnal Mózes ellen lázad, amikor az kúsi asszonyt vesz feleségül. Isten ezért bélpoklossággal bünteti, amitől Mózes közbenjárására szabadul meg. Hét napra kizárják a táborból, visszatérése után indulnak tovább. (4Móz 12)

[21] Petrus Ransanus (1428?–1492?) itáliai történetíró. Domonkos szerzetes, lucerai püspök. 1488-ban érkezett Budára, támogatta Aragóniai Beatrix trónigényét. Először dolgozta ki a Hunyadi családnak a Corvinusoktól való leszármazását. Thuróczyt követve feldolgozta a magyar történelmet. Ő honosította meg Magyarországon a humanista történetírást.

[22] A szónoklat ezen mozzanata is arra enged következtetni, hogy Hellenbach laudatiója mellett ugyanekkor talán elhangozhatott – a genus demonstrativum szabályai szerint – egy gáncsoló beszéd is, vagyis egy vituperatio, ennek azonban nem ismerjük sem a szerzőjét, sem a szövegét.

ják azt, ami jár, s vallják, hogy Magyarország Németország vára és védőbástyája. Csak az van hátra, hogy a hatalmas Istent, aki egyetlen intésével világokat igazgat, és az ő egyetlen fiát, Jézus Krisztust, a mi Megváltónkat a Szentlélekkel együtt kérjem és könyörögjek és hívjam tanúul mindörökké.

Így beszéltem.

Fordította: *Tóth Szilvia*

Retorikai, irodalomelméleti címszavak Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárkiadásaiból (1604, 1611, 1621)*

Acatalectus, ti, – Olly vers, mellynek ezak egy syllaba hija sints.
Accentus, hujus accentus, g m. – Szónak vagy syllabának hangoló notája.
Actus, us, g. m. – Minden czelekedet, Véghezvitel, Szantoföldi mérték, Atalhaytasra menésre valo igassag, Comoedianak réße.
Acylas, ae, gen. m. – Egy Philosophus, Melly irt az Dialecticai Syllogismusokrol
Acyrologia, g. f. – Szolásnak ßokás ellen valo modgya.
Adversaria, orum, g. n. pl. – Levél avagy könyveczke, mellybe ember eggyet mást följegyez, kit oßtán könyvekbe rendel.
Aequivocatio, onis, g. f. – Soc dolognac azon egyßóval való jegyzése
Aetiologia, ae, g. f. – Okot ado ßó, okatadas
Afflatus, us, – Fuvás, lehellés. *Horat.* Hos necat afflatu funesta hos tabe veneni.
Allegoria, ae, g. f. – Festött beßéd, külömb értelmő beßéd
Amphimacer, cri, g m. – Az Versnek kétfelöl, hoßßu syllabábol állo lába.
Anacephalaeosis, is, g. m. – Hoßßu beßédnec egybe sommáltatot, fejezött vége
Anacoluthon, ti, g. n. – Vißßa állo, nem jól következő
Anadiplosis, sis, g. f. – Vißontag megkettőztető, ßó, figura
Analogismus, mi, g. m. – Olly argumentoma az Dialecticusnac, melly az legközelb okrol vétetik.
Analytica, gen. n. p. pen. cor. – Föloldasa az argumentumoknac.
Anantapodoton, ti, ge n.– Olly figura midön az beßednek valami réße elhagyatik, es mindazaltal oda értetik.
Anapaestus, ti, g m. pe. pr. – Olly lába az Versnek, kinek két elsö syllabaji rövidek, az utolsok hoßßak. *Sidon.* Anapaestus ipse quamquam et absolutius. *Jamb.*
Anastrophe, es, g. f. – Két ßonac vißßafordulója
Annominatio, onis, g. f. *παρονυμία*, Hozzá vagy rea nevezés
Antanaclasis, g. f. – Olly Figura, mellyel az mondás más értelemre vonyatic
Antapodosis, is, g. f. – Beßéd eleinec és utollyánac középben való helyes feleleti
Antimetabole, es, ge. f. – Ellenbeváltozás.
Antiphrasis, gen. f. – Olly ßó, mellyet vißßa kell érteni.
Antiptósis, g. f. – Egy Casusnac masikért tétele.

---

* Vö. IMRE Mihály, *A retorikai műveltség szerepe Szenci Molnár Albert szótárszerzői munkásságában*, in Studia Litteraria Tomus XXXVI. Redigunt: I. BITSKEY et L. IMRE, *Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Debreceen, 1998. 50–84. Klny. is.

Antithesis, sis, gen. foem. – Ellentévés.
Antístaechon, chi, g. n. – Bötünek bötü helyett valo tétele.
Antonomasia, ae, gen. foem. – Köz névnec tulaydon névért valo vétele.
Aphaeresis, g. f. p. c. – Egy bötünec vagy syllabanac, az Szónac eleiröl elvétele metzése.
Apocope, g.f. – Szóvégiröl egy bötünec vagy syllabanac elmetzése.
Aposiopesis, g. f. – Szólasban megßünés, elhalgatás.
Apostrophe, g. f. – Az beßédnec másuvá térítése
Arbitrium, rii, gen. n. Akarat itélet, alitás. *Horat.* Quem penes arbitrium est et vis et norma loquendi.
Archilochus, chi, g. m. – Egy Poeta az Parusi ßigetböl, ki legelößer Jámbus verseket irt. *Horat.* Archilochum proprio rabies armavit Iambo.
Argumentatio, nis, g. f. *ἐπιχείρημα, συλλογισμὸς* – Erőssitő beßéd
Argumentator, oris, g. m. – Erős beßéddel bizonyito
Argumentor, aris, atus sum, – Erős okockal bizonyitoc
Argumentum, i, *ἐπιχείρημα, ὗ* Erőség, summa
Aristoteles, g. m. – Egy igen bölcz Stagirita, az sétálva tanétó mestöröknec fejöc, mellyet Magyarul jatekban, Harisnyas Tót Illyesnec hivnac
Artifex, cis, g. m. p.c. – Mives, mesterember. *Virgil.* Artificis scelus et taciti ventura videbant.
Artificialis, e, – Mesterségi.
Artificialiter, adverb. – Mesterségesen.
Artificiosé, Idem.
Artificium, ii, g. n. p. c. – Mesterség.
Ars, tis, g f – Mesterség. *Juven.* Tantum artes hujus, tantum medicamina possunt.
Artificiosus, a, um, – Mesterséges.
Asyndeton, ti, g. n. p. c. – Ößvefoglalás nélkül valo.
Attentio, onos, g. f. – *προσοχὴ,* Reáhalgatás, Figyelmezés
Atticísmus, mi, g. m. – Atticai modgya az Szólásnac.
Attice, adverb. – Atticai modra.
Atticisso, as, are, – Atticai modra ßólok.

Bacchius, gen. m. – Neve egy lábnac az versben. *Hor.* Compositus melius cum bitho bacchius in jus.
Barbaralexis, cos, g. f. – Deác beßédben, deáktalan ßónac eleggyitése.
Barbare, adverb. – Paraßtul, Deáktalanul.
Barbaria, g. f. – Gorombaság, paraßtság. *Ovid.* At nunc barbaria est grandis habere nihil.
Barbaricus, a, um, – Paraßtbeßédö, erkölczö. *Virgil.* Barbarico postes, auro spolaque superbi.
Barbárismus, mi, g. m.– Midön ember Deákul nem Deaki ßolásnac modgya ßerint ßól.
Bárbatus, a, um, – Paraßt, Idegen ßavó.

Catalecticum, ci, g. n. – Az melly verseknec egy syllaba hia vagyon.
catástrophe, es, g. f. – Fordulat, valaminec fordult vége.
Cento, onis, g. m. – Toldozott foldozott Lasnac pokrotz. Ismet, külömb irásokbol ößve ßedegetött Verses könyv. *Juvenal.* Intravit calidum veteri centone lupanar.
Choraeus, aei, g. m. p. pr. – Versnek Trochaeus nevö lába.
Choliámbi, orum, ge. m. pl. – Santéto versec. *Mart.* Mollem debiltare choliambum. *Phal.*
Choriámbus, bi, g. m. Olly lába az versnec, mellyben az két ßélsö syllabác hoßßac, az két belsöc rövidec. *Sidon.* Quos cantare magispar choriambicis. *Choriamb.*
Chria, ae, g. f. – Ekes mondasnac es czelekedetnec, tanitasra valo elößámlálása.
Ciceromástyx, gix, g. m. – Ciceronac káromloja.
Ciceroniánus, a, um, Ciceroi, Cicero követöje.
Colon, li, g. neutr. – öreghurka, az kiben az kolika kezdetic. Ismet, ßolásnac réße, kinec jegye imez: két pont.
comoedia, g. f. p. prod. – Komédia, Olly játek, mellyben bizonyos ßemélyec, ez világon mindenféle rendnec, erkölczököt ßokásokat, mint egy tükörben elömutattyác. *Horat.* Atque alii quorum comoedia prisca virorum est.
Comparátio, onis, g. f. – Kéßites, Hasonlitás.
Cordax, cis, – pes sive mensura metrica, alio nomine Trochaeus. Cic. (Időmértékes láb vagy mérték, más néven trochaeus.)
Creticus, gen. mascul. – Olly lába az az versnec, mellynec két ßélsö syllabája hoßßu, az közepsö rövid, ismet neve egy oratornac. *Juv.* Creticus pelluces dedit hanc contagio labem.
Crinomenon, – A Rhetoribus appelletur contentio, quae ex statu efficitur Latini Quaestionem vocant. Cic. in Topic. (A rhetorok így hívják azt az ellentétet, ami a helyzetből következik. A latinok quaestionak nevezik.)
Criticus, ci, gen. m. – Itélö. *poematum judex, qualis Aristarchus fuit et Aristophanes, Grammatici. Fab. Cic. Horat.* Ut critici dicunt, leviter curare videtur.
Cyclopaedía, diae, gen. foemin. – Az egeß könyvbéli tudományoknak kerekdéden egymásból függö egéß Tudománya.

Dactylus, li, g. m. – Uy. Item Pálma dio, Ismet, Olly Láb az versben, mellynec az elsö syllabája hoßßu, az ket utolsóc rövidec.
Declamo, as, are, – Kialtoc, Óráloc Ekessen ßolásban magamat probálom, gyakarlom. *Horat.* Dum tu declamas, Roma, Praeneste, relegi.
Delectabilis, e, – Gyönyörüséges.
Delectabiliter, adv. – Gyönyörüségessen.
Delectamen, minis, g. n. – Gyönyörüség.
Delectamentum, ti, g. n. Idem.
Delectatio, onis, gener. foe. – Gyönyörüség, Gyönyörködés.
Delecto, as, are, – Gyönyörködtetöm. *Horat.* Aut prodesse volunt aut delectare poetae.
Deverbium, bii, g. n. Comoedianac elsö réße. *Vide Diverbium.*
Dialéctica, ae, gen. f. – Igazán vetekedésnec, disputalasnac tudománya.

Dialectice, ces, g. f. – Igazán vetekedésnec tudománya
Dialécticus, a, um, – Dialecticához valo.
Dialogismus, mi, g. m. – Közbebeßéllési ekesség az Retoricálásban.
Diasyrmos, g. m. – Két értelem ßerzö figura.
Dijámbus,bi, g. m. – Kettös Jambus.
Díphthóngus, gi, g. f. – Két vocalisnac ößve foglalása.
Dispondaeus, aei, g. m – Kettös Spondaeus, négy hoszszu syllabajo Pes.
Distichon, chi, – Ketvers. *Mart.* Cur in te factum distichon esse putas?
Dithyrámbus,bi, g. m. – Az Bacchus Isten, avagy az a Thebai poeta, ki ez illy nevü verset találta az Bacchus tißtességére. *Hor.* Seu per audaces nova dithyrambos. *Sapph.*
Ditrochaeus, g. m. – pes constans ex duobus Trochaeis. (Olyan versláb, ami két trochaeusból áll.)
Divérbia, g. n. pl. – Olly réße az Comoediaanak, mellyben sokféle ßemélyek elö állattatnac. *Auson.* Ad nova vix memorem diverbia coge senectam.
Diverbium, bii, gen. n. – ut inquit Servius, est primus actus Comoediae. Nam quaelibet Comaedia dividitur in Prologum, Protasin, Epitasin, et Catastrophen. (Ahogyan Servius mondja, a comoedia elsö felvonása. Ugyanis minden egyes comoediát prologusra, protasisra, epitasisra és katastrophéra osztanak.)
Dóchimus, chi, g. m. – öt syllabáju versláb, kiknek az elso rövid, ket hoßu, és két rövid útol.
Dráma, matis, g. n. – Comoediánac Személyi kößt valo beßédnec es személyinec valtoztatása. *Hilar.* Laudes celebret Dramatum. *Jamb.*
Dramáticus, a, um, – Az Comoediai ßemélyekre, nem az Poetara nézö dolog.

Ecbasis, eos, g. f. p. c. – Az Beßédben kitérés az elkezdett jelen valo dologrol.
Ecloga, ae, g. f. p. c. – Válogatott beßélgetés Agolka.
Ecphrasis, sis, eos, g. f. p. c. – Nyilván valo kimagyarázás.
Ectasis, sis, g. f. – Kinyuytasoczka, Syllabanac hoßßitása
Ecthlipsis, sis, g. f. – Elnyomása az vocalisnac, elharapás
Elegía, ae, g. f. – Siralmas vers, énec Alagya. *Stat.* Quas inter multum petulans elegia propinquat.
Elegiacus, a, um, – Alagyás. Siralmas eneki.
Elegídion, dii, gen. n. – Alagyáczka, Siralmas Verseczke. *Pers.* Dictarunt proceres non si qua elegidia crudi.
Elegiógraphus, phi, g. m. – Alagyaire, ßerzö, vers ßerzö.
Elegus, a, um, – Alagyás, Siralmas versekhez valo. *Juven.* Hic elegos impune diem consumseris ingens.
Elocútio, onis, g. f. – Helyes ßólás, Ekesenmondás.
Elocútor, oris, g. m. – Kibeßéllö.
Elocútrix, cis, g. f. – Kibeßéllö aßßony.
Elógium, gii, g. n. – Diczéret, valakiröl bizonsagtétel. *Virgil.* Elogia tacita format quod littora voce.
Eloquentia, ae, g. f. – Ekessen ßollás.

Eloquium, quii, ge. n. – Szóllas, Beßéd, Szózat, Szó. *Prop.* Hic tibi ad eloquium cives hic ampla nepotum.
Embolium, bolii, – Comoedia játéknac summaja kezdeti.
Emphasis, sis, g. f. p. c. – Hathato beßéddel valo jedzés.
Encyclopoediá, ae, ge. f.– Tudományoknac, kerekdeden egymásban függése.
Endíadys, g. f. – Valaminec két ßoval kimondása, olly figura, az melly két ßóval egy dolgot jegyez, *ut Virgil.* Pateris libamus et auro id est pateris aureis.
Entheastici, – Istennel, Isteni ihlettel, tellyessec.
Entheatus, a, divino numine afflatus. (Isteni ihlettől megérintett.)
Entheus, a, um, p. c. – Istentöl illetett, ihletés. Elménec Istentöl valo inditása. Isteni jelenéssel tellyes.
Enthusiasmus, gen. m. – Isteni ihletés, eßellyösséggel veretés.
Enthyméma, atis, gen. n. – Megondolat, Beßédnec tellyes erössége, ezac egyböl bizonito syllogismus. *Juv.* Torqueat enthymema curtum sermonem rotato.
Epagoge, ae, g. f. – Argumentalasnac neme
Epanadiplósis, is, gen. f. – Vizontag kettöztetés.
Epanalépsis, is, ge. f. – Ismet elöhazás, midön az beßéd az mellyen elkezdetött azon igén végeztetik el.
Epanáphora, ae, g. f. – Ottan ottan mondása azon igénec az versec elein.
Epanodus, di, g. m. – Vißßa téritése az beßédnec.
Epénthesis, is, gen. f. – Közben tétel.
Epexegésis, gen. f. – Az elsö ßóknac magyarázattya.
Epicédium, dii, g. n. – Valaki halálárol irt versec.
Epicheréma, atis, gen. n. – Allatás, és Valoságos bizonyitas.
Epicus, a, um, g. m. p. c. – Vers ßerzö, versi, vers.
Epidicticon, ci, g. n. – Megmutato, Megdiczérö.
Epigramma, atis, gen. n. – Purgomavers, fölyülirás, Elcibe irott vers. *Mart.* Hexametris epigramma facis, scio dicere Tuccam.
Epigrammatárius, tii, g. m. – Rövid verseket iró.
Epigrammatistes, gen. m. Idem.
Epilogismus, gen. masc. – Summában rekeßtés.
Epilogus, gi, g. m. – Hoßßu beßédnec summába rekößtö vége.
Epimythion, thii, g. n. p. c. – Fabulanac értelme.
Epinicion, cii, g. n. – Gyözödelem emlekezetire rendelt innep. *Item,* Diadalmi vers.
Epiodium, ii, g. n. – Halott temetés előtt valo énec
Epiphonéma, matis, g. n. – Megbeßellett dolognac, fölkiálltassal valo diczéreti, vagy ßidása.
Episynaloephe, ae, g. n. pen prod. – Kettöböl egy syllabát czinálo figura.
Epitaphium, ii, gen. n. – Koporsoi vers, Koporsofelett valo irás.
Epithalámium, ii, g. n. – Menyegzöre irt vers.
Epitheton, ti, g. n. – Hozzáado nevezet, név.
Epitoma, ae, g. f. – Hoßßú beßédnec megröviditése.
Epitome, es, g. f. Idem.
Epitritus, ti, g. m. – az versben négy syllabáju *Pes,* mellynec formájat nézd meg az Prozodias könyvekben.

Epizeuxis, is, g. f. – Szónac legottan kettöztetése.
Etymología, ae, g. f. – Igazán ßólitás, az Szó eredetinec megmutatása.
Etymologus, gi, – Az ki az igéknec mivoltat meghannya veti.
Etymon, i, g. n. p. c. – Igazánßóllásnac modgya. Szónac eredeti.
Euphonia, ae, g. f. – Szépenßolás, hangozás, vagy eggyczö czengößö.

Fabula, ae, gen. f. – Szofiabeßéd, gondolt beßéd, Mese, költött dolog. *Horatius.* Fabula narratur mutato nomine de te.
Fescenninus versus, Mennyegzöi faytalan Énec.
Furor, oris, g. m – Dühösseg. Item Elménec Isteni indulattya. *Virgil.* Iamgue faces et saxa volant furor arma ministrat.

Gesta, orum, g. n. pl. – Lött dolgoc, Nagy czelekedetec.
Glosséma, tis, gen. n. – Olly ßók, kiket magyarázat nélkül nehéz megerteni. *Asin. Gall.* Qui caput et lenam dejicit glossemata nobis.
Gradatio, onis, g. f. – Szolásnac modgya, midön az mely Igén az beßed elvegeztetic, ugyan azon kezdetic el az következendö, és igy mind fellyebb hág az beszéd.

Harmónia, ae, g. f. – Ekes eggyezö ßó, es enecles, avagy Larmonya.
Hendecasyllabum, bi, g. n. pen. c. – Tizenegy syllabaju. *Catull.* Quare aut hendecasyllabos tres centos. *Phal.*
Héndiadys, vide Endiadys, – Oly Figura, ki két igével egy dolgot jegyez.
Hermes, Hermis et Hermetis, g. m. – Az Mercurius. Item Oszlopi Utmutato.
Heptemimeres, g. n. – Midön az versben az három pedes utan egy syllaba megmarad, az ki az iget bétellyeseti.
Homoeoptóton, ti, g. n. – Hasonlatos végü, azon Casuson vegezendö ßóc.
Homoeotéleuton, g. n. – Hasonlatos végü.
Hymen, enis, g. m. – Mennyegzönec Istene az Poetac irasa ßerent. *Ovid.* Vulgus Hymen Hymenaee vocat fugit ille vocantes.
Hymenaeus, g. m. p. pr. – Menyegzöröl valo vers. *Virg.* Hic Hymenaeus erit non adversata petenti.
Hypállage, ges, g. f. – Szolásnac igénec vißßafordult modgya.
Hyperbole, es, g. f. – Keptelen beßéd, Félhazugság.
Hypercatalécticum, ci, g. n. – oly vers, kiben mindenkor egy egy syllaba marad hatra.
Hypermetrum, tri, g. n. et Hypermetrus, tri, g. m. – Vers, kiben egy syllabaval töb vagyon.
Hypotyposis, g. f. – Olly nyilvan valo magyarazattya valaminec, mintha ßemeddel látnád.
Hypozeuxis, g. f. – Midőn az beßédnec minden Cickelenec verboma alaja vettetic, az Zeugma Figura ellen
Hysterologia, g. f. – Beßéd, kinek az eley utol, az utollya elől tétetic

Imaginarius, a, um, – Magaban meggondolat, Az mi valoban semmi, annac meg abrazolása. Elmében formalt.
Imaginatio, g. f. –Megabrazolás, Gondolkodas, Elmelkedés.
Imágino, as, are, – Kepet adoc, Abrazoloc.
Imaginósus, a, um, – Képes, Abrázatos.
Imágo, imaginis, g. f. – Kép, Abrázat, Hasonlatosság. *Mart.* Portentum est quoties capit imago loqui.
Imagúncula, ae, g. f. – Kepeczke, Abrazatoczka.
Imitábilis, e, – Követketö. *Virgil.* Demens qui nimbos et non imitabile fulmen.
Imitámen, nis, g. n. – Követes. *Ovid.* –Priscisque imitamine facti.
Imitaméntum, ti, gen. n. – Idem.
Imitátio, onis, gen. f. – Követés. *Rutil.* Sedula promisit summos imitatio fasces.
Imitátor, oris, g. m. – Követö. *Horat.* Interpres nec desilies imitator in arctum.
Imitátrix, atricis, gen. f. – Követöné.
Imitatus, a, um, – Követött. *Virg.* Ecce repente velut patrios imitatus honores.
Imitor, aris, ari, p. cor. – Követöm. *Horat.* Exprimet et molles imitabitur aere capilos.
Inspiratio, onis, – Ihles, béfuas.
Inspiratus, a, um, – Ihlettetött.
Intercalatio, onis, g. f. – közbevetes.
Ironia, ae, g. f. – Gunyolás, Midön ezelekedetünckel, vagy az ßónac hordozásaval megjelentyük, hogy külembet ertünc, az igec tulaydonsagánal.
Isocolon, li, g. n. – Beßednek egyenlő Cickelye

Jambus, bi, g. m. – Olly pes az versben, kinec elsö syllabaja rövid, az masic hoßßu. *Hinc Jambeus, a, um, Hor.* Nomen jambeis cum senos redderet ——

Lémma, matis, g. n. – Ellenemondhatatlan erösitö beßéd. Item, Ertelmes somma.
Lógica, cae, g. f. – Akarmi dolognac igazan megeßméllésére, és jo rendel kimondására tanito tudomany, avagy, Igazat az hamistol megválaßto tudománynac modgya. Vagy Mesterséggel vetekedö tudomany.

Melancholia, ae, g. f. – Nehez kedvöseg Emberben nehez kedv indito gonoß feketc nedvesseg.
Melanchólicus, ca, cum, – Kinec testiben sok fekete Epe vagyon, ki miat kesereg es Komor-kedvö Eßelyöss is gyakorta.
Melánchraena, nae, g. f. – egy az sybillac Közöl, ki Cumanánac mondatic.
Merismos, – Figura apud Rhetores, quam Latini Distributionem vocant, quum genus in species, aut totum in partes dissecamus ordine discreto. (Szónoki alakzat, amit a latinok felosztásnak neveznek, amikor a nemet a fajra, vagy az egészet a részeire osztjuk.)
Metabásis, is, g. f. – Altalmenes, Midön az beßédben megmondatic miröl volt, es ez utan miröl leend az ßó.

Metalépsis, is, g.f. – Altalvétel.

Metáphora, ae, gen f. – Altal vitel, midön az Ige, tulaydon jegyzesröl masuvá vonyatic. *Hinc Adjectivum Metaphoricus, Metaphoricé Adverb.*

Metaplasmus, gen. m. – Mas formara vonyás.

Metáthesis, g. f. – Bötünec az Igében viſſávétele.

Metonymia, ae, g. f. – Nevec elvaltoztatasa, midön ember az Pohart megiſſa, s az Bort más keziben adgya, És az Cicerot altal olvassa, az Terentiust kitanollya.

Mimésis, is, g. f. – Mas ember erköltsénec es ſollasanac Követese, mutatása es ki formalasa.

Mimi, orum, g. m. pl. – Versec, kic ſegyentelenül, minden faytalan dolgokat elö ſamlalnac. *Ovid.* Scribere si fas imitantes turpia mimos.

Mimicus, a, um, – Effele jatekos követesre valo. *Catull.* Turpe incendere mimice et moleste. *Phal.*

Mimógraphus, phi, g. m. – szemtelenöl faytalan dolgokat elö ſamlalo verset iro Poeta.

Mimus, mi, g. m. – Mas ember erköltsinec ſóllásanac mesterseggel trefas követője.

Mithologia, ae, g.f. – Fabulaknac beſelgetese es ertelmes kimagyarázása.

Mithológicus, a, um, – Fabulához valo.

Mnémonica, orum, g. n. pl. – Elmei emlekeztetesre valo tanitas, vagy ſertartás.

Molóssus, si, g. m. – Egy Pes az versben, ki harom hoſſu syllabábul áll. *Item* Molossiai jo futo öreg Eb, Agar. *Virg* –Acremque molossum.

Mythos, gen.m. – Fabula, költött beſed, mese.

Naenia,ae, gen. f. p. c. – Halott énec, Tor énec, Item Akarmi haſontalan ſóbeſed. *Horat.* Naenia qua regnum recte facientibus offert.

Nánium, nii, gen. n. – Az Comoediasoktol költött ſó, melly ſép aſſonyoczkat jegyez.

Natúra, ae, gen. foe. – Termeſet. *Horat.* Naturam expellas furca tamen usque recurrit.

Noéma, tis, gen. n. – Beſédnec olly modgya, midön ember mást akar értetni, hogy nem az mit mond.

Occupátio, onis, g. f. – Foglalatossag, megvétel. Item, *Figura Rhetorica*, Midön eleit veſſük es megfelelünk arra, az mit ellenünk mondhatnánac.

Ochtóstichon, chi, g. n. – Nyoltz verses.

Oda, ae, g.f. – Enec. *Aut. Phil.* Et merulus modulans tam pulchris concinit odis.

Ode, g. f. Idem.

Oxymóron, ri, g. n. – Nagy gögös és kevely mondás, kiböl ugyan ki néz az bolondság.

Paean, anis, g. m. – Enec vagy Diczéret az Apollo Istennec tulaydonitatot, Item akarmi Diczéret, és Enneklés, avagy önnön maga az Apollo.

Palimbachius, chii, gen. m. – Versnec lába, kinec két elsö Syllabája hoßßu, az utolso rövid.
Palinodia, ae, g. foem. – Vißßa énekles.
Pantomimus, mi, g. m. – Olly alakos jatekos Hasartos, ki mindennec czelekedetit szavát követvén, ekessen tudgya elömutatni.
Paradoxum, xi, g. n. – Közönseges értelem ellen való, hihetetlen czodálatos mondás, beßéd
Paragoge, es, g. f. – Bötünec vagy Syllabánac az Ige végére tétele
Paralogismus, mi, g. m. – Hamissan rekeßtö beßéd.
Paráphrasis, g. f. – Valaminec töb igékkel valo böv magyarázattya tolmátslása, környül ßolása.
Parasyntheton, ti, g. n. p. c. – az mi öszvetetetötböl áll, *Latiné Decompositum.*
Parechasis, is, g. m. – Kiterülés, az elkezdett beßédből
Parelcon, , gen. n. – Syllabanac vagy bötünec az Igére függeßtése, ut Ades, Adesdum
Paroemia, ae, g. f. – Közpéldabeßéd, Helyes mondás
Paromologia, ae, g. f. – Megvallás, az ellenkező felnec engedés, ki ellen mingyárást erősb dolog mondatic
Paronomasia, ae, g. f. – Hozza nevezés, midőn két hasonló ßónac sokkal külömb az értelme: ut Nem fapostilla, hanem lapos tégla. Nem Teve, hanem terhel tele. Az Paromeon ezhez hasonló figura, ut: most nem Pap, az ki nem kap.
Pentámetrum, tri, gen. n. – öt lábu vers.
Pentemimeris, meris, g. f. – Két Pes után egy syllabanac megmaradasa, ki az igét betölti
Periphrasis, sis, g. f. – környül ßollás, midőn Ember soc beßeddel egy dolgot magyaráz
Peroratio, nis, g. f. – Hoßßu beßednec berekeßtése, mesterséggel indító vége
Pes, dis, g. m. – Láb, item Syllabaknac ößve tétele az versben
Phalaecium, cii, g. m. – öt labú vers
Pluteális, e, *Cicero sigilla plutealia usurpat pro imagunculis, quae inclusae sunt plateis, id est tabulis.* Föltamaßtott függeztet, táblákra ragaztot ßoritott.
Polysynthethon, thi, g. n. pen. cor. – az hol az beßédben sok Conjunctioc vadnak.
Polysyntheton, ti, g. n. – Figura, cum sententiae multorum articulorum convenienti copula continentur.
Planipedia, ae, g. foe. – Köz Comoedia, Papuczos Czisma nélkül valo játéc.
Poésis, is, gen. f. – Versßerßö tudomany. *Horatius.* Ut pictura poesis erit.
Poéta, ae, g. m. – Versköltö ßerzö Poeta. *Ovid.* Ingenio periit Naso poeta suo.
Poetica, cae, gen. f. – Poeta tudomany.
Poetice, g. f. Idem.
Poeticé, Adver. – Poeta modgyara, Poetául.
Poéticus, a, um, – Poetai. *Hor.* Servas, fidis enim manere poetica mella.
Poetificus, a, um, – Poétavá tévö.
poéror, aris, ari, – Poetaskodom.
Poétria, ae, gen. f. – Versßerzönö. *Pers.* Corvos poetas, et poetrias picas. *Scaz.*
Polyptóton, ti, g. n. – Soc Casusu.

Positio, nis, g. f. – Tétel, Tevés. Az Grammaticusoknál pedig midőn egy Vocalis után két Consonansoc következnec, az mondatic positionac

Praedicamentum, ti, g. n. – *κατηγορία.* Mondas: az ki soc dolgokrul mondatic

Praedicatum, ti, g. n. – Az mi valamiről mondatic

Priapéja, g. n. pl. – Faytalan költött versec.

Proceleusmáticus, ci, g. m. – Negy rövid syllababol allo Pes az versben.

Proemium, ii, g. n. – Beßéd elei, Előljáró beßéd

Prolépsis, sis, g. f. – Elölvetel, midön az ellenünc mondando dolognac eleit veßßüc, és minek elötte mondanác, reá megfelelünc.

prologus, gi, – Elölßólo, Elölbeßellö

Propémpticon, ci, g.n. – Késérü vers, Elindulasi, Elküldesre valo.

Propositio, onis, g. f. – elövött summa az miröl az beßednec kelleni. Item Bizonyito summa.

Prosa, ae, g. f. – Folyó Beßéd, vers nelkül irt oratio. *Au* .Condita seu prosis solveret orsa modis.

Prosaicus, a, um, – Vers nelkül valo beßédi. *Fort.* Cujus prosaicus cecinit prius acta Severus.

Prosapodosis, g. f. –Az beßédben okainac útánna vetése.

Prosodia, ae, g. f. – Az Igékben minden syllabánac jo moddal valo ki mondasa, hangolása.

Prosonomasia, ae, g. f. – Hozzá nevezés, Midőn így ßólunc, Nemeg a Sarló, ahun a Tarló

Prosopopoeia, ae, g. f. – Személy ßerzés, Mikor nema dolgoknac beszellest tulaydonitunk, ut: Sir az szegeletben az Igasság, Rikolt az utzakon az Hamissag: ezt Könnyves ßemmel nezic az város falai.

prótasis, sis, g. f. – Comoediánac elsö resze es Elindulattya.

Prothesis, sis, g. f. – Előtétel, Midőn az Ige eleibe Bötű tétetic; ut Gnatus pro Natus

Pyrrichius, chii, g. m. – Két rövid syllabaju Pes az versekben.

Rhétor, oris, g. m. – Ekessen ßollasra tanito mester. *Mart.* Ante salutabat rhetor Apollonius.

Rhetorica, orum, g. n. pl. –Ekessen ßolasrol irt könyvec.

Rhetorica, cae, ge. f. – Ekessen ßollasrol valo tudomány.

Rhetórice, es, g. f. Idem.

Rhetoricé, Adverb. –Ekessen ßollási mesterseg ßerint.

Rhetoricor, aris, ari, – Rhetor modra ßolloc. *Juv.* Ad pugnam qui Rhetorica descendit ab umbra.

Rhétoricus, a, um, – Rhetorhoz és Rhetoricahoz valo.

Rhétorisso, as, are, – Rhetorikáloc, Oráldogáloc.

Rhynton, onis, g. m. – Egy Tarentomi Czufos Comicus *Poetanac* neve, kiröl az czufos Comediaknak nevök vagyon.

Rhytmicus, ca, cum, p. c. – Versßerzö, Eneklö.

Rhytmus, mi, gen. m. – Vers, Enec.

Sátyra, ae, g. f. – Megfeddö versec, kikben soc fele vétkec elö ßamláltatnac, és keserü ßidalommal ßidalmaztatnac.
Scazon, tis, g. m. – Sántitó Jambicum carmen, kinec a vegén Spondeus Pes vagyon. *Mart.* Appollinarem conveni meum Scazon. *Scax.*
Scéna, ae, g. f. – Level ßén, az minemö alatt az Comoediát jatzotat. *Virg.* Aequora tuta silent, tum sylvis scena coruscis.
Scenicé, – Szén állyi játéc modra.
Sápiens, tis, g. o. – Bölcz Ertelmes. *Hor.* Neve putes alium, sapiente bonoque beatum.
Sapiénter, Adv. – Bölczen, Ertelmessen. *Hor.* Muneribus sapienter uti. *Dact. Troch.*
Sapiéntia, ae, g. f. – Bölczeség, Ekesseg. *Hor.* Ducere quo vellet, fuit hac sapientia quondam.
Sapientípotens, tis, g. o. qui sapientia multum valet, *Cic.* Bölczeséggel hatalmas.
Soloecísmus, mi, g. m. – Szolasban es irasban valo éktelenseg.
Soloecon, ci, ge. n – Paraßtulßolo.
Soloecóphanes, nis, g. m. – Azmi az Szolasban ektelensegnec tetzik, demind az altal helyen maradhat.
Somatopoeia, ae, g. f. – Az olly Figura, midön testnélkül valo dolognac, teste formáltatic.
Spondéus, i, g. m. – Két hoßßu syllabaju *Pes* az versec rendiben.
Suada, ae, g. f. – Az Ekessen ßollasnac Isten aßßonya. Item Edes beßeddel hitetes, Tanaczul adas
Syllaba, ae, g. f. – Az igéknec Tzikkele, Bötüc ößvefoglalasa
Syllepsis, is, g. m. – ößvefoglalas, midön az meltob Ige az alább valot együve foglallya.
Syllogismus, mi, gen. masc. – Okokkal valo rendelt beßed, kiböl valami nyilvan következic.
Symmetria, ae, g. f. – Merteklctes igaz formajo, Szep egyenlö teste tagainac allása.
Synaloephe, es, g. foe. – Latinc Compressio vel Conjunctio, Syllabanac, vagy bötönec az Ige vegin elenyéßese, vagy, az következendövel ößveolvadasa.
Synathroismos, mi, g. m. – Egy dolognac ertelmere, soc ßoknac ößverakáslása, gyüytése.
Syncategorema, atis, g. n. – Együtt jedzö.
Syncategorematicus, a,um, –Együtt jedzésre valo.
Syncopa, ae, g. f. pen. cor. – Latinc Concisio, Midön az Igénec közepiböl valami kivétetic.
Synerisis, g. f. p. c. – antithesis, comparatio, Ket külömbözö dolognac ößve vetése, *ut*, Vert vißen veretlent. Te tul s en innen, te hagyiczad, s en ütöm.
Synecdoche, es, g. f. – Ertelem foglalo mod, midön valami réß mondatic, de egez dolog értetic, vißontag mikor egez dolog neveztetic, de czac egy réß értetic.
Synonyma, synonynorum, g. neutr. pl. – Egy dolog jegyzö soc igéc.
Synthema, atis, g. n. – ößvetétel Item, Rövid beßéd. Item, Kurta köntös.
Syntomia, ae, g. foem. – Latine Concisio. Hoßßu beßédnec, értelmes rövid sommában vonyása.
Systole, es, g. f. p. c. – Megkurtitás rövidites, midön az hoßu syllaba megröviditetic.

Talásio, onis, g. f. – Menyegzös énec.
Tetrametrum, tri, gen. neutr. – Negylábu vers, Négymértéki.
Théma, atis, g. n. – Latiné Positum, Tétel, az Igenec elsö letet eleje, dereka. Item egy elö vött dolog, kiröl ember disputal vagy tanitani akar. *Arator.* Ad vita praecepta viam, sic themata tenebat.
Thésis, sis, g. f. – Igeknec jol helyheßtetese, helyesen tétele, pontolása. Item Disputalasra kiiratott rövid értelmec tanusága summa.
Threnodia, ae, g. f. –Siralmas énec.
Threnos, ni, g. m. – Latine Lamentum, Siralom, Halottakert valo keserves sirás.
Thymélici, corum, g. m. pl. – Az Comoedia jádzo hélyen forgolodoc, Ugrandozoc, Enekléc, Lantosoc. Item Ugyan ottan Helyoßtogatoc.
Tmésis, g. f. – Igénec más ßo közbevetesevel kette ßakaßtása: *Ut septem subjecta trióni, id est: Septentrioni.*
Topica, corum, g. n. ps. – Réße az Argumentálási tudománnac.
Topice, ces, g. foe. – Argumentum találo mesterség.
Topicus, a, um, – Az argumentum talalási mesterseghez valo.
Tragoedia, ae, g. f. p. cor. –Fabula vagy Szerzetes játéc, Fö Személyec dolgairul, kinec nagy fris pompas az elei, de az vége szomoru es rettenetes. *Hor.* Effutire leves indigna Tragoedia versus.
Tribrachus, chi, g. m. – Harom rövid syllabakbul állo Pes az versben.
Trimacrus, cti, g. m. – Három hoßßu syllabákbul allo Pes az versben.
Trimetrum, tri, g. n. – Vers kiben harom *Pes* van. *Hor.* Nobilibus trimetris apparet rarus et Enni.
Trisyllabus, a, um – Három syllabájú
Trochaeus, aei, g. m. – Két syllababul állo *Pes*, kiknec eggyik hoßßu, az utolso rövid.
Trópus, pi, g. m. – Elváltoztatás, midön az önnön tulaydon ertelméröl, más értelemre és jedzésre forditatic.
Tropologia, ae, g. f. – Masuva forditot beßed.
Trygodaemones, ni, g. m. pl. – Azoc az Poetac, az kic hogy senki meg ne esmerje, Borsöprövel az ortzajokat bekentéc, és ugy éneklettéc az magas ßekérrül, azmelly verseket ßerzettenec.

Versiculus, li, gen. ma. Verseczke.
Versificatio, onis, g. f. – Vers ßerzes.
Versificator, oris, g. m. – Vers ßerzö.
Versifico, as, are, – Verseket ßerzec.
Versus, us, gen. masc. –Vers.

Zeúgma, zeugmatis, g. n. – ößve foglalas, midön egy néhany sententiac egy verbum altal értetnec, és ößve foglaltatnac, Item egy város az Euphrates viz mellett.

Tárgymutató

(A Tárgymutató alapvetően Pécseli Király Imre és Keckermann műveire támaszkodik)

acyrologia, *(improprietás)* a szó nem az elsődleges, saját jelentésében kerül a szövegbe, hanem egy másik jelentést vesz át, pl. ló = trójai faló. Barbarolexisnek akkor minősül, ha a világosság *(explanatio)* normája ellen vét. Ugyanakkor mint immutatio szemantikai alakzat is lehet.

admonitio, intés, a *suasio* egyik fajtája

aenigma, *(enigma)* talány, rejtvény, tropusnak tekinthető, ha egy szóból áll, akkor metafora, ha mondat, akkor allegória.

allegória, tropus, szemantikai gondolatalakzat, melyben a szavak nem saját, közvetlen, hanem átvitt jelentéssel szerepelnek, tehát mint képes beszéd mást mond, mint amit a szavaiban jelöl. A közlés egészén végigvezetett metafora.

amphibolia, *(ambiguitas)* kétértelműség, mely egyrészt a szavak hangalakjának, másrészt az eseteknek az egybeeséséből vagy a mondat szórendjéből származik.

amplificatio, bővítés, szónoki nagyítás

anadiplosis, *reduplicatio,* gondolatalakzat, a megelőző mondat utolsó szava, szerkezete ismétlődik a következő mondat elején.

anaphora, gondolatalakzat, egy vagy több szó ismétlése a tagmondatok (*colónok*) elején.

antanaclasis, diafora, lásd *distinctio*

antiphrasis, az irónia fajtája, az irónia kettős jelentése úgy érvényesül, hogy a közvetlen jelentésüket tekintve szépítő kifejezéseknek az ellentétét kell érteni. A bántó élt szép szavak rejtik.

antithesis, ellentétből származó bővítés

aphaeresis, *(aferezisz, detractio)* a hangkivetésnek (*elesio*) egy fajtája, a szókezdő magánhangzó vagy szótag elhagyása a skandálásban: „magna fides avium est..." *(aviumst).* Más formában: a „contemnere" helyett „temnere".

apophtegma, tömören megfogalmazott böles mondás

aposiopesis, *(recitentia)* gondolatalakzat – egy megkezdett mondat megszakítása, elhallgatása.

applicatio theseos ad hypothesin, egy általános kérdés összekapcsolása egy konkrét üggyel

argumentum artificiale, művészi, azaz a szónoklattan segítségével feltalált bizonyíték

argumentum inartificiale, nem művészi, azaz készen kapott bizonyíték (pl. törvények, tanúk, eskük, kínvallatás)

asteismus, *(urbanitas)* finom modorú elmés, szellemes beszéd.

asyndeton, *(articulus)* a szavak, szószerkezetek kötőszó nélküli ismétlése, szóelhagyás, általában patetikus hangzás elérésére.

barbarolexis, idegenszerűség a szóhasználatban, mely a szóismétlésben (*adiectio*), egy alkotóelem elhagyásában, hozzáadásában vagy felcserélésében érvényesül *(detractio, immutatio, transpositio)*

brachiologia, tömörítés, az író kevés szóval emeli ki a lényeget, ennek eszköze lehet a *zeugma, ellipsis, detractio.* Ha az érthetőséget gátolja a lényeges részletek elhagyása, akkor stílushiba, *barbarismus.*

causa, a jogi eset alapoka, olyan perdöntő körülmény, melyen az egész ügy megfordul. Az ítélet is ezen alapszik. Ez egyben a határozott beszédtárgy is *(quaestio finita vagy hüpothészisz).*

charientismus, udvarias szavakkal enyhíti a durva mondanivalót – az irónia fajtája

chronographia, időbeli körülmények, napszakok leírása

climax, lásd *gradatio*

commendatio, ajánlás, a *suasio* egyik fajtája

communicatio, a szónok a közönsége felé fordul, mintha attól kérne tanácsot a tárgyalt ügyben. - *Pécseli* a *communicatio* elnevezést az egyszerű *zeugmára* alkalmazza.

commutatio, egy ellentétes jelentésű szópárból álló tagmondat önmagával ellentétes szórenddel, de ugyanazon szintaktikai szerkezetben ismétlődik meg. Így a tagmondatok részben ismétlődnek és egymás ellentétei is lesznek *(antithezis).*

comparatio, hasonlat

complexio, lásd *complicatio* vagy *szimploké*: gondolatalakzat, mely ugyanazokat a szavakat ismétli meg a szakaszok (kólónok) elején és végén

complicatio, összefonódás, az *anaphora* és az *epiphora* együttes alkalmazása

compositio, *(kompozíció)* a beszéd anyagának arányos elrendezése

concessio, megengedés, a szónak elfogadja ellenfele néhány érvét, így növelve saját hitelét, majd oly módon cáfolja azokat, hogy vagy hatásosabb érvekkel lép fel, mint azok, amelyeket elfogadott, vagy pedig egyre ironikusabban közli ellenfelének látszólag elfogadott évcit.

confirmatio, vagy *argumentatio*: bizonyítás, a főtétel megerősítése bizonyítékkal *(probatioros, piszteisz)* és érvekkel *(argumenta)*

confutatio, *refutatio*: cáfolat

consolatio, vigasztalás, a *suasio* egyik fajtája

contentio, lásd *antithesis,* gondolatalakzat - ellentétes tartalmú szavak vagy mondatok szembeállítása

conversio, lásd *epifora*

copia rerum, a dolgok bősége

copia verborum, a szavak bősége

correctio, - gondolatalakzat, a szónok megismétli a colon végszavát, majd az előző kijelentését módosítja.

Definitio, egy fogalom meghatározása annak lényeges részeivel, ezek a nem, a faj, a különbség és a jellemző jegyek
dehortatio, a szándéktól eltérítő beszéd neve, a *suasorium* egyik fajtája
descriptio, szemléltető leírás
diasyrmus, - vagy *elavatio* - gúnyos kicsinyítés, az irónia egyik megjelenési módja
dignitas, ékesség, a beszéd díszeinek (*tropusok, schaemák*) hatása
digressio, kitérés, a szónok a tárgyalás során egy másik, az eredeti beszédtárggyal összefüggő témára tér át, megszakítva a főtéma kifejtését
dilatatio, a bővítés egy fajtája
dispositio, a mondanivaló elrendezése, a beszéd anyagának beosztása (*taxis*)
dissuasio, lebeszélés, a *suasorium* egyik fajtája
distinctio, ismétlésen alapuló gondolatalakzat, ugyanaz a szó, név kétszer említve mást jelent, a második említés az első alapjelentéséhez új jelentésárnyalatot fűz. Ha ez kedvező, akkor *diaforáról* vagy *antanaclasisról* van szó, ha kedvezőtlen a jelentéstöbblet hatása akkor *antistasisról* vagy *contentióról*
divisio, az általános fogalom *(genus)* felosztása a jellemző jegyekre *(species)*

elevatio, lásd *diasysmus*
elegantia, választékosság
ellipsis, a szóelemek, szavak, mondatrészek elhagyása. *Soloecizmusnak* minősül, ha a közlést homályossá teszi, de nem élénkíti. Alakzatként a *detractio* eszköze.
elocutio, a beszéd szövegének kidolgozása, megfogalmazása (*lexis*)
enkomiasztikon, dicsérő beszéd, *laudatio*
enumeratio, a beszéd tárgyának az összefoglalása a *peroratióban*, ill. felsorolás
epanalepsis, *resumptio*, ugyanaz a szó, szócsoport kezdi és zárja le a körmondatot *(periodus)* vagy a szószerkezetet *(comma)*
epanodos, *(regresszió)* gondolatalakzat, a szavak a kólon elején és végén fordított sorrendben megismétlődnek
epeideiktikon, bemutató beszéd, lásd *genus demonstrativum*
epicedium, gyászének
epifora, *(conversio)* gondolatalakzat, ugyanannak a szónak vagy szócsoportnak a megismétlése a szószerkezet *(comma)* végén
epiphonema, érvelő vagy narratív gondolatmenetet lezáró szentencia
epistrophe, elfordulás az adott közönségtől, és egy másik közönség vagy hallgató megszólítása, illetve a tárgyalt dologtól való elfordulás
epithalamium, nászének
epitheton, díszítő jelző
epizeuxis, *geminatio, subiunctio*, egy szónak a mondatbeli helyzettől független ismétlése, kettőzése
exemplum, példa, példázat
exordium vagy *principium*, a beszéd bevezető része, amely utal a beszéd tárgyára. Fő célja a hallgatóság érdeklődésének és jóindulatának felkeltése.
exornatio, felékesítés, a *genus demonstrativum* neve Cicerónál
explanatio, a világos fogalmazás igénye a választékosság érdekében

explicatio, magyarázás
expolitio, finomítás, ugyanannak a gondolatnak az ismétlése más szavakkal
euphonia, jóhangzás, hangszimbolika
eutaxia, lásd *taxis*
exordium, a beszéd bevezető része
extensio, kiterjesztés

figura, gondolatalakzat, gondolatoknak, illetve szószerkezeteknek a megszokottól eltérő használata; a szavak hangalakját, mondatbeli helyzetét változtatja meg a bővítéssel *(adiectio)*, az elhagyással *(detractio)* és az elemek felcserélésével *(transmutatio)*, illetve az elemek helyettesítésével *(immutatio)*
formula, szónoki minta

genus didascalium, oktató beszéd
genus deliberativum, tanácskozó beszéd, *suasorium*, görögül *szümbauleutikon, ekklesziasztikon, démégorikon*
genus demonstrativum, bemutató beszéd - *epideiktikon*
genus iudiciale, törvényszéki beszéd
gradatio, ismétlésen alapuló alakzat - ugyanannak a szónak az ismétlése kapcsolja össze az előtte lévőt az utána következő résszel, fokozás; haladó, fokozódó *reduplicatio*, amely variációkat is eredményezhet

homoeoptoton, a colónok ugyanabban az esetben végződnek, tagmondatok megegyező esetvégződései
hortatio, buzdító beszéd, a *suasio* egyik fajtája
hyperbaton, a *transmutatio* alakzata, a szószerkezetek összetartozó elemeinek szétválasztása egy másik szóval vagy szószerkezettel, esetleg összetartozó tagmondatok szerkezetének megbontása
hyperbola, túlzás; nagyobbnak mutatja be a jelenséget a valóságosnál, lehet az irónia eszköze is, gondolatalakzat vagy szóalakzat - Pécselinél tropus
hypothesis, egy határozott, konkrét tárgy vagy jogi eset a dolgok, személyek, idő- és egyéb körülmények szerepeltetésével
hypotyposis, *(evidentia)* gondolatalakzat, megjelenítő, részletes ábrázolása egy személynek, dolognak, folyamatnak, szemléltető bemutatás egy egyszeri cselekvés vagy történés előzményeinek és kísérő körülményeinek a felidézésével.

inventio, az elmondásra szánt dolgok „feltalálása", kidolgozása *(heureszisz)*, amelyek bizonyíthatóvá teszik az ügyet
inversio, az ellenfél érveit a szónok a maga érdekében alkalmazza a cáfolat során
irónia, szemantikai alakzat; a nevetséges *(ridiculum)* egyik fajtájaként a nevettetés *(risus)* eszköze. Egy szónak, szószerkezetnek a kontextusból eredő jelentésválto-

zása ellentétes értékűvé és jelentésűvé változtatja a mondatnak vagy szövegrésznek a közvetlen jelentését. A kontextusból kiemelve a közlésnek a másodlagos, ez esetben lényegi jelentése nem érvényesülhet. A beszélő tehát mást mond, mint amit gondol, valamely tárgy, személy, tulajdonság, esemény stb. meghatározása, jellemzése az ellentétét jelentő szó tagadó formája vagy olyan szövegösszefüggés révén, mely a valóságosan mondott ellentétét jelenti; a szó, illetve szószerkezet valódi jelentését tehát a kontextus, a hangsúly vagy a szituáció határozza meg.

latinitas, a tiszta latinság - általában a nyelvi igényesség követelménye a választékosság *(elegantia)* végett

laudativum, laus, dicsérő beszéd - *enkhomiasztikon,* a bemutató beszéd *(genus demonstrativum)* típusa

loci communes, *(tropi)* közhelyek, általános megközelítési módok a téma tárgyalásában, olyan témacsoport, amely nem tartalmaz konkrétumokat és a szónokot segíti a megfelelő érv kiválasztásában, azok a toposzok, amelyek bizonyítékként a legkülönbözőbb ügyek tárgyalására alkalmazhatók

locus ab accidentibus, a kísérő körülményekből vett locus

locus a causa efficienti, a ható okból vett locus

locus ab effectu, a hatásból vett locus

locus a genere, a nemből vett locus

locus ab individuo, a személyből vett locus

locus a partibus, a részekből vett locus

macrologia, vagy *perissologia,* bőbeszédűség, egy tagmondatnak vagy mondatnak tartalmi ismétlése más szavakkal

materia, a beszéd anyaga, melyet a szónoki szándék formál tézissé *(thészisz/*téma, *propositum),*vagy hipotézissé *(hüpothészisz, causa)*

memoria, emlékezet, a beszéd szövegének a megtanulása *(mnémé)*

metaphora, összevont hasonlat

metonymia, ok-okozati viszonyon alapuló jelentéscsere

mimesis, jellemutánzás, valaki tetteinek, szavainak gúnyos utánzása

mycterismus, leplezett, de kiérezhető gúny

narratio, a tényállás elbeszélése, a szónok tájékoztatja hallgatóságát az ügy természetéről, a beszéd tárgyáról. Lehet a vádlott vagy a védenc jellemzése is.

Numerus, a beszéd ritmusa, anélkül, hogy versmértékké válna

occupatio, *(prolépszisz, prokatalépszisz, praeoccupatio),* a szónok az ellenfél várható érveit maga előlegezi és mondja ki, majd válaszol is rájuk, így hárítja el azokat

parabola, példázat

paradiastole, rokonértelmű szavaknak olyan egymásra vonatkoztatása egy mondatban vagy a tagmondatok viszonyában, mely a köztük lévő jelentéskülönbséget teszi nyilvánvalóvá

paranomasia, *(annominatio):* tőismétlések, azonos alakúságon alapuló gondolatalakzat, melyben egy szót a tőismétlése vagy homonimája, hasonló alakú változata követ; tényleges vagy hamis etimológián alapuló szójáték, melynek hatását a hangok némi különbözősége, illetve az ebből származó jelentéseltérés adja

parigmenon, *(derivatum)* a figura etymologica alkalmazása, úgy kapcsolódnak össze a szavak, hogy az egyik a másikból eredjen, származékszava, derivatuma legyen

paroemia - *paroimia, adagium, proverbium,* közmondás, szállóige

pathopoeia, heves érzelmek kifejezése, mely a szánalom vagy a gyűlölet felkeltésére szolgál

periphrasis, körülírás - egy, általában nem szép dolgot átvitt értelmű szavakkal ír körül

peroratio, befejezés, melyben a szónok összefoglalja a beszéd témáját *(enumeratio, recapitulatio)* és az előadott vélemény elfogadására ösztönzi a hallgatóságát *(adhortatio)*

petitio, kérés - a *suasio* fajtája

pisztisz, bizonyítás, Arisztotelésznél az *inventio* neve

pleonasmus, szófölösleg, a kifejezés fölösleges szavakkal való túlterhelése

polyptoton, szóalakzat, esethalmozás, ugyanannak a szónak különböző esetekben való ismétlődése

polysyndeton, kötőszók halmozása

porisma, egy tétel bizonyítása által több tételre való következtetés

praeteritio, annak kinyilvánítása, hogy a szerző nem kíván bizonyos tárggyal foglalkozni, ami által ráirányítja a figyelmet az elhallgatott tárgyra

precatio, könyörgés, a *suasio* fajtája

prolepsis, a hallgatóság lehetséges ellenvetéseit megelőzve azok előre való megcáfolása

pronuntiatio, a beszéd előadása

propositio, a téma, a főtétel felállítása, tehát a *narratióban* közölt eset rövid összefoglalása. Lehet a vád megfogalmazása, de mindenkor a beszéd tárgyának kijelölése.

prosopographia, valóságos vagy kitalált személyek leírása

prothesis, a kiejtés megkönnyítése végett egy magánhangzót told a nyelv a szókezdő mássalhangzó vagy mássalhangzó-kapcsolat elé: schola - iskola, egy szótag vagy hang hozzáadása a szó elejéhez

questio infinita vagy **universalis,** általános, határozatlan beszédtárgy, határozatlan téma, amely nem tartalmaz konkrétumokat: *thészisz,* vagy *propositum*

questio finita vagy **specialis,** határozott beszédtárgy, határozott téma, amelyben időpontok, megnevezett helyek, tehát konkrétumok szerepelnek: *hüpothészisz, causa*

ratiocinatio, az *amplifikácio* eszköze; a tárgyat, személyt kísérő jellemző körülményekből következtetünk vissza annak jelentőségére, nagyságára

reiectio - áthárítás, az ellenfél érveit kigúnyolva teszi nevetségessé és alkalmatlanná a szónok

repetitio, *(eiusdem verbi a primo)* epanafora, szóismétlés a mondat kisebb egységeinek *(comma)* élén

rhytmus, a beszéd üteme, mely az időtartamon alapszik, szemben a metrummal, ahol a sorrend is számít

sarcasmus, az irónia formájában maró gúny, sértő éle áttöri az irónia kétértelműségét és túlzásaival gyakran egyértelművé is teszi bántó szándékát

schetliasmus, szenvedélyes vagy méltatlankodó panaszkodás

similitudo, hasonlat

suasio, rábeszélés, a *suasorium* egyik fajtája

suasorium, ajánló, javasló beszéd, a tanácskozó beszéd *(genus deliberativum)* latin neve, görög nevei: *szümbauleutikon, ekklesziasztikon, démégorikon*

substitutio, helyettesítés, távolabbi hasonlóság alapján tett összehasonlítás

syllepsis, a *detractión* alapuló mondatalakzat, bonyolult szemantikai zeugma, egy szó fölérendelt viszonyban két másik alárendelt elem közül az egyikhez közvetlen, a másikhoz közvetett módon, tehát átvitt értelemben kapcsolódik, a *detractio* tehát nemcsak a szintaktikai, hanem szemantikai szinten is érvényesül

synaeresis, egy hang vagy szótag elhagyása a szó végén

synaloephe, egy szó utolsó és a következő szó első magánhangzójának egybeejtése

syncope, a mássalhangzó kivetése a szó belsejében: mahet alto mente repostum *(repositum)*

synedoche, tropus, a rész és az egész jelentésátvitele, egybeértése, melyben vagy a résszel nevezi meg az egészet - pars pro toto, synecdoche totius -, vagy az egésszel a részt - totos pro parte, synecdoche partis

synthesis, lásd *compositio*

tautologia, ugyanannak a fogalomnak, viszonynak az ismétlése a szinonimák felesleges halmozásával

taxis, az inventio során kialakított gondolatok elrendezése és felosztása

thema, a beszéd tárgya - lehet általános, mely nem tartalmaz konkrétumokat: tétel, tézis, *propositum, quaestio infinita* és lehet határozott, mely egyedi elemeket, konkrétumokat tartalmaz: *hipotézis, causa, quaestio finita*

thema simplex vagy **quaestio simplex,** egyszerű téma, egyszerű kérdés, amely egy fogalomra vonatkozik

thema coniunctum vagy **compositum, quaestio coniuncta,** összetett téma vagy összetett kérdés, mely két fogalmat predikatív szerkezetben vonatkoztat egymásra

thesis, meghatározatlan, általános tárgy vagy bölcseleti kérdés

tmesis, két szintaktikailag szorosan kapcsolódó szónak közvetlenül oda nem illő mondatelemmel történő szétválasztása

topographia, valóságos helyek leírása

topothesia, elképzelt, nem létező helyszínek leírása

translatio hypothesis ad thesin, egy konkrét ügy összekapcsolása egy általános kérdéssel

tropus, szókép, a szó vagy annál nagyobb egység, mondat vagy mondatok jelentésének immutatiója, átvitt értelmű használata. Szemantikai szóalakzat, szótropus a metafora, szinekdoché; gondolatalakzat, gondolattropus az allegória.

vituperatio, gáncsoló beszéd, a *genus demonstrativum* típusa

zeugma, detractión alapuló mondatalakzat, két, párhuzamosan szerkesztett alárendelő vagy predikatív szintagma egyik fölérendelt elemét (ige, jelzői szerepű melléknév), vagy az egyik állítmányát elhagyjuk; a megmaradt elem így mind a két tagra vonatkozik, mintegy igába fogva azokat, ha a tagok között csak szintaktikai kapcsolat van, mivel a megmaradt és az elhagyott szavak egymás szinonimái, akkor egyszerű zeugmáról beszélünk. Ha a kapcsolat szemantikai, akkor bonyolult zeugmáról, azaz szillepszisről van szó. - Pécseli csak a syllepsist említi, az egyszerű zeugmát „ *communicatio*[2] néven tárgyalja.

Könyvlisták adatai alapján készült összesítés kb. 1711-ig

Az összesítés elkészítését sok körülmény nehezítette. Az *Adattár*... köteteiben szereplő adatok sok esetben nem, vagy csak alig értékelhetők. A listákat készítő személyek olykor alig tudtak latinul, a sietség miatt összevontak, rövidítettek, a legritkább az olyan igényes címleírásokat tartalmazó, szakszerű ismereteken nyugvó összesítés, mint amilyet találhatunk a Dernschwamm-könyvtár esetében. A följegyzés esetleg annyira pontatlan, hogy ennek alapján nem állapítható meg egyértelműen a mű címe, sokszor mind a szerző neve, mind a mű címe azonosíthatatlan. Sok esetben találkozunk rövidítésekkel, amelyek csak nehezen, vagy egyértelműen nem is oldhatók föl. A szerzők közül kihagytuk Cicero műveit, illetve kiadásait. Ezt az indokolja, hogy számos szövegkiadás, kommentár jelenik meg ugyan a listákon, azonban a címleírások alapján reménytelen volt a mérhetetlenül gazdag humanizmus kori szövegkiadásokat elkülöníteni a kortársak különböző mértékű és fajtájú kommentárjaitól, ahol már szinte összeolvad a kommentátor a magyarázott szerző szövegével. A könyvlistákon biztosan megállapíthatóan szereplő szerzők a következők:

Adrianus, M. V.	1
Agricola, Rudolphus	6
Alsted[ius], J.	18
Aph[f]tonius	10
Aretinus, P.	1
Ascensius, J	1
Athenaeus Natalus	1
Avancinus, Nicolaus	3
Bartholinus, C.	1
Beck(h)er, G. [Radau, M.]	15
Bernardus, J. B.	1
Beroaldus, Philippus	1
Bersius, P.	1
Bersmann, G.	3
Beurhusius, F.	2
Biesius, N.	1
Bilsten[ius], J.	2
Binerus, P.	1
Bisterfeld, J.	14
Bisterus	1
Bosk[ch]ier[i]us, P.	4
Buchler, Johannes	8
Bucanus, Guilielmus	4
Bullinger, Heinrich	2
Burgersdicus, F.	1
Buzinkai Mihály	32
Caesar, Johannes	12
Camerarius, Joachim	8
Carbonius, Ludovicus	1
Cassandrius, G.	1
Cassius, J.	2
Casus, Johannes	2
Caus[s]inius, Nicolaus	6
Cavalcanti, B.	2
Chiorius	2
Chirius	1
Chrysostomus	1
Chytreus, David	8

Clarke, John 1
Claubergius, J. 1
Cnipius 1
Creps, Andreas 2
Cresollius, L. 1
Crispius 11
Crusius, Martinus 7
Cygne, de Martinus 2
Cyprianus 4

Daunhauer[us], J. 1
Decimator, H. 4
Despauterius, J. 1
Dietericus [Dietrich], Cunradus 26
Diez, Philippus 2
Drelincurtius 1
Dresserus[Drescher], M. 26
Drexelius, H. 8
Duligne, M. 1

Eber 1
Erasmus, R. 33
Erythraeus, Lindavisensis 8
Esch, Seureus 1

F(Ph)onseca, P. 21
Fabricius, Georg 2
Foresius, J. 3
Freigius, J. T. 4
Frischlinus, Nicodemus 4

Gazeus, Zozimus 1
Geraldius 1
Gertner 1
Gesner, Conrad 1
Goclenius, Rudolphus 7
Gorscius, J. 1
Graff[ius], Andreas 1
Granatensis, Ludovicus 6
Gretser[i]us, Iacobus 2
Grossius 3
Gruner, W. 1

Hadrianus cardinalis 3
Hamner 1
Hauber 2
Hautinus 2
Hegendorfinus 1
Hen[i]schius, G. 2
Henitzkius, Georgius 1
Henrickmannus, Jacobus 1
Herbestius, Benedictus 1
Hermogenész 9
Hospinianus, J. 2
Hot[o]manus, F. 1
Hunnesius, J. 3
Hyperius, Andreas 1
Hyppolitus, Episcopus 1

Julius, Reimundus 1
Junius, Melchoir 28

Keckermann, Bartholomaeus 54

Lambinus, D. 1
Langer, Andreas 1
Lascarus, Constantinus 2
Leonicenus 1
Leporeus, Ludovicus 1
Linarchus 1
Lodviens, J. 1
Lorithius, H. 1
Lossius, Lucas 25
Lullus, Antonius 2

Maior, Georg 3
Maioragius, M. A. 2
Manlius 1
Martyrus, Petrus 1
Masenius, Jacobus 15
Maurus, Sylvester 1
Melanchthon, Philippus 131
Merchlinus 8
Mirandola, Pico della 1
Morellus, T. 2
Moustart, Johannes Matteus 1
Muretus, M. Antonius 1

Nizolius, Mari[o]us 20

Omphalius, J. 2
Ormasius, Doniensis 1

Pancratius, Andreas 1
Paulus, Simonus 1
Pécseli Király Imre 9
Perionius, J. 3
Perotti, N. 7
Perpinianus, Johann 1
Piscator, P. L. 19
Planerus, Andreas 1
Planis 1
Platus, Hieronymus 1
Polanus, Amandus 2
Politian[o]us, Angel[o]us 1
Pontano, Giovanni 9
Porphyrius, Phoenicus 2
Powey, Franciscus 1
Prelcatius 1
Preteroti 1

Quengel, Johannes Petrus 1
Quiatkiewicz, Joannes 2

Ramus, Petrus 100
Regius, Carolus 1
Regius, Emericus 1
Renius, J. 1
Reusner, L. N. 2
Ricci[us], B. 4
Riccobini[us], A. 1
Rodolph, Caspar 2
Romanus, Franciscus 1
Rota, Petrus 3

Sadoletus, Jacopus 1
Sarcerius, Erasmus 2
Sattler, Erasmus 2
Sau[e]r, Abraham 3
Scaliger, J. C. 9
Scharus, Antonius 1
Schott[i]us, A. 2
Schwanengelb, S. 1
Scultetus, A. 14
Siculius, Caecilius R. 1
Soarius, Cyprianus 16
Soppatus, Sirianus 1
Stapleton, T. 1
Stentius, Johannes 1
Stephanus, Henricus 4
Stobaeus, J. 7
Strebaeus 1
Strigelius, Victorinus 8
Sturm, Johannes 41
Suellius 3
Symnasius, Annorimus 1

Tempellius, Guilielmus 2
Til[e]mann[us], F. 1
Timpius 1
Titelmann, F. 19
Trapezuntius, Georgius 6
Treutlerus, H. 1
Trischelinus 1

Valerius, Cornelius 9
Valla, Lorenzo 4
Vellerus, Cornelius 2
Vernulalus, Nicolai 1
Vicelmann, F. 1
Victorinus, M. F. 1
Victorius, Petrus 1
Vida, M. G. 6
Vietor, T. 1
Villanicentius 2
Villichius, Jodochus 6
Viperanus, J. A. 2
Vives, L. 3
Voellus, Joannes 1
Vossius, G. J. 19
Voytius 1

Wasserleider, Goswinus 1
Westhemer, Bartholomaeus 8
Wigand[us], J. 1
Wolf, Hyeronimus 1

A regisztrált alkotások mind a retorikai irodalom primer praeceptum „műfajába" tartoznak, már amennyire lehetséges volt ennek egyértelmű elkülönítése, ugyanis nagyon gyakori tárgyalt korszakunkban az olyan antik szövegkiadás, vagy exegetikai Szentírás-értelmező munka, melynek kommentálása valójában teoretikusan megfogalmazott önálló retorikai elvek különböző mértékű kifejtését, megalkotását valósította meg. Ezért nem szerepelnek anyaggyűjtésünkben Cicero és más ókori rétorok művei. Ugyanakkor természetesen helyet kaptak a homiletikai munkák, hiszen ez a korszak a retorikai műveltség szerves részének tekintette a prédikációelméletet. Gondot okozott a poétikai munkák elkülönítése, hiszen a korszak maga is nehezen választotta szét a retorikát és a poétikát, ugyanakkor olyan szerzők is vannak, akik a poétika és retorika szoros kapcsolatát hirdették. Ugyancsak sok nehézséget okozott a nemzeti nyelvű és az ellatinosított alakú személynevek kapcsolata, azonosítása. Számos esetben nem sikerült fölkutatni a nemzeti nyelvű névváltozatot.

Természetes, hogy ezzel az összesítéssel megteremtett adatbázis *csak viszonylagos megállapításokra jogosít föl bennünket*, eredményeink csak relatív számokon nyugszanak, hiszen adataink sokszor hiányos és nehezen értelmezhető forrásokból származnak; a kutatás újabb forrásokat tárhat föl a jövőben, amelyek módosíthatják a táblázat számértékeit. Számos olyan könyvtártörténeti kutatási kérdés merül föl, amelyek behatóbb vizsgálata talán precízebb adatokhoz segíthette volna összegezésünket, ezeket a szempontokat azonban eleve el kellett hárítanunk, mivel merőben más studium kompetenciájába tartoznak. Az így kialakult adatok azonban kétségtelenül tükrözik a meghatározó folyamatok jellemzőit, az alaptendenciákat, ahol Melanchthon és Ramus szellemi hatása látszik mértékadónak, de a kötetben szereplő más szerzők is kellő mértékben reprezentáltak.

Az összesítés elkészítéséhez az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (Sorozatszerkesztő *Keserű Bálint*) c. sorozat következő köteteit használtuk föl:

11. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése.* (Sajtó alá rend., függelék: HERNER János, MONOK István.) Szeged, 1983. 645 p.

12. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke.* (Kísérőtanulmánnyal közreadja: BERLÁSZ Jenő. Sajtó alá rend., mutató: KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. Munkatárs: Varga András.) Szeged, 1984. 343 p.

13. *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1567).* Sajtó alá rend. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. IX, 259 p.

Die Bibliothek Sambucus. Katalog Bibliothecae Ioannis Sambuci Catalogus Librorum 1587. Hrsg. István MONOK, Szeged, 1992. 282 p.

13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1580–1721).* Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. (Szerk. MONOK István) Szeged, 1992. VII, 329 p.

14. *Partiumi könyvesházak. 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)* Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. (A kötetet és a mutatókat összeáll. MONOK István, VARGA András). Bp.–Szeged, 1988. 588 p.

15. *Kassa város olvasmányai. 1562–1731.* Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gá-

bor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. (Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. MONOK István) Szeged, 1990, XII, 226 p.

16/1. *Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604).* (Szerk. MONOK István) Szeged, 1991. 171 p.

16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. MONOK István. Szeged, 1991. X, 246 p.

16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757* Sajtó alá rendezte MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. XVI, 375 p.

17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár,* Sajtó alá rendezte: Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. Szerk. MONOK István, VARGA András. Szeged, 1990. XIV, 330 p.

17/2. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II. Nagyszombat 1632–1690.* Sajtó alá rendezte: FARKAS Gábor Farkas, Szeged, 1997. 381 p.

18/1. *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) (1535–1721)* Herausgegeben von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende, Szeged, 1994. XI, 578 p.

18/2. *Lesestoffe in Westungarn II.Kőszeg (Guns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740* Herausgegeben von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler, Szeged, 1996. 312 p.

MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, 1996. LII, 285 p.

SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Olvasmánytörténeti Dolgozatok I. Szeged, 1991. 116 p.

Irodalomtörténeti bibliográfia XVI–XVII. századi retorikákhoz

(Válogatott, ajánló bibliográfia, az 1997-es évvel lezárva)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Áttekintő művek

1. Eugen BADER, *Rede-Rhetorik, Schreib-Rhetorik, Konversationsrhetorik: eine historisch systematische Analyse*, Tübingen: Narr, 1994 (Freiburg i. Br., Diss. 1993), 249 S.
2. BÁN Imre, *Retorica e barocco*, FK, 1956, 498–508.
3. – *A barokk*, bev., vál., ford., magy. BÁN Imre, Bp., 1962, 1963², 1968³.
4. – *Irodalomtörténeti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72).
5. – *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* = B. I., *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1976, 89–115.
6. BARNER, Wilfried, *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen: Niemeyer, 1970.
7. Friedrich Wilhelm BARTHOLD, *Geschichte der Fruchtbringenden Gesellschaft: Sitten, Geschmacksbildung und schöne Redekünste deutscher Vornehmen vom Ende des XVI-ten bis über die Mitte des XVII-ten Jahrhunderts*, Berlin, 1848.
8. Peter BAYLEY, *French Pulpit Oratory 1598–1650: A Study in Themes and Styles, with a Descriptive Catalogue of Printed Texts*, Cambridge: Cambridge UP, 1980.
9. Manfred BEETZ, *Rhetorisches Textherstellen als Problemlösen. Ansätze zu einer linguistisch orientierten Rekonstruktion von Rhetoriken des 17. und 18. Jahrhundert*, LiLi 11(1981) H. 43/44, 164–191.
10. Irene BEHRENS, *Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst, vornehmlich vom 16–19. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der poetischen Gattungen*, Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 92(1940), Halle/Saale.
11. Rudolf BEHRENS, *Französischsprachige rhetorische Theoriebildung im 17. und frühen 18. Jahrhundert: Eine Auswahlbibliographie*, Zeitschrift für französiche Sprache und Literatur, 88(1978), 326–353.
12. Dieter BREUER und Günther KOPSCH, *Rhetoriklehrbücher des 16. bis 20. Jahrhunderts. Eine Bibliographie. Rhetorik. Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16–20.* Jahrhundert. Hrsg. Helmut SCHANZE. Frankfurt am Main, Akad. Verl. Ges. Athenaion 1974, 217–55.
13. Andrew BREEZE, Jacqueline GLOMSKI, *An Early British Treatise upon Education: Leonard Cox's „De erudienda iuventute" (1526)*, Humanistica Lovaniensia, 40(1991), 112–167.
14. Dietrich BRIESEMEISTER, *Rhetorik und Humanismus in Spanien* = *Renaissance-*

Rhetorik = Renaissance rhetoric, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin; New York: de Gruyter, 1993, 92–106.
15. *Retorica e barocco: Atti del III. Congresso Internazionale di Studi Umanistici, Venezia, 15–18 giugno 1954*, a cura di Enrico CASTELLI, Roma, 1955, 119–195.
16. Terence CAVE, *The Cornucopean Text: Problems of Writing in the French Renaissance*, Oxford: Clarendon Press, 1979. (copia verborum)
17. Rosalie L. COLIE, *The Resources of Kind: Genre Theory in the Renaissance*, ed. Barbara K. LEWALSKI, Berkley/ Los Angeles/ London: University of California Press, 1973.
18. Brian P. COPENHAVER, *The Historiography of Discovery in the Renaissance: The Sources and Composition of Polydore Vergil's „De inventoribus rerum"*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 51(1978), 192–214.
19. Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, 1954², [4. fejezete magyarul: E. R. CURTIUS, *A retorika* (1948), ford. MOLNÁR Andrea, Pompeji, 1991/2, 97–125.]
Ism. – BÁN Imre, ItK, 1954, 442–452.
20. Klaus DOCKHORN, *Rhetorica movet: Protestantischer Humanismus und karolingische Renaissance = Rhetorik. Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16–20.* Jahrhundert. Hrsg. Helmut SCHANZE. Frankfurt am Main: Akad. Verl. Ges. Athenaion, 1974, 17–42.
21. Marjorie DONKER, George M. MULDROW: *Dictionary of Literary Rhetorical Conventions of the English Renaissance*. Westport, CT : Greenwood P, 1982. xvi, 268 pp.
22. DURZSA Sándor, *Az appositio mint középkori stíluskategória az ars dictandi tanításában*, ItK, 1971, 3–23.
23. Joachim DYCK, *Ornatus und decorum im protestantischen Predigtstil des 17. Jahrhunderts*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 94 (1965), 225–236.
24. – *Philosoph, Historiker, Orator und Poet. Rhetorik als Verständnishorizont der Literaturtheorie des XVII. Jahrhunderts*, Arcadia, 4 (1969), 1–15.
25. – *Ticht-Kunst: Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition*. Tübingen – Max Niemeyer, 1990, 234 pp.
26. *Rhetorik der frühen Neuzeit. = Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch*, Band 10. Hrsg. Joachim DYCK, Walter JENS und Gert UEDING. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991, VIII, 196 S.
27. Susan Gilkeson FIGGE, *The Theory of the Conceit in Seventeenth Century German Poetics and Rhetoric*. 1974. Stanford University.
28. Ludwig FISCHER, *Gebundene Rede: Dichtung und Rhetorik in der literarischen Theorie des Barock in Deutschland*, Tübingen, 1968.
29. Roselyn L. FREEDMAN, (comp.): *A Bibliography for Sixteenth Century English Rhetoric*, Rhetoric Society Quarterly, 1981, 118–133.
30. Marc FUMAROLI, *L'Age de l'éloquence: Rhétorique et „res literaria" de la Renaissance au seuil de l'époque classique*, Genève: Droz, 1980.
31. Jutta GOHEEN, *Rhetorik oder Rhetoriken?*, Carleton Germanic Papers 23(1995) 1–7.

32. Paul HANKAMER, *Die Sprache, ihr Begriff und ihre Bedeutung im XVI. und XVIII. Jahrhundert*, Bonn, 1927.
33. Gerhard HÄRLE, *Reinheit der Sprache, des Herzens und des Leibes. Zur Wirkungsgeschichte des rhetorischen Begriffs »puritas« in Deutschland von der Reformation bis zur Aufklärung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996. XII, 293 S.
34. HELESZTA Éva, *A retorikai esztétika*, FK, 1995/2, 58–83.
35. *Francia és angol poétikák 1392–1603*. Kézirat, szerk. HORVÁTH Iván, Szeged, 1975.
36. Peter JEHN (Hrsg.), *Toposforschung*, Frankfurt, 1972.
37. Volker KAPP, *Rhetorische Theoriebildung im Frankreich des 17. und 18. Jahrhunderts: Methodologische Randbemerkungen mit Nachträgen zu einer Auswahlbibliographie von R. Behrens*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 89 (1979), 195–210.
38. – *Die Rhetorik im Frankreich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert = Die Macht des Wortes: Aspekte gegenwärtiger Rhetorikforschung*, Hrsg. Carl Joachim CLASSEN, Heinz-Joachim MÜLLENBROCK, Marburg, 1992, 81–94.
39. Wolfgang KAYSER, *Der rhetorische Grundzug von Harsdörffers Zeit und die gattungsgebundene Haltung* = Richard ALEWYN (Hrsg.), *Deutsche Barockforschung. Dokumentation einer Epoche*, Köln–Berlin, 1964, 324–335.
40. KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 561–576.
41. William J. KENNEDY, *Rhetorical norms in Renaissance literature*, New Haven and London: Zale UP, 1978.
Ism. – Michael McCANLES, Diacritics 10 (1980), 77–87.
Ism. – Leonard R. N. ASHLEY, Bibliothéque d'humanisme et de renaissance 42(1980) 698–700.
42. KIBÉDI VARGA Áron, *Rhétorique et littérature: Études de structures classiques*, Paris: Didier, 1970.
43. Dilwyn KNOX, *Order, Reason and Oratory: Rhetoric in Protestant Latin Schools = Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, London–New York, 1994, 63–80.
44. *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, vál. kiad. KOLTAY-KASTNER Jenő, bev. BÁN Imre, Bp., 1970 (Az Irodalomelmélet Klasszikusai, 2).
45. *Rhetorik*. Hrsg. Josef KOPPERSCHMIDT. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990[2], Bd 1. *Rhetorik als Texttheorie*, 1990, 508 S. Bd 2. *Wirkungsgeschichte der Rhetorik*. 1991. 464 S.
Ism. – Armin SCHOLL, Publizistik 36 (1991), 276–277 [zu Bd 1].
46. Martin KRAMER, *Rhetorikunterricht und dramatische Struktur: Am Beispiel der consultationes = Stadt, Schule, Universität, Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Albert SCHÖNE, München, 1976, 261–294.
47. Paul Oskar KRISTELLER, *Studien zur Geschichte der Rhetorik und zum Begriff des Menschen in der Renaissance*. Göttingen, 1981.
Ism. – Helmuth GRÖSSING, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichts-forschung 90(1982), 185–186.
Ism. – J. M. WEISS, Bibliothéque d'Humanisme et Renaissance 45(1983), 550–551.

Ism. – Haijo J. WESTRA, Mittellateinisches Jahrbuch 19 (1984), 313–314.
Ism. – Elizabeth Story DONNO, Renaissance Quarterly 38 (1985), 315–319.
48. Hans Henrik KRUMMACHER, *Das barocke Epicedium. Rhetorische Tradition und deutsche Gelegenheitsdichtung im 17. Jahrhundert*, Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft 18 (1974), 89–147.
49. Jean LAFOND, *La pensée religieuse et la rhétorique de la sentence-maxime dans le littérature française de XVIIe siècle*, Wolfenbütteler Forschungen, 13 (1981), 115–128.
50. Richard A. LANHAM, *The Motives of Eloquence: Literary Rhetoric in the Renaissance*, New Haven, 1976.
51. Hans Joachim LANGE, *Aemulatio veterum sive de optimo genere dicendi. Die Entstehung des Barockstils im XVI. Jahrhundert durch eine Geschmacksverschiebung in Richtung der Stile des manieristischen Typs*. Bern: H. Lang/Frankfurt am Main: P. Lang, 1974 (Europäische Hochschul-schriften. Reihe 1, Bd. 99.).
52. Gerard LeCOAT, *The Rhetoric of the Arts, 1550–1650.*, European University Papers, 18/3. Bern: H. Lang, 1975.
53. Barbara Kiefer LEWALSKI, *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*, Princeton, N. J.: Princeton UP, 1979.
54. Valerie LUCAS (comp.): *Rhetoric: A Bibliography of Principal Texts for the English Renaissance*. Rhetoric Society Quarterly, 1981 Summer, 11:3, 191–192.
55. *Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, London–New York: St. Martin's Press, 1994.
Ism. – Marc van der POEL, Rhetorica, 13 (1995), Heft 2, 213–217.
56. John McMANAMON, *Funeral Oratory and the Cultural Ideals of Italian Humanism.*, Chapel Hill–London, 1989.
57. John MONFASANI, *Three Notes on Renaissance Rhetoric*, Rhetorica, (5) 1987, 107–118.
58. *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, X, 472 S.
59. Diane PARKIN SPEER, *Freedom of Speech in Sixteenth Century English Rhetorics*, The Sixteenth Century Journal, Kirksville, MO (SCJ). 1981 Fall, 12:3, 65–83.
60. Heinrich F. PLETT, *Englische Rhetorik und Poetik 1479–1660. Eine systematische Bibliographie*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985.
61. *Renaissance-Rhetorik = Renaissance rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, ix.
Ism. – Joachim KNAPE, Arcadia, 29 (1994), 323–324.
Ism.. – Marc van der POEL, Rhetorica, 13 (1995), Heft 2, 213–217.
Ism. – Etudes Germaniques, 1997/3, 482–483.
62. José RICO VERDÚ, *La retórica española de los siglos XVI y XVII*, Madrid, 1973.
63. Theodor RUCKTÄSCHEL, *Einige Arts Poétiques aus der Zeit Ronsard's und Malherbe's: Ein Beitrag zur Geschichte der französischen Poetik des 16. und 17. Jahrhunderts*, Leipzig: Gustav V. Fock, 1889.
64. Giuseppe SAITTA, *La scolastica del secolo XVI*, Torino, 1911.
65. Helmut SCHANZE, *Problems and Trends in the History of German Rhetoric to 1500. = Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, 105–125.

66. – *Vom Manuskript zum Buch: Zur Problematik der 'Neuen Rhetorik' um 1500 in Deutschland*, Rhetorica, 1983 Autumn, 1:2, 61–73.
67. *Rhetorik. Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16–20. Jahrhundert*, Hrsg. Helmut SCHANZE. Frankfurt am Main Akad. Verl. Ges. Athenaion 1974, 355 S.
68. Volker SINEMUS, *Poetik und Rhetorik im frühmodernen Staat: Sozialgeschichtliche Bedingungen des Normenwandels im 17. Jahrhundert*, Göttingen, 1978.
69. Thomas O. SLOANE, *Reinventing inventio*, College English 51 (1989), 461–473.
70. Lee A. SONNINO, *A Handbook to Sixteenth-Century Rhetoric*, London: Routledge & Kegan Paul, 1968.
71. C. STANFORD, *„The Renaissance." Historical Rhetoric: An Annotated Bibliography of Sources in English*, ed. Winifred B. HORNER, Boston, Mass.: G. K. Hall, 1980, 117–130.
72. Birgit STOLT, *Wortkampf: Frühneuhochdeutsche Beispiele zur rhetorischen Praxis*, Frankfurt: Athenäum, 1974 (Respublica Literaria, 8).
73. Ursula STÖTZER, *Deutsche Redekunst im 17. und 18. Jahrhundert*, Halle/Saale, 1962.
74. Gerhardt STRECKENBACH, *Stiltheorie und Rhetorik der Römer im Spiegel der humanistischen Schülergespräche*. Göttingen: Gratia, 1979. VIII, 252 S.
Ism. – Wilhelm KÜHLMANN, Rhetorik 2 (1981) 182–184.
Ism. – James Michael WEISS, Bibliothéque d'Humanisme et Renaissance 45 (1983) 189–190.
75. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita ... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6).
76. – *A toposz-kutatás kérdéseihez*, Literatura, 1975, 66–73.
77. – *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984 (Irodalomtudomány és Kritika)
78. – *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 637–656.
79. *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981 (A magyar kritika évszázadai I.).
80. John F. TINKLER, *Renaissance Humanism and the 'Genera Eloquentiae'*, Rhetorica 5 (1987), 279–309.
81. Charles TRINKAUS, *The Question of Truth in Renaissance Rhetoric and Anthropology = Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Princeton. 1983, 207–220.
82. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING. Mitbegründet von Walter JENS. Redaktion Gregor KALIVODA, Heike MAYER, Franz Hubert ROBLING, Thomas ZINSMAYER. Tübingen: Max Niemeyer Verlag Bd. 8. (Bd. 1. – 1992, Bd. 2. – 1994, Bd. 3. – 1996.)
Ism. – Wolfram AX, Göttingische Gelehrte Anzeigen, 247 (1995) Heft 1–2, 131–151. [zu Bd. 1. 1992]
Ism. – Karl Heinz GÖTTERT, Zeitschrift für deutsche Philologie 114 (1995) Heft 3, 458–463. [zu Bd. 1. 1992]
Ism. – Volker KAPP, Literaturwissenschaftliches Jahrbuch, 36 (1995) 417–421. [zu Bd. 2. 1994]

83. *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik"*, Hrsg. Gert UEDING. Tübingen: Max Niemeyer 1991, VII, 379 S. (Rhetorik-Forschungen, 1).
84. Gert UEDING, *Aufklärung über Rhetorik: Versuche über Beredsamkeit, ihre Theorie und Praktische Bewährung*. Tübingen: Niemeyer 1992 (Rhetorik Forschungen, 4), 240.
Ism. – Bo ANDERSSON, Lessing yearbook, 26 (1994) 235–236.
85. Bernard WEINBERG, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, Chicago, 1961.
86. Matthias WESSELER, *Die Einheit von Wort und Sache. Der Entwurf einer rhetorischen Philosophie bei Marius Nizolius*, München, 1974.

Ars memoria

87. Mary J. CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study of Memory in Mediaeval Culture*, Cambridge, 1990.
88. Monika GOMILLE, *Gedächtnisbilder der Klugheit (Prudentia) in humanistischer Tradition = Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Hrsg. Aleida ASSMANN, Dietrich HARTH, Frankfurt/Main, 1993 (Fischer Wissenschaft), 218–242.
89. Barbara KELLER, *Mnemotechnik als kreatives Verfahren im 16. und 17. Jahrhundert, = Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Hrsg. Aleida ASSMANN, Dietrich HARTH, Frankfurt/Main, 1993 (Fischer Wissenschaft), 200–217.
90. Joachim KNAPPE: *Die Stellung der 'memoria' in der frühneuzeitlichen Rhetoriklehre. = Ars memorativa. Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Gedächtniskunst 1400–1750.*, Hrsg. Jörg Jochen BERNS, Wolfgang NEUBER, Tübingen: Niemeyer 1993. 274–285. (Frühe Neuzeit, 15).
91. Heinrich F. PLETT, *Topik und Memoria= Topik. Beiträge zur interdisziplinären Diskussion*, ed. Dieter BREUER/Helmut SCHANZE, München: Fink, 1981, 307–333.
92. – *Ars memorativa: Mnemonic Architecture and English Renaissance Literature*, Texte 8/9(1989), 147–158.
93. – *Topothesia memorativa: Imaginäre Architektur in Renaissance und Barock = Kunstgriffe: Auskünfte zur Reichweite von Literaturtheorie und Literaturkritik: Festschrift für Herbert Mainusch*, ed. U. HORSTMANN, W. ZACH, Frankfurt–Bern, 1990. 294–312.
94. Paolo ROSSI, *Clavis Universalis: Arti mnemoniche e logica combinatoria da Lullo a Leibniz*, Mailand: Ricciardi, 1960.
95. Frances A. YATES, *The Art of Memory*. London/Chicago: Routledge & Kegan Paul, 1966. Németül: *Gedächtnis und Erinnern: Mnemonik von Aristoteles bis Shakespeare*, Weinheim: VCH-Acta Humaniora, 1990.

96. Renato BARILLI, *Poetica e Retorica*, Mailand: Mursia, 1969.
97. Jean FUZIER, *Rhetoric versus Rhetoric: A Study of Shakespeare's Julius Caesar, Act III, Scene 2.*, Cahiers Élisabéthains 5 (1974), 26–75.
98. Alex L. GORDON, *The Ascendancy of Rhetoric and the Struggle for Poetic in Sixteenth-Century France = Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, 376–384.
99. Frank-Rutger HAUSMANN, *Französische Renaissance-Rhetorik: Das Wechselspiel von praktischer Redekunst und poetologischer Reflexion = Renaissance-Rhetorik = Renaissance rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 59–72.
100. Joachim KNAPE, *Rhetorizität und Semiotik – Kategorientransfer zwischen Rhetorik und Kunsttheorie in der Frühen Neuzeit = Intertextualität in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN/W. NEUBER, Bern etc. 1994, 507–532.
101. Jan LINDHARDT, *Rhetor, poeta, historicus: Studien über rhetorische Erkenntnis und Lebensanschauung im italienischen Renaissancehumanismus*, Leiden, 1979.
102. Kees MEERHOFF, *Rhétorique et poétique au XVIe siècle en France: Du Bellay, Ramus et les autres*, Leiden: Brill, 1986.
103. Wolfgang G. MÜLLER, *Ars Rhetorica und Ars Poetica: Zum Verhältnis von Rhetorik und Literatur in der englischen Renaissance = Renaissance-Rhetorik = Renaissance rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin; New York: de Gruyter, 1993, 225–244.
104. Gerhard REGN: *Mimesis und autoreferentieller Diskurs: Zur Interferenz von Poetik und Rhetorik in der Lyriktheorie der italienischen Spätrenaissance* = Wolf Dieter STEMPEL/ Karlheinz STIERLE (ed.), *Die Pluralität der Welten: Aspekte der Renaissance in der Romania*, München: Fink, 1987. 509 pp.
105. Michel SIMONIN (ed.), *Traités de poétique et de rhétorique de la Renaissance*. Introd. Francis GOYET, Paris: Livre de Poche Classique, 1990.
106. Francesco TATEO, *„Retorica" e „Poetica" fra Medievo e Rinascimento*, Bari: Adriatica Editrice, 1960.
107. Bernard WEINBERG, (ed), *Trattati di poetica e retorica del Cinquecento*, 4 vols. Bari: Laterza, 1970–1974 (Scriptori d'Italia, 247, 248, 253, 258).
108. Jörg WILLWOCK, *Rhetorik und Poetik. Theoretische Grundlagen der Literatur = Propyläen Geschichte der Literatur. Literatur und Gesellschaft der westlichen Welt*, Berlin (West): Propyläen Verlag 3: Renaissance und Barock. 1400–1700. Bd 3 (1984), 98–120, 561.
109. Paul ZUMTHOR, *Le Masque et la lumière: La Poétique des grands rhétoriqueurs*, Paris: Seuil, 1978.

110. *Rodolphus Agricola Phrisius: 1444–1485. Proceedings of the International Conference at the University of Groningen, 28–30 October 1985*, ed. F. AKKERMAN/ A. J. VANDERJAGT, Leiden: Brill, 1988.
111. Lisa JARDINE, *The Place of Dialectic Teaching in Sixteenth-Century Cambridge*, Studies in the Renaissance 21 (1974), 31–62.
112. John MONFASANI, Peter MACK, *Renaissance Argument: Valla and Agricola in the Traditions of Rhetoric and Dialectic*, Rhetorica, 1995/ 91–98.
113. Lothar MUNDT, *Agricolas De inventione dialectica – Konzeption, historische Bedeutung und Wirkung* = Wilhelm KÜHLMANN (Hg.), *Rudolf Agricola 1444–1485*, Frankfurt a. M., 1994, 83–146.
114. VASOLI, Cesare, *La dialettica e la retorica dell'Umanesimo: „Invenzione" e „Metodo" nella cultura del XV e XVI secolo*. Mailand: Feltrinelli, 1968.
115. Brian VICKERS, *In Defence of Rhetoric*, Oxford, 1990, 276–286. (dialektika és retorika határa)

Retorika és logika

116. BARTÓK István, *XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikatörténeti tanulságai*, ItK, 1991, 1–25.
117. Manfred BEETZ, *Rhetorische Logik. Prämissen der deutschen Lyrik im Übergang vom 17. zum 18. Jahrhundert*. Tübingen, 1980.
Ism. – Knut KIESANT, Zeitschrift für Germanistik 3 (1982) 488 491.
Ism. – Henry FULLENWIDER, Lessing yearbook 14 (1982) 269 270.
Ism. – Hanspeter MARTI, Rhetorik 3 (1983) 151 155.
Ism. – W.Gordon MARIGOLD, Germanic notes 14 (1983) 28 29.
Ism. – Friedrich GAEDE, Monatshefte 75 (1983) 430 431.
Ism. – Barbara BAUER, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 9 (1984), 215 227.
118. Marie-Luce DEMONET–LAUNAY, André TOURNON, Jean-Claude MARGOLIN, *Logique et litterature à la Renaissance*, h. n., é. n.
Ism. – Renaissance and Reformation, 1996/3, 82–86.
119. Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England, 1500–1700.*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1956.
120. Kees MEERHOFF, *Logic and Eloquence?*, Argumentation, 5 (1991), 357–374.
121. Wilhelm RISSE, *Die Logik der Neuzeit.* (1. 1500–1640), Stuttgart-Bad Canstatt, 1964.

122. Terence CAVE; Ann MOSS, *Printed Commonplace-Books and the Structure of Renaissance Thought*, h. n., é. n.
Ism.. – Rhetorica, 1997/3, 337–341.
123. Joachim DYCK, *Rhetorische Argumentation und poetische Legitimation. Zur Genese und Funktion zweier Argumente in der Literaturtheorie des 17. Jahrhunderts*, = *Rhetorik. Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16–20. Jahrhundert*, Hrsg. Helmut SCHANZE, Frankfurt am Main: Akad. Verl. Ges. Athenaion 1974, 69–84.
124. Myron GILMORE, *De modis disputandi: The Apologetic Works of Erasmus* = *Florilegium Historiale: Essays Presented to Wallace K. Ferguson*, ed. J. G. ROWE/ W.H. STOCKDALE, Toronto: Toronto UP, 1971, 62–88.
125. Robert JAMISON/ Joachim DYCK, *Rhetorik, Topik, Argumentation. Bibliographie zur Redelehre und Rhetorikforschung im deutschsprachigen Raum 1945–79/80.*, Stuttgart, Bad Cannstatt 1983.
Ism. – Joseph KOPPERSCHMIDT, Publizistik 29 (1984) 123 127.
126. Sr. Joan Marie LECHNER, *Renaissance Concepts of the Commonplaces*, New York: Pageant, 1962.
127. Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Über die Leistungsfähigkeit topischer Kategorien – unter ständiger Rücksichtnahme auf Renaissance-Philosophie = Renaissance-Rhetorik = Renaissance rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 179–196.
128. Burt Hans SEIDENBERG, *Reflections on the Usage of the Antithesis in Seventeenth Century German Lyric Poetry*. 1968. Stanford University.
129. Thomas O. SLOANE, *Rhetorical Education and Two-Sided Argument* = *Renaissance-Rhetorik = Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 163–179.

Retorika és grammatika

130. BALÁZS János, *Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány* = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESRŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár, 4), 67–75.
131. BARTÓK István, *Valami a metaplasmusról. A grammatikától a poétika felé*, ItK, 1995, 577–585.
132. – *A humanizmustól a klassszicizmus felé (Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól)*, MKSz, 1995, 349–360.
133. John CLARK, *Dux grammaticus, Dux oratorius, Two-fold Praxis of the Whole Latine Syntaxe*, London, 1970.
134. CZEGLE Imre, *Rámista volt-e Szenci Molnár Albert?* = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESRŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár, 4), 43–48.
135. John W. O'MALLEY, *Grammar and Rhetoric in the „Pietas" of Erasmus*, The Journal of Medieval and Renaissance Studies, 18 (1988), 81–98.

136. Keith PERCIVAL, *Grammar and Rhetoric in the Renaissance = Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, 303–330.
137. PUFF/ R. CZAPLA, *„Von dem Schlüssel aller Kunsten – nemblich der Grammatica"*, h. n., é. n.
Ism. – Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen, 1997/1, 22–24.

Ciceróniánusok

138. Eugenio ASENSIO, *Ciceronianos contra Erasmistos en España. Dos momentos (1528–1560)*, Revue de littárature comparée, 1978, Avril-Décembre, 135–154.
139. Carl Joachim CLASSEN, *Cicero orator inter Germanos redivivus*, Humanistica Lovaniensia, 37 (1988), 79–114.
140. Joseph S. FREEDMAN, *Cicero in Sixteenth and Seventeenth Century Rhetoric Instruction*, Rhetorica, 1986, 227–254.
141. Marc FUMAROLI, *Rhetoric, Politics, and Society: From Italian Ciceronianism to French Classicism = Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, 253–273.
142. Donato GAGLIARDI, *Il Ciceronismo nel primo Cinquecento e Ortensio Lando*, Neapel: A. Morra, 1967.
143. Warren KIRKENDALE, *Ciceronians versus Aristotelians on the Ricercar as Exordium, from Bembo to Bach*, Journal of the American Musicological Society, 32 (1979), 1–44.
144. James M. MAY, *Trials of Character: The Eloquence of Ciceronian Ethos*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1988.
145. Christian MOUCHEL, *Cicéron et Sénèque dans la rhétorique de la Renaissance*, Marburg: Hitzeroth, 1990 (Ars Rhetorica, 3).
146. Barbara OTWINOWSKA, *Cyceronianizm polski* = Litteratura staropolska i jej zwiazki europejskie, Wroclaw–Warszawa, 1973, 99–129.
147. Walter RÜEGG, *Cicero und der Humanismus: Formale Untersuchungen über Petrarca und Erasmus*, Zürich: Rhein-Verlag, 1946.
148. Remigio SABBADINI, *Storia del Ciceronianismo*, Torino, 1885.
149. Debora K. SHUGER, *Morris Croll, Flacius Illyricus, and the Origin of Anti Ciceronianism*, Rhetorica, 1985 Autumn, 3:4, 269–284.
150. Ruth TAYLOR-BRIGGS–J. O. WARD, *Ciceronian Rhetoric in Treatise Scholion and Commentary*, h. n., é. n.
Ism. – Rhetorica, 1997/1, 219–222.
151. TÉGLÁSY Imre, *A ciceronianus viták magyarországi recepciójáról = Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1977 (Acta Iuvenum), 73–91.
152. – *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15).

153. Émile V. TELLE, *L'erasmianus sive ciceronianus. D'Étienne dolet (1535)*, Genève, 1974, 439–462.
154. VÁSÁRHELYI Judit, *Két XVI. századi magyar ciceróniánus*, ItK, 82 (1978), 277–284.
155. John O. WARD, *Renaissance Commentators on Ciceronian Rhetoric = Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, 126–173.
156. Tadeusz ZIELINSKI, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig–Berlin, 1908.

Arisztoteliánusok

157. John D. BOYD, *The Function of Mimesis and its Decline*, Cambridge: Mass.: Harvard UP, 1968, 1979[2].
158. Marvin T. HERRICK, *The Fusion of Horatian and Aristotelian Literary Criticism 1531–1555*, Urbana, 1946.
159. Andreas KABLITZ, *Intertextualität und die Nachahmungslehre der italienischen Renaissance. Überlegungen zu einem aktuellen Begriff aus historischer Sicht*, Italienische Studien 8 (1985), 27–38 (I.), 9 (1986), 19–35 (II.).
160. Charles LOHR, *Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Author Pi-Sim*, Renaissance Quarterly, 33 (1980), 623–734. (Antonius Riccobonus 1541–1599)
161. Jean Dietz MOSS, *Aristotle's Four Causes: Forgotten Topos of Renaissance Rhetoric*, Rhetoric Society Quarterly, 1987 Winter, 17:1, 71–88.
162. Bruno NARDI, *Saggi sull' aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*, Firenze, 1958.
163. Paula H. PAYNE, *Tracing Aristotle's Rhetoric in Sir Philip Sidney's Poetry and Prose*, Rhetoric Society Quarterly, 1990, 241–250.
164. TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15).

Retorika és irodalmi manierizmus

165. ÁCS Pál, *Ratio és oratio. Rimay János verstípusai = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 270–283.
166. BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom*, ItK, 74 (1970), 451–465; vagy = BÁN Imre, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1976, 168–185.
167. – *Nyéki Vörös Mátyás: Aeternitas, Örökké-valóság = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI tibor, Bp., 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3), 235–255.
168. Jürgen JAHN, *Manierismus und Rhetorik in den Trauerspielen Lohensteins*, University of Washington, 1971.
169. Victoria KAHN, *Rhetoric, Prudence and Skepticism in the Renaissance*, Ithaca, 1985.
170. Klaus-Peter LANGE, *Theoretiker des literarischen Manierismus: Tesauros und Pellegrinis Lehre von der „acutezza" oder von der Macht der Sprache*, München: Fink, 1968.

171. Laurent PERNOT, Gabriella MORETTI, *Acutum dicendi genus. Brevita, oscurita, sottigliezze e paradossi nelle tradizioni retoriche degli Stoici*, h. n., é. n.
Ism. – Rhetorica, 1997/3, 335–337.

Egyházi szónoklattanok

172. Leonid ARBUSOW, *Colores rhetorici: Eine Ausw. rhetorischer Figuren und Gemeinplätze als Hilfsmittel für akademische Übungen an mittelalterlichen Texten*, Göttingen, 1948.
173. ASHLEY, *Research Opportunities in Englis Homiletics and Rhetoric, 1500–1700*, Literary Research Newsletter 6 (1981), 143–159, 7 (1982), 12–29.
174. BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, ItK, 1981, 1–16.
175. – *Két XVII. századi magyar egyházi retorika (Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesiana, Szilágyi Tönkő Márton: Biga pastoralis)*, ItK, 1983, 447–462.
176. – *Buzinkai Mihály retorikai munkássága*, ItK, 1992, 203–220.
177. – *A casa rustica és a mechanici: Az „alacsony stílus" ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*, ItK, 1992, 569–578.
178. – *Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija)*, MKSz, 1997/2, 212–219.
179. Italo Michele BATTAFARANO, *Der arme Lazarus und der reiche Prasser: Theorie und Praxis der Predigt in Italien von Musso bis Campadelli*, Daphnis, 10 (1981), 153–192.
180. John W. BLENCH, *Preaching in England in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries: A Study of English Sermons, 1450–c.1600*, Oxford: Blackwell / New York: Barnes & Noble, 1964.
181. BORBÁTH Dániel, *Medgyesi Pál homiletikája és Geleji Katona Istvánnal folytatott homiletikai vitája*, Ref. Szemle, 1961, 282–293.
182. Dieter BREUER, *Der Prediger als Erfolgsautor: Zur Funktion der Predigt in 17. Jahrhundert*, Vestigiae Bibliae, 3, Zur Geschichte der Predigt, 1981, 31–48.
183. Reinhard BREYMAYER, *Die Erbauungsstunde als Forum pietistischer Rhetorik= Rhetorik. Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16–20. Jahrhundert*, Hrsg. Helmut SCHANZE, Frankfurt am Main Akad. Verl. Ges. Athenaion 1974, 87–104.
184. CAPLAN, *'Henry of Hesse' on the Art of Preaching*, Proceedings of the Modern Langauge Association, 48(1933), 340–361.
185. – *Classical Rhetoric and the Mediaeval Theory of Preaching = Historical Studies of Rhetoric and Rhetoricians*, ed. R. F. HOWES, New York, 1961.
186. Th. M. CHARLAND, *Artes Praedicandi, Contribution a l' Historie de la Rhetorique au Moyen-Age*, Paris–Ottawa, 1936.
187. CONNORS, *The History of Homiletic Theory = New Catholic Encyclopedia*, 11. New Zork, 1967, 690–697.
188. Georgiana DONAVIN, *„De sermone sermonem fecimus": Alexander of Ashby's De artificioso modo predicandi*, Rhetorica, 1997/2, 279–297.

189. DÖMÖTÖR Ákos, *A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns igehirdetésben*, TheolSz, 1985, 326–334.
190. – *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992 (Folklór Archívum, 19).
191. *A Late Mediaeval Tractate on Preaching = Studies in Rhetoric and Public Speaking in Honour of James Albert Winans*, ed. A. M. DRUMMOND, New York, 1962, 61–90.
192. Joachim DYCK, *Ornatus und Decorum im protestantischen Predigtstil des 17. Jahrhunderts*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 94(1965), 225–236.
193. – *The first German Treatise on Homiletics. Erasmus Sarcers 'Pastorale' and Classical Rhetoric. Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*. Ed. by James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, 221–237.
194. Roger EDGEWORTH, *Sermons Very Fruitfull, Godly, and Learned: Preaching in the Reformation, c. 1535–1553*, ed. Janet WILSON, Cambridge, 1993.
195. EVANS, *The Ars Praedicandi of Johannes Reuchlin (1455–1522)*, Rhetorica, 1985, 99–104.
196. Sander L. GILMAN, *The parodic sermon in European Perspective. Aspects of Liturgical Parody from the Middle Ages to the Twentieth Century*. Wiesbaden: Steiner 1974 (Beiträge zur Literatur des 15. 18. Jahrhunderts, 6), X, 243 S., 48 Taf.
197. Erhardt GUTTGEMANS: *In welchem Sinne ist Lukas 'Historiker'? Die Beziehungen von Luk 1, 1 4 und Papias zur antiken Rhetorik*, Linguistica Biblica: Interdisziplinare Zeitschrift fur Theologie und Linguistik, 1983 Dec., 9–26.
198. Wolfgang HEGEWALD, *Zur Bedeutung des Poetischen für Prediger und Predigt*, Rhetorik 5 (1986), 39–60.
199. Albert Fager HERR, *The Elizabethan Sermon: A Survey and a Bibliography*, Philadelphia: University of Pennsylvania, 1940.
200. Urs HERZOG, *Geistliche Wohlredenheit: Die katholische Barockpredigt*, München, 1991.
201. Hans HÜBNER, *Die Rhetorik und die Theologie: Der Römerbrief und die rhetorische Kompetenz des Paulus = Die Macht des Wortes: Aspekte gegenwärtiger Rhetorikforschung*, Hrsg. Carl Joachim CLASSEN, Heinz-Joachim MÜLLENBROCK, Marburg, 1992, 165–179.
202. Peter KAWERAU, *Die Homiletik des Andreas Hyperius*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 71 (1960), 66–81.
203. KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, ItK, 1992, 381–399.
204. – *Genus dicendi – genus docendi: Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, Hrsg. Paul KÁRPÁTI, László TARNAI, Berlin–Budapest, 7 (1994), 50–76.
205. – *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai = Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Universitas Kiadó, Bp., 1996, (Historia Litteraria, 3), 143–158.
206. George A. KENNEDY, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. London: Croom Helm 1980, XII, 291 S.

207. – *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, Chapel Hill : U. of North Carolina P, 1984. x, 171 pp.
208. Robert G. KLEINHANS, *Erasmus' Doctrine of Preaching: A Study of the Ecclesiastes, sive De Ratione Concionandi*, Diss. Princeton Theological Seminary, 1968.
209. Janis KRESLINS, *Dominus narrabit in scriptura populorum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*, Wiesbaden, 1992 (Wolfenbütteler Forschungen, 54), 51–64.
210. James J. MURPHY, *Rhetoric in the Middle Ages, Berkeley–Los Angeles–London*, 1974.
211. John W. O'MALLEY, *Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine, and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court*, c. 1450–1521, Durham, N. C.: Duke UP, 1979.
212. – *Content and Rhetorical Forms in Sixteenth-Century Treatises on Preaching*= *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, 238–252.
213. Otto GERT, *Predigt als Rede: Über die Wechselwirkungen von Homiletik und Rhetorik*, Stuttgart, 1976.
214. – *Zur Kritik am rhetorischen Predigtverständnis = Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch*, Hrsg. Joachim DYCK, Walter JENS/ Gert UEDING. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 5(1986), 1–12.
215. RAVASZ László, *A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században*, Theológiai Szaklap 1913, 262–284.
216. – *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*, Pápa, 1915.
217. Dorothea ROTH, *Die mittelalterliche Predigttheorie und Manuale Curatorum des Johann Ulrich Surgant*, Basel und Stuttgart, 1956.
218. Martin SCHIAN, *Die lutherische Homiletik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Theologische Studien und Kritiken, 72 (1899), 62–94.
219. Johannes Baptist SCHNEYER, *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern: Eine Homiletik aus scholastischen Prothemen*, München, 1968.
220. Franz Günther SIEVEKE, *Eloquentia sacra. Zur Predigttheorie des Nicolaus Caussinus S. J. = Rhetorik. Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16–20. Jahrhundert.* Hrsg. Helmut SCHANZE. Frankfurt am Main, Akad. Verl. Ges. Athenaion 1974, 43–68.
221. Debora K. SHUGER, *Sacred Rhetoric: The Christian Grand Style in the English Renaissance*, Princeton, N. J.: Princeton UP, 1988.
222. Birgit STOLT, *Docere, delectare und movere bei Luther: analysiert anhand der 'Predigt, dass man Kinder zur Schulen anhalten solle' = Rhetorik*, Hrsg. Josef KOPPER-SCHMIDT, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990^2, Bd. 1, 415–447.
223. TÓTH Mihály, *A magyar protestáns egyházszónoklat történelme I.*, Debrecen, 1864.
224. Horst UERPMANN und Hans Dieter FISCHER, *Rhetorische Elemente im kerygmatischen Diskurs: Bemerkungen zur Sprache der Predigt = Dialog: Festschrift fur Siegfried Grosse*, ed. Gert RICKHEIT–Sigurd WICHERT, Tubingen: Niemeyer, 1990.

225. URAY Piroska, *Szenci Molnár Albert prédikációfordításainak helye irodalmunkban* = *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, HARGITTAY Emil (szerk.), Bp., 1977, 131–132.
226. James Michael WEISS, *Ecclesiastes and Erasmus: The Mirror and the Image*, Archiv für Reformationsgeschichte 65 (1974), 83–108.
227. Hermann WIEGMANN, *Thesen zum Verhältnis von Theologie und Rhetorik* = Gert UEDING, (ed.). *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Problem des „Historischen Worterbuchs der Rhetorik"*, Tubingen: Niemeyer, 1991. 388 pp.
228. Franz Josef WORSTBROCK, Monika KLAES, Jutta LUTTEN, Emil J. POLAK, *Repertorium der Artes dictandi des Mittelalters. Teil I: Von den Anfangen bis um 1200.*, h. n., é. n.
Ism. – Arbitrium, 1997/1, 24–26.

Jezsuita retorikaelmélet

229. Barbara BAUER, *Jesuistische „ars rhetorica" im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Mainin, 1986.
Ism. – Fidel RÄDLE, Arbitrium 1988, 159–163.
Ism. – Jutta SANDSTEDE, Rhetorik 8 (1989), 123–125.
Ism. – Wolfgang NEUBER, Zeitschrift für Deutsche Philologie 108 (1989), 615–617.
230. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).
231. Thomas FEIGENBUTZ, Andreas REICHENSPERGER, *Barockrhetorik und Jesuitenpädagogik: Niccolo Vulcano: Sagata Pallas sive pugnatrix eloquentia. Edition mit Einleitung, Übersetzung und Kommentar. 2 Bde. Bearb.* h. n., é. n.
Ism. – Daphnis, 1997/2, 537–545.
232. Lawrence FLYNN S. J., *De arte rhetorica of Cyprian Soarez S. J.*, Quarterly Journal of speech, 42 (1956), 367–374 és 43 (1957), 157–165.
233. Henry F. FULLENWIDER, *Die Kritik der deutschen Jesuiten an dem lakonischen Stil des Justu Lipsius im Zusammenhang der jesuitischen Argutia Bewegung*, Rhetorica, 2(1984), 55–62.
234. MEYNET, *„Histoire de l'analyse rhétorique en exégèse biblique"*, Rhetorica, 8 (1990), 291–320.
235. Jean Dietz MOSS, *The Rhetoric Course at the Collegio Romano in the Latter Half of the Sixteenth Century*, Rhetorica, 4 (1986), 137–151.
236. Carlos SOMMERVOGEL, S. J., *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus ... Nouvelle edition ... Bibliographie*, vol. 2. Bruxelles and Paris, 1891.

Az imádság retorikája

237. BARTÓK István, *Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében*, ItK, 1994/4, 548–558.
238. ENYEDY Andor, *Magyar református kátéirodalom*, Debrecen, 1928 (Theológiai Tanulmányok, 2).
239. INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931.
240. Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, 1984.
Ism. – Sieglinde HARTMANN, Études Germaniques 43 (1988), 448–450.
241. Jorg VILLWOCK, *Die Sprache – Ein „Gespräch der Seele mit Gott" – Zur Geschichte der abendlandischen Gebets– und Offenbarungsrethorik, Ism.*. – Etudes Germaniques, 1997/3, 481–482.

Imitatio

242. BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája*, FilK, 21(1975), 374–386. (Újabban: BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok*, Vál. és szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 [Csokonai Könyvtár, 11], 23–45.)
243. – *Néhány gondolat az imitatio elméletéről = Jausz Béla-emlékkönyv*, Debrecen, 1976, 79–91. (Újabban: BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok*, Vál. és szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 [Csokonai Könyvtár, 11], 45–65.)
244. Howard Mayer BROWN, *Emulation, Competition, and Hommage: Imitation and Theories of Imitation in the Renaissance*, Journal of the American Musicological Society 35 (1982), 1–48.
245. Hermann GMELIN, *Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance*, Romanische Forschungen 46 (1932), 83–360.
246. Neil HATHAWAY, *Compilatio: from Plagiarism to Compiling*, Viator: Medieval and Renaissance Studies, 20 (1989), 19–44.
247. Nicola KAMINSKI, *Dekonstruktive Stimmenvielfalt. Zur polyphonen Imitatio-Konzeption in Frischlins Komödien Hildegardis Magna und Helvetiogermani*, Daphnis, 1995/1, 79–135.
248. Alastair J. MINNIS, *Late-Medieval Discussions of compilatio and the Role of the compilator*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 101 (1979), 385–421.
249. Colette NATIVEL, *La théorie de l'imitation au XVIIe siècle en rhétorique et en peinture*, Dix-septième siècle, 44 (1992), 157–167.
250. Richrad J. SCHOECK, *'Ligthing a Candle to the Place': On the Dimensions and Implications of Imitatio in the Renaissance*, Italian Culture 4 (1983), 123–143.
251. Jürgen von STACKELBERG, *Das Bienengleichnis. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Imitatio*, Romanische Forschungen, (68) 1956, 271–293.

252. Rudolf BEHRENS, *Problematische Rhetorik: Studien zur französischen Theoriebildung der Affektrhetorik zwischen Cartesianismus und Frühaufklärung*, München, 1982.
253. Rüdiger CAMPE, *Affekt und Ausdruck: Zur Umwandlung der literarischen Rede im 17. und 18. Jahrhundert*, Tübingen, 1990.
254. Perrine GALAND, *Le Songe et la rhétorique de l'enargeia = Le songe à la Renaissance: Actes du colloque international R.H.R. de Cannes, 29–31 mai 1987*. Éd. Françoise CHARPENTIER, Presses de l'Université de Saint-Etienne, 1990, 125–136.
255. Perrine GALAND-HALLYN, *De la rhétorique des affects d' une métapoétique: Évolution du concept d'enargeia = Renaissance-Rhetorik = Renaissance rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 244–266.
256. Lawrence D. GREEN, *Aristotle's Rhetoric and Renaissance Views of the Emotions* = Peter MACK (ed.), *Renaissance Rhetoric*, London–New York: St. Martin's Press, 1994, 1–26.
257. Reinhart MEYER-KALKUS, *Wollust und Grausamkeit. Affektlehre und Affektdarstellung in Lohensteins Dramatik am Beispsiel von „Agrippina"* (Palaestra 279) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986.
Ism. Jean-Marie VALENTIN, Études Germaniques 43 (1988), 448–450.
258. Heinrich Franz PLETT, *Rhetorik der Affekte. Englische Wirkungsästhetik im Zeitalter der Renaissance*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1975 (Studien zur englischen Philologie. Band 18), XI, 222 S.
259. Ilse REINEKE, *Julius Caesar Scaligers Kritik der neulateinischen Dichter – Text, Übersetzung und Kommentar des 4. Kapitels von Buch VI. seiner Poetik*, München, 1988 (Humanistische Bibl., R. I. Abh., Bd. 45), 34–45.
Ism. – Karl August NEUHAUSEN, Arcadia, 25 (1990), 321–324.
260. Erwin ROTERMUND, *Der Affekt als literarischer Gegenstand: Zur Theorie und Darstellung der Passiones im 17. Jahrhundert = Die nicht mehr schönen Künste*, Ed. Hans Robert JAUSS, München: Fink, 1968 (Poetik und Hermeneutik, 3), 239–269.
261. Debora K. SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance = Renaissance-Rhetorik = Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 121–143.
262. Marijke SPIES, *La rhétorique de l'* Hymne de l'Or *de Ronsard*, Rhetorica 7 (1989), 159–170.

Retorika és zene

263. Dietrich BARTEL, *Handbuch der musicalischen Figurenlehre*, Köln: Laaber, 1985.
264. Alda BELLASICH, *Il discoros retorico nelle Fantasie di Frescobaldi = Die Sprache der Zeichen und Bilder: Rhetorik und nonverbale Kommunikation in der frühen Neuzeit*, hrsg. Volker KAPP, Marburg, 1990, 228–237.
265. Heinz BRANDES, *Studien zur musikalischen Figurenlehre im 16. Jahrhundert*, Berlin: Triltsch & Huther, 1935.

266. George J. BUELOW, *Rhetoric and Music*, The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Vol. 15. London: Memillan, 1980, 793–803.
267. Ludwig FINSCHER, *Zum Verhältnis von Imitationstechnik und Textbehandlung im Zeitalter Josquins = Renaissance-Studien: Helmuth Osthoff zum 80. Geburtstag*, ed. Ludwig FINSCHER, Tutzing: Hans Schneider, 1979, 57–72.
268. Arno FORCHERT, *Musik und Rhetorik im Barock*, Schütz-Jahrbuch, 7/8 (1985/1986), 5–21.
269. Klaus Wolfgang NIEMÖLLER, *Die musikalische Rhetorik und ihre Genese in Musik und Musikanschauung der Renaissance = Renaissance-Rhetorik = Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 285–316.
270. Claude V. PALISCA, *Ut oratoria musica: The Rhetorical Basis of Musical Mannerism = The Meaning of Mannerism*, ed. Franklin W. ROBINSON, University Press of New England, 1972, 37–65.
271. Fritz RECKOW, *Vitium oder color rhetoricus? Thesen zur Bedeutung des Modelldisziplinen grammatica, rhetorica und poetica für das Musikverständnis*, Forum Musicologicum 3 (1982), 307–321.
272. Hans-Heinrich UNGER, *Die Beziehungen zwischen Musik und Rhetorik im 16–18. Jahrhundert*, Würzburg: Trilsch, 1941, 1969[2], 1985[3].

Ékesszólás, udvari ember, reprezentáció

273. Ralf Georg BOGNER, *Die Bezähmung der Zunge. Literatur und Disziplinierung der Alltagskommunikation in der frühen Neuzeit*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997, (Frühe Neudrucke. Band 31) XIII, 233 S.
274. Georg BRAUNGART, *Hofberedsamkeit: Studien zur Praxis höfisch-politischer Rede im deutschen Territorialabsolutismus*, Tübingen, 1988.
275. Ursula GEITNER, *Die Sprache der Verstellung: Studien zum Rhetorischen und anthropologischen Wissen im 17. und 18. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer 1992. VII, 374 S.
Ism. – Alexander KOSENINA, Daphnis, 22(1993), Heft 2–3, 535–540.
Ism. – MOSER, Christian, Arcadia 30 (1995) Heft 2, 213 216.
276. Heimo HAUPT, *Balthasar Kindermann (1636–1706), 'Der deutsche Redner'. Text und Untersuchung. Teil 1.2.* Frankfurt am Main, Bern, Cirencester/U. K.: Lang 1981. 1: Text Nachdruck der Ausgabe 1665. 48, 862 S.; 2: Untersuchung. S. 865–1524.
277. Emilio HIDALGO-SERNA, *Das ingeniöse Denken bei Baltasar Gracián. Das »concepto« und seine logische Funktion*, München, 1985.
278. Manfred HINZ: *Rhetorische Strategien des Hofmannes: Studien zu den italienischen Hofmannstraktaten des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stuttgart : Metzler, 1992. 492 pp.
279. Helmut JANSEN, *Die Grundbegriffe des Baltasar Gracián*, Genève–Paris, 1958.
280. Friedrich A. KITTLER, *Rhetorik der Macht und Macht der Rhetorik. Lohensteins 'Agrippina'. Johann Christian Günther. (Mit einem Beitrag zu Lohensteins 'Agrippina').* Hrsg. Hans-Georg POTT, Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh 1988, 39–52.

281. Cezar ORNATOWSKI, *The 'Government of the Tongue': Eloquence and Subjection in Renaissance Rhetorical Theory = The Poetics of Reading*, ed. Eitel TIMM/ Kenneth MENDOZA, Columbia, SC : Camden House, 1993. 72–83.
282. TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 365–378.
283. Adalbert WICHERT, *Literatur, Rhetorik und Jurisprudenz im 17. Jahrhundert. Daniel Casper von Lohenstein und sein Werk*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991 (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur. Band 32), IX, 529 S.

SZEMÉLYI RÉSZ

Rudolf Agricola

284. Rudolf AGRICOLA, *De inventione dialectica libri tres: Drei Bücher über die Inventio dialectica*, (auf der Grundlage der Edition von Alardus von Amsterdam [1539]) kritisch herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Lothar MUNDT, Tübingen, 1992.
285. Marc COGAN, *Rodolphus Agricola and the Semantic Revolutions of the History of Invention*, Rhetorica, 2 (1984), 163–194.
286. Lisa JARDINE, *Ghosting the Reform of Dialectic: Erasmus and Agricola Again* = Peter MACK (ed.), *Renaissance Rhetoric*, London–New York: St. Martin's Press, 1994, 27–45.
287. John MONFASANI, Peter MACK, *Renaissance Argument: Valla and Agricola in the Traditions of Rhetoric and Dialectic*, Rhetorica, 1995, 91–98.
288. Lothar MUNDT, *Agricolas De inventione dialectica – Konzeption, historische Bedeutung und Wirkung* = Wilhelm KÜHLMANN (Hg.), *Rudolf Agricola 1444–1485*, Frankfurt a. M., 1994, 83–146.
289. *Rodolphus Agricola Phrisius: 1444–1485: Proceedings of the International Conference at the University of Groningen, 28–30 October 1985*, ed. F. AKKERMAN–A. J. VANDERJAGT, Leiden: Brill, 1988.

Johann Heinrich Alstedt

290. Johann Heinrich ALSTEDT, *Encyclopaedia*, Herborn, 1630; hasonmás kiadása: bev. Wilhelm SCHMIDT, bibliogr. Jörg JUNGMAYR, Bd. 1–4, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1989–1990.

Apáczai Csere János

291. APÁCZAI CSERE János, *Magyar enciklopédia: Logika* [1653 (1655)], kiad. MOLNÁR József, jegyzetek LÁZÁR György, ford. OROSZ Lajos, Bp., 1959. (A. CS. J. Művei, kritikai kiadás, 1).
292. – *Magyar logikácska és egyéb írások*, kiad., bev., jegyz. SZIGETI József, Bukarest, 1975 (Téka).
293. BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2), 193–213., 421–434.

Petrus Dasypodius

294. Frederic HARTWEG, *Petrus Dasypodius – un lexicographe suisse fait école à Strasbourg*, Études Germaniques, 1995/3, 397–413.

Erasmus von Rotterdam

295. Jacques CHOMARAT, *Grammar and Rhetoric in the Paraphrases of the Gospels by Erasmus*, Yearbook. Erasmus of Rotterdam Society 1 (1981), 30–68.
296. – *Grammaire et rhétorique chez Erasme* (avec les errata). 2. tomes de 1252. p., 1997. *Ism.* – Craig R. THOMPSON, Renaissance quarterly 38 (1985), 113–117.
297. Kathy EDEN, *Rhetoric in hermeneutics of Erasmus' later works*, Erasmus of Rotterdam Society: Yearbook 11 (1991), 88–104.
298. GUTHMULLER, B., *Erasmian Wit and Proverbial Wisdom*, h. n., é. n. *Ism.* – Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen, 1996/3, 74–75.
299. Robert G. KLEINHANS, *Erasmus' Doctrine of Preaching: A Study of the Ecclesiastes, sive De Ratione Concionandi*, Diss. Princeton Theological Seminary, 1968.
300. Jean-Claude MARGOLIN, *Le moment historique d'Erasme: éléments traditionnels et éléments novateurs de sa rhétorique*, = *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik"*, Hrsg. Gert UEDING. Tübingen: Max Niemeyer 1991, 109–118.
301. Anne M. O'DONNELL, *Rhetoric and Style in Erasmus' 'Enchiridion militis Christiani'*, Studies in philology 77 (1980) Nr. 1, 26–49.
302. John W. O'MALLEY, *Grammar and Rhetoric in the „pietas" of Erasmus*, The journal of medieval and renaissance studies 18 (1988), 81–89.
303. – *Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The Ecclesiastes of 1535*, Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 5 (1985), 1–29.
304. Marjorie O'ROURKE BOYLE, *Rhetoric and Reform: Erasmus' Civil Dispute with Luther*, Cambridge: Harvard UP 1983, 215 S. *Ism.* – John C. OLIN, Renaissance quarterly 37 (1984), 618–620.
305. Margaret Mann PHILLIPS, *The 'Adages' of Erasmus: A Study with Translations*, Cambridge: Cambridge UP, 1964.

306. Richard J. SCHOECK, *'Going for the Throat': Erasmus' Rhetorical Theory and Practice* = *Renaissance-Rhetorik* = *Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 43–59.
307. James Michael WEISS, *Ecclesiastes and Erasmus: The Mirror and the Image*, Archiv für Reformationsgeschichte 65(1974), 83–108.
308. – *Melanchthon and the Heritage of Erasmus: 'Oratio de puritate doctrinae' (1536) and 'Oratio de Erasmo Roterodamo" (1557)*. Actes du Colloque international Erasme: (Tours, 1986) / études réunies par Jacques Chomarat... Genève: Droz, 1990 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 239), 293–306.

Girolamo Fracastoro

309. Renato BARILLI, *Gerolamo Fracastoro e la tradizione retorica* = Renato BARILLI, *Poetica e retorica*, Milano, 1969, 57–71.

Nikodemus Frischlin

310. Nicola KAMINSKI, *Dekonstruktive Stimmenvielfalt. Zur polyphonen Imitatio-Konzeption in Frischlins Komödien Hildegardis Magna und Helvetiogermani*, Daphnis, 1995/1, 79–135.
311. David PRICE, *Nikodemus Frischlins Rhetoric*, Acta conventus neo-latini Guelpherbytani 1988, 531–539.

Flacius Illyricus

312. Debora K. SHUGER, *Morris Croll, Flacius Illyricus, and the Origin of Anti Ciceronianism*, Rhetorica, 3 (1985), 269–284.

Franciscus Junius

313. Colette NATIVEL, *La rhétorique au service de l'art: Éducation oratoire et éducation de l'artiste selon Franciscus Junius*, Dix-septième siècle, 39 (1987), 385–394.

Bartholomäus Keckermann

314. Debora K. SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance*= *Renaissance-Rhetorik* = *Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 121–143.
315. Freyr Roland, VARWIG, *„Raffaels Herakles 'Ogmios' – Ein Paradigma zur Ikonologie*

des sprachlichen Wohlklanges" = *AINIGMA: Festschrift für Helmut Rahn*. Ed. Freyr Roland Varwig. Heidelberg: Winter, 1987, 37–75.
316. Brian VICKERS, *On the Practicalities of Renaissance Rhetoric* = *Rhetoric Revalued: Papers from the International Society for the History of Rhetoric*, ed. Brian VICKERS, Binghamton–New York, 1982, 133–141.

Martin Luther

317. Reinhard BREYMAYER, *Bibliographie zum Thema „Luther und die Rhetorik"*, Linguistica Biblica, 21/22 (1973), 39–44.
318. Klaus DOCKHORN, *Hans-Georg Gadamer: Wahrheit und Methode*, Göttingensche Gelehrte Anzeigen, 218 (1966), 169–207.
319. Rudolf GROSSE, *Das wirksame Wort bei Luther und seinen Zeitgenossen*, Zeitschrift für Germanistik, 4 (1983), 419–429.
320. Dieter GUTZEN, *„Es liegt alles am Wort": Überlegungen zu Luthers Rhetorik* = *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik"*. Hrsg. Gert UEDING. Tübingen: Max Niemeyer 1991, 229–235.
321. Otto LORENZ, *»Spes correctionis« – Anmerkungen zum reformatorischen Sprachgestus* = *Martin Luther*, Hrsg. Heinz Ludwig ARNOLD, München, 1983 (Sonderband der Reihe TEXT+KRITIK), 75–85.
322. James F. McCUE, *Luther and the Problem of Popular Preaching*, The Sixteenth Century Journal, 16 (1985), 33–43.
323. Heiko A. OBERMANN, *„Immo". Luthers reformatorische Entdeckungen im Spiegel der Rhetorik* = *Lutheriana. Zum 500. Geburtstag Martin Luthers von den Mitarbeitern der Weimarer Ausgabe*. Hrsg. Gerhard HAMMER und Karl Heinz zur MÜHLEN. Köln, Wien: Böhlau 1984. VI, 483 S. (Archiv zur Weimarer Ausgabe der werke Martin Luthers. 5.) 17–38.
324. Eberhard OCKEL, *Martin Luther und die rhetorische Tradition*, Muttersprache 94 (1983/84), Sonderheft 114–126.
325. Birgit STOLT, *Studien zu Luthers Freiheitstraktat mit besonderer Rücksicht auf das Verhältnis der lateinischen und der deutschen Fassung zueinander und die Stilmittel der Rhetorik*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1969.
326. – *Luthers Forderungen an einen guten Prediger: Bemerkungen zu Eberhard Ockels Artikel* 'Martin Luther und die rhetorische Tradition', Muttersprache 94 (1984), 369–370.
327. – *Docere, delectare und movere bei Luther: analysiert anhand der 'Predigt, dass man Kinder zur Schulen anhalten solle'* = *Rhetorik*. Hrsg. Josef KOPPERSCHMIDT. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990², Bd 1, 415–447.
328. – *Martin Luthers rhetorische Syntax* = *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, system, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik"*, Hrsg. Gert UEDING. Tübingen: Max Niemeyer, 1991, 207–220.
329. – *Rhetorische Textkohärenz am Beispiel Martin Luthers*, Rhetorik 10(1991), 89–99.

330. Uta STORMER, *Grammatik, Rhetorik und Exegese als Quellen gattungstheoretischer Reflexion im Mittelalter Zeitschrift fur Germanistik*, 1086 Berlin, Germany (ZG). 1990 Apr, 11:2, 133–46.

François de Malherbe

331. BRUNOT, *La Doctrine de Malherbe*, Paris, 1891.
332. COUSIN, *Rhétorique latine et classicisme français*: Revue des cours et conférences 34, (I–II.), 1932–33.
333. Heinrich LAUSBERG, *Zur Stellung Malherbes in der Geschichte der französischen Schriftsprache*, Romanische Forschungen, 62 (1950), 172–200.
334. Theodor RUCKTÄSCHEL, *Einige Arts Poétiques aus der Zeit Ronsard's und Malherbe's: Ein Beitrag zur Geschichte der französischen Poetik des 16. und 17. Jahrhunderts*, Leipzig: Gustav V. Fock, 1889.

Philipp Melanchthon

335. BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958.
336. – *Történeti bevezető* = B. J., *Stilisztikai tanulmányok*, Bp., 1961, 7–61.
337. BARTÓK István, *Régi és új elemek a reformáció prédikációelméletében = Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál, Debrecen, 1978, 20–26.
338. Barbara BAUER, *Die Rhetorik des Streitens. Ein Vergleich der Beiträge Philipp Melanchthons mit Ansätzen der modernen Kommunikationstheorie*, Rhetorica, Vol. XIV(1996), Number 1, 37–71.
339. BEDOUELLE, *Lefèvre d'Etaples et l'intelligence des Écritures*, Genève, 1976.
340. BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Bp., 1960.
341. – *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, ItK, 1965, 433–446.
342. Joachim CLASSEN, *St. Paul's Epistles and Ancient Greek and Roman Rhetoric*, Rhetorica, Vol. X (1992), Number 4, 319–344.
343. Karl HARTFELDER, *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae*, Berlin, A. Hofmann & Comp. 1889 (Monumenta Germaniae Paedagogica, 7).
344. IMRE Mihály, *"Magyarország panasza" – A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5), 107–116.
345. – *Antik-humanista és reformátori szemlélet szintézise Melanchthon retorikájában*, Credo, 1997/3–4, 29–37.
346. Joachim KNAPPE: *Philipp Melanchthons 'Rhetorik'*. Tübingen, Niemeyer 1993. XII., 174. (Elementorum rhetorices, 6)
Ism. – Lothar MUNDT, o. T., Daphnis, 23 (1994), Heft 2–3, 494–505.
347. Janis KRESLINS, *Dominus narrabit in scriptura populorum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte*

Postill of Georgius Mancelius, Wiesbaden, 1992 (Wolfenbütteler Forschungen, 54), 51–64.
348. Wilhelm MAURER, *Melanchthons Loci communes von 1521 als wissenschaftliche Programmschrift*, Luther-Jahrbuch 27 (1960), 1–50.
349. – *Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation*, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1967, Bd. 1, 14–45, 84–99 és 171–215.
350. Kees MEERHOFF, *The Significance of Philip Melanchthon's Rhetoric in the Renaissance* = Peter MACK (ed.), *Renaissance Rhetoric*, London–New York: St. Martin's Press, 1994, 46–62.
351. Christian MOUCHEL: *Figures et adéquation dans la doctrine oratoire de Philippe Melanchthon. Etudes littéraires* 24 (1991/92) N.3, 49–62.
352. François MULLER: *Das Weiterleben der mittelalterlichen Logik bei Melanchthon und Jungius. Mittelalterliche Denk und Schreibmodelle in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit.* Hrsg. Wolfgang Harms und Jean Marie Valentin. Amsterdam, Atlanta, GA 1993, 95–110. (Chloe. 16.)
353. SCHÄFER, *Melanchthons Hermeneutik im Römerbrief-Kommentar von 1532*, Zeitschrift für Theologie und Kirche, 60 (1963), 216–235.
354. SCHIRMER, *Das Paulusverständnis Melanchthons 1518–1522*, Wiesbaden, 1967.
355. Uwe SCHNELL, *Die homiletische Theorie Philipp Melanchthons*, Berlin–Hamburg, 1968 (Arbeiten zur Geschichte und Theologie des Luthertums, 20).
356. Brian VICKERS, *In Defence of Rhetoric*, Oxford, 1990, 276–286.
357. T. J. WENGERT, *Philip Melanchthon's "Annotationes in Johannem" in Relation to its Predecessors and Contemporaries*, Geneve, 1987.
358. Siegfried WIEDENHOFER, *Formalstrukturen humanistischer und reformatorischer Theologie bei Philipp Melanchthon*. 2 Bde., Bern/Frankfurt a. M./München, 1976.
359. – *Erinnerte Tradition und tradierte Erinnerung in Humanismus und Reformation* = *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Hrsg. Aleida ASSMANN, Dietrich HARTH. Frankfurt/Main, 1993 (Fischer Wissenschaft), 305–319.

Francesco Patrizi

360. Rainer STILLERS, *Humanistische Deutung. Studien zu Kommentar und Literaturtheorie in der italienischen Renaissance*, Düsseldorf, 1988 (Studia Humaniora, 11), 366–377.

Lambertus Pithopoeus

361. Wilhelm KÜHLMANN: *Reinike Voss de Olde in der späthumanistischen Adelserziehung: Ein protreptischer Verstraktat (1580) des Heidelberger Rhetorikprofessors Lambertus Pithopoeus (1535–1596),* Daphnis, 1986, 15:1, 53–72.

Petrus Ramus

362. BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2), 193–213.
363. CZEGLE Imre, *Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról*, TheolSzemle, 1972, 329–338.
364. Anne FREADMAN, *Ramus against Quintilian: A Civil War, Some Readings and a Couple of Allegorical Diversions*, Southern Review, 1992 Nov, 25:3, 252–67.
365. Tamara A. GOEGLEIN, *„Wherein hath Ramus been so offensious?": Poetic Examples in the English Ramist Logic Manuals*, Rhetorica, 1996/1, 73–103.
366. Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England, 1500–1700* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1956. (Ramus, Thomas Freige 1543–1583)
367. LÁZÁR György, *Apáczai Csere János: Magyar Enciklopédia*, I. Bp., 1959, 70–159.
368. Kees MEERHOFF, *Rhétorique et poétique au XVIe siècle en France: Du Bellay, Ramus et les autres*, Leiden: Brill, 1986.
369. Walter J. ONG, *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue*, Cambridge, Massachusetts, 1958, 171–269.
370. Petrus RAMUS, Audomarus TALAEUS, *A pronuntiatio*, ford. TÓTH Tünde, bev. BARTÓK István, Pompeji, 1992/4, 113–130.
371. Erland SELLBERG, *Filosofin och nyttan. I. Petrus Ramus och ramIsm.en*, Göteborg, 1979.
372. Peter SHARRATT, *Recent Work on Peter Ramus (1970–1986)*. Rhetorica, 1987 Winter, 5:1, 7–58.
373. TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és könyvtár, 12(1979).

Johannes Reuchlin

374. CAPLAN, *'Henry of Hesse' on the Art of Preaching*, Proceedings of the Modern Langauge Association, 48(1933), 340–361.
375. – *Classical Rhetoric and the Mediaeval Theory of Preaching = Historical Studies of Rhetoric and Rhetoricians*, ed. R. F. HOWES, New York, 1961.
376. *A Late Mediaeval Tractate on Preaching = Studies in Rhetoric and Public Speaking in Honour of James Albert Winans*, ed. A. M. DRUMMOND, New York, 1962, 61–90.
377. EVANS, *The Ars Praedicandi of Johannes Reuchlin (1455 1522)*. Rhetorica, 1985 Spring, 3:2, 99–104.
378. SMOLINSKY, *Johannes Reuchlin, Nachdruck der 1955 von M. Krebs herausgegebenen Festgabe*, h. n., é. n.
Ism. – Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen, 1996/3, 88–90.

Erasmus Sarcer

379. Joachim DYCK, *The First German Treatise on Homiletics. Erasmus Sarcers 'Pastorale' and Classical Rhetoric.* = *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Prinston. 1983, 221–237.

Julius Caesar Scaliger

380. Claudie BALAVOINE, *La Poétique de J. C. Scaliger: Pour une mimésis de l'imaginaire = La Statue et l'empreinte: La Poétique de Scaliger* [Actes du colloque du Centre d'Études Supérieures de la Renaissance de Tours, 1983], ed. Claudie BALAVOINE–Pierre LAURENS, Paris: J. Vrin, 1986, 107–130.
381. Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem*. Faksimile-Neudruck der Ausgabe von Lyon 1561 mit einer *Einleitung* von August BUCK, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1964, S. V–XX. Neudruck 1987.
382. August BUCK, *Julius Caesar Scaliger und die literarästhetische Tradition* = August BUCK, *Die humanistische Tradition in der Romania*, Berlin–Zürich, 1968, 209–227.
383. August BUCK, Klaus HEITMANN, Walter METTMANN (Hrsg.), *Dichtungslehren der Romania aus der Zeit der Renaissance und des Barock*, Frankfurt a. M., 1972 (Dokumente zur europäischen Poetik, 3), 29–41, 137–140.
384. Iulius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem. Sieben Bücher über die Dichtkunst.* Unter Mitwirkung Von Manfred FUHRMANN herausgegeben von Luc DEITZ und Gregor VOIGT SPIRA. Band 1: Buch 1 und 2; Band 2: Buch 3, Kapitel 1 94. Jeweils herausgegeben, übersetzt, eingeleitet und erläutert von Luc DEITZ. Stuttgart Bad Cannstatt: Frommann Holzboog, 1994. XCIV 633 S. sowie 575 S. *Ism.* – Wolgang MAAZ, Poetica 28 (1996), Heft 1–2. 221–229.
385. Pierre LARDET: *Jules Cesar Scaliger et ses maitres: La Rhetorique dans le champ de savoir*, Rhetorica, 4 (1986), 375–394.
386. Ilse REINEKE, *Julius Caesar Scaligers Kritik der neulateinischen Dichter – Text, Übersetzung und Kommentar des 4. Kapitels von Buch VI. seiner Poetik*, München, 1988 (Humanistische Bibl., R. I. Abh., Bd. 45), 34–45.
Ism.. – Karl August NEUHAUSEN, Arcadia, 25 (1990), 321–324.
387. TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990/4, 444–469. (J. C. Scaliger).
388. Gregor VOIGT SPIRA, *Ars oder ingenium? Homer und Vergil als literarische Paradigmata*, Literaturwissenschaftliches Jahrbuch, 35 (1994), 9–31.

Abraham Scultetus

389. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., 1985 (Humanizmus és Reformáció, 12), 29–33.

Cyprianus Soarez

390. Peter BAYLEY, *French Pulpit Oratory 1598–1650: A Study in Themes and Styles, with a Descriptive Catalogue of Printed Texts*, Cambridge: Cambridge UP, 1980, 23–29.
391. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 36–41.
392. Lawrence FLYNN S. J., *De arte rhetorica of Cyprian Soarez S. J.*, Quarterly Journal of Speech, 42(1956), 367–374 és 43(1957), 157–165.

Johann Sturm

393. BALÁZS János, *Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár, 4), 67–75.
394. Charles ENGEL, *L'école latine et l'ancienne académie de Strasbourg 1538–1621*, Strasbourg, 1900.
395. ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Budapest, 1944.
396. IMRE Mihály, *Kísérő tanulmány. Szenci Molnár Albert: Dictionarium Latinoungaricum*, Nürnberg, 1604, Bp., 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25).
397. Jirí KRAUS, *Czech and Slavic Rhetoric in the Renaissance = Renaissance-Rhetorik = Renaissance rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 107–117.
398. NOLL, *Der Typus des religiösen Grammatikers im 16. Jahrhunderts*, Marburg, 1935.
399. Debora SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance = Renaissance-Rhetorik = Renaissance rhetoric*, Hrsg. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York: de Gruyter, 1993, 121–143.
400. Walther SOHM, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straßburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530–1581. Ein Beitrag zur Geschichte deutscher Renaissance*, München–Berlin, 1910, 35–65.

Thurzó Imre

401. BALASSA Brunó, *Thurzó Imre retorikai dolgozatai*, Bp., 1929.

Clemens Timpler

402. Joseph S. FREEDMAN, *The Life, Significance, and Philosophy of Clemens Timpler (1563/4–1624)*, Ph.D. diss., University of Wisconsin-Medison, 1982, 47–48, 55–57, 202–203, 236–238. (Bartholomäus Keckermann tanára)

Lorenzo Valla

403. Salvatore I. CAMPOREALE, *Institutio oratoria, lib. I, cap. 6,3 e le variazioni su tema di Lorenzo Valla: sermo e interpretatio*, Rhetorica, 1995/4, 285–301.
404. Hanna-Barbara GERL, *Rhetorik als Philosophie: Lorenzo Valla*, München: Fink, 1974.
405. John MONFASANI, Peter MACK, *Renaissance Argument: Valla and Agricola in the Traditions of Rhetoric and Dialectic*, Rhetorica, 1995/ 91–98.
406. Jerrold Edward SEIGEL, *Rhetoric and Philosophy in Renaissance Humanism: The Union of Eloquence and Wisdom, Petrarch to Valla*, Princeton, N. J.: Princeton UP, 1968.
407. Nancy S. STRUEVER, *Lorenzo Valla: Humanist Rhetoric and the Critique of the Classical Languages of Morality = Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J. MURPHY. Berkeley: Univ. of California, Princeton. 1983, 191–206.

Vitéz János

408. BORONKAI Iván, *Vitéz János retorikai iskolázottsága*, ItK, 1975, 129–144.

Gerardus Joannes Vossius (Voss)

409. Georg BRAUNGART, *Rhetorik, Poetik, Emblematik* = H. STEINHAGEN (Hg.), *Zwischen Gegenreformation und Frühaufklärung: Späthumanismus, Barock. 1572–1740.* (Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte, Bd. 3), Reibek, 1985, 219–236.
410. – *Praxis und poiesis: Zwei konkurrierende Textmodelle im 17. Jahrhundert = Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, system, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik"*. Hrsg. Gert UEDING. Tübingen: Max Niemeyer 1991, 87–98. (G. J. Vossius, J. R. Sattler, J. M. Meyfart, Chr. Weise).
411. DIBBETS, *Vossius' „Latina Grammatica": Twee onopgemerkte uitgaven uit 1643*, De zeventiende eeuw, 5(1989)/2, 51–68.
412. Erwin ROTERMUND, *Der Affekt als literarischer Gegenstand: Zur Theorie und Darstellung der Passiones im 17. Jahrhundert. Die nicht mehr schönen Künste*, Ed. Hans Robert JAUSS, München: Fink, 1968 (Poetik und Hermeneutik, 3), 239–269.
413. TARNAI Andor, *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós. Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, 1985, 151–157. vagy MKSz, 1986, 302–305.
414. WICKENDEN, *G. J. Vossius and the Humanist Conception of History*, h. n., é. n. *Ism.* – Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen, 1995/3, 21–24.

Ábrák, metszetek

A metszet Zsámboky János nevezetes, 1564-ben megjelent *Emblemata* c. kötetében szerepel az *Insignia Mercurii quid? (Mit jelentenek Mercurius jelvényei?)* című verssel együtt, amely a metszet aprólékos értelmezését végzi. Eredeti latin szövege így szól:

Insignia Mercurii quid?
Ad Adrianum Turnebum

Haec insignia nuncii Deorum
Sunt, quem Maia tulit, citum et volucrem.
Est caduceus anguiger, crumena,
Cancer et lyra, vespa, gallus, alae,
Hircus et canis, haec notent quid audi:
Promptus ingenio satis, memorque est.
Prudentem eloquio, vagum, sagacem
Et furem, vigilem, ille fraudulentum
Dat rebus temerarium, ac seueris.
Hircus vim eloquii monet stupendam,
Serpentes, lyra, pacis atque alumnum.
Ne damnis cumulet canis loquelam:
Reddat, est trutina, ut suum cuique:
Est ferrum, insidias necemque vitet:
Caussis eloquio locus, foroque:
Punitur gladio, scelus, nefasque.
Concors ut lyra, veritatis eius
Verba et consona sint, loquantur apta.
Haec Atlantiadis feruntur ortu
Natis munera parte non petenda.
His mercator habens opus fruatur.
Credo Mercurium praeesse multis:
Namque haec symbola habent suos sequaces,
Et possunt studiis simul dicari...

Téglásy Imre magyar fordításában:

Mit jelentenek Mercurius jelvényei?

Az istenek hírnökének jelvényei ezek,
Kit Maia szült gyorsnak és szárnyalónak.
Van itt követi kígyós bot, pénzeszacskó,
Rák és lant, darázs, kakas, szárnyak,
Bakkecske és kutya. Halld, mit jelentenek!
Rendkívül találékony és jó emlékező.
Ékesszólással okossá, csapongóvá, éles eszűvé
És virrasztó tolvajjá tesz és vakmerő
Csalóvá is a komoly ügyekben.
A bakkecske ékesszólásának bámulatos erejére figyelmeztet,
A csúszómászók, a lant pedig arra, hogy béke neveltje.
A kutya azért van, hogy ne szaporítsa hiába a szót.
A mérleg azért, hogy mindenkinek visszaadja a magáét.
A kard azért, hogy elhárítsa a kelepcéket és a gyilkosságot.
Akad hely perekre, ékesszólásra, nyilvánosságra:
Karddal bűnt torolnak meg s halálos vétket.
Arra int a lant, hogy megfelelőek
Legyenek igazán szavai, illendően mondják ki őket.
Azt mondják, hogy az Atlasz-sarjaknak ezen adományokat
Nem származás alapján kell kérniük,
Élvezi ezeket a dolgos kereskedő.
Hiszem, hogy Mercurius sok embert vezérel,
Mert hisz e szimbólumoknak vannak követői,
És egyidejűleg a tanulmányoknak szentelhetik magukat...[1]

Zsámboky a metszettel és a verssel a retorikai embléma „műfaját" kezdeményezi és könyvében több változatban szerepelteti, valójában *a kép és szöveg együtt irodalomelméleti-művészethölcseleti nézeteket tolmácsol.* Mercurius mitológiai történetét a következőképpen magyarázza Zsámboky *De imitatione ciceroniana* c. 1561-es művében: „Aki ezzel a módszerrel jeles hírnévre és stílusra akar szert tenni, az legyen Mercurius, azaz a hét szabad művészet fia, kitől távol áll minden pihenés: művészi módon és igen kedvesen megalkotta lantját – úgy pengesse, úgy múlassa az időt Ciceróval, hogy saját haszna is legyen, azaz szerezze meg húsát is [utalás Apolló elrabolt, majd megsütött és megevett ökreire, I. M.], mellyel saját stílusát táplálja és neveli, és éjszaka foglalkozzék ezzel, a nyomokat elrejtve, nehogy bárki rajtakapja, amíg a karámba

[1] Zsámboky műveit behatóan tárgyalja, szövegüket közli TÉGLÁSY Imre *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig),* Humanizmus és reformáció 15. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. Az idézetek: 99–101.

nem vezette őket. [Utalás Mercurius cselére, amellyel el akarta tüntetni az elrabolt ökrök áruló nyomait s megtéveszteni Apollót, I. M.] Éjjel-nappal törje a fejét, hogy milyen eljárással találhat vagy esetleg kelthet fényt a példákban, hogy a zsákmányt jól megsütve és elkészítve fogyaszthassa el, és úgy változtassa át táplálékká, hogy még azok az öregek se jelezhessék és árulhassák el csínytevéseinket, akik ugyanabba elmélyedve sokat és sokáig időztek."[2]

Mercurius a szónoki beszéd, retorikai képesség mitikus megszemélyesítője, a képen látható attribútumok is így értelmezhetők. A kezében tartott kerykeion (követek kígyós botja) a béke jelképe. A rák annak lehet a kifejezője, hogy Mercurius az ökröket – megtévesztő szándékkal – hátrafelé hajtotta. A lant a közismert történetre utal, miszerint Mercurius alkotott először lantot teknősbéka házából. Kakas jövendöli meg Mercurius születését, a szárnyak gyorsaságát jelzik, hiszen az isteneknek is hírnöke. Kedves állatai közé tartozott a kecskebak, legtöbbször ezzel áldoztak neki; a kutya pedig a fecsegő, szószátyár bőbeszédűség ellentétét: a mértéktartó, fegyelmezett retorikai arányosságot jelenti.

A *Grammaticae, Dialecticae, Rhetoricae, Historiae differentia (A Grammatika, Dialektika, Retorika, Történetírás különbözőségéről)* c. embléma a beszéddel összefüggő szónoki tudományok (vagy művészetek) – artes sermonicales – ábrázolója és magyarázója, amelyet a neves olasz ciceróniánusnak, Carlo Sigoniónak ajánlott. Az embléma valójában a septem artes liberales (hét szabad művészet) értelmezéséből nő ki, hiszen a trivium tudományegyüttesét ábrázolja, amelyhez társul olykor a reneszánsz szemlélet szerint a történetírás.

Sunt tres prestantes diversa veste Puellae,
Nituntur hae puellula ut crepidine.
Simplex historia est, lux, custos temporis, atque
Veri parens, quae gloriam tribuit bonis.
Gratia non ducit, propriis affectibus obstat:
Nil iudicans, alios reliquit iudices.
Ordine simpliciter geritur quod narrat ab ovo,
Hanc pone Rhetorica est sequens loquacior.
Quae coram recitat foecundas iudice lites,
Vestita longo syrmate atque obambulat.
Et studet efficto lucrari schemate caussas,
Dum se venustis venditat coloribus.
Quod manibus tantum planis, longa et petit hasta:
Premendo nil urgens suauiter liget.
Aspera, non habitu sequitur Dialectica culto,
Sagaciter verum eruens puteo abditum.
Cominus agreditur, victum et complexibus arctat,
Nunquam remittere iure de suo volens.

[2] Uo. 99.

Nam pungit, laqueo et captat, ratione regitque,
Trux vinculo illigat potenter anxio.
Assimilata fuit variae quoque lumine Phoebi,
His sed parum iuvabere absque grammatis.
Illa etenim solidi sunt fundamenta laboris,
Grammaticae iners statuet nihil perenniter.
Historia ut canis alatus, Rhetorque Chimaera,
Sphynx Logice, tenet has Virgo, columna teres.

Téglásy Imre fordításában magyarul:

Van három csodaszép, eltérő ruházatú hajadon,
Ezek egy talapzatul szolgáló leányzó fölött állnak.
A Történetírás egyszerű, az idő fénye, őre
És az igaznak szülője, ki dicsőséget oszt a jóknak.
Nem hajhász kegyet, saját érzelmeinek ellenáll,
Másokra hagyja a bírálatot, és ő senkiről sem ítélkezik.
A történeteket sorrendben, egyszerűen, a kezdettől adja elő.
A mögötte következő Retorika bővebb beszédű.
Ő a bíró előtt szószaporító perpatvarokkal jön elő,
És uszályos lepelbe öltözve sétál,
És átvitt értelmű beszéddel igyekszik hasznot húzni az ügyekből,
Miközben csinosan kifestve kelleti magát.
Célját csupán kitárt tenyérrel és hosszú dárdával akarja elérni,
Erőszakkal semmit sem sürgetve, kedvesen nyűgöz le.
Következik a Dialektika, aki nem ápolt öltözete miatt nyers.
A kútba rejtett igazságot éles elmével kikutatva
Közelharcba veti magát és a legyőzöttet még gúzsba is szorítja,
Soha egy tapodtat sem akar engedni a maga igazából,
Mert tőrrel vadászik, szúr és ésszel
Ádázul erősen gyötrő bilincsbe ver.
Sokféleképpen hasonlították már Phoebus sugarához.
De nem mégy sokra velük a Grammatika nélkül,
Mert ő a maradandó munka alapja,
Semmit sem tesz örök érvénnyel az, aki gyenge a Grammatikában.
A Történetírás szárnyas kutya, a Retorika khiméra,
A Logika szfinx. Valamennyi a Szűzön, a hengeres oszlopon áll.[3]

A Retorika csinos ruhákban, kellemes külsővel jelenik meg, hiszen el kell hogy nyerje az emberek tetszését. Kinyújtott hosszú dárdája a vakmerő kezdeményezést jelenti, nyitott tenyere pedig a Dialektikától való eltérését jelzi. Hiszen a Retorika a Dialektikától vett csupasz érveket, dolgokat a szavak díszítményével látja el, kitárt,

[3] Uo. 144–145.

nyitott tenyérhez szokták hasonlítani. A Dialektika jobb kezében valóban tőrt szorongat, bal kezét pedig ökölbe szorítva ábrázolták. Mindezen tudomány-művészet közös talapzata a Grammatika, amelyen a többiek állnak, csak ennek tökéletes ismerete tehet bárkit eredményessé és sikeressé a többiben. Kötetünk anyagába ugyanígy értelmezi a grammatika-dialektika-retorika kapcsolatát Melanchthon, Dresser, Sturm nyomán szinte valamennyi szerzőnk.

A Keckermannt ábrázoló metszetet Bonisław Nadolski, *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartlomieja Keckermanna*, Torun 1961. c. műve vette át R. Curicke, *Der Stadt Danzig: historische Beschreibung*, Amsterdam–Danzigk 1687. c. művéből, reprodukciónk Nadolski könyvéből származik. A Petrus Ramust és Matthaeus Dresserust ábrázoló metszetek a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek metszet- és portrégyűjteményében találhatók.[4] Johann Sturm portréját a *Manes Sturmiani, sive epicedia scripta in obitum... Joanni Sturmii*, Argentorati, 1590. c. kötetéből reprodukáltuk, amelyet az OSZK őriz Ant. 6426(1) jelzet alatt. A Melanchthont ábrázoló fametszet az *Opera Omina Philippi Melanthonis Tom. I–IV.* c. kiadványból származik [Witebergae, 1562.], amelyet a Református Kollégium Nagykönyvtárában őriznek Debrecenben.

[4] Dresser metszetéhez verses elógium is járul, amelynek magyar a szerzője: Károlyi András – Andreas Carolinus. Károlyi 1584-ben íratkozott be a wittenbergi egyetemre, hazatérése után 1584-től lector, majd 1590-től rector Sárospatakon; 1593-tól Gyulafehérvárott lelkész. (Vö. Kemény Lajos, *Károlyi András*, ItK 1909.)

Névmutató

A Névmutató nem tartalmazza a retorikai bibliográfia névanyagát, ugyancsak hiányoznak belőle a bibliai, mitológiai elnevezések, valamint Arisztotelész, Cicero, Quintilianus és Platón neve. Egyedi mérlegelés alapján sokszor elhagytuk az idézetek, címek névanyagát, amint a műfordítók sem szerepelnek.

Adamik Tamás 10, 63, 81, 97, 433, 443
Adrianus, M. V. 486
Aebutius, L. 160
Aesopus, (Aiszóposz) 47, 172
Afranius, L. A. 41
Agricola, Rudolphus 50, 193, 195–196, 198, 242, 251, 404, 434, 486
Aiszkhinész 53, 157, 164, 170, 238, 251, 285, 302
Aiszkhülosz 444
Albertus, Henricus 455, 456, 459, 460, 461
Albinus, Aulus 142
Albucius, T. 226
Alcuin 21,
Alexandrosz (Nagy Sándor) 39, 56, 265, 283, 349, 351, 362, 365
Alfonz, V. Bölcs, Aragónia és Nápoly királya 303
Alkimédon 168
Alsted[ius], J. 371, 486
Ambrosius (Szent Ambrus, Milánó püspöke) 22, 352, 298
Anakharszisz 36
Antigoné 424
Antonius, Marcus 149, 164, 285
Antonius, Petrus 189
Apáczai Csere János 388
Apellész 38, 42, 168, 170, 380, 324
Aph[f]tonius 486
Apollonius 384
Apuleius, Lucius 33, 76, 243, 443
Arany János 176
Archias A. Licinius 80, 94, 192
Aretinus, P. 486
Arisztarkhosz 75
Ariszteidész 308, 362
Arisztophanész 154
Arkheszilaosz 39
Artaxerxész, I. perzsa király 269
Artopoeus, Petrus 420, 421
Ascensius, J. 486
Asinius, C. Pollio 138
Athenaeus, Natalus 486
Atticus, T. P. 134, 140, 141
Augustinus, Aurelius (Szent Ágoston) 10, 20, 22, 35, 58, 81, 128, 178, 255, 272, 276, 322, 342, 419, 443, 444, 462
Augustus császár 344, 371, 379, 387
Aurelianus, L. Domitius, római császár 460
Ausonius, Decimus Magnus 293, 376
Ausonius, Julius 318
Avancinus, Nicolaus 486

Bach, Inka 426
Balassa Zsigmond 432, 456
Balassi Bálint 114, 425
Balázs János 431
Balbus, Hieronymus 415
Balbus, L. Cornelius 202, 332
Bán Imre 5, 10, 406, 417, 442, 447
Baranyai Decsi János 309, 432
Barta Gábor 4, 149
Barta László, 13
Bartholinus, C. 486
Bartholomaeus, Agricola 221
Bartók István 10, 12, 420, 442, 448

Báthory Kristóf 431
Bavius 311
Beckher, Georgius [Michael Radau] 236, 337, 441–445, 486
Beda, Venerabilis (Tiszteletreméltó) 20, 419
Bellarmino, Roberto 434, 437
Bembo, Pietro 79, 405, 406
Benedek, Szent 21
Berlász Jenő 489
Bernardus Claravallensis (Bernát, Clairvaux-i Szent) 265, 324, 419, 434, 457
Bernardus, J. B. 486
Bernegger, Matthaeus 432
Beroaldus, Philippus 486
Bersius, P. 486
Bersmann, G. 486
Beurhusius, F. 486
Biel, Gabriel 103
Biesius, N. 486
Bilsten[ius], J. 437, 486
Binerus, P. 486
Bisterfeld, J. 486
Bisterus 486
Bitskey István 466
Boethius 425
Bonaventura, Szent 21, 434
Bonfini, Antonio 461
Bonifác, VIII., pápa 101
Bónis Görgy 433
Bornemissza Gergely 461
Bosk[ch]ier[i]us, P. 486
Boticelli, Sandro Filipepi 324
Böleskei István 265
Brigitta, Szent 339, 441
Bruni, Leonardo 406
Brutus, Marcus Iunius 143, 211, 222, 230, 243
Bucanus, Guilielmus 486
Buchananus (Buchanan, Bucananus), George 114, 253, 425, 426
Buchler, Johannes 486
Bucholcer, Abraham 434
Buck, August 401, 405
Bullinger, Heinrich 486
Burgersdicus, F. 486
Buzinkai Mihály 236, 370, 399, 448–451, 486

Caecina, A. 160, 380
Caelius Antipater 135
Caesar(eus), Johannes 50, 486
Caesar, Caius Iulius 64, 65, 75, 76, 82, 135, 136, 149, 163, 172, 174, 196–198, 204–205, 219, 292, 299, 321, 344, 362, 372, 384
Calepinus, Ambrosius 201
Caligula, C. C. római császár 352
Camerarius, Joachim 82, 86, 133, 417, 431, 433, 439, 440, 486
Carbo, C. P. 145
Carbonius, Ludovicus 486
Cardan(o)us, H. 443
Cassandrius, G. 486
Cassius Dio 243
Cassius, J. 486
Castiglione, Baldassare 443
Casus, Johannes 486
Cato, M. P. 134, 135, 162, 362, 371
Cato, Marcus Porcius 308
Catullus, C. V. 407
Catullus, Q. L. 142, 149
Caus[s]inius, Nicolaus 486
Cavalcanti, B. 443, 486
Cellarius, Iacobus 432
Celsus, A. C. 138
Chiorius 486
Chirius 486
Chrysostomus, (Khrüszosztomosz) Joannes [Aranyszájú Szent János] 46, 128, 352, 355, 419, 486
Chytreus, David 433, 486
Clarke, John 487
Claubergius, J. 487
Clodius, P. Pulcher 64, 82, 82, 163, 344, 379
Cluentius, A. H. 82
Cnipius 487
Columella 135
Comenius, J. A. 448
Cominaeus, Philippus (Comines, Philippe de) 253
Conrady, Karl Otto 427
Constantinus, Nagy római császár 23, 25, 278
Coppenius (Koppen), Bartholomaeus 266–267
Cornificius 63, 64, 65, 319, 321
Cortesi, Paolo 78
Cos, N. C. 140
Cranach, Lucas 86, 417
Crassus Mucianus, P. Licinius 292
Crassus, Licinius L. 142, 145, 148, 271, 285, 304

Creps, Andreas 487
Cresollius, L. 487
Crispius 487
Croll, M. W. 252
Crusius, Martinus 487
Curicke, R. 523
Curione, Caelius Secundus 431
Curtius Rufus 347, 365
Curtius, Ernst Robert 9
Cygne, de Martinus 487
Cynthia 174
Cyprianus, Thascius Caecilius 22, 128, 193–194, 198, 487
Czár Csaba János 4, 365
Czeglédi Sándor 4, 365

Daróczi Gabriella 13
Daunhauer[us], J. 487
Decimator, H. 487
Demetrius Phalereus (Démétriosz Phalériosz) 81, 214, 251
Démonikosz 161
Démoszthenész 40, 41, 42, 43, 57, 74, 94, 97, 110, 126, 127, 144, 147, 155, 156, 157, 160, 161, 163, 164, 169, 170, 171, 222, 238, 251, 285, 302, 398, 411, 434, 444
Dernschwam, Johann 486, 489
Despauterius, J. 487
Dietericus [Dietrich], Cunradus 487
Diez, Philippus 487
Dio Chrysostomus 35
Diocletianus, római császár 340
Diogenész 358
Dionüsziosz Areopagit(a)ész 26, 67, 413
Dobronkai F. Miklós 265
Dolabella, Cornelius 345
Doletus, Stephanus (Etienne Dolet) 405
Domitianus, T. F. római császár 342
Domitius Marsus 138
Domitius, C. A. 143, 149
Dorat, Jean 405
Dörrie, Heinrich 405
Drelincurtius 487
Dresserus[Drescher], Matthaeus 87, 279, 286, 380, 417, 423–427, 444, 447, 450, 487, 523
Drexelius, H. 487
Dubuisson, Michel 433
Dudith András 267, 462
Dugovics Titusz 461

Duligne, M. 487
Durandus, a S. Portiano 21
Dürer, Albrecht 86, 324, 417

Eber 487
Eckhardt Sándor 431, 432
Eduard (VI.), angol király 408
Egenolphus, C. G. 426
Ennius, Q. 145, 389
Eperjesi János 432, 456
Epimenidész 43
Epiphanius (Epiphaniosz) 121
Erasmus, Roterodamus 11, 28, 56, 79, 133, 170, 171, 192, 196, 199–200, 203–205, 216, 247–248, 280, 405, 417, 418, 420, 421, 434, 439, 462, 487
Erythraeus, Lindavisensis 487
Eseh, Seureus 487
Euagorasz, küproszi király 161, 292
Euricus, Caius 65, 239
Euripidész 444
Evans, G. R. 406

F(Ph)onseca, P. 487
Fabius Maximus 162
Fabricius, Georg (Goldschmidt) 218, 401, 407, 487
Fabritius, Thomas 350
Farkas Gábor 490
Farkasics Péter 461
Favorinus 35
Fekete (id.) Károly 12
Fekete Csaba 13
Ferene (I.), francia király 405
Ficino, Marsilio 404, 407
Flaminius, T. Q. 142, 149
Florus 443
Foresius, J. 487
Freigius, Johann Thomas 253–254, 433, 487
Frigyes, Böles (szász választófejedelem) 27
Frischlinus, Nicodemus 487
Frobenius, Johannes 204
Fronto 35
Furius Camillus M. 199
Fülöp, hesseni herceg 303

G. Szabó Botond 13
Galfred von Vinosalvus 443
Galle, Helmut 426
Gazeus, Zozimus 487

Gellius, Aulus 78, 135, 330
Geraldius 487
Gergely, Nagy Szent 20, 419
Gergely, Nazianzénosz (Naszianszoszi) 26, 96, 127, 128, 463
Gerl, Hanna-Barbara 406
Gertner 487
Gesner, Conrad 487
Glaucia, C. S. 343
Goclenius, Rudolphus 433, 446, 487
Goldthurm, Chaspar 422
Gorgias (Gorgiász) 10, 81, 207, 223, 238
Gorscius, J. 487
Göbler, Justinus 418
Gracchus, Gaius. 145, 156
Gracchus, Tiberius 145, 156
Gracian 443
Graff[ius]. Andreas 487
Granatensis, Ludovicus 434, 487
Gratianus, római császár 293
Gregorius (Nyssai Szent Gergely) 195, 204
Gregorius Magnus (Nagy Szent Gergely) 293
Gretser[i]us, Iacobus 487
Grossius 487
Gruner, W. 487
Gruter, Jan 236
Grüll Tibor 490
Grünewald, Matthaeus 86, 417
Guarino, Veronai 25
Guiccardini, Francesco 253

Gyula (II.), pápa 79

Hadrianus cardinalis 487
Hadrianus császár 35
Hajdú István 433
Hamner 487
Hartfelder, Karl 24, 31, 403, 404, 405
Hauber 487
Hautinus 487
Havas László 141, 433
Hawenreuter, Ludovicus 432
Hegendorfinus 487
Heinrichs, Adam 433
Hellenbach, Johann von 455–464
Heltai János 446
Hen[i]schius, G. 487
Henitzkius, Georgius 487
Henrickmannus, Jacobus 487
Henricus Stephanus 251
Hepinius, Joannes 421, 422
Hérakleitosz 36
Herbestius, Benedictus 487
Herculianus 29
Herennius, A. C. 63, 149
Hermannus Novae Aquilae 426
Hermogenész 155, 487, 206, 238, 240–241, 251, 328
Hermolaus, Barbarus 25, 34, 49
Herner János 489
Hessus, Eoban (Koch) 401, 414, 415, 425, 426
Hésziodosz 32, 71, 178, 412
Hieronymus, S. E. (Jeromos) Szent 276, 309, 22, 35, 128, 462
Hilarius, Poitiers-i Szent 22
Hildegund 339
Homérosz 20, 28, 37, 38, 39, 40, 79, 85, 108, 125, 165, 170, 172, 173, 177, 251, 297, 313, 373, 402, 407, 408, 412, 423, 424, 444
Honorius Flavius, római császár 347
Hopp Lajos 287
Horatius, Q. F. 28, 39, 63, 78, 85, 153, 155, 165, 166, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 341, 372, 375, 379, 407, 434, 457
Hortensius, Q. H. 138, 166, 174
Horvatinovich Bertalan 461
Hospinianus, J. 487
Hot[o]manus, F. 487
Hugo, Szt. Viktori 21
Hunnesius, J. 487
Hunyadi János 460
Hüperidész 147, 169, 285
Hyperius, Andreas 418, 419, 420, 487
Hyppolitus, Episcopus 487

Ialüszusz 168,
Imre László 466
Imre Mihály 14, 126, 287, 289, 414, 415, 417, 428, 459, 466
Iren(eu)[aio]sz (Irenaeus) 71
Isidorus Hispalensis (Izidor, Sevillai Szent) 276
Iszokrátész 84, 93, 147, 161, 169, 223, 285, 292, 297
Iványi Béla 489

Jakó Klára 490
János István 4, 86
János, Keresztelő Szent 294
Janus Pannonius 315
Jávor György 4, 128
Jenei Ferenc 446
Julius, Reimundus 487
Junius, Melchior 206, 229, 231, 250, 252, 432, 433, 455, 456, 487
Juvenalis, D. J. 118, 374, 302
Juvencus, W. A. 125

Kálny Beatrix 4
Kamrás Orsolya 13
Kanizsai Pálfi János 445
Káplár Edit 4, 149
Karasszon Dezső 12, 29, 30
Károly (V.), német-római császár, spanyol király 405
Károly, Nagy (császár) 21
Károly, VIII. francia király 253
Károlyi András 523
Kathona Géza 106
Keckermann, Bartholomaeus 11, 82, 189, 192–193, 207, 214, 220–221, 236, 253, 255, 257, 272, 312385, 433–440, 442, 447, 451, 478, 487, 523
Kecskeméti Gábor 10, 404, 406, 420, 434, 437, 441
Kemény Lajos 523
Kemper, Hans-Georg 406
Keserű Bálint 489
Kevcházi Katalin 489
Khalkedóni Thraszümakhosz 223
Khrüszipposz 28, 39
Király Albert 461
Klaniczay Tibor 424, 441, 443, 446
Klütaimnésztra 64,
Knape, Joachim 418
Koltay-Kastner Jenő 406, 407
Komlovszki Tibor 440
Konstantin [Constantinus] (Nagy), római császár 100, 101
Kovács Béla, 13
Kovács József 446
Krantór (Crantor) 28, 39
Krantz (Crantz), Albert(us) 101
Kreón 424
Ktésziphón 164

Lactantius, L. C. F. 128
Laelius, Caius Sapiens 140, 298, 314
Laetus, Pomponius 25,
Lajos, XI. 253
Lambinus, Dionysius (Denys Lambin) 432, 487
Langer, Andreas 487
Lansius, Thomas 455, 456, 459
Lantai Lilla 13
Lascarus, Constantinus 487
Lázár István Dávid 4, 398
Lentulus, Cornelius Spinter 192
Leó (X.), pápa 405
Leonhardt, Jürgen 433
Leonicenus 487
Leporeus, Ludovicus 487
Leptinész 160, 163
Ligarius, Q. 82, 163, 375, 383, 386, 389
Linarchus 487
Lindhardt, Jan 408
Lipsius, Justus 133, 243, 245–246, 251–253, 436, 438, 440
Livius, Titus 75, 86, 134, 144, 172, 243, 251, 254, 305, 345, 365, 378
Lobwasser, Ambrosius 114, 425
Lodviens, J. 487
Longinus Cassius 251
Longolius, Christophorus (Christophe de Longuey) 172
Lorithius, H. 487
Lossius, Lucas 487
Lucanus, Marcus Annaeus 85, 196–197, 342
Lucia, Szent 340, 441
Lucilius, Caius 226
Lucretia 345
Lucretius Carus, Titus 208
Lukianosz 324
Lullus Raimundus 443
Lullus, Antonius 487
Luther, Martin 27, 70, 89, 102, 128, 300, 382, 399, 405
Lükurgosz 362
Lüsziasz 84, 147, 157, 164, 169, 285

Macedóniai László 415
Macmillan, D. G. 253
Maevius 311
Maior, Georg 407, 426, 487

Maioragius, Marcus Antonius (Majoragio, Marcantonio) 253, 487
Manilius Crispus, Caius 94, 281, 372
Manlius 487
Mantegna, Andrea 324
Mantuanus, Baptista 315
Manutius, Paulus 253–254, 431
Marcellus, Claudius M. 55, 81, 163, 201, 292
Marcus Aurelius, római császár 155
Margit, (Árpádházi) Szent 340, 441
Martialis, Marcus Valerius 293, 337, 338, 340, 345, 346, 349, 443
Martinus, Polonus 101
Márton, Szent (tours-i püspök) 462
Martyrus, Petrus 487
Masenius, Jacobus 437, 443, 487
Maurer, Thomas 401, 407
Maurer, Wilhelm 404, 412
Maurus, Sylvester 487
Melanchthon, Philippus 11, 89, 93, 94, 97, 102, 105, 119, 126–127, 128, 180, 193, 218, 220–221, 227–228, 286, 375, 380, 383, 399–418, 423, 424, 425, 426, 434, 443, 447, 487, 489, 523
Melissus, Paul-Schede 114, 346, 425, 426
Menandrosz 75, 138, 172, 251, 444
Meneklész (Menecles) 384
Menipposz 158
Merchlinus 487
Messala, Corvinus 138, 146
Meszesán Mária 13
Micyllus, Jacobus 403, 426
Mikó Gyula 4
Milo, T. Annius Papinianus 64, 81, 82, 163
Miltiadész 362
Minier Márta Magdolna 13
Minutius, Felix M. 293
Mirandola, Giovanni Pico della 320
Mirandola, Pico della 487
Mithridatész 94, 281–282, 383
Monok István 489, 490
Montanus, Julius 342
Morellus, T. 487
Móric hesseni fejedelem 221
Moustart, Johannes Matteus 487
Mucius Scaevola, Q. 226, 292
Murena, Licinius L. 199
Muretus (Muret), Marc-Antoine 252, 286, 447, 487
Müller, Jan-Dirk 405
Nadolski, Bonislav 523
Neandrus, B. Michael 464
Németh Béla 183, 429
Németh Noémi 490
Nikoklész 161
Nizoli[us], Mari[o]us 253, 405, 430–432, 487
Nosoplus (tkp. Nosoponus) 171

Octavianus, Gaius Iulius Caesar 326
Oecolampadius (Hausschein), Johannes 404
Oláh Szabolcs 13
Olevianus, C. 434
Omphalius, J. 133, 290, 440, 447, 488
Opsopoeus, Vincentius 426
Oresztész 64
Órigenész 68, 118, 419
Ormasius, Doniensis 488
Ortelius, Abraham 464
Ovidius Naso, Publius 85, 175, 345, 358, 386, 407, 434, 269, 305, 315, 319, 322–326

Ötvös Péter 440

Pancratius, Andreas 488
Panigarola 443
Papa, Valentinus 49
Paresius, Jacobus 434
Pareus, David 266, 445
Paulus, Simonus 488
Pécseli Király Imre 11, 266, 268, 270–271, 277–280, 286, 299, 303, 309, 312, 319, 322, 324, 328, 445–448, 478, 488
Peiszisztratosz 40
Pelagius 58
Periklész 128, 169, 289
Perionius, J. 488
Perotti, Niccolo 488
Perpinianus, Johannes (Perpinien, Jean) 252, 488
Phalaikiosz 224
Phernotrophius, Petrus 426
Philipposz, II. macedón király 283, 38, 57, 94, 126, 351, 384
Philoponius, Johannes 25
Philus, L. F. 142
Phütagórasz 223
Piccolomini, Aeneas Sylvius 415
Piccolomini, Enea Silvio (Aeneas Sylvius) 277
Pico della Mirandola 34, 49, 404

Pindarosz 39, 93, 95, 96, 155, 173, 174, 296, 413, 414, 444
Piscator, Philippus Ludovicus 488
Plancius, C. 143
Planerus, Andreas 488
Planis 488
Platus, Hieronymus 488
Plautus, Titus Maccius 75, 134, 135, 140, 172, 210, 243, 312–313, 320, 330, 344, 375, 388
Plinius, Caius Caecilius Secundus 44, 75, 84, 85, 154, 201, 222, 243, 252, 254, 291, 343, 373
Plótinosz 68
Plutarkhosz 35, 42, 105, 197, 201, 269, 284, 324, 353
Polanus, Amandus 437, 488
Poliziano, Angelo 78, 85, 243, 406, 418, 488
Polübiosz 135
Pompeius 64, 82, 94, 163, 202, 281–282, 297, 342, 353, 362, 392
Pontano, Giovanni 488
Porphüriosz (Porphyrius), Phoenicus 68, 488
Powey, Franciscus 488
Prácser Albert 62, 63
Prelcatius 488
Preteroti 488
Probus, M. A., római császár 460
Proklosz 26
Propertius, S. A. 78, 120, 173, 177
Prótogenész 168
Publius Sestius 202

Quengel, Johannes Petrus 488
Quiatkiewicz, Joannes 488
Quinctius, P. 240
Quirinus, Reuterus 266–267

Ramus, Petrus (Ramée, Pierre de la) 11, 13, 131, 209, 220–221, 252–253, 434, 439, 440, 444, 448, 451, 488, 489, 523
Ransanus, Petrus 464
Rapicius, Jovita (Ravizza, Giovita) 221
Regius, Carolus 488
Regius, Emericus 488
Regulus, Attilius 341
Reifenstein Johannes, Albertus 49
Renius, J. 488
Restás Attila 4, 440
Reuchlin, Johann 404, 406
Reusner, L. N. 488
Révay Péter 432, 433
Ricci[us], B. 488
Riccobini[us], A. 488
Richard, Szt. Viktori 21
Rivius, Johann 218
Rodolph, Caspar 488
Romanus, Franciscus 488
Roscius A. Sextus 65, 239
Rota, Petrus 488
Rufinianus 312
Rufus, Servius Sulpicius 28, 143
Rullus, P.S. 241
Rutilius, P. Rufus 314

Sabinus, Georg 400, 405, 407, 426
Sadolet[o]us, Jacop[o]us 406, 488
Sallustius Crispus, Caius 75, 77, 84, 134, 172, 224, 243, 247, 252, 254, 313, 319
Salutati, Coluccio 406
Samarjai János 445
Sarbiev(i)us, Matthias [Maciej Sorbiewski] 341, 443
Sarcerius, Erasmus 420, 488
Sattler, Erasmus 488
Sau[e]r, Abraham 488
Scaevola, Q. Mucius 28, 341, 345
Scaliger, Julius Caesar (Scaligero, Giulio Cesare) 9, 133, 216, 280, 440, 443, 447, 488
Scaurus, M Ac. 142, 149
Schafelizki Ernestus 455
Scharus, Antonius 488
Scheible, Heinz 405
Schott[i]us, A. 488
Schwanengelb, S. 488
Scipio Africanus Maior, Publius Cornelius 41, 126, 138, 145, 149, 198, 292, 314–315, 319, 371, 388, 392
Scotus, Duns 21, 24, 33, 75, 103
Scribonius, C. C. 149
Scribonius, Wilhelm 433
Scultetus, Abraham 324, 447, 488
Secundus, Lotichius 401, 407, 426
Selneccer, N. 426
Seneca, Annaeus Lucius 84, 134, 138, 204, 243, 265, 342, 343, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 443
Sestius, P. 163
Severus Pertinax 293

Siber, Johann 218
Siberus, Adam 426
Siberus, J. 437
Siculius, Caecilius R. 488
Sidonius, Apollinaris 76
Sigonius, Carolus (Carlo Sigonio) 432, 521
Simplicius, Peripateticus 24
Sipos Gábor 490
Sisenna, L. C. 139, 149
Soarius (Suarez), Cyprianus 441, 488
Sohm, Walter 405, 408, 428
Soppatus, Sirianus 488
Sozomenus (Szodzomenosz) 127
Spengler, Lazarus 426
Speroni, Sperone 406, 407
Squarcialupus Marcellus (Squarcialupo Marcello) 431
Stackelberg, Jürgen von 252
Stadianus, Franciscus 24
Stapleton, T. 488
Statius, P. P. 85, 348
Stella, Didacus 434
Stenius, Simon 446
Stentius, Johannes 488
Stephanus, Henricus 488
Stephanus, Robertus 430
Stigelius, Joannes 400, 407, 415, 426
Stobaeus, J. 488
Stoll Béla 446
Strebaeus 488
Strigelius, Victorinus 426, 433, 488
Sturm, Johann 5, 28, 82, 133, 151, 206–207, 209, 217, 219–221, 225–226, 228–231, 238–239, 241, 248, 250, 257, 286, 404, 408, 417, 423, 426, 427–433, 439, 440, 443, 447, 451, 455, 488, 523
Suellius 488
Sulla, P. C. 64, 163, 383
Sylvester János 410, 520
Symmachus, Q. Aurelius 243
Symnasius, Annorimus 488
Syrusi Pherecydes 223

Szabó András 96, 424
Szabó Beáta 13
Szabó G. Zoltán 10, 62
Szalai Zsuzsanna 4, 365
Szegedi Kis István 462
Szenci Kertész Ábrahám 445
Szenci Molnár Albert 13, 77, 114, 201, 221, 266, 309, 311, 382, 387, 425, 427, 428, 436, 445, 446, 466,
Szenci Szíjgyártó Lukács 445
Szepsi Korotz György 303, 447
Szilágyi János György 324
Szókratész 26, 39, 40, 127, 146, 351, 386, 388, 399, 425
Szolón 36, 40, 43, 53, 293, 300
Szophoklész 383, 424
Szörényi László 10, 12, 62
Szuidasz 328
Szünesziosz (Synesius), Kürénéi 29

Tacitus, Publius Cornelius 243, 252, 286, 347
Takács Judit, 13
Talaeus, Audomarus 221, 227
Tamás, Aquinói (Szent) 21, 75, 103, 118, 128
Tar Ibolya 433
Tarnai Andor 5, 10, , 236, 404, 441
Tarquinius Collatinus 345
Tarquinius Superbus 345
Téglásy Imre 10, 520, 522
Tegyei Imre 433
Telekessi Imre 461
Tempellius, Guilielmus 488
Terentius, Publius Afer 75, 126, 134, 135, 138, 140, 141, 142, 172, 217, 305, 320–321, 330, 386
Tesauro, E. 443
Thais(sz) 385
Thémisztiusz 25
Themisztoklész 362
Theodorétosz (Küroszi) 127
Theodosius, I. Nagy, római császár 25, 243, 298
Theophrasztosz (Theophrastus) 251, 294
Thilo, Valentinus 437
Thuküdidész 40, 90, 91, 135, 207, 293
Thúri György 461
Thuróczy János 464
Tiberius, római császár 300
Tibullus, Albius 78, 174, 382, 407
Til[e]mann[us], F. 488
Timpius 488
Tiro 141
Titelmann, F. 488
Tomasovich Márk 461
Tossanus (Toussaint), Daniel 434
Tótfalusi Kis Miklós 385

Tóth Orsolya 4
Tóth Szilvia 465
Trapezuntius, Georgius 488
Treutler(us), Hieronymus 216, 219–221, 227, 229, 231, 488
Trischelinus 488
Tubero, Q. Ae. 82

Ueding, Gert 9, 420, 434
Ulászló, I. magyar király 288
Ungnád András 432, 456
Ursinus, Z. 434

Valerius, Augustinus 434
Valerius, Cornelius 488
Valerius, Maximus 344
Valgius Rufus 138
Valla, Lorenzo 100, 406, 488
Varga András 489, 490
Varro, M. T. 134, 135, 136, 178
Vatinius, P. 344
Vazul (Baszileiosz), Nagy Szent 26, 128, 419
Vellerus, Cornelius 488
Veres Mária 13
Vergilius Maro, Publius 28, 40, 43, 72, 79, 85, 116, 117, 120, 125, 155, 165, 170, 173, 175, 176, 177, 208–209, 213, 215, 217, 298, 307, 309, 311, 313, 315, 318, 323, 325–326, 329, 348, 378, 379, 380, 387, 388, 389, 407, 423
Vernulalus, Nicolai 488
Verres 72,
Vetési László 415
Vieelmann, F. 488
Victorinus, M. F. 488
Victorinus, Marius 254
Victorinus, Petrus (Vettori, Pietro) 214, 431, 488
Vida, Girolamo 318, 488
Vietor, T. 488
Vígh Árpád 62
Villanicentius 488
Villichius, Jodochus 488
Viperanus, J. A. 488
Vitéz János 415
Vives, Ludovicus 247, 488
Voellus, Joannes 488
Vossius, G. J. 11, 373, 384, 385, 436, 444, 488
Voytius 488

Warburg, Aby 102,
Wasserleider, Goswinus 488
Weisius, Christianus 437
Werner(us), Georg(ius) 459
Wesseler, Matthias 405, 430
Westhemer, Bartholomaeus 408–410, 447, 488
Wigand[us], J. 488
Wolf, Hyeronimus 488

Xanthippé 385
Xenophon 40, 146

Zabarella, I. 434
Zanchius, Basilius 431
Zénon 81, 137
Zepper, Wilhelm 434, 436
Zrínyi Miklós 176, 461

Zsámboky (Sambucus) János 519

ISSN 1418–3242
ISBN 963 472 756 5

Kiadta a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés és tördelés Juhászné Marosi Edit munkája
A nyomdai műveleteket a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzeme végezte
Terjedelem: 47,90 A/5 ív

A KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös gondozásában megjelenő *Csokonai Könyvtár* monográfiasorozat első darabja 1993-ban jelent meg, s azóta évente átlagosan három kötet lát napvilágot belőle. E sorozat testvérvállalkozása a *Csokonai Könyvtár. Források* című, irodalomtörténeti forrásokat közreadó jelen sorozat, amelynek hátterét elsősorban a KLTE (új nevén a Debreceni Egyetem) Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetében működő Textológiai Műhely jelenti.

A sorozat *feltáró* és *felfedező* jellegű egyszerre. Céljának tekinti, hogy a tudományos kutatás és az oktatás számára hozzáférhetővé tegyen olyan (gyakran kéziratos) szövegeket, amelyek egyáltalán nem, vagy csupán alig fellelhető kiadványokban olvashatóak, s a közreadással egyúttal ráirányítsa a szakmai figyelmet a kiválasztott művekre, műcsoportokra, kapcsolódva ezzel napjaink erőteljes rekanonizációs folyamataihoz (a feltáró és a felfedező jelleg kötetenként természetesen eltérő arányokat mutathat).

A szöveggondozásban egységesen a kritikai kiadások normái és eljárásai az irányadóak, a sorozat kötetei azonban nem közölnek részletes szövegkritikai apparátust, a szöveg- és kiadástörténetet *összefoglalóan* ismertetik. A szövegek megértését segítő, a kötetek végén oldalankénti bontásban található magyarázó jegyzetek teljes filológiai feldolgozásra törekszenek. Az utószó minden esetben nagyobb, műértelmezést is felvállaló kísérőtanulmányt foglal magában.

MEGJELENT:

Kisfaludy Sándor: Szépprózai művek
Kemény Zsigmond: Kisregények és elbeszélések
Bolyai Farkas: Drámák
Arany János: Tanulmányok és kritikák
Első folyóirataink: URÁNIA

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Első folyóirataink: ORPHEUS
Nagyari József prédikációi
Első folyóirataink: MAGYAR MUSEUM

Ára: 900,– Ft